॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

श्रीगुलाबरावमहाराजकृत समग्र ग्रंथावलि

संप्रदाय-सुरतरु

भाग २ रा

संपादक-ज्ञानेश्वरकन्या बा. नारायण पंकाजी पंडित.
श्रीज्ञानेश्वरसंस्थान, नागपूर

प्रकाशक-शंकर जयराम सोमवंशी, ज्ञानेश्वरीभक्त B. A.
मु. नाशिक

व्यवस्थापक-ज्ञानेश्वर ग्रंथ भांडार, १२८ रास्ता, पुणें.

मुद्रक-वामन आठ जोशी, ज्ञानविलास प्रेस, पुणें

चै. शु. १ शके १८६०

किंमत ३॥ रुपये

आ. २ री] [सन १९३८

अलौकिक संतविभूति श्रीगुलाबरावमहाराज (वऱ्हाड)

नमः श्रीसच्चिदानंदमाधुर्यघनमूर्तये । श्रीपांडुरंगनाथाय ज्ञानेशमधुराय च ॥
[illegible] यथा ॥

श्रीनारायण प्रसन्न

प्रस्तावना

" एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुक् भवति ॥"

श्रीमत्साधुवर्य गुलाबरावमहाराज या अलौकिक विभूतीनें आधुनिक चिकित्सक व संशयात्म्या जनांस, आपल्या सर्वश्रेष्ठ विभूतिमत्त्वानें चकित करून सोडलें यांत शंका नाहीं. चातुर्वर्ण्याच्या आधुनिक समजाप्रमाणें, वेदानधिकारी अशा वर्णांत जन्म, बालांधता, शिक्षणाचा म्हणजे प्राथमिक शिक्षणाचाही अभाव, खेड्यांतील राहणी या सर्व बाबींचा, श्रीगुलाबराव-महाराजांच्या ह्यातींतील त्यांच्या सर्वगामी बुद्धिमत्तेच्या व सर्वशास्त्रप्रवीण-तेच्या अनेक घडलेल्या गोष्टींचा आणि त्यांनीं गद्यपद्यात्मक अशा रचून व उपदेशून तयार केलेल्या अनेक सद्ग्रंथांचा व त्यांतील सर्वशास्त्रावगाही विषयविवेचनपद्धतीचा विचार केल्यावरच त्यांचें अलौकिक विभूतिमत्त्व प्रत्ययास येतें व बुद्धीस पटतें: आणि मग सहजां, अवतरणांत उद्धृत केलेलें वाक्य श्रद्धापूर्वक उच्चारिलें वा लिहिलें जातें.

पराविद्या व अपराविद्या असा आपल्याकडे भेद केला असून परा विद्या म्हणजे ब्रह्मविद्या ही सर्व विद्यांहून, सर्व लौकिक विद्यांहून श्रेष्ठ आहे, इतकेंच नव्हे तर सर्व अपरा विद्यांचें ज्ञान एका परा विद्येच्या ज्ञानांत समाविष्ट होतें असेंही मानिलें आहे. याचा प्रत्यक्ष अनुभव म्हणजेच श्रीमत् साधुवर्य गुलाबरावमहाराज हे होत, यांत शंका नाहीं. श्रीमन्महाराजांनी एका परा-विद्येचा आश्रय केला, एका शब्दाचा—ब्रह्मशब्दाचा—अभ्यास केला. त्याच्यांत तन्मयता संपादिली; आणि त्यांना तो शब्द स्वर्ग, मोक्ष आणि लोक यां-विषयीं कामधुक् सर्व वासनांच्या बाबतींत, सर्व वासनांच्या कामाचा दोहणारा—पुरविणारा झाला असें स्पष्ट दिसून येत आहे. पर्यायस्वरूप एक

शब्दाच्या सम्यक्ज्ञानानें भूलोकांतील सर्व विद्या व वासना, स्वर्गलोकांतील सर्व ज्ञानें व आकांक्षा आणि शेवटीं तद्रूपता कां बरें प्राप्त होऊं नयेत ! श्रीमान् महाराजांची स्थिति अशीच दिसून येते. त्यांनीं आपल्या भगवद्भक्तिबलानें सर्व ऐहिक विद्या आत्मसात् केलेल्या दिसतात. किंवा श्रीप्रभु रामचंद्रापुढें ज्याप्रमाणें ऋषिप्रोक्त मंत्रबलानें सरहस्य जृंभकास्त्रें हात जोडून प्रगट झालीं व त्यांना त्या अस्त्रांच्या आरोहावरोहाचें ज्ञान स्वयं प्रगटलें, त्याचप्रमाणें श्रीमहाराजांपुढें त्यांच्या श्रीतातांच्या कृपाप्रसादानें व भगवदेकशरणतेनें ह्या सर्व विद्या हात जोडून उत्स्फूर्त झाल्या असें स्पष्ट दिसतें. ह्यावरूनच सर्व अपरा विद्या परा विद्येंत अंतर्भूत होतात, हा सिद्धांतही पूर्ण अनुभवास येतो.

श्रीमहाराजांनीं विशेषतः आपल्या माधुर्य संप्रदायाकरितां व सर्व मुमुक्षुजनांकरितां फार मोठें वाङ्मय रचून तयार केलें आहे. त्यापैकींच ' संप्रदाय सुरतरु ' या नांवाचा प्रचंड ग्रंथ महाराजांनीं केला असून तोही अपूर्णच राहिला आहे. संप्रदायसुरतरूचा प्रथम भाग यापूर्वींच शके १८५५ सालीं श्री. शं. ज. सोमवंशी यांनीं प्रसिद्ध केला असून त्या भागांत त्या ग्रंथाचीं ४६० पृष्ठें प्रसिद्ध झालीं आहेत. मध्यंतरीं श्री. सोमवंशी यांनीं श्रीमहाराजांच्या वाङ्मयांपैकीं कांहीं ग्रंथांचें मुद्रण केलें असून सांप्रत वाचकांच्या हातीं, संप्रदायसुरतरु या ग्रंथाचा, जवळ जवळ ४७५ पृष्ठांचा दुसरा भाग मुद्रित करून वाचकांचे हातांत ते देत आहेत. मुद्रित ग्रंथसंपत्तीखेरीज श्रीमहाराजांची अमुद्रित ग्रंथसंपत्ति बरीच असून ती सर्व मुद्रित करून वाचकांचे हातीं देण्याचा महनीय संकल्प रा. रा. सोमवंशी यांनीं केला आहे; व ते तो दृढनिश्चयानें, आस्थेनें व श्रीसद्गुरुमाउलीच्या कृपाप्रसादानें पार पाडतील यांत शंका नाहीं.

श्रीमन्महाराजांच्या प्रकाशित ग्रंथांना प्रस्तावना, भूमिका, उपोद्घात वगैरे लिहिण्याचें कार्य महाराष्ट्रांतील प्रथितयश भगवद्भक्त व प्राचीन संत-

वाङ्मयाचें जिवंत स्मारक परममान्य ह. भ. परायण श्री. पांगारकर, औंधचे सुविद्य अधिपति श्रीमंत राजे बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि, लोकनायक श्री. बापूजी अणे, नामदार श्रीमंत दादासाहेब खापर्डे आणि मराठी भाषेचे प्राध्यापक श्री. बापूसाहेब चापेकर वगैरे सुविख्यात व श्रेष्ठ प्रतीच्या विद्वान् गृहस्थांनीं आजवर केलें आहे. संप्रदायसुरतरूसारख्या ग्रंथास प्रस्तावना-लेखकही त्याच तोलाचा मिळावयास पाहिजे होता. वाचकांच्या दुर्दैवानें तें काम या वेळेस मजकडे आलें आहे. माझें संतवाङ्मयाचें ज्ञान यथातथाच, प्राचीनशास्त्राचें ज्ञानही आवळ्याएवढें असून, लेखनकौशल्याच्या नांवानेंही शून्यच ! अशा स्थितींत हें काम श्री. सोमवंशी यांनीं मजवर सोंपविलें व मीं तें साहसानेंच स्वीकारलें आहे. ह्यामुळें वाचकांची खात्रीनें निराशा होईल हें मी पूर्ण जाणून आहे. पण ह्या रूपानें तरी श्रीमत् संतवर्य श्री-गुलाबरावमहाराजांच्या सेवेचा योग पदरांत पडेल व मनोमालिन्य दूर होईल, हा लाभ फार मोठा असें समजूनच हें कार्य मीं पत्करिलें आहे.

'संप्रदायसुरतरु' हा ग्रंथ माधुर्य सांप्रदायिकांना आपल्या ऐहिक व परमार्थिक सर्व इच्छा, हेतु पूर्ण करणारा व संप्रदायाप्रमाणें वागणूक ठेवीत असतांना उत्पन्न होणाऱ्या अनेक संशय, दुर्ग्रह वगैरेंचा निरास करून योग्य मार्गावर लावणारा व्हावा व तो सर्व सिद्धिदायक कल्पवृक्षाप्रमाणें उपयोगी पडावा, ह्याच हेतूनें श्रीगुलाबराव महाराजांनीं तयार केला असून, त्याचें नांवही 'संप्रदायसुरतरु,' असें सहेतुक ठेविलें आहे. जवळजवळ हजार पानांच्या ह्या प्रचंड ग्रंथांत अनेक विषयांचा, प्रश्नांचा, संशयांचा व शास्त्रीय कूटांचा, श्रीमन्महाराजांनीं विस्तृत उहापोह केला असून त्या सर्व उहापोहाची फलनिष्पत्ति किंवा निष्कर्ष, भागवतधर्माची किंवा माधुर्य संप्रदायाची सोज्वलता, भगवत्प्रियता आणि शेवटीं मोक्षप्रदता सिद्ध केली असून त्यासाठीं संप्रदायप्रविष्टांनीं आपलें आचरण कसें ठेवावें ह्याचेंही विवेचन केलें आहे; तें करीत असतां स्वतःच शिष्य, वादी, मध्यस्थ व उत्तर-

पक्षी आणि श्रीगुरु, या निरनिराळ्या भूमिका घेऊन आपल्या सर्व शास्त्रावगाहन करणाऱ्या तर्ककर्कश पण मधुराद्वैत भक्तीनें श्रीतातांच्या[1] ठिकाणीं तन्मय झाल्यामुळें अत्यंत मृदुकोमलतेनें, आणि स्वानंदसुखैकमग्न असल्यामुळें प्राप्त झालेल्या ओजप्रसन्नतेनें डवरलेल्या नारिकेलफलसंमित अशा बुद्धीनें ऊहापोह केला आहे.

सांप्रत प्रसिद्ध होणाऱ्या 'सुरतरु' ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांत पहिलें प्रकरण ' स्वाभिमत भागवत धर्म ' हें आहे. इतर धर्मापेक्षां आपणांस भागवतधर्मच कां अभिमत आहे, याचें विवेचन या प्रकरणांत केलें आहे. श्रीमन्महाराज हे पूर्ण सनातनी, वैदिक धर्मानुयायी, अद्वैतमार्गी असून भागवतधर्मभक्त आहेत हें कांहीं कोणास सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. त्यांना भागवत धर्मच कां स्वाभिमत झाला हें सांगतांना महाराज म्हणतात:—

"श्रुति, स्मृति, सदाचार । हे धर्माचे तीन विहार । श्रुति स्वतंत्र, स्मृति श्रुतितंत्र । आणि श्रुतिस्मृतितंत्र सदाचार ॥२५॥ परी या तिहींचीही गति । दुर्लभ न कळे आम्हांप्रती । श्रुतींत विकल्प नाना रीति । भाष्यकार ओढिती अर्थ त्यांचे ॥२६॥ स्मृतिही असती अनेक । परी तयांची एकवाक्यता देख । अतिदुर्घट सकळिक । घडेचि पै ॥ २७ ॥ आणिकही एक धर्माची रीति । कवणें प्रतिबंध कवणें निवृत्ति । कवणें योगें कवण प्राप्ति । हे न कळे स्थिति अळुमाळ ॥२८॥" या अडचणींमुळें अडून गेलेल्या संत्रस्त मुमुक्षूला, विचारवंताला आणि निर्व्वळ अज्ञजनानांही उपयोगी पडणारा हा भागवत धर्मच स्वाभिमत होय. याकरितांच धर्माचें लक्षण, " आतां धर्म म्हणजे काय । तो कैसा रीती होय । कवण कीजेल उपाय । कृपा करोनी मज सांगा " ॥१९॥ असा शिष्यपक्ष उत्पन्न करून, " ज्यानें सत्व उपजे चित्तीं । किंवा जयानें उपजे विरक्ती । किंवा इंद्रियें रोधलिया जाती । तो धर्म चित्तीं ओळखे तूं ॥२२॥ ज्याचें फळ ब्रह्मज्ञान ।

---

१ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या.

तोचि गा धर्म जाण । जो आचरितां नारायण । चरणरतो उपजे तो धर्मु ॥ २३ ॥"

या भागवतधर्माचा आश्रय केल्यानें कर्माच्या फळाची भगवंताला अपेक्षा नसते. " यालागीं कर्माचें फळ । भक्तासाठीं नापेक्षी घननीळ । येथें प्रमाण आहे सबळ । त्रिपुररहस्यवचन ॥ ६६ ॥

ज्ञात्वा सर्वात्मना तस्य योगक्षेमवहो भवेत् ।

अप्रतीक्ष्य कर्मपाकं नियतिं स्वां विधूय च ॥

(त्रिपुररहस्य, अ. ७)

या भगवंताच्या योगक्षेमवहनाच्या प्रतिज्ञेवर भार घालून पण आपल्या भागीं सर्वात्मत्व न बाणल्याची कांहींही क्षिती न बाळगतां, व बाणण्यासाठींही सत्प्रवृत्त न होतां ऐदीपणानें राहण्यास सवकलेल्यांचाही महाराजांनीं निषेध केला आहे.

या भागवत धर्माचे ठिकाणीं अभिक्रमांचा नाश नाहीं, प्रत्यवाय नाहीं. थोडासा देखील धर्म आचरल्यानें मोठ्या भयाचें निरसन होतें. डोळे झाकून भागवत धर्मानें गेलें असतां स्खलन किंवा पतन नाहीं. कारण,

यानास्थाय नरो राजन् न प्रमाद्येत कर्हिचित् ।

धावन्निमील्य वा नेत्रे न पतेन्न स्खलेदिह ॥

असा अत्यंत बिनधोक्याचा, सरळ व धोपट राजमार्गासारखा 'भागवतधर्म' आहे. याचें सुंदर विवेचन वाचकांनीं मुळांतच पहावें.

या भागवतधर्माप्रमाणें आचरण करतांना प्रयत्न, प्रारब्ध, नियति यांच्या गुंतागुंतींत मन अडकवून न ठेवतां भगवन्निष्ठाला प्रारब्धाच्या पराजयाकरितां प्रयत्न व नियतीची अनुकूलता वगैरेंची जरूरी लागत नाहीं. कारण प्रारब्ध व नियति ह्यांची अडचण परमेश्वरभक्तिविमुख जो असेल त्यांना उत्पन्न होते. आपल्या अत्यंत उत्कट भावानें श्रीमार्कंडेयानें प्रारब्ध व नियति, कीं ज्यांचें फळ मृत्यु हेंच होतें, त्यांचें उल्लंघन केलेंच कीं नाहीं ! आणि म्हणूनच महाराज म्हणतातः—

"तयाच्या निष्कामोपासनेचें विघ्न । स्वयेंचि निवारी नारायण । स्वयेंचि पूर्ण करी साधन । फलदानासवेंचि तें ॥ १३४ ॥ येथ म्हणती टीकाकार । कीं दैवनियती नाशोनि समग्र । फल द्यावया स्वतंत्र । परमेश्वर हा मूलार्थू ॥ १३५ ॥

सर्व दुःखांचा नाश व सर्व सुखांचा लाभ मिळवून देणारीं कर्म व ज्ञान हीं साधनें असतांना, भक्तीची व भक्तिप्रधान भागवतधर्माची जरूरी काय? असा प्रश्न आपणच उत्पन्न करून, "तंव वादी म्हणे कर्मज्ञान । असतां भक्तीचें काय कारण । सिद्धांती म्हणे कर्म अपूर्ण । सर्वदाचि रहात ॥ १६२ ॥ वासनाक्षयासाटीं । अवश्य भजावा जगजेटी । तेणेंचि उघडे विज्ञानपेटी । अहेतुका ॥ १६३ ॥" असें भक्तीचें महत्त्व वर्णून महाराजांनीं वासनांचे, देहवासना, लोकवासना व शास्त्रवासना हे तीन प्रकार; त्यांतील देहवासना, तिचे आत्मवासना व संबंधीवासना असे दोन प्रकार, आत्मवासनेचे लौकिक व शास्त्रीय असे दोन भेद, संबंधीवासनेचे लौकिक व शास्त्रीय असे दोन भेद यांचें सुंदर वर्णन करून या वासनांचें भागवतधर्मपद्धतीनें कसें नियमन करावें याचाही उलगडा फार मार्मिकपणानें केला आहे; (पृष्ठ १८–१९) दुसरी लोकवासना. ही तर कधींच तृप्त होत नाहीं. कारण—

विद्यते न खलु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः । सर्वथा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ॥ (तत्त्वानुसंधानसार पान ३२७) याचेंच वर्णन, सर्वथा लोक संतोषतील मनीं । ऐसा उपाय नाहीं त्रिभुवनीं । संतोषं जनयेत्प्राज्ञः इत्यादि वचनीं । आत्मसंतोष मात्र दर्शविला ॥१९२॥ याप्रमाणें करून,

क्षणाद्भवंति सुहृदो भवंति रिपवः क्षणात् ।
तोषस्थाने प्रकुप्यंति दुराराधाः पृथग्जनाः ॥

असा अश्वघोषचरितांतील श्लोक उध्दृत केला आहे. तुकाराम महाराजांनींही—

" लोक जैसा ओक धरितां धरवेना, " असें व श्रीभवभूतीनेंही:-" सर्वथा व्यवहर्तव्यं, कुतो ह्यवचनीयता ।
.... साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥ "

असें वर्णन केल्याचें प्रसिद्धच आहे. व लोकहिताकरितांच लोकांचे पुढारी होणारांनाही या संतोक्तीचा सध्यांचे काळीं रोकडा अनुभव येतच आहे. यावरून लोकवासना ही किती दुःसाध्य आहे हें सिद्ध होतें.

तिसरी शास्त्रीय वासना. हिचेही पाठवासना, अर्थवासना व अनुष्ठानवासना असे भेद सांगून त्या सर्वच वासना पूर्ण होणें अशक्य आहे हेंहि भरद्वाज व इंद्र यांची आख्यायिका देऊन महाराजांनीं स्पष्ट केलें आहे. विस्तारभयास्तव मी उतारे देत नाहीं.

सारांश, कर्म व ज्ञान या दोन्ही मार्गांपेक्षां भक्तिप्रधान भागवतधर्मच साधकास श्रेयस्कर आहे, हें महाराजांनीं साधार सिद्ध करून दिलें आहे.

अशा भागवतधर्माचें सामान्य लक्षण कोणतें, याचें उत्तर—

" ये वै भागवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये ।
अजः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान् हि तान् ॥ ३४ ॥

भागवतस्कंध, ११ अ. २

"कायेन वाचा मनसेंद्रियैर्वा बुध्यात्मना वा अनुसृतःस्वभावात् । करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥" (भागवत स्कंध ११.) या श्लोकांनीं महाराजांनीं देऊन श्रीनारायणाची किंवा श्रीहरिहरांची उपासना तन्निष्ठैकवृत्तीनें करणें हाच मुख्य भागवतधर्म होय. या तन्निष्ठैकवृत्तीमुळें वैराग्य व अहेतुकज्ञान यांची प्राप्ति सहजीं होते व भक्त कृतार्थ होतो. मग तो भक्त साधनचतुष्टय संपादन करून उत्तम उपासनेनें सगुणसाक्षात्कारसंपन्न झालेला व वासनाक्षय आणि मनोनाशाच्या अभ्यासाची अपेक्षा नसलेला मुख्याधिकारी असो किंवा येथपर्यंत ज्याची तयारी नाहीं असा सामान्य इसम असो.

या भागवतधर्माशिवाय इतर धर्मांचा, मोक्षसाधन म्हणून आश्रय करणें कसें कठीण आहे याचें मार्मिक विवेचन वाचकांनीं सर्वेंद्रियांचे डोळे करून हातीं असलेल्या ग्रंथांतून पहावें.

कोणी हा भागवत धर्म श्रुतिपादित नाहीं असा आक्षेप घेऊन श्रुतिबाह्य धर्माचें आचरण हा धर्म नसून अधर्मच होय; व अशा अधर्माच्या आचरणानें अभ्युदयनिःश्रेयससिद्धि कशी होईल ? असा प्रश्न विचारतील; त्याला, कलिसंतरणोपनिषच्छ्रुतीचा आधार देऊन हा भागवतधर्म श्रुत्युक्त आहे असें महाराजांनीं सिद्ध करून उत्तर दिलें आहे.

" देवांत शिवविष्णु ब्रह्म यम । ऋषींत सनत्कुमार नारद शुकादि परम । दैत्यांतही प्रल्हाद-बिभीषण । बळीआदि सप्रेमविवादरहित महाजन भक्त ॥ हें श्रुतीचें रहस्य यथार्थ जाणोनि । श्रुतीतें प्रमाणाचि करोनि । विचारती विवादरहित होवोनि । आणि ऐसेही जे कोणी असती ॥ ते आघवेचि भगवद्भक्त । महाजन बोलिजती समस्त । म्हणोनि तिहीं दाखविला जो पंथ । तो धर्म भागवत सेवावा ॥ कृतयुगीं प्रल्हाद सुमती । त्रेतायुगीं हनुमान शबर्यादि होती । द्वापारीं गोपिका उद्धवमूर्ति । कलींत विभूति नामदेवादि ॥ २९३ ॥ एवं चहुंयुगीं भागवतधर्म । महात्मे आचरती सप्रेम । कलींत विशेष तारक परम । हें कलिसंतरणश्रुति सांगे ॥२९४॥ "

असा श्रुत्युक्त, निरपाय व सर्वजनसामान्य हा भागवतधर्म सर्वांनी सेवावा व महाराजांच्या संप्रदायांत प्रवेश करूं इच्छिणाऱ्यानें तर त्याची दीक्षा घ्यावी असा महाराजांचा सर्वांना कळकळीचा संदेश आहे. महाराज म्हणतात, " म्हणवोनि विनवीं सकळां जनां ॥" सकळां जनांस म्हणजे कोणांस ? फक्त हिंदूंस ? नाहीं ! महाराज याहीपुढें जाऊन म्हणतात कीं—
" आर्यां आणि यवनां । तुम्ही या भागवतधर्म सुगुणा । आश्रयावें ॥३१९॥

तुम्ही आर्य असा, यवन असा, तांत्रिक असा कीं मांत्रिक असा, तसेंच तुम्ही स्वकर्मनिरत ब्राह्मण असा कीं क्षत्रिय असा, वैश्य असा कीं शूद्र

असा, स्त्री असा कीं पुरुष असा, तसेंच पापी असा कीं पतित असा, विधवा असा, त्यक्ता असा कीं अत्यक्ता असा, या सर्वांनीं लौकिकाची लाज सांडून, स्वर्गकामना दूर झुगारून देऊन आणि अनुतप्त होऊन अनन्य भावानें या भागवतधर्माचे अनुयायी व्हावें.

"ऐसा हा भागवत धर्म । जेथ करतळीं फळ मेघश्याम ॥
तो आश्रयारे सप्रेम । वारंवार विनवी तुम्हां ॥ ३७१ ॥"

हा महाराजांचा संदेश श्रीमद्भगवद्गीतेच्या

" मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥"

या वचनावर भरंवसलेला आहे, हें कोणाच्या ध्यानांत येणार नाहीं ! या प्रकरणाचे शेवटीं भगवत्सेवा करण्याच्या १ लालन, २ वात्सल्य, व ३ माधुर्य या तीन पद्धतींपैकीं आपल्या आवडीप्रमाणें अथवा तीनही पद्धतींनीं श्रीहरिहराची उपासना सांप्रदायिकांनीं करावी. "आतां स्वसंप्रदायाची रीति । जैसी जयाची असेल भक्ति । त्यांतील मुख्य निवडोनि प्रीति । तीन प्रतिनिधि करावे ॥ ३७६ ॥ लालन वात्सल्य माधुर्य व्यक्ति । एकेक कार्य प्रत्येकाप्रती । भगवत्सेवाविभाग प्राप्त । करावा कीजे ॥ ३७७ ॥ वात्सल्य असेल जयाचें । त्या पुरुषानें अथवा स्त्रियेनें साचें । सकाळीं उठोनि भगवंताचें । पूजन कीजे बाळभावें ॥ ३७८ ॥ एवं वात्सल्यभक्ति देवा । प्रातःकाळीं अर्पावी बाळसेवा । माध्यान्हकाळीं राजसेवा । लालन-भक्तें समर्पिजे ॥ ३७९ ॥ रजनीमाजी कांतसेवा । मधुरें समर्पिजे देवा । ऐसिया रीतीं वासुदेवा । हृदय-ठेवा करावें ॥ ३८० ॥

याप्रमाणें श्रीमहाराजांनीं आपल्या संप्रदायाला भागवतधर्मच स्वाभिमत कां आहे व इतर धर्म अभिमत कां नाहींत, याचें आपल्या सांप्रदायिकांकरतां व सर्वांकरितांही या प्रकरणांत विस्तारानें विवेचन केलें आहे, आणि सर्वांना भागवतधर्माचाच आश्रय करण्यास आग्रहानें विनविलें आहे.

यापुढील भागवतधर्मवैशिष्टय, भागवतधर्मप्रकार, पंचविध भगवद्भजन, मानसपूजारहस्य व स्वेष्ट हरिहरोपासना या पांच प्रकरणांत महाराजांनीं पंचायतन पूजेचा हरिहरोपासनेंत अंतर्भाव, वर्णाश्रमधर्म व भागवतधर्म, सांप्रदाय व वर्ण, ब्राह्मणब्राह्मणेतरवाद, यति व गृहस्थ, मूर्तिपूजा व मानसपूजा स्मार्तमोक्षधर्म व भागवतधर्म, भगवद्भजनाचे अभिगमनादि पांच प्रकार इत्यादि विषयांचें मोठें मार्मिक विवेचन केलें आहे.

पंचायतनपूजेचा हरिहरोपासनेंत अंतर्भाव करतांना गणपति हा कृष्णाचाच एक अवतार आहे असें ब्रह्मवैवर्त पुराणाचा आधार देऊन सिद्ध केलें आहे. त्याचप्रमाणें सूर्यही श्रीअप्पय्या दीक्षितांच्या शिवकर्मणिदीपिकेंत शिवरूप किंवा हरिस्मृतींत विष्णुरूप असल्याचें वर्णन आहे, त्यामुळें त्यांचा या दोघांतही समावेश होऊं शकतो. श्रीदेवी ही देखील 'कृष्णस्तु कालिका साक्षात् रामात्रिपुरसुंदरी' या तंत्रवाक्याच्या आधारानें कृष्णरूपांत अंतर्भूत होते व अशा तऱ्हेनें हरिहरोपासनेंत पंचायतनपूजा अंतर्भूत होत असल्यानें सांप्रदायिकांनीं हरिहरोपासना करावी असें महाराजांचें सांगणें आहे.

श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित वर्णव्यवस्था असतांना संप्रदायादिकांची जरूरी काय? व या संप्रदायाचा चार वर्णांतच समावेश करावयाचा किंवा स्वतंत्र वर्ण म्हणून त्यांना मानावयाचें ? या शंकेचेंही महाराजांनीं उत्तर दिलें तें असें:— "सिद्धांती म्हणे पुससी काय। वर्ण आणि संप्रदाय। शब्दार्थेचि भिन्न होय। ऐक सोय तयांची ॥८॥ वर्ण म्हणजे जन्मसंस्कारावच्छिन्न। किंवा कोणी म्हणती गुणकर्मभेदें करून। संप्रदाय गुरुपरंपरास्थान। यालागीं भिन्न दोन्हीही ॥९॥ वर्णे कर्माधिकार होय प्राप्त। संप्रदाय प्रकटे मोक्षार्थ। वर्णी गायत्रीमंत्राचि विहित। संप्रदायाभिमत इष्टदेवमंत्र ॥१०॥ मोक्षाधिकारी चारी वर्णी। तेथ संप्रदाय प्रवर्ते तिया स्थानीं। प्रकटावया लागुनी। हाच हेतु ॥ ११ ॥ वेद असतां कां प्रकटणें। हा प्रश्नचि न शोभे अनुगुणें। कल्पानुसार साध्य साधनें प्रकटतीं अवघें ॥१२॥

श्रीमहाराजांना ब्राह्मणब्राह्मणेतर वाद हा मुळींच मान्य नव्हता. त्यांनीं आपल्या वाङ्मयांतून या वादाचा बऱ्याच ठिकाणीं ऊहापोह केला आहे. महाराजांचे हयातींत ब्राह्मणब्राह्मणेतर वाद बराच चिघळला होता; व ब्राह्मणेतर मंडळी महाराजांना आपल्या पक्षांत येऊन मिळण्याबद्दल आग्रहही करीत होती असें दिसतें व त्यामुळेंच त्यांना आपल्या वाङ्मयांत ह्या वादाचा समतोल बुद्धीनें विचार करणें भाग पडलें. महाराज जन्मजात वर्णव्यवस्था किंवा गुणकर्मपक्षीय वर्णव्यवस्था या दोन्ही पक्षांचाही विचार करून या वादाचा ऊहापोह करितात आणि योग्य ब्राह्मण व सद्गुणी शूद्र यांचा सन्मान सर्वांनीं समतोलपणें करावा असें उपदेशितात. शास्त्रांत जन्मजात वर्णव्यवस्थेला जरी अग्रपूजेचा मान असला, तरी खरी योग्यता गुणांनाच आहे. सर्वांनीं गुणोपार्जन करण्याकडे दृष्टि ठेवावी. महाराज म्हणतात,

" अरे सच्छूद्रासि काळेंकरून । जितक्या शीघ्र उपजे ज्ञान । पतित ब्राह्मणासि त्याहून । काळ लागे अत्यंत ॥ ४९ ॥ येथ आहेचि समता । सर्वथा नाहीं विषमता । धर्मभांडण करोनि वृथा । समाजव्यवस्था नाशूं नये ॥ ५० ॥ **नीचत्व जावें, आशा मनीं । तरी कोणींही व्हावें सद्गुणी । गुणांची मुद्रा त्रिभुवनीं । स्वयेंचि जनीं मान्य होय ॥६२** तैसें ब्राह्मणाच्या ईर्ष्येवरी । सद्गुण वाढविशील जरी । मान मिळेल तुजही तरी । शंका अंतरीं धरूं नको ॥८९॥" याच विषयाचा विचार, ' संप्रदाय-विशेष निष्ठा ' या प्रकरणांत बराच विस्तृतपणानें केला आहे. (पृष्ठ १६० ते १६५) तोही अवश्य पहावा.

महाराजांनीं विशेषतः संप्रदायांतील कोणींही संन्यासग्रहण करूं नये असें स्पष्ट सांगितलें आहे, तेंही अत्यंत मार्मिकपणाचें आहे यांत शंका नाहीं.

"निःशेष भोगाची नाहीं निवृत्ती । इंद्रियांचा विश्वास जंव नाहीं चित्तीं । तंव कदापि होऊं नये यति । विवाहरीति उत्तम ॥ ५० ॥ यति होऊन भक्ती न घडतां । तरी आघवें जीवित गेलें वृथा । सकुटुंब भागवत होतां ।

तरी वंशीं कोणी भक्त निघेल ॥ ५१ ॥ जयाची निरपेक्ष आहे वृत्ति। तेणें अवश्य व्हावें यति। बाह्यसेवाप्रधान व्हावें गृहस्थीं। योगप्रधान यति असावा ॥ ५२ ॥ पराभक्तींत दोन्ही सम। परी कलीमाजीं सकुटुंब घ्यावें नाम। जंव न जिंकविती क्रोधकाम। तंव संसारीं राम भजावा ॥ ५३ ॥ मुख्य धरावी भगद्भक्ति। गौण करावी प्रपंचासक्ति। अर्ध क्षण राधापति। विसरूं नये ॥ ५४ ॥ (अ. १७)

भगवंताच्या उपासनेचे, प्रतिमापूजन व मानसपूजन असे दोन मार्ग आहेत. त्यांत मानसपूजा ही फार कठीण व सामान्यास दुःसाध्य असल्यानें त्यानें बाह्यपूजा म्हणजे मूर्तिपूजाच करणें श्रेयस्कर आहे. मूर्तिपूजा हें मानसपूजेचें साधनही होऊं शकतें.

" मूर्तिपूजा करोनि आधीं। मानसपूजा पावती सिद्धि। मग ती होवोनि ज्ञानावधि। तीव्ररूपें भगवत्सिद्धि मूर्तीतही ॥६२॥ बाह्यमूर्तीचा उपदेश। देव म्हणतां ठसे विश्वासियास। आणि मानसमूर्तीचा करितां उपदेश। देव तूं कल्पना करीं म्हणावें लागे ॥ ७५ ॥"

परंतु परमेश्वरमय अंतःकरण बनत चालल्यावर प्रेमानें जर, ' अनुरागें हृदयींच राहे मूर्ती। दवडलियाही न होय परती। या अनुभवा तुलसिदास वदती। ऐसी होतां वृत्ति मानससेवाचि कीजे ॥८५॥ उपदेशें तीव्र बाह्यमूर्ति। प्रेमें तीव्र मानसमूर्ति। मिळालिया ज्ञानभक्ति। ब्रह्मरूप काया ही ॥८६॥"

पण हा महाराजांचा उपदेश, " ईश्वर व धर्म दोन्ही नाहींत, ईश्वर हें थोतांड व धर्म म्हणजे अफूची गोळी आहे. " या मतांचा पगडा ज्या लोकांवर दिवसेंदिवस पडत चालला आहे, त्या लोकांनीं अवश्य ह्याचा विचार करावा अशी लेखकाची विनंति आहे.

"भागवत धर्माचें सर्वप्राबल्य," ह्या अध्यायांत 'भागवत धर्म हा श्रुतिबाह्य व भागवत ग्रंथ हाही श्रुतिमूलक नाहीं,' या आक्षेपास फारच सुंदर व समर्पक उत्तर देऊन आक्षेपकांचें तोंड बंद केलें आहे. महाभारतांतर्गत

शांतिपर्वांतील ३४८ व्या अध्यायामध्यें, "संमितस्सामवेदेन पुरैवादियुगे कृतः। धार्यते स्वयमाशेन राजन्नारायणेन च ॥" या श्लोकांत, भीष्माचार्यांनीं या भागवतधर्मास, 'सामवेदसंमित' असें संबोधिलें आहे, त्यावरून व त्याही-पेक्षां गोपालतापनीयोपनिषत्, कलिसंतरणोपनिषत्, कालाग्निरुद्रोपनिषत् वगैरे, उपनिषदांतून या भागवतधर्माचाच उपदेश असल्यानें हा धर्म श्रौत असून, श्रीमद्भागवतग्रंथालाही श्रुतित्वच प्राप्त होतें, हें ज्याला संशयास्पद वाटत असेल, त्याला महाराज विचारतात, " उत्तम म्हणजे वेदधर्माहूनि उत्कृष्ट। आन अर्थ आहे स्पष्ट। ईश्वरीं अर्पितां पूर्त इष्ट। तरी वेदही भागवत होतु का ॥ ४५ ॥ वेद भागवत स्वतःप्रमाण। मुलमूलीभावाचें नाहीं कारण। कोणी म्हणेल अप्रमाण वेदबाह्य म्हणोन। तरी भागवतबाह्य वेद अप्रमाण कां न होती? ॥"

यानंतर महाराज स्पष्टच विचारतातः—" वेद म्हणजे काय। मंत्र कीं ब्राह्मण होय। कीं दोनाचि आन नोहे। तरी हें न घडे ॥" यानंतर महाराज वेदाची व्याख्या पुढीलप्रमाणें करतात— " जीवोद्धारासाठीं शब्द। तो तो अवघा बोलिजे वेद। आतां भागवतीं वेदस्तुति विशद। ते वेदीं निदशवत् ॥ ४८ ॥" यापक्षांही हा भागवतधर्म श्रुतिधर्माच्याही अगोदरचा आहे असें ठरवितांना महाराज म्हणतातः— " आता आग्रहाच कारशील जरी। आम्हीं आग्रहेंचि बोलूं तरी। वेदापूर्वी कृतयुग निर्धारीं। भागवत-धर्मचि पैं होता ॥५७॥ येविषयीं भागवतप्रमाण। आणि श्रीधराचें भाष्यही जाण। तेंही सावध करी श्रवण। धरी मौन मग वादिन् ॥ ५८ ॥

आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः।
कृतकृत्याः प्रजा जात्या तस्मात् कृतयुगं विदुः ॥
वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मोऽहं वृषरूपधृक्।
उपासते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः ॥

त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदयात् त्रयी ।
विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमासं त्रिवृन्मखः ॥

यामुळें, " त्रेतारंभीं झाले वेद तीन । तयांपासोनि यज्ञ उत्पन्न । तेव्हां धर्मक्रिया लक्षण । शब्दार्थ आन स्पष्ट असे ॥ एवं कृतयुगीं नव्हता । कलियुगीं नासेल तत्वतां । ऐसीया मध्यप्रवृत्ता । धर्माधर्म कवण म्हणे ? ॥ ७६ ॥" परंतु हा श्रुतिधर्मावरचा मध्यप्रवृत्त दोष भागवत धर्मावर मात्र येऊं शकत नाहीं, म्हणून श्रुतिधर्मापेक्षां भागवतधर्मच सर्वश्रेष्ठ होय असें आग्रहपक्ष स्वीकारून महाराज म्हणतात. या प्रकरणांतच या सात्वत धर्माचा संप्रदाय श्रीनारायणमुखांतून प्रथम निघाल्यापासून इक्ष्वाकुपावेतों कसकसा चालत आला हें शांतिपर्वाच्या आधारानें सांगितलें आहे.

यानंतरचे या ग्रंथांतील २० व २१ हे दोन अध्याय इतके मोठे आहेत कीं, या दोन अध्यायांत या ग्रंथाचीं १६० ते ४०२ इतकीं पृष्ठें खर्चीं पडलीं आहेत. विसाव्या अध्यायाचें, 'संप्रदाय विशेषनिष्ठा' व एकविसाव्याचें 'ईश्वर म्हणजे कोण' अशीं नावें आहेत. पैकीं २१ वा अध्याय अपूर्णच राहिला आहे. या दोन्ही अध्यायांत महाराजांनीं अनेक विषयांचा-विशेषतः शास्त्रीय विषयांचा फार पांडित्यपूर्ण विचार केला असून आपल्या पक्षाचें, युक्ति व शास्त्र या दोन्ही दृष्टींनीं, प्रस्थापन केलें आहे. या दोनही प्रकरणीं महाराजांचें अलोट बुद्धिवैभव, सर्व शास्त्रावगाहनत्व व वादविवादपटुत्व सर्वोत्कृष्टपणें अनुभवास येऊन त्यांचेपुढें नतशिरस्कच व्हावें असें वाटूं लागतें. या दोन्ही प्रकरणांतील सारांश काढावयाचें जरी मनांत आणिलें तरी केवळविस्तार याहीपेक्षां दुप्पट तिप्पट करावा लागेल. याशिवाय सर्वसामान्यपणें ग्रंथाचें तात्पर्य प्रस्तावनेंत पाहणारास तें जरूरीचेंच असेल असें वाटत नसल्यानें, या दोन्ही प्रकरणांतील फक्त सामान्य व सर्व लोकोपयोगी अशा विचारांचा अगदीं थोडक्यांत उल्लेख करण्याचें योजिलें आहे.

'संप्रदाय विशेषनिष्ठा' या अध्यायांत प्रथम ब्राह्मण व शूद्र यांचा विचार

केला असून त्यानंतर सहा प्रकारच्या वैष्णवांचे, श्रीमज्जगद्गुरु आचार्यांनीं केलेलें खंडन, त्यांत श्रीआचार्यांनीं केलेली वितंडा आणि अर्थांची व शब्दांची ओढाताण याविषयींचा उहापोह करून महाराजांनीं पोटीं प्रेम व मनीं श्रद्धा ठेवून श्रीमदाचार्यांचा घेतलेला समाचार व दाख-. विलेली मतभिन्नता मूलग्रंथांतच वाचावी.

'धार्मिकांचे प्रकार' याविषयीं सांगतांना, " जो चारी पायीं मोकळा। जेथ निवृत्ती सर्वथा अवकळा। तो धर्मचोर म्हणावा सगळा। सगळीं गिळिजे ॥ जो एवढा झाला नास्तिक। जया न शके बांधूंही चार्वाक। अर्थकाम सोडोनि सम्यक्। मलतेंचि करी ॥" या वर्णनावरून तें सर्व बंधनाच्या पलीकडे जाऊं पाहणाऱ्या हल्लींच्या प्रवृत्तीचेंच वर्णन आहे असें वाटूं लागतें. चार्वाक्, पशुयाजिक, वामपंथी, श्रौतपांचरात्र, श्रौतपाशुपत, अश्रौतपांचरात्र, व अश्रौतपाशुपत, बौद्ध व अर्हत् हे सर्वच धर्म किंवा संप्रदाय त्रिकांडसमवृत्तीचे नाहींत. कारण कोणांत पशुद्रोह, कोणांत सत्वगुणी उपासनेचा व कर्माचा अभाव, कोणांत सात्विक उपासना आहे पण कर्म व ब्रह्मज्ञान नाहीं, कोणांत ब्रह्मज्ञानाचा व उपासनेचा अभाव असून कर्म मात्र अहिंसक आहे. पूर्वमीमांसाचार्य जैमिनी, उपासना व ज्ञान मानीत नाहींत. निरीश्वर सांख्य उपासना मानीत नाहींत. सेश्वर सांख्य कर्मोपासना मानतात. ज्ञानाची मातब्बरी धरीत नाहींत. यामुळें कोणीच त्रिकांडसमवृत्ति नाहींत. जो धर्म किंवा संप्रदाय कर्म, उपासना व ज्ञान या तिन्ही कांडांत समवृत्ति ठेवितो, तोच खरा त्रिकांडसमवृत्ति संप्रदाय होय. तसा भागवतधर्म त्रिकांडसमवृत्ति आहे. कारण "कर्म नाहीं हिंसक। उपासना सात्विक। ब्रह्मज्ञान सम्यक्। केवलाद्वैत" ॥ २८६ ॥ येथें भागवतधर्माचा खुलासा करतांना, "भागवत नोहे पांचरात्र। श्रीमद्भागवत महापुराण पवित्र।" असा स्पष्ट निर्देश महाराजांनीं केला आहे.

भागवतधर्मात सर्व वैदिक, अवैदिक धर्मांचा व पंथांना समावेश सांसर्गिक व आरोपित अशा दोन पद्धतींनीं करतां येतो. " ज्या आगमागमांचा असलेला भेद त्यांच्या विरोधास न होणारा असेल अशांचा समावेश भागवतधमात करणें, तो सांसर्गिक समावेश होय. जसें पाशुपत व पांचरात्रिकांचें एकीकरण. त्याचप्रमाण आश्रय देऊन बलनाबलानें समावेश करणें याला आरोपित समावेश म्हणतात. तो सर्व मार्गांचा समावेश आम्ही भागवतधर्मात करतों असें महाराज म्हणतात, व जगांतील बौद्धधर्म, ईशुख्रधर्म, पारशी धर्म व महंमदीधर्म या चारी धर्मांतून भक्तिपंथतत्त्व मान्य करील तर त्यापैकीं कोणालाही अधिकार आहे असें ते सांगतात. याच प्रसंगीं महाराज म्हणतात, " जातिवादानेंच आम्ही दुसऱ्याला आमच्या जातींत जबरदस्तीनें घेत नाहीं, याचें कारण उच्चनीचभाव किंवा द्वेष नसून ज्या ज्या धर्माचे जे जे लोक असतील त्यांनीं त्यांनीं आपला धर्म तीव्र श्रद्धेनें पाळावा म्हणजे जन्मांतरीं किंवा स्वर्गांत त्या सर्वांचा मेळ होईल. आज एक व उद्यां दुसरा अशा प्रकारचें धर्मांतर करीत सुटूं नये. आम्ही कोणाचा धर्म मोडण्याची मनानेंही इच्छा करीत नाहीं. त्याचप्रमाणें आमचाही धर्म मोडण्याची कोणीं इच्छा करूं नये, येवढीच विनंति आहे. याप्रमाणें प्राचीन आर्य मतास अनुसरून सर्व धर्मांचा हा समन्वित विचार महाराजांनीं केला आहे. आमच्या धर्मांत सर्व धर्मांचीं तत्त्वें संकलित झालीं असल्यानें तीं सर्व आम्हांस प्राप्तच आहेत. त्यामुळें कोणापासून समजून घेण्याचीही अपेक्षा नाहीं. (पृष्ठ २४१).

सांप्रदायिकांनीं आपला व्यवहार, आचार, वर्तन, कसें ठेवावें हेंहि याच अध्यायांत महाराजांनीं सांगितलें आहे. " धर्मद्वेष करूं नये। धर्मांतर करूं नये। समाजक्षोभ करूं नये। कांहीं केल्या ॥ ४११ ॥ रोगी आणि म्हातारा। नपुंसक तिसरा। चवथा समाधिस्थ बरा। हिमालयस्थ मात्र ॥ ४२० ॥ हे चवघे वेगळे करोनी। सर्व मानिया संप्रदायजनीं। विवाह

करावा निश्चयें करोनी । संन्यास कदा घेऊं नये ॥ ४२१ ॥ जयासि वाटे ब्रह्मचर्य पाळावें । त्यानेंही लग्न करावें । अपत्य झालिया असावें । वृद्ध तोंवरी स्त्रीसवेंचि ॥ ४२२ ॥

तसेंच–'तितकें करावें धेनुपालन । बुद्धीविण वाद करूं नये ॥
भगवी करोनी छाटी । भिक्षा मागों नये तंबाखूसाठीं ॥
उगीच एकंकार करूं नये । जातिहावेंही भरूं नये ॥
कुरूप सद्‍गुणी कामिनी । परी ते सांडूं नये निर्वाणीं ॥
दुर्गुणी सुरुप म्हणोनि । अंगिकारूं नये ॥ ४८८ ॥
पिकदाणीच्या रूपासाठीं । सांडूं नये धनरक्षक लोहपेटी ॥
अतिसुरूप कर्कशा पाठीं । लावूं नये ॥ ४८९ ॥

प्रसंगीं औषध होय विष । म्हणोनि निरुपयोगी न म्हणावें कवणास ॥ आपण परतंत्र होऊं नये । दुजिया परतंत्र करूं नये । स्वातंत्र्याहंकारें भरूं नये । आडदांडसें ॥ ४९४ ॥ अहित कोणाचें करूं नये । तरी शठासि सारल्य धरूं नये । दैवें प्रयत्न सांडूं नये । यत्नगर्वें भगवन्निष्ठा मोडूं नये ॥ निश्चयें भाक्षिया संप्रदायीं । झाड एक जो रिकामा राही । ज्ञानी वा धर्मी वा सुखार्थ स्वपरदेहीं । भ्रमत जावें ॥ ५६४ ॥ दडोनियां श्वासोच्छ्वास । उगेचि करों नये उपवास । जोंवरी झाला नाहीं विशेष । हिमवन्निष्ठ ॥ ५७४ ॥"

"परांच्या कुलयुवती । भ्रष्टवूं नये ॥"

तथापि कोणी स्वधर्मीयांनीं किंवा विधर्मीयांनीं बलात्कारानें भ्रष्टविल्यास तर त्यांचें काय करावें ? या प्रश्नास महाराजांचें उत्तर पुढीलप्रमाणें आहे:–
"ज्या बलात्कारें भ्रष्टविल्या । योग्य प्रायश्चित्त दिधलिया । पतिव्रता होती" ॥ ६९३ ॥ रागयोगें विषयभोग । याचेंचि नांव पापचांग । इच्छा असतां विषयभोग । तरी तें पाप नोहे, पापफळ ॥ ६९४ ॥ कित्येक स्त्रिया नामरक्षणीं । बलात्कारें भ्रष्टवितां कोणी । प्राण देती तेचि क्षणीं । ते

अति अनुचित करणी । मी म्हणे ॥ स्वयें पातक न करितां । दुजियानें करवितां । तें प्राण देणें पातक तत्वतां । हें शंकरानंद बोलिले आत्मपुराणीं ॥ ६९६ ॥ पश्चात्ताप झाला जयासी । तया तारक असतां हृषीकेशी ।प्राण देणें महापापासी । मूळ कां करावें ? ॥ ६९७ ॥

संतुष्टो भार्यया भर्ता । भर्त्रा भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेतत्कुले नित्यं त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ॥
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थमोक्षाणां त्रयाणामपि संगमः ॥

धर्म तो सत्याचा । अर्थ तो सत्यासत्याचा । काम तो असत्याचा । विढार होय ॥ ७३७ ॥ ऐसे तिन्ही पुरुषार्थ । परस्परविरोधी यथार्थ । परी स्त्रीपुरुष संतुष्ट जेथ। तेथ ते मिळती ॥७३८॥" असे किती उतारे द्यावे ? मोह आवरत नाहीं. हा सर्वच भाग अत्यंत उपयुक्त व फार सुंदर आहे. वाचकांनीं तो मूळांतूनच वाचावा.

'ईश्वर म्हणजे कोण' या प्रकरणांत श्रीमहाराजांनीं आपल्या वादकुशलतेचें स्वरूप प्रकट केलें आहे. ईश्वर म्हणजे कोण ? ईश्वर आहे यास प्रमाण काय ? ईश्वर अल्पज्ञ कीं सर्वज्ञ, ईश्वर व्यापक आहे कीं नाहीं, ईश्वर स्वतंत्र कीं परतंत्र, ईश्वर न्यायी कीं दयाळू ह्या प्रश्नांची, तसेंच लोकायतिक, बौद्ध व जैन यांच्या मतांची या प्रकरणांत फारच विस्तृत चर्चा केली आहे चर्चा करतांना न्यायकुसुमांजलि, सांख्यदर्शन, योगदर्शन, सर्वदर्शनसंग्रह, बादरायणसूत्रें,भाष्य,सांख्यसारवार्षण्यस्मृति,न्यायमकरंद,विष्णुपुराण,सिद्धांतदर्शन, खंडनखंडखाद्य,खंडनोद्धार, अद्वैतसिद्धि, नागार्जुनाची आलोकमाला, आप्तमीमांसा जैनग्रंथ, प्रमेयकमलमार्तंड, तत्वार्थसूत्र वगैरे ग्रंथांचा आधार व वचनोद्धार केला आहे. आणि सर्व मतांचा निरास करून ईश्वराचें अस्तित्व व अद्वैतसिद्धांताचें प्रस्थापन पहिल्या पद्धतीतील पंडिताप्रमाणे अनेक कुकिवादानें सिद्ध केलें आहे. हें सर्वच प्रकरण गहन विषयांचें शास्त्रीय

भाषेनें व पद्धतीनें विवेचन करण्यांत खर्ची पडलें असून वादविवादाची कंडू शमन करणारें व पंडितश्रेष्ठांच्या अंतःकरणसंहित माना डोलविण्यास लावणारें आहे तितकेंच तें सामान्य जनांच्या बुद्धिमर्यादा ओलांडणारें आहे. परमेश्वर किंवा कोणी एक विशिष्ट शक्ति जगाचें आदिकारण आहे असें, निरनिराळे पर्याय देऊनही सर्वांना मानावें लागतेंच लागतें हें अनेक उदाहरणें देऊन महाराजांनीं सर्व मतांचा समन्वय केला आहे. हा सर्व वादविवाद मुळांतूनच समजून वाचण्यांत मोठी गोडी आहे यांत शंका नाहीं.

यानंतरच्या या ग्रंथांतील शेवटच्या (२२ व्या) अध्यायांत गुरु व शिष्य, उपासनेची रीति, ढोंगी गुरु, अनेक गुरु, लोभी गुरु, शिष्यांचें जातकर्म व नामकर्म, शिष्यांचा मंत्रसंस्कार, द्वादशाक्षरमंत्र, श्रीकृष्णाचे मंत्र वगैरे संप्रदायविधींचा समावेश केला आहे व अध्यायाचें नांवही, ' संप्रदायविधि ' असेंच ठेविलें आहे.

श्रीगुलाबरावमहाराजांच्या एकंदर बहुतेक वाङ्मयावरून ते अद्वैतवादी पण भक्तिमार्गी, त्यांतूनही ज्ञानोत्तरभक्तिवादी असून भक्तिमार्गांतील, लालन, वात्सल्य व माधुर्य या तीन पद्धतींपैकीं माधुर्य सांप्रदायांचे पुरस्कर्ते आहेत हें पदोपदीं प्रत्ययास येतें. ' ज्ञानदेव तु कैवल्यं ', व ' तस्य कार्यं न विद्यते ' या सिद्धांताप्रमाणें ज्ञानोत्तर कर्तव्य मग तें कर्मात्मक असो किंवा भक्त्यात्मक असो, कांहींही रहात नाहीं, या सिद्धांतास श्रीगुलाबराव महाराजांची मान्यता दिसत नसून ज्ञानोत्तरभक्ति अवश्य करावीच ती केल्याशिवाय चालत नाहीं हाच त्यांचा मुख्य सिद्धांत आहे. महाराज म्हणतात, " जीवन्मुक्त्यर्थ हरिहरभक्ति ज्ञानोत्तर आम्ही मानतों. " (पृष्ठ १८६) " ज्ञानावांचून मुक्ति होत नाहीं. " हें आचार्यांचें म्हणणें आम्हांसही मान्य आहे. परंतु जीवन्मुक्तीत भक्ति पाहिजे असें षट्पदीस्तोत्रांत आचार्य स्वतः म्हणतात. (पृष्ठ १८९). बाळ, उन्मत्त व पिशाच या तीन अवस्थांत किंवा सदाज्ञानमय अशा समाधि अवस्थेंत तो सिद्ध वास्तव-

कृपार्चे कसा असतो हें उलगडणें फार कठिण असल्यानें, त्या त्या अवस्था पूर्ण ज्ञानस्वरूप आहेत असें मानिलें तरी व्युत्थानानंतरच्या स्थितींत त्या सिद्धाला भक्तिमार्गाचीच अपेक्षा असते असें महाराजांचें म्हणणें आहे. बरें, सर्वच सिद्ध ' बालोन्मत्तपिशाच ' या अवस्थेंतील असतात व सर्वच मुक्त सदासर्वकाळ पूर्ण ज्ञानसमाधींतच असतात असें मानतां येत नाहीं. असाही सिद्धांचा किंवा मुक्तांचा एक वर्ग असूं शकतो कीं जो अंतस्त्यागी व बहिःसंगी आहे. साक्षात् श्रीप्रभु रामराय व परमयोगींद्र श्रीप्रभुगोपाल कृष्ण, श्रीभगवान् वेदव्यास, श्रीशुकाचार्य, श्रीमुनीश्वर नारद, श्रीराजेश्वर जनक, प्रत्यक्ष श्रीमदाद्यशंकराचार्य, आधुनिक साधुपरंपरेंतील श्रीभगवद्भक्त निवृत्तिनाथ, श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, श्रीएकनाथ, श्रीतुकाराममहाराज, श्रीसमर्थ रामदास तसेच अगदीं अलीकडचे म्हणजे श्रीरामकृष्ण परमहंस हा तो वर्ग होय. या वर्गांतील सर्व पुरुषांना बालोन्मत्तपिशाच ही अवस्था किंवा केवळ सर्वकाळ समाधिस्थितावस्था या दोन्हीही लागू नसून हे सर्वच स्थितप्रज्ञ योगारूढ किंवा योगप्रवर्तक असूनही लोकसंग्राहक प्रवृत्तीचे असल्यानें अशांचा एक स्वतंत्र वर्गच असूं शकतो हें स्पष्ट आहे. अर्थात् या वर्गांतील स्थितप्रज्ञालाही व्युत्थान अवस्थेमध्यें म्हणजेच लौकिक जागृदवस्थेंत भक्तीची कास धरावीच लागते असें महाराजांचें म्हणणें आहे, व यालाच ज्ञानोत्तर भक्ति म्हणतात व तिची ' ज्ञानादेव तु कैवल्यं ' हा अंतिम सिद्धांत मान्य करूनही, आवश्यकता सिद्ध होते, असें त्यांचें मत आहे. अर्थात् ही भक्ति लालनरूप असावी कीं माधुर्यरूप असावी हाही प्रश्न उत्पन्न होतो. पण महाराजांनीं या ग्रंथांत ज्यांची ज्यांची याविषयीं आवडी असेल व योग्यता असेल तशी त्यांनीं भक्ति करावी असें सांगून ठेविलें आहे. स्वतः महाराज माधुर्य भक्तीचे परमप्रेमी होते व त्यांनीं आपणासाठीं याच भक्तीची निवड केली होती. आपणास श्रीभगवंताची पत्नी समजून भगवंताचे ठिकाणीं त्या भावनेनें

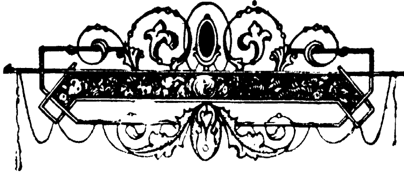
रममाण होणें हा ह्या भक्तींतील विशेष होय. पण ही भावितही सामान्यां-करितां नसून संप्रदायांत महाराजांसारख्या ज्या विभूति असू शकतील त्यांचेकरतांच ती होय, असें महाराजांचें स्पष्ट निवेदन आहे. नवविध भक्तीपैकीं आत्मनिवेदन भक्तीची पराकोटि म्हणजे माधुर्यभावित होय असें मला वाटतें. व्यवहारांतही माता, मित्र, पुत्र व दास हे चौघे; मुलगा, स्नेही, माता व पिता व मालक ह्यांचेसाठीं आत्मनिवेदन कांहीं अंशीं करूं शकतात; पण पत्नी, आपल्या पतीसाठीं प्रत्यक्ष स्वताचें शरीर, वित्त व सर्व आयुष्य यांचें पूर्णपणें निवेदन करूं शकते व तें खरोखरीचें आत्म-निवेदन होतें, असा आपणा आर्यधर्मीचा व धर्मीयांचा इतिहास सांगत आहे. तर भगवंताचे ठिकाणीं खरोखरीचें आत्मनिवेदन माधुर्य भक्तीनेंच करतां येतें. या हेतूनें महाराजांनीं या मधुराद्वैत भक्तीची आपणासाठीं निवड केली व आपल्या सांप्रदायिकांतील स्वतांप्रमाणेंच विशिष्टत्व पावले-ल्यांसाठीं ती उपदेशिली आहे. या सर्व ग्रंथांतील हा महत्वाचा भाग आहे.

आतां या ग्रंथराजास प्रस्तावना लिहिण्याचें धाडस मी केलें किंवा मला करावें लागलें, तें केवळ विषयाची आवड, श्रीगुलाबराव महाराजांसंबंधीं पूज्यबुद्धि व माझे मित्र रा. रा. दिनकरराव गोखले व रा. रा. सोमवंशी यांचा आग्रह, यांमुळेंच होय. ग्रंथ खरोखर अत्यंत मोठा, गहन विषयांच्या गहन विचारांनीं भरलेला, भक्तिरसानें ओथंबलेला, सदुपदेशानें नटलेला, तीव्र बुद्धिमत्तेच्या जोरावर तर्काच्या कसोटीस घासून पारखलेला असा अस-ल्यानें त्याची प्रस्तावना लिहिण्याचें काम माझ्यासारख्या अल्पज्ञ व बहु-व्यवसायी माणसाचें नव्हे हें मी जाणून आहें. ज्या ग्रंथराजाचें जनकत्व श्रीगुलाबरावमहाराजांकडे आहे त्याची थोरवी मीं काय वर्णावी ? त्यांच्याच मुखांतून ती ऐकिली असतां तिचें महत्व समजून येईल. महाराज म्हण-तातः—"मनुष्यांमाजी पाहतां। मज सत्याचि नाहीं कोणी शिकविता। ग्रंथ वाचवोनि तत्वतां। लिहिला अर्थ हेंही सत्य ॥ ४३५ ॥ परंतु अचाट

माझी बुद्धि । वाचकांसही नकळे जो विधि । तो आकळूनियां आधीं । समन्वयीं ठाके ॥ ४३६ ॥ कांहीं अधीतही वाचक मज मिळाले । मजपरीस संस्कृत शिकले । परी तिहीं वाचितां अर्थ सांगितले । निर्भ्रम त्यांचि तद्ग्रंथींचे ॥४३७॥ रूपावलीची पूर्ण विभक्ति । गुरुपदसाक्ष ठाउकें नाहीं मंजप्रती । परी महाभाष्यांतीलही विरोधगति । महाराष्ट्र भाषेंत सांगूं शकें ॥ ४३८ ॥ ही मज मति कैशी मिळाली । ते तातकरणी (श्रीज्ञानेश्वर महाराज) तातांसचि भली । बहु काय, जिहीं किंचित् विद्या शिकविली । तेही त्यां शिष्य केले स्वबुद्धीनें ॥ ४४० ॥ धर्मविचाराचे ठायीं । मज भ्रम नुपजे सर्वथा कांहीं । गुणदोषविचार महंतांचाही । सत्यवतीकुमारसम पुढें ठाके ॥ मनुष्यांत जे जे गुरु केले । तेथ माझें समाधान नाहीं झालें । चतुरक्षरी देऊनि अंगिकारिलें । तातें एवढें मात्र सत्य ॥ ४४२ ॥ इतुका उनाड असूनि पोटीं । तातें अंगिकारिलें शेवटीं । येणेंचि विश्वास हृदयसंपुटीं । कीं मधुराद्वैत चालवील प्रभु ॥ ४४३ ॥"

अशा योग्यतेच्या सद्गुरुमाउलीच्या प्रसादानें धन्य झालेल्या, मधुराद्वैतभक्तीचें अमृतपान करणाऱ्या महात्म्यानें रचिलेल्या ग्रंथास मी पामर प्रस्तावना ती काय लिहिणार? परंतु ही अल्पसेवा घडली यांतच मी धन्यता मानीत आहे. या प्रस्तावनालेखानें, या ग्रंथराजाचें स्वरूप वाचकांस थोडक्यांत समजून येऊन जर त्याच्या वाचनाची व त्यांत प्रतिपादन केलेल्या भक्तिमाहात्म्याची आवड उत्पन्न होईल, तर मी स्वतांस धन्य समजेन. या प्रस्तावनालेखास मुद्रणसुलभ स्वरूप देण्याचे कार्यांत माझे मित्र रा. रा. द. धों. पुराणीक यांनीं फार मेहनत घेतली, याबद्दल त्यांचा, तसेंच माझे स्नेही रा. रा. दिनकरराव गोखले व रा. रा. सोमवंशी यांचाही मी फार आभारी आहें.

श्रीरामनवमी, शके १८६०. वामनशास्त्री दातार वैद्य नाशीक.

श्रीज्ञानेश्वरी माउली

प्रकाशकाचें हृद्गत

वैराग्यें रक्षावी ज्ञानवृत्ति । भक्तीनें रक्षावी विरक्ति ॥
परी जे असती शुष्क वेदान्ती । तयां सुखप्राप्ति हे नव्हे ॥

(श्रीज्ञानेशराजा)

सत्य संकल्पाचे दाते भगवान श्रीवासुदेव व तदर्धांगी श्रीज्ञानेशराजा यांच्या कृपाप्रसादानें हातीं घेतलेल्या श्रीमत् सद्गुरु गुलाबरावमहाराजांच्या ग्रंथावलीपैकीं " संप्रदायसुरतरु, भाग २ " हा भाग उशीरा कां होईना वाचकांच्या हातीं देण्यास मला आनंद वाटत आहे.

कोणतेंही सत्कार्य हातीं घेतलें कीं, निष्ठेची कसोटी म्हणून संकटें मागोमाग ठेविलेलींच. तदनुसार या वर्षीं माझ्या उद्दिष्ट कार्यांत अनेक संकटांनीं मला सतावून सोडलें. पण श्रीमाउलीच्या कृपेनें बहुतेकांतून मी पार पडत आलों व राहिलेल्या कांहीं अडचणींतूनही पार पडेन अशी आशा आहे. अभिवचन दिलेल्या माझ्या उदार आधारस्तंभाकडून आजतागायत कांहींच मदत मिळाली नाहीं. अस्तु. दयाघन प्रभु माझी या ग्रंथकार्यार्थीची निष्ठा पाहून त्यांच्या अंतःकरणांत मजकडे कृपादृष्टीनें बघण्याची प्रेरणा करो. एवढें सांगून आतां मी ग्रंथाचे हृद्गताकडे वळतों.

सदरहू ग्रंथ श्रीगुलाबरावमहाराजांच्या ग्रंथमालेपैकीं ओवीबद्ध व म्हणूनच

कदाचित् नव सुशिक्षितांस क्लिष्ट वाटण्याचा संभव असला तरी अत्यंत श्रेष्ठ आहे. श्रीसमर्थांच्या दासबोधाप्रमाणें श्रीज्ञानेश्वरप्रासादित हा ग्रंथराज होय. मज अज्ञाची तर अशी समजूत आहे कीं, अशा तर्ककुतर्कांनीं माजलेल्या बजबजपुरीच्या कालात श्रीज्ञानेश्वरीचें भाषाकाठिण्य व तींतील गूढ प्रेम यांचा उलगडा होणें उचित होतें म्हणूनच कीं काय, सदरहू वाङ्मय श्रीज्ञानेश्वरमाउलीनें आपल्या कन्येच्या मुखांतून प्रसृत करविलें. ह्या माझ्या बोलाचें प्रत्यंतर मार्मिक वाचकांना ग्रंथावलोकनानें अनुभवितां येईलच.

भौतिक ज्ञानापलीकडे पराविद्याज्ञान म्हणून कांहीं आहे आणि केवळ प्रापंचिक सुखलाभापेक्षां परमार्थलाभच खरा श्रेयस् आहे, अशा अनुतापदग्ध मनोवृत्तींतच या ग्रंथांतील प्रमेयबीजें रुजतील. मग तो जिज्ञासु कर्मपतित अथवा जातिपतित असो किंवा ज्याला श्रौतमार्गाचा अधिकार नाहीं असा शाक्त, दुराचारी चतुर्वर्णी, वेश्या, अंत्यजादिक कोणीही असो. लौकिक विषयाचरण सोडून त्या सर्व आचरणांत एक परमेश्वर आलंबन ठेविल्यानें याच जन्मीं वैदिक गति कशी मिळवितां येईल हें सांगणारा हा अपूर्व ग्रंथ होय.

दीनता व अनन्यतापूर्वक संप्रदायांतील जें इष्ट त्याची सेवा करूं इच्छिणाऱ्यास या संप्रदायांत (ज्ञानोत्तर भक्तिपूर्ण भागवत संप्रदाय) प्रविष्ट होतां येतें. 'संप्रदायसुरतरु' सोडून श्रीमहाराजांचे जेवढे ग्रंथ आहेत ते सर्व संप्रदायांतील फल जें माधुर्यभक्ति तत्प्रतिपादक आहेत व 'संप्रदायसुरतरु' हा ग्रंथ तन्मार्गप्रतिपादक आहे. या माधुर्य संप्रदायांतील फलरूप मंतव्य व साधनरूप मंतव्य नवीन नसून त्याचें सोपपत्तिक व सप्रमाण प्रतिपादन मात्र नवीन आहे, हें श्रीमहाराजांनीं ठिकठिकाणीं सांगून ठेविलें आहेच. व तत्पुष्ट्यर्थ पूर्वाचार्यांचीं व श्रुतिपुराणांचीं प्रमाणेंही दिलीं आहेत. म्हणून हा संप्रदाय वेदभिन्न आहे असें मात्र कोणीं समजूं नये. अर्थातच पूर्वाचार्यांना संमत असल्यामुळें व श्रुतिपुराणांत ह्याचा निर्देश असल्यामुळें

हा संप्रदाय अनादि आहे असें श्रीमहाराजांनीं सिद्धहि करून दिलें आहे. खरें पहातां सदरहू संप्रदाय शंकराचार्यांनीं स्थापिलेल्या वैदिक केवलाद्वैत-संप्रदायाहून निराळा नाहींच.

अलीकडे ' संप्रदाय ' हा शब्द फार तिरस्करणीय होत चालला आहे सांप्रदायिक दृष्टि म्हणजे कांहीं तरी आग्रह व तो त्या त्या संप्रदायप्रवर्तक जीवाचाच असल्यामुळें, सांप्रदायिक दृष्टि त्याज्य आहे असें कित्येक म्हण-तात; पण हा समज, आपल्या बुद्धीच्या जोरावर तत्त्व शोधून काढूं अशी ज्यांना घमेंड आहे त्या लोकांचाच होतो. वास्तविक पाहतां कोणतेंही ध्येय सांप्रदायिकरीत्याच कळतें. कारण ध्येय म्हटलें कीं, त्यांत दोन अंश असतात; एक साध्यनिरूपणांश व दुसरा साधननिरूपणांश. अगदीं ताजें वाचकांपुढें मांडावयाचें म्हणजे महात्मा गांधींनीं आपणा स्वतांकरितां व आपल्या अनुयायांकरितां कांहीं नियम आंखले आहेतच कीं नाहींत ? ती त्यांची नियमबद्ध रहाणी हा सद्यःकालीन एक नवा संप्रदायच म्हणतां येईल.

सर्वांना जरी एकच ध्येय मिळवावयाचें असलें, तरी एकाच मार्गानें एकदम तें ध्येय प्राप्त करून घेण्याइतकी प्रत्येक व्यक्तिमात्राची योग्यता नसते; म्हणून निरनिराळ्या व्यक्तीला ज्याच्या त्याच्या अधिकारानुसार क्रमानें किंवा एकदम ध्येयप्राप्ति करून देण्याकरितां जे साधनमार्ग निर्माण होतात, या सर्वांना संप्रदाय संज्ञा असते. त्यांत कांहीं संप्रदाय श्रुत्युपजीवी आहेत व कांहीं श्रुतिबहिर्भूत आहेत. केवलाद्वैत संप्रदाय श्रुत्युपजीवी असून साक्षात् ध्येयसाधक आहे व इतर क्रमिक आहेत. याचा विचार श्रीमहा-राजांनीं या ग्रंथांत केला आहे. वस्तूच्या अपरोक्षत्वाला हा साधनांश विशेष महत्त्वाचा असल्यामुळें संप्रदायाची वाट धरिल्याशिवाय वस्तुलाभ नाहीं असें श्रीमुकुंदराजांनींही म्हटलें आहे. (आधीं आत्मयातें जाणावें । मग त्यातें साधावें । एरवीं नुसतें अनुभवावें । काय धरूनी ॥) सारांश,

पारमार्थिक फलप्राप्ति असो किंवा व्यावहारिक फलप्राप्ति असो, हा नियम सर्व ठिकाणीं सारखा लागू आहे. व्यवहारांतील ट्रेडसिक्रेट संप्रदायाचीच साक्ष पटवितें. याविषयीं श्रीमहाराजांनीं आपल्या व्यवहारधर्मबोध ग्रंथांत चांगलाच खुलासा केला आहे. म्हणून वाचकवर्गाला नम्र विज्ञप्ति कीं, संप्रदाय तिरस्करणीय नसून परमार्थांत आवश्यक आहे.

परमार्थफलसाधन प्रगट करणें हें काम जगच्चालक ईश्वराचें आहे. कारण जीव जरी यथार्थ मुक्त झाला, तरी तो जीवन्मुक्त आहे तोंपर्यंत मुख्य जगच्चालकत्व त्याच्याकडे येत नाहीं. म्हणून जगदुत्पत्ति, स्थिति, लय व कल्याणाचा मार्ग प्रकट करणें हीं कार्यें जीव करूं शकत नाहीं, ईश्वरच करूं शकतो. म्हणून " युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान् महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ " या भारतवाक्यांत व त्याच्या पुढील श्लोकांत सर्व दर्शनें, सर्व शास्त्रादिक, परमेश्वरच प्रवर्तकद्वारा प्रवृत्त करतो असें सांगितलें आहे. म्हणून प्राचीन असो किंवा नंतरचा असो, सर्व संप्रदाय कल्पीं कल्पीं परमेश्वराविष्ट प्रवर्तकद्वारा निर्माण होत असल्यामुळें अनादि आहेत. अलिकडील संप्रदायांचा कोण्या तरी पूर्वसंप्रदायांत किंवा पौराणिक दोन संप्रदायांच्या कोडळ्यांत समावेश होतो. सूतसंहिता, यज्ञवैभवखंड, अ. २० मध्यें सर्व मार्गांना यथाधिकार प्रामाण्य सांगून सर्वांचा प्रवर्तक परमेश्वरच आहे असें दाखविलें आहे. याप्रमाणें सर्व संप्रदाय जरी परमेश्वरापासून निघाले असले तरी संप्रदायांतर करणें मात्र श्रद्धास्थैर्याला घातक असल्यामुळें योग्य नसतें. म्हणून स्वसंप्रदायांतच दृढ श्रद्धा रहावी एवढ्याकरितां सांप्रदायिकांचे खंडणमंडण प्रकार असतात. केवलाद्वैत संप्रदाय जरी इतर सांप्रदायिकांनीं खंडण केला असला तरी केवलाद्वैत मंडण करणाऱ्या श्रुति, युक्ति व अनुभव या प्रमाणत्रयापुढें त्यांचें खंडन फिकें पडतें. म्हणून केवलाद्वैत संप्रदायच अंतिम ठरतो.

अलिकडे भक्ति हें ज्ञानाचें साधन आहे, म्हणून ज्ञानानंतर भगवद्भक्तीची

अपेक्षा नाहीं; व ज्ञानानें सर्व सगुणाचा बाध होत असल्यामुळें भगवंताच्या सगुण मूर्तीचाही बाध होतो. म्हणून ज्ञानानंतर भगद्भक्ति रहाणें शक्य नाहीं असें पुष्कळ ज्ञानी समजतात. हें अज्ञान दूर करण्याकरितां " सत्यपि भेदापगमे " " मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजंते " इत्यादि आचार्योक्तींत " ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा " इत्यादि भगवदुक्तींत " तैशी क्रिया करी न साहे । परी अद्वैतीं भक्ति आहे ॥" इत्यादि श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या ओवींत व आणखी पुष्कळ साधुसंतांच्या उक्तींत असलेली व केवलाद्वैतांत होणारी ज्ञानोत्तर भक्ति, परमेश्वरांनींच श्रीज्ञानेश्वरकन्यारूपानें अवतार घेऊन प्रमाणपुरःसर या ग्रंथांत प्रतिपादिली व तत्प्रतिपादक आपल्या मार्गाला माधूर्यसंप्रदाय हें नांव दिलें. या माधूर्यसंप्रदायांत 'सुरतरु' हा ग्रंथ वरुस्थानीं असून " प्रीतिनर्तनादि " ग्रंथ फलस्थानीं आहेत व फलस्थानीय माधूर्यप्रेमाची मनोरथपूर्ति या सुरतरूच्या साह्यानें होत असल्यामुळें याला " सुरतरु " हें नांव अन्वर्थक दिलें गेलें आहे.

या माधुर्य संप्रदायाला " भागवत संप्रदाय" हेंही एक दुसरें नांव आहे. किंवा भागवत संप्रदायालाच श्रीमहाराजांनीं आपल्या उपास्याचे ठिकाणीं वसत असलेल्या अत्युत्कट प्रेमभावामुळें 'माधूर्य संप्रदाय' असें नांव दिलें आहे असें म्हटलें तरी चालेल. तरी पण ज्ञानपूर्व व ज्ञानोत्तर अशा दोन्ही भक्तींचा भागवत संप्रदायांत समावेश होतो व " माधूर्य संप्रदाय' हें नांव महाराजांनीं ज्ञानोत्तर भक्तिमार्गालाच दिलें आहे. ज्ञानपूर्व भक्तीचा सर्व स्वीकार करितात, पण ज्ञानोत्तर भक्तिमार्गाचा कित्येक स्वीकार करीत नाहींत किंवा ती वगळली गेली आहे. म्हणून श्रीमहाराजांनीं भागवत संप्रदायांतर्गत ज्ञानोत्तर भक्तीचें सोपपत्तिक विवेचन करून त्या मार्गाला हें नांव ठेविलें आहे. ज्ञानोत्तर भक्ति होऊं शकते कीं नाहीं, तिचें स्वरूप कसें, इत्यादि प्रश्नांचें विवेचन 'सुरतरु' व्यतिरिक्त ग्रंथांत प्राधान्यानें आलें आहे.

सुरतरु हा ग्रंथ (भाग १ व २) सांप्रदायिक असल्यामुळें, श्रीकृष्ण, श्रीज्ञानेश्वर महाराज, शिव, उमा व गोपिका हें पंचायतन ज्यांचें इष्ट नाहीं त्यांनीं हा ग्रंथ अवलोकन करूं नये असा शपथपूर्वक निर्बंध श्रीमहाराजांनीं केला आहे. असें करण्याचें कारण, कोणी संप्रदाय सप्रमाण खोडून काढील ही भीति नसून, श्रीमहाराजांच्या तर्कगाढतेस भुलून इतर संप्रदायिकांनीं स्वसंप्रदायाचे ठिकाणीं चंचल बुद्धि होऊं देऊं नये, हें आहे. या टीका-कारांना टीका करण्याकरितां त्यांचे इतर ग्रंथ मोकळे आहेत. वर भागवत संप्रदायाचा उल्लेख आला आहे. तेथें द्वैती भागवताचा संप्रदाय विवक्षित नसून, भागवत पुराणांत प्रतिपादिलेला 'अद्वैत भागवत संप्रदाय'च विवक्षित आहे. या माधूर्य संप्रदायाच्या अधिष्ठात्री देवता गोपिका आहेत व शिव-विष्णु समान उपास्य आहेत. या ग्रंथांत आधुनिक आंग्लविद्याविभूषित लोकांकडून आपल्या धर्मावर, ज्ञानावर व भक्त्यादिकांवर जे आक्षेप केले जातात, त्या सर्वांचे उत्तम रीतीनें निराकरण केलें आहे. या ग्रंथाचे 'पूर्व-विहार' व ' उत्तरविहार ' असे दोन भाग होणार होते, पण श्रीमहा-राजांच्या आजारामुळें ' पूर्वविहार ' झाल्यानंतर ' उत्तर विहारां'चे एक दोन अध्याय होऊन पुढें आमच्या दुर्दैवानें ग्रंथलेखन बंद पडलें. पूर्वविहारांतहि एक आगमाध्याय व उत्तर विहारांतील एकवीस बावीस अध्याय कांहीं अंशानें अपुरे राहिले आहेत.

ग्रंथगौरव या नांवानें आजतागायत मिळविलेल्या अभिप्रायांची सारांश-रूपानें आम्हीं पुस्तिका काढली आहे. सारांश म्हणजे जवळ जवळ १/७ ते १/६ मजकूर घेतला तरी ४०-५० पानें भरलीं; यावरून वाचकांच्या ध्यानीं सदरहु ग्रंथमालेचें अलौकिकत्व येईलच. यांत विद्वत्कुलशेखर कै० चिंतामणराव वैद्य व साहित्याचार्य श्री. तात्यासाहेब केळकरांसारखे विद्वान् व चिकित्सक लोक अभिप्रायदाते आहेत हें विसरतां कामा नये. असें अस-तांही, मोठ्या खेदानें नमूद करावें लागतें कीं, जनतेचें या वाङ्मयाकडे

जावें तसें लक्ष अजून गेलें नाहीं. सद्वाङ्मय हें राष्ट्रबलतेजवृद्धिदायक असतें. मनोबल, त्यागवृत्तीशिवाय नुसत्या शरीरबलानें कार्यें होत नसतात. माहात्म्यपद मनोबलानेंच मिळवितां येतें. शरीरबलानें नव्हे; व तें कमावण्यास सद्वाङ्मयाची राष्ट्राला अत्यंत आवश्यकता आहे. मागील इतिहास ध्यानीं आणतां राष्ट्राच्या अवनतीच्या काळीं श्रीसंतवाङ्मयानें वीरवृत्तीचा—त्यागवृत्तीचा, दुसऱ्याकरितां प्राणाची आहुति देण्याचा मार्ग दर्शविला. तेव्हां असें वाङ्मय जिवंत ठेवण्याकरितां प्रत्येकानें झटणें हें जीवितांचें मुख्य कर्तव्य होय. यास्तव वाचकवृंदाला नम्र प्रार्थना आहे कीं, हल्लीं ग्रंथखप जो २००–२५० पर्यंत तो निदान दुपटीनें तरी वाढवावा; म्हणजे माझें काम जें रेंगाळत, तोट्यांत चाललें आहे, तें नेटानें चालविण्यास मला आशीर्वाद दिल्यासारखें होईल.

लेख फार लांबला तरी लिहिल्याशिवाय रहावत नाहीं कीं, या सत्कार्यीं निरपेक्षपणें मदत करणाऱ्यांपैकीं प्रमुखत्वानें ज्यांचा उल्लेख करितां येईल असे वैद्यरत्न श्री. दातारशास्त्री हे होत. श्रीगुलाबराव महाराजांचें नांव ऐकतांच ज्यांच्या डोळ्यांतून नकाश्रु ढळतात, अशा एकास प्रस्तावना लिहिण्याची परोपरीनें विनंति केली होती, ती त्यांनीं ऐनवेळीं नाकारल्यानें मी मोठ्या चिंतेंत पडलों. श्री. दातार शास्त्रीपुढे नुसत्या एका शब्दानें माझा चिंतारोग मांडला; तोंच एकाद्या दयाळु आईप्रमाणें मान्य करून, सद्वैद्य रोग्याच्या आरोग्याकरितां जितक्या प्रेमानें झटतात, तितक्या कळकळीनें रात्र-पहाट करून, माझी चिंता, प्रस्तावना लिहून दूर केली, याबद्दल त्यांचा फार ऋणी आहे.

ज्यांची या कार्यीं अगदीं आरंभापासून मला फार फार मदत आहे अशा व्यक्ति म्हणजे श्री. मांढरे व श्री. वा. मा. जोशी हे होत. नित्य परिचयामुळें त्यांच्या नामांचा येथें उल्लेख करणें म्हणजे बंधूनें प्रपंचांत मदत केली असतां जसें कोणी उल्लेख करीत नाहीं तसें आहे. त्यांचा ना मानिर्देश

करणें म्हणजे त्यांच्या उपकृतीला उणेपणा आणणें होय. म्हणून त्यांचे बाबतींत मौन स्वीकारणेंच बरें.

श्रीज्ञानेश्वरमाउलीची खालील अभंगरूपानें प्रार्थना करून त्यांचेजवळ पसायदान मागतों. तदनंतर भागलेल्या मनास त्यांच्या नामामृतांत विराम देतों.

अभंग

(१)

वंदितों पादुका ठेवोनिया माथा ।
आळंदीच्या नाथा दास तुझा ॥ १ ॥
वर्णावया तुझें सामर्थ्य मजला ।
नाहीं पामराला शक्ति कांहीं ॥ २ ॥
तुझा अवतार जनउद्धारार्थ ।
असे सर्वश्रुत संत लोकां ॥ ३ ॥
महाराष्ट्रभुवनीं संतीं कृपा केली ।
शिवरायकालीं अवतरोनी ॥ ४ ॥
तसाच प्रसंग आजवरी आहे ।
म्हणोनी मी बाहें तुम्हां बापा ॥ ५ ॥
परंतु माझिये गांठीं नाहीं पुण्य ।
तुमचें दरशन व्हायाजोगें ॥ ६ ॥
या कारणें देवा अल्पशी ही सेवा ।
ग्रंथद्वारें राया आरंभिली ॥ ७ ॥
वाङ्मयपुष्पें तुझिया कन्येचीं ।
गुंफण्या मीं साचीं घेतलीं कीं ॥ ८ ॥
बाबाजी महाराजें पावन मज केलें ।
सेवामत दिलें आचाराया ॥ ९ ॥

अंतर न पडो कोण्याही संकटीं ।
नढळो चित्तवृत्ति कांहीं झाल्या ॥ १० ॥
होऊं तूं दयाळे ज्ञानेश माऊले ।
पुरवा वेल्हाळे आर्त माझी ॥ ११ ॥

(२)

घरोघरीं व्हावा प्रसार ययाचा ।
जनमल साचा वारावया ॥ १ ॥
ज्ञानसूर्यतेज तळपोनी अवनीं ।
दुरितें जळोनि खाक होवो ॥ २ ॥
तेणें देवा होवो जनमनशुद्धि ।
वाढोनी सुबुद्धि शांति नांदो ॥ ३ ॥
रुजो वैराग्य परमार्थाच्या ज्ञानें ।
जेणें दिनें दिनें हृष्ट प्रजा ॥ ४ ॥
संत बापमाय अवतरोत मग ।
सुखी सर्व जग करावया ॥ ५ ॥
आनंदी आनंद सर्व देशीं होवो ।
वैरभाव जावो एकमेकां ॥ ६ ॥
तुझीया प्रसादेंविण नोहे गोष्टी ।
वाऊगी चाउटी भौतिक ज्ञानें ॥ ७ ॥
असा हा सर्वांच्या अंतरीं प्रकाश ।
पडूं दे देवेश संतश्रेष्ठा ॥ ८ ॥
पायोंनि शंकर पायीं ठाय मागे ।
करी जग जागें आत्मज्ञानें ॥ ९ ॥
ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ।

संतसुहृदांचा म्हणियारा प्रकाशक.

श्रीज्ञानेश्वर माउली

विषयानुक्रमाणिका

उत्तर विहार.

श्रीगुरुस्तुति (ओ. १-९), शिष्यप्रश्न (ओ. १०-१५), गुरुलक्षण व चमत्कारी गुरूची निंदा (ओ. १६-२३), अलिकडील गुरु-शिष्यपद्धति (ओ. २४-२८); गुरुशिष्यमर्यादा (ओ. २९-३५) गुरुप्रतीति व शास्त्रप्रतीति यांची आवश्यकता (ओ. ३६-४५) श्रीगुरूचें जीवत्वनिराकरण (ओ. ४६-४९), मूर्खगुरूची निंदा (ओ.५०), गुरुसर्वज्ञत्वखंडण (ओ. ५१-५४), गुरु करण्याविषयीं विचार (ओ. ५५-५९), शिष्यअपराध सहन करणाऱ्या गुरूची निंदा (ओ. ६०-६६) गुरु वर्मी चालत आला पाहिजे असें म्हणणाऱ्याची निंदा (ओ.६६-६८), गुरुशिष्यमर्यादा (ओ. ६९-७०), मातापित्यांपेक्षां गुरूचें श्रेष्ठत्व (ओ. ७०-७४), गुरुलक्षण (ओ. ७६), नुस्त्या शाब्दिकाला गुरुत्वानधिकार

टीप १—ओ. म्हणून कंसांत दिलेले अंक ओवीसंख्या दर्शवितात.
२—बाकीचे अंक (जाड टाइपांतील) पृष्ठसंख्या दर्शवितात.

प्रकाशक.

श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ

संप्रदाय-सुरतरु

भाग दुसरा

अध्याय १२ वा,

स्वाभिमत भागवतधर्म

जयजय सद्गुरु करुणाघना। मज चातका स्वानंदजीवना। वर्षोनियां कल्याण निधाना। तृप्त करीं ॥१॥ तूं वळलिया दयाराशी। बहुत मिळे बहुतांशी। कामुक का मराळी[1] यासी। आनंदें सेविती ॥२॥ शांतचिया[2] केदारीं[3]। समाधानाचे धान पेरी। तें फळ पावती कुसरी। तुवां वळलिया ॥३॥ तेथ कुकामा तिळिया तीळ। तामसा अळसी पिके प्रबळ। गहूं पिकती रसाळ। सात्त्विकातें ॥४॥ एकीं विषयेचे खाकस पेरिले। ते अहंकार[4] अहिफेनासहित उगवले। मग तेणें मदें धाले। तैसेचि ते ॥५॥ एकीं कोरडा एरंड। पेरिला कामशास्त्र प्रचंड। तरी भमलिया उदंड। नारे[5] ना योवे[6] ॥६॥ तुझिया अभयदानाचेनि बळें। वेली उगवली गरजफळें[7]। वी शाखा नेऊनि रसाळें। उपादानतुष्टि[8] पावले ॥७॥ तुजसदस अश्विनी भरणी। कृत्तिका का रोहिणी। समजोनि केलिया पेरणी। बोफळ शाकी

---

१ हंस. २ शांत रसाच्या. ३ वाफ्यांत. ४ अहंकार हीच कोणी अफू. ५ त्यांत मामा (सार भाग) उत्पन्न होत नाही. ६ किंवा बांड फुटत नाही. ७ विषारी फळें. ८ विषारी फणी.

केएकांची ॥ ८ ॥ म्हणोनि तुम्ही वर्षतां । परी भूमि ऐशांचि पिके तत्वतां । यालागीं मियां समर्था । जलचि वांछिलें ॥ ९ ॥ भूमीचें वजोनि जीवन । तुज वाहें तोंड पसरोन । अनादि युगापासून । माझी आर्त पूर्ण नाहीं जाहली ॥ १० ॥ मागें प्रन्हादाची पुरविली आर्त । म्हणून मीं आल्यें अयोद्धवेत । तंव दुर्दैवप्रभंजन[1] सुटोनि तेथ । नेलें अरण्यांत पुढती तुम्हां ॥ ११ ॥ म्हणोनि अवचितां व्रजस्थानीं । तुम्ही जळद वळलिया मोक्षदानी । मी तेथ पाहें येवोनि । तंव अक्रूरप्रभंजनों मथुरे नेलें ॥१२॥ मग पंढरीवरी वळवां । मी तेथें येऊनि पाहतां । तंव नृपप्रभंजनें तत्वता । आनागोंजांस नेलें हो ॥ १३ ॥ यालागीं अलकावती । कळलें कीं नित्य मेघांची वस्ती । म्हणोनि येथ घरोनि आर्ती । पातलें अपांपति[2] चातकी मी ॥ १४ ॥ आजी निव-ळला[3] प्रभंजन । करुणाधारेतें नाहीं खंडण । मुखरोगचि काय मजकारण । जाहला हें कळेना ॥ १५ ॥ तयाचें औषध तुझेंचि नाम । घेऊनि जलपान करीन सप्रेम । आणि तेणेंचि आनंदें उद्गारें परम । ग्रंथु एवढा ॥ १६ ॥ मज चातका तुझें मेघस्थान । तुझाचि नाद ऐकती श्रवण । यालागीं संवाद-वाद मुखांतून । ग्रंथरूपें पूर्ण प्रतिध्वनि उमटे ॥ १७ ॥ आतां सावधान श्रोता । शिष्य बद्धांजलि पुसे गुरुनाथा । मागां वर्णवाद सांगितला होता । तेथ अनिर्णय तत्वता ओळखिला म्यां ॥ १८ ॥ आतां धर्म म्हणजे काय । तो कैशा रीती होय । कवण कीजेल उपाय । कृपा करोनि मज सांगा ॥१९॥ धर्म आहे सनातन । परी तयाचें लक्षण कवण । संप्रदायीं घ्यावे कवण कवण । हेंहि संपूर्ण सांगावें ॥ २० ॥ कर्म उपासना आणि ज्ञान । हा त्रिकांडोदित धर्म सांगती जन । सद्गुरु म्हणती सावधान । समाधान श्रवण करीं ॥२१॥ जयानें सत्व उपजे चित्तीं । किंवा जयानें उपजे विरक्ति । किंवा इंद्रियें शोध-किंवा जाती । तो धर्म चित्तीं ओळखें ॥ २२ ॥ जयाचें फळ ब्रह्मज्ञान । बोधि ना धर्म जाण । जो आचरितां नारायण- । चरणरति उपजे तो धर्मु

१ दुर्दैवरूपी वायु. २ सागर. ३ नाहींसा झाला.

॥ २३ ॥ नवल या धर्माची गति । हा ओळखावा कवणे रीती । हें कठीण आहे जीवाप्रति । अल्पशक्तिस्थिति म्हणोनि ॥ २४ ॥ श्रुति स्मृति सदाचार । हे धर्माचे तीन बिढार[१] । श्रुति स्वतंत्र, स्मृति श्रुतितंत्र[२] । आणि श्रुतिस्मृति-तंत्र सदाचार ॥ २५ ॥ परी या तिन्हींचीहि गति । दुर्लभ न कळे आम्हां-प्रती । श्रुतींत विकल्प नाना रीति । भाष्यकार ओढिती अर्थ त्यांचे ॥ २६ ॥ स्मृतिहि असती अनेक । परी तयांची एकवाक्यता देख । अतिदुर्घट सकळिक । घडेचि पैं ॥ २७ ॥ आणिकहि एक धर्माची रीति । कवणें प्रतिबंध[३] कवणें निवृत्ति[३] । कवणें योगें कवणप्राप्ति । हे न कळे स्थिति अळुमाळ[४] ॥ २८ ॥ यालागीं हाचि निर्णयो बरवा । तो दृष्टान्तेंसीं आणिजे अनुभवा । जयावें मायबाप न होवावा । तेणें स्वचातुरें भरावें उदर ॥ २९ ॥ माय-बापाच्या ठायीं । रडकाहि पुत्र पावे सोयी । तैसा जैमिनीमतीं ईश्वर नाहीं । तरी धर्म तिहीं विचारावा ॥ ३० ॥ तंव वादी म्हणे हें अनुचित । भगवान् कर्माविण फळ न दे हें तुम्हां संमत । मग नुसुधें ईश्वरावरी चित्त । ठेवोनि काय उपयोगु ॥ ३१ ॥ तें सिद्धान्ती म्हणे हें असो खरें । अन्न मागतां लेकुरें । तरी जें पचेल तेंचि बरें । देत माय ॥ ३२ ॥ परी मातृचरणाची इच्छा करितां । कीं मायेपासूनि दूर न जातां । तरी भूकेतहानेची चिंता । माउलीचि करी ॥ ३३ ॥ तैसें पाहिजे स्वर्गफळ । कीं जया वैकुंठादि लोकीं आवडी प्रबळ । ते कर्माविण प्रबळ । न दे परमेश्वर ॥ ३४ ॥ परी परमेश्व-रचि इच्छितां । तरी कर्मापेक्षा न लगे भगवंता । परमेश्वराचि आपे तत्वतां । कीं मी कर्मफळ[५] नाहीं म्हणोनि ॥ ३५ ॥ अथवा लेकुराचें रोदन । मातें-चिया धांवणिया साधन । तैसें धर्मआदिक संपूर्ण । हरिचिंतन हरिभेटी ॥ ३६ ॥

"अगा जेव्हां कां भक्तीं । दिधली आपुली चित्तवृत्ति ।
तेव्हांचि मज सुति । त्यांचिये नातीं" ॥९५॥ (ज्ञा. अ० १२)

१ आहार. २ श्रुतीस अनुसरून. ३ कोणत्या कर्मानें प्रतिबंध उत्पन्न होतो व कोणत्या कर्मानें प्रतिबंध नाहीसा होतो. ४ सहज. ५ कर्मानें प्राप्त होणारा.

ऐसें तातवचन । म्हणोनि सिद्धांत गहन । कीं कर्मपाकापेक्षा न करोन । पावे भगवान निजभक्तां ॥ ३७ ॥ वादी म्हणे ऐसें वदतां । तरी यत्नवाद कां प्रशंसितां । सिद्धांती म्हणे विश्वव्यवस्था । तुज असोनि ज्ञात नाहीं ॥ ३८ ॥ रायाचे जे असती चाकर । तिहीं कार्य केलें पाहिजे नियमानुसार । नातरी कामाहूनि दूर । राय करी तयांतें ॥ ३९ ॥ आणि जे कां चोर होती । शिक्षा राय दे तयांप्रती । परी द्वारीं जे भिकारी येती । कें कोण त्यांप्रती काम सांगे ॥ ४० ॥ तैसा ईश्वरावरी विश्वास । आणि तोंड पसरती धनिकास । आम्हीं यत्न तयांस । वारंवार उपदेशिला ॥ ४१ ॥ पादुका[1] घालोनियां पेटीं । आपण सेवी उशिरवाटी[2] । तरी यत्न तयाची पाठी[3] । सर्वथाहि सोडीना ॥ ४२ ॥ निजलियापाठीं लागे दैव । जागतियापाठीं यत्नस्वभाव । जिहीं आपुला सर्व भाव । परमेश्वरातें समर्पिला ॥ ४३ ॥ स्वामी करील तें जयाचें करणें । स्वामी नेईल तिकडे जाणें । स्वामिकार्य लाभे तरीच जिणें । एरवीं मरण ॥ ४४ ॥ आपण पडला राहे क्षिती । प्राण नेणों कोठें जाती । ठायीं आहे कीं अहंकृति । ठावोचि नसे ॥ ४५ ॥ कीं स्वामी निजले क्षीरसागरीं । वरी पाणियाच्या येतील लहरी । म्हणोनि चिंताचि करी । गवसणी[4] तया ॥ ४६ ॥ जें जें कां कर्माचें फळ । तें स्वामीसाठीं अंगिकारी सकळ । सेवेमाजी[5] तृप्तीची वेळ । कधींचि नाहीं ॥ ४७ ॥ लालनाचिया रीती । म्हणे अजूनि मज कां न ये विपत्ति । जेणें आणिकावरूनि लक्ष श्रीपति । काढोनि मजवरुती ठेवील ॥ ४८ ॥ वात्सल्यें म्हणे क्षीरसागर । असतां उपमन्यास दिधला समग्र । तया मी मग पाजेन म्हणोनि राहें म्हणतां स्थिर । कवण अधिकार ममांगीं ॥ ४९ ॥ माधुर्ये म्हणे असोनि । कैं मी हें देखेन नयनीं । कीं स्वयें होवोनि सहस्रफणी । हृदयीं कैवल्यदानी पहुडलेती ॥ ५० ॥ समोर शत्रु उभा गणपति । परी तें भानाचि नाहीं चित्तीं । कीं नित्य मंचक स्वामी-

---

१ देवाच्या पादुका. २ वाळ्याची वाटी. ३ पाठ. ४ खोळ. ५ ज्याला सेवा पुरे झाली असें वाटत नाहीं.

प्रती । होईन तेंचि माधुर्य ॥ ५१ ॥ एवं सेवेची अतृप्तता । एवढी जया भगवच्छरणता[1] । तयासी दैववाद यत्नवाद सांगतां । कवणिया अर्थी उपयोगु ॥ ५२ ॥ हरि फळ न दे कर्माविण । परी येथ मागत आहे कवण । कर्मावांचूनि न भेटे आपण । तरी सुखें न भेटो ॥ ५३ ॥ तनु मन हरिनिर्माल्य केलें । आतां स्वीकारिलें कीं त्यागिलें । हें स्वामीचें स्वामी जाणे वहिलें । ऐसेंचि बोलिले तुलसीदास ॥ ५४ ॥ "जो परिहरहि मलिनमन जानी । जो सनमानहि सेवक जानी । तों मेरे शरण रामहिकी पनई । राम सुस्वामि दोष सब छनही ॥" कां लेकुरांचिया फोड आंगीं । म्हणोनि रडे सर्व प्रसंगीं । परी लीलास्वभावें मध्येंचि उमंगी[2] । स्तनपानाहि मागे ॥ ५५ ॥ तें माय म्हणे दुःखास आधीं । लावोनियां औषधी । मग स्तनपान करवीन बुद्धि । स्थिर घडीभरी असों दे ॥ ५६ ॥ परी केवळ स्तनपानार्थेचि रडतां । तरी दुसरें कारण न लावी माता । तेविं कर्माचा बाहणा भगवंता । सकामांसाठीं बोलिला ॥ ५७ ॥ एरवीं जे सर्वदा निष्काम । जयांचा भगवत्पदींच प्रेम । तयांचे धर्माधर्म । पुरुषोत्तम अपेक्षीना ॥ ५८ ॥ तंव वादी म्हणे ही कैसी रीति । ईश्वर होईल पक्षपाती । सिद्धान्ती म्हणे प्रश्न आणि उत्तर या दोहोंप्रती । नाहीं श्रीपतिवीण आधार ॥ ५९ ॥ तुवां जो पक्षपाती निवडिला । तो कोणिया अधिष्ठानीं शोभला । आणि तुवां जो उत्तम निवडिला । तो शोभला कोणिया अधिष्ठानीं ॥ ६० ॥ उत्तमा मध्यमा कनिष्ठा । परमेश्वरुचि प्रतिष्ठा । म्हणोनि जे जे भाविसी चेष्टा । ते त्या अधिष्ठानांनीं मिळे ॥ ६१ ॥ देखें जार जारिणीचिया प्रीति । न्याय अन्याय न देखती । तेसें ईश्वरें करितां भक्ताप्रति । दोष चित्तीं कवण वाटे ॥ ६२ ॥ उत्तमपण आणि अधमपण । हें आवघेंचि वृत्तीचें लक्षण । ईश्वर वृत्तीचें अधिष्ठान । तो सदृश[3] अधीन अमोक्ता ॥ ६३ ॥ अग्नि लोहाकारें होय । परी लोहींच लागती घाय । तेविं वृत्ति वाही[4] न्याय अन्याय । ईश्वर होय अलिप्त

१ भगवदनन्यता. २ उगीच. ३ वृत्तीसारखा. ४ वृत्तीचे ठिकाणीं भासतात.

॥६४॥ म्हणोनि आरजारिणीची प्रीति । तयाचा आश्रयहि श्रीपति । म्हणोनि ईश्वराकडे तेवीचि अन्यायी वृत्ति । नेतां श्रीपति न्याय नापेक्षी ॥६५॥ या-कारणीं कर्माचें फळ । भक्तासाठीं नापेक्षी घननीळ । येथ प्रमाण आहे सबळ । त्रिपुरारहस्यवचन ॥ ६६ ॥

ज्ञात्वा सर्वात्मना तस्य योगक्षेमवहो भवेत् ।
अप्रतीक्ष्य कर्मपाकं नियतिं स्वां विधूय च ॥ ५८ ॥
(त्रिपुरारहस्य, अ० ७.)

तथा सर्वात्मकाचा[1] योगक्षेम । स्वयें चालवी पुरुषोत्तम । न पाळी प्रारब्धाचा नियम । की स्वनियति[2] परम अपेक्षिना ॥ ६७ ॥ तंव वादी म्हणे हें कैसें । प्रयत्नें दैवजय होतसे । हें बोलिलें विशेषें । बृहद्वासिष्ठीं ॥ ६८ ॥

सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनंदन ।
सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ ८ ॥
(वासिष्ठ मु० प्र० अ० ४)

अतः पुरुषयत्नेन यतितव्यं यथा तथा ।
पुंसां तंत्रेण सद्योगाद्येनाश्वद्यतनो जयेत् ॥ ६ ॥
तावत्तावत्प्रयत्नेन यतितव्यं सुपौरुषम् ॥
प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति स्वयम् ॥ २१ ॥
(वासिष्ठ मु० प्र० अ० ५.)

वसिष्ठ म्हणती रघुनंदना । जयाचे चित्तीं जे जे कामना । ते ते केलिया उत्तम प्रयत्ना । सर्वहि पावती सर्वत्र ॥ ६९ ॥ आळस सोडूनि प्रयत्न करितां । तरी फळाप्ति आहे स्वाधीनता । जोंवरी प्रारब्धपराजय सर्वथा । तोंवरी प्रयत्न करावा ॥ ७० ॥ तें सिद्धान्ती म्हणे योगवासिष्ठ । आम्हांसहि प्रमाण वरिष्ठ । परी वादी त्वां अवघा ग्रंथ स्पष्ट । वाचिलाचि नाहीं ॥ ७१ ॥ त्वां वाचोनि मुमुक्षुप्रकरण । यत्नाविषयीं श्लोक सांगितले प्रमाण । परी निर्वाणप्रकरणीं

---

१ सर्वत्र आत्मरूप पाहणाऱ्याचा. २ सृष्टिनियमनाचे निर्बंध.

उत्तरार्धी व्याधाख्यान । तेथ असती श्लोक प्रमाण प्रारब्धाविषयीं ॥ ७२ ॥ कोणी एक मुनिवर । व्याधासि ब्रह्म बोधी सुंदर । अद्वैत ब्रह्म व्यापक सर्वत्र । अविद्यामात्र सर्व मिथ्या ॥ ७३ ॥ परी तो व्याध अतिमूर्ख । मनांत संकल्प करी अनेक । म्हणे अविद्या केवढी आहे सुरेख । पहावया तप करावें ॥७४॥ मुख्य मायेचें लक्षण । माया पहावयाची हौस दारुण । तें पाहोनि मुनि आपण । व्याधासि म्हणे अज्ञ तूं ॥ ७५ ॥ आतां तुज ज्ञान व्हावया । बहु काळ लागेल करितां उपाया । आधीं तप करोनियां । ब्रह्मवर[1] मिळेल तुज ॥७६॥ मग त्या वरेंकरोन । अतितर मोठें शरीर मिळवून । अविद्या पाहशील शोधोन । परी श्रमशील अनंत ब्रह्मांडें पाहोनि ॥ ७७ ॥ मग कंटाळा येईल तुजप्रती । कीं अविद्या केवढी न सांपडे हातीं । मग प्राणत्याग करिशील निश्चितीं । योगबळें ॥ ७८ ॥ तेव्हां तुझें मोठें शरीर । स्वयें पडेल पृथ्वीवर । तेणें पर्वतांचे शिखर । चूर्ण होतील सर्वथा ॥ ७९ ॥ तुझिया त्या शरीराप्रती । भक्षूनि टाकेल भगवती । तेव्हां व्याध म्हणे मुनिप्रती । हें दुःख येईल मजप्रती माझ्याचि इच्छेनें ॥ ८० ॥ तरी याच्या निराकरणाचा उपाय । स्वयें सांगतील गुरुवर्य । तेव्हां मुनि म्हणे भावितव्य । न टळे सर्वथा प्रयत्नें ॥८१ एकपंचाशदुत्तरशततम सर्गापासून । पंचपंचाशत्तम सर्गापर्यंत पहावें वाचोन । कीं व्याधानें आरंभिलें क्रियमाण । परी तेंहि प्रयत्नें न टळे म्हणून मुनि सांगे ॥ ८२ ॥

अवश्यं भवितव्योऽर्थो न कदाचन केनचित् ।
विधातुमन्यथा शक्यस्तत्र क्षरति यत्नतः ॥ ५४ ॥
(वासिष्ठ नि० पू० उ० अ० १५५)

होणें असेल पुढें कांहीं । तें यत्नें सर्वथा टळत नाहीं । जैसा वाम हस्त आपुले देहीं । तो सव्य हस्त करितां न ये ॥ ८३ ॥ एवं अभिप्राय क्रियमाण । जें न टळे यत्नेंकरोन । तें प्रारब्धजय प्रयत्नेंकरून । हे विरोधी कथन

१ ब्रह्मदेवाचा वर.

झालें कीं ॥ ८४ ॥ तें शिष्य विनवी श्रीगुरुमूर्ति । वादी जाणो वादीची गति । विरोधपरिहार मजप्रती । कृपा करोनि वदोत स्वामी ॥ ८५ ॥ श्रीगुरु म्हणती ऐक वचन । दैव तेंचि द्विविध जाण । एक जन्मांतर[1]-भोगद पूर्ण । आन[2] कल्पांतर[3]-भोगदायी ॥ ८६ ॥ पहिल्यास प्रारब्ध म्हणती । आणि दुसऱ्यास म्हणती नियति । याचा पर्याय[4] रीति । लक्षण ऐकें ॥ ८७॥ फलोन्मुख कर्म तें प्रारब्ध जाण । ईश्वरसंकल्प ती नियति पूर्ण । सर्गाआधीं झाला उत्पन्न । सकल जन नियमावया ॥ ८८ ॥ जेंवि नदींत जलचर । आपुलिया वेगें फिरती समग्र । परी नदीवेगेंहि साचार । आलिया पूर वाहवती ॥ ८९ ॥ तैसें आपआपल्या प्रारब्धें करोन । प्राणी वर्तती संपूर्ण । कल्पाद्युत्थ नियति[5]-संज्ञक भगवत्संकल्पेंकरोन । प्रवाहापन्न[6]इव भोगती फळें ॥ ९० ॥ जरी प्राणिकर्म प्रापेक्षेंकरून । सर्गादि भगवत्संकल्प होय उत्पन्न । तथापि समष्टि-भावेंकरून[8] । करी उपमर्दन[9] व्याष्टिजीव[10] यत्नाचें ॥ ९१ ॥ यास्तव मुमुक्षु-प्रकरणीं जो बोलिला यत्न । तो व्यष्टिदैव[11]-पराजयाचें कारण । आणि निर्वाण प्रकरणीं जें बोलिलें दैव प्रधान । तें नियतिरूप म्हणोनी ॥ ९२ ॥ नियति अनुकूल असतां । तरी पुरुषयत्नें प्रारब्धजय होय तत्वतां । नियति प्रतिकूल असतां । तरी प्रारब्धजय न होय ॥ ९३ ॥ तेव्हां वादी म्हणे नियति जिंकावया उपाय कवण । सिद्धान्ती म्हणे भगवत्प्रसादाचि एक कारण । वादी म्हणे यास काय प्रमाण । सिद्धान्ती म्हणे त्रिपुरारहस्यवचन ऐकें ॥ ९४ ॥ ' त्रिपुरारहस्य ' ग्रंथीं । आख्यायिका येणें रीति । कोणी एक हेमचूड नृपति । हेमलेखा पत्नी तया ॥ ९५ ॥ दोघेहि सुंदर विशेष । पत्नीप्रेमयक्त रायाचें

१ दुसऱ्या जन्मांत फल देणारे. २ दुसरे. ३ पुढील कल्पांत भोग देणारे. ४ समानार्थक. ५ कल्पाच्या आरंभीं सृष्टीच्या नियमनाकरितां झालेला ईश्वराचा संकल्प, ज्याला नियति म्हणतात. ६ त्या संकल्पप्रवाहाच्या अधीन होऊन. ७ जीवांच्या कर्मानुसारच. ८ सर्व जीव समष्टिरूप असल्यामुळें. ९ नाश. १० एकट्या जीवाच्या. ११ व्यक्तीच्या दैवाला जिंकण्याकरितां.

मानस । परी पत्नी सर्वदा उदास । भोग भोगितां दिसतसे ॥ ९६ ॥ गंधर्व नगरींची वसती । कीं स्वप्नींची सर्व संपत्ति । तैसे भोग वाटती तिजप्रती । नाहीं चित्तीं आन वार्ता ॥९७॥ तें पाहोनि नृपती । पत्नीस पुसे एकान्तीं । म्हणे माझा प्रेम एवढा तुजवरुती । असोनि उदास नित्य कां तूं ॥ ९८ ॥ प्रेम असतां परस्पर । तरीच सुखाचा होय संसार । तुजविरुद्ध अणुमात्र । माझें अंतर न जाय ॥ ९९ ॥ तें हेमलेखा वदे आपण । माझा स्त्रीस्वभाव मूढ म्हणोन । प्रिय अप्रिय संपूर्ण । कासया म्हणावें न कळे मातें ॥१००॥ राव म्हणे ज्यानें उपजे सुख । तयास प्रिय म्हणती देख । जया पदार्थी उपजे दुःख । तयासी अप्रिय म्हणताती ॥ १०१ ॥ तें तो वदे रायाप्रती । हें मज न कळे यथारीति । जैसें ठसेल माझे चित्तीं । तैसें मजप्रती सांगावें ॥१०२॥ शीतकाळीं सुखदायक अग्नि । उष्णकाळीं दुःखदानी । अत्यंत पति प्रिय म्हणती कामिनी । परी रमतां सपत्नि नावडे तयां ॥ १०३ ॥ म्हणोनि सुखदायक कीं दुःखदायक । वस्तु जगांत नाहीं एक । यालागीं प्रियअप्रियाचा विवेक । संपूर्ण मज सांगावा ॥१०४॥ राव ऐकोनि तियेचें वचन । तटस्थ[1] वर्ते कार्य करोन । हेमलेखा भोगीं उदास पाहून । रायाप्रती बोलत ॥१०५॥ म्हणे स्वामी पूर्वीसारिखा । मजवरी प्रेम नाहीं कां । किंवा प्रकृतिमाजी निका । अस्वस्थभावो ॥ १०६ ॥ प्रकृति अस्वस्थ असेल जरी । अवश्य चिकित्सा करावी तरी । राव म्हणे ऐक सुंदरी । नाहीं मम शरीरीं प्रकृतिवैषम्य[2] ॥ १०७ ॥ तूं जें पूर्वी बोललीस ज्ञान । तेणें माझें उजळलें मन । आजवरी भोग भोगिले आन आन । नाहीं समाधान वासनेतें ॥ १०८ ॥ तरी जेणें क्षय पावेल वासना । जेणें समाधान वाटेल मना । ऐसा उपाय अनुगुणा । विदित असेल तो सांगे ॥ १०९ ॥ तें हेमलेखा संतोषोनी । विचार करी आपुले मनीं । म्हणे ईश्वरानुग्रहावांचुनी । अद्वैतवासना न होय ॥ ११० ॥ पतीतें मानलें माझें वचन । यासी ईश्वरानुग्रह कारण । मग म्हणे

१ उदासवृत्तीनें कर्म करणारा. २ विकार.

याचा संपूर्ण । मग सांडोनि भजावा हरी ॥ १११ ॥ जो या अचिंत्य जगाचा कर्ता । तो कृपें सकळां जीवां उद्धरता । तयाचीच करावी आस्था । आन अनास्था[1] करोनी ॥ ११२ ॥

सुप्रसन्नात्समुद्धर्तुं प्रभवत्येव सर्वथा ।
अतस्तं सर्वभावेन शरणीकुरु सर्वदा ॥ ४३ ॥

म्हणोनि सर्वभावेंकरून । तूं परमेश्वरा जाईं शरण । की फळ न दे परमात्मा कर्माविण । इत्यादि शंका करूं नको ॥ ११३ ॥

निदर्शनं तेऽभिधास्ये श्रृणु प्रत्ययकारणं ।
मितेश्वरोऽप्यत्र लोके चाकापट्यात्प्रसादितः ॥ ४४ ॥
सर्वात्मना योजयति स्वेष्टार्थैः श्रेयसे नरम् ।
एष लोकेश्वरो देवः सम्यग्येन प्रसादितः ॥ ४५ ॥
तस्मै किम्न दिशेद् ब्रूहि भक्तलोकैकवत्सलः ।
पुरुषा हीश्वरा लोके चानवस्था अवत्सलाः ॥ ४६ ॥
निर्दयाश्च कृतघ्नाश्च तस्मात्तत्फलमस्थिरम् ।
परमेशो दयासिंधुः कृतज्ञः सुव्यवास्थितः ॥ ४७ ॥
अन्यथाऽनादिसंसारे कुतोऽनिंद्यत्वमाप्नुयात् ।
व्यवस्थिता जगद्यात्रा चापि वा स्यात्कथं वद ॥ ४८ ॥
अनवस्थस्य राज्यं तु नष्टमालोक्यते यतः ।
तस्मादेष दयासिंधुः सुव्यवस्थश्च कीर्तितः ॥ ४९ ॥
तमेव सर्वभावेन भक्त्याशु शरणीकुरु ।
श्रेयसि त्वां नियोजयेत्स त्वं तत्परतां व्रज ॥ ५० ॥

अल्प ऐश्वर्य जयाच्या पदरीं । तयाचीहि निष्कपट करितां चाकरी । आपणासमान लेखवी वरी । मग सर्वेश्वरीं काय शंका ॥ ११४ ॥ हा अनादि संसार व्यवस्थित । यास्तव व्यवस्थापक बुद्धिमंत । तो भक्तवत्सल कृपावंत ।

१ हव्यगय.

उपेक्षील कैसा तुजलागीं ॥ ११४ ॥ म्हणोनि सर्वभावेंकरून । तूं सोडोनि मोक्षाचा प्रयत्न । स्वयें भजें नारायण । करुणानिधान जगद्गुरु ॥ ११५ ॥ कां पक्षियाची पिलीं । खावयाचें नेणतीं वहिलीं । तरी चारा आणोनि घाली । मायचि तयां ॥ ११६ ॥ तेवि जीवाचें आघवें हित । स्वयें जाणे भगवंत । यालागीं तो तुज यथार्थ । कृपें कळवील सर्व कांहीं ॥ ११७ ॥

उपासनं बहुविधमार्त्यार्थार्थित्वतोऽपि च ।
निर्हेतुकं तु कात्स्नर्यं तत्सन्योपासनं भवेत् ॥ ५१ ॥
दृष्टमेतत्सर्वतो वै चार्तेनोपासितः प्रभुः ॥
कदाचिद्दयथाविष्ट आर्तिं तस्य विमोचयेत् ॥ ५२ ॥
उपेक्षेत कदाचिद्वोपास्तेर्वै तारतम्यतः ॥
एवमेवार्थार्थिनोऽपि मितं चानियतं फलम् ॥ ५३ ॥
निर्हेतुकोपासकस्य ज्ञात्वा निर्हेतुतां चिरात् ॥
मितेश्वरोप्यव्यवस्थस्तदधीनो भवत्यलम् ॥ ५४ ॥

सकामनिष्कामभेदेंकरून । द्विविध असे उपासन । त्यांत सकाम उपासन । बहुप्रकार असे ॥ ११८ ॥ एक रोगें पीडिती । मग परमेश्वरातें धांव म्हणतां । कोणी आठविती धनार्थी । कोणी पुत्रार्थी पूजिती ॥ ११९ ॥ परी निष्काम जे होती । तयाचीच यथार्थ भक्ति । येविषयीं दृष्टान्तोक्ति । ऐक तुजप्रती सांगेन ॥ १२० ॥ मोलानें चाकरी करितां । तरीच चाकर म्हणती तत्वतां । मोल न घेतां चाकरी करितां । तरी उपकारक म्हणती जन ॥ १२१ ॥ निर्हेतुक दास्य करितांक्षणीं । रावहि तयातें मित्र मानी । मग निष्कामा आपल्यासमान चक्रपाणि । करी येथें नवल कवण ॥ १२२ ॥ समोल चाकरीस दासपण । बलनियुक्त[1] दास्यास बद्धपण[2] । परी जे निष्काम दास्य करिती स्वेच्छेंकरून । ते न होती दास, न होती बद्ध ॥ १२३ ॥ शिक्षार्थ जे कारागारीं घातले । ते बळें करोनि बांधले । तयांपासून जे कां जाहले । ती

१ बळजबरीनें काम करवून घेण्यास. २ गुलामपण.

संडवि म्हणिजे कीं ॥ १२४ ॥ जे मोल घेऊनि दास्य करिती । चुकतां शिक्षा तयांप्रति । जे निष्काम सेवा संपादिती । स्वामीहि अधीन होय त्यांच्या ॥ १२५ ॥ तैसे निष्काम भगवद्भक्त । स्वयेंचि होती भगवंत । स्वेच्छें करोनि यथार्थ । दास्य[1] घेती म्हणोनियां ॥ १२६ ॥ निष्काम दास्य वाढे जंव जंव । आपुलेपण वाढे तंव तंव । म्हणोनि निष्काम भक्ता भगवद्भावो । सर्वथा स्वयमेवो उपपन्न[2] ॥ १२७ ॥ परी इतरांचे निष्काम भक्त होती । काळ लागे तयांच्या परीक्षेप्रती । परी संकल्प उठवांचि कळे भगवंतीं । हें सांगे पुढती हेमलेखा ॥ १२८ ॥

निर्हेतुकत्वज्ञानाय चिरं स्यादज्ञभावतः ।
एष सर्वेश्वरो देवो हृदयेशोऽखिलस्य तु ॥ ५५ ॥
सर्वं जानाति तत्काले फलं दद्याच्च सत्वरम् ।
आर्तमर्थार्थिनं देवस्तदर्थेनाभियोजितुम् ॥ ५६ ॥
स्वनियत्या कर्मपाकं प्रतीक्ष्य फलमादिशेत् ।
निर्हेतुकोपासकं स्वमनन्यशरणं विभुः ॥ ५७ ॥
ज्ञात्वा सर्वात्मना तस्य योगक्षेमवहो भवेत् ।
अप्रतीक्ष्य कर्मपाकं नियतिं स्वां विधूय च ॥५८ ॥

सर्वांतर्यामी परमेश्वर । तो जाणतसे समग्र । सकामासि कर्मपाकानुसार । फलदायी होतसे ॥ १२९ ॥ जैसी असे आपुली नियति । तैसाचि तरी कृपामूर्ति । परी निष्काम भक्ताप्रति । कर्मफळ निश्चितीं न पाहे ॥ १३० ॥ भगवद्भिन्न जे जे पदार्थ । तोचि कर्मसंपाद्य[3] समस्त । कर्माकर्मातीत[4] भगवंत । निष्कामभक्तार्थ स्वतंत्र ॥ १३१ ॥ पोहे घेतलियाविण । नाहीं दिधलें सुदामया धन । परी मी शस्त्र न धरीं ही प्रतिज्ञा भंगोन । धांवे चक्र घेवोनि भीष्मावरी ॥ १३२ ॥ अनन्य भक्ताचा योगक्षेम । मी स्वयेंचि चालवी पुरुषोत्तम । ऐसें बोधिले मेघश्याम । गीतेंत नवमाध्यायीं ॥ १३३ ॥

---

१ सेवकत्व. २ प्राप्त. ३ कर्मानें मिळणारें. ४ कर्माकर्माहून निराळा.

तत्साधनं संप्रसाध्य द्रुतं संयोजयेत्फले ।
एतदेव महेशत्वं स्वातंत्र्यं महतं तु यत् ॥ ५९ ॥

टीका—तस्य निष्कामिना यत्साधन तद्विघ्नापनयनेन सम्यक् प्रसाध्य । ननु नियतिः सर्वैयानुल्लंघनीयेति चेदाह । एतदेवेति । नियत्यादेरुल्लंघनमेवेत्यर्थः ॥

तयाच्या निष्कामोपासनेचें विघ्न । स्वयेंचि वारी नारायण । स्वयेंचि पूर्ण करी साधन । फलदानासवेंचि तें ॥ १३४ ॥ येथ म्हणती टीकाकार । की देव नियति नाशोनि समग्र । फल द्यावया स्वतंत्र । परमेश्वर हा मूलार्थु ॥ १३५ ॥

प्रारब्धं नियतिर्वापि महेशाविमुखे भवेत् ।
एतन्मृकंडुतनयेऽत्यंतमीश्वरतत्परे ॥ ६० ॥

म्हणोनि प्रारब्ध आणि नियति । हे भगवद्भक्तिरहिता स्थिति । महामृत्यु मार्कंडेय जिंकिती । परमेश्वरीं मति अर्पोनि ॥ १३६ ॥

सर्वैर्ज्ञातं महेशस्य नियत्यारब्धलंघनम् ।
अत्रोपपत्तिं ते वक्ष्ये श्रृणु प्राणप्रियेह ताम् ॥ ६१ ॥

टीका-नियत्यारब्धयोर्लंघनं । अत्र अनुल्लंघ्यप्रारब्धनियत्युल्लंघने । उपपत्तिं युक्तिं ॥ ६१ ॥

यद्यप्यनुल्लंघनीये प्रारब्धनियती खलु ।
तथाप्यपौरुषाणां तत् प्रारब्धमनपोहनम् ॥ ६२ ॥

अपौरुषाणां पुरुषयत्नरहितानाम् ॥ ६२ ॥

अत एव प्राणयमैः प्रारब्धं परिजीयते ।
न तान्दृष्टेषु दुःखेषु प्रारब्धं योजयेत्फलम् ॥ ६३ ॥

कुत एवदिति चेदाह । अत एवेति । प्राणयमैः प्राणायामपरैर्योगिभिः कथमेतज्ज्ञातमिति चेत्प्रत्यक्षेणेत्याह । न तानिति ॥ ६३ ॥

प्रारब्धाहिनिगीर्णास्ते ये पौरुषपराङ्मुखाः ।
एतं नियतिसंक्लृप्तं तथैवानुभवान्न तु ॥ ६४ ॥

कुत एवं पौरुषात्प्रारब्धपराभव इति चेत्तथैव नियतिस्वभावादित्याह । एत-

दिति । पौरुषेण प्रारब्धापोहनमित्यर्थः । तथैवेति । अनुभवानुरोधेन नियतेः कल्पनियतत्वादिति भावः ॥ ६४ ॥

नियतिः स्यादीशशक्तिः संकल्पैकस्वरूपिणी ।
सत्यसंकल्प एवेशोऽनुलंघ्या ह्यत एव सा ॥ ६५ ॥

अत एव संकल्पादेव ॥ ६५ ॥

कुंठिता सापि भवति परमेशपरायणे ।
अकुंठितापि भवति यतः सा तादृशी भवेत् ॥ ६६ ॥

सापि अनुलंघ्या नियत्यपि । नन्वनुलंघ्यत्वकुंठितत्वमित्युभयं विरुद्धमिति चेदाह । अकुंठितेति । यतः सा नियतिः तादृशी परमेशपरायणे कुंठितस्वभावैव। अयं भावः–प्रारब्धं हि फलोन्मुखं कर्म । तच्च योगिना जीयत इति तथैव तद्विषयानियतं परिकल्प्यते । प्रकृतेर्निष्कामोपासकोऽपि कर्मयोगित्वेन योगी भवेदित्यनेनापि तज्जीयते । तथा च प्रारब्धमयोगिन एवानुलंघ्यम् । नियतिश्च भगवत्संकल्परूपा । सा सर्वथाऽनुलंघ्यस्वभावैव । तथापि भगवत्परायणे सा कुंठिता भवति इति चेत्तस्याः स्वभाव एवेति ॥ ६६ ॥

तस्मात्कुतर्कं संत्यज्य महेशं शरणीकुरु ।
अहेतुकतया स त्वां नियोजयति श्रेयसि ॥ ६७ ॥

भावार्थः–येच विषयीं तुजप्रती । राया सांगतें ऐक युक्ति । प्रारब्धातें योगी जिंकिती । प्राणायामबळें करोनी ॥१३७॥ दैवाहून योगाभ्यास प्रबळ । ऐसें विद्यारण्यहि बोलिले केवळ । तेंहि या श्लोकेंचि केवळ । उपपन्न होय ॥ १३८ ॥ द्वितीयासमासखट्वारूढ[1] । तेथचि प्रारब्धबीज रूढ । म्हणोनि नियतें[2]-अनुकूल दृढ । योगी जिंकिती प्रारब्धा ॥१३९॥ भगवत्संकल्परूप नियति । म्हणोनि लंघितां न ये कवणाप्रती । परि भगवद्भक्ताप्रति । सामर्थ्य न चाले तियेचें ॥ १४० ॥ किंवा कर्मानुरूप प्राणिया फळ । हा भगवत्संकल्पचि

[1] 'खट्वां आरूढः' म्हणजे खाटेवर बसून, कांहींएक प्रयत्न न करतां आत्मप्राप्तीची इच्छा करणारे. २ नियतीच्या अनुकूल.

केवळ । आणि " न मे भक्तः प्रणश्यति " हा सकळ । भगवत्संकल्पचि ॥ १४१ ॥ ' इदं विश्वं मदधीनं '। स्वयेंचि म्हणे नारायण । ' अहं भक्त-पराधीनः '। स्वयेंचि नारायण म्हणे ॥ १४२ ॥ यास्तव नियति अनुकूळ असतां । तरी योगिया दैवनाश ये करितां । आणि नियतिहि भगवद्भक्ता-। पुढें कुंठित[1] स्वस्वभावें[2] ॥ १४३ ॥ अभक्तापुढें अकुंठित । हा नियति-स्वभाव यथार्थ । परि भक्तापुढें होणें कुंठित । हाहि नियतिस्वभावाचे ॥ १४४ ॥ निःशेष देयावें मरण । हा विषस्वभाव संपूर्ण । परि वाचवावें सर्पदंशापासून । हाहि विषस्वभावचि ॥ १४५ ॥ स्वभावापुढें कांहीं । शंका कराया अवकाश नाहीं । परि जड[3] स्वभाव नास्तिक लवलाहीं । मानिती म्हणूनि निघ ते ॥ १४६ ॥ एवं हेमलेखचें सांगणें । भगवत्प्रसादें दैवनियतीतें जिंकणें । तंव शंकायुक्त वादी म्हणे । व्यभिचारी म्हणणें तुमचें हें ॥१४७॥ ईश्वरप्रसादें-करून । जरी प्रारब्ध होतें क्षीण । तरी नलरामयुधिष्ठिराकारण । वनीं गमन कां झालें ॥ १४८ ॥ सिद्धान्ती म्हणे उत्तर । देवांची कां हरिभक्तांची लीला विचित्र । लीलावतारी दशरथकुमर । तो सुरकार्यार्थ वना गेला॥१४९॥ नलरायाचें आख्यान । विशेष आहे धर्मप्रधान । हरिश्चंद्रें स्वयेंचि केलें राज्य-दान । तें हरीनें काय कीजे ॥१५०॥ ऐसें बोलिलें भागवतीं । स्वयें कृष्णास म्हणे कुंती । तुझें लक्ष राहील आम्हांवरुती । तरी ते विपत्तिहि सदा असो ॥ १५१ ॥

" विपदः संतु नः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो ।
भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् " ॥ २५ ॥
(भाग०, स्कं० १, अ० ८.)

भावार्थः—कुंती म्हणे नारायणा । तुझी भेटी मनमोहना । जेणें होय क्षणक्षणा । तोचि उपाय आम्हां असो ॥१५२॥ ' नः ' म्हणजे पुत्रांसहित

१ पराक्रम चालत नाहीं. २ भगवद्भक्तापुढें तिचें कांहीं चालूं नये अशा प्रकारचीच भगवंताची नियति आहे. ३ स्वभाव जड आहे असें.

मजप्रती । 'शश्वत्' म्हणजे यावन्मुक्ति । तुझी भेटी होय म्हणूनि कृपामूर्ति । असो विपत्ति सर्वदा ॥१५३॥ धन्य धन्य भगवद्भक्त । दुःखाचि सुख ज्यां वाटत । म्हणोनि युधिष्ठिराचें वनगमन निश्चित । संशयार्थ योग्य नाहीं ॥१५४॥

"न मिळो खावया न वाढो संतान । परि हा नारायण कृपा करो ॥१॥
ऐसी माझी वाचा मज उपदेशी । आणीक लोकांसी हेंचि सांगे॥२॥
विटंबो शरीर होत कां विपत्ति । परि राहो चित्तीं नारायण ॥३॥
तुका म्हणे नाशिवंत हें सकळ । आठवे गोपाळ तेंचि हित ॥ ४ ॥

(तुका० अभंग १९०.) हें तुकारामवचन प्रमाण आहे.

किंवा द्विविध सकाम भक्त । एक जे केवळ कामासक्त । कामनेसाठींच भजत । परमेश्वरातें ॥ १५५ ॥ एकांसि दोन्ही अपेक्षित असती । कामना आणि श्रीपति । त्यांत पहिल्याचें श्रीपति । कर्मपाक अत्यंत अपेक्षी ॥१५६॥ दुसरिया भक्तास । कर्मपाकेंचि फळ दे विशेष । परि आपणहि तयास । रक्षितु राहे ॥ १५७ ॥ वना गेले पांडव । परि तेथहि रक्षी देवराव । किंवा निष्कामभक्ता विघ्न देव । करितां संकटीं हरि रक्षी ॥ १५८ ॥ म्हणोनि यांच्या कथेवरून । युधिष्ठिरादि भक्त सकाम वाटती मूर्खांकारण । किंवा हरीची भक्ति दृढ व्हाया कारण । दुःखियासारिखें जीवन हरिचि करी॥१५९॥ "यस्यानुग्रहमिच्छामि तस्य सर्वं हराम्यहमिति"। स्वयें बोलिले श्रीपति । किंवा हे भूभारनाशापुरती । लीलाचि देवभक्तांची ॥१६०॥ शुक गोपी आदि निष्काम । तयांचा देवचि योगक्षेम । चालवी येथ नाहीं उद्रम । शंकेचा कदा ॥१६१॥ तंव वादी म्हणे कर्मज्ञान । असतां भक्तीचें काय कारण । सिद्धान्ती म्हणे कर्म अपूर्ण । सर्वदाचि राहत ॥ १६२ ॥ वासनाक्षयासाठीं । अवश्य भजावा जगजेठी । तेणेंचि उपजे विज्ञानपेटी । अहेतुक ॥ १६३ ॥ वादी म्हणे वासना किती । तीन आहेत म्हणे सिद्धान्ती । देहवासना पहिली म्हणती । निरूपण ऐक तयाचें॥१६४॥आत्मवासना संबंधी वासना। ऐसी द्विविध

देहवासना। त्यांत मी मनुष्य ही आत्मवासना। जी नाना अवगुणां अनुकारी ॥ १६५ ॥ आत्मवासनाहि द्विविध। लौकिक आणि शास्त्रीय प्रसिद्ध। मी पीन मी शुष्क विशद। मी सदा असावें निरोगी ही लौकिकी आत्मवासना ॥१६६॥ परि बहुतर उपाय करितां। रोगमृत्यूपासून देह नये राखितां। म्हणोनि दुःसंपाद्य सर्वार्थां। वासना ही ॥ १६७ ॥ माझा झाला व्रतबंध। मी ब्राह्मण जाहलों शुद्ध। मी क्षत्रिय इत्यादि प्रसिद्ध। शास्त्रीय आत्मवासना ॥ १६८ ॥ तियेतें मातृव्यभिचारशंका बाधक। संबंधवासनाहि द्विविध देख। लौकिक आणि सम्यक्। शास्त्रीय जे ॥१६९॥ गुणसंपादन[1] दोषपरिहरण[2]। लौकिक संबंधी वासनचे प्रकार दोन। तैलाभ्यंगादि देह सुंदरकरण। हे गुणाधान[3] संबंधी लौकिक वासना ॥ १७० ॥ धौति बस्तिका वमन रेचन। इत्यादि उपायीं मलपरिहरण। ते द्वितीय लौकिकी संबंधी वासना जाण। म्हणती मुनि ॥ १७१ ॥ गंगास्नानादिकेंकरून। शरीरा इच्छिजे पवित्रपण। ही शास्त्रीय वासना गुणाधान। म्हणती मुनि ॥ १७२ ॥ पापनिवृत्तिनिमित्त। करणें अनेक प्रायश्चित्त। इयेतें म्हणती समस्त। दोषापनयन शास्त्रीयसंबंधवासना[4] ॥१७३॥ आतां हिचें नियमन[5]। ऐक भागवतधर्मानुरोधेंकरून। लौकिक आत्मवासनेचा उपयोग पूर्ण। कीं मी मनुष्य म्हणोन पशुसम भोग न भोगावे ॥ १७४ ॥ शास्त्रीय जो आत्मवासना। तिनें अंगीं घ्यावा दासपणा। 'देहबुद्धया तु दासोऽहं' इया गुणा। धरावें हृदयीं ॥ १७५ ॥ आतां लौकिक संबंध वासनेचा। उपयोगु एवढाचि साचा। जे हरिदास्यार्थ तनूचा। शक्त्यर्थ आणि निर्मळ भाव राहो ॥ १७६ ॥ आतां शास्त्रीय संबंधीवासना असती। ती नियमावी येणें रीती। गंगास्नान नामस्मरण संतसेवा निगुती। करूनि श्रीपति मिळवीन मी ॥ १७७॥ एवं देहवासना नियमून। शनैः शनैः सावी सोडून। परि गंगास्नानादि सात्वि-

---

१ गुण उत्पन्न करणें. २ दोष घालविणें. ३ गुणाची प्राप्ति. ४ दोष नाहींसे करणें या प्रकारची शास्त्रीयसंबंध वासना. ५ हिला आळा कसा घालावा तें.

काकारण । निष्कामबुद्धया सेवितां वासनात्व नोहे ॥ १७८ ॥ कां भगवद्‌-पायें गंगादिक । सेवितां भक्तीचि होय सुरेख । यालागीं शास्त्रीय वासना सम्यक्‌ । स्वशरीरकामनेची[1] त्याज्य होय ॥ १७९ ॥ एवं नियमावी देह-वासना । आतां ऐकें लोकवासना । लोक करितलि माझिया स्तवना । तैसें आचरण करीन मी ॥ १८० ॥ हेंचि तियेचें लक्षण । कीं दुःसाध्य अनंत कष्टेंकरून । ईश्वरासहि निंदिती आपण । नास्तिक जरी ॥ १८१ ॥ वैष्णव निंदिती शिवा । आणि शैव निंदिती माधवा । सकळपापनिवर्तक सुंदर-स्वभावा । रामकृष्णादि देवांसि दुर्जन निंदिती ॥ १८२ ॥ येथ आमुची कथा कवण । येथ दंतकथा बोलती जन । कीं एक वेळ उमा आणि शिव-भगवान्‌ । लोकांमाजी विचरत असतां ॥ १८३ ॥ नंदीवरी बैसले पशुपति । पायीं चालिली पार्वती । तें लोक बोलिले कीं यांप्रती । लाज नाहीं सर्वथा ॥ १८४ ॥ आपण बैसला नंदीवरी । पायीं चालविली सुंदरी । यास्तव उतरूनि त्रिपुरारी । नंदीवरी बैसविली उमा ॥ १८५ ॥ चालतां पुढें बोलती लोक । हा कैसा असे बाईलपूजक । स्त्रियेस नंदीवरी बैसवोनि निःशंक । पायीं आपण चालतु ॥ १८६ ॥ तीहि पतीस चालवूनि पायीं । नंदीवरी बैसतां लाज न धरी कांहीं । तेव्हां उमा शिव लवलाहीं । दोघेहि बैसले नंदीवरी ॥ १८७ ॥ तदा पुढें लोक बोलती । कांहीं तरी लाज दोघांप्रती । दोघेहि पशूचा प्राण घेती । दया चित्तीं अल्प नाहीं ॥ १८८ ॥ तेव्हां दोघेहि उत-रूनी । नंदीस चालविती करीं धरूनी । तंव लोक म्हणती याजसारखे कोणी । मूर्ख नाहीं आणिक ॥ १८९ ॥ चालूनि दुखविती स्वचरण । वृषभ पोसला फुकट तरुण । तें उमाशिव त्रिविध जनां हासोन । उपेक्षा करून वर्तती सुखें ॥ १९० ॥ येथ प्रमाण आहे स्मृति । तेहि ऐक सावध चित्तीं । कीं लोक-वासना सोडूनि निश्चितीं । आत्महितीं रतावें ॥ १९१ ॥

" विद्यते न खलु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः ।

1 आपल्या शरीराचा लोभ.

सर्वथा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्पः " ॥
(तत्वानुसंधानसार, पान ३२७.)

(अर्थ स्पष्ट.) सर्वथा लोक संतोषतील मनीं । ऐसा उपाय नाहीं त्रिभुवनीं । ' संतोषो जनयेत्प्राज्ञः ' इत्यादि वचनीं । आत्मसंतोष मात्र दर्शविला ॥ १९२ ॥ विषयसंतोषेंकरून । सर्वथा न घडे लोकरंजन । यास्तव आपुलें आपण । परमार्थी हित कीजे ॥ १९३ ॥ लोकोपमर्दनीं[1] देहवासना पोशी । शास्त्रें लोकाराधन विहित तयासी । नाहीं बोलिलें विरक्तासी । बुद्धिमंतासी सर्वथा ॥ १९४ ॥ जैसें उत्पलाचार्य आर्य अधीन । स्पंदप्रदीपिकेंत बौद्धवचनहि घेती प्रमाण । तेवीं मीहि अश्वघोषाचे बुद्धचरित्रांतून । घेतों वचन प्रमाण वादितोषनार्थ[2] ॥ १९५ ॥

" क्षणाद्भवन्ति सुहृदो भवन्ति रिपवः क्षणात् ।
तापस्थाने प्रकुप्यंति दुराराधाः पृथग् जनाः ॥
मामेवान्ये प्रशंसन्ति किं विषीदामि निंदितः " ॥
(अश्वघोषकृत बुद्धचरित)

भावार्थः–घडींत मित्र होतात, घडींत शत्रु होतात, व आपल्याला जेथें संतोष होतो तेथें ते रागावतात. यास्तव लोकाराधन करणें अशक्य आहे. माझी निंदा करणारे कांहीं आहेतच; तेव्हां कोणी माझी स्तुति केली तर मीं हर्षयुक्त कशाला व्हावें ? व माझी स्तुति करणारे कांहीं आहेत, तेव्हां कोणी माझी निंदा केली असतां मीं दुःखी का व्हावें ?

ओव्याः—या लोकवासनेचें नियमन । करावें येणें उपायें करोन । कीं मी संतमनरंजन । सद्भावें करीन सर्वदा ॥ १९६ ॥ निश्चयें संतसेवा करितां । अपूर्णहि राहतां । करुणा येईल भगवंता । संशयो नाहीं ॥ १९७ ॥ संतांहीं[3] पीडितां माझीच कीर्ति । दयालु संत न उपेक्षिती । ऐसा नियम या लोकवासनावृत्ति । भगवंतीं प्रीति वाढवू ॥ १९७ ॥ आतां त्रिविध शास्त्रवासना ।

---

१ लोकांना त्रास देऊन. २ वादीच्या समाधानार्थ. ३ संतांनीं.

पहिली ती पाठवासना । द्वितीय अर्थवासना । तृतीय अनुष्ठानवासना । असाध्य जाणा तिन्हीहि त्या ॥१९८॥ व्याकरणमहाभाष्यारंभीं उत्सर्गापवाद सांगतां । श्रुति प्रमाण घेतली तत्वतां । तियेचा अभिप्राय कीं इंद्र शतवर्षे शब्द पढतां । नाहीं अंत पावला ॥ १९९ ॥ याविषयीं अद्वैतकौस्तुभांत तैत्तिरीयश्रुति घेऊन तिचा अर्थ केला आहे तो संपूर्ण येथें देतों.

" भरद्वाजो हि त्रिभिरायुभिर्ब्रह्मचर्यमुवास । तं ह जीर्णं स्थविरं शयानमिंद्र उपव्रज्योवाच भरद्वाज यत्ते चतुर्थमायुर्दद्यां किमेतेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यमेवैतेन चरयामिति होवाच । तं ह त्रीन् गिरिरूपान् विज्ञातानिव दर्शयांचकार । तेषां हैकैकस्मात् मुष्टिना ददे । स होवाच भरद्वाजेत्यामंत्र्य ह वेदावागतं अनंता वै वेदाः एतद्वा एतैस्त्रिभिरवोचथाः अथ इतरदनुक्तमेव हीमं विद्धीति पंचसप्तति वार्षिकं स्वाध्यायमधीयानं शयानं भरद्वाजं दृष्ट्वा चतुर्थमायुर्दास्यामीत्युक्तवांस्तच्छ्रुत्वा भरद्वाजोऽध्ययने मतिं चकार । पश्चात्तद्दोपदर्शनेन ततो निवार्य तस्मै ब्रह्मविद्यामुपदिदेशेत्युपाख्यानश्रुतेरर्थः " ।

(तत्वानुसंधान—अद्वैतकौस्तुभटीका, पान ९७.)

भावार्थः—भरद्वाजमुनि आपल्या आयुष्याचे तीन भाग वेदाध्ययन करीत राहिले. पण ते अतिवृद्ध, अशक्त व मरणोन्मुख झाले आहेत, असें पाहून इंद्र त्यांच्या जवळ आला व म्हणालाः मीं जर तुम्हांस आयुष्याचा चवथा भाग दिला, तर तुम्हीं त्याचा कसा उपयोग कराल ? हें इंद्राचें वचन ऐकून ते पाठव्यसनी म्हणाले, मी पूर्वीप्रमाणेंच वेदाध्ययन करीत राहीन. हें त्यांचें उत्तर ऐकतांच त्यांची ती पाठवासना नाहींशी करण्याच्या इच्छेनें इंद्रानें त्यांस तीन वेद पर्वतरूपानें दाखविले, व त्यांतील एक एक मूठभर पर्वतभाग घेऊन त्यास म्हटलें, मुने ! तुम्ही आजपर्यंत या वेदांतील इतका भाग शिकलां आहां; व पर्वतप्राय असा हा वेदभाग तुम्हांस अजून शिकावयाचाच आहे; तेव्हां

आयुष्याच्या एका चवथ्या भागानें काय होणार ? वेद अनंत आहेत, त्यांची समाप्ति कधींच होत नाहीं; यास्तव आतां तुम्ही तत्वज्ञानाची इच्छा करा. इंद्राचे हें भाषण ऐकून भरद्वाजमुनि वेदपठणाविषयीं विरक्त झाले. नंतर इंद्रानें त्यांस ब्रह्मविद्येचा उपदेश केला. या आख्यायिकेवरून पाठव्यसन हानिकर आहे असें ठरतें.

ओव्याः–एवं अशक्य पाठवासना । ती भगवन्नामस्मरणें नियमोनि जाणा । आतां शास्त्रार्थ जाणावयाची वासना । तेहि दुःसाध्य ॥ २०० ॥ श्रुत्यादींचे नाना जन । अर्थ सांगती भिन्न भिन्न । तयांचें तात्पर्य ब्रह्म-चेतन । जाणोनि इतर त्यजावें ॥२०१॥ अज्ञातसत्तासिद्ध[1] भगवत । यालागीं शास्त्रप्रमाण यथार्थ । हें जाणूनि मग शास्त्रार्थ । व्यसन आघवें टाकावें॥२०२॥ आतां अनुष्ठानवासना । तेहि असाध्य जाणा । कर्म अपूर्ण क्षणक्षणा । राहताचि जाय ॥ २०३ ॥

" नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥

(गीता, अध्याय २, श्लोक ८)

भावार्थः–या ठिकाणीं अभिक्रमाचा नाश नाहीं, प्रत्यवाय नाहीं; थोडासा देखील धर्म मोठ्या भयाचें निरसन करितो, हें भगवंताचें वचन आहे. परंतु तें निष्काम भागवतधर्माविषयीं आहे. अन्यथा यज्ञशेषघृत हाताला राहून भोजन केल्यामुळें शंभर जन्म श्वान झाला; " यथेंद्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् " इत्यादि इतिहास व्यर्थ होऊं लागतील. याप्रमाणें ही अनुष्ठानशास्त्रवासना घातक आहे. हिचेंहि कर्म भगवंतार्पण करून नियमन केलें असतां भागवत-धर्मदायी होतें. डोळे झांकून भागवतधर्ममार्गानें गेलें असतां स्खलन किंवा पतन नाहीं असें शास्त्र आहे.

---

१ न कळला तरी जो राहूं शकतो. जेव्हां कळतो तेव्हांच त्याचें अस्तित्व असतें असें नाहीं.

" धावन्निमील्य वा नेत्रे न पतेन्न स्खलेदिह " ॥ (अर्थ स्पष्ट.)

वादीः—कर्मार्पणांतहि कांहीं विचार आहे कीं नाहीं ?

सिद्धान्तीः—आहे; आणि तो सद्गुरूपासून समजून घ्यावा. कांहीं येथें संक्षिप्त रीतीनें सांगतों:—कर्म दोन प्रकारचें आहे, अदृष्टार्थसंपादक व दृष्टार्थसंपादक. शास्त्रीय कर्म अदृष्टार्थसंपादक आहे आणि लौकिक कर्म दृष्टार्थसंपादक आहे. यज्ञ इत्यादि कर्म शास्त्रीय असून भोजन इत्यादि लौकिक समजावें. त्यांतहि ब्रह्मज्ञान होईपर्यंत योग्यायोग्य असे भेद आहेत. अहिंसागंगास्नानादि योग्य शास्त्रीय कर्म असून, श्येनयागादि अयोग्य शास्त्रीय कर्म आहे. शिष्टाचाराशीं अविरोध योग्यतेचा अर्थ समजावा. हें योग्य शास्त्रीय कर्म प्रथम करून नंतर परमेश्वराला समर्पण करावें; किंवा आधीं परमेश्वरप्रीत्यर्थ संकल्प करून अंतीं समर्पण करावें. वैदिकाविषयीं " ॐ तत्सत् " यांतील शब्दांचा विनियोग भगवंतानें सतराव्या अध्यायांत सांगितला असून तातानीं तो अर्थ स्पष्ट दाखवून दिला आहे, तो पहावा. अयोग्य शास्त्रीय कर्माचा आरंभच करूं नये. अवचित घडलें असतां भगवन्नाम-प्रायश्चित्तानें शुद्ध व्हावें. आतां भोजनादिक योग्य लौकिक असून मलविस-र्गादिक अयोग्य लौकिक आहे. हें कर्म प्रथम परमेश्वराला अर्पण करून नंतर आपण करावें. म्हणजे प्रथम देवाला नैवेद्य दाखवुन नंतर भोजन करावें. भागवतस्कंद ११ यावर टीका करतांना निर्माल्यग्रहणाविषयीं श्रीधर व एक-नाथ या दोघांनीं दोन मतें दाखविलीं आहेत. नाथ म्हणतात:-भगवन्निवेदित वस्तु घेऊं नयेत. भगवत्प्रसाद देखील अति थोडा घ्यावा. श्रीधर म्हणतात:—प्रसाद हा लोभानें घेऊं नये, भक्तीनें घ्यावाच; परंतु श्रीधरांनीं जीं प्रमाणें दिलीं आहेत तीं कलिपर असून, त्या वचनांत " भुंजतां कलौ " असें पद असल्यामुळें, कलिभिन्नयुगपर नाथांचें म्हणणें व कलियुगपर श्रीधरांचें म्हणणें मानलें असतां उत्तम व्यवस्था होते; याकरितां हा श्लोक श्रीधरी टीकेसुद्धां लिहितों.

अमानित्वमदंभित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् ।

अपि दीपावलोकं मे नोपयुंज्यान्निवेदितम् ॥ ४० ॥

श्रीधरी टीकाः—कृतस्य धर्मस्यापरिकीर्तनम् । स्वयमन्येन वा निवेदितं न स्वीकुर्यात् । एतच्च साधारणस्थावरविषयं रागप्राप्तविषयं वा भक्त्या तु प्राह्यमेव ।

" षड्भिर्मासोपवासैस्तु यत्फलं परिकीर्तितम् ।
विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन पुण्यं तद् भुंजतां कलौ ॥
हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।
पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥

इत्यादिवचनेभ्यः । यद्वा अन्यस्मै निवेदितं मे नोपयुंज्यात् मह्यं न निवेदयेदित्यर्थः ।

(श्रीमद्भागवत स्कंध ११, अध्याय ११, श्लोक ४०)

या श्लोकांतील विशेष असा आहे की, " अन्नमयं हि सौम्य मनः " या श्रुतीप्रमाणें अन्नापासून मन उत्पन्न होत असल्यामुळें, भक्तीनें नैवेद्य ग्रहण केला असता मन शुद्ध होऊन भगवत्प्राप्ति होते. परंतु मंचकादि स्थावर पदार्थ केवळ कामवृद्धिकरच असल्यामुळें, ते परमेश्वरार्पित सर्वथा घेऊं नयेत. आतां अयोग्य जें मलविसर्गादि लौकिक कर्म तें मात्र ईश्वरार्पण करण्याची खटपट कोणीं करूं नये. कारण याच (श्रीमद्भागवतस्कंध ११, अध्याय ११) अध्यायांतील पुढील श्लोकांत प्रिय आणि इष्ट पदार्थ ईश्वराला अर्पण करावे म्हणून सांगितलें आहे.

" यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ॥
तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानंत्याय कल्पते ॥ ४१ ॥

टीका एकनाथीः-" हो का चंद्रामृत तत्वतां । अवचटें आलें भक्ताचे हाता । तें अवचेंचि अर्पी भगवंता । देहलोभता न सेवी ॥ १ ॥ देहाची यावया अमरता । तेणें लोभें सेवावें अमृता । अमर अमृतपान करितां । मरती सर्वथा कल्पांतीं ॥२॥ नश्वर देहाचिया ममता । भक्त सेवीना अमृता । तेंचि भगवंताशी अर्पितां । अक्षयता अनश्वर ॥३॥ परीस चिंतामणि आणि प्राप्तिवा।

देवें आळिया भक्ताचे हाता । तो लोभें न ठेवी सर्वथा । अर्पी भगवंता तत्काळ ॥ ४ ॥ लोभें कल्पतरु राखतां । कल्पना वाढे अकल्पिता । तोचि भगवंतीं अर्पितां । निर्विकल्पता स्वयें लाभे ॥ ५ ॥ स्वार्थे चिंतामणि राखितां । अखंड हृदयीं वाढवी चिंता । तोचि भगवंतीं अर्पितां । निश्चितता चित्तासी ॥ ६ ॥ कामधेनु राखतां आपण । अनिवार कामना वाढवी जाण । तेचि करितां कृष्णार्पण । निरपेक्षता पूर्ण अंगीं बाणे ॥ ७ ॥ लोभें स्पर्शमणि राखितां । तो वाढवी धनलोभता । तोचि भगवंतीं अर्पितां । अर्थस्वार्थतानिर्मुक्त ॥८॥ हो का देशकालऋतुमेळें । उत्तम पदार्थ अथवा फळें । नवधान्यादिकें सकळें । अर्पी भावबळें मजलागीं ॥ ९ ॥ पोटांतूनि आवडता । प्राप्त झालिया पदार्था । मजचि अर्पितो सर्वथा ॥ लोलिंगता सांडुनी ॥ १० ॥ आपुले हृदयींची आवडी । हरिचरणीं लाविली फुडी[1] । आतां नाना पदार्थांची जे गोडी । ते मजचि रोकडी अर्पिती ॥ ११ ॥ मज अनंताच्या हातीं । आवडी अर्पिलें मद्भक्तीं । त्याचीं फळें सांगतां श्रुति । मुक्या होती सर्वथा ॥ १२ ॥ मी वेदांचा वेदवक्ता । मजहि न बोलवे सर्वथा । त्याचें फळ तें मीचि आतां । जाण तत्वतां उद्धवा ॥ १३ ॥ जिवाहिहूनि वरौती । माझ्या ठायीं अत्यंत प्रीति । तिये नांव गा माझी भक्ति । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ १४ ॥ तत्काळ मज पाविजे जेणें । तीं माझे पूजेचीं स्थानें । अतिपवित्र जे कल्याणें । तुजकारणें सांगेन ॥ १३२७ ॥

याचा अर्थ एकनाथमहाराजांनीं लिहिला आहे तोच लिहितों.

अर्थः—मलविसर्ग, मूत्रविसर्ग इत्यादि कोणाला प्रिय नाहींत व इष्टहि नाहींत, म्हणून ते अर्पण करणें संभवत नाहीं. या श्लोकांत आणखी असा विशेष आहे कीं, स्त्री ही सर्वांना प्रिय असून, ईश्वरार्पण करावी कीं नाहीं, असा संशय उपस्थित झाला असतां, याविषयीं प्रश्नेकानें विचार करावा असें मी म्हणतों. अत्यंत ब्रह्मचारी आणि एकनिष्ठ पुरुषांनीं स्त्री अर्पण करावी, असा विधि

[1] पूर्ण, पक्की.

आहे, परंतु व्यासानें अष्टादश पुराणे करतांना स्कंदपुराणांतील काशीखंडांत स्वतःची गाढवरूप झाल्याची कथा वर्णन केली आहे. आणि महाभारतांत आपली धीवरकन्येपासून उत्पत्तिहि वर्णन केली आहे. स्वतः जरी बुडत असले तरी दुसऱ्याला तसें करूं नये, यांत शहाणपणा आहे. यद्यपि—

" परोपदेशे पांडित्यं सर्वेषां सुकरं नृणाम् ।
धर्मे स्वीयमनुष्ठानं कस्यचित्तु महात्मनाम् ॥"

या श्लोकानें, "परउपदेश कुशल बहुतेरे। जे आचरहि ते नर न घनेरे ॥

चालिती आडवाटा । आणिकां दाविती जे नीटा ॥ १ ॥
न मनी तयांचे उपकार । नाहीं जोडा तो गव्हार ॥२॥
विष सेवुनी वारी मागे । प्राण जातां जेणें संगें ॥ ३ ॥
बुडतां हाक मारी । ठाव नाहीं आणिका पारी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे न करीं हिका । गुण घेउन अवगुण टाका ॥५॥
(तुका. २८०६.)

इत्यादि वचनानें जरी परोपदेशाचा निषेध होतो, तरी दुसऱ्याला बुडविण्यापेक्षां स्वतः बुडत असतांना दुसऱ्याला न बुडविणारा उत्तम मानूंच, असें तुकाराम महाराज हे शेवटले चरणांत म्हणतात. " तुका म्हणे न करी हिका। गुण घेऊन अवगुण टाका " येथें " हेका " पाठ घेतला असतां आग्रह असा अर्थ करावा, व " हिका " पाठ घेतला असतां चिळस अर्थ करावा. याप्रमाणें थोडा उपोद्घात करून आपली आख्यायिका अशी लिहितों कीं,— मणिकर्णिकेला प्रथम भगवदर्पण केल्यावर कात्यायनीमंत्र मला ज्यांनीं प्रथम दिला, त्या दामोदरशास्त्री तिवसेकर यांनीं असें करूं नये म्हणून सांगितलें. तें असो. परंतु माझ्या चित्तामध्यें अत्यंत राग व कामासक्ति असल्यामुळें स्वपत्नी निवारण करीत असतांहि पुनरुपभोगास्तव मी पतित झालों आहें. गंगास्नाननामस्मरणादिकानें तदपि स्वतःला पवित्र मानीत आहें. पुढें तसें आचरण करावयाचें नाहीं असा निश्चय आहे; इतक्यावरहि हिताहित करण्याविषयीं

कृपाळू भगवान् समर्थ आहे. याप्रमाणें माझी आख्यायिका ऐकून स्त्री समर्पण करतांना स्वाधिकाराचा प्रत्येकानें विचार करावा. गद्यरूप मंत्रानें स्त्रीसुद्धां सर्व समर्पण करून पुनः स्त्रीचा उपभोग घेणारा पंथ आर्यावर्तांत प्रचलित आहे, व तोच पंथ गुरूला स्त्री समर्पण करूनहि पुनः स्त्रीचा उपभोग घेणारा आहे. याविषयीं विशेष माझ्या अन्य ग्रंथावरून जाणावा. परंतु हा प्रकार मला मान्य नसल्यामुळें, मदीय सांप्रदायिकांनीं स्त्रीभगवत्समर्पणाविषयीं विचार करावा, आणि गुरूला तर स्त्री अर्पण करूंच नये, असा माझा दृढ निषेध आहे. कारण जो गुरूला स्त्री अर्पण करितो त्याला मी असें विचारतों कीं, गुरूचे ठिकाणी तुझी असंबद्ध भगवद्बुद्धि आहे कीं संबद्धी भगवद्बुद्धि आहे? प्रथमपक्षीं सर्वभावशरणता व्यभिचार पावते; व द्वितीयपक्षीं मातृबुद्धि, पितृबुद्धि, पतिबुद्धि किंवा पुत्रबुद्धि या चारच बुद्धि निष्पन्न होतात. पैकीं दोन भावांत तुझ्या स्त्रीचे ठायीं स्नुषाबुद्धिसंभवास्तव समर्पण अनुचित होतें. तिसऱ्या बुद्धींत तूं स्वतः स्त्री असल्यामुळें स्त्री अर्पण्याचा अधिकार येत नाहीं. चतुर्थ बुद्धींत मातृत्वास्तव स्त्रीसमर्पणाचा अधिकार येत नाहीं. पंचम स्वामिबुद्धि केली असताहि गुरूला स्त्री अंगिकारणें उचित नाहीं. म्हणून गुरूला स्त्री समर्पण करूं नये असा मी दृढ निषेध करितों. झांशीच्या महाराणींचे सापत्न बंधु चिंतामणराव तांबे यांनीं आबांच्या जोधालालच्या स्त्रीदानाविषयींची तिच्या भारोभार द्रव्य दिल्याची गोष्ट मला सांगितली; परंतु ती लौकिक असल्यामुळें व स्त्रीसंग्रहण विवाहसंस्कारसाध्य असल्यामुळें स्त्रीदान करणें विधेय होत नाहीं. स्त्री देऊन देखील अतिथिसत्कार केल्याच्या पुराणांत ज्या कथा आहेत त्या कलिभिन्नयुगपर समजाव्यात. कलींत माझ्या संप्रदायापुरता तरी मी उत्तम निषेध करितों. पुराणकथेमध्यें तरी त्या अतिथींनीं त्या स्त्रियांचा उपभोग घेतला अशा कथा नाहींत. याविषयीं पुष्कळ पुराणें पाहण्याचें सामर्थ्य नसेल त्यांनीं स्कंदपुराणांतील ब्रह्मोत्तरखंडांतील भद्रायूचें आख्यान वाचून पहावें. कीर्तिमालिनीचे दानावरून ब्राह्मणाला स्त्रीदानाचा अधिकार असो. मी शूद्र आहे;

व स्वतःच्या संप्रदायास निर्बंध करण्यास स्वतंत्र आहे. ब्राह्मणांची इच्छा नस- ल्यास त्यांनी या संप्रदायग्रंथाचा आश्रय करूं नये. याप्रमाणेंच हिंसापूर्वक जीं दानें आहेत, तींहि भगवंताला किंवा गुरूला अर्पण करूं नयेत, असा मी निर्बंध करतों. कारण घंटाकर्णानें ब्राह्मणाचें मांस कृष्णार्पण केलें असतां त्यांनीं तें ग्रहण केलें नाहीं अशी हरिवंशांत कथा आहे. यद्यपि एका भक्तानें शिवास मांस वाहिलें अशी स्कंदपुराणांत कथा आहे, तथापि त्या भक्ताला मांसावांचून अन्य उत्तम भक्ष्य ठाऊक नव्हतें. केवळ त्याचा परमेश्वराचे ठिकाणीं प्रेम मात्र होता. त्या प्रेमानेंच परमात्मा प्रसन्न झाले. असाच हरिवंशांतील घंटा- कर्णोपाख्यानाचाहि आशय आहे. ज्यास शास्त्रविहित निवेद्य पदार्थ माहीत आहेत, त्यांनीं वलेंकरून मांसादि पदार्थ निवेदिले असतां भक्ति संभवत नाहीं.

वादीः—मनुस्मृतींत पितृकार्यांत मांस खावें असें सांगितलें असून यज्ञाचे ठिकाणीं केलेली हिंसा, हिंसा नव्हे, असें सर्व वेदवादी म्हणतात.

सिद्धान्तीः—याविषयीं अनेक मतें आहेत. तथापि सात्वतश्रुतींत व त्यावरील श्रीधरस्वामीच्या टीकेंत याचा निर्णय केला आहे.

" **लोके व्यवायामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जंतोर्न हि तत्र चोदना ।**
व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ॥

(श्रीमद्भागवतस्कंध ११, अध्याय ५, श्लोक ११)

श्रीधरी टीकाः—ननु व्यवायादीनामपि " ऋतौ भार्यामुपेयात् " " हुतशेषं भक्षयेत् " इत्यादिना विहितत्वात्किमेवं निंद्यते अत आह लोक इति । व्यवायः स्त्रीसंगः । नित्याः रागत एव नित्यप्राप्ताः जंतोः प्राणिमात्रस्य अतस्तत्र तासु चोदनाविधिर्नास्ति । ननु ऋतावुपेयादित्यादिना विधिर्दर्शितः । सत्यम् । न त्वयमपूर्वविधि । रागतः प्राप्तत्वात् । किन्तु नियमविधिरूपेण रागि- णामभ्यनुज्ञामात्रं क्रियते तदाह व्यवस्थितिरिति । तेषु व्यवायादिषु कैः विवाह- यज्ञसुराग्रहैः विवाहविषय एव व्यवायः कार्यः । यज्ञ एवामिषसेवा " सौत्रा- मण्यां सुराग्रहान् " गृण्हातीति श्रुतेस्तत्रैव मद्यसेवेति नियमः क्रियते । ननु च

नियमपक्षेऽप्यावश्यकत्वान्न निंदायुक्ता अत आह आसु निवृत्तिरिष्टेति । अयं भावः–नायं नियमविधिरपि नित्यप्राप्तत्वात् अतो निवृत्तिः परिसंख्यैव आसु व्यवायामिषमद्यसेवासु निवृत्तिरिष्टा । कथं तर्हि व्यवस्थितिरित्युक्तम् । उच्यते । न तावत् परिसंख्याविधिना श्रुत्या निवृत्तिरुच्यते तथा सति स्वार्थत्यागः परार्थ-कल्पना प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयं स्यात् । अतः क्वचित् प्राप्त्यतोऽप्यर्थस्य प्रमाण-मनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वाराऽन्यनिवृत्तिः फलतो भवति तद्यथा ‘ इमामगृभ्णन् रशनामृतस्ये’त्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र रशनालिंगतो गर्दभाश्वाभिधानी रशना-द्वये प्राप्त्यतो मंत्रस्यापूर्वविधिद्वारा परिसंख्योच्यते यथोक्तं तंत्रवार्तिके “ अप्राप्त-विधिरेवायमतो मंत्रस्य निश्चितः । परिसंख्या फलेनोक्ता न विशेषः पुनः श्रुते-” रिति । क्वचित्तु रागतो नित्यप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणलक्षणस्य नियमफलस्याप्यभावा-न्नियमविधिद्वारा फलतः परिसंख्या भवति । यथा ‘ पंच पंच नखा भक्ष्या ’ इति । तथा रागतो नित्यवत्प्राप्तस्य व्यवायादेर्विवाहादिनियमेनाभ्यनुज्ञाद्वारा परिसंख्यैवेति । ननु यद्यभ्यनुज्ञामात्रमेतद्भवेत् तर्हि “ ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशय ” इत्यादि दोषश्रवणं न स्यात् । नैष दोषः । मनसि कामे सत्यपि तस्यामरुच्या द्वेषादिना वा तामनुपगच्छतो दोषश्रवणोपपत्तेरिति सर्वमनवद्यम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—पूर्वपक्षी० अहो ! ऋतुकाळीं स्त्रीगमन करावें, यज्ञांत हवन करून उरलेल्या मांसाचें भक्षण करावें, इत्यादि विधि असल्यामुळें तुम्ही हिंसा-दिकांची निंदा कशी करतां ?

उत्तरपक्षीः—आम्ही म्हणतों तें सम्यक् आहे. “ अज्ञातार्थज्ञापको विधिः ” असें मीमांसावचन आहे. “ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ” असें पूर्व-मीमांसेच्या पहिल्या अध्यायाच्या प्रथम पादाचें दुसरें सूत्र आहे, आणि त्याचा असा अर्थ आहे कीं, वेदांनी केलेली प्रेरणा हेंच त्याचें लक्षण असून ज्याचे ठायीं अर्थवत्ता म्हणजे निरर्थकता नाहीं त्याला धर्म म्हणावें. भाट्टभाष्यप्रकाशा-मध्यें असेंच म्हटलें आहे.

" फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते ।
केवलं प्रीतिहेतुत्वात् तद्धर्म इति कथ्यते ॥ "

अर्थ स्पष्टः—" वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्मः " असें लौगाक्षीभास्कर म्हणतात; परंतु प्रयोजनवत्तेचा 'अर्थ' शब्दानें निर्वाह होत असल्यामुळें भाट्टभाष्यकारांच्या लक्षणांत लाघव आहे. तथापि मध्यम लोकांना समजण्याकरितां लौगाक्षीभास्करकृत लक्षणहि अनुपादेय नाहीं. भोजनादिकांना अर्थवत्ता आहे, परंतु वेदप्रतिपाद्यता नाहीं. म्हणून त्याचे ठिकाणीं चोदनालक्षणत्व घटत नाहीं; व त्यामुळेंच त्याला धर्म म्हणतां येत नाहीं.

वादी:--थोडे थांबा. मध्येंच मला थोडी शंका आली म्हणून तिचें निराकरण केल्यावांचून, मी आपणांस पुढें सांगूं देणार नाहीं. भोजन परलोकसंपादक नसल्यामुळें तें काम्यकर्म जरी होत नाहीं, तरी तें न केलें असतांना प्रत्यवाय सांगितला असल्यामुळें, संध्येप्रमाणें तें नित्यकर्म आहे असें म्हणतां येतें. " दवडोनियां श्वासोच्छ्वास । वायांचि कीजती उपवास ॥ " इत्यादि तुमच्या आचार्यांनीं व्यर्थ उपवासाचा निषेध केला असून, शूद्र तीन रात्रींपेक्षां अधिक उपवास केल्यास पतित होतो, असें धर्मशास्त्रवचन आहे. म्हणून भोजन हा नित्यधर्म होतो; आणि तसाच स्त्रीसंगहि परलोक देणारा नसल्यामुळें काम्यकर्म न होवो; परंतु नित्यकर्म झालाच पाहिजे. कारण,

" ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः " ॥१॥

भावार्थः—" ऋतुस्नातस्त्रीसंयोग जो करीत नाहीं त्याला घोर[1] बालहत्येचें पातक लागतें. " या वचनानें स्त्रीसंग न करणाऱ्याला प्रत्यवाय सांगितला आहे. त्याचप्रमाणें श्राद्धांत जो मांस देत नाहीं, तो एकवीस जन्म पशु होतो असें सांगितलें आहे. याप्रमाणें मद्याविषयीं वचनें शास्त्रांतून धुंडाळून घ्यावींत.

---

१ जाणून केलेल्या.

सिद्धान्तीः—मला वाटलेंच होतें कीं, तूं कांहीं तरी अशी खुळी कल्पना काढशील म्हणून. शूद्राला जो तीन रात्रींहून अधिक रात्रींचा उपवासनिषेध आहे, तो मोठ्या तपाधिकारनिषेधाचें उपलक्षण आहे, समजलास ? पण देवीपुराणादि ग्रंथांत नवरात्रादिकांत शूद्रांनीं उपवास करावा असें स्पष्ट लिहिलें आहे. मोठ्या तपाविषयीं देखील—

" तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते ॥ "

अशा महाभारतवचनावरून व केदारखंडांतील वेश्यातपेतिहासावरून वैकल्पिक अधिकार सिद्ध होत आहे. म्हणून तूं दिलेलें वचन वैकल्पिक शूद्रतपनिषेधोपलक्षण आहे. नित्यकर्माविषयीं वैकल्पिक देखील निषेध कोठें प्राप्त होत नाहीं, म्हणून भोजनास नित्यकर्मत्व आहे असें सिद्ध होत नाहीं. स्त्रीसंगाविषयीं जीं वचनें आहेत तीं अंतःकरणामध्यें काम असून द्वेषादिकांच्या योगानें जो ऋतुकाळीं स्त्रीगमन करीत नाहीं, त्याला प्रत्यवाय सांगत आहेत. म्हणजे केवळ स्त्रीगमन न केल्यानें दोष होत नाहीं, तर अंतःकरणामध्यें कामना असतांना स्त्रीगमन न करील तर अन्यस्त्रीगमन प्राप्त आहे. स्वतःची स्त्री सोडून देऊन दुसऱ्याच्या स्त्रीशीं बलेंकरून जो गमन करितो, तो त्या निषिद्ध कर्मानें दोषी होतो. याप्रमाणें ऋतुकाळीं स्वस्त्रीगमन न करणें कामी पुरुषाला परंपरादोषजन्यकारक आहे.

" कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इंद्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

(गीता, अध्याय ३, श्लोक ६)

भावार्थः—अशा इंद्रियनिग्रहाचा भगवान्‌हि निषेध करितात. " य आस्ते मनसा स्मरन् " या पदाचें तात्पर्य असें कीं, एकेंद्रियवैराग्यांत इंद्रियांचा नियम होऊन मनांत विषय येत असतात. त्या एकेंद्रियवैराग्याचा भगवंतानें येथें प्रतिषेध केला आहे काय ? अशी उत्थाप्य शंका करून, नाहीं हें सांगण्याकरितां हें पद घातलें आहे. एकेंद्रियवैराग्यांत जरी मनांत विषय येत

असतात, तरी ते येऊं नयेत याविषयीं विरक्त यत्न करीत असतो, आणि जो मूर्ख पुरुष कांहीं कारणामुळें इंद्रियांचा संयम करीत असतो, तो दंभादिकानें बाह्येंद्रियांचा जरी संयम करीत असला, तरी मनामध्यें विषयासाठीं लाळ घोटीत असून, संधि आली म्हणजे आईबहिणींचा देखील तो विचार करीत नाहीं, असा मला कित्येकांचा अनुभवहि आला आहे. अशाला एकेंद्रियविरक्त म्हणतां येत नाहीं; व त्याचाच निषेध या ठिकाणीं भगवंतांनीं केला आहे. म्हणून स्त्रीसंग नित्यकर्म होऊं शकत नाहीं. संध्या कोणत्याहि वेळीं केली असतां प्रत्यवाय लिहिला नाहीं. एकादशीचे दिवशीं भोजन केलें असतां प्रत्यवाय सांगितला आहे, म्हणूनहि भोजनाला नित्यकर्मत्व येत नाहीं. यद्यपि अशौचामध्यें संध्या केली असतां प्रत्यवाय आहे, तथापि तो अधिकारनिषेधक आहे. म्हणजे अशौचामध्यें संध्येचा अधिकार नाहीं. एकादशीचे दिवशीं न जेवणें हें अधिकारनिषेधक नसून, नित्य भोजनापेक्षां अधिक अधिकारसंपादक आहे. म्हणून भोजन नित्यकर्म होऊं शकत नाहीं. त्याचप्रमाणें सर्व शुभ कर्मांत स्त्रीसंगाचा निषेध असल्यामुळें, तेंहि नित्यकर्म होऊं शकत नाहीं. मनुस्मृतींतील वचन मांस खाण्याविषयीं नियामक आहे. त्याचा विचार या श्लोकानुरोधानें अर्थातच होणार आहे. मद्याविषयीं वचनें आम्ही पहात असत नाहीं. तुला सांपडलीं नाहींत असें वाटतें—म्हणून त्याविषयीं सर्वत्र निषेध आहे असें आम्ही म्हणतों. वाममार्गांतील तंत्रादिकांना वेदभिन्न प्रामाण्य नसल्यामुळें या श्लोकाच्या अनुरोधानें जो आम्ही वेदविचार करणार आहों, त्यांतच तांत्रिक विचाराचाहि अंतर्भाव समजावा. तात्पर्य, मद्यमांस व स्त्रीसंग यांस " चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः " या सूत्रानें अवकाश मिळत नाहीं.

वादीः—अहो ! लौगाक्षीभास्करकृत धर्मलक्षणांत तुम्ही अरुचि कां दाखविली ?

सिद्धान्तीः—लौगाक्षीभास्करानें " वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्मः " असें म्हटलें आहे. प्रयोजनाचे ठायीं अतिव्याप्ति होऊं नये म्हणून " प्रयो-

जनवत् " हें पद घातलें असून; अनर्थकता निवारण्याकरितां " अर्थ " पद घातलें आहे; आणि भोजनादिकांचे ठिकाणीं वेदप्रतिपाद्यता नाहीं, म्हणून त्यावर अतिव्याप्ति वारण्याकरितां " वेदप्रतिपाद्य " हें पद घातलें आहे. परंतु या लक्षणाच्या ठिकाणीं आमची अरुचि कां झाली तें सांगतों; श्रवण कर.

ब्रह्मज्ञानाचें अखंड दुःखनिवृत्ति व अखंड परमानंदप्राप्ति हें प्रयोजन आहे. म्हणून ब्रह्मज्ञान प्रयोजनवत् आहे; अनर्थक नाहीं, म्हणून अर्थस्वरूप आहे. " नावेदविन्मनुते " " तत्तु समन्वयात् " " वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः " इत्यादि श्रुतिसूत्रादिकांवरून वेदप्रतिपाद्य आहे. याप्रमाणें लौगाक्षिभास्करकृत तर्कसंग्रहांतील धर्मलक्षणाची ब्रह्मज्ञानाचे ठिकाणीं सर्वथा अतिव्याप्ति होत आहे. यद्यपि अर्थपूर्वमीमांसावादी ब्रह्मज्ञानास धर्मांग समजतात, तथापि मीमांसेतील सूत्रावरून तें सिद्ध होत नसल्यामुळें, ब्रह्मज्ञान धर्म आहे असें म्हणतां येत नाहीं, व म्हणूनच लौगाक्षीभास्करकृत धर्मलक्षण अत्यंत तुच्छ आहे, आणि जैमिनीसूत्रांस अनुसरून नाहीं. कारण " चोदनालक्षण " असें जैमिनीसूत्रांत पद आहे. ' चोदना ' म्हणजे विधि. ब्रह्मज्ञान वेदप्रतिपाद्य आहे, पण " चोदनालक्षण " म्हणजे विधिस्वरूप नाहीं. जी गोष्ट कर्त्याच्या स्वाधीन असते, त्याला विधि म्हणतात. ब्रह्मज्ञान कर्त्याच्या आधीन नाहीं, तर तें केवळ वाक्याच्या आधीन आहे. म्हणजे यज्ञ करावा हें वाक्य उच्चारलें असतां तो करणें न करणें हें कर्त्याच्या इच्छेच्या आधीन आहे. त्याप्रमाणें " तूं ब्रह्म आहेस " हें वाक्य उच्चारलें असतां त्याचा अर्थ स्वेच्छेनें सोडून देणें कर्त्याचे हातीं नाहीं.

वादीः—कां ? द्वैती आदिकरून सर्व लोक या वाक्याचा निषेध करीत नाहीत काय ?

सिद्धान्तीः—करितात, पण तोहि दुसऱ्या प्रमाणानेंच; केवळ इच्छेनें त्याचा निषेध करूं शकत नाहींत. आतां त्यांच्या त्या प्रमाणाला आम्ही खोटें म्हणतों, तें देखील इच्छेनें म्हणत नाहीं; तर तें देखील प्रमाणप्राबल्यानेंच

म्हणतों. परंतु विधीची गोष्ट तशी नाहीं. आम्हांला फळहि नको, आम्ही यज्ञहि करीत नाहीं, असें कोणी म्हणू लागला, तर विधिवाक्य त्याचें निवारण करूं शकत नाहीं. परंतु मोक्ष नको म्हटलें तरी ऐकलेल्या ब्रह्मज्ञानाला हृदयांतून कोणाला काढून टाकतां येत नाहीं.

वादीः—कां ? अहो ! मूर्खांच्या चित्तांतून, झालेलें ब्रह्मज्ञान देखील निघून जात असतें ना ?

सिद्धान्तीः–अरे ! तें देखील कर्त्याचे इच्छेनें निघून जात नाहीं, उलटें काढून टाकण्याचा प्रयत्न केल्यास अधिक दृढ व्हावयाला लागतें. म्हणूनच " इयं ज्ञानकला राम सकृज्जाताभिवर्धते " असें वसिष्ठ म्हणतात. ज्याचें ज्ञान विसरतें, तें देखील भ्रांतीनें सत्य समजलेल्या प्रत्यक्ष प्रमाणाचा ठसा हृदयांत अधिक उमटतो म्हणून. तात्पर्य ब्रह्मज्ञान धर्मरूप नाहीं. म्हणूनच "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" असें जैमिनीनें धर्माचें सुंदर लक्षण केलें आहे. कर्त्याची प्रवृत्ति न समजलेल्या फलाकडे लावणें याचें नांव विधि आहे, व यालाच चोदना म्हणतात. हा विधि तीन प्रकारचा आहे; अपूर्वविधि, नियमविधि आणि परिसंख्याविधि. वाक्यावाचून दुसऱ्या कोणत्याच रीतीनें ज्याची फलाकडे प्रवृत्ति होत नाहीं, तो अपूर्वविधि होय. जसें तांदुळाचें प्रोक्षण करावें, हें त्या वाक्यानेंच सिद्ध आहे, दुसरे कोणत्याहि रीतीनें सिद्ध नाहीं. कारण वेदमंत्रावांचून दुसऱ्या कोणत्याहि रीतीनें कोणाला प्रोक्षण करण्याचें प्रयोजन नाहीं, आणि असें करण्याचें कोणाजवळ साधनहि नाहीं. यद्यपि सहज पाणी कोणालाहि शिंपडतां येतें, तथापि यज्ञाकरितां शिंपडलेंच पाहिजे हें त्या वाक्यानेंच सिद्ध आहे, म्हणून याला अपूर्वविधि म्हणतात. असा विधि " ऋतुकालीं स्त्रीगमन करावें " इत्यादि वाक्यांत आहे असें म्हणतां येत नाहीं. कारण स्त्रीगमन कोणाला ठाऊकच नसतें तर तसें म्हणतां आलें असतें. परंतु वेदवाक्याचें ज्ञान देखील ज्याला होणें शक्य नाहीं, अशा पशुपक्ष्यांना देखील स्त्रीगमन ठाऊक आहे. म्हणून " ऋतौ भार्यामुपेयात् " इत्यादि

वाक्यांत अपूर्वविधि होत नाहीं.

वादी:-अहो, स्त्रीसंगाविषयीं ही गोष्ट असो. पण मद्यमांसाची रुचि आगल्यावांचून तर त्याची इच्छा होत नाहीं ! तेव्हां तो अपूर्वविधि नाहीं, असें कसें म्हणतां ?

सिद्धान्ती:-वेदवाक्य जाणत नसलेल्या व्याघ्रादिकांना मांस खाणें ठाऊक आहे, व वेदवाक्य जाणत नसलेल्या अज्ञानी लोकांना मद्य पिणें ठाऊक आहे. याप्रमाणें दृष्टिपरंपरेनें किंवा संगतिपरंपरेनें मद्यमांसाची स्वभावतःच प्रवृत्ति आहे, म्हणून त्याविषयीं वाक्यजन्य सिद्धता नसल्यामुळें त्याला अपूर्व-विधि म्हणतां येत नाहीं.

शिष्यः-तर मग याला कोणता विधि म्हणावें ?

श्रीगुरुः-अरे ! हा नियमविधि होऊं शकतो. नियम म्हणजे दुसऱ्या रीतीनें करितां येत असलेल्या कर्माला एका अमुकच रीतीनें करावें असें सांगणें होय. ज्याप्रमाणें मलविसर्ग घरांतहि करतां येतो, पण तो गांवाच्या बाहेरच करावा असा नियम समजावा. यज्ञाकरितां तांदूळ सोलणें ते नखानें देखील सोलतां येतात. थोडेसे तांदूळ सोलावयाचे असल्यामुळें नखानेंच सोलणें संभवनीय आहे. तें होऊं नये म्हणून यज्ञाकरितां तांदूळ कांडावे असा नियम केला जातो; त्याप्रमाणें भार्यागमन करावयाचें असल्यास तें ऋतुकाळींच करावें, मांस खावयाचें असल्यास तें हुतशेषच खावें, व मद्य प्यावयाचें असल्यास सौत्रामणि यज्ञांत त्याचा वास मात्र घ्यावा; असा नियम केला आहे. येथपर्यंत श्रीधरस्वामींच्या टीकेचा आशय स्पष्ट करण्याचा आम्हीं प्रयत्न केला. येथून पुढें जी स्वामींनीं टीका केली, ती हिंसक पूर्वमीमांसकाला खाचरूप असून, विचारी पूर्वमीमांसकाला भूषणरूप आहे. म्हणून तिचा आशय आतां आम्ही स्पष्ट करीत आहों.

पूर्वपक्षीः—अहो, नियम का होईना, परंतु तो पाहिजे आहेना ! कारण यज्ञ करावयाचा असल्यास तांदूळ कांडावेच हें आवश्यक आहे.

वादीः—पूर्वपक्षीचें म्हणणें अति सम्यक् आहे.

सिद्धान्ती--आधीं वादीला उत्तर देऊन नंतर उत्तरपक्षी काय म्हणतो हेंहि सागतों. वादीचा आशय असा दिसतो कीं, कांडलेल्या वांवुळांवांचून ज्याप्रमाणें होम सफळ होत नाहीं, त्याप्रमाणें मद्यमांसादिकांवांचून सौत्रामण्यादिक होत नाहींत. पण हा आशय सम्यक् नाहीं. कारण " यद्घ्राणभक्षो विहितः सुरायाः " इत्यादि वचनानें " सौत्रामण्यां सुरां गृण्हाति " इत्यादि श्रुतीचें उपबृंहण केलें असतां सुरापानाची निवृत्ति सिद्ध होत आहे. आणि ज्याच्या पानाची निवृत्ति आहे, त्याच्या प्रतिनिधिरूप गंधाची देखील प्रतिबोधन संभवत नाहीं. कारण प्राप्त्यंशाचे ठिकाणीं ज्याचें सामर्थ्य नाहीं, त्याचेच करितां अंशरूप संकोच होत असतो. सुरापान सर्वथा वेदवचनसिद्ध असतें, तर तें दुसऱ्या रीतीनें केलें असतां, त्याविषयीं प्रत्यवाय झाला नसता. परंतु आवडीनें सुरा पिणाऱ्याला सुरा लाल करून पाजावी असें सांगितलें आहे.

वादीः-पण संध्या देखील जानवें नसून केली असतां प्रायश्चित्त आहे ना?

सिद्धान्तीः-अरे! संध्या कोणी आवडीनें करीत नाहीं. वचनानें तिचा विधि आहे, वचन सोडून भलत्या रीतीनें करण्याविषयीं निषेध आहे. परंतु मद्याची गोष्ट तशी नाहीं. मद्य आवडीनें कोणालाही पितां येतें व तिचा निषेध मात्र वचनानें होत असतो. म्हणून या विधिबोध्य सुरापानाचा संकोच केला नाहीं, तर रागतः प्राप्त सुरापानाचा संकोच केला आहे. एवढ्याकरितांच तो नियम आवश्यक होऊं शकत नाहीं. आतां मांसविषयीं तर हिंसारूप यज्ञापेक्षा फलमूलांनीं केलेला यज्ञ अधिक फलदायक आहे, असें भारतांत स्पष्ट म्हटलें आहे.

" उपगम्य वने शुद्धिं सर्वभूताविहिंसया ।
अपि मूलफलैरिष्टो यज्ञः स्वर्ग्यः परंतप " ॥
(भारतशांतिपर्व, मोक्षधर्म, अध्याय २७२, श्लोक ५)

" हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूमिदानैश्च सर्वशः ।

मांसस्याभक्षणे धर्मो विशिष्ट इति नः श्रुतिः ॥ "

(भारत, अनुशासनपर्व, अध्याय ११५, श्लोक ४३)

म्हणून मांसयश आवश्यक नाहीं, व त्यामुळेंच तो नियम आवश्यक होऊं शकत नाहीं. याप्रमाणें पूर्वपक्षीला संमति देणाऱ्या वादीच्या म्हणण्याचें निरसन करून टीकेंतील उत्तरपक्षीच्या म्हणण्याचा विचार करूं.

उत्तरपक्षीः-(स्वामी) हे पूर्वपक्षिन्, तुझ्या शंकेचें उत्तर देण्याकरितांच "आसु निवृत्तिरिष्टा" हें पद श्लोकांत आहे. स्त्रीसंग, मद्य आणि मांस हें सोडून देणेंच चांगलें, असा या पदाचा अर्थ आहे; आणि आशय असा आहे कीं, " ऋतौ भार्यामुपेयात् " इत्यादि वाक्यें नियमविधि देखील होऊं शकत नाहींत. कारण पक्षेंकरून जें प्राप्त असतें, त्याच्या अंशाच्या पूरकालाच नियमविधि म्हणतात. म्हणजे नखानें तांदूळ सोलतां येणें अशी पक्षानें प्राप्ति होत असल्यामुळेंच, तांदूळ कांडावे असा नियम केलेला आहे. म्हणजे या ठिकाणीं "अवहन्यात्" 'कांडावे' या विधीचें प्राधान्य आहे. 'तांदूळ' या अर्थाचें प्राधान्य नाहीं. म्हणजे या ठिकाणीं विधि रागतः प्राप्त नाहीं, तर तांदूळनिष्पत्ति प्राप्त आहे. आणि तें दुसऱ्या पक्षानेंहि होऊं शकतें, म्हणून एकापक्षीं कांडावे असा विधि सांगतां येतो. परंतु मद्य, मांस व मैथुन हीं पक्षेंकरून प्राप्त नसून नित्यप्राप्त आहेत. म्हणजे तांदूळ कांडणाहून निराळे जसे नखानें सोलतां येतात, तसें मद्यपान, मांसभक्षण व स्त्रीसंग दुसऱ्या एकाद्या तऱ्हेनें करतां येत नाहींत. तर ज्या रीतीनें लोक करीत आहेत, त्याच रीतीनें करतां येतात. म्हणजे या ठिकाणी ज्या विधीचें प्राधान्य तो विधिच सर्वांना ठाऊक आहे. म्हणून " कांडावेच " या वचनाप्रमाणें दुसऱ्या रीतीनें नियमच करतां येत नाहीं.

वादीः-तर मग पूर्वपक्षीला तुम्ही नियम म्हणून कां सांगितलें ?

सिद्धान्तीः-पूर्वपक्षीला आमच्या पक्षावर शंका न करतां आली म्हणजे त्याचें अज्ञान आपोआपच प्रगट होईल असें दाखविण्याकरितां.

शिष्यः—महाराज ! आपण मलाहि नियमविधि असें सांगितलें होतें.

श्रीगुरुः—अरे ! तें दुर्जनतोषन्यायानें समज.

शिष्यः—तर मग यथार्थ हा कोणता विधि आहे ?

श्रीगुरुः—अरे ! हा परिसंख्याविधि आहे. दोन्ही प्राप्त झाले असतां एका वस्तूच्या निषेधार्थ विधि करणें याचें नांव **परिसंख्या आहे.**

वादीः—अहो ! पक्षानें प्राप्ति झाली असतां त्याचें पूरण करणें याचें नांव नियमविधि असें तुम्हीं सांगितलें. आणि आतां दोन्ही पक्षानें प्राप्त झालें असतां एकाची निवृत्ति करणें याचें नांव परिसंख्या म्हणतां, तेव्हां नियमविधींत व परिसंख्याविधींत मला कांहीं भेद दिसत नाहीं.

सिद्धान्तीः—शास्त्राचा विचार बरबर करण्याची संवय पडल्यामुळें तो दिसेल कसा ? अरे ! नियमविधींत व परिसंख्याविधींत मोठा भेद आहे. त्याचा प्रथम प्रकार असा कीं, एका पक्षाची जेव्हां प्राप्ति असते, तेव्हां दुसऱ्या पक्षाची प्राप्ति नसते. अशा वेळीं जो एक पक्ष ग्रहण करून दुसऱ्या पक्षाची निवृत्ति आपोआपच होत असते, त्याला **नियमविधि** म्हणत असतात. जसें–' यज्ञासाठीं तांदूळ कांडावेत ' यांत ' कांडावे ' जेव्हां सांगितलें, तेव्हांच नखानें सोलण्याच्या पक्षाची निवृत्ति झाली. दुसरा प्रकार असाः–कांडणें सोडून देऊन नखानें तांदूळ सोलले असतां प्रत्यवाय होतो, तसा " पंचपंच-नखा भक्ष्याः' या वाक्यांत पंचनख प्राणी न खाल्ले असतां प्रत्यवाय होत नाहीं. हाहि परिसंख्याविधि व नियमविधि यांतील भेद समजावा.

वादीः—परिसंख्याविधीची आणखी कांहीं लक्षणें स्पष्ट करून सांगा.

सिद्धान्तीः—परिसंख्याविधि दोन प्रकारचा आहे. अपूर्वविधिद्वारानें सिद्ध होणारा व नियमविधिद्वारानें सिद्ध होणारा. ज्या उभय अंशांची विधीनें प्राप्ति होत असून एका अंशाची निवृत्ति होते, त्याला अपूर्वविधिद्वारा सिद्ध झालेला परिसंख्याविधि म्हणतात; आणि विधीवांचून अन्य रीतीनें उभय अंशांची प्राप्ति होऊन नंतर विधिसदृश वचनानें एका अंशाचा निषेध होतो, त्याला नियमविधिद्वारा सिद्ध झालेला परिसंख्याविधि म्हणतात.

शिष्य—भगवन्! उदाहरणावांचून हें मला कांहींच समजत नाहीं.

श्रीगुरुः— " इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य " या मंत्रानें दोरीचें ग्रहण करणें सांगितलें आहे. परंतु ती दोरी गाढवाची धरावी किंवा घोड्याची धरावी? गाढवाची व घोड्याची दोघांचीहि धरणें प्राप्त झालें आहे; म्हणून " अश्वाभिधानीमादत्ते " या मंत्रानें गाढवाची रज्जू धरूं नये, अशा एका अंशाचें निवारण केलें आहे. ' घोड्याची दोरी धरावी ' असें विधान केलें नाहीं. कारण ' दोरी धरावी.' हें विधान " इमामगृभ्णन् रशनाम् " या वचनानेंच सिद्ध झालेलें आहे. म्हणून पुनः विधान करणें हें अनुवादमात्र होईल. तसें झालें म्हणजे " अश्वाभिधानी " या आपल्या अर्थास सोडून देणें व अनुवादमात्रता या अर्थाची कल्पना करणें व यांत कोणताच निश्चय न झाल्यामुळें दोरी कोणाची ग्रहण करावी या प्रतीचाच सर्वथा बाध होत असल्यामुळें, वाक्यच अनर्थक होतें. हे तिन्ही दोष टाळण्याकरितां या वाक्याला परिसंख्या मानणें उचित आहे.

वादी-अहो! कांडावें या विधीचें उल्लंघन करून नखानें सोलले असतां जसे अनर्थ प्राप्त होतात, तसें घोड्याची दोरी सोडून गाढवाची धरली असतां अनर्थप्रत्यवाय होतो, म्हणून नियमविधींत व परिसंख्याविधींत कांहीं भेद नाहीं.

सिद्धांतीः—भेद आहे तर! नाहीं कसा? परिसंख्याविधींत गाढवाची दोरी धरल्यानें जो प्रत्यवाय होतो, तो व्यावृत्ति केलेलें निषिद्ध कर्म केल्यामुळें होतो, आणि नियमविधींत नखानें तांदूळ सोलण्यानें जो प्रत्यवाय होतो, तो नियमभंग केल्यानें होतो. म्हणजे तांदूळ कांडावे या विधीचें सर्वथा उल्लंघन नखानें सोलण्यानें होतें, तसें गाढवाची दोरी धरली असतां विधीचें सर्वथा उल्लंघन होत नाहीं. कारण दोरी धरावी या विधीचें पालन कोणत्या तरी रीतीनें होतेंच. परंतु घोड्याचीच दोरी धरावी यांनीं गाढवाच्या दोरीचा केलेला जो निषेध त्याच्या उल्लंघनानें प्रत्यवाय मात्र होतो.

वादी–हेंच लक्षण नियमविधीस कां लागू नाहीं? कारण यज्ञाकरितां तांदूळ पाहिजेत व त्याकरितां अर्थातच साळी आणाव्या लागतात. तेव्हां तांदुळाचें उल्लंघन येथें कांहीं होत नाहीं, आणि कांडावें या विधानानें, नखानें सोलण्याची व्यावृत्ति केली आहे.

सिद्धान्ती:—भलत्याच रीतीनें विचार करण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं. अरे! नियमविधि आर्थिक सिद्ध असतो व अपूर्वविधिद्वारा सिद्ध होणारा परिसंख्याविधि वाचनीक असतो. यज्ञाकरितां तांदूळ पाहिजेत हें मनांत धरून "अवहन्यात्" या वाक्यानें नखविदलनाची व्यावृत्ति केली असतां नियमविधि होतो, आणि तसें एखादें वाक्य पाहून नंतर 'कांडावें' या वचनानें नखानें सोलणें याची व्यावृत्ति केली असतां परिसंख्या होतो. पुनः 'यज्ञार्थ व्रीहि घ्यावे,' असें वाक्य म्हणशील तर तुषसहितानें होम करावा अशी प्राप्ति होईल. तांदूळ घ्यावे असें म्हणशील, तर कांडण्याच्या नियमावांचून त्याची सिद्धि होणार नाहीं. एवढ्याकरितां व्यर्थ शंका करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. या तीनही विधींचें लक्षण भट्टपादांनीं केलें आहे.

"विधिरत्यंतमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते" ॥

भावार्थ—वाक्यानें प्राप्त होणारा अपूर्वविधि, एका पक्षानें प्राप्त असून दुसऱ्या एका पक्षाचें पूरण करणारा नियमविधि; व दोन्ही प्राप्त असतां एका पक्षाची निवृत्ति करणारा परिसंख्याविधि. आतां आम्हीं म्हटलेला अपूर्वविधिद्वारा परिसंख्याविधि कसा होतो तें सांगतों. परिसंख्याविधींत श्रुति एकाद्या अर्थाची स्वतंत्र निवृत्ति करीत नसते; तसें मानलें असतां स्वार्थत्याग, परार्थकल्पना व प्राप्तबाध हे वर सांगितलेले तीन दोष येतात. म्हणजे एकाद्या श्रुतीच्या अर्थाला सोडून द्यावें लागतें; दुसऱ्या एकाद्या अर्थाची कल्पना करावी लागते, व प्राप्त झालेल्या वस्तूचा बाध करावा लागतो.

शिष्य—तर मग हा विधि कसा होतो ?

श्रीगुरु—हा परिसंख्याविधि अपूर्वविधिद्वारा सिद्ध होतो. जसें–"इमाम-गृभ्णन् रशनाम् " यज्ञांत दोरी धरावी, हें या मंत्रावांचून दुसऱ्या रीतीनें प्राप्त नाहीं. म्हणून हा अपूर्वविधि आहे. परंतु घोड्याची दोरी धरणें व गाढवाची दोरी धरणें हे दोन्ही (पक्ष) अपूर्व विधीनेंच प्राप्त झाले आहेत. त्यांत " अश्वाभिधानीमादत्ते " घोड्यासंबंधी धरावी, या वाक्यानें गाढवाच्या दोरीची व्यावृत्ति केली आहे, हें दोन पक्ष विवक्षित असतां समजावें. ' अश्वासंबंधी धरावी ' या विधीला रज्जु दुसरा अर्थ नसल्यामुळें, व नुसत्या घोड्याची असा दुसराहि कांहीं अर्थ करितां येत नसल्यामुळें, दोरी धरावी या वाक्यानें प्राप्त असणाऱ्या अपूर्वविधिद्वाराच गर्दभदोरीची व्यावृत्ति ' घोड्यासंबंधी धरावी ' या वाक्यानेंच फलित झाली आहे. म्हणजे नियमविधींत दोन्ही पक्षाची अर्थानें प्राप्ति असून वचनानें एकाची निवृत्ति आहे, व परिसंख्याविधींत वचनानें दोन्ही पक्षांची प्राप्ति असून विधिवचनानेंच एका पक्षाच्या निवृत्तीचें विधान आहे. पण हा अपूर्वविधिद्वारा सिद्ध होणारा परिसंख्याविधि आहे. हेंच तंत्रवार्तिकांत सांगितलें आहे.

" अप्राप्तविधिरेवायमतो मंत्रस्य निश्चितः ।
परिसंख्या फलेनोक्ता न विशेषः पुनः श्रुतेः ॥"

भावार्थ—या मंत्रांतील हा विधि अपूर्वच आहे, आणि फलानें परिसंख्याविधि सिद्ध झाला आहे. याहून विशेष नियम श्रुतीनें केला नाहीं. पण या सर्व आमच्या निरूपणाचा सारांश तुम्हां कोणाला समजला आहे असें वाटत नाहीं.

वादी—पण आपण तर सांगा.

सिद्धान्ती—आमचें म्हणणें असें कीं, अपूर्वविधिद्वारा सिद्ध होणारा परिसंख्याविधि देखील " ऋतौ भार्यामुपेयात् " इत्यादि वाक्यांत नाहीं. कारण यज्ञांत दोरी धरावी हें जसें वाक्यानें प्राप्त आहे, तसेंच मद्य, मांस व स्त्रीसंग हे प्रथम वाक्यानें प्राप्त नाहींत, तर वाक्यावांचून रागतः प्राप्त आहेत. म्हणून

ऋतुकालीं स्त्रीगमन करावें ' इत्यादि वाक्यांत नियमविधिद्वारा सिद्ध होणारा परिसंख्याविधि आहे. नियमविधीचें उल्लंघन केलें असतां जसा प्रत्यवाय होत असतो, व म्हणूनच नियमविधि कर्तव्यबोधक असतो, तसा नियमविधिद्वारा सिद्ध झालेला परिसंख्याविधि कर्तव्यबोधन करीत नाहीं. म्हणजे तेथील व्यावृत्ति पाळून विधीनें सांगितलेली गोष्ट न केली असतां प्रत्यवाय होत नाहीं. जसें, आवडीनें पांच नखांचे व त्यावांचून असणारे प्राणी खाणें प्राप्त झालें असतां पांच नखांवांचून इतर प्राणी खाण्याची निवृत्ति " पंचपंचनखा भक्ष्याः " या वाक्यानें केली आहे; पांच नखांचे प्राणी खाल्लेच पाहिजेत असें आवश्यक विधान केलें नाहीं. हेंच अद्वैतकौस्तुभांत सांगितलें.

" यथा ' पंचपंचनखा: भक्ष्या: ' इत्यत्र रागतः पंचनखापंचनखभक्षणयो-रुभयोः प्राप्तौ अपंचनखभक्षणव्यावृत्तिं बोधयति ' भक्ष्या पंचपंचनखाः' इति वाक्यम् न तु पंचनखभक्षणं कर्तव्यत्वेन बोधयति तस्य रागतः प्राप्तत्वात् । "

(अद्वैतकौस्तुभ, द्वितीय प्रकरण, पान ५१)

अर्थ आताच सांगितला आहे. याप्रमाणें ऋतुकालीं स्त्रीगमन करावें, हवन करून उरलेलें मांस खावें, सौत्रामणि यज्ञांत सुरा ग्रहण करावी, इत्यादि वाक्यें रागतः प्राप्त, सर्वदा मद्यमैथुनाची व्यावृत्ति करितात; यज्ञांत मद्यमांस घेतलेंच पाहिजे, किंवा ऋतुकालीं स्त्रीगमन केलेंच पाहिजे, असे आवश्यक नियम सांगत नाहीत; म्हणून हें सोडून देणेंच उत्तम, असा " लोके व्यवायामिष-मद्यसेवा" या श्लोकाचा अर्थ होतो. मनुस्मृतींतील वाक्याचाही हाच अर्थ समजावा. म्हणजे रागतः मांसभक्षणाचा येथें निषेध केला आहे. किंवा मांस खावयाचें असल्यास पितरांना देण्याच्या दिवशींच घ्यावें, अन्यथा घेऊं नये. हें असो. किंवा हीं वेदांतील वाक्यें अर्थवादरूप आहेत. कारण तसेंच महा-भारतांत सांगितलें आहे.

" स्वस्ति गोभ्योऽस्तु लोकेषु ततो निर्वचनं कृतम् ।
हिंसाया हि प्रवृत्तायामाशीरेषां तु कल्पिता ॥ १ ॥

अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः ।
संशयात्माभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता ॥ ४ ॥
सर्वकर्मस्वहिंसा हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् ।
कामकाराद्विहिंसंति बहिर्वेद्यां पशून्नराः ॥ ५ ॥
तस्मात्प्रमाणतः कार्यो धर्मः सूक्ष्मो विजानता ।
अहिंसा सर्वभूतेभ्यो धर्मेभ्यो ज्यायसी मते ॥ ६ ॥
(शांतिपर्व, मोक्षधर्म, अध्या० २६५, श्लो० ३ ते ६)

यांत सर्व धर्मांमध्यें अहिंसा श्रेष्ठ असें सांगत असून, जे यज्ञांत हिंसा करितात, ते शास्त्राचें तात्पर्य न जाणून स्वेच्छेनें करितात, असें सांगून वेदवचनाचें तात्पर्य संकोचांत आहे असा भाव दाखविला आहे; व नंतर

" सुरां मत्स्यान्मधुमांसमासवं कृसरौदनम् ।
धूर्तैः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद्वेदेषु कल्पितम् ॥

असा याचा दुसरा पाठ आहे—

(शांति० मोक्ष० अध्या० २६५, श्लो० ९)

" सुरा मत्स्याः पशोर्मांसं द्विजातीनां बलिस्तथा ।
धूर्तैः प्रवर्तितं यज्ञे नैतद्वेदेषु कथ्यते " ॥

भावार्थ—सुरा, मत्स्य, मांस, तीळभात इत्यादि लुब्धे लोकांनीं प्रचारांत आणले आहेत; वेदांत त्यांविषयीं कांहीं सांगितलें नाहीं, व दुसऱ्या पाठाचा असा अर्थ आहे कीं, सुरा, मत्स्य, पशुमांस, द्विजांचा बलि हें सर्व लुच्च्या लोकांनीं प्रवृत्त केले असून वेदांत मुळींच सांगितले नाहींत. पहिल्या पाठाचा भाव वेदाचा अर्थ न समजुन अज्ञानानें ते प्रवृत्त केले असा आहे, व दुसऱ्या पाठाचा भाव क्षेपकपर आहे. यद्यपि क्षेपकवाद घेतला असतां अनवस्था होते, तथापि सर्वज्ञ महात्म्यांनीं जो क्षेपकवाद घेतला आहे, तो ग्रहण करण्याला आम्हांला आपत्ति नाहीं. आतां प्रत्येक संप्रदायाचा अधिकारी सर्वज्ञ मानून प्रत्येक प्रत्येकाला क्षेपक म्हणूं शकेल वगैरे, परंतु त्याविषयीं प्रमाण नाहीं. आर्य

असें हें व्यासाचें वचनच आम्हांला सिद्ध असल्यामुळें, इतरत्र आम्ही क्षेपकवाद मानीत नाहीं. किंवा क्षेपकवाद या वाक्यांत सांगितलाहि नाहीं. वेदांचें तात्पर्य अन्य आहे एवढेंच दाखविलें आहे. पशुयज्ञाविषयींची श्रुति अप्रमाण आहे असें म्हणणाऱ्यांचें पतन झालें, असा जो इतिहास भारतांत आहे, तो श्रुतीचें प्रामाण्य दाखविणारा आहे. पशुयज्ञांत श्रुतीचें तात्पर्य सिद्ध करीत नाहीं. मेरुतंत्रादिकांचीं वचनें एतद्विरुद्ध असतील तर अर्थातच बाध्य आहेत. वचनसिद्ध अहिंसा येथें आम्ही सांगत आहों, अन्यत्रहि सांगूं.

वादी—अहो ! महाभारताच्याच वनपर्वांतील अध्याय २०८ मधील श्लोक ८, ९, १० यांनीं रंतिदेवाच्या येथें प्रतिदिन दोन हजार पूज्य पशूंचा वध होऊन मांसदान होत होतें असें प्रतिपादिलें आहे, आणि वसूंची कथा प्रसिद्धच आहे. म्हणून प्राणी देवाला समर्पण करणें हितावह आहे.

सिद्धान्ती—याविषयीं नाना प्रकारें आम्हीं समाधान केलें आहेच. पण तूं इतिहासच जर प्रमाण देत असशील तर त्याचें समाधान सांगतों. स्कंदपुराणांत ब्रह्मखंडांतर्गत धर्मारण्यखंडांतील ३६ व्या अध्यायांत अशी कथा आहे कीं, रामानीं दिलेला ब्राह्मणाचा अग्रहार एका कुमारपाल नांवाच्या जैन राजानें हिरून घेतल्यावर ब्राह्मणानीं मागितला असतां, तुम्ही यज्ञांत हिंसा करणारे आहांत, म्हणून देत नाहीं; अहिंसाधर्मच सर्वश्रेष्ठ आहे, असें कुमारपाल बोलला असतां, ब्राह्मण याप्रमाणें म्हणाले:

ब्राह्मणा ऊचुः--अहिंसा परमो धर्मः सत्यमेतत्त्वयोदितम् ।
परं तथापि धर्मोऽस्ति श्रुणुष्वैकाग्रमानसः ॥ ६९ ॥
या वेदविहिता हिंसा सा न हिंसेति निर्णयः ।
शस्त्रेणाहन्यते यच्च पीडा जंतुषु जायते ॥ ७० ॥
स एवाधर्म एवास्ति लोके धर्मविदां वर ।
वेदमंत्रैर्विहन्यंते विना शस्त्रेण जंतवः ॥ ७१ ॥
जंतुपीडाकरा नैव सा हिंसा सुखदायिनी ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ ७२ ॥
वेदोदितां विधायापि हिंसा पापैर्न लिप्यते ॥

भावार्थ—(ओव्या) ब्राह्मण म्हणती भूपाळासी । अहिंसा धर्म साच बोलिलासी । परी धर्माची गति कैसी । ती एकाग्र मानसीं ऐकावी ॥२०४॥ जीवाप्रति दुःख देणें । याचेंचि नांव हिंसा म्हणणें । मरणीं जीवातें दुःख होणें । हिंसा म्हणोनि या नांव ॥ २०५ ॥ देहाभिमान जैसा जैसा । देहनाशविधि तैसा तैसा । म्हणोनीच क्षत्रियांसी आवेसा । युद्धीं मरण स्वर्गोपाय ॥ २०६ ॥ आपुलिया प्राणावरी उदार । होती ते देवा आवडती समग्र । परी गुरूतें प्राणदानप्रकार । भज नावडे हें सांगू पुढें ॥ २०७ ॥ यज्ञांत पशूंची हिंसा । ते राया जाण अहिंसा । जे शत्रें यज्ञांत करिती हिंसा । तींचि महाभारतादीं निंदिली ॥२०८॥ शास्त्रावांचोनि मंत्रेंकरून । पशूस स्वर्ग मिळे दुःखावीण । परकायाप्रवेशाप्रमाण[1] । जात्यंतरपरिणाम होय त्याचा ॥२०९॥ " जन्मौषधिमंत्रतपःसमाधिजाः सिद्धय " इति । जन्मौषधिमंत्रतपसमाधीनें सिद्धि होती । एवं योगसूत्रीं वदती । पतंजली ॥ २१० ॥ म्हणोनि मंत्रें जात्यंतरपरिणाम होय । तो सुखेंचि मिळतु आहे । जैसा उत्तमगृहीं स्थापिला होय । अधमगृहांतूनि गृहधनी कोणी ॥२११॥ कां सर्प आपुली कात टाकितां । दुःख न वाटे तयाच्या चित्ता । तेवीं मंत्रें पशुदेह सोडवितां । दुःख सर्वथा न वाटे ॥ २१२ ॥ परकायाप्रवेश करितां । कोण योगी भीतसे चित्ता । तेवीं मंत्रें पशुदेह सोडविता । दुःख सर्वथा तया नव्हे ॥ २१३ ॥ तंव वादी म्हणे अभिचारी । वेदमंत्र का साचरी । करोनि मारितां दुःखपुरीं । जीव पडती आणि कर्ता पापी होय ॥ २१४ ॥ अभिचारमंत्रांचा उपसंहार । विधेंत न करिती पराशरकुमर । वेधाद्यधिकरणीं विचार । ब्रह्ममीमांसेंत हा असे ॥२१५॥ साच बोलिलासी म्हणे सिद्धान्ती । परि हे वेदमंत्र अभिचार न होती । परोपकारें पुण्यसंप्राप्ति । पशुस्वर्गदानार्थ प्रवृत्ति मंत्रांची ॥२१६॥

---

१ परकायाप्रवेशाप्रमाणें सारखा.

शत्रुआदि कल्पून । अभिचाराचें प्रवर्तन । केवळ धर्मार्थमंत्रें पशुकायात्याजन । तेणें हिंसा जाण कदा नोहे ॥ २१७ ॥ कारिरीयज्ञें शत्रुनाश । परि दुर्गति यजमानास । अश्वमेधादियज्ञीं विशेष । तैसें नाहीं बोलिलें ॥ २१८ ॥ मंत्रें जात्यंतरपरिणाम होय । येविषयीं साक्षि देतु आहे । जैमिन्यश्वमेध स्वयें । तेंहि प्रमाण ऐक पां ॥ २१९ ॥

" युधिष्ठिरः कृतस्नानो यज्ञकर्मणि दीक्षितः ।
सुवर्णचयमासाद्य समानीय तुरंगमम् ॥ ९ ॥
प्रोवाचाग्रे पशुरभूच्छ्रुतिमेतां पठन्पुरः ।
पिब भास्त्वमपोघोट तव लोको भविष्यति ॥ १० ॥
युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यमाकर्ण्य तुरगः स्वयम् ।
धुनयामास वदनमपश्यन्केशवं मुदा ॥ ११ ॥
प्रोथाभ्यां स्वमभिप्रायं शशंस नकुलाय सः ।
ज्ञात्वा भावं तुरंगस्य नकुलः प्राह धर्मजम् ॥ १२ ॥
वाजी शंसति राजेंद्र नाहं यास्ये त्रिविष्टपम् ।
अन्येषु किन्तु यज्ञेषु स्वर्गकामेषु ये हयाः ॥१३॥
त्रिविष्टपं गता वीर तेषु कृष्णो न कर्मकृत् ।
अनीश्वरेषु यज्ञेषु स्वर्गस्तु परमं फलम् ॥ १४॥
जायते भुवि कर्तृणामस्मिन्यज्ञे फलं हरिः ।
ममापि कृष्णवदने स्थितं पश्यन्तु याज्ञिकाः ॥१५॥
नकुल उवाच-एवं ब्रूते धर्मराज तुरंगस्ते महाक्रतौ ।
अथैनं मुनयः सर्वे यूपपार्श्वे सुमंत्रितम् ॥१६॥
राजानः स्त्रीसमूहोऽपि यांतं पश्यंतु माधवम् ।
नकुलस्य वचः श्रुत्वा यूपे नीतस्तुरंगमः ॥१७॥
यूपे बद्धो हयो विप्रैः सकृष्णैरभिमंत्रितः ।
धौम्य उवाच-भीम खड्गं समादाय तिष्ठ त्वं निश्चलः क्षणम् ॥१८॥

यावत्परीक्षां कुर्वेऽहं वाजिनोऽस्य महामते ।
ततो धौम्यो हयस्याशु वामकर्णं न्यपीडयत् ॥१९॥
तावत्क्षीरस्य धारा तु निर्गता जनमेजय ।
विस्मिताः सकला लोकाः शोणितं नैव दृश्यते ॥२०॥
धौम्योऽब्रवीद्भीमसेनं छिंधि कं वाजिनोधुना ।
यथा तुष्येज्जगन्नाथः पुराणपुरुषोत्तमः ॥२१॥
वादित्रनादे महति प्रवर्तिते, भीमोऽलुनात्तस्य हयस्य शीर्षम् ।
ऊर्ध्वं गतं तत्त्र शिरो न चाधः । सूर्ये प्रविष्टं किल वन्हिरूपम् ॥
शुद्धं ज्ञात्वा हृषीकेशस्तुतोर्दैनमुरस्थले ।
बैल्वेन कंटकेनापि भिन्नः कृष्णेन पावनः ॥ २३ ॥
निर्गता क्षीरधारा तु तुरगस्य कलेवरात् ।
धारां विनिर्गतां वीक्ष्य ऋषयो धर्ममब्रुवन् ॥ २४
एवंविधो न कस्यापि शुद्धः पूर्वं तुरंगमः ।
शुद्धं ज्ञात्वा हृषीकेशो धर्मपुत्रं तु सोऽब्रवीत् ॥ २५ ॥
तथा ब्रुवंस्ते ऋषयो दृष्ट्वा शुद्धं तुरंगमम् ।
दिष्ट्या ते सफलो यज्ञो जायतेऽद्य युधिष्ठिर ॥ २६ ॥
तेषां संवदतामेवं तुरंगमकलेवरात् ।
निर्गतं सुमहत्तेजः प्रविष्टं केशवानने ॥ २७ ॥
पश्चाच्छरीरं पतितं भूत्वा कर्पूरमेव तत् ।
विभूतिरिव रुद्रस्य च्युता गात्रादशोभत ॥ २८ ॥
विस्मिता मुनयस्तं तु कर्पूरं वीक्ष्य तेऽभवन् ।
कर्पूरं जुहुवुस्ते तु होमकुंडे तु तत्क्षणात् ॥ २९ ॥
यत्रोपविष्टो राजाऽसौ सपत्नीकः समाधवः ।
व्यासो गृहीत्वा कर्पूरं स्रुवेणेदमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥
व्यास उवाच-गृहाणेंद्र महायज्ञे घनसाराहुतिं विभो ।

एहि राज्ञार्पितामेनां दुर्लभामग्रतः कलौ ॥ ३१ ॥
शक्रः समागतः साक्षात्प्रत्युवाच महामुनिम् ।
देहि पावकवक्त्रेण यावत् तृप्तिर्ममाक्षया ॥ ३२ ॥
यां वीक्ष्य तृप्तिं प्राप्तोऽस्मि भुक्त्वा शं च भविष्यति ।
व्यासस्ततो जुहावाग्नौ वसंते दशमीदिने ॥ ३३ ॥
शुक्लपक्षे हि चैत्रस्य सार्पर्क्षे गुरुवासरे ।
स्वाहेतींद्राय विधिवत्परमामाहुतिं ददौ ॥ ३४ ॥
चंद्रादिदेवताभ्यश्च तत्तन्मंत्रैर्यथाक्रमम् ।
ततो दिग्देवताभ्यश्च मंत्रैर्दत्वा यथाविधि ॥ ३५ ॥
घनसारं जुहावाग्नौ देवतानां पुरस्तदा ।
हवनेन जगत्प्रीतं बभूव सचराचरम् ॥ ३६ ॥

(जैमिनीकृत संस्कृत अश्वमेध, अध्याय ६४)

याचा अर्थ हरिविजयकार श्रीधरस्वामींनीं आपल्या प्राकृत जैमिनीअश्वमेधांत केला आहे तोच मी येथें लिहितों.

ओव्या—" मग युधिष्ठिरें यागाजवळी । तो अश्व आणिला तात्काळीं । तयासी बोले ऋषिमंडळी । पशुत्व करीं या यज्ञीं ॥ १२ ॥ तुज प्राप्त होईल स्वर्गलोक । ऐसें बोलतां निःशंक । अश्वें हालविलें ग्रीवामस्तक । परमानंदेंकरूनी ॥ १३ ॥ केशवासन्मुख झाला नीट । बोलोन स्फुरवी दोन्ही ओष्ठ । तें नकुळें जाणितलें स्पष्ट । अभ्यंग अश्वहृदयींचें ॥ १४ ॥ तुरंगमभाव नकुळ । धर्मरायासी निवेदी तात्काळ । अश्व हा बोलतो प्रांजळ । मी त्या पदा नव जावें ॥ १५ ॥ यज्ञीं अश्व पावती जे मरण । त्यांसी प्राप्त सत्य स्वर्गभुवन । ऐसें श्रुतीचें वचन । परि त्या स्वर्गाचा मी नोहें ॥ १६ ॥ जो यज्ञभोक्ता श्रीकृष्ण । तो या यागीं करितो कर्माचरण । त्या यागींचा मी श्यामकर्ण । तुच्छ मानितों स्वर्गातें ॥ १७ ॥ जे अनीश्वर याग केवळ । तेथें अर्थी चिंतावें स्वर्गफळ । कृष्णहृदयांबुज केवळ । मी तो तेथें प्रवेशेन ॥ १८ ॥ ऐसा

याचा अभिप्राय । मजलागीं सांगतो हा हय । ऐसें बोलतां माद्रीतनय । जय-जयकार ऋषि करिती ॥ १९ ॥ सर्व पावले समाधान । यूपीं योजिला श्यामकर्ण । सकळ राजे येऊन । तटस्थ तेथें विलोकिती ॥ २० ॥ तंव धौम्य बोले भीमाप्रति । तूं तीक्ष्ण शस्त्र घेई हातीं । अश्वपरीक्षा करीं निश्चितीं । शुद्धपणा याचिया ॥ २१ ॥ मग धौम्यें धरिला त्याचा कर्ण । त्याचें केलें निष्पीडण । तों दुग्धधारा तेथोन । स्रवों लागल्या वेधवा ॥ २२ ॥ सकळ झाले विस्मित । अश्वांगीं नसेचि शोणित । भीमातें म्हणे धौम्य पुरोहित । अश्वशिर छेदीं आतां ॥ २३ ॥ या अश्वछेदनेंकरून । हा पुराणपुरुष नारायण । संतृप्त होईल पूर्ण । तेंचि तुवां करावें ॥ २४ ॥ लागल्या वाजंत्र्यांच्या ध्वनी । तेणें प्रतिशब्द उठिला गगनीं । भीमें स्मरोनि चक्रपाणी । अश्वमस्तक छेदिलें ॥२५॥ उर्ध्व उडालें अश्वशिरकमळ । तेणें भेदिलें रविमंडळ । सेविलें सूर्यांतर केवळ । तेजोरूप तें झालें ॥२६॥ ऐसा शुद्धाश्व देखोन । आनंदले सकळ ब्राह्मण । दुग्धधारा लोटल्या संपूर्ण । शरीरांतून तयाचे ॥ २७ ॥ ऋषि म्हणती धर्मयाग । पूर्वी झाले अनेग । परि शुद्धत्वाचा विभाग । कोठें न देखों या परी ॥ २८ ॥ तरी हा तुझा योग्य याग । घडला कीं यथासांग । जेथें इंदिरेसहित श्रीरंग । कार्य करी कुटुंबेंसी ॥ २९ ॥ ऐसें बोलतां सकळ द्विज । तों अश्वमुखांतून निघालें तेज । तेणें उघडोन कृष्णमुखांबुज । अंतरंगीं प्रवेशलें ॥ ३० ॥ मग अश्वधड पडिलें धरणीं । तो कर्पूरपुंज झाला तत्क्षणीं । मुनि सकळ नृपचूडामणि । आश्चर्य करूं लागले ॥ ३१ ॥ म्हणती नाना याग केले । नेत्रीं अनंत देखिले । परि या यागासी तुळे । ऐसा याग न देखिला ॥ ३२ ॥ जी योगेश्वरा नसे गती । ती गति पावला अश्वपति । कृष्णमुखीं झाली वस्ती । या अश्वातें काय वर्णूं ॥ ३३ ॥ ज्यांहीं केले होते याग । त्यांचा झाला गर्वभंग । ज्याच्या यागीं कार्यकर्ता श्रीरंग । आणि भोक्ताहि आपण ॥ ३४ ॥ नेणवे भाग्य पांडवांचें । ब्रह्मादिकां अलभ्य साचें । धन्य भाग्य आमुचें । झालें येथें आगमन ॥ ३५ ॥ सर्व राजे आश्चर्य करिती ।

म्हणती अभिनव यागगति । ऋषिगण आनंदती । म्हणती पावन झालों आम्ही ॥३६॥ अश्वशरीर झालें कर्पूर । कीं क्षीराब्धि आटोनि केला गोळ । सुवास सुटला अपार । तेणें दिशा कोंदल्या ॥ ३७ ॥ घेवोनि कर्पूराचीं अवदानें । यज्ञीं होमिजेलीं ब्राह्मणें । तृप्ति केली यज्ञनारायणें । सपत्नीक कृष्णेंसी ॥ ३८ ॥ व्यास देत अवदान । स्रुवा घेवोनि आपण । इंद्राप्रति बोलिला वचन । तेंचि ऐके जनमेजया ॥ ३९ ॥ इंद्रा, तू घेई रे अवदान । समर्पितो धर्मनंदन । येथोनि दुर्लभ हे यज्ञ । कलियुगीं न होती ॥४०॥ प्राप्त झालिया कलियुग । विशेषें बुडतील हे याग । तें तुम्हा आहुतिविभाग । कोठूनि प्राप्त समजावे ॥ ४१ ॥ ऐकतां शक्र मूर्तिमंत । तेथें आलासे धांवत । आदरें व्यासातें बोलत । मज पावली आहुती ॥ ४२ ॥ संपूर्ण झाली कीं तृप्ति । ऐसी नव्हे पुढें स्थिति । ऐकतां ऐसी वचनोक्ति । सर्व झाले विस्मित ॥४३॥ ऐसीं यथाक्रमें व्यासनारायणें । देवांसि दिधलीं अवदानें । तेणें देव संतुष्ट मनें । झाले तृप्त सर्वही ॥ ४४ ॥ चराचर तृप्त संपूर्ण । ऐसें झालें धर्म-हवन । होमधूम्रें पावन । त्रैलोक्य झालें जनमेजया ॥ ४५ ॥ ”

(श्रीधरस्वामीकृत जैमिनीअश्वमेध, अध्याय ९३)

चूर्णिका — वादी म्हणे उदाहृत स्कंदपुराणश्लोकांत । विनाशस्त्रें मंत्रें बोलिला पशुसंघात । येथ शस्त्र घेवोनि शिर छेदी वायुसुत । तरी हा पुराण-जैमिनीयभारतविरोधु ॥ २२० ॥ ऐसें वादी वदतां । सिद्धान्ती म्हणे ऐक आतां । ब्राह्मण यज्ञ करितां । मंत्रमात्रेंचि जात्यंतरपरिणति होय ॥ २२१ ॥ यज्ञ करितां क्षत्रिय । तदा शस्त्रस्पर्शअपेक्षा होय । किन्तु फळावरूनि ऐसा निश्चय । कीं अश्व कर्पूर जाहला म्हणूनि जात्यंतरपरिणाम वेदमंत्रें ॥२२२॥ परी मारावयाच्या आधीं शस्त्र । भीमें पिळिला अश्वश्रोत्र । तें तेथोनि निघालें क्षीर । ऐसा शुद्धसत्व पशु करूनी क्षत्रयज्ञहि प्रवर्तावा ॥ २२३ ॥ भौतिक पशुतनु रक्तमांसाची । क्षत्रियाहि आज्ञा नाही तद्धननाची । म्हणोनि हिंसा-मूलक विधीची । न धरावी कास ॥ २२४ ॥ एवं सामर्थ्य नसतां । पशुयज्ञ

करूं नये सर्वथा । हें येणेंचि आख्यानें आतां । सिद्ध जाहलें ॥ २२५ ॥ यशद्वारा जगदुद्धरण । एवढें सामर्थ्य असे तेंचि घडे पूर्ण । एवं तपसामर्थ्ये नसतां दारुण । ते शमादि तपसामर्थ्य तरी बुडवूं नये ॥ २२६ ॥ एवं स्कंद-पुराणजैमिनिभारतश्लोकांचें । स्वारस्य बोलिलें साचें । आन पदार्थे[1] पांडित्याचे । पंडित जाणोत मज न कळती ॥ २२७ ॥

ओंव्या— वादी म्हणे गा सिद्धान्ती । तूं असशी शांकरमती । सौगतमत खंडितां क्षितीं । शंकराचार्यें बोलिली हिंसा ॥ २२८ ॥ तें शंकरविजयांत आघुलें । अनंतानंदगिरीनें बोलिलें । वचन दाखवूं वहिलें । तुज समजावया ॥ २२९ ॥

" रे रे सौगत नीचतर किं किं जल्पसि । अहिंसा कथं धर्मो भवितु-मर्हति । यागीयहिंसाया धर्मरूपत्वात् । तथा हि अग्निष्टोमादिक्रतुः छगादि-पशुमान् यागस्य परमधर्मत्वात् सर्वदेवतातृप्तिमूलकत्वाच्च तद्द्वारा स्वर्गादिफलदर्श-नाच्च पशुहिंसा श्रुत्याचारतत्परैरंगीकरणीया तद्व्यतिरिक्तस्यैव पाखंडत्वात् तदाचाररता नरकमेव यांति ।

" वेदनिंदापरा ये तु तदाचारविवर्जिताः । ते सर्वे नरकं यांति यद्यपि ब्रह्मबीजजाः ॥ " इति मनुवचनात् । हिंसाकर्तव्ये त्वत्र वेदः सहस्रं प्रमाणं वर्तते । ब्रह्मक्षत्रवैश्यशूद्राणां वेदेतिहासपुराणाचारः प्रमाणमेव तदन्यः पतितो नरकगामी चेति ॥

(आनंदगिरिकृत सौगतमतनिबर्हण, प्रकरण २६ वें)

भावार्थ— अरे सौगता, काय बडबडतोस ? अहिंसा धर्म कसा होईल ? यज्ञामध्यें पशुहिंसा सांगितली आहे. हिंसा करावी याविषयीं वेदाच्या हजारों श्रुति प्रमाण आहेत. श्रुति, स्मृति, पुराणें, इतिहास हे चारहि वर्णांना प्रमाण असल्यामुळें, याच्याविरुद्ध वागणाऱ्यांना नरक निश्चित आहे.

इतकाच या एकंदर गद्यांतील भावार्थ आहे. मला पुष्कळसें संस्कृत येत

---

१ शब्दांचे दुसरे अर्थ.

नाहीं. म्हणून राहिलेल्या शब्दांच्या अर्थाच्या भानगडींत मी पडत नाहीं.

याप्रमाणें वादीनें म्हटलें असतां सिद्धान्ती म्हणतात– आचार्यांनीं हजारो वेदांच्या श्रुति पशुयज्ञाविषयीं प्रमाण आहेत हें सम्यक् म्हटलें आहे. परंतु त्या श्रुतींचा अर्थ " अत्ता चराचरग्रहणात् " या न्यायानें ईश्वरपर किंवा ' आत्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी " इत्यादि श्रुति रूपकबलानें कामक्रोधादिपशुहिंसापर आहेत !

" प्राणशक्ति चामुंडे । प्रहारूनि संकल्पाचे मेंढे ।
मनोमहिषाचेनि मुंडें । दिधली बळी "

(ज्ञाने० अध्या० १२, श्लोक ४, ओवी ६३)

इत्यादि वचनांनींहि असेंच म्हटलें आहे. आतां तूं कदाचित् असें म्हणशील कीं, " मन्युः पशुः " येवढया श्रुतीवरून सर्व श्रुतींतील पशुयज्ञाचें रूपक करणें ठीक नाहीं, तर सर्वच सांख्यपर श्रुतींचा शरीररूपकपर अर्थ वेदान्तसूत्रकारांनीं केला आहे; इकडेहि लक्ष असू द. आम्हांला पुराणेतिहासाचें रूपक मान्य नाहीं; म्हणून रूपकालंकारच खंडित करावा असें नाहीं. महाभारतादिकांचें आलोचन केलें असताहि, यज्ञ प्रशंसेला पावलेले नाहींत असें दिसतें. पुनः या यज्ञांतील हिंसेचा तातांनींहि[1] निषेध केला आहे.

" परि ते ऐसी देखा । जैशा खांडूनिया शाखा । मग वयाचिया बुडखा । कुंप कीजे ॥ २१९ ॥ कां बाहु तोडोनि पचविजे । मग भुकेची परि राखिजे । नाना देऊळ मोडूनि कीजे । पौळी देवा ॥ २२० ॥ तैसी हिंसाचि करूनि अहिंसा । निपजविजे हा ऐसा । पैं पूर्वमीमांसा- । निर्णय केला ॥ २२१ ॥ जे अवृष्टीचेनि उपद्रवें । गादलें[2] विश्व आघवें । म्हणोनि पर्जन्येष्टि करावे । नाना याग ॥ २२२ ॥ तंव तिये इष्टीचिया बुडीं । पशुहिंसा ठव रोकडी । मग अहिंसेचि थडी । कैंची दिसे ॥ २२३ ॥ पेरिजे नुसधी हिंसा । तेथ उगवेल काय अहिंसा । परि नवल बापा धिवसा । या

१ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजानीं. (ग्रंथकर्ते त्यांना 'तात' संबोधीत). २ गांजलें.

याज्ञिकांचा ॥ २२४ ॥ (ज्ञाने० अ० १३, श्लोक ७)

भागवतधर्मी सर्वथाहि । हिंसा बोलिलीच नाहीं । हें दाखविती लवलाहीं । पूर्वमीमांसामतखंडणें ॥ २३० ॥ सर्वांभूतीं भगवंत । हें ज्ञान ध्यान यथार्थ । या ज्ञानाचें नांव परमार्थ । आणि ध्यानाचें नांव सदुपासना ॥ २३१ ॥ कामक्रोधाचें दमन । याचेंचि नांव सत्कर्म पूर्ण । तेथें हिंसेलागीं पुसे कवण । जे कां विंदान धूर्तांचें ॥ २३२ ॥

अर्थ—ज्याप्रमाणें झाडाच्या खांद्या तोडून त्याच्या बुडख्याला कुंपण करणें, किंवा हात तोडून शिजवून आपल्या भुकेची शांति करून घेणें हास्यास्पद आहे, त्याप्रमाणें यज्ञांतील हिंसेच्या योगानें अहिंसा होते, असें या पूर्वमीमांसकांचें मत हास्यास्पद आहे. एखाद्याला दैवानें मरण आलें वर त्याच्याबरोबर त्याचा परिवार जिवंत पुरण्याची चाल कांहीं देशांत होती, तशांतलाच हा कांहींसा प्रकार आहे. कारण, दैवानें दुष्काळ पडला असतां पर्जन्ययष्टि करावयाची, आणि तींत अनेक पशूंचा वध करावयाचा ! याप्रमाणें हिंसा करणाऱ्या या लोकांना अहिंसेचें तीर कसें दिसणार ? एरंड पेरून ऊंस मागणें जसें लाजिरवाणें आहे, त्याप्रमाणें हिंसा पेरून अहिंसा मागणें लाजिरवाणें आहे. तात ' धिवसा ' या शब्दानें, हें केवळ याज्ञिकांचें साहस आहे असें सांगतात. म्हणजे वेदांचा वास्तविक अर्थ तसा नाहीं.

वादी—अहो, तुमच्या तातांनीं आयुर्वेदाच्या हिंसेचें देखील खंडण केलें आहे !

सिद्धान्ती—होय, खंडण केलें आहे; परंतु " रोगें दाटला । आणि उदास ओखदेंसी " या वाक्यानें वृक्षौषधींची थोडीशी सूचनाहि दिली आहे. आणि आमचें मत असेंहि आहे कीं, गहूं, तांदूळ इत्यादिकांचें भक्षण करणें देखील हिंसा आहे. कारण योगसूत्रभाष्यांत नुसता ध्यानाचा आहार करून राहणारे कांहीं लोक आहेत, असें सांगितलें आहे. परंतु तेवढी ज्या लोकांची शक्ति नाहीं, त्यांनीं शरीर वांचविण्यापुरतें अन्न खाऊन परमेश्वराजवळ क्षमा

मागावी. परमेश्वरार्थ शिजविलेल्या अन्नांतील जीवांना सत्संकल्पबलानें दुःख होत नाहीं. सर्वांनाच अग्निस्पर्शानें दुख होतें, हा नियम नाहीं. कारण मणि, मंत्र, औषधि व संकल्प इत्यादिकांनीं अग्नीचा प्रतिबंधहि होतो. वृक्षादि जीवांचा जात्यंतरपरिणाम केवळ सत्संकल्पानें होत असून, पशूंचा शुद्ध जात्यं- तरपरिणाम वेदमंत्रांनीं होतो. तो कसा, हें स्कंदपुराणांतील आधार घेऊन पूर्वीच सांगितलें. अथवा वृक्षजीवांची हिंसा करणें, ही अल्प हिंसा आहे, म्हणून चेतन प्राण्याची हिंसा करणें योग्य आहे, असा त्यावरून विधि निघत नाहीं. सर्व लोक धान्य शिजवून अन्न खातात, म्हणून जठराग्नीनें अन्न पचवून झालेली विष्ठाहि खावी असा विधि निघेल काय? श्रीमच्छंकराचार्य- वचन स्कंदपुराणाशीं समन्वित मानलें असतां आमचा कांहीं विरोध नाहीं, पण सध्यांच्या याज्ञिकाप्रमाणें त्यांच्या वचनाचा अर्थ केल्यास आम्हांला आचार्यांपेक्षां तातांचीच अपेक्षा अधिक आहे. ती कशी हें अज्ञाणी लोकांतील एका म्हणीचा दृष्टांत देऊन सांगतों, व त्या म्हणीची भाषाहि त्या लोकांचीच येथें लिहितों:—

(सूचना:-खालील भाषा वऱ्हाडी आहे; महाराज वऱ्हाडांतील होते.)

"एक मानुस आपलें घर सेकारत होता. त्याचं पोरगं आंगनांत आलं. तहा त्या मानसानं आपल्या बापाले म्हनलं, 'बाबा! त्याले सावलींत ने गा, ऊन लागतें' तहा त्या मानसाच्या बापानंहि त्या मानसाले म्हनलं, "बाबू तुही खाल्या उत्तर, मी घर सेकारतों" मानसानं म्हनलं, "कां बोवा! मले काय होतें?' बाबानं म्हनलं-तुह्या पोराचीं तुलं उनींत फिरूं नये म्हणून कायजी हाय. त तू कोन व्हयसू माहा! मले नाहीं काय तुही कायजी!"

याप्रमाणें तातांचा माझा साक्षात्संबंध असल्यामुळें, तातांचें प्रेमच माझ्या- वर परंपरासंबंधी आचार्यांपेक्षां अधिक आहे असें मला वाटतें, आणि तातां- च्या म्हणण्यालाच महाभारतादि पुष्टि देत असल्यामुळें, तातवचनच आम्हांला अत्यंत प्रमाण आहे.

शिष्य—आपण ज्याप्रमाणें तातांचा संबंध प्रत्यक्ष मानतां, त्याप्रमाणें आम्हीं आपला संबंध प्रत्यक्ष आणि तातांचा संबंध परंपराजन्य मानावा काय ?

श्रीगुरु—हें मला विचारण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. पण विचारलें आहेस तर उत्तर देतों. तूं तातांचा परंपराजन्य संबंध मानूं नयेस. माझ्यापेक्षांहि साक्षात् मानावास. कारण मी जीव आहें आणि तात ईश्वर आहेत. असमर्थ पुरुषाच्या लेंकरांचा सांभाळ आजाच करीत असतो. किंवा माझा कोणी शिष्यहि नाहीं. केवळ तातांचें म्हणणें स्पष्ट करणें एवढेंच माझें काम आहे. मग मला प्रश्न करण्याचें कांहींच कारण नाहीं. ‘ संप्रदाय ’ शब्दाचा, तात-संप्रदायाला अनुसरून मीं उपयोग केला. अथवा तातांना गुरुआरेची अपेक्षा नाहीं. गुरु आणि त्यांची भिन्नता कधीं उत्पन्न झाली नाहीं. मला अजून तातांशेची अत्यंतच अपेक्षा आहे. म्हणून मी ताताधीन असल्यामुळें तूंहि अत्यंत मत्संबंधी म्हणून ताताधीनच असावेंस. सावित्रीनें सत्यवानासवें जातांना सत्यवानाच्या सांगण्यावरून श्वशुराचीच आज्ञा पाळली. रामानें पितृआज्ञेवरून कैकयीचवि; किंवा मींहि, तातांची अपेक्षा अधिक आहे, या आशयास्तवच बव्हाडी म्हण प्रमाण दिली आहे असें म्हण. वस्तुत: तातांपेक्षां माझें मंडळानें अधिक ऐकावें, अशी माझ्या मनांत वृत्ति आल्यामुळें, हें प्रत्यक्ष पातक आहे. म्हणून माझ्यापेक्षां तातांचेंच सर्वांनीं अधिक ऐकावें असें मी आग्रहानें सांगतों.

आतां ‘वेदांत पशुहिंसा आहे ’ अशा प्रकारचा अर्थ धर्मशास्त्रानेंच दूषित आहे असें नाहीं, तर वैद्यशास्त्रानेंहि दूषित आहे, हें चरकाचार्यांचें वचन प्रमाण देऊन तुला सांगतों. अतिसाराचा इतिहास देतांना चरकाचार्य म्हणतात,

‘ आदिकाले खलु यज्ञेषु पशवः समालम्भनीया बभूवुर्नारम्भाय प्रक्रियन्ते स्म । ततो दक्षयज्ञप्रत्यवरकालं मनोः पुत्राणां नरिष्यन्नाभागेक्ष्वाकुनृगशर्याति-प्रभृतीनां च क्रतुषु पशूनामेवाभ्यनुज्ञानात्पशवः प्रोक्षणमवापुः । अतश्च प्रत्यवर-कालं पृषध्रेण दीर्घसत्रेण यजमानेन पशूनामलाभाद्गवामालंभः प्रावर्तितः । तं दृष्ट्वा प्रव्यथिता भूतगणाः तेषां चोपयोगादुपकृतानां गवां गौरवादौष्ण्यादसा-

म्यत्वादशस्तोपयोगाच्चोपहतामीनामुपहतमनसां अतीसारः पूर्वमुत्पन्नः पृषध्रयज्ञे ॥"

(चरक-चिकित्सास्थान, अध्याय १०)

भावार्थ—फार प्राचीन काळीं पशूंचा वध होत नसे. नुसता त्यांचा परिग्रह केला जात असे. पुढें दक्षयज्ञानंतर मनूच्या नरिष्यन्, नाभाग, इक्ष्वाकु, कुविडचार्य इत्यादि पुत्रांच्या यज्ञांत व त्यानंतर पशूंच्या अनुमतीनेंच त्यांचा बळी देण्याची प्रथा सुरू झाली. पुढें कांहीं कालानंतर पृषध्रानें एक दीर्घसत्री यज्ञ केला. त्या वेळीं पशु न मिळाल्यामुळें त्यानें गोवध सुरू केला. याप्रमाणें आपल्यास अत्यंत उपयोगी पडणाऱ्या गाईची ही दशा पाहून, सर्व प्राणिमात्रांस अतिशय दुःख झालें, आणि गोमांस खाणाऱ्यांस तें जड, उष्ण व मनुष्यप्रकृतीस न मानवणारें असल्यामुळें, आणि त्याचा अयोग्य उपयोग केल्यामुळें त्यांचा जठराग्नि मंद होऊन व मनहि विकृत होऊन या पृषध्रयज्ञांतच प्रथम अतिसार उत्पन्न झाला.

वादी उवाच—अहो ! पण या वाक्यांत पशूंच्या आज्ञेनेंच पशूंचा वध केला असें म्हटलें आहे !

सिद्धान्ती उवाच—म्हटलें आहे, पण त्याचा अर्थ तुला काय समजला आहे ? पशु आज्ञा कशी करीत असतात ? तेव्हां हे आज्ञा करणारे पशु कोणी तरी देव पशुयोनींत आलेले असावेत, असें म्हणण्याला काय हरकत आहे ? सर्पयोनींत जन्मलेल्या नहुषानें प्रश्न विचारले म्हणून सर्वच सर्प प्रश्न विचारणारे आहेत काय ? अष्टवसूंना मृत्युलोकीं जन्म झाल्यामुळें, 'आम्ही जन्मल्याबरोबर तूं आम्हांला गंगेंत टाकून दे,' असें गंगेला सांगितलें, अशी कथा आहे. तेवढ्यावरून साऱ्या आयांनीं आपलीं मुलें नदींत टाकावीत काय ? त्याप्रमाणें देवयोनींत जन्मलेल्या पशूंनी 'तूं आम्हांला यज्ञांत मार, म्हणजे आम्ही स्वर्गलोकीं जाऊं' असें कोणाला सांगितलें असेल, तर तेवढ्यावरून सरसकट पशूंचा यज्ञामध्यें वध करावा असा विधि निघत नाहीं. म्हणूनच गाईंच्या यज्ञाविषयीं चरकाचार्यांनीं खेद दर्शविला आहे. याप्रमाणें पशुहिंसेचा

इतिहास असल्यामुळें अनादि वेदांत ती सांगितली आहे असें म्हणणें धाडसाचें आहे.

ओवी—एवं जेथ जेथ पशुहिंसायज्ञ । तेथ तेथ हाचि अर्थ उपपन्न । मांसादि शब्दांचा अर्थ पूर्ण । रूढीतरवृत्तीनें[1] कल्पावा ॥ २३३ ॥ यति आणि योगियासी । यज्ञहिंसा कां निषेधिली विशेषीं । सिद्धांती म्हणे यतीसी । कर्माधिकार नाहीं म्हणोनी ॥ २३४ ॥ यज्ञादिकें शुद्ध चित्त । झालिया श्रवणादिच उरत । यज्ञादि साधनें समस्त । ज्ञानासी बहिरंग होती ॥२३५॥ अंतरंग श्रवणादिक । मुमुक्षूनें अंतरंग सेवावें सकळिक । बहिरंगाचा निःशंक । त्यजावा संगू ॥ २३६ ॥ म्हणोनि तयातें कांहीं । ऋणत्रयहरणीं अधिकार नाहीं । आतां योगियातें अधिकार नाहीं । तयाचें कारण ऐकें पां ॥ २३७ ॥ मंत्रें हिंसा अहिंसा होत । परि मंत्रादिसिद्धि उपसर्ग समाधींत । म्हणोनि अहिंसा महाव्रत । स्वयें बोलती पतंजलि ॥ २३८ ॥ सांख्यादिशास्त्रीं हिंसायज्ञ निंदिले । ते शास्त्रहिंसानिंदापर निखिलें । एवं मंत्रसामर्थ्य नसतांहि फळा आलें । अहिंसातत्व ॥ २३९ ॥ ज्या युगींचा जो धर्म । तो करावयाची सामुग्रीहि त्याचि युगीं परम । त्रेतायुगींचा यज्ञधर्म । म्हणोनि मंत्रसामर्थ्यादि सामुग्रीहि त्याचि युगीं विशेष ॥ २४० ॥ द्वापरीं जे यज्ञ झाले । ते विभूत्यर्थचि बोलिले । सामान्य जनां निक्षेपिलें । पूजाशास्त्र तिये युगीं ॥ २४१ ॥ कलियुगींचा धर्म पूर्ण । आवडी करावें हरिकीर्तन । जो यज्ञांत नेघे अवदान । तो गोपाळांसंगें जेवूं लागे ॥ २४२ ॥ पतिपुत्र भाऊबहिणी । यांची लज्जा न धरावी मनीं । मातापिता डावलोनी । हरिकीर्तनीं विनटावें ॥२४३॥ कीर्तन करितां लोक । शब्द[2] देती अनेक । तेणें आपुलें प्रारब्धपातक । क्षीण झालें जाणिजे ॥ २४४ ॥ "निंदक हा माझा कंठींचा ताईत । याने केलें हित सर्व माझें" हें तुकारामोक्त । म्हणोनि अहिंसाधर्मेंचि निश्चित । दयाळु भगवंत वश कीजे ॥ २४५ ॥ अत्रांचा पाल्हळक भाव

---

१ रूढीहून निराळ्या. २ निंदेचे शब्द.

वें मन । राजस भाग तें वीर्यादि जाण । तामस भाग तें मांस पूर्ण । तें भक्षितां तमोगुण अधिक वाढे ॥ २४६ ॥ यद्यपि जड अन्न तामस । तथापि त्यांतोनि लीन[1] सात्विक भाग मिळे चित्तास । जड अन्नांतील तम परिणाम मांस । तेणें तामस गुणचि वाढे ॥२४७॥ वादी म्हणे अन्न केलिया भक्षण । तरी जीवहिंसा न चुकेचि दारुण । सिद्धांती म्हणे न देतां देवाकारण । आत्मार्थ शिजवितां अन्न हिंसाचि ते ॥ २४८ ॥ अतिथि आलिया गृहीं । जया आदर सर्वथा नाहीं । जवळींचियां[2] सोडूनि मधुर खाई । हिंसक लवलाही तो एक ॥ २४९ ॥ देवपितर–अतिर्थीतें । देवोनि सेवी जो यज्ञशेषातें । तो सकल पापकिल्बिषातें । टाकोनि होय वेगळा ॥ २५० ॥ " यज्ञशिष्टाशिनः संतो " हा श्लोक । तृतीयाध्यायीं बोलिले उत्तमश्लोक[3] । अन्न भक्षिलियावीण देख । परिहार[4] नाहीं प्राणाचा ॥ २५१ ॥ प्राणरक्षणीं भगवद्भजन । तरी अन्नान्याय साही भगवान । जैसे क्षीराब्धी गण तृप्त होती दुग्धेंकरून । केवळ दुग्ध पिऊन मर्त्य लोकींही वाचूं शकती ॥ २५२ ॥ तेवीं " अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहा " । येथवरी अहिंसा वाढे जेव्हां । केवळ अन्नहि न घेतां तेव्हां । योगानेंचि जीवन चाले मृत्युलोकीं ॥ २५३ ॥ ध्यानाहारीं सवितर्कादिसमाधिआहारीं । ऊर्ध्वलोकीं[5] जन वर्तती निर्धारीं । हें योगभाष्यांत आचार्यवरी । बोलिले स्वयें ॥ २५४ ॥ तेवढी अहिंसा न होतां । परि अल्पमात्रहि साधतां । तरी अन्नस्थ जीवांचा तत्त्वतां । जात्यंतर-परिणाम होय ॥ २५५ ॥ तेणें ते सुखीचि होती । प्राणिज अन्न त्यागावें ऐसिया श्रुतिस्मृति । म्हणवोनि तें कवणाचिप्रति । विहित नाहीं ॥ २५६ ॥ दुसरियातें दुःख देवोन । आपुलें पोट भरणें असुरलक्षण । याकारणीं वांचवा-यावुरतें प्राण । सेवावें अन्न मांसादिरहित ॥ २५७ ॥ मार्जार स्वपिलियां धरी कंठीं । परि दुःख न वाटे पिलियांपोटीं । तेवी करुणावंत अन्न भक्षी

१ गुप्त असलेला. २ आप्त इष्ट यांस. ३ श्रीकृष्ण. ४ सोय, निर्वाह. ५ स्वर्गादि लोकीं.

प्रारब्धासाठीं । परि सुखी होती जीव पोटीं जात्यंतरपरिणामें ॥ २५८ ॥ दृष्टजन्मवेदनीय संस्कार । कीं याच जन्मीं देव झाला नंदीश्वर । तेवीं सत्संगें अजस्थ जीवहि समग्र । जात्यंतरपरिणामें होती सुखी ॥ २५९ ॥ आतां मांसाहि होईल तैसें । परि तेथ शास्त्राज्ञा-उल्लंघन होतसे । म्हणोनि आपैसें । तमचि वाढे ॥ २६० ॥ ध्यानआहारादि अधिकार मोठा । तो न ये सामान्य जनांच्या वाटा । म्हणोनि वनस्पत्याहाराचा पुरवठा । सुखदायक सकळांतें ॥ २६१ ॥ एवं मांसदान । सर्वथा नाहीं मज प्रमाण । अहिंसेचें विशेष निरूपण । भावार्थदीपिकेंतून जाणावें ॥ २६२ ॥

आतां श्रियाळाप्रमाणें पुत्रार्पण माझ्या संप्रदायांत कोणीं करूं नये; कारण शिवाला दिलेला पुत्र श्रियाळाला पुन्हा दिला, अशी शिवलीलामृतांत कथा आहे. परंतु मागील वर्षी नागपुरांत एका यवनानें गुरूकरितां मारलेला पुत्र पुनः जीवंत झाला नाहीं, ही गोष्ट सर्वांना विश्रुतच आहे. म्हणून पुत्रमांसार्पणहि करूं नये, व गुरूला तें मुळीच करूं नये. सेवार्थ पुत्र नियुक्त करण्यास मात्र प्रत्यवाय नाहीं. याप्रमाणें आत्मघातरूप प्राणसमर्पणहि गुरूला कोणीं करूं नये. गंगेत वगैरे आत्मा समर्पण करावा कीं नाहीं, याचा विचार अन्यत्र करूं. " गवार्थे ब्राह्मणार्थे च प्राणत्यागः कलौ न हि ॥ " असें धर्मशास्त्रांत वाक्य आहे; व ' गाईब्राह्मणांसाठीं प्राणत्याग विहित नाहीं ' असा त्याचा अर्थ आहे. म्हणूनहि गुरूला प्राण समर्पण करणें मला संमत नाहीं. नानाकबिर्मन्ननादि मंडळी माझ्याकरितां प्राणत्याग करण्याचें बाबतीत असतात; तें खरें असो किंवा खोट्या भावानें असो. तसें करणाऱ्यांना अन्य जन्मीं माझा संग व भगवत्प्राप्ति होऊं नये असा मी शाप देतों. त्यांना माझे ठिकाणीं गुरुबुद्धि आहे, त्यांनीं माझी आज्ञा उल्लंघिली असतां दोषवशानें अर्थात् माझा शाप फळेल, व ज्यांची गुरुबुद्धि नाहीं, त्यांनीं कौतुककरून केलेल्या आत्महत्येमुळें तो शाप फळेल. श्रीतुकाराममहाराजहि वृथा आत्मघाताचा निषेध करितात. (अभंग २४१२)

" अतित्याची देतां जीव । न ये कींव देवासी ॥ १ ॥
थोडयासाठीं राग आला । जीव दिला गंगेत ॥ २ ॥
त्यासि परलोकीं नाहीं मुक्ति । अधोगति चुकेना ॥३॥
तुका म्हणे कृष्ण राम । स्मरतां श्रम वारिती " ॥४॥

वादी उवाच—

" कायेन वाचा मनसेंद्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ।
करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् " ॥३५॥

(भाग० स्कंध ११, अध्याय २)

श्रीधरी टीका—ननु के ते भागवता धर्माः । ईश्वरार्पितानि सर्वकर्माण्यपीत्याह कायेनेति । आत्मना चित्तेन अहंकारेण वा अनुसृतो यः स्वभावस्तस्मात् । अयमर्थः । न केवलं विधितः कृतमेवेति नियमः स्वभावानुसारि लौकिकमपीति । तथा च भगवद्गीतासु । " यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पण-" मिति । यद्वा ननु कायादीनामेव कर्म आत्मन इत्याशंक्याह । अध्यासेनानुसृतात् ब्राह्मणत्वादिस्वभावात् यद्यत्करोतीत्यर्थः । तत्सकलं परस्मै परमेश्वराय नारायणायेति समर्पयेत् । तथा सति सकलमपि कर्म भागवतो धर्मो भवतीति भावः ॥ ३५ ॥

या श्लोकांत व टीकेंत योग्य–अयोग्य सर्वच कर्में भगवदर्पण सांगितलीं आहेत, मग आपण जो एवढा कर्मार्पणाचा विचार सांगितला तो कसा ?

सिद्धांती उवाच—हें वचन सामान्य आहे. आम्हीं जो विचार केला आहे, तो भागवतांतील विशेष वचनानुसार केला आहे. विशेष वचनानें सामान्य वचनांचा बाध होत असतो. म्हणून हें वचन सामान्यमात्र आहे. किंवा ब्राह्मणादि अध्यासाच्या योगानें जो जो स्वभाव झालेला आहे, त्या त्या स्वभावानें सिद्ध झालेलें कर्म नारायणाला समर्पण करावें, असाहि अर्थ श्रीधरस्वामींनीं केला आहे व त्यामुळें वर्णादिकांना योग्य तेंच कर्म समर्पण करावें, असा विधि प्राप्त होत आहे. यद्यपि टीकेंत घेतलेल्या " यत्करोषि यदश्नासि "

या गीतावचनावरून भोजनादि लौकिक कर्महि ईश्वरार्पण करावें असा विधि निष्पन्न होत आहे, तथापि अपूर्वविधिद्वारा फलित असा परिसंख्याविधीनें मलविसर्गादिकांची व्यावृत्ति करून पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें भोजनादि कर्म योगायोग्य जाणून समर्पण करावें असा गीतावचनाचा अर्थ होतो. किंवा एक क्षणहि जो परमेश्वराला विसरत नाहीं, त्याविषयीं भगवत्स्मृतिपूर्वक सर्व कर्म देखील समर्पण करण्याचा विधि या श्लोकांत सांगितला आहे. याविषयीं गरुडपुराणाचें वचन प्रमाण आहे तें सांगतों.

" वत्सस्य स्तनपाने च बालकृष्णं तु संस्मरेत् ।
दधिनिर्मथने चैव मंथाधारं स्मरेद्धरिम् ॥ ४७ ॥
मृत्तिकास्नानकाले तु वराहं संस्मरेद्धरिम् ।
पुंड्राणां धारणे चैव केशवादींश्च द्वादश ॥ ४८ ॥
मुद्राणां धारणे चैव शंखचक्रगदाधरम् ।
पद्मं नारायणीं मुद्रां कुल्कोल्कादींश्च संस्मरेत् ॥ ४९ ॥
श्रीरामसंस्मृतिं चैव संध्याकाले खगोत्तम ।
अच्युतानंतगोविंदाञ्छ्राद्धकाले च संस्मरेत् ॥ ५० ॥
प्राणादिपंचहोमे चाऽनिरुद्धादींश्च संस्मरेत् ।
अन्नाद्यर्पणकाले तु वासुदेवं च संस्मरेत् ॥ ५१ ॥
आपोशनस्य काले तु वायोरंतर्गतं हरिम् ।
वस्त्रधारणकाले तु उपेंद्रं संस्मरेद्धरिम् ॥ ५२ ॥
यज्ञोपवीतस्य च धारणे तु नारायणं वामनाख्यं स्मरेत्तु ।
आर्तिक्यकाले च तथैव विष्णोः सम्यक्स्मरेत्परशुरामाख्यविष्णुम् ॥
अपोशाने वैश्वदेवस्य काले तदन्यहोमादिषु भस्मधारणे ।
स्मरेत्तु भक्त्या परमादरेण नारायणं जामदग्न्याख्यरामम् ॥ ५४ ॥
त्रिवारतीर्थग्रहणस्य काले कृष्णं रामं व्यासदेवं क्रमेण ।
शांखोदकस्योद्धरणे चैव काले मुकुंदरूपं संस्मरेत् सर्वदैव ॥ ५५ ॥

ग्रासे ग्रासे स्मरणं चैव कार्यं गोविंदसंज्ञस्य विशुद्धमन्नम् ।
एकैकभक्ष्यग्रहणस्य काले सम्यक स्मरेदच्युतं वै खगेंद्र ॥ ५६ ॥
शाकादीनां भक्षणे चैव काले धन्वन्तरिं संस्मरेच्चैव नित्यम् ।
तथा परान्नस्य च भोगकाले स्मरेच्च सम्यक् पांडुरंगं च विष्णुम् ॥
हैयंगवीनस्य च भक्षणे वै सम्यक् स्मरेत्तांडवाख्यं च कृष्णम् ।
दध्यन्नभक्ष्ये परमं पुराणं गोपालकृष्णं संस्मरेच्चैव नित्यम् ॥ ५८ ॥
दुग्धान्नभोगे च तथैव काले सम्यक् स्मरेच्छ्रीनिवासं हरिं च ।
सुतैलसर्पिःषु विपक्वभक्ष्यसंभोजने संस्मरेत् व्यंकटेशम् ॥ ५९ ॥
द्राक्षासुजंबूकदलीरसालनारिंगदाडिंबफलानि चारु ।
स्मरेत्तु रंभोत्तमनारिकेलधात्रीसुभोगे खलु बालकृष्णम् ॥ ६० ॥
सुपानकस्यैव च पानकाले सम्यक् स्मरेन्नारसिंहाख्यविष्णुम् ।
गंगामृतस्यैव च पानकाले गंगातातं संस्मरेद्विष्णुमेव ॥ ६१ ॥
प्रयाणकाले संस्मरेत्तार्क्ष्यवाहं नारायणं निर्गुणं विश्वमूर्तिम् ।
पुत्रादीनां चुंबने चैव काले सुवेणुहस्तं संस्मरेत्कृष्णमेव ॥ ६२ ॥
सुसंगकाले स्वस्त्रियश्चैव नित्यं गोपीकुचद्वंद्वविलासिनं हरिम् ।
तांबूलकाले संस्मरेच्चैव नित्यं प्रद्युम्नाख्यं वासुदेवं हरिं च ॥ ६३ ॥
शय्याकाले संस्मरेच्चैव नित्यं संकर्षणाख्यं विष्णुरूपं हरिं च ।
निद्राकाले संस्मरेत्पद्मनाभं कथाकाले व्यासरूपं हरिं च ॥ ६४ ॥
सुगानकाले संस्मरेद्वेणुगीतं हरिं हरिं प्रवदेत्सर्वदैव ।
श्रीमत्तुलस्याश्छेदने चैव काले श्रीरामरामेति च संस्मरेत्तु ॥ ६५ ॥
पुष्पादीनां छेदने चैव काले सम्यक् स्मरेत्कपिलाख्यं हरिं च ।
प्रदक्षिणे गारुडांतर्गतं च हरिं स्मरेत्सर्वदा वै खगेंद्र ॥ ६६ ॥
प्रणामकाले देवदेवस्य विष्णोः शेषांतस्थं संस्मरेच्चैव विष्णुम् ।
सुनीतिकाले संस्मरेन्नारसिंहं नारायणं संस्मरेत्सर्वदापि ॥ ६७ ॥
पूर्तिर्यदा क्रियते कर्मणां च सम्यक् स्मरेद्वासुदेवं हरिं च ।

एवं कृतानि कर्माणि हरिप्रीतिकराणि च ॥ ६८ ॥

(गरुड महापुराण, उत्तरखंड, तृतीयांश ब्रह्मकांड, अध्याय २९.)

अर्थ स्पष्ट.

परंतु यांतहि मलविसर्गादिक कर्म स्मृतिपूर्वक सांगितलें नाहीं. इतर आगमांत मात्र मलविसर्गादिकांचे मंत्र आहेत. हें असो. अथवा हा श्लोक एकनाथांनीं सिद्धपर लाविला आहे व त्यांचें सर्व कर्म ब्रह्मरूप होत असल्यामुळें, त्यांविषयीं आमचें कांहीं म्हणणें नाहीं. कर्मार्पणविचार आम्हीं साधक भक्तांकरितांच सांगितला आहे.

वादी उवाच—" बहिरंगसाधनमशेषगुरोः परमेश्वरस्य चरणांबुजयोः ।

नियमात्समर्पितमशेषमघं विनिहन्ति बुद्धिनिलयं सुमहत् ॥ "

(संक्षेपशारीरक, अध्या० ३, श्लोक ३५१)

टीका—नन्वंतरंगसाधनानुष्ठानस्येह वाऽमुत्र वा विद्याहेतुत्वनियमवद्बहिरंगसाधनानुष्ठानस्यापि नियतं विविदिषाहेतुत्वं वक्तव्यम् । न चैतदस्ति अनादिभवपरंपरायां केषुचिज्जन्मसु सर्वेषां वेदानुवचनाद्यनुष्ठानवतामपि विविदिषाभावादित्याशंक्य सर्वेषां समस्तप्रतिबंधकदुरितनिवर्तकानुष्ठानविशेषाभावाद्विविदिषाभाव इत्याभिप्रेत्य तन्निवर्तकं तदनुष्ठानविशेषमाह । बहिरंगेति । ' मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेति ' भगवद्वचनात्स एव सर्वगुरुः । ततश्च तत्प्रीणनमवश्यं कार्यमित्यभिप्रेत्याशेषगुरोरित्युक्तम् । क्रियमाणमात्रविषयत्वं समर्पणस्य नियमादित्युक्तम् ॥ ३५१ ॥

श्लोकः

न तथांतरंगमुपलब्धिजनेरुपकारकं शमदमप्रभृति ।

तदनुष्ठितं परमहंसजनैः परमात्मतत्वमुपलंभयाति ॥३५२॥

टीका—तर्ह्यंतरंगसाधनानामप्यनुष्ठेयत्वाविशेषादीश्वरार्पणं कार्यमिति नेत्याह न तथेति । तथा बहिरंगवदीश्वरे समर्पणेनेत्यर्थः । अत्र च स्वयमेव नियामकं भवति । तथाप्यनधिकारिणानुष्ठितं श्रवणादि न तदुपकारकं किन्तु विवेक-

वैराग्यादिपूर्वकं त्यक्तैषणात्रयाधिकारिणानुष्ठितं सदात्मतत्त्वसाक्षात्कारकरमित्याह तदनुष्ठितमिति ॥ ३५२ ॥

भगवाननादिनिधनः कृपया हरिरेतदाह जगदेकहितः ।
सकलं समर्प्य मयि युक्तमनाः कुरु कर्म शुद्धिकरमित्यसकृत् ॥३५३

टीका—कर्मणामीश्वरेऽर्पितानां चित्तशुद्ध्यादिद्वारा ज्ञानहेतुत्वमित्यत्र मानमाह । भगवानिति । " यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत् तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥...यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते " इत्यादि भगवद्वचनमुक्तार्थे मानमित्यर्थः । तेषां वचनानामुक्तार्थे तात्पर्यवत्त्वज्ञापनायासकृदित्युक्तम् ॥ ३५३ ॥

श्लोकः

न तथांतरंगफलसंन्यसनं क्वचिदूचिवानत इदं विदितम् ।
अनपेक्ष्य तत्फलपरित्यजनं परमात्मनिश्चयफलं तदिति ॥३५४॥

टीका—अंतरंगसाधनानामीश्वरार्पणं कार्यमित्यत्र मानाभावात्तेषां तेन विनापि तत्त्वधीहेतुत्वं युक्तमिति वैषम्यमाह न तथांतरंगफलेति । इदमुक्तं विवृणोति अनपेक्ष्येति तच्छब्दद्वयमंतरंगसाधनविषयमितीदं विदितमिति संबंधः ॥ ३५४ ॥

श्लोकः—

अपि च बंधनहेतुतया श्रुतं सकलमीक्षणकौशलशालिनः ।
भवति शुद्धिकरं न च बंधकृद्भवति कर्म तथा घटते हि तत् ॥५५॥

टीका—उक्तविभागे नियामिकां युक्तिमप्याह । अपि चेति । सकलं कर्मेति संबंधः । पाठांतरे ब्रह्मार्पणबुद्ध्यानुष्ठानं समत्वमीक्षणकौशलम् । यद्यपि कर्मणां स्वभावतो बंधफलत्वं " पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन " धर्मरज्ज्वा व्रजेदूर्ध्वं पापरज्ज्वा व्रजेदधः " इत्यादिवचनादवगतम् । तथापि तानी-

श्वरे समर्पितानि बंधहेतुत्व विहाय चित्तशुद्धिकराणि भवंति । उक्तं हि " एवं क्रियायोगपथाः सर्वे संसृतिहेतवः । त एव ह्यात्मनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः पर इति । भगवताप्युक्तम् । ' यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचरेति " ॥ तस्मादुक्तविचाराधिक्षेणकौशलवतस्तथैवा- नुष्ठितं कर्म न बंधकृद्भवति । किंतु चित्तशुद्धिकरमेव भवतीति तथैव तदनुष्ठे- यमित्यर्थः । ननु स्वभावतो बंधहेतोः कर्मणः कथमीश्वरे समर्पणेऽपि विपरीत- कार्यहेतुत्वं शक्तिविपर्ययायोगादित्याशंक्याह । तथा घटत इति । हि शब्दो दृष्टान्तप्रदर्शनार्थः । यथा दधिविषादेः केवलस्य स्वभावतोज्वरमरणादिहेतोरपि मधुमंत्रादियुक्तस्य पुष्टिजीवनादिहेतुत्वं तथैतदपि घटत इत्यर्थः ॥३५५॥

श्लोकः

तदिह साधनमात्मधियः श्रुतं न च फलांतरहेतुतया श्रुतम् ॥
शमदमादिकमत्र तु कौशलं किमपि कांक्षितमस्ति न सिद्धये ॥ ५६

टीका—एवं बहिरंगसाधनस्य यज्ञादेः स्वतो बंधहेतोरपि विविदिषायां पर्यवसानायेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठानं कार्यमित्युक्तम् । इदानीमंतरंगसाधनस्य तत्वधी- जननाय न तदपेक्षेति युक्तितो दर्शयति । तदिहेति । यच्छमदमादीति संबंधः । इह शास्त्रे । न चेत्यस्मात्प्राक् तदित्यध्याहार्यम् । चोऽवधारणे । शुद्धिः फलांतर- पदार्थः । अत्र शमदमाद्यनुष्ठाने । शमादिमदनुष्ठितश्रवणादीनां स्वतः फलांतर- हेतुत्वे मानाभावात्तद्विघटनायेश्वरे समर्पणस्यानपेक्षितत्वात्तदनुष्ठानमात्रमेव तत्व- ज्ञानायोपकरोतीत्यर्थः ॥ ३५६ ॥

या श्लोकांत बहिःकर्मच भगवदर्पण करण्याचा नियम सांगितला आहे, अंतःकर्मे भगवदर्पण करण्याचा नियम सांगितला नाही. म्हणून भागवतधर्म श्रेष्ठ आहे असें म्हणतां येत नाहीं.

सिद्धान्ती उवाच—या श्लोकाचा भावार्थ तूं सांगितला तसाच आहे; पण या श्लोकांत सांगितलेलें अंतःकर्मच भागवतधर्मरूप असल्यामुळें, भगवत्प्राप्ति ज्या कर्मांचें साक्षात्फळ असल्यामुळें, अन्यथा अंतःकर्मांचें फळ दृष्ट नसल्यामुळें,

व बहिःकर्माप्रमाणें तें बाधरूप नसल्यामुळें, शमदमादि कर्म भगवदर्पण केलेंच पाहिजे असा नियम करण्याची आवश्यकता नाहीं. परंतु " कायेन वाचा " या श्लोकांत मनबुद्धीनें केलेलेंहि कर्म भगवंतास अर्पण करण्यास सांगितलें आहे; व त्यांत कायेन, वाचा, मनसा, इंद्रियेण, बुद्ध्या, आत्मना, स्वभावात् इत्यादि प्रत्येक पदाला एकवचन असून, 'वा' हें पद असल्यामुळें अंतर्बहिः-कर्मांचा शेषशेषीभावेंकरून समुच्चय संभवत नाहीं, म्हणजे अंतःकर्म अंग होऊन बहिःकर्म अंगी झाल्यावर समुच्चयानें तें कर्म ईश्वरार्पण करावें, असा त्या श्लोकाचा अर्थ होत नाहीं; तर प्रत्येक कर्मच भगवदर्पण करावें असा विधि होतो. यांत ' मनबुद्धि इत्यादींनें केलेलें कर्म परमेश्वरार्पण करावें ' या वचनानें अर्थातच अंतःकर्महि परमेश्वरार्पण करावें असा विधि उपपन्न होतो. पुनः,

धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता ।
मद्भक्त्याऽपेतमात्मानं न सम्यक्प्रपुनाति हि ॥

(भाग० स्कंध ११, अ० १४, श्लोक २२)

श्रीधरी टीका—भक्त्यभावेऽन्यत्साधनं व्यर्थमित्याह द्वाभ्याम् । धर्म इति ॥ २२ ॥

न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म एव च ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणा ॥ १ ॥

(भाग० स्कंध ११, अ० १२)

श्रीधरी टीका-न रोधयति न वशीकरोति । योग आसनप्राणायामादिः । सांख्यं तत्त्वानां विवेकः । धर्मः सामान्यतोऽहिंसादिः । स्वाध्यायो वेदजपः । तपः कृच्छ्रादि । त्यागः संन्यासः । इष्टापूर्तमिष्टं च पूर्तं च । तत्रेष्टमग्निहोत्रादि । पूर्तं कूपारामादिनिर्माणम् । दक्षिणाशब्देन सामान्यतो दानं लक्ष्यते ॥ १ ॥

युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः ।
अक्षीणवासनं राजन्दृश्यते पुनरुत्थितम् ॥ ६२ ॥

(भाग० स्कंध १०, अ० ५१)

श्रीधरी टीका—व्यतिरेकमाह । युंजानानामिति उत्थितं विषयाभिमुखं ॥ इत्यादि श्लोकांत भक्तिरहित मानसकर्मांचीहि व्यर्थता दाखविली असल्या-मुळें, आमच्या म्हणण्यालाच पुष्टि येते. श्रीधरस्वामीहि भगवंताला अर्पण केलेले सर्व धर्मच भागवतरूप होतात असें म्हणतात.

वादी उवाच—अहो ! ज्ञानोत्तरभक्तालाच हे भागवतधर्म उपयोगाचे असोत, परंतु साधकाला त्यांचा कांहीं उपयोग नाहीं. निर्गुण उपासनासाधकच मुख्याधिकारी सांगितला आहे.

सिद्धान्ती उवाच- तूं वेदान्त उत्तम ऐकला नाहींस. ज्ञानोत्तरभक्तीनें जीवन्मुक्ति मिळते हें आम्हीं बहु ग्रंथांचे ठिकाणीं सांगितलें आहे. तसेंच साधकदशेंत असलेलीच भक्ति शीघ्र जीवन्मुक्तिफल देणारी होते, असेंहि आम्हीं अन्य ग्रंथांत म्हटलें आहे. यद्यपि वासनाक्षयाचा अभ्यास जीवन्मुक्तीला आवश्यक असा स्वामी विद्यारण्यांनीं सांगितला आहे, तथापि तो गौणा-धिकारियांकरितांच आहे असें निःपक्षपातानें ' तत्वानुसंधानां'त व त्याच्या ' अद्वैतकौस्तुभ ' टीकेंत म्हटलें आहे.

" कृतोपासनस्य मुख्याधिकारिणस्तदपेक्षाभावेऽप्यकृतोपास्तेरस्मदादेस्तदभावे चित्तविश्रांत्यभावात् । उत्पन्नमपि तत्वज्ञानं विषयाबाधात् प्रमारूपमज्ञाननिवर्त्त-कमपि असंभावनादिसंभवान्न तत्सुखकरमिति वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासोपे-क्षितः ॥ " (तत्त्वानुसंधान)

अद्वैतकौस्तुभटीका-

कृतोपासनस्येति । शास्त्राधिकारिणो द्विविधाः मुख्या अमुख्याश्चेति । ये सगुणब्रह्मसाक्षात्कारपर्यंतमुपास्तिं कृत्वा परमेश्वरप्रसादेन दोषदर्शनात् वैरा-ग्यादिसाधनसंपन्नाः ज्ञानोद्देशेन श्रवणादौ प्रवर्तंते तेषां सकृच्छ्रवणादिना जीव-न्मुक्तिपर्यवसायि तत्त्वज्ञानमुदेति प्रागेव योगाभ्यासेन चित्तैकाग्रतायाः संप-न्नत्वात् । कृतोपासनानां तादृशमुख्याधिकारिणां वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासो नापेक्षितः । ये पुनरिदानींतना अकृतोपास्तिकाः साधनसंपन्नाः जिज्ञासया

श्रवणादौ प्रवर्तन्ते तेषाममुख्याधिकारिणामस्मदादीनां सम्यगनुष्ठितश्रवणादिभिस्तत्वसाक्षात्कार उत्पद्यत एव । उत्पन्नेऽपि तत्वसाक्षात्कारे वासनाक्षयमनोनाशयोः सम्यगनभ्यस्तत्वेन चित्तविश्रांतेरभावात् प्रमाणजन्यत्वाद्विषयाबाधाच्च प्रमारूपोऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारः कदाचिदसंभावनादिप्रतिबंधसंभवेनाज्ञाननिवर्तनयोग्योपि प्रारब्धापादितभोगवासनया दोधूयमानत्वात् स वातस्थदीपवदज्ञाननिवर्तनक्षमो न स्यादतस्तेषाममुख्याधिकारिणां संभावितप्रतिबंधनिवृत्त्यर्थं वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासः कर्तव्योऽपेक्षित: " ।

(अद्वैतकौस्तुभ, चतुर्थ परिच्छेद.)

भावार्थ—शास्त्राधिकारी दोन प्रकारचे; मुख्य व अमुख्य. ज्यानें सगुणसाक्षात्कारापर्यंत उत्तम उपासना करून साधनचतुष्टय संपादिलें आहे, तो मुख्य अधिकारी होय. त्याला ज्ञान झालें असतां भक्तिबलानेंच त्याची जीवन्मुक्ति सिद्ध होत असते. त्यामुळें त्याला मनोनाश, वासनाक्षय यांचा अभ्यास अपेक्षित नाहीं. परंतु आमच्यासारखे जे अमुख्य अधिकारी आहेत, त्यांना झालेलें ज्ञानहि मुलकर होत नाहीं. म्हणून त्यांना वासनाक्षय, मनोनाश यांचा अभ्यास ज्ञानानंतर जीवन्मुक्तीसाठीं करावा लागतो.

हे मूलकार व टीकाकार दोघे अत्यंत निःपक्षपाती आहेत. या दोघांनींहि " अस्मदादेः " या पदानें आपणास अमुख्याधिकारियांत गणलेलें आहे. वेदान्तामध्यें आमच्यापेक्षां भगवद्भक्त श्रेष्ठ आहेत असें म्हणणारे हेच महात्मे दिसतात. हे आपल्याला अकृतोपासकांत गणत असल्यामुळें, यांनीं केलेलें कृतोपासकांचें वर्णन अधिक प्रमाण आहे. यांच्या वचनावरून अमुख्याधिकारियांचा संन्यासधर्म शमदमादिकानें सिद्ध होत असून मुख्याधिकारियांचा भागवतधर्म सिद्ध होत आहे.

वादी उवाच—ब्रह्मसूत्राच्या तृतीयाध्यायाच्या तृतीय पादांत सांगितलेल्या ह्या उपासना आहेत काय ?

सिद्धान्ती उवाच-नाहीं; ह्या उपासनांमध्यें कर्मभगवदर्पणता स्पष्ट

बोधित नाहीं; व या उपासनेंत स्पष्ट बोधित आहे. भागवतांत असें स्पष्ट सांगितलें आहे कीं,

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम् " ॥७॥

(भाग० स्कंध १, अ० २)

अर्थ स्पष्ट. आतां साधनभक्तीची अनुवृत्ति ज्ञानानंतर रहात नाहीं असें कोणीं म्हणूं नये. कारण,

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः ।
प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासम् ॥४२॥

(श्रीमद्भागवत, स्कंध ११, अध्याय २)

भावार्थ- आतां जी गति योगी जनांना बहुत जन्मांनींहि दुर्लभ आहे, ती केवळ नामसंकीर्तनानें एकाच जन्मामध्यें कशी प्राप्त होईल ? अशी शंका आली असतां, दृष्टान्तसहित सांगतात कीं, जशी भोजन करणाऱ्या पुरुषाला ग्रासाग्रासानेंच नाहीं तर शिताशितानेंहि संतोष, पोट भरणें व क्षुधेची निवृत्ति हीं होतात, त्याप्रमाणें भगवंताचें भजन करणाऱ्या पुरुषाला प्रेमलक्षणभक्ति, प्रेमाच्या आश्रयरूप भगवंताच्या स्वरूपाची स्फूर्ति, व तिनें तृप्त झालेल्याला गृह, स्त्री इत्यादिकांविषयीं वैराग्य हे तिन्ही प्रकार भजनाच्या वेळीं एकदम प्रकट होतात; आणि जशी पुष्कळ ग्रास भक्षण केल्यानें सुखादिकांची वृद्धि होते, त्याचप्रमाणें पुष्कळ भजन केल्यानें परमभक्ति वगैरे प्राप्त होतात. ॥ ४२ ॥

इत्यच्युतांघ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ॥
भवन्ति वै भागवतस्य राजंस्ततः परां शांतिमुपैति साक्षात् ॥४३॥

(श्रीमद्भागवत स्कंध ११, अध्याय २)

भावार्थ— हे राजा ! याप्रमाणें अविच्छिन्नपणानें भगवंताच्या चरणाचें भजन करणाऱ्या भगवद्भक्ताला भक्ति, वैराग्य आणि ज्ञान हीं प्राप्त होतात;

आणि नंतर तो अंतकाळीं परमशांति पावतो ॥ ४३ ॥

या श्लोकांत " इत्यच्युतांघ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या " या वचनानें साधनरूप भक्ति सांगितली असून, " भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः भवंति वै भागवतस्य " या वचनानें जीवन्मुक्तिस्थ फलरूपभक्ति सांगितली आहे. " ततः पराम् " इत्यादि भगवत्समाधिपर किंवा विदेहमुक्तिपर समजावें.

" मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् " ॥
(गीता, अ० ९, श्लोक ३२)

या भगवद्वाक्यांतहि साधनभक्तीनें कोणीहि मुख्याधिकारी होतो, असा भागवतधर्म दर्शविला आहे.

शिष्य उवाच—महाराज ! ते भागवत धर्म कोणते ?

श्रीगुरु उवाच-ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये ।
अंजः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान्हि तान् ॥३४॥
(श्रीमद्भागवत, स्कंध ११, अध्याय २)

श्रीधरी टीका- भागवतधर्मलक्षणमाह । ये वै इति । मन्वादिमुखेन वर्णाश्रमादिधर्मानुक्त्वाऽविरहस्यत्वात्स्वमुखेनैव भगवता विदुषामपि पुंसामंजः सुखेनैवात्मलब्धये ये वै उपायाः प्रोक्तास्तान्भागवतान्धर्मान्विद्धि ॥ ३४ ॥

यानास्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येत कर्हिचित् ।
धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह ॥ ३५ ॥
(भाग० स्कं० ११, अ० २)

श्रीधरी टीका- अंजः पदेनोक्तं सुकरत्वं विवृणोति । यानिति । यानास्थायाश्रित्य योगादिष्विव न प्रमाद्येत विघ्नैर्न विहन्येत । किं च निमील्य नेत्रे धावन्नपि इह येषु भागवतधर्मेषु न स्खलेत् । निमीलनं नामाज्ञानम् । तथाहुः ' श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे विप्राणां परिकीर्तिते । एकेन विकलः काणो द्वाभ्यामंधः प्रकीर्तितः ' इति ।

अज्ञात्वापीत्यर्थः । यथा पदन्यासस्थानमतिक्रम्य शीघ्रं परतः पदन्यासेन गतिर्धावनं तद्वदत्रापि किंचित्किंचिदतिक्रम्यातिशीघ्रानुष्ठानं धावनम् । तथाऽनुतिष्ठन्नपि न स्खलेन्न प्रत्यवायी स्यात्तथा न पतेत्फलान्न भ्रश्येत् ॥ ३५ ॥

भावार्थ स्पष्ट आहे. श्रुतिस्मृति न जाणून देखील ह्या धर्माचें कशाहि रीतीनें अनुष्ठान केलें तरी प्रत्यवायादिकांची कांहीं भीति नाहीं. हेंच धर्म वार्तांच्या वचनांनीं पुढें स्पष्ट करूं.

वादी उवाच—वैष्णवधर्महि नाना प्रकारचे प्रत्यवायान्वित वराहपुराणादिकांत सांगितले आहेत. तेव्हां भागवतधर्माला आपण सुलभ कसें म्हणतां ?

सिद्धान्ती उवाच—वैष्णवधर्म दोन प्रकारचे आहेत. आगमिक व भागवत. नाना पुराणांत सांगितलेले असून जे बहुप्रत्यवायान्वित आहेत व ज्यांत नैगमिक किंवा आगमिक कर्मसमुच्चय आहे, ते पहिले; त्यांचें निरूपण गौतमतंत्रादिकांत केलें आहे. आणि श्रीमद्भागवतांत सांगितलेले नामस्मरणादिक भागवतधर्म समजावे. शांडिल्यादिकांनीं आगमिक धर्माचा प्रचार केला आहे, व नारदादिकांनीं भागवतधर्माचा प्रचार केला आहे. त्याचप्रमाणें कलींतहि यामुनरामानुजादिकांनीं आगमिक धर्माचा प्रचार व आचार्य, तात, नाथ, तुकारामादिकांनीं भागवतधर्माचाच प्रचार केला आहे. क्वचित् भागवतधर्मांतहि आगमिक धर्माचा अंश येतो, व तो उपादेय असल्यामुळें आम्ही पुढें सांगूं, व तदनुकूल अन्यत्र असलेलाहि सांगूं.

ओवी—एवं बोलिला विचार । येथ उणें पुरें उपसाहोत समग्र । परि धर्म तो एक निर्धार । शार्ङ्गधरशरणता ॥ २६३ ॥ तंव वादी म्हणे कर्मांविण । योग्य नाहीं उपासन । ऐसें आचार्य बोलिले भगवान । ईशोपनिषद्भाष्यामाजी ॥ २६४ ॥ तंव सिद्धान्ती म्हणे बोलिले यथार्थ । परी ते ईश्वरोपासनासंबंधरहित । कैवल्योपनिषदीं संन्यासीयाप्रत । सगुण रुद्रोपासना बोलिली ॥ २६५ ॥

अंत्याश्रमस्थः सकलेंद्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य।

हृत्पुंडरीकं विरजं विशुद्धं विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम् ॥ ५ ॥

जरी कर्मसमुच्चयेंकरून । विहित असतें भगवदुपासन । तरी संन्यासियांकारण । अधिकार न होता तयाचा ॥ २६६ ॥ ईशावास्य श्रुतींत । केवळ विद्या शब्द प्रतीत । तयाचा अर्थ तो कांहीं पंडित । आनही करिती ॥ २६७ ॥ विद्या शब्देंकरोनि निश्चिती । संदिग्ध ईशावास्य श्रुति । आणि स्पष्ट कैवल्योपनिषच्छ्रुति । यालागीं संदिग्ध श्रुति स्पष्ट श्रुतीस संकोची ना ॥ २६८ ॥ आणि रामचंद्र पंडितीं । केली ईशावास्यरहस्यवृत्ति । तींत एक प्रमाण घेतली स्मृति । तोही विचारार्थी ऐकावी ॥ २६९ ॥

उपासते केवल कर्मजालं ये संसरंतीह पुनःपुनस्ते ।
तेभ्योऽधिकं यांति गतागतं ते उपासते केवलदैवतानि ॥

दैवतानि हें बहुवचन । श्लोकामाजी उपपन्न । यालागीं ज्या देवता ईश्वरभिन्न । बोलिलें तदुपासन कर्मसमुच्चित ॥ २७० ॥ कलिसंतरणोपनिषच्छ्रुति । अविधि नामस्मरणें सांगे मुक्ति । तयाची विशेष रीति । भाष्यिभाष्यांत पहावी ॥ २७१ ॥ केवळ उलटें नाम जपून । वाल्मीकि तरला म्हणे अध्यात्मरामायण । अजामिळ तरला पुत्रनामानें । भागवत प्रमाण ये विषयीं ॥ २७२ ॥ केदारतीर्थी जावोनि साचार । वसिष्ठ बोहिला आचार । ऐसी पुराणीं कथा सुंदर । तीर्थमाहात्म्यपर असे ॥ २७३ ॥ यालागीं भगवदुपास्तीच्या ठायीं । कर्मसमुच्चय अपेक्षित नाहीं । म्हणवोनि मी विनवीं सर्वांही । भागवत धर्म आश्रयावा ॥ २७४ ॥ सर्वथा भगवंतासि शरण । हें भागवतधर्माचें लक्षण । आब्रह्मस्तंबपर्यंत जन । अधिकारी पूर्ण ययाचे ॥ २७५ ॥ इतर धर्माची नवलरीति । वसूनें अप्रमाण म्हणतां हिंसाश्रुति । तरी तो पावला अधोगति । कथा निश्चितीं भारतीं हे ॥ २७६ ॥ ऐसीच दुसरी कथा । वसूनें पशु मख्य सांगतां । तरी तेणें पाताळीं त्वरिता । शिरला तो ॥ २७७ ॥

श्रूयते हि पुरा कल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः ।
येनायजंत यज्वानः पुण्यश्लोकपरायणाः ॥ ५६ ॥

ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुश्चेदिपतिः पुरा ।
अभक्ष्यमपि मांसं यः प्राह भक्ष्यमिति प्रभो ॥ ५७ ॥
आकाशादवनिं प्राप्तस्ततः स पृथिवीपतिः ।
एतदेव पुनश्चोक्त्वा विवेश धरणीतलम् ॥ ५८ ॥
(भारत अनु० पर्व, अ० ११५)

विसरी कथा महाभारतीं । एक द्विज करित असता मखसंपत्ति । हिंसा विचार येतां चित्तीं । धर्म म्हणे तुझें मखफळ गेलें ॥ २७८ ॥ देशकालाच्या अपेक्षेंकरून । धर्माचें येत अधर्मपण । अधर्महि देशकालेंकरून, धर्म होय ॥२७९

भवत्यधर्मो धर्मो हि धर्माधर्मावुभावपि ।
कारणाद्देशकालस्य देशकालः स तादृशः ॥ ३ ॥
(भारत, शां० रा०, अ० ८०)

जगन्नाथक्षेत्रीं प्रसादांत । वर्णभेद पाहतां पतन होत । गंगोदक घेतां मद्य-भांडांत । तरी पतन होय निश्चयें ॥ २८० ॥ कलिधर्म न चालती कृतीं[1] । आणि कृतींचे[2] धर्म कलींत न होती । संपद्धर्म निराळे असती । आपद्धर्म वेगळे ॥२८१॥ तपें स्वर्गासी अवघे जाती । परी तपचि व्यर्थ झालें कौशिक-ब्राह्मणाप्रति । ऐसीहि कथा महाभारतीं । वर्णिली आहे ॥ २८२ ॥ म्हणोनि धर्माचा निर्णय करितां । अत्यंत दुस्तर होय वार्ता । युधिष्ठिरें बोलिलें तत्त्वतां । यक्षप्रश्नोत्तरीं ॥ २८३ ॥

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पंथाः ॥

या श्लोकाचा पाहतां विचार । कैसा बोलिला युधिष्ठिर । कीं श्रुतीचा न कळे विचार । ऋषिमतांचा निर्धार नाहीं ॥ २८४ ॥ परी महाजन गेले ज्या मार्गें । आपणहि जावें तयांच्या मागें । येथ ऋषिवांचोनि प्रसंगें । महाजन कोण म्हणावे ॥२८५॥ येथ महाजनशब्दार्थ । बहुसमुदाय[3] चतुर्धर[4] करीत ।

१ कृतयुगांत. २ कृतयुगांतील. ३ महाजन म्हणजे पुष्कळ लोक. ४ एक ग्रंथकार.

परी तो अप्रासंगिक । आणि असंमत सर्वथा आहे ॥ २८६ ॥ बहुजन हेचि जंव प्रमाण । तंव देहात्मवादी सर्वांहुनि बहुजन । यालागीं येथ महाजन । वेगळेचि म्हणिजे ॥ २८७ ॥ ऋषि असोनि ब्राह्मण । परस्पर विवादती आपण । यालागीं विवाद नाहीं जयांकारण । महाजन ते म्हणावे ॥२८८॥ देवासुरांचें युद्ध । तैसा पशुभक्षणांत देवासुरांत झाला विवाद । परी जयास कळलें विवादरहित पद । महाजन ते म्हणावे ॥ २८९ ॥ देवांत शिव विष्णु ब्रह्म यम । ऋषींत सनत्कुमार नारदशुकादि परम । दैत्यांतहि प्रल्हाद बिभीषण । बळि आदि सप्रेम विवादरहित महाजन भक्त ॥ २९० ॥ हें श्रुतीचें रहस्य यथार्थ जाणोनि । श्रुतीतें प्रमाणचि करुनि । विचरती विवादरहित होवोनि । आणि ऐसेहि जे कोणी असती ॥ २९१ ॥ ते आघवेचि भगवद्भक्त । महाजन बोलिजती समस्त । म्हणोनि तिहीं दाखविला जो पंथ । तो धर्म भागवत सेवावा ॥ २९२ ॥ कृतयुगीं प्रल्हाद सुमति । त्रेतायुगीं हनुमान शबर्यादि होती । द्वापारीं गोपिका उद्धवादि मूर्ति । कलींत विभूति नामदेवादि ॥ २९३ ॥ एवं चहुयुगीं भागवत धर्म । महात्मे आचरती सप्रेम । कलींत विशेष तारक परम । हें कलिसंतरण श्रुति सांगे ॥ २९४ ॥ नवल या धर्माची रीति । भलत्याचि साधनें महात्मे तरती । विपरीत नांव जपोनि निश्चितीं । वाल्मीक ऋषि तरले हो ॥ २९५ ॥ मायबापांच्या सेवेसाठीं । कौशिक ब्राह्मणें सांडिल्या तपाच्या कोटी । ते मायबापही भागवत धर्मासाठीं । अव्हेरिता शेवटीं तरले जन ॥२९६॥ प्रल्हादें जनक सोडिला । भरतें मातेचा उपमर्द केला । पितृआज्ञा प्रमाण होती रामाला । तरी काय भरताला न होती ॥ २९७ ॥ विरोधें तरले कंसादिक । कामें गोपिका तरल्या देख । गुदमैथुनीं तरला नपुंसक । ही कथा भक्तचरित्रीं ॥ २९८ ॥ सेव्य एक भगवंत । मग भलताहि विकार धर्म होत । ऐसा हा धर्म भागवत । सोडोनि समस्त, सेवावा ॥ २९९ ॥ ज्यांसी वर्णाश्रमकर्माची इच्छा दारुण । तिहीं तें कर्मचि करोनि भगवदर्पण । या भागवतधर्मोंचें पालन । अविरोधें

आण होवों शके ॥ ३०० ॥ जयांसी वर्णबाह्य प्रवृत्ति । तिहां देवार्थ तैसेंहि करितां अंतीं । शेवटीं तयांसहि सद्गति । देतो श्रीपति न विचारितां ॥३०१॥ मंदिर बांधावयाची इच्छा म्हणोन । कोणी मामा भाचे दोघेजण । मूर्ति चोरावया जाहले जैन । शेवटीं पावले पूर्ण भगवत्पद ॥३०२॥ ऐसी भक्तमालेंत कथा । आणिकही एक ऐकिली तत्वतां । एक भक्त भोजन घाली संतां । मार्गी समस्तां लुटोनि ॥ ३०३ ॥ तयाची परीक्षा पहावया कारण । आले रुक्मिणीनारायण । सावकाराचें सोंग करून । तंव बळेंकरून लुटिले तेणें ॥ ३०४ ॥ सवेंचि रुक्मिणीचक्रपाणी । आले बैरागी होवोनी । तंव तेणें आपुलिया सदनीं । होते तें देऊनी टाकिलें तयां ॥३०५॥ ऐशा भक्तांच्या कथा किती । एक दोन कीं कोटी असती । धर्मांत प्रत्यवाय सदा ऐकों येती । तैसा भक्तींत कोणें ऐकिला ॥ ३०६ ॥ वसिष्ठविश्वामित्रादिकांचा शाप । गायत्रीस म्हणोनि प्रतिबंधीं जप । परी अंबरीषा होतां शाप । सोशी मायबाप समस्त हरी ॥ ३०७ ॥ जैसी सिंहाच्या प्रसादें करोनी । अजा बैसली गजमूर्धनीं । तैसा भगवदाश्रयें करोनि । क्रीडाहि निर्वाणीं धर्मचि होय ॥ ३०८ ॥ आपण केळें भक्षोन । भगवंता सालटें अर्पोन । विदुरकांता धर्मसपन्न । भक्तचरित्रीं ही कथा ॥ ३०९ ॥ शबरीचा पादस्पर्श करोनी । शुद्ध करावें घाटीचें पाणी । राघवें सांगितलें ब्राह्मणांलागोनी । भक्तमालेंत ही कथा ॥ ३१० ॥ कोणी एक भक्त आपण । सर्वथा न करीच नामस्मरण । स्वप्नीं नाम निघतां मुखांतून । सांडिला प्राण सप्रेमें ॥ ३११ ॥ कोणी एक भक्तवनिता । पुत्र मारोनी बोलावी संता । ऐशा असती नाना कथा । या श्रुतिबाह्य सर्वथा न म्हणाव्या ॥ ३१२ ॥ महाभारतीं एक ऋषिपत्नी । पतीच्या क्रोधें शिवतप करोनी । जाहली सूत्रकाराची जननी । ही कथा अनुशासनीं महाभारतीं ॥ ३१३ ॥ एवं कोणत्या विकारें । धर्मे अधर्मे कीं बैरें । भगवंता सेवितां निर्धारें । प्रत्यवाय कोणा न देखिला

१ घाटाचें, नदीचें (?)

॥ ३१४ ॥ हरिवंशामाजीं कथा गहन । ब्राह्मणाचेंचि मांस घंटाकर्णे । श्रीकृष्णातें अर्पितांहि पूर्ण । देव तयावरी न कोपला ॥ ३१५ ॥ या भागवत धर्माची नवलरीति । नीच तेहि उच्चाधिकारी होती । म्हणोनि मी पुनः सर्वां प्रार्थी । कीं निर्भय निश्चितीं येथचि यावें ॥ ३१६ ॥ शंकराचार्य वर्णस्थापक । तेहि स्कंधपुराणानुसार देख । शिवानंदलहरींत बोलिले श्लोक । कीं भक्तिप्रतिपादित परिपूर्ण जो ॥ ३१७ ॥

मार्गावर्तितपादुका पशुपतेरंगस्य कूर्चायते ।
गंडूषांबुनिषेचनं पुररिपोर्दिव्याभिषेकायते ॥
किंचिद्भक्षितमांसशेषकवलं नव्योपहारायते ।
भक्तिः किं न करोत्यहो वनचरो भक्तावतंसायते ॥

विटाळशी वेश्या असोनि । तिचे करांनी[1] मुकुट घे चक्रपाणि । ऐसीही कथा वर्णिली वाणी । भक्तचरित्रीं ॥३१८॥ म्हणवोनी विनवीं सकला जनां । आर्यां आणि यवनां । तुम्ही या भागवत धर्म सुगुणा । आश्रयावें ॥ ३१९ ॥ आर्यमतीं कर्मानुसार । गतिदाता परमेश्वर । तिहीं कर्मार्पणरूप निर्धार । करावी भक्ति ॥ ३२० ॥ यवनमतीं गति ऐसी । कीं परमेश्वर भक्ताचें कर्म सोशी । तरी अंबरीषासाठीं दशगर्भवासी । झाला हृषीकेशी हें तयांही अनुकूल ॥ ३२१ ॥ मी स्वयें प्रार्थी तांत्रिकांप्रति । कीं तुमचिया आगमाची रीति । मूत्रपान करावें प्रीति । तरी देवावरुते कीजे भावना ते ॥ ३२२ ॥ मूर्ति मानसीं आणोन । सुखें करावें शिवहरी विण्मूत्रपान । आम्ही निषेधितों तें लौकिकाचरण । तसें आपण करूं नये ॥ ३२३ ॥ 'तुम्ही विष्ठा पंढरीराया । सारभूत माझी काया '। ऐसें तुकारामहि लवलाह्या । बोलिले असती ॥३२४॥ मी स्वयें प्रार्थी वेश्यांप्रति । तुम्हीं माधुर्यचि करावें भगवंतीं । काळन वास्तव्याची प्रीति । नाहीं तुम्हांप्रति अपेक्षा ॥ ३२५ ॥ अवघ्यांच नीच वेश्याजाति । परी प्रविष्ट होतां धर्मी भागवतीं । माधुर्यासचि अधिकारी होती ।

---

[1] हातांतून.

नवलरीति धर्माची या ॥ ३२६ ॥ ज्या पुनर्विवाह करूं इच्छिती । मी प्रार्थी वयांहिप्रती । तुम्हीं वेश्या होवोनी उघड रीति । या धर्मी भागवतीं प्रवेशावें ॥ ३२७ ॥ जी एक वेळ भ्रष्टली । ती धर्मी राहतां गतींतुनि चुकली । यालागीं वेश्या होवोनी वहिली । भागवत धर्मी प्रवेशावें ॥ ३२८ ॥ वेश्या कुमारीहि होती । जैशा अप्सरा स्वर्गी असती । आणि विवाहितहि होऊं शकती । दैत्य॰ युवती आणि कृष्णयुवती झाल्या म्हणुनी ॥ ३२९ ॥ ऐसी भविष्योत्तर पुराणीं कथा । म्हणोनी कामें पुनर्विवाह न करितां । नावरेल तरी घ्यावें वेश्यापथा । नाहीं तरी पतिव्रता असावें ॥३३०॥ पुरुष असेल जरी जार । आणि जारिणी होईल नार । तरी तियेतें त्यागितां निर्धार । दोष पुरुषा मी स्वयें म्हणे ॥३३१॥ पुरुष असतां एकपत्नी । कामिनी राहील जारिणी । तरी निस्तार नाहीं तिज- लागुनी । भोगिल्याबांचोनी शतकुंभपाक ॥ ३३२ ॥ तैसी नारी असेल पति- व्रता । आणि पुरुष सेवील परवनिता । तरी शतकल्प कुंभीपाक भोगितां । निस्तार नाहीं तयातें ॥३३३॥ आतां एक माझें स्पष्ट मत । तेंही उघड सांगतों येथ । हें बोलिलें नाहीं प्राचीन ग्रंथांत । म्हणोनी रुचो न रुचो कवणातें ॥ ३३४ ॥ जरी काम नावरे स्त्रियेप्रति । तरी चर्माची करोनी कृष्णमूर्ति । बळें योनिमैथुन करितांहि निश्चितीं । तरतील निश्चितीं मी स्पष्ट म्हणें ॥३३५॥ परी पुरुषातें काम नावरे म्हणोनी । उमारमामूर्ति चर्माची करोनी । तरेल कोटी कल्पांनीं । येथ माझी वाणी संमति नेदी ॥ ३३६ ॥ म्हणोनी जार पुरुष आणि वेश्या । या दोघांचीच पाहतां विचारापेक्षा । माझिया संप्रदायीं विशेषा । प्रवेशावया वेश्याचि पात्र ॥ ३३७ ॥ गुरूचें माधुर्य स्त्रियांप्रति । मी स्वसंप्रदायीं निषेधिलें याचि ग्रंथीं । परी वेश्या गुरुमाधुर्येंहि तरती । हें मीचि एथ म्हणें ॥ ३३८ ॥ तरी गुरु करितां वेश्यागमन । अवश्यकरोनी पावेल पतन । आतां जरी दोष नाहीं शास्त्रियाकारण । येथ प्रमाण सूतसंहिता ॥ ३३९ ॥ तथापि माझिया । संप्रदायीं प्रतिनिधि होवावया । वेश्यागमनीं आसक्तासिया । हि अधिकार नाहीं ॥ ३४० ॥ माझिया संप्रदायीं प्रविष्ट होती ।

आणि वेश्यागमन तंव न सोडिती । तिहीं संप्रदायसेवारीति । दोन कार्ये कीजे ॥ ३४१ ॥ एक वेश्या आणि आपण । रास करावा नाट्यशास्त्रेंकरून । दुसरें कार्य धनार्पण । संप्रदायाकारण करावें ॥ ३४२ ॥ मल्हारीसीं लग्न लावुनी । मुरळ्या होती कामिनी । हें शिवमाधुर्य घडे म्हणोनी । माझिया मनीं मानतें ॥ ३४३ ॥ परंतु प्रथम देवासीं लावोनी लग्न । मग करावें मनुष्य-गमन । हें अमृत सोडोनी विष्ठाभक्षण । मजकारण मान्य नाहीं ॥ ३४४ ॥ आधीं वेश्यापण धरावें । मग मुरळी होतां होतां तें सोडावें । हें मज मान्य आहे स्वभावें । चित्तांतूनीचि ॥ ३४५ ॥ परी जनांची पडली रीति । तेथ काय करावी युक्ति । परी संप्रदायांत मुरळ्या ज्या येवों इच्छिती । तयांसी एक उक्ति प्रमाण आहे ॥ ३४६ ॥ प्रथम भोगोनी श्रीकृष्ण । कामें तत्पत्नी वेश्या होऊन । शेवटीं अनंगव्रत करून । पावल्या पूर्ण हरिपदा ॥ ३४७ ॥ तैशा ज्या पूर्वी वेश्या असती । तिहीं संप्रदाय घेतां माधुर्य करावें भगवंतीं । मुरळ्या सांप्रदायिक होतां निश्चितीं । अनंगव्रत सांगावें तयां ॥ ३४८ ॥ एवं इंद्रियांचे चाळे । ईश्वरापासुनि उगवावे सगळे । म्हणोनि भागवत धर्म मिळे । अवघियां सारु ॥ ३४९ ॥ वैदिकां हा वेदविहित । पौराणिकांसी पुराणोक्त । काल्पित धर्मीहि कल्पित । विधि करोनी भगवंत पुजावा ॥ ३५० ॥ अन्य फलाशा असेल जरी । वैदिकपरीस इतरा न्यून फल तरी । भगवदाशाचि असेल अंतरीं । तरी वैदिका लौकिका समान फळ ॥ ३५१ ॥ ऐसा भागवत धर्म देखा । सांडोनी एवढा प्राणसखा । अन्यत्र श्रम करिती त्या मूर्खां । पाहोनी दुःख पोटीं वाटे ॥ ३५२ ॥ आतां गृहिणी स्त्रियांचा धर्म । पतिच समजावा मेघश्याम । जंव पुत्रधनादिकांचा काम । अंतरीं आहे ॥ ३५३ ॥ पति ज्ञानी असेल जरी । ईश्वरानुग्रह घेऊं नये तरी । गुरुमाधुर्येंहि पतीवरी । न विचारतां करावें ॥ ३५४ ॥ इतर धर्मांचा विचार पाहतां । मज श्रेष्ठ वाटे पतिव्रता । इतर धर्मीं आपुल्या अर्था । भजती भगवंता कल्पावें

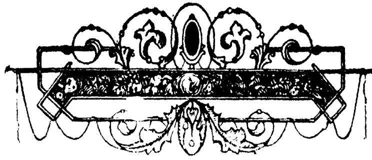
॥ ३५५ ॥ पतिवांचुनि पतिव्रता । अन्य न इच्छी ऐशा बहुत कथा । जरी कांहीं कामना वाटली चित्ता । तरी दोघांच्याही अर्थी, परी स्वार्थी नसे ॥ ३५६ ॥ म्हणोनी पतिव्रतेचे चरण । आतां तपस्व्यासीहि वंद्य पूर्ण । परी पति असेल कामनासंपन्न । नारी असेल विरक्त जरी ॥ ३५७ ॥ किंवा पति असेल महा संसारी । स्त्रियेचें चित्त ईश्वरावरी । पतीतें अव्हेरुनी तरी । इच्छानुसारीं भजावा कृष्ण ॥ ३५८ ॥ दीक्षा घेऊनी सोडावें कुळ । पति मानावा जाश्वनीळ । सद्‌गुरूवरी प्रबळ । वात्सल्य करावें ॥ ३५९ ॥ किंवा पति मानावा घननीळ । सद्‌गुरूवरी सखिभाव सकळ । हे माझिया संप्रदायींच केवळ । व्यवस्था ऐसी ॥ ३६० ॥ शरीरें शुद्ध असतां जियाप्रती । अपराधावीण त्यागी पति । त्या त्यक्तांप्रति आणि विधवांप्रति । हाचि विधि निश्चितीं मम संप्रदायीं ॥ ३६१ ॥ एक वेळ अपराध घडला जरी । पांच चांद्रायणें विनें करावीं तरी । आत्मपिंड देऊनी निर्धारीं । कुळाबाहेरी होवावें ॥ ३६२ ॥ मग माझिया संप्रदायीं येऊन । करावे भगवत्काम नैवेद्याविण । किंवा आत्मपिंड न देववेल पूर्ण । तरी वेश्या होवोन संप्रदायीं प्रवेशावें ॥ ३६३ ॥ परी अपराध करोनी गुप्त । सुखें राहोनी स्वकुळांत । या दोहोंतूनी एकादा विधि जरी अनाश्रित । तरी संप्रदायांत घेवों नये ॥ ३६४ ॥ आतां पुत्रधर्महि संपूर्ण । मायबापचि राधाकृष्ण । परी हा विधि विरक्ताकारण । सर्वथा नाहीं ॥ ३६५ ॥ आयकावे वाटतील भगवद्‌गुण । आणि मायबाप प्रतिबंध करतील दारुण । तरी सुखें निघावें घरांतून । भिक्षा मागोन सेवावा हरी ॥ ३६६ ॥ राजाश्रय असेल पितयाकारण । तेणें प्रतिबंध होईल दारुण । तरी नीचाचे हातींचें भक्षोनि अन्न । भ्रष्ट होवोन सेवावा हरी ॥ ३६७ ॥ ऐसाचि प्रतिबंध स्त्रियेप्रति । तरी स्वशुद्धपणाची आणोनी प्रतीति । कुंभिपाकीहि सहावा चक्रीभरी चित्तीं । परी भगवत्प्रीति न्यून न कीजे ॥ ३६८ ॥ अर्गीत टाकील जेव्हां यम । तेव्हां ऐसा चित्तीं धरावा प्रेम । कीं माझें पक्ष मांस मेघश्याम ।

प्राणाहुतिपूर्वक सेवो ॥ ३६९ ॥ ऐसा दृढभाव असतां चित्तीं । कोण निषेधील कोणाप्रती । उपेक्षा नाहींच भगवंतीं । हा विश्वास चित्तीं असों द्यावा ॥ ३७० ॥ ऐसा हा भागवत धर्म । जेथ करतळीं फल मेघश्याम । तो आश्रया रे सप्रेम । वारंवार विनवीं तुम्हां ॥ ३७१ ॥ वडील इक्षुवाण्यांत गाळा । कुळदेवता समूळ जाळा । भजा एका गोकुळपाळा । गोविंद गोपाळ म्हणोनी ॥ ३७२ ॥ सांडा लौकिकाची लाज । सोडा स्वर्गाचेंही काज । आवडी भजावा कैलासराज । पार्वतीपते म्हणोनी ॥ ३७३ ॥ श्रीकृष्ण अथवा शंकर । मुखीं गावे वारंवार । भागवत दृढ शास्त्र । धरावें हृदयीं ॥ ३७४ ॥ एवं ज्यानें ज्यानें वाढेल सत्व । अंतरीं ठसेल भगवत्तत्व । तो तो धर्म आपुलें स्वत्व । तेथचि ठेविजे॥ ३७५॥ आतां स्वसंप्रदायाची रीति । जैसी जयाची असेल भक्ति । त्यांतील मुख्य निवडुनी प्रीति । तीन प्रतिनिधि करावे॥ ३७६॥ लालन वात्सल्य माधुर्य व्यक्ति । एकएक कार्य प्रत्येकाप्रती । भगवत्सेवाविभाग प्रीति । करोनी कीजे॥ ३७७॥ वात्सल्य असेल जयाचें । त्या पुरुषानें अथवा स्त्रियेनें साचें । सकाळीं उठोनी भगवंताचें । पूजन कीजे बालभावें ॥ ३७८ ॥ एवं वत्सलभक्तें देवा । प्रातःकाळीं अर्पावी बालसेवा । माध्यान्हकाळीं राजसेवा । लालनभक्तें समर्पिजे ॥ ३७९ ॥ रजनीमाजी कान्तसेवा । मधुरें समर्पिजे देवा । ऐसिया रीति वासुदेवा । हृदयठेवा करावें ॥ ३८० ॥ शिवाचे ठायीं वात्सल्य नाहीं । आणि प्रत्यक्षहि माधुर्य नुपजे कांहीं । यालागीं तिन्ही काळीं लवलाहीं । राजोपचारें सेविजे ॥ ३८१ ॥ शिवमाधुर्य असलें जरी । तरी तें भावावें अंतरीं । एक सेवा करीत असतां येरीं । प्रेमें करोनि अवलोकावें ॥ ३८२ ॥ ताताची माधुर्यसेवा पूर्ण । सर्वदा करवावी माझ्याचि कडून । अथवा स्वयेंचि तात सांगतील ज्याकारण । त्याकरून करवावी ॥ ३८३ ॥ मागें सांगितले शिष्याचे नियम । ते प्रतिनिधींसी यथाकाम । एक सेवावा मेघश्याम । परंधाम दयाळु ॥ ३८४ ॥ ज्याची सेवा असेल जेव्हां । तद्भिन्न प्रतिनिधीनें तेव्हां । वेदान्तविचार करावा । किंवा करावें हरिकीर्तन ॥३८५॥

प्रतिनिधि वेळेवरी नसतां तीन । तरी माधुर्यदीक्षा जयाकारण । तिन्ही कार्यं तेणें करोन । नारायण तोषवावा ॥ ३८६ ॥ मुख्य ठेवोनि माधुर्य चित्तीं । सकाळीं बालसेवा करावी प्रीति । ' भोज्येषु माता ' इया स्मृति । अनुसरोनी ॥ ३८७ ॥ दासी म्हणोनिया माध्यान्हीं । राजोपचारें पुजावा चक्रपाणि । मुख्य माधुर्य प्रगट करोनी.। सेवावा हरी रजनींत ॥ ३८८ ॥ तेव्हां ज्ञान-विचारासी । अवकाश नसतां खेद नसावा मानसीं । आतां मधुर प्रतिनिधि एकादे वेळेसी । न मिळेल जरी ॥ ३८९ ॥ तरी ज्याचें माधुर्य भगवतीं । त्याचें चित्र साक्ष घेऊनी प्रीति । आज्ञा समजोनिया चित्तीं । रात्री सेवा प्रीति करोनि घ्यावी ॥ ३९० ॥ वेश्या ज्या होती । तिहीं सकाळीं माध्यान्हीं राजवत् पुजावा श्रीपति । कान्तसेवा करावी रातीं । बालसेवा चित्तीं आणूंचि नये ॥ ३९१ ॥ भगवत्सेवेसी सोडोन । करों नयेचि तीर्थाटण । आळंदीस आतां जावें पादुका घेऊन । व्यवस्था करोन शिवकृष्णसेवेची ॥ ३९२ ॥ परी नसतां आणू नये माधुर्यभावना । विशेष सेवा आली लक्षणा । बोलिजेल अनुगुणा । कुसुमक्रमें ॥ ३९३ ॥ एवं सामान्यमात्रें करून । या पुष्पीं केलें दिग्दर्शन । एरवीं या ग्रंथीं जें निरूपण । तो सर्वचि धर्म समजावा ॥ ३९४ ॥ मुख्य माझा धर्म एक । आळंदीवल्लभाचे पाय सुरेख । रात्रंदिवस चिंतावे जवळिक । त्याचेंचि नाम गाउनी ॥ ३९५ ॥ श्रीज्ञानेश्वर माय माउली । तियेची साष्टांग वंदोनी पाउली । कविताकमळमाळ वाहिली सप्रेम चरणीं ॥ ३९६ ॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे नानाछंदबद्धे गद्यपद्यान्विते संप्रदायसुरतरौ पूर्वविहारे स्वाभिमतभागवतधर्मनिरूपणं नाम त्रयोदश-कुसुमम् ॥ १३ ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

अध्याय १४ वा,

भागवतधर्म-वैशेष्य

नमस्ते सद्गुरु नरकेसरी । तूं मायबाप सर्वोपरी । मज भेवोनिया करीं । भवाब्धि तारी दयाळा ॥१॥ येणें येणें विक्षेपें । सर्वदा हिरण्य-कश्यपें । मज गांजिलें अमूपें । सांगतां न ये तें ॥ २ ॥ सोहंभावें नारायण । करीत असतां तुझें ध्यान । येणें सुयिलें[1] महाविघ्न । सिद्धि दारुण पाठविल्या ॥३॥ येणें क्रोधकरिपदीं[2] दिधलें । येणें संसारानळीं[3] सूदलें[4] । येणें कडिया-वरोनि लोटलें । जन्ममरणावर्तीं[5] ॥ ४ ॥ येणें विषयविषाचा प्याला । बळेंचि मज पाजिला । स्वरूपावरणें धावला । निःशेष नाशु ॥ ५ ॥ आतां सखे श्रीगुरु आई । तुजवांचुनी आधार नाहीं । त्वरें प्रगटोनिया हृदयीं । मेदीं ळवलाहीं विक्षेप हा ॥ ६ ॥ हा मायास्तंभ मोडी । अभयदानें हाक फोडी । महासंकटीं घालोनिया उडी । रक्षी लवडसवडी प्रऱ्हादा मज ॥ ७ ॥ येणें येणें स्तवनें । भाग्यवंतें करुणाघनें । प्रगटोनि मधुरवचनें । नामी नामी म्हणितलें ॥ ८ ॥ सकळ सुखाचा सोयरा वत्वतां । तया हृदयीं देखिलिया भगवंता । ओळखोनि आळंदीनाथा । चरणीं माथा वाहिला ॥ ९ ॥ मग प्रसादचतुरक्षरी मंत्रें । पूजिलिया नमिलिया अनुतंत्रें । तें कृपावरदें

१ उद्भविलें. २ हत्तीच्या पायीं. ३ अग्नींत. ४ टाकलें. ५ भोवऱ्यांत.

स्पर्शोनि गात्रें । स्फूर्तिप्रदात्रें दिली स्फूर्ति ॥ १० ॥ आतां तिया स्फूर्तीचें स्थूळरूप । कीं हें उगवलें स्वानंदरोप । ग्रंथ ऐकोत विज्ञानदीप । सज्जन श्रोते ॥ ११ ॥ ऐकोनि मागील निरूपण । शिष्य बद्धांजलि करी प्रश्न । म्हणे भगवन् करुणाघन । संशयग्राही नेई मना ॥ १२ ॥ तुम्हीं सांगितला भागवत धर्म । उपेक्षिले वर्णाश्रम । आणि भजावा म्हणतां पुरुषोत्तम । आन देवता सांडोनि ॥ १३ ॥ तरी हें आघवें स्पष्ट पुढती । मज सांगावें कृपामूर्ति । ऐसी शिष्याची पाहोनी उक्ति । वादी[1] पुढती सरसावला ॥ १४ ॥ म्हणे प्रसंग उत्तम आला । शिष्यें भला प्रश्न केला । परी तयामाजीं पहिला । संमत असे मजलागीं ॥ १५ ॥ बरवे उपेक्षिले वर्णाश्रम । ब्राह्मण माजोनियां परम । शूद्रासी मानिती अधम । यास्तव समता बरी केली ॥ १६ ॥ एवं पुरुष स्त्रियासीं मानिती परतंत्र । आणि आपणां म्हणती स्वतंत्र । आपण विवाह करिती वारंवार । आणि स्त्रियेसी म्हणती करूं नये ॥ १७ ॥ समान असोनि मनुष्यजाति । उगीच विषमता वाढविती । यालागीं वर्णाश्रमाची रीति । बरवी स्थिति मोडिली ॥ १८ ॥ आतां इतर देवता सांडोन । एक भजावा नारायण । हें तों नावडे मजकारण । सर्वां भूतीं भगवंत तरी ॥ १९ ॥ ऐसें ऐकोनि वादीचें वचन । सिद्धान्ती बोले प्रतिवचन । म्हणे शिष्यप्रश्नाभिप्राय न समजोन । वादी वदतो भलतेंचि ॥ २० ॥ वत्साचिया बरोबरी । गोचिडहि राहे स्तनावरी । परी वत्स दुग्ध पीये, गोचिड रुधिरीं । गुंतला राहे ॥ २१ ॥ आम्हीं मोडिले नाहींत आश्रमवर्ण । स्ववर्णकर्मे समर्पून । आवडी भजावा नारायण । हा भागवतधर्म वर्णयुक्त ॥ २२ ॥ आतां शूद्रांनीं सेवा न करावी म्हणून । माजले म्हणतोसि ब्राह्मण । परी धर्माची विचित्र गति पूर्ण । ते तुजलागीं कळेना ॥ २३ ॥ गुणकर्मपक्ष कीं जन्मपक्ष । कोणीहि आश्रयितां प्रत्यक्ष । सेवा इतरांतें साक्षेप । न करितांहि करणें ॥ २४ ॥ सद्गुणि-

१ पूर्वपक्षी (शिष्य नव्हे).

याची सेवा । कोणा नावडे सुदैवा[1] । यालागीं गुणकर्मपक्षीं ब्राह्मणसेवा । विहितसद्भावा चित्तचि सांगे ॥ २५ ॥ आतां जन्मपक्षीं गुणकर्माविणें । जरी पदरीं आलें सेवा करणें । तरी सोशितां अंतःकरणें । उच्च होय सेवकचि ॥ २६ ॥ जैसें ब्राह्मणाचें वरदळपण[2] । शूद्रा करावें लागे सहन । तैसी दुर्जनीं पीडितां क्षमाकरण । ब्राह्मणाकारण सहावें लागे ॥ २७ ॥ दुर्गुणी असतां अधिकारी । पैक्यासाठीं करावी चाकरी । धर्मासाठींच सेवा चोरी । देहबुद्धि तरी बळकावे ॥ २८ ॥ म्हणशील ब्राह्मणीं कपटेंकरून । सेवक केले इतर जन । तरी मूर्ख कीं सज्ञान । सेवक निर्माण ते केले ॥ २९ ॥ मूर्ख म्हणाल तंव कवण भीति । सज्ञान म्हणाल तरी निरहंकृति । दोहीं पक्षीं सेवा-रीति । विरुद्ध नाहीं सर्वथा ॥ ३० ॥ आणि दानवीं बळें करून । जें तुम्हां केलें ताडन । तें राजावश सेवाकरण । तरी धर्मवश कां न करावी ॥ ३१ ॥ म्हणसील कीं वेदमार्ग निरोधिला । आणि पुराणमार्ग व्यर्थचि दिधला । तरी हें ऐकोनी मजला । हांसेंचि उमटे ॥ ३२ ॥ वैदिकमार्गें देव तोषला । आणि पुराणमार्गें शस्त्र घेवोनि धांवला । हें काय तूं देखोनि आला । वैकुंठां-तुनि ॥ ३३ ॥ दृष्टफळासाठीं भांडतां । तरी होती उचितता । येथ अदृष्टफळ तत्वतां । भांडण सर्वथा अनुचित ॥ ३४ ॥ एकासि दिधलें चूर्ण । दुसऱ्यासि केलें क्वाथप्रदान[3] । तरी रोग्यावैद्यांत काय म्हणोन । जुंपावें भांडण तोंडसत्ता ॥ ३५ ॥ कोण्या कर्माचें कोणतें फळ । जाणे एक जाश्वनीळ । येथ शब्दचि प्रमाण केवळ । तर्कबळ उपजेना ॥ ३६ ॥ वादी म्हणे उत्तम लोक । मिळे तें ब्राह्मणीं घेतलें वैदिक । शूद्रासी मिळेल गौण लोक । ऐसें सेवाकर्म दीधलें ॥३७॥ सिद्धान्ती म्हणे उगा राहें । श्रुतिस्मृति वाचोनि पाहें । धर्मावरि वृथा लवलाहें । उचित नोहे आक्षेपू ॥३८॥ काय म्हणते अत्रिस्मृति । ते वाचुनी धरीं चित्तीं । नाहीं लागत बहु व्युत्पत्ति[4] । रूपावलिमात्रें[5] कळों शके ॥ ३९ ॥

१ कोणाला न आवडेल? २ उपद्रव. ३ काढा दिला. ४ संस्कृताचा अभ्यास. ५ फक्त 'रूपावलि' पाठ केली वर.

इष्टा पूर्तं च कर्तव्यं ब्राह्मणेनैव यत्नतः।
इष्टेन लभते स्वर्गः पूर्ते मोक्षो विधीयते ॥ ४३ ॥

कर्म इष्ट आणि पूर्त । ब्राह्मणें करावें अखंडित । इष्ट कर्में स्वर्ग मिळत । मोक्ष प्राप्त पूर्त कर्में ॥ ४० ॥ अग्निहोत्र तप सत्य भाषण । वेदाध्ययन अतिथिपूजन । सायंप्रातर्वैश्वदेवकरण । इष्टकर्म या नांव ॥ ४१ ॥ वापी कूप तडाग बांधणें । अन्नदान वाटिका लावणें । देवालय बांधणें तीर्थी घाट करणें । इत्यादींस म्हणणें पूर्त कर्म ॥ ४२ ॥

इष्टापूर्ते द्विजातीनां सामान्ये धर्मसाधने।
अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्ते धर्मे न वैदिके ॥ ४६ ॥

इष्ट आणि पूर्त कर्म । द्विजांनीं करावे दोन्ही धर्म । शूद्रांनीं करावें पूर्त कर्म । इष्ट कर्म करूं नये ॥ ४३ ॥ या वचनांचा विचार पाहतां । तरी मोक्षद कर्म दिधलें शूद्राच्या हाता । येणेंहि धर्म पक्षपाता । प्रवर्तला हें म्हणवेना ॥ ४४ ॥ वादी म्हणे हें वचन । वाटे तोंडा पुसतें पान । सिद्धान्ती म्हणे श्रौतकर्म उत्तमलोकसाधन । येथ वचनावांचून प्रमाण काय ? ॥ ४५ ॥ आम्ही नाहीं हीनयाति । म्हणोनि बळें हरिती वेदसंपत्ति । तरी रागयुक्त[1] धर्म-स्थिति[1] । लोभें चित्तीं कवण तेणें ॥४६॥ वेदमार्गें पूर्ण तरला । आणि पुराणमार्गें कोणता बकळला । ऐसा कोणे आयिकिला । कधीं तें सांग ॥ ४७ ॥ तंव वादी म्हणे काळेंकरून । शूद्रास पुराणें उपजे ज्ञान । ऐसें दीक्षितांचें वचन । सिद्धान्ती म्हणे तें जाण असच्छूद्रपर ॥ ४८ ॥ अरे सच्छूद्रासि काळेंकरून । जितुक्या शिघ्र उपजेल ज्ञान । पतित ब्राह्मणासी त्याहीहून । काळ लागे अत्यंत ॥ ४९ ॥ येथहि आहे समता । सर्वथा नाहीं विषमता । धर्मभांडण करोनि वृथा । समाजव्यवस्था नाशूं नये ॥ ५० ॥ वादी म्हणे बळेंकरून । शूद्रासि पीडिती ब्राह्मण । सिद्धान्ती म्हणे ते पीडा करितां सहन । तरी मोठेपण शूद्रांचेंचि ॥ ५१ ॥ श्रुति वदे द्विजमुख्यधर्मा । तेणें सर्वांभूतीं धरावी क्षमा । तें पीडा

१ आसक्ति ठेवून आचरिलेला धर्म.

करावयाची मनोधर्मा । प्रवृत्तिचि नव्हे ॥ ५२ ॥ आतां आपुला धर्म सांडोन । पीडा देती शूद्राकारण । तरी दुर्जनींहि पीडितां ब्राह्मण । सहन करावें म्हणोनि दोन्ही सम ॥ ५३ ॥ तंव वादी म्हणे गीतेंत । स्वयें बोलिले भगवंत । द्विज गज गो श्वान श्वपाक समस्त । पाहती पंडित समचि ते ॥ ५४ ॥ सिद्धान्ती म्हणे स्वतंत्र[1] । गुरुवांचोनि पाहतां शास्त्र । तयाचें फळ नरक परत्र । ऐहिक फळ बुद्धिभ्रंशु ॥ ५५ ॥ पंडित जें[2] पाहती सम । गीता म्हणे तें परब्रह्म । एऱ्हवीं वर्तनामाजी सम । पाहतांचि न ये ॥ ५६ ॥ कुतरी माता कैसी म्हणावी । गाढवा कन्या कैसी द्यावी । गाय बायको करावी । वेदीवरी केविं आणोनि ॥ ५७ ॥ धरोनि गजाचें शिश्न । कैसें करावें दोहन । अंबारी लादोनी ब्राह्मण । चालवावा कैसा ॥५८॥ विद्याविनयसंपन्न निश्चितीं । त्यावरी कुंभारें लादावी माती । ऐसी कैसी करावी स्थिति । जरी समवृत्ति विश्व सारें ॥ ५९ ॥ म्हणोनि नाना अलंकार सुवर्ण । कीं एक मृत्तिका नाना भाजन[3] । तेविं द्विज गज गो श्वपाक[4] श्वान । या सर्वांत अभिन्न ब्रह्म एक ॥६०॥ याचेंचि नांव समदृष्टि । भ्रष्टू नये जाणिवेसाठीं । ब्राह्मणानें अंत्यजघृष्टी[5] । करूंचि नये ॥ ६१ ॥ नीचत्व जावें ही आशा मनीं । तरी कोणींहि व्हावें सद्‌गुणी । गुणांची मुद्रा त्रिभुवनीं । स्वयेंचि जनीं मान्यता होय ॥६२॥ वादी बोलिला एक युक्ति । कीं पुरुष स्त्रियेसां विषम मानिती । परी न निरखोनि श्रुतिस्मृति । व्यर्थचि चित्तीं कलहेच्छा ॥ ६३ ॥ जेथ परपुरुषभोगाची शिक्षा दारुण । सांगितली आहे स्त्रिये कारण । तेथ पुरुषासहि घडतां परस्त्रीगमन । तरी शिक्षा वधप्रमाण बोलिली ॥ ६४ ॥ वादी म्हणे ब्राह्मणासी । देहदंड नाहीं विशेषीं । सिद्धान्ती म्हणे राज्यांतूनि तयासी । घालवूनि देणें बोलिलें ॥ ६५ ॥ इतरासी वधदंडें प्रायश्चित्त । झालिया तया स्वर्ग होत । पापी द्विज जो राहे जीवंत । तो पश्चात्तापाविण पतित होय ॥ ६६ ॥ वधदंड न देतां

---

१ स्वतंत्रपणें=स्वबुद्धीनें. २ पंडित परब्रह्मस्वरूप पाहतात. ३ मांडीं. ४ अंत्यज. ५ अंत्यजाचा स्पर्श.

पातित्य होणें । या धर्मदंडाहूनि दंड कोणता म्हणणें । मरण इच्छिती शहाणे । अयश दुर्घट त्याहूनि ॥ ६७ ॥ वादीसहि अयशाचि नावडे वर्तवतां । म्हणोनि करूं पाहे ब्राह्मणसमता । आणि ब्राह्मणासी अयशदंड पाहोनि वर्तवता । म्हणे मरणदंड कां न दिला ॥ ६८ ॥ द्विजातें सुरादंड गहन । पाजावी सुरा ताप-वोन । एवं कोठें वध आहे कोठें नाहीं म्हणोन । आक्षेप न घडे धर्मावरी ॥ ६९ ॥ आतां जेथ स्त्रीपुरुषाची आपत्ति । थोडीसी सवड दिधली चित्तीं । तेथ तंव स्त्रियांचिवरुती दया केली ऋषींनीं ॥ ७० ॥ पुरुषासी प्रायश्चित्त दारुण । आणि स्त्रिया दोषी न होती व्यभिचारेंकरून । ऐसें अत्रिस्मृतीचें वचन । आहे प्रमाण तें एक ॥ ७१ ॥

अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीणां च व्याधितस्य च ।
न स्त्री दुष्यति जारेण ब्राह्मणो वेदकर्मणा ॥ १८९ ॥
नापोमूत्रपुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्मणा ।
पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ता सोमगंधर्ववन्हिभिः ॥ १९० ॥
भुंजते मानवाः पश्चात्त ता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
असवर्णस्तु यो गर्भः स्त्रीणां योनौ निषेच्यते ॥ १९१ ॥
अशुद्धा सा भवेन्नारी यावद्गर्भं न मुंचति ।
विमुक्ते तु ततः शल्ये रजश्चापि प्रदृश्यते ॥ १९२ ॥
तदा सा शुध्यते नारी विमलं कांचनं यथा ।
स्वयं विप्रतिपन्ना या यदि वा विप्रतारिता ॥ १९३ ॥
बलान्नारी प्रभुक्ता वा चौरभुक्ता तथापि वा ।
न त्याज्या दूषिता नारी न कामोऽस्या विधीयते ॥ १९४ ॥

पूर्वी देवीं भोगिल्या युवती । मग तियेतें मनुष्य भोगिती । यालागीं व्य-भिचारिणी युवती । कदा सांप्रति सोडूं नये ॥ ७२ ॥ परगर्भधृता युवती । शुद्ध होय झालिया गर्भमुक्ति । आन स्पष्ट शब्दार्थरीति । एवं स्त्रियांवरुती शुचित्वा ॥ ७३ ॥ व्यभिचारिणीच टाकितां पति । तरी त्या वेश्याधर्मे तरोन

जाती । परी तरावया जारपुरुषाप्रति । शास्त्रसंमति नाहीं नाहीं ॥ ७४ ॥ म्हणोनि त्यानें वारंवार । विवाह करावा हा निर्धार । एवं दोघांचा समचि विचार । विषम साचार नाहीं कोठें ॥ ७५ ॥ मुख्य धर्म तंव पाहतां । नर एकपत्नी स्त्री पतिव्रता । आणि गौण धर्माची समता । आतांचि बोलिली ॥७६॥ ब्राह्मण सेव्य शूद्राप्रति । जैसें वाक्य शास्त्रीं असती । तैसें 'शूद्रोऽपि द्विजवत् सेव्य' इति । इतिहासांतीं वाक्य असे ॥ ७७ ॥

शूद्रोऽपि द्विजवत्सेव्य इति ब्रह्माऽब्रवीत्स्वयम् ।

म्हणवोनि वादीस म्हणे सिद्धान्ती । ईश्वर नाहीं पक्षपाती । सूक्ष्म आहे धर्माची गति । वृथा अहंकृती भांडूं नये ॥ ७८ ॥ स्त्रियेस जरी असती परतंत्रता । तरी मातृपूजनविधि नसता[2] सुता । गाढवीपूजनाचा विधि तत्त्वतां । कोठेंचि नाहीं ॥ ७९ ॥ यद्यपि भगवद्भावें करून । गाढवीसहि सांगितलें नमन । परी भगवद्भाव न कळतांहि जाण । जननी पूज्य नंदनातें[1] ॥८०॥ उपरी उपरी समाभिमान । जरी पाहोनि करतील भांडण । तरी मी सुचवितों तेंहि भांडण । वाढवी आनसुखनाशार्थ[3] ॥ ८१ ॥ बळेंचि शिकवी सुता । म्हणावें आम्हीं कां सेवावा पिता । चाकरा सांगे यथार्थता । स्वामी आम्हीं सेवावा कां ॥ ८२ ॥ पित्यासी शिकवी दारुण । कीं बाळें जरी न सेविती तुम्हांकारण । तरी जन्मतांचि टाकावीं मारोन । उगेंचि भरण कां कीजे ॥ ८३ ॥ स्त्रियांना सांगावें पुढतपुढती । कीं ऐसें विनवावें ईश्वराप्रति । अस्मद्भोगें आनंदी पति । आणि गर्भदुःख आम्हांप्रति साहणें लागे ॥८४॥ ईश्वर नायकेल जरी । वंध्याप्रद औषध घ्यावें तरी । दंड ठोकोनि जगावरी । शांति सर्वथा नांदवूं नको ॥ ८५ ॥ वादी म्हणे मज कळलें समस्त । इच्छा नाहीं कीं वागावें विपरीत । परी स्पष्ट म्हणणें यथार्थ । असेल तें निश्चित कळों यावें ॥८६॥ सिद्धान्ती म्हणे ऐक वचन । धर्म तंव पक्षपातरहित पूर्ण । तथापि तुज साहवेना मान । तरी वाढवी सद्गुण आपुली ॥ ८७ ॥ अरे

१ पुत्राला. २ सांगितला नसता. ३ लोकांच्या सुखाचा नाश करण्यासाठीं.

युधिष्ठिराच्या ईर्ष्येंवरुनी । दुर्योधनाचीही दानांत कीर्ति । हें बोलिलें आहे किराती । प्रथमसर्गी ॥ ८८ ॥ तैसें ब्राह्मणाच्या ईर्ष्येवरी । सद्गुण वाढविसील जरी । मान मिळेल तुजहि तरी । शंका अंतरीं धरूं नको ॥ ८९ ॥ वास्तविक विचार पाहतां । मान अपमान देहाच्या माथां । तो देह काळाचें खाजें[1] सर्वथा । म्हणोनि भगवंता भजावें ॥ ९० ॥ सद्गुणाहूनि वर्णथोरी । नाहीं हें उमेस सांगे पुरारी । महाभारतीं प्रमाण निर्धारीं । तें श्रवणविवरीं भरीं आजी ॥ ९१ ॥

सत्यधर्मरताः संतः सर्वलिंगाविवर्जिताः ।
धर्मलब्धार्थभोक्तारः ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५ ॥

(भारत अनुशासनपर्व, अ० १४४)

शहाणे जे असती । ते वर्णाश्रमचिन्हाग्रह न धरिती । धर्में मिळेल तेंचि खाती । शेवटीं जाती मुक्तीतें ॥ ९२ ॥ पुढें याचि अध्यायीं स्वदारनिरत । सांगितले याचि प्रकरणांत । म्हणोनि हा संन्यासधर्म नाहीं दिसत । एतद्‌-ध्यायस्थ वीतरागादि पदें आश्रमविरहितपर ॥ ९३ ॥ एवं धर्मींच वर्णाश्रमाग्रहो नाहीं । तरी भागवतधर्मी असेल कायी । आणि वर्णाश्रमाचा द्वेषहि नाहीं । आतां आणखी सद्गुणाविषयीं प्रमाण ऐक ॥ ९४ ॥

यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान् बुधः ।
यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ॥ ४७ ॥

(अत्रिस्मृति.)

यम सेवावे सर्वोपरी । माजवूं नये नियमांची थोरी । यम सोडोनि नियम करी । पतन निर्धारीं होय तया ॥ ९५ ॥ ऐसें आत्रिस्मृतीचें वचन । तव वादी म्हणे नियमीं ईश्वराराधन । आणि यम श्रेष्ठ सांगतां नियमांहून । तरी झाला गौण भागवतधर्मु ॥ ९६ ॥ सिद्धान्ती म्हणे ऐक मात । ईश्वराराधन नियम हें पतंजलिमत । अत्रिस्मृतीच्या दहा नियमांत । ईश्वराराधन घतलें नाहीं ॥ ९७ ॥ तें वाचोनि पाहे अत्रिस्मृति । ईश्वराराधनाहून तव यमांहि-

1 खाद्य.

प्रति । गौणता सांगते सात्वतश्रुति । तीं धरावी चित्तीं ऐकोनी ॥ ९८ ॥

धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्वितः ।
मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि ॥ २२ ॥

(भागवत स्कंध ११, अ. १४)

या श्लोकाचा अर्थ पूर्ण । पहावा नाथटीकेवरून । परी मूळीं सत्य दया हें यमोपलक्षण । आणि नियमोपलक्षण विद्या तप ॥ ९९ ॥ ते दोन्ही भक्तिवांचून । करूं न शकती पावन । म्हणोनि ईश्वराराधन । मुख्य धर्म मी म्हणे ॥ १०० ॥ अचौर्य सांगितलें यमांत । चोरी करोनि तरला कमाल भक्त । म्हणोनि धर्म म्हणजे सेवणें भगवंत । येर व्यर्थ अधर्मु ॥ १०१ ॥ एथहि शास्त्र प्रमाण । आणि संतांचें वचन । तेंहि ऐकावें प्रमाण। शंकानिरसन होय जेणें ॥ १०२ ॥

" आणि मजचिमाजी असतां । जेणें मी दुऱ्हावें पंडुसुता ।
तया पुण्य ऐसें म्हणतां । जीभ न तुटे कायी ? ॥ ३१७ ॥ "

(ज्ञानेश्वरी अ० ९.)

हें शास्त्रवचन झालें, आतां संतवचन सांगतों—

जेणें घडे नारायणीं अंतराय । होत बाप माय वर्जावी ती ॥ १ ॥
येर प्रियापुत्रधना कोण लेखा । करिती तीं दुःखा पात्र शत्रु ॥ २ ॥
प्रल्हादें जनक बिभीषणें बंधु । वैसी माता निंदु भरतें केली ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सर्व धर्म हरिपाय । आणिक उपाय दुःखमूळ ॥ ४ ॥

(अभंग ३०९४)

इत्यादि वचनें तोचि धर्म । जेणें सांपडे मेघश्याम । यालागीं भागवतधर्म । तूं निर्भ्रम होवोनि भजें ॥ १०३ ॥ आतां तुवां शंका केली होती । कीं भगवंत आहे सर्वांभूतीं । मग देवता त्यागाच्या हे कासया उक्ति । तरी ऐक उपपत्ति ये विषयीं ॥ १०४ ॥ सर्वांभूतीं नारायण । हें जें तूं बोलिला वचन । त्याचा अर्थ काय ब्रह्मज्ञान । की ब्रह्मभावना हें सांगे ॥ १०५ ॥ प्रथम पक्ष

म्हणतील तत्वतां । तरी आमुचा विवाद नाहीं सर्वथा । द्वितीय पक्ष अंगिकारितां । तरी निष्काम भावनार्थां । विवाद नाहीं ॥ १०६ ॥ सकामहि जरी जन । सर्वांभूतीं नारायण । भजतील तरी तयांहि कारण । विशेष वाद आम्ही न करूं ॥ १०७ ॥ परी नवल सकामांचीरीति । नित्य नवे नवे देव भजती । स्नानसंध्या सांडोनि प्रीति । वाचती सप्तशती नवरात्रीं ।। १०८ ।। सोडोनि गायत्रीचें पुरश्चरण । यक्षिणीमंत्राचें करिती साधन । सकामांचें चंचल मन । ताव वर्णन करितो त्यांचें ॥ १०९ ॥

" तैसा मातें किरिटी । भजती गा पाउटीं[1] । करूनि जो दिठी । विषो सुये[2] ॥ ८१० ॥ आणि भजिनलियासवें । तोचि विषय जरी न पावे । तरी सांडीं म्हणे आघवें । टवाळ हें ॥ ८११ ॥ कुणबट कुळवाडी । तैसा आन आन देव मांडी । आदिलाची परवडी[3] । करी तया ॥ ८१२ ॥ "

(ज्ञानेश्वरी अ० १३.)

नवल सकामांची रीति । मज भजोनि विषय मागती । जैसे मायेस नमोनि मत्त याचिती । मातृमैथुन ॥११०॥ मग मायेनें नाहीं म्हणतां । तरी तीसचि गांजिती तत्वतां । तेविं लागले माझ्या भजनपंथा । ते विषय न पावतां मजहि त्यजिती ॥१११॥ फुलें तुळसी आणोनि सकाळीं । आसन मांडोनि पूजी वनमाळी । तंव काल संध्याकाळीं । बायकोस ज्वर आला ॥ ११२ ॥ मग दुसरे दिवशीं पूजा करोन । आरंभिलें देवासि याचन । म्हणे आजवरी जें केलें पूजन । तरी वांचवी प्राण बायकोचे ॥ ११३ ॥ ती शय्येवर असल्याविण । मज न गमे एक क्षण । तंव स्त्रियेच्या वेदना ऐकोन । म्हणे देव अझोन पावला नाहीं ॥ ११४ ॥ म्हणोनि नवस करावा कांहीं । परी पैसाहि पुरता मिळत नाहीं । मग म्हणे खंभवेल तैसा शेषशाई । प्रसाद वाटीन तुजलागीं ॥ ११५ ॥ एवं पूजेचा काळ सरला । शिवालयीं दर्शना गेला । मध्यें पीर पाहोनि ऊर उजळला । म्हणे बायकोला आयुष्य देई ॥ ११६ ॥ शिवालया-

१ प्रकृत. २ चालतो. ३ प्रकार.

ऱ्या पायरीवरी । जातां तंव कोणी मागून पाचारी । कीं तुमची स्त्री जाहली घाबरी । तंव बैल न वाहतां तैसाचि परते ॥ ११७ ॥ मग घरीं येऊनि पाहे । तंव कपाळ फुटलें आहे । स्त्रियेनें साधिला लवलाहे । परलोकमार्ग ॥ ११८ ॥ म्हणोनि दहावे दिवशीं क्रियेस चालला । संगें देवाचा पुटळाहि घेतला । पिंड जेव्हां कावळयानें भक्षिला । तेव्हां संतापला देवांवरी ॥ ११९ ॥ मग शिवलिंग आणि शालिग्राममूर्ति । सूर्यकान्त देवी आणि गणपति । भैरव खंडेराव मारुती । वीरमानवणी होत्या कांहीं ॥ १२० ॥ हे देव आघवे एकत्र मिळवून । दिघले गंगेत टाकून । पिंडासवें पूजा विसर्जून । येऊनि भोजन सोडी गृहीं ॥ १२१ ॥ एवं देवाची ऐसी रीति । आतां गुरूची कवण गति । तेहि ऐकावी पद्धति । सकामांची ॥ १२२ ॥

तया गुरुमार्गा टेके । जयाचा सुगरुवा[2] देखे ।
तरी तयाचा मंत्र शिके । येर नेघे ॥ ८१३ ॥
(ज्ञानेश्वरी अ० १३)

सकाम भजना उमळला । तंव तयासी साधु सांपडला । जैसा फाल्गुनीं वेश्येनें गोविला । एकला जार धूळमातिये ॥ १२३ ॥ गुरुदर्शन करी जेव्हां । स्वामीचें सामर्थ्य वाणी तेव्हां । काल मी निजलों जेव्हां । स्वप्न पडलें तुमचें-चि ॥ १२४ ॥ तेव्हां मज वाटलें मनीं । कीं स्वामी आहेत त्रिकाळज्ञानी । देव गुरूच,[3] कीं स्वप्नीं पाहतां कामिनी । माझी कांता त्रिकाळज्ञानी न म्हणे ॥ १२५ ॥ मग गुरूपासुनि आणिली विभूति । तंव मार्गी चालतां देखिली शेती । विंचक्या पडला गव्हावरुती । त्यांत थोडीसी विभूति घातली ॥ १२६ ॥ चालतां आला गोठाणीं । तंव ढोरकी सांगे ऐकिलें कानीं । काल तुमच्या महिषीनीं । दिलें नाहीं मुळींच दूध ॥ १२७ ॥ दीस कांहीं झालें असेल म्हणुनी । विभूति लावी चहूंहि थानीं । पुढें पाहतां म्हैस दोहोनी । तंव दोन्ही दिवसांचें दिघलें दूध ॥ १२८ ॥ म्हणे स्वामींचा चमत्कार मोठा ।

---

१ देव बोचक्यांत बांधून घेतले. २ थाटमाट. ३ हें गुरूचें नशीब की–

विभूति लावितां पुनीत झाला गोठा । मग दूध घेऊनी मागल्या वाटा । स्वामीकडे परतला ॥१२९॥ जातां जातां मनांत । विचार करी कीं वनांत । चरावया बैल गेले बहुत । ते सुखी असोत स्वामीकृपें ॥ १३० ॥ परवां तें लेंकरूं दिनकर । शेंबुडें भरलें होतें फार । स्वामीची कृपा होईल जर । तरी पडसा जाईल त्याचा ॥ १३१ ॥ मग दूध घेउनी गेला द्वारीं । स्वामीस विनवी परोपरी । म्हणे देवा अंगिकारी । एवढें मज दीनाचें ॥१३२॥ स्वामी न बोलतां कांहीं । दूध ठेवुनी चालला गृहीं । मार्गी शेत पाहुनी लवलाहीं । म्हणे अझोनि नाहीं तिडक्या गेला ॥ १३३ ॥ थोडेंसें विचारी चित्त । म्हणे स्वामी पाहात असतील अंत । उद्यां शिरणी[1] वाटतां पिक समस्त । येईल माझें ॥ १३४ ॥ तैसाचि चालला घरीं । तंव एक मांजर पाहिली बरोबरी । म्हणे स्वामीद्वारापासुनी येथवरि । आली कैसी मांजर हे ॥ १३५ ॥ कीं स्वामीनें पाठविली भगवती । संकष्टीं रक्षाया मजप्रति । परी माशा बैसल्या अंगावरुती । नेणों अंबा[2] त्यांप्रति कां न म्हणे ॥१३६॥ घरीं येऊनी पाहत । तंव मामेबहिणीचा नातू दुखणाईत । मग विभूति कालवूनि पाण्यांत । आधीं देव थोडीशी ॥ १३७ ॥ घरीं सटवीचा अंगारा केला । तोहि कपाळीं लाविला । तंव स्त्री म्हणे माहेरच्या वेताळाला । नारळ वाहूं करावे ॥ १३८ ॥ बहिण म्हणे माझ्या गृहीं । जागती जोत जोगाबाई । तीस वाहू कराल कांहीं । तरी मान लवलाही देईल वी ॥ १३९ ॥ आपण म्हणे तुम्हां दिसेल तें करा । स्वयें जाये वैद्य घरा । प्रातःकाळीं औषध आणोनी दे बरा । रात्रीं जाय घरा मांत्रिकाच्या ॥ १४० ॥ पुनः सकाळीं उठून । घेऊं धांवला स्वामीदर्शन । तंव मध्यें ऐकिलें पावला मरण । दुखणाईत तुमचा ॥ १४१ ॥ मग तैसाचि परतला सदनीं । प्रथम रडणें सांडोनी विचारी मनीं । कीं स्वामीस सिद्धि आहे, कीं निघोनी । गेली सकळ ॥ १४२ ॥ मग दुखणाईचाची क्रिया करून । श्राद्धीं बोलाविले इष्टजन । त्यांसीं सहज बोलतां वचन ।

---

१ प्रसाद (?) २ देवता अंबाबाई.

म्हणे बरवें धन वांचलें माझें ॥ १४३ ॥ लागलों होतों स्वामीच्या पंथीं । परी बरवी लवकरचि उमजली प्रतीति । एवं सकामाची भक्ति । कमळपातीं तोय जैसें ॥ १४४ ॥

" प्राणिजातेंसीं निष्ठुर । स्थावरीं[1] बहु भर । तेविंचि
नाहीं एकसर[2] । निर्वाह जया ॥८१४॥ " (ज्ञानेश्वरी अ० १३)

केव्हां ऐसेंचि भावी चित्त । कीं आपणा ऐसे मनुष्य संत । तेथ सामर्थ्य कोठिंचें बहुत । म्हणोनी पूजी दगडमूर्ति ॥ १४५ ॥ प्रथम मंदारकाष्ठाचा गणपति । गृहीं आणोनी मांडिला प्रीति । कांहीं दिवस पूजी तंव विष्णु-मूर्ति । चक्रांकित देखिली ॥ १४६ ॥ मग तेहि आणोनी मांडी देव्हारां । नवा देव पाहोनी बरा । आधीं शालिग्राम पूजोनी खरा । मग पूजी पूर्वील गणपति ॥ १४७ ॥ पुढें एक गोसावी भेटला । तेणें पाऱ्याचा महादेव दिधला । तो देव्हारां आणोनी मांडिला । पुजी वहिला शालिग्रामा आधीं ॥ १४८ ॥ दुसरी पूजा करी पुढती । तों देव्हारां देवीची रजतमूर्ति । पाहुनि पुसे स्त्रियेप्रति । तंव ती म्हणे माझ्या माहेरची दुर्गा ॥ १४९ ॥ तेव्हां आधीं तीस पुजोनी । मग इतर देवांस पाजी पाणी । तंव पुत्रासाठीं नवस करोनी । आणिला खंडोबा सोन्याचा ॥ १५० ॥ तें काळ पाषाण-धातु-मूर्ति । तुच्छ करोनी अवघियांप्रति । आपण पूजी सुवर्णमूर्ति । अन्यांप्रति म्हणे हे इतर देव पुजा ॥ १५१ ॥

" माझी मूर्ति निफजवी । ते घराचे कोनीं बैसवी ।
आपण देवोदेवीं । यात्रे जाय ॥८१५॥ " (ज्ञानेश्वरी अ० १३)

एकीं देवपूजेचा छंद केला । गृहीं माधवप्रासाद बांधला । पूजेसी ब्राह्मण नाहीं मिळाला । म्हणोनी लाविला भाचाचि ॥ १५२ ॥ सकाळीं बसतां ओट्यावरुती । तंबाखू प्यावया बहुत येती । गोष्टींत फार वेळ होय मजप्रति । म्हणोनी त्यास म्हणे तूं करी पूजा ॥ १५३ ॥ मग मायजीच्या यात्रेस

१ पाषाणादि प्रतिमेवर. २ एकनिष्ठपणा.

निघाला । सकाळीं उठोनी चालला । खिळा घातला आवाराला । स्नानाविण ठेविला देवो ॥ १५४ ॥ (चूर्णिका) यात्रेहूनि आला मासीं । मग देव पूजिला मावंद्याचे दिवशीं ।। असो, या ओवीवरोनी विशेषीं । मी मागां बोलिलों सर्वांसीं । कीं सोडोनियां सेवेसी । तीर्थाटणासी नव जावें ॥ १५५ ॥

" नित्य आराधन माझें । काजीं[1] कुलदेवता भजे ।
पर्वविशेषें कीजे । पूजा आना[2] ॥८१६॥ " (ज्ञानेश्वरी अ० १३)

नित्य करी विष्णुचिंतन । तंव घरीं जाहलें पोराचें लग्न । मग घेऊनी पुत्र-सून । जोडा पायीं लावी मुंजोबाच्या ॥ १५६ ॥ पल्होडा नेसवी आसरांसी । सांगे आणिकां लोकांसी । म्हणे आमुच्या कुळासी । दिवस निशीं रक्षिलें हिनें ॥ १५७ ॥ शालिग्रामाचें पुजन । हें आतांचि लागलें बापापासून । एऱ्हवीं कुळपरंपरासाधन । जखिण आमुचें ॥ १५८ ॥ असो; या ओवीवरूनी चांग । मी पूर्वीं सांगितला कुळदेवत्याग । एक भजतां रमारंग । आन प्रसंग कासया ॥ १५९ ॥

" माझें अधिष्ठान[3] घरीं । आणि बोवसे[4] आनाचे करी ।
पितृकार्यावसरीं[5] । पितरांचा होय ॥८१७॥ " (ज्ञानेश्वरी अ० १३)

जिवंत असतां पिता । सुखें जेवूं न घाली तत्वतां । म्हणे देवासी नैवेद्य न दावितां । जेविता कां पोटीं पडली आगी ॥ १६० ॥ मेलिया रडे उकसाबुकसी । चिंतोनि ठेवी मानसीं । कीं मजकडोनि न रहावे उपवासीं । आतां बरवी एकादशी श्राद्धीं आली ॥१६१॥ असो, माझें मत या ओवीवरून । कीं पितृस्वरूप असतां जनार्दन । मग त्याचेंचि करावें यजन । त्यांत विघ्न ऐसें श्राद्ध कासया ॥ १६२ ॥ विघ्न न येतां भगवद्भजनीं । श्राद्धादि क्रिया करावी जनीं । विसरोनियां चक्रपाणि । श्राद्ध पितरां नरकदान ॥ १६३ ॥ तंव वादी म्हणे वदतां भलतें । मनु काय बोलतो तें । कीं " पितृकार्यं विशिष्यते । देवकार्याद्द्विजातीनाम् " ॥१६४॥ तेव्हां सिद्धान्ती म्हणे । येथ

१ कार्यापुरतें; २ दुसऱ्याची; ३ स्थापना; ४ नवस; ५ श्राद्धकाळीं.

देव शब्दें विश्वेदेवादि घेणें । " दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् " या वचनें । मनुचि सांगे ॥ १६५ ॥ नारायणाचें भजन । करितां श्राद्धहि थावें सांडोन । अथवा करावें न येतां विघ्न । परी ऋणातें भिऊन करूं नये ॥ १६६ ॥ येच विषयीं सात्वत श्रुति । प्रमाण दावूं तें धरी चित्तीं । व्यर्थ शिरोनि संशयप्रान्तीं । मायां भ्रांति घेऊं नको ॥ १६७ ॥

देवर्षिभूताप्तनृणां पितृणां न किंकरो नायमृणी च राजन् ।
सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुंदं परिहृत्य कर्तम् ॥४१॥
(भागवत स्कंध ११, अ. ५)

याचाहि अर्थ संपूर्ण । पहावा नाथटीकेवरून । अभिप्राय की कोणतेंहि ऋण । हरिभक्ता जाण बाधीना ॥ १६८ ॥ यद्यपि या श्लोकींचा अर्थ । कीं ऋण न बाधी सर्वभावें शरणागताप्रत । इतर तंव आहेचि अंकित । देव-पितरांचा ॥ १६९ ॥ तरी देवपितृकार्य करावें त्यान । परी न येतां हरि-भजनीं विघ्न । अथवा भोळ्या भावेंहि करितां भगवच्चिंतन । देवपितर तोषती हें मत माझें ॥ १७० ॥

" एकादशीच्या दिवशीं । जेतुला पाड आम्हांसी । तेतुलाचि नागासी । पंचमीच्या दिवशीं ॥ ८१८ ॥ चौथ मोटकी पाहे । आणि गणेशाचाचि होये । चवदशी म्हणे माये । तुझाचि वो दुर्गे ॥ ८१९ ॥ नित्यनैमित्तिकें कर्मे सांडी । मग बैसे नवचंडी । आदित्यवारीं वाढी । वहिरवा पात्रीं ॥ ८२० ॥
(ज्ञानेश्वरी अ० १३)

सकामांच्या चंचळ वृत्ति । जितुक्या वृत्ति जितुक्या भक्ति । एकादशी करी पावावया मुक्ति । तंव देहममता चित्तीं अडवितु ॥ १७१ ॥ म्हणे एकादे वेळे हरिकीर्तनीं । जावें लागतें अंधारांतुनि । मज कदापि सर्प चावेल क्षणीं । यास्तव पंचमीदिनीं पूजी नागा ॥ १७२ ॥ विघ्नभयें पूजी गणपती । महा-मारीभयें पूजी पार्वती । चतुर्दशी आणि चतुर्थी । दोन्हीहि पाळी ॥ १७३ ॥ एवं भयवृत्तीनें पूजी देव । तंव भियेसी भोंडळ भावू माधव । म्हणोनी कोप

आला अपूर्व । स्नानसंध्या सुचेना ॥ १७४ ॥ मग वेगळा निघोनी सत्वर । मोठ्या गृहीं ठेविले देव समग्र । आपण मात्र धनस्त्रीपुत्र । घेवोनिया निघाला ॥ १७५ ॥ एक गांवाबाहेर साचें । मंदिर होतें शामाईचें । भाऊ माराया रचे । नवचंडी होम तेथें ॥ १७६ ॥

" पाठीं सोमवार पावे । आणि बेलेंसीं लिंगा धावे । ऐसा
एकलाचि आघवें । जोगावी[1] जो ॥८२१॥ " (ज्ञानेश्वरी अ० १३)

तंव आली आठवण । माझा कुळदेव उमारमण । म्हणोनी सोमवारीं बेल घेऊन । शिवालयीं जाय ॥ १७७ ॥

" ऐसा अखंड भजन करी । उगा नोहे क्षणभरी ।
अवघेन गांवद्वारीं । अहेव जैसी ॥८२२॥ " (ज्ञानेश्वरी अ० १३)

ऐसा नित्य करी भजन । परी तें भजन नोहे भंजन । जें द्वैतनरकीं सदा मज्जन । तया सज्जन न गणती ॥ १७८ ॥

" ऐसेनि जो भक्त । देखसी धैरा धांवत । जाण
अज्ञानाचा मूर्त । अवतार तो ॥८२३॥ " (ज्ञानेश्वरी अ० १३)

जो सुखामाजीं देहात्मवादी । दुःखी होतां व्रतें साधी । जेवि खेंकडी रातीं मनें घर बांधी । आणि उष्ण लाभतां मोडी मनोरथा ॥ १७९ ॥ मग कोणी विचारतां तयाप्रति । कीं इतुक्या देवांची कां हो प्रीति । सदा म्हणे सर्वांभूतीं । एक श्रीपती नांदतो ॥ १८० ॥ अंतरींचा भाव पूर्ण । कीं एक देव नाहीं शक्तिमान । म्हणोनिच आन आन । देव मांडी ॥ १८१ ॥ ईश्वर सर्वां भूतीं आहे । तरी हा[2] काय परमेश्वर नोहे । मग पूज्यपूजकभाव साहे । कैसा यातें ॥ १८२ ॥ दैवें ऐकतां वेदान्त । देहासचि मी ब्रह्म मानित । दुःखी होतां शरणागत । शीतळाईचा ॥ १८३ ॥

" आतां आणिकहि संप्रदाये । परी मातें नेणती समवायें । जे अग्नि इंद्र सूर्य सोमा ये । म्हणवुनि यजिती ॥ ३४४ ॥ तेंहि कीर मातेंचि होये । कां

१ समजावितो. २ स्वतः पूजक भक्तच.

जें हें अवघें मीचि आहें । परि ते भजती उजरी[1] नव्हे । विषम पडे॥३४५॥ पाहें पां शाखापल्लव रुखाचे[2] । हे काय नव्हती एकाचि बीजाचे । परी पाणी घेणें मुळांचें । तें मुळींचि घापे[3] ॥ ३४६ ॥ कां दहाहि इंद्रियें आहाती । इयें जरी एकेचि देहींचीं होतीं । आणि इहीं सेविले विषय जाती । एकाचि ठायां ॥ ३४७ ॥ तरी करोन रससोय[4] बरवी । कानीं केवीं भरावी । फुलें आणोनी तुरंबावीं[5] । डोळां केविं ॥३४८॥ तेथ रस तो मुखेंचि सेवावा । परिमळ तो घ्राणेंचि घ्यावा । तैसा मी तों यजावा । मीचि म्हणोनी ॥ ३४९ ॥ येर मातें नेणोनी भजन । तें वायांचि गा आने आन । म्हणोनी कर्माचे डोळे ज्ञान । ते निर्दोष होआवे ॥ ३५० ॥ " (ज्ञानेश्वरी अ० ९)

आघवियां देवां जीवपण । तेथ ईश्वरहि भाविता उत्कर्षेंकरून । ईश्वराचें तव उपासन । ईश्वरेंचि होय ॥ १८४ ॥ वंध्या स्त्रियेस माय म्हणतां । जरी मैथुनरागनिवृत्ति ये हाता । तरी अपुलीच माता । स्तनपानदात्री ॥ १८५ ॥ तैसे निकृष्टीं उत्कृष्ट ईश्वरभावन । तेणें जरी एकाग्र होय अंतःकरण । तरी भगवंतींचि भगवदुपासन । करितां शीघ्र ज्ञानभक्ति तेणें ॥ १८६ ॥ आवडी न सुटे पदार्थांची । म्हणोनी अपेक्षा उत्कृष्ट भावनेची । परी त्या पदार्थांसहि वैदिक शुद्धीची । अपेक्षा आहे ॥ १८७ ॥ वैदिक शुद्धिहि घडतां । निष्कामासचि लाभ तत्वता । किंचिल्लाभ सकामाच्याहि हातां । चढे जरी कर्मसमुच्चिता उत्कृष्ट भावन ॥ १८८ ॥ इंद्रादि देवांच्या आंतर[6] । कीं सूर्यादि देवांचें जिव्हार । उपास्य बोलिला परमेश्वर । सूर्यादि जीव त्यागुनी ब्रह्मसूत्रीं ॥ १८९ ॥ तैसे शिवाविष्णु मानोनी जीव । उपासावा अंतरींचा देव । हा सूत्रांत ना भाष्यांत भाव । बोलिले नाहीं आचार्य ॥ १९० ॥ म्हणवोनी सेवावे शिवचक्रपाणि । येथ प्रमाण तातांची वाणी । गुरु करणें लागे सदाशिव म्हणोनी । पुढें अन्य स्थानीं दाखवीन ॥ १९१ ॥ यालागीं बळेंचि सांडुनी कुळदेव । सेवावे सात्विक शिवमाधव । आतां कोणते विरुद्ध नाहींत

१ सरळ. २ वृक्षाचें. ३ घालें. ४ स्वयंपाक. ५ हुंगावीं. ६ अंतर्यामी.

कुळदेव । तेहि ऐके ॥ १९२ ॥ नृसिंहउपासना असेल जरी । आम्हांस विरुद्ध नाहीं ते तरी । रामोपासना असतां घरीं । मर्यादा मार्गी इष्ट मज ॥ १९३ ॥ कृष्णोपासना तंव जीव । तेथ कासयाचा शंकाभाव । विठ्ठलोपासना स्वयमेव । अविरुद्धचि ॥ १९४ ॥ कुलदेव असतां शंकर । तेहि आवडे अति परिकर । देवी कुळदेवत असतां साचार । दक्षिणपंथें[1] आश्रयावी ॥ १९५ ॥ वामपथ द्यावा सोडोन । एवं गणपतीचेंहि अविरुद्ध भजन । न त्यागावा सूर्यनारायण । कुळदेव जरी ॥ १९६ ॥ परि इतुकेंचि करावें । इष्ट व्रजनाथा[2] म्हणावें । आणि इतर देव ते पुजावे । आवरणरूपें ॥ १९७ ॥ विष्णूच्या ज्या विभूति । त्या मुख्यत्वेंचि पूजाव्या प्रीति । परी इष्टनिष्ठा चित्तीं । श्रीपतीची असों द्यावी ॥ १९८ ॥ श्रीव्यंकटेश कुळदेवता । तरी तेहि न सांडावी सर्वथा । परि इष्ट करावें भगवंता । उमानाथा आणि कृष्णा ॥ १९९ ॥ हें असो; तात आणि श्रीकृष्ण । राधा उमा उमारमण । हे सेवावया कारण । संप्रदायीं आमुच्या ॥ २०० ॥ इतर कुळदेवता गौण होती । याहोनिहि ज्या आन असती । त्या तव सोडोनि द्याव्या निश्चितीं । विचार चित्तीं न करतां ॥ २०१ ॥ अविरुद्ध देव हनुमान । तो कुळीं असतां इष्ट करावा कृष्ण । परी कुळीं असतां नारायण । शिवकृष्ण इष्टचि ॥ २०२ ॥ सत्वाची करावी वाढ । रजस्तमाची न धरावी भीड । आणि देवता कवाड । अवघें गावाळ फेडावें ॥ २०३ ॥ जरी पूजावें पंचायतन । ऐसें बोलिलें आचार्य प्राचीन । तरी तयाचेंहि रहस्य पूर्ण । करा श्रवण निज चित्तीं ॥ २०४ ॥ पांच ईश्वर मानोन । पूजों नये पंचायतन । हें मीं केलें निरूपण । प्रियलीलामहोत्सवीं[3] ॥ २०५ ॥ किंवा एका देवांत सामर्थ्य नाहीं । म्हणोनि पूजों नये पांच कहीं[4] । आपला पति समर्थ नाहीं । म्हणोनि पर नर पूजी काय पतिव्रता ? ॥ २०६ ॥ एकाचि देव पूजितां चित्तीं । एक क्षोभेल मजवरुती । या भयेंहि शिव रमा-

१ वाममार्गाच्या उलट, अनिषिद्ध मार्गानें. २ श्रीकृष्णास. ३ या स्वामींच्या ग्रंथांत. ४ कांहीं.

पति । साडुनी आनाप्रति समर्थे न पुजावें ॥ २०७ ॥ उमा पुजावी मातृ-भावना[1] । शिव पूजावा पितृभावना । कृष्ण पूजावा पतिभावना । भगिनी-भावना राधादि गोपी ॥ २०८ ॥ मातृभावना[1] पुजावी रुक्मिणी । अथवा गोपिकाहि मानाव्या जननी । सूर्य गणपती देव मानोनि । सप्रेमभावें पुजावे ॥ २०९ ॥ गणपती पुजावा बंधु म्हणोन । सूर्यमंडळीं तव माधवाचेंचि चिंतन । शिवीं माधुर्य जयाकारण । तिहीं कृष्ण वात्सल्येंकरून पुजावा ॥२१०॥ कृष्णाचि आहे गणपति । ऐसें बोलिले ब्रह्मवैवर्तीं । तैं वात्सल्येंचि गजाननाप्रति । पुजावें भावें ॥ २११ ॥ उमेस मानावी भगिनी । अथवा मानावी जननी । कोठेंहि माधुर्य नसेल ज्यालागुनी । तेणें गुरु शूलपाणि पिता चक्रपाणि पूजावा ॥ २१२ ॥ किंवा गुरु कृष्ण पिता शिव । उमा रमाराधादि माता सर्व । येर पूजनीं नाना भाव । श्रोतेचि ओळखती ॥ २१३ ॥ याविण पंचमूर्तिपूजन । तरी तें होय राजस भजन । ऐसियाचा निषेध आपण । तुकाराम स्वयें करिती ॥ २१४ ॥

शिव शक्ति आणि सूर्य गणपति । एकाचि म्हणति विष्णूसही ॥ १ ॥
हिरा गार दोन्ही मानिती समान । राजस भजनें वाया जाती ॥ २॥
अन्य देवतांसी देव म्हणवून । तामस जीवन तमोयोग्या ॥ ३ ॥
वाया जाण्यासाठीं केलासे हव्यास । अन्य देवतांस देवपण ॥ ४ ॥
आपुलिया मुखें सांगतसे धणी[2] । नव्हे माझी वाणी पदरींची ॥५॥
धन्य ते वैष्णव भजती केशव । सात्विक हे जीव मोक्षा योग्य ॥६॥
तुका म्हणे मोक्ष नाहीं कोणापाशीं । एका गोविंदासी शरण व्हारे ॥
(अभंग ४३००)

एवं इष्टनिष्ठा सांगोन । चावट पंचायतनोपासना खंडोन । हरिहर मानावे समान । हें तुकारामचि सांगती पुनः ॥ २१५ ॥

" हरिहरां भेद । नाहीं; करों नये वाद ॥१॥ एक एकाचे हृदयीं । गोडी

१ भावनेनें. २ श्रीहरि.

साखरेच्या ठायीं ॥ २ ॥ भेदकासी नाड । एक वेलांटीचि आड ॥ ३ ॥ उजवे वाम भाग । तुका म्हणे एक अंग ॥ ४ ॥ " (अभंग ३०४४)

म्हणोनी न पडतां पंचायतनाचे भरीं । आवडी पुजावे शंकर हरी । हें आम्हांस इष्ट परी । संप्रदायींचे ॥ २१६ ॥ एको देवो केशवो वा शिवो वेति । ऐसी बोलताहे स्मृति । म्हणोनी शिव आणि श्रीपति । भजावे प्रेमें ॥२१७॥ (चूर्णिका) याचें विशेष निरूपण । पुढें येईल संपूर्ण ॥ आतां मी आपुलें इष्ट करितों स्मरण । कीं शिवकृष्ण दोन्ही तात आपण । म्हणोनी सर्वभावें नमन । तदीय पदीं ॥ २१८ ॥ श्रीज्ञानेश्वर माय माउली । वंदोनी तियेची पाउली । कविताकमळमाळ आर्पिली । सप्रेम चरणीं ॥ २१९ ॥

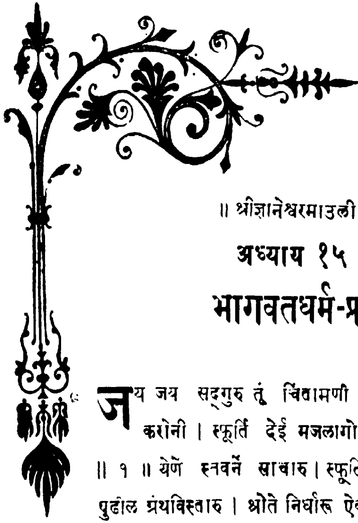
हरि ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे गद्यपद्यान्विते संप्रदाय-सुरतरौ पूर्वविहारे धर्मसाम्येऽपि भागवतधर्मवैशेष्यनिरूपणं नाम चतुर्दशं कुसुमम् ॥ १४ ॥

श्रीमहाराजांची अभंगवाणी

उमेश रमेश दोन्ही एकरूप । भजावे विकल्प सोडोनियां ॥ १ ॥
कृष्ण पाहोनिया आवडी शृंगारीं । यासाठीं मुरारी आठवावा ॥२॥
शिव पाहोनिया वैराग्याभिमान । यासाठीं श्रीकृष्ण सोडूं नयें ॥३॥
शृंगारविषयीं जाऊं नये मन । भजावा म्हणून उमाकान्त ॥ ४ ॥
वैराग्याच्या गर्वें द्वेषूं नये जगा । यास्तव श्रीरंगा आठवावें ॥ ५ ॥
शृंगारवैराग्य देवाचें देवासी । दोन्ही मिथ्या भासी अधिष्ठानीं ॥६॥
योग्य नव्हे तुज एकाचाहि गर्व । गर्वें देहभाव दृढ होत ॥ ७ ॥
म्हणोनिया इष्ट शिव शार्ङ्गपाणी । विघ्नें निवारोनी ब्रम्हीं नेती ॥८॥
ज्ञानेश्वरकन्या[1] श्रीकृष्णकामिनी[1] । देखे अधिष्ठानीं अविरोध ॥९॥

---

१ ग्रंथकर्ते.

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

अध्याय १५ वा,

भागवतधर्म-प्रकार

जय जय सद्गुरु तूं चिंतामणी । तूं सकळ विघ्नां दूर करोनी । स्फूर्ति देईं मजलागोनी । पुढें वाणी वदावया ॥ १ ॥ येणें स्तवनें साचारु । स्फूर्तिरूप जाहले श्रीगुरु । तरी पुढील ग्रंथविस्तारु । श्रोते निर्धारू ऐकोत ॥ २ ॥

मागील ऐकोनां निरूपण । सच्छिष्य सद्भावें करी प्रश्न । म्हणे धर्म सांगितलें आपण । सकल भागवतधर्मांचें ॥ ३ ॥ आतां शुद्धाशुद्ध धर्माधर्म । निर्णायक तर्क कीं आगम[1] । याचेंहि सांगावें वर्म । कृपा करोनी स्वामिया ॥ ४ ॥ आणि नवल कलियुगाची गति । तेथ न चाले धर्मस्थिति । एक पाद धर्माची गति । तरी केविं श्रीपति मग पावे ॥ ५ ॥ तें श्रीगुरु वदती आपण । साव-धान करीं श्रवण । येथ शुद्धाशुद्धतेचें कारण । शास्त्रप्रमाण निश्चयें ॥ ६ ॥ शास्त्राविण कांहीं । शुद्धाशुद्धता बोलिली नाहीं । गुणांची[2] सूक्ष्म गति लव-लाही । शेषशाई जाणतू ॥ ७ ॥ नाहीं तरी सूतिका[3] स्पर्शतां । अवघे वस्त्र कीं क्षालतां । यास्तव शुद्धाशुद्धविवेक वर्तवां । शास्त्रोंचि कळे ॥ ८ ॥ कलि यद्यपि तामस । परि हरिभक्तासी सात्विक सुरस । जैसें मारक होय सर्पविष । परी

---

१ वेदशास्त्र. २ सत्त्वादि तीन गुणांची. ३ बाळंतीण.

सुधारस सन्निपातादौ ॥ ९ ॥ एका एकाचें उपमर्दन । करोनी चाले गुणसंक्रमण[1] । यालागीं शुद्धाशुद्धविवेक पूर्ण । अतिकठीण तर्कयुक्ता[2] ॥१०॥ धातुपात्रास अशुद्ध स्पर्शतां । तें अग्नीनें शुद्ध होय तत्त्वतां। मृत्पात्रास स्पर्श होतां । तरी ते सर्वथा त्याज्य होय ॥ ११ ॥ शक्ति असलिया शरीरासी । कर्म न करितां दोष त्यासी । रोगें व्यापितां निज देहासी । कर्मकर्त्यासी महादोष ॥ १२ ॥ द्विविध आहे गुणसंक्रमण । मनोज दैवज भेदेंकरून । इंद्रियनिग्रह कामादिप्रवर्तन । हें मनोज गुणसंक्रमण जाणिजे ॥ १३ ॥ सुटोनी देवतांची स्थिति । पिशाचादि सभोंवतीं नांदती । मग देहीं शिरोनी बिघडविती । निज बुद्धीतें ॥ १४ ॥ हें दैवज गुणसंक्रमण । तयातें निज कर्म कारण । कर्माचें जीवास नाहीं ज्ञान । म्हणोनि शास्त्राचि प्रमाण शुद्धाशुद्धाविषयीं ॥ १५ ॥ मनोजन्य गुणसंक्रमण । तें किंचित् कळों शके तर्केंकरून । परी तेथेंहि घोटाळे अंतःकरण । जे धर्म कवणें निवडावा ॥ १६ ॥ अहिंसा एक साधूं जातां । तरी सत्य न साधे तत्त्वतां । वीतहव्य राजा आश्रमा येतां । भृगु तद्रक्षणार्थ बोलळे खोटें ॥ १७ ॥ आतां सत्यचि साधावें संपूर्ण । तरी अहिंसा सुटों पाहे करौन[3] । "हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः" म्हणोन । किरातवचन स्पष्ट असे ॥ १८ ॥ दयेनेंचि राव भरत । हरिणीगर्भा गेला त्वरित । एवं मनोधर्मांची विचित्र गत । न कळे निश्चित कवणातें ॥ १९ ॥ एकास एक धर्म वाटे । दुजा तो निषेधी नेटें । कठीण जीवनकलह प्रगटे । याचिमाजी ॥ २० ॥ म्हणोनी धर्माधर्म दोन्ही । सिद्ध मानावे शास्त्रावरुनी । महाभारतीं भीष्मांनीं । सांगितलें ऐसें ॥ २१ ॥ योगवासिष्ठीं ऐसें वचन । कीं श्रुतींहूनि युक्ति बलवान् । यालागीं संशय दारुण । धर्मांविषयीं ॥२२॥ तथापि युक्तीच्या ठायीं । धर्मांमाजी आश्रयो नाहीं । वासिष्ठवचन लवलाहीं । ज्ञानपर असे ॥ २३ ॥ वाक्यसमन्वयादि रीति । कां शक्तिलक्षणादि वृत्ति । इत्यादि ज्ञानाच्या अनुकूल युक्ति । वासिष्ठोक्ति बोलिल्या ॥ २४ ॥ परी धर्माधर्मांच्या

---

१ सत्त्वाचा रज, रजाचा तम इ. बदल. २ तर्क करणारास. ३ हातांतून.

ठायीं । शास्त्रावांचोनि गतिचि नाहीं । यालागीं सर्वांठायीं । शास्त्रचि सेविजे ॥ २५ ॥ परी तेंहि शास्त्र युगानुरूप । ऐसें बोलिलें सपडप । तथापि हा संशयारोप । भागवतधर्मी कदा नसे ॥ २६ ॥ कलींत एकपाद धर्मस्थिति । ती जाणावी स्मार्तादि धर्मरीति । भागवतधर्माची गति । तैसी नाहीं ॥ २७ ॥ जगीं नियम हाचि यथार्थ । न्यून तेंचि दुर्मिळ होत । पूर्ण तें सुलभ मिळत । सकळांलागीं ॥ २८ ॥ जेविं जल सुलभ सर्वांप्रति । परी गर्दभीमूत्र संग्रहावें लागे वैद्यप्रति । तैसा परमात्मा सुलभ सर्वांप्रति । दुर्लभ आणिक धर्मफळें ॥ २९ ॥ तंव वादी म्हणे हें कैसें । शास्त्र वदे ईशाराधन कठिण असे । सिद्धान्ती म्हणे तेंहि आपैसें । योग्यचि आहे ॥ ३० ॥ नवल वासनेची रीति । सुलभ कठीण वाटे तियेप्रति । जननीकृपा सुलभ क्षितीं[1] । ते नावडे पुत्राप्रति सर्वथा ॥ ३१ ॥ साधावया गणिकादया[2] । नाना करी धनोपायां । वासना सहज सांडोनियां । सायास इच्छी ॥ ३२ ॥ याचिलागीं भागवतधर्माहून । नाना धर्म निघाले गहन । कीं भागवतधर्मी निष्काम । घनश्यामसेवा बोलिली ॥ ३३ ॥ तंव वादी म्हणे ऐसें कां केलें । हें पाहिजे होतें भागवतधर्मीच बोलिलें । कीं ईश्वरें काम पुरविजे सकळे । शनैःशनैः ॥ ३४ ॥ तदा म्हणे सिद्धान्ती । हें काय पुससी आम्हांप्रति । जाऊनि पुसे शास्त्राप्रति । भागवतधर्मी प्रमाण जें ॥ ३५ ॥ शास्त्र ऐसें कां नाहीं बोलिलें । हें ईश्वरास पाहिजे विचारिलें । आम्ही हें बोलिलें हें न बोलिलें । एवढेंचि सांगूं ॥ ३६ ॥ जैसा आपुल्या भेटीवांचोन इतर । ईश्वर फळ दे कर्मानुसार । तो कर्मप्रवाह अनादि समग्र । गति सर्वेश्वर जाणे त्याची ॥ ३७ ॥ म्हणोनी कर्म न करोनी निर्माण । केवळ उपदेशिले लक्षण । भागवतधर्मी आपण । स्वतंत्र, भक्ता भेटावया ॥ ३८ ॥ तंव वादी म्हणे भागवत धर्म । म्हणजे काय मोक्षधर्म ? । तरी ते पूर्वी असोनी आज परम । क्षीणचि झाले ॥ ३९ ॥ तैं सिद्धान्ती म्हणे ऐक गोष्टी । भागवतधर्में मोक्ष मिळेल शेवटीं । परी स्मार्त मोक्षधर्माहोनि परिपाठी । अन्य

१ जगांत. २ वेश्येचें प्रेम.

तयाची ॥ ४० ॥ नर्मदास्नानें गंगास्नानें । एकचि स्वर्ग जरी पावणें । तरी काय वेगळें न म्हणणें । नर्मदेहून गंगेस ? ॥ ४१ ॥ मोक्षधर्मांचिया ठायीं । विशेष यतींविण अधिकार नाहीं । अधिकार यति व्हावयाहि । बहुशः ब्राह्मणाचाचि असे ॥ ४२ ॥ पतितासी कहीं । मोक्षसाधनाचा अधिकार नाहीं । आतां भागवतधर्म पाहीं । कैसा असे ॥ ४३ ॥ यज्ञपत्न्या सोडोनी पति । भगवद्भजनें पावल्या सद्गति । तैशीच गोपिकांची रीति । सर्वांप्रति ठाऊक ॥४४॥ वें वादी म्हणे नवल वाटे । वेदबाह्य धर्म असतां नेटें । कैसा आर्यांहीं मानिला हठें । आणि बौद्धादि कां निषेधिले ? ॥ ४५ ॥ सिद्धान्ती म्हणे ऐक उत्तर । श्रुतिबाह्य नाहीं भागवतविचार । गोपालतापनीयादि समग्र । श्रुति निर्धार सांगती ॥ ४६ ॥ श्रुति म्हणजे काय भगवत्प्रणीत । ते काय होती विशेष ग्रंथ । भागवतटीका भगवत्प्रणीत । यालागीं तीहि श्रुति होय ॥ ४७ ॥ श्रुतींत जो संक्षेपें बोलिला । तोचि भागवतीं विस्तारिला । यालागीं नाहीं वेगळा झाला । भागवत धर्मू ॥ ४८ ॥ जरी वामतंत्र ईश्वरप्रणीत । तरी ईश्वरापरीस स्वभोगसौलभ्य त्यांत । यालागीं त्यागिलें समस्त । वेदबाह्य समजोनी ॥ ४९ ॥ ज्याची कल्पना मनुष्यासहि येत । तें ईश्वरें सांगतां अनुवादचि होत । वामतंत्रांतील भोग सर्व ज्ञात । नाहीं अज्ञात विधि कोणी ॥५०॥ थोडासा विधि असला अज्ञात । तरी तेवढ्याचें फळहि मिळत । एवं वेदबाह्य ईश्वरप्रणीत । कारण बोधिलें त्यागावया ॥ ५१ ॥ बौद्धादिधर्म निश्चितीं । ते तव वस्तूंत विरोध करिती । आत्म्यासाचि शून्य म्हणती । यालागीं ते अनुभवेंचि त्यक्त ॥ ५२ ॥ आत्मा शून्य कळावया पाहीं । हेतु तंव सर्वथा कोणीच नाहीं । हें मी बोलिलें नानाठायीं । नाना ग्रंथीं ॥ ५३ ॥ आतां आगमेंचि मानावी शून्यता । तरी अपराध कोण वेद मानितां । वेद अनुभवायोग्य तत्वतां । म्हणोनि शून्यपंथा त्यागिलें वैदिकें ॥ ५४ ॥ वस्तुनिरूपणापुढें आण । वेदोक्त कर्महि मानिलें गौण । यालागीं संन्यासाश्रमाकारण । अधिकार नाहीं कर्मकांडीं ॥ ५५ ॥ अधिकारभेदें बौद्धादि तंत्र । प्रमाणहि मानिती

मुनीश्वर । परी भागवतधर्म स्वतंत्र । तैसा नोहे ॥ ५६ ॥ भागवत धर्माच्या ठायीं । स्वभोगबाहुल्य बोलिलें नाहीं । प्रत्युत निष्काम शेषशाई- । भजन लवलाहीं बोलिलें ॥ ५७ ॥ वेदीं विकल्पें बोलिली हिंसा । तेहि भागवत धर्मी नाहीं मीमांसा । वैदिककर्मार्पणें ईशा । विरोधहि नाहीं ॥ ५८ ॥ आतां सर्व वर्णाधिकार पाहुनी । निषेधावा जरी कोणी । तरी दुराचार सांगितलिया- वांचुनी । व्यर्थ मुनि निषेधिती ना ॥ ५९ ॥ महात्मे स्वयेंचि दयावंत । परी वचनबद्ध म्हणोनी शूद्रा वेदीं न घेत । तेचि वचन मिळतां सर्वाधिकाराप्रत । तरी व्यर्थ कासया निषेधितील ॥ ६० ॥ आणि भगवंतभजन सोडोन । धावें म्हणतां इतरांकारण । तरी ईश्वरभक्तिपरीस सेवारागसंपन्न । होवूं हें दारुण भय मना ॥ ६१ ॥ एवं दुराचार नाहीं । तरी निषेधितील कायी । आतां दुर्वि- चार तोहि । भागवतधर्मी मिळेना ॥ ६२ ॥ ईश्वराची उभयकारणता । आणि मुक्तीत जीवेशैक्यता । भागवतधर्मी विचार तत्वतां । अनिंद्यचि ॥ ६३ ॥ इतर वर्णाच्या अधिकारासाठीं । वामतंत्रहि माहात्म्ये साहती पोटीं । तेथ भाग- वत धर्म त्यागितलि शेवटीं । हे तव गोष्टी मनींहि नये ॥६४॥ एवं आचारें- विचारेंकरून । दूषावया नाहींचि कारण । किंचिद्वेदबाह्य वाटता जाण । दूषिलेंहि आहे ॥ ६५ ॥ पांचरात्रीचा विचार । जीवोत्पत्यादि दूषी ब्रह्मसूत्र। परी भगवदभिगमनादि आचार । श्रीआचार्य शंकर न दूषिती ॥ ६६ ॥ तंव वादी म्हणे वासिष्ठलैंगपुराणीं । वेदमार्गास त्यागोनी । पांचरात्रीं शिरला शांडिल्यमुनि । तो अधोगति गेला हा वाणी असे ॥६७॥ सिद्धान्ती म्हणे तेथ कथा । शांडिल्य नित्य पापें करीत होता । त्याचेंचि फळ तत्वतां । यमलोक झाला तयातें ॥ ६८ ॥ परस्त्रीगमनादि अनंत । शांडिल्य होता पापें करीत। यास्तव नरक भोगोनी विष्णुलोकाप्रत । भागवत धर्मेंचि गेला तो ॥ ६९ ॥ आश्वलायन वाजसनेयी उच्चार करितां । तरी अनर्थप्राप्ति तयाहि तत्वतां । बळेंचि वेदमार्ग त्यागोनी सर्वथा । पापरत द्विज झाला तो ॥ ७० ॥ यद्यपि नामें पाप जाय गहन । तरी पाप करणें हा नामापराधहि जाण । सत्ययुगीं

हें अधिक प्रमाण । यास्तव दारुण फळ पावला शांडिल्य ॥ ७१ ॥ आणि पाप करोनी पूजिला श्रीपति । ऐसी भावना तयाचे चित्तीं । कीं मज पापेंहि होईल मुक्ति । म्हणोनी श्रुति त्यागिली ॥ ७२ ॥ भोगासाठीं धर्मत्याग । तो न साहे रमारंग । ईश्वरासाठीं धर्मत्याग । तरी तयाचा पांग सकळ फेडी ॥७३॥ सुलभ जे म्हणती भक्ति । तयाचा अर्थ नाहीं विषयासक्ति । ईश्वर मिळे शीघ्रगति । आणि विघ्नें न येती म्हणोनी सुलभ ॥ ७४ ॥ पुनः वासिष्ठलैंगींच आहे वचन । कीं कुमार्गपूजनेंहि नारायण । संतुष्ट होऊन तयाकारण । शेवटीं दिधली श्रौतगति ॥ ७५ ॥ वासिष्ठलैंग उपपुराण । तें महापुराणानुकूल प्रमाण । पांचरात्र[1]-प्रशंसा पूर्ण । भारतीं आणि पुराणीं ॥ ७६ ॥ आतां आम्ही जो बोलिलों भागवत धर्म । तो तंव भागवत पुराणानुसार परम । तेथ पांचरात्रागम[1] । कार्यापुरता ॥ ७७ ॥ केवळ पांचरात्रोक्त नाहीं म्हणोनी । संशय न घ्यावा व्यर्थ मनीं । याचा विशेष प्रकार तुजलागुनी । पुढेंहि सांगूं ॥ ७८ ॥ कलिमाजीं वर्णसंकर । भागवतधर्में होईल साचार । ऐशा अभिप्रायें बोलिलासी निर्धार । तेंहि अयोग्य ॥ ७९ ॥ कल्की-अवतार झालियावरी । विष्णुभक्तांची वाढली कुसरी । हे कल्कीपुराणीं सुंदरी । शशिध्वजोक्ति[2] ॥ ८० ॥ कल्की वर्णाश्रमधर्मस्थापक । परी भक्तींत चातुर्वर्णाधिकार तेव्हांहि सुरेख । ऐसे कल्कीपुराणींच श्लोक । तेंहि प्रमाण ऐकें ॥ ८१ ॥

भक्तस्यापि हरौ द्वैतं सेव्यसेवकवत्तदा ।
नान्यद्विना तमित्येव क च किंचन विद्यते ॥ ३९ ॥
भक्तः स्मरति तं विष्णुं तन्नामानि च गायति ।
तत्कर्माणि करोत्येव तदानंदसुखोदयः ॥ ४० ॥
नृत्यत्युद्धतवक्रौति हसति प्रैति तन्मनाः ।
विलुंठत्यात्मविस्मृत्या न वेत्ति कियदन्तरम् ॥ ४१ ॥
एवंविधा भगवतो भक्तिरव्यभिचारिणी ।

१ या नांवाचा ग्रंथ आहे. २ शशिध्वज राजानें म्हटलें आहे.

पुनाति सहसा लोकान्सदेवासुरमानुषान् ॥ ४२ ॥
भक्तिः सा प्रकृतिर्नित्या ब्रह्मसम्मतप्रकाशिता ।
शिवविष्णुब्रह्मरूपा वेदाद्यानां वराऽपि वा ॥ ४३ ॥

मुळीं पदें ऐसीं असती । कीं देव असुर मानुषें भक्तीनें तरती । सर्व वेदांत वरिष्ठ भक्ति । सेव्यसेवकस्वरूपिणी ॥ ८२ ॥ एवं कलियुगाचे अंतीं । सत्य-युगस्थापक कल्कीची स्थिति । तेव्हां निशाण गाजवी भक्ति । यालागीं धर्मी भागवतीं भय नाहीं ॥ ८३ ॥ कलीची विचित्र थोरी । भागवतीं वर्णिली नानापरी । केवळ नामस्मरणेंचि मिळे हरी । अल्पकाळ आचरितां ॥ ८४ ॥ कलि न बाधी भगवद्भक्ता । कृतादींचे लोक तत्वतां । कलींत जन्म इच्छिती सर्वथा । यालागीं धर्मा भागवता क्षीणता नाहीं ॥८५॥ हें मागांही बोलिलों तुजप्रति । पुढेंहि सांगेन नानारीति । जन नानाविध असती । यालागीं धर्म-स्थिति नाना ॥ ८६ ॥ अतिरेक न व्हावा म्हणोन । प्रायश्चित्त झालें नाम-स्मरणभिन्न । ऐसें स्मृतींत निरूपण । ऐकिलें बहुतीं ॥ ८७ ॥ आतां नाम-स्मरणेंचि मुक्त होतां । तरी वया हरीचि रक्षिता[१] शिक्षिता[१] । यालागीं धर्मा भागवता । सांडूंचि नये ॥ ८८ ॥ परी नामस्मरणासहि न मानुनी । बहु अधर्मी वर्तती जनीं । त्यांचीच निंदा सकल वचनीं । कलीस घरोनी केली असे ॥ ८९ ॥ सत्ययुगीं धार्मिक । कलियुगीं अधार्मिक । हे दोन्ही भागवत-भिन्न[२] लोक । भगवदुपासक तंव निर्भय सदा ॥ ९० ॥ यालागीं सांडोनी सर्व आयास । भागवत धर्मीचि करावा प्रवेश । वैदिक धर्महि तयास । विरुद्ध नाहीं ॥ ९१ ॥ सत्वशुद्धि होवोनि मिळेल भगवंत । तोचि आचार सांगे धर्म भागवत । केवळ तामसराजसहि कर्म असतां ईश्वरार्थ । तरी सत्वचि उपजवी ॥ ९२ ॥ (चूर्णिका) परी येथ तामस न घेयावें मांसभक्षण । कीं राजस न घेयावें परस्त्रीगमन । स्वभोगभाग परित्यागोन । केवळ ईश्वरार्थे तरी तामस राजस पूर्ण सात्विक होय ॥ ९३ ॥ परी ठाऊक नसतां शास्त्रस्थिति ।

१ रक्षण करणारा व मार्गास लावणारा. २ भागवतधर्मांहून निराळे.

व्याध-घंटाकर्णाऐसी भक्ति । घडताहि होय भगवत्प्राप्ति । विचित्र स्थिति ईश्वराची ॥ ९४ ॥ परी शास्त्र कळलिया जाण । तरी बळेंचि तामस राजस कर्म करून । संपत्कालीं[1] सात्विक अव्हेरून । नारायण भजूं नये ॥ ९५ ॥ भजताहि जरी मिळे सद्गति । तरी काळ लागे तयाप्रति । शांडिल्यासी जाहली दुर्गति । तें सात्विक-त्यागाचेंचि फळ ॥ ९६ ॥ आपत्कालीं ईश्वरार्थी । भलतें[2] करूनी भक्त तरती । परी संपत्कालीं सात्विकोपास्ति[3] । भगवदर्थी सदा कीजे ॥ ९७ ॥ तंव वादी म्हणे हें नाहीं । संपत्कालीं राजस करोनिहि । गोपिका तरल्या लवलाहीं । पति सोडोनी भगवत्कामें ॥ ९८ ॥ पिता सांडोनी तरला प्रल्हाद । म्हणोनी संपत्कालींहि विपरीत होय शुद्ध । सिद्धान्ती म्हणे चित्त करोनी शुद्ध । उत्तर ऐके ययाचें ॥ ९९ ॥ जीवोपासना वेदीं निषिद्ध असतां । ईश्वरोत्कर्षभावनें भजावा पिता । तो संबंध प्रत्यक्ष ईश्वरींचि होता । तरी पिता त्यागितां राजस नोहे ॥ १०० ॥ एवं पतीचेहि ठायीं उत्कर्षभाव । तो भगवंतचि पति झालिया स्वयमेव । राजस नाहीं स्वभाव । सात्विकचि तो ॥ १०१ ॥ आणि भगवत्साक्षात्कार प्रत्यक्ष असतां । तेथ कासयाची काळ-विचार्यता । माधुर्यभक्ति करावी तत्वतां । येथ नारदसूत्रहि प्रमाण असे ॥ १०२ ॥ शास्त्र असतां राजस नाहीं । आणि सात्विक कर्म जें बोलिलें कांहीं । तें उपासनेंतचि लवलाही । गोपिकांची तंव भक्ति होती ॥ १०३ ॥ भगवंतीं काम ठेवितां । तरी स्वदेहविसर पडे तत्वतां । तैसा मांसभक्षणादि वैधि करितां । न पडे कीरू[4] ॥ १०४ ॥ म्हणोनी तें तामस । शास्त्र कळतां वर्जावें निःशेष । तैसे भगवद्द्वेषादि राजस । विरोधभक्तीस वर्जावें ॥१०५॥ जो भगवंताविण आना हातीं । न मरेल तेणें विरोध धरावा भगवंतीं । द्वेष सर्वथा नोहे भक्ति । तया होये मुक्ति हा भगवत्स्वभावो ॥ १०६ ॥ द्वेषानें जे होय उपास्ति । त्याचा परिणाम न होये ज्ञानोत्तरभक्ति । यालागीं

---

१ अनुकूल परिस्थिति असतांना. २ एकादें शास्त्रबाह्य वर्तन. ३ सात्विक मार्गानेंच जावें. ४ खात्रीनें.

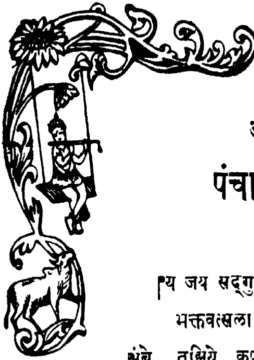
ईश्वरीं परानुरक्ति[1] । हे बोलिली भक्ति भागवत धर्मी ॥ १०७ ॥ विशेष सात्विकसेवन- । विधि गौणी भक्तींत जाण । परा भक्तींत प्रीतिसंपन्न । प्रेमानुसार भक्त जाणे ॥ १०८ ॥ एवं भागवतधर्मप्रकार । तुज कळों दे समग्र । वाचे गायी आळंदीश्वर । भयविचार सोडोनी ॥ १०९ ॥ श्रीज्ञानेश्वर माय माउली । तियेची वंदोनी पाउली । कविताकमळमाळ वाहिली । सप्रेम चरणीं ॥ ११० ॥

हरि ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे गद्यपद्यान्विते संप्रदायसुरतरौ पूर्वविहारे भागवतधर्मप्रकारकथनं नाम पंचदशमं कुसुमम् ॥ १५ ॥

१ परम प्रेमनिष्ठा.

॥ अभंग ॥

दुरुनियां देवा जे कां पाचारण । तेंचि पैं लक्षण अविवेकें ॥ १ ॥
बारा कोसांहूनि भागीरथीजळ । न करी तात्काळ तृषाशांति ॥२॥
कालवेतील पाणी तृषा शांत करी । तैसी वेळेवरी गंगा न ये ॥३॥
तैसें अंतकाळीं दुरुनि स्तवितां । येणें भगवंता शीघ्र नोहे ॥४॥
म्हणुनि आधींच गुरुकृपायोगें । ठेवावा श्रीरंग हृदयांत ॥५॥
मग जेव्हां जेव्हां कामा येतो हरी । ऐसी परोपरी प्रचीत कीं ॥६॥
लागलिया अग्नि खणणें विहीर । कोण तया सार ज्ञानी म्हणे ॥७॥
तैसा मृत्यु येतां मग स्मरे हरी । अज्ञानता खरी वसे तेथें ॥८॥
दुजा घरा अग्नि लागला पाहून । आपुलें सदन ओलवावें ॥९॥
तैसा मृत्यु सर्वां येतो हें जाणोनि । आधीं चक्रपाणि आठवावा ॥१०॥
आपुलें मंदिर ओलविल्यावरी । झोंपडी दुसरी राखों जाती ॥११॥
तैसें गुरुकृपें आपण निवावें । मग निववावें विश्व सारें ॥ १२ ॥
सर्व वेदांताचा येथेंचि कळस । सिद्धसाधनास हेचि वस्तु ॥१३॥
ज्ञानेश्वरमुखें हाचि उपदेश । सकळ जनांस दृढ व्हावा ॥१४॥
(श्रीगुलाबराव महाराजकृत)

श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ.

अध्याय १६ वा,

पंचविध भगवद्भजन

जय जय सद्गुरु सर्वेश्वरा । सच्चिदानंदा करुणाकरा ।
भक्तवत्सला दीनोद्धारा । आळंदीपते ॥ १ ॥
अंबे, तुझिये कृपादृष्टि । भगवद्रूपाचि भासे सृष्टि ।
अद्वैतीच भजन उठी । श्रीगुरुचरणाचें ॥ २ ॥ सद्गुरुचरणाचिये महिमे । जें बोलिजे एकप्रेमें । तें सावधान हृदयीं गमे । तैसें कीजे श्रोतेजनीं ॥ ३ ॥ मागां बोलिलें निरूपण । भागवतधर्मप्रकार गहन । ते ऐकोनी शिष्य करी प्रश्न । कर जोडून श्रीगुरूतें ॥ ४ ॥ म्हणे स्वामीचें वचनामृत । पीतां जीव नव्हे तृप्त । यालागीं वारंवार चित्त । याचित[1] उत्तरभातुकें[2] ॥ ५ ॥ एक संशय माझे मनीं । निष्कामा आश्रय चक्रपाणि । तरी सकामानें देव कोणी । ईश्वरावांचोनि भजावा ? ॥ ६ ॥ दुसरी शंका कैसें भजन । कैसें धर्माचें लक्षण । कासया धरावेत बाह्य चिन्ह । अंतश्चिन्हावांचोनि ॥ ७ ॥ अंतश्चिन्ह आंगीं असतां । बाह्यचिन्हें होती वृथा । आणि अंतश्चिन्हें आंगीं नसतां । तरी वृथा बाह्यचिन्हें ॥ ८ ॥ ऐसा ऐकोनी शिष्यप्रश्न । सद्गुरु वदती सुंदर वचन । म्हणती सावध करी श्रवण । सर्वांगा कान करोनी ॥ ९ ॥ जरी निष्काम भक्तीविण । सर्वथा नोहे भागवतपण । तथापि सकामाकारण । एक नारायणचि आश्रयो ॥ १० ॥ इतर देवतांची भक्ति । जे नाना नर करिती । त्यापरीस सकामहि भक्ति । श्रीहरीची अति-

---

1 मागतो. 2 उत्तरें रूप खाऊ.

श्रेष्ठ ॥ ११॥ मुष्टिमन्या पोह्यांसाठीं । ज्यानें कनकराज्यपदीं । द्विज[1] बैसविला तो सांडुनी जगजेठी । पसरिजे ओटी कवणापुढें ? ॥ १२ ॥ शत्रूचा बंधुहि येतां शरण । तत्काळ केलें लंकादान । तो सांडुनी करुणाघन । पाहावा कोण आणिक ॥ १३ ॥ एवं भजतां मेघश्याम । इहलोकींचे पुरविले काम । आतां परलोकहि ध्रुव मागतां परम । पुरुषोत्तमें दिधला ॥ १४ ॥ म्हणोनी सकाम जरी जाहला । तरी माधवचि पाहिजे भजला । लेंकुराची आळ पुरवावयाला । मायचि समर्थ ॥ १५ ॥ परी निष्काम भक्तीची रीति । काळेंविण भगवत्-प्राप्ति । तैसी नाहीं सकामभक्ति । एथ काळ निश्चियीं लागतु ॥ १६ ॥ जेव्हां जडली निष्काम प्रीति । तेव्हांचि ज्ञान वैराग्य भक्ति । चित्तामाजीं आविर्भवति । सात्वतश्रुति हेंचि वदे ॥ १७ ॥

शृण्वन्सुभद्राणि रथांगपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन्विलज्जो विचरेदसंगः ॥ ३९ ॥
एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥ ४० ॥
इत्यच्युतांघ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।
भवंति वै भागवतस्य राजंस्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥४१॥

(भागवत स्कंध ११, अ० २)

कान ऐकती हरीचे गुण । श्रीहरिरूपीं जडले नयन । हरिवांचुनि एकहि क्षण । मन चिंतन करूं नेणे ॥ १८ ॥ प्राण निर्माल्यवास पाहे । वाणी सदा मुकुंद वाहे । हात सेवमाजीं स्वयें । मंदिरगमना पाय उत्सुक ॥ १९ ॥ एवं भगवंताविण । जया वेगळा नसे एकहि क्षण । तया भक्ति वैराग्य आणि ज्ञान । सहज जाण उचंबळती ॥ २० ॥ सकाम भक्तांची रीति । धर्म साहाकारी पाहिजे त्याप्रति । धर्मावांचुनि सकाम भक्ति । कल्पांतींहि फळेना ॥ २१ ॥ भक्तांचें संकष्ट भगवंत । जैं सोशी जरी समस्त । तरी हें निष्काम

---

[1] सुदामा ब्राह्मण.

भक्ताविषयींच विख्यात। सकाम भक्तासी पाहिजे धर्म ॥ २२ ॥ परी धर्माची ऐसी सोय। प्राणापर्यंत वाट पाहे। आणि ईश्वर संकटीं रक्षितु आहे। निजदासातें ॥ २३ ॥ शिबी धर्मे परीक्षिला। तो मांस देतां कंठीं प्राण आला। शेवटीं धर्मफळ तयाला। धैर्येंचि मिळालें ॥ २४ ॥ दामाजीमार्गी मधुसूदन। महार होवोनि पूजिला यवन। परी येथहि सकाम भक्ति पूर्ण। नव्हती विप्राची ॥ २५ ॥ त्यानें नाहीं याचिलें गोविंदा। परी चिंता पडली परमानंदा। यालागीं केला धंदा। आपणचि नफराचा[1] ॥ २६ ॥ द्रौपदी मागे वारंवार। तिची आशा पुरविली समग्र। परी शाकपत्राविण ऋषीश्वर। नाहीं जेवविले यदुनाथें ॥ २७ ॥ तथापि संकटीं रक्षितां। द्रौपदीची भक्ति वाढती तत्वता। सोन्याची नगरी सुदामयास मिळतां। प्रेम वाढला त्याचाही ॥ २८ ॥ अर्ध सकामासी देतां भगवंत। त्याचें निर्मळ होय चित्त। जैसा ध्रुवपश्चात्ताप भागवतांत। कीं मीं काय व्यर्थ मागितला संसार देवा! ॥२९॥ म्हणोनी धर्मसहायेंकरून। अर्ध सकामाची इच्छा होय पूर्ण। आणि निष्कामासी संकट येतां जाण। स्वयें भगवान अंगें सोशी ॥ ३० ॥ असो सकामहि जरी भगवद्भक्त। तरी त्याचें ऐसें असावें चित्त। कीं फळ मागोनहि न देता भगवंत। तेथ कारण दैव आपुलें ॥३१॥ परी फळ नाहीं मिळालें म्हणोनी। सोडूं नये कैवल्यदानी। आतां पूर्ण सकाम तंव फळ न मिळतां क्षणीं। देत सोडुनी उपास्या[2] ॥३२॥ म्हणोनी तयासाठीं कुसरी। कर्में निर्मिलीं नानापरी। अर्ध सकाम येवो निर्धारीं। भागवतधर्मी प्रवेशावया ॥ ३३ ॥ तुवां पुसिला दुसरा प्रश्न। कीं बाह्य चिन्हांचें कारण कवण। त्याचेंहि ऐक समाधान। सावध मन करोनी ॥ ३४ ॥ अविद्येची अगाध गति। बाह्यचिन्हें होय अहंमति। अंतश्चिन्हा अभ्यास लागती। करावया ॥ ३५ ॥ देहाच्या आंत आहे प्राण। तो आत्म्याच्या सन्निध असोन। लोक म्हणती हा माझा प्राण। परी मी प्राण ऐसें न म्हणती ॥ ३६ ॥ त्याहोनी बाह्य रूप नाम। तेथ

१ महाराचा. २ उपास्य देवतेला.

लोकांस होय अहंभ्रम । मी शिवराम, मी सिताराम । मी मनुष्य, मी ब्राह्मण कीं ॥ ३७ ॥ एवं जवळींचें वाटे भिन्न[1] । आणि दुरींचें होय अभिन्न । हा महिमा असे संपूर्ण । अविवेका ॥ ३८ ॥ मायेवरी शिवी देतां । तरी विनोद वाटे चित्ता । परी बायकोस वाईट म्हणतां । क्रोध सर्वथा नावरे ॥ ३९ ॥ अति विचित्र माधवमाया । जे ब्रह्मादिकां नये आया[2]। लिंगींचि[3] संस्कार उठती वाया । अलिंगीं ये उपाया अभ्यासू ॥ ४० ॥ आपुला जन्म कहीं । आपण देखिलाचि नाहीं । तथापि बाह्य बाप आई । म्हणतां गोवी तेथेंचि पडे ॥ ४१ ॥ इतर स्त्रियेस माय म्हणतां । तरी अभ्यासू लागे चित्ता । बाह्य संस्कारेंचि वर्ततां । उपजे अहंता मूढाप्रति ॥ ४२ ॥ यज्ञोपवीत घातल्याविना । वेदाधिकार न ये ब्राह्मणा । तात्पर्य न घेतां बाह्यचिन्हा । अंतश्चिन्हा विलंबू ॥ ४३ ॥ विवाह तरी बाह्य संस्कार । परी तेवढ्यानेंचि पतिपत्नी-संबंध थोर । कारण अध्यासाचा स्वभाव दुस्तर । तो उपजवी अहंकार बाह्यचिन्हीं ॥ ४४ ॥ आणिक एक उपपत्ति । समाधींत अंतश्चिन्ह तीव्र होती । व्युत्थानीं ते मंद पडती । ही आहे अनुभूति सकळांचें ॥ ४५ ॥ ज्ञानियासी चिन्हाविण । कर्तव्य नाहीं हें प्रमाण । परी अज्ञानियासी बाह्यचिन्ह । महारक्षण संस्कारा ॥४६॥ अहेव[4] पुसील कुंकुम । तरी काय तुटे पतीचा प्रेम । मग उगाचि गळसरीचा संभ्रम । गळा भार कासया ॥ ४७ ॥ अंतश्चिन्हाची दुर्लभ गति । ते वाढवा अधिकारासहि खाती । जैशी समाधींत जडतावृत्ति । तरी मी ब्राह्मण कीं कोण हें न कळे ॥ ४८ ॥ परी समाधीहूनि व्युत्थानीं[5] येतां । यज्ञोपवीत कंठीं नसतां । तरी मी शूद्र ऐसीच अहंता । उपजेल तया ॥ ४९ ॥ यद्यपि लिंग नाहीं परमहंसीं । तथापि ज्ञानदशा विहित त्यासी । चिन्हविचार अज्ञानियासी । हें अनुपदेशी बोलिलें ॥ ५० ॥ समाधींत आत्म्यैक्यवृत्ति । व्युत्थानीं येतां देहाहंकृति । परी बाह्य चिन्ह असतां निश्चितीं । व्युत्थानीं हरिदास्याहंकृति उपजे ॥ ५१ ॥ जे अभिमान बाहती

१ परके. २ आटोक्यांत. ३ बाह्यचिन्हांनीं. ४ सुवासिनी स्त्री. ५ जागृतींत.

अांगीं । आम्ही हरीचे भूषावयालागीं । ऐसें वदलें कैवल्यचौरंगीं[1] । बैसोनि तात[2]॥ ५२ ॥ आणिकहि प्रयोजन । विवश असतां दीक्षित आपण । रक्षितां न येती अंतश्चिन्ह । तैं बाह्यचिन्ह येती कामा ॥ ५३ ॥ केवळ विभूतीच्या लेपें[3] । दुर्जनें तरलीं अमूपें । तुळसीसन्निध मरतां साक्षेपें । वैकुंठदीपें[4] तीं झालीं ॥ ५४ ॥ पिशाचादिकां ओळखावया । बाह्य लिंगाचि सुलभ शिष्य-राया । नाहीं तरी ग्रस्त काया । इच्छिती करावया प्रयत्न ॥ ५५ ॥ अंतःशुद्धि न कळे पिशाच्चाप्रति । ते बाह्य चिन्हें पाहोनिचि परतती । अंतश्चिन्हें एका-दियास साधती । बाह्यचिन्हें अभिमान सर्वांप्रति होय ॥ ५६ ॥ अंतश्चिन्हें निर्मळ वासना । बाह्य चिन्हें अदृष्ट उपजे जाणा । अन्यथा यज्ञसामुग्रीविना । स्वर्ग कवणा कां न मिळे ? ॥ ५७ ॥ साचचि अंतश्चिन्हाविण । वृथा होती बाह्यचिन्ह । परी मृदु संवेगी असतां अंतश्चिन्ह । बाह्यचिन्हें तीव्र होती ॥५८॥ केवळ अंतश्चिन्हीं लागला । तो साचचि उद्धरिला । केवळ बाह्यचिन्हीं पडला । तो बुडाला निःसंशय ॥ ५९ ॥ परी केवळ अंतश्चिन्ह-निमग्न । कोणी न सांपडे योगियाविण । आणि केवळ बाह्यचिन्हीं निमग्न । तो पतित पूर्ण आम्ही म्हणों ॥ ६० ॥ परी साधक मध्यस्थ असती । तयांची ऐसी असे स्थिति । कीं अंतश्चिन्हें मृदु असती । बाह्यचिन्हें होती तीव्र ते ॥६१॥ विष्णुभक्ति आवडे पोटीं । परी मी वैष्णव हें वाटे माळ घालतां कंठीं । यालागीं जंव ब्रह्मरूप न भासे सृष्टि । तंव लिंगें[5] गोमटीं न उच्छेदावीं ॥६२॥ आणि कळलिया किंचिज्ज्ञान । नख केश राहवी शारीरिक चिन्ह । केवळ द्वेषावें धार्मिक चिन्ह । हें कोण ज्ञान म्हणावें ६३॥ पुनः बाह्यचिन्हाविण । विकारांचें न घडे नियमन । दृष्टान्त करावा श्रवण । येचि विषयीं ॥ ६४ ॥ पहिलेंचि कळतें स्त्रियेच्या पोटीं । कीं माझें शरीर पुरुषासाठीं । परी भलत्या पुरुषा-च्या न लागावें पाठी । म्हणोनी गोमटी बाह्योद्वाह[6]व्यवस्था ॥ ६५ ॥ तैसी भक्ति

१ मोक्षपदावर. २ श्रीज्ञानेश्वर. ३ नुसतें भस्म लावूनही. ४ वैकुंठांत तेजस्वी बनले. ५ आचारव्यवस्था. ६ विवाहादि.

उमटे मनीं । परी तीं अर्पावी कवण्या स्थानीं । हे इष्टनिष्ठा दावायालागुनी । नियामकपणीं बाह्य चिन्हें ॥ ६६ ॥ आणिक एक उपपत्ति मोठी । बाह्यचिन्हें मिळे उपादानतुष्टि । तेणें एक अशक्ति हारपोनी पोटीं । सात्विक ईशश्रद्धा परिपाटी[1] उपजों लागे ॥ ६७ ॥ तंव वादी म्हणे भस्मोद्धूलनादि[2] बाह्य-चिन्ह । गाढवा मनुष्या समसमान । सिद्धान्ती म्हणे ऋतुकालस्त्रीसंगादि अंतश्चिन्ह । मनुष्याहून पशूंतचि अधिक ॥ ६८ ॥ वादी म्हणे बाह्य चिन्हाची । आशा बंधक होईल साची । सिद्धान्ती म्हणे अंतश्चिन्हरूप निराशा चातकाची । काय संसाराची मोचक ? ॥ ६९ ॥ आम्ही नाहीं निंदित अंतश्चिन्ह । बाह्यचिन्हाचें दावितों प्रयोजन । दोन्ही चिन्हीं सत्वगुण । वाढवावा सज्जनीं ॥ ७० ॥ दुसराहि गुह्य विचार । कीं बाह्यचिन्ह नसतां निर्धार । तो चुकतां तया पातित्यशास्त्र । झडकरी बहिष्कार घालिना ॥ ७१ ॥ बाह्याचिन्ह जयाचे आंगीं । तो सामर्थ्य असोनी चुकतां प्रसंगीं । तरी पातित्यशास्त्र तयालागीं । प्रायश्चित्तीं म्हणतसे ॥ ७२ ॥ म्हणवोनी मीं न व्हावें पतित । न व्हावें संप्रदायबहिर्भूत । ऐसी इच्छा वागवी चित्त । तें बाह्यचिन्ह बळेंचि ॥ ७३ ॥ यास्तव पूर्ण झालियावीण । निंदूं नयेत बाह्यचिन्ह । माळामुद्रादिकांचें लेणं । आमुच्याही संप्रदायीं ॥ ७४ ॥ परी राधिकेची तुळसी सवती । म्हणोनी कोणी तुळसीमाळ न घालिती । तैसी सांप्रदायीं रीति । आमुच्या नाहीं ॥ ७५ ॥ सवती आदिक लीला समस्त । राधा-परमेश्वर रागद्वेषरहित । आपण द्वेष उगाचि भक्तींत । सांगतों निश्चित करूं नये ॥ ७६ ॥ याचेंहि स्पष्टीकरण । पुढें होईल संपूर्ण । आतां कैसे भगवद्भजन । तेंहि श्रवण करावें ॥ ७७ ॥ अभिगमन, उपादान । पूजा, स्वाध्याय आणि ध्यान । ऐसें पंचविध भगवद्भजन । भागवतधर्मीं बोलिलें ॥ ७८ ॥ प्रातःकाळीं उठोनी । भवें हरिमंदिरा जाऊनी । तुझा दास मी ओळखें[3] म्हणुनी । चक्रपाणी नमावा ॥ ७९ ॥ जो संबंध अनेक

---

१ अनुक्रमें. २ भस्मधारण वगैरे. ३ देवा, तूं मला विसरूं नकोस.

तो तयाचा । उच्चार करोनी साचा । भगवन्नाम जपावें वाचा । अभिगमन या नांव ॥ ८० ॥ मग तया दास्यासाठीं । पूजासाहित्य उठाउठीं । आणणें या शास्त्रपरिपाटी । उपादान म्हणती ॥ ८१ ॥ मग स्नान आदि यथोपचार । पूजा तेचि इज्या[1] सुंदर । पुराणश्रवण का कीर्तनगजर । स्वाध्याय निर्धार हा एक ॥ ८२ ॥ शेवटीं सायंकाळापासुनि । एकाग्र चिंतावा चक्रपाणी । तोचि करावा जागृतीं स्वप्नीं । या नांव योगू[2] ॥८३॥ आतां जयातें माधुर्यसेवा[3] । तेणें माधुर्यरंगींच योगु करावा । किंवा ब्राह्ममुहूर्ती[4] आश्रयावा । योगू तेणें ॥ ८४ ॥ जयासी करणें बालसेवा । तेणें योगू निशींच करावा । आणि ज्ञानाचाहि ठेवा । असावा योगीं ॥ ८५ ॥ देहत्रयविनाश करून । भगवंतीं संबंध करावा स्थापन । ऐसें अगस्तीचें वचन । म्हणोनी ज्ञान पाहिजे यालागीं ॥ ८६ ॥ एवं हरिकीर्तनींहि पूर्वरंग । मूर्ति संनिध नसतां करावा अद्वैत[5] चांग । मूर्तिसन्निध अवघा रंग । भक्तीचाचि कीजे ॥ ८७ ॥ एवं गौणी भक्ति माझें भजन । परा भक्त स्वतंत्र पूर्ण । तया ध्यानचि गान कीं गानचि ध्यान । वर्तन पूजन[6] तयाचें ॥ ८८ ॥ तो पूजेतचि अनुरागें । कीं कीर्तनीं सदा रंगे । ध्यानाच्याचि पाठीमागें । परी समाधि न भंगे तिही काळीं ॥ ८९ ॥ म्हणोनि गौणी भक्ति जोंवरि । निष्कामें कीं अथे सकामें कुसरी । बाह्यचिन्हें धरोनी देहावरी । पंचविध भगवद्भजन कीजे ॥ ९० ॥ लालनीं नमनादिप्रधान अभिगमन । वात्सल्यांत अग्रोदकादि जाण । माधुर्यांमाजीं समसमान । दोन्ही हे होती ॥ ९१ ॥ स्वसंबंधें योगु कीजे । ज्ञान अद्वैत आश्रयिजे । हें सांगितलें आघवें सहजें । पुसिलें जें त्वां ॥ ९२ ॥ येणेंचि रीति गुरुशिवभजन । परी शिवभजनीं भिन्न उपादान । जेवि बिल्व अपेक्षी उमारमण । तुळसी आवडे गोविंदा ॥ ९३ ॥ आतां उपादान पाहिजे कवणे रीति । तयाची शुद्धाशुद्ध

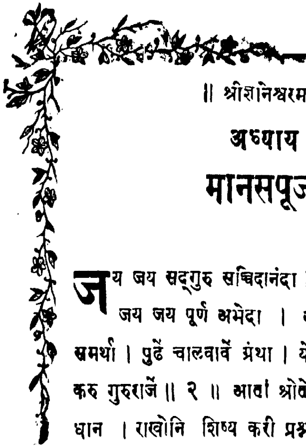
---

१ पूजा. २ ध्यानयोग. ३ देवास पति मानून सेवा करणें. ४ चार घटका पहाटेस. ५ अद्वैताचा पूर्वरंग. ६ परम भक्ताचें वर्तन हेंच त्याचें देवपूजन.

स्थिति । धर्मशास्त्रीं यथारीति । पहावी आणि आम्हीही वदूं ॥ ९४ ॥ इये अध्यायीं निरूपण । केलें पंचविध भगवद्भजन । स्थापोनिया बाह्य चिन्ह । आश्रय दिधला सकामाहि ॥ ९५ ॥ आतां श्रीगुरुचरणकमळा । निरखोनिया हृदयडोळा । आनंदें भोगूं सोहळा । जीवन्मुक्तीचा ॥ ९६ ॥ वाचा नियमोनि सद्गुरुनामें । मन नियमोनि योगधर्में । अभिगमनोपादानपूजाकर्में । इंद्रियें नियमूं ॥ ९७ ॥ प्राण नियमूं संयमनें । उपासना येणें मानें । संबंधाचेनि अनुगुणें । लाहूं भक्ति ॥ ९८ ॥ ज्ञानापूर्वीं गौणी भक्ति । तेचि ज्ञानानंतर परा स्थिति । भेदभान अभेदवृत्ति । लीलया निश्चितीं भावतु ॥ ९९ ॥ एक पाणी सागर-तरंग-। भेदांमाजीं शोभला रंग । अभेद जेंव चांग । मुळिंचाचि आहे ॥ १०० ॥ यालागीं मागणें दासपण । तें देवो आळंदीश कृपाघन । निज संप्रदाय संपूर्ण । चरणाश्रयानें उद्धरो ॥ १०१ ॥ श्रीज्ञानेश्वर माय माउली । तियेचि वंदोनि पाउलीं । कविताकमळमाळ वाहिली । सप्रेम चरणीं ॥ १०२ ॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुकृपाप्रसादे गद्यपद्यान्विते संप्रदायसुरतरौ पूर्वविहारे ससामग्रिक पंचविध भगवद्भजनवर्णनं नाम षोडशं कुसुमम् ॥ १६ ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

अध्याय १७ वा,

मानसपूजारहस्य

जय जय सद्गुरु सच्चिदानंदा। जय जय सद्गुरु आनंदकंदा। जय जय पूर्ण अभेदा। आळंदीपते ॥ १ ॥ स्फूर्ति देवोनि समर्था। पुढें चालवावें ग्रंथा। येणें स्तवनें ठेविला माथा। अभयकरु गुरुराजें ॥ २ ॥ आतां श्रोते सावधान। मागील निकें अनुसंधान। राखोनि शिष्य करी प्रश्न। कर जोडून श्रीगुरुतें ॥ ३ ॥ म्हणे जी स्वामी गोसावी। माझी विनंति परिसावी। भागवतधर्मी बरवी। शंका उपजली एक मातें ॥ ४ ॥ तुम्हीं सांगितलें निरूपण। कीं भक्ता रक्षी नारायण। केलिया एक नामस्मरण। पापाचें दहन सर्वथा ॥ ५ ॥ परी शंका वाटे माझ्या पोटीं। पुराणें शोधितां गोमटीं। नरक लागला मोठयांच्या पाठीं। क्षुल्लक तरले कांहीं कर्में ॥ ६ ॥ आंगोठा मळाका धर्माचा। मांडव्य शूळीं दिधला साचा। केवळ नरक पाहावयाचा। जनकहि झाला अधिकारी ॥ ७ ॥ ययाति स्वर्गांतुनि पावला पतन। आणि चीच[1] तरला तीर्थसंनिध मारतां व्याधानं। कोणी तुळसीमंदिर झारवोन। वैकुंठपद पावले ॥ ८ ॥ एवं नवल कर्मेची गति। मोठया मोठयांची ऐसी स्थिति। ब्रह्महत्याबद्ध पशुपति[2]। नाना तीर्थी हिंडतु ॥ ९ ॥ विष्णु करतांहि पाप। तया लागला वृंदेचा शाप। आणि जयविजय झाले सपडप[3]। भगवद्विरोधी ॥ १० ॥ येथ भागवतहि[4] असतां। ऐसी गति कां झाली तत्वतां।

---

१ एक पक्षी. २ श्रीशंकर. ३ कौतुकास्पद. ४ भागवतधर्मी.

नामें अजामिळाची मुक्तता । आणि नामधारक अर्जुना कष्ट ॥ ११ ॥ ऐसा ऐकोनियां प्रश्न । श्रीगुरुनाथ संतुष्ट होऊन । म्हणती चित्त सावधान । ठेवुनी श्रवण उत्तर करी ॥१२॥ शिव ब्रह्महत्यामुक्त्यर्थ फिरला। विष्णूस वृंदेचा शाप लागला । ही आघवीच तयांची लीला । लोकसंग्रहाला बोलिली ॥ १३ ॥ आंगोठा गळाला धर्माचा । परी धर्म अंशु देवाचा । आणि आंगोठा गळतांहि साचा । तेणें नाहीं कृष्णाचा सोडिला आश्रयो ॥ १४ ॥ युधिष्ठिराचा संपूर्ण । भारतीं धर्म अविष्कारिला भागवतभिन्न[1] । अश्वमेधादिकीं भगवद्यजन। भागवतधर्मी न बोलिलें ॥ १५ ॥ आतां लोकसंग्रहार्थ अश्वमेघ केला । तरी आंगोठा लोकसंग्रहार्थेचि गळाला । ही आघवी तयांची लीला । परोपदेशार्थ ॥ १६ ॥ धर्मी वागावें कैसें । हें दाखविलें आपैसें । जनकाचें नरकदर्शन असे । पद्मपुराणीं ॥ १७ ॥ तरी तेथची कथा जाण । स्वयें बोलिला सूर्यनंदन । कीं तूं न पाहतां नरक आपण । तरी पापी मुक्त होतील केंवि ॥ १८ ॥ महात्म्याचें झालिया दर्शन । पापी उद्धरती न लागतां क्षण । अभिप्राय कीं चरती गाय निवारणाचें निमित्त करून । जन तारावयाकारण जनक नेला नरक दावाया ॥ १९ ॥ गायीचेंहि माहात्म्य थोर । भागवतधर्मी निरूपिलें सुंदर । तेंचि दाखविलें पवित्र । जनक-नरकदर्शनें ॥ २० ॥ जनक ज्ञानी होता । म्हणोनि नरक पहाणें लीलाचि तत्त्वतां । एवं नारदाच्या नारदीची[2] कथा । बोलिजे सर्वथा परोपदेशार्थ ॥२१॥ आणिक आर्षिकें उपपत्ति। संचित पापेंचि प्रायश्चित्तें जळती । जे प्रारब्धरूप असती । ते भोगावे लागती निश्चयें ॥ २२ ॥ जाती, आयुष्य आणि भोग । हा बोलिला कर्मविपाकयोग। प्रारब्ध होतां यमपुरीचे भोग । भोगणें आलें बहुतांतें ॥ २३ ॥ आतां प्रारब्धहि असोन । देवास असतां अनन्य शरण । तरी कायव्यूह करोन । पाप भोगणें स्वतः नव्हे ॥ २४ ॥ कायव्यूह करोनि पाप भोगितां । लीलाचि वाटे मुख्यत्वितां । शिवपुराणीं ऐसी वार्ता । कीं काशीस्थ मृतां पापभोग

१ भागवत धर्माहून निराळा धर्म दिसून आला आहे. २ नारदाचें स्त्रीरूप.

कायव्यूहें ॥ २५ ॥ काशीमाहात्म्यासम । नामादिकांचेंहि माहात्म्य परम । शास्त्र सांगे सप्रेम । म्हणोनिया ॥ २६ ॥ दुर्वासापरसि अंबरीषाचें । भागवतपण अधिक साचें । लीलाकरण अधिकारिकांचें कीं अव-तारांचें । इतर जीवांचे कर्मभोगचि ॥ २७ ॥ जैसे दत्तात्रय कुत्सित । रूपें धरिती अनंत । तरी तयां कोणी काय संत । नारकी[1] म्हणती ? ॥ २८ ॥ इतर जीव त्याहुनि भिन्न । तयांचें प्रारब्ध जन्मापुरतेंचि म्हणून । संचित दग्ध होय संपूर्ण । नामादिमहिमे ॥ २९ ॥ एवं मोठ्यांची भोगारोप-वार्ता । तुज निरूपिली तत्वतां । आतां जे कर्में क्षुल्लक दिसतां । तरले तत्वता करोनी जीव ॥ ३० ॥ तरी लीला करावयाप्रति । सामान्य जीवा नाहीं शक्ति । तीर्थादि महिम्यांची गति । अगाध निश्चितीं बोलिली ॥ ३१ ॥ आतां जय-विजयांचें पतन । तेहि सनत्कुमार अधिक भक्त म्हणोन । हें असो, परी करितां नामस्मरण । बुडाला हे कथा कोठेंचि नाहीं ॥ ३२ ॥ " नामें तरला नाहीं कोण । ऐसा दावा निवडोन " । इत्यादि महात्म्यांचें वचन । भागवतधर्म-प्रशंसे ॥ ३३ ॥ मोठ्यांसी पापभोग । तो इतर धर्मापेक्षें चांग । किंवा होतें सत्ययुग । म्हणोनी किंचित् अधर्में भोग श्रेष्ठां ॥ ३४ ॥ कलीचा धर्म हरि-कीर्तन । तेथ नाहीं तरला हें नाहींच वचन । आणि दीन जीवांकारण । धर्म तारक निश्चयें ॥ ३५ ॥ संचिताची होय निवृत्ति । प्रारब्धभोग कायव्यूह-प्रतीति । म्हणोनी शरणी करावा श्रीपति । करुणानिधान ॥ ३६ ॥ धर्म आचरितां कोटिकल्प । भोगणें लागे महत्पाप । तें हरीस शरण जातां अल्प । काळें करोनी प्रारब्ध भोगी ॥ ३७ ॥ म्हणोनी भागवत धर्म । तुवां आश्रयावा सप्रेम । भक्तांलागीं मेघश्याम । कदा संकटीं पडों नेदी ॥ ३८ ॥ जेणें पाप-भोगारोप वरिष्ठीं । कर्मे तीं नाहीं घडलीं देवासाठीं । धर्म घडतां स्वार्थासाठीं । वैगुण्य करी बहुसाळ ॥ ३९ ॥ म्हणोनी आलिया भोगा सादर असावें । प्रारब्धें देवावरी रुसावें । मग तो कृपाळु स्वभावें । संकटें आघवें निवारी

१ नरकांत रहाण्यायोग्य.

॥ ४० ॥ संसाराचा स्वभाव ऐसा । बरें करितांहि दुःखठसा । म्हणवोनि जगन्निवासा । शरण जाणें हेंचि योग्य ॥ ४१ ॥ भक्ताची नवल प्रीति । सेवावया श्रीपति । नसती उपाधि लाविती । आपुल्या आंगीं ॥ ४२ ॥ सर्वभावें भगवंत । भजावयाची बहु आर्त । यालागीं उपाधि अनंत । घेती दृढ ॥ ४३ ॥ तंव वादी म्हणे तुमच्या मतीं । निरुपाधिक पाहिजे कीं नको यति । सिद्धान्ती म्हणे आसक्ति चित्तीं । ती नसावी निश्चितीं मत माझें ॥ ४४ ॥ भगवंताविण निरुपाधिक । त्याचेंचि नांव तम देख । जैसे लोक घेती निद्रासुख । वयातें समाधि कोण म्हणे ? ॥ ४५ ॥ समाधि असे एकान्तीं । परी तेथ भगवदाकार वृत्ति । एकान्तीं सारखीच सुषुप्ति । परी तमोविभूति त्या ठाया ॥ ४६ ॥ सत्व आणि तम देख । एकासारखे दिसती एक । शहाणे जाणती ओळख । जयां विवेक उदयला ॥ ४७ ॥ पाच आणि कांचमणी । सारखे दिसतां दुरोनी । परीक्षावंत वेगळेपणीं । ओळखोनी काढिती ॥ ४८ ॥ आळसासाठीं संन्यास घेतला । तेणें कवण उपाय सिद्धीस नेला ? । भगवंतासाठीं विवाह केला । तोचि आवडला मजलागीं ॥ ४९ ॥ निःशेष भोगाची नाहीं निवृत्ति । इंद्रियांचा विश्वास जंव नाहीं चित्तीं । तंव कदापि होऊं नये यति । विवाहरीति उत्तम ॥ ५० ॥ यति होऊन भक्ति न घडतां । तरी आघवें जीवित गेलें वृथा । सकुटुंब भागवत होतां । तरी वंशीं तरी कोणी भक्त निघेल ॥ ५१ ॥ जयाची निरपेक्ष आहे वृत्ति । तेणें अवश्य व्हावें यति । बाह्यसेवाप्रधान व्हावें गृहस्थीं । योगप्रधान यति असावा ॥ ५२ ॥ परामर्शीं दोन्ही सम । परी कलिमाजीं सकुटुंबचि ध्यावें नाम । जंव न जिंकवती क्रोधकाम । तंव संसारीं राम भजावा ॥ ५३ ॥ मुख्य धरावी भगवद्भक्ति । गौण करावी प्रपंचासक्ति । अर्धक्षण राधापति । विसरूं नये ॥ ५४ ॥ विश्वास करावा जतन । सुखें करावें हरिचिंतन । लाभ अथवा हानीचा प्रश्न । आणूंचि नये मनामाजीं ॥ ५५ ॥ तैसाचा गुरुचरणीं विश्वास । कोटांगणीं संतोष । लाभहानि जगन्निवास । जाणे, आपणास कळेना ॥ ५६ ॥ जें जें आज वेईक

भगवत्सेवेस । त्याचा त्याचा करावा संन्यास । जें अनुकूल होईल हरिसेवेस । तो तो संसार वाढवावा ॥ ५७ ॥ जो सर्वथा निरपेक्ष जाहला । पराभक्ती-माजीं गेला । तो कृतकृत्य, तयाला । उपदेश नाहीं ॥ ५८ ॥ परी इतरांनीं हेंचि कीजे । पद्मपुराणींहि बोलिलें सहजें । कीं कथासाधक भोजनीं अनुरजे । परी उपवासें न विरजे कथेतें[1] ॥ ५९ ॥ " देव अंतरे तें पाप । खोटे उगवा संकल्प" । ऐसें बोलिले अमूप । प्राचीन महंत ॥ ६० ॥ पराभक्त जे होती । तेहि बाह्यसेवा न सांडिती । श्रीतुकाराम पूर्णस्थिति । नाहीं पंढरीप्रति सोडिलें ॥६१॥ मूर्तिपूजा करोनी आधीं । मानसपूजा पावती सिद्धि । मग ती होवोनि ज्ञानावधि । तीव्ररूपें भगवत्सिद्धि मूर्तीतहि ॥ ६२ ॥ परी मानसपूजेचा अधिकारू । तेंचि जाणावा सुंदरू । जेव्हां एकहि क्षण शार्ङ्गधरू । विसंब-वेना ॥ ६३ ॥ किंवा दरिद्रियाकारण । न मिळतां सामुग्रीक धन[2] । मानस-पूजा सुखसंपन्न । सिद्धिदायक तयातें ॥ ६४ ॥ किंवा आत्मनिवेदनीं जे होती । तयांचें आघवें समर्पण भगवंतीं । तदा समाधींत तेचि ते होती । व्युत्थानीं तरी अर्पिती चित्तचि देवा ॥ ६५ ॥ यालागीं तयां मानससेवा । सुंदर उपाय अर्पितां भावा । किंवा उत्तम बाह्य सेवा । चित्तठेवा अर्पणें ॥ ६६ ॥ कोणी बाह्यसेवा निरखोन । मानससेवा पूर्ण करोन । बाह्यसेवा-सामर्थ्य नाहीं म्हणून । होवोनि दीन विनविती हरी ॥ ६७ ॥ वास्तविक विचार पहातां । मानसपूजा कीं बाह्यपूजा करितां । सारखीच तत्परता । अपेक्षित आहे ॥ ६८ ॥ बाह्यपूजेवरूनी मानसपूजेवरी न जातां । केवळ ठेवोनि तत्परता । तरले ऐसिया कथा । असती बहु ॥ ६९ ॥ स्कंदपुराणींचें संमत । व्याध बाह्यपूजाचि अविधि करीत । परी तत्पर आत्माहि समर्पीत । तत्क्षणीं भगवंत पावला तया ॥ ७० ॥ कीं मानसपूजेच्याहि नंतर । बाह्य-पूजा परिणमे[3] सुंदर । जेवि गोपबाळा मानससेवेनें कर्पुरगौर[4] । पावोनि मग

---

१ उपवास करून कथेचा कंटाळा करण्यापेक्षां, कथेंत लक्ष लागण्यासाठीं भोजन करणें चांगलें. २ पूजेची सामग्री. ३ फळ देते. ४ श्रीकृष्ण.

तो करी बाह्यसेवा ॥ ७१ ॥ आध्यात्मिक धारणा करून । आधिदैविका कीजे स्थान । तेंचि मानसपूजेचें लक्षण । आणि आधिभौतिकाधिष्ठान बाह्यसेवेंत ॥ ७२ ॥ मानससेवेहूनि प्रतिमासेवा । किंवा भगवत्तनू संतसेवा । मज उत्तम वाटे कवणिया भावा । तेंहि ऐके ॥ ७३ ॥ मानससेवा करितांक्षणीं । जे मूर्ति ये अन्तःकरणीं । ते तीव्र संवेगी होतां तरी शतगुणी । मानससेवा मी अधिक म्हणे ॥ ७४ ॥ परी काया न भिजवोनि मंचकावरुती । मूर्ख मानसपूजा करिती । हृदयीं जी भाविली मूर्ति । ती कल्पिली म्हणती आपण ॥७५॥ ऐसियानें मानससेवा । करितां गुरूनें चपेटा[1] द्यावा । बळेंचि करवावी प्रतिमासेवा । जे उपदेश सद्भावा लागतू ॥ ७६ ॥ लेकरास नावरे मन । परी मूर्तिजवळी नेतां तयाकारण । तो देव म्हणोनि करी नमन । परंपरा उपदेशें ॥ ७७ ॥ उपदेशाधीन वृत्ति असतां । तरी भावना साधे न कल्पितां । ते कल्पनानुभवापरीस तत्त्वतां । तीव्र हें अल्पहि विचारितां कळे ॥ ७८ ॥ बाह्य मूर्तीचा उपदेश । देव म्हणतां ठसे विश्वासियास । आणि मानसमूर्तीचा करितां उपदेश । देव तूं कल्पना करी म्हणावें लागे ॥ ७९ ॥ साच मूर्ति कैसी मी कल्पितां । हा उगाचि संशय ये मूढचित्ता । आतां सर्वेचि कल्पित कळलें तत्त्वतां । तरी ते ज्ञानावस्था अबोलणी ॥ ८० ॥ पुनः बाह्यपूजेचें कारण । आणखी एक असे जाण । फिरतां हृदयीं मूर्ति धरून । तरी क्षणक्षणा अपमान होय ॥ ८१ ॥ श्रीसंग केला कीं लघुशंके गेला । तेव्हां ऐसें शिकविणें लागे चित्ताला । कीं एव्हां पाहिजे न कल्पिला । भगवद्देह हृदयांत ॥ ८२ ॥ बाह्य मूर्तीची पाहतां रीति । जरी अशुद्ध वेळीं आली भगवत्स्मृति । तरी देवालयीं देव असती । म्हणोनि चित्तवृत्ति विसरणें नलगे ॥ ८३ ॥ आतां जैसी उपदेशेंकरून । बाह्यमूर्तीवरी श्रद्धा गहन । परी प्रेम द्रवका दृढ पूर्ण । कीं कल्पिलेपण भासेना ॥ ८४ ॥ अनुरागें हृदयींच राहे मूर्ती । दवडलियाहि न होय परती । या अनुभवा तुळसीदास वदती ।

१ थप्पड, चापट.

ऐसी होतां वृत्ति मानससेवाचि कीजे ॥ ८५ ॥ उपदेशें तीव्र बाह्यमूर्ती । प्रेमें तीव्र मानसमूर्ति । मिळालिया ज्ञानभक्ति । ब्रह्मरूप कायाहि ॥ ८६ ॥ अथवा दैवें बाह्यपूजा न्यून वाटे । मानसपूजाचि आवडे नेटें । तरी तियेस्थानीं होवोनि वैठें[1] । सेवा कीजे ॥ ८७ ॥ आळंदीआदि इष्ट स्थानीं । जावोनि भगवंत पूजिजे मनीं । तीर्था जावें मनेंकरोनि । हें महाभारतीं बोलिलें ॥ ८८ ॥ लवणाचा मानसयज्ञ फळला । एवं धर्माचा हा परिणाम झाला । मग भगवान तंव अंतर्यामी वहिला । तदाश्रयेण मानस[2] कां न फळे ॥८९॥ आतां अखंड हृदयीं मानसमूर्ति । कैसी धरावी ती तें ऐक चित्तीं । बाह्य अपवित्र मानसाप्रति । अस्पष्ट हें संकल्पिजे ॥ ९० ॥ किंवा एक रहस्य उत्तम । परी प्रकाश न करावें विनागुरु प्रेम । आधीं सद्गुरूस पुसावें परम । कीं देहधाम संकोचिजे केविं ॥ ९१ ॥ मग बाह्य कुंभकाचिया सरसा । मध्यें गगनीं मांडिजे विलासा । कीं अन्तःकुंभके अंतराकाशा । भिन्न देहस्पर्शी असोनि मांडिजे ॥ ९२ ॥ मग तेथ मी प्रल्हाद गुरु नृहरि । या लालनाचे परी । कीं यशोदा होवूनि पूतनारी । वात्सल्यें सेविजे ॥ ९३ ॥ कीं गोपीआंश गोपिका । होवुनि हृदयीं व्रजनायका । ठेवोनिया माधुर्य-सुखा । सप्रेमें भोगिजे ॥ ९४ ॥ सन्निध असतां श्रीगुरुमूर्ति । तरी बाह्योंचि करावी ऐसी रीति । अथवा गुरुसेवेच्या विश्रांती- । समयीं कीजे ॥ ९५ ॥ संधिबळें जिंकोनी सुषुप्ति । बाह्यसेवे साजवूनी जागृती । मग पर-मात्मत्रिपुटी । महाजागृति मानसपूजा ऐसी कीजे ॥ ९६ ॥ तेथ चुकतां आपला आपण । पापें नरक टाकावा भोगोन । घुढती पार्षदपणें[3] सावधान । वैकुंठकैलासीं हरिहर सेविजे ॥ ९७ ॥ मी बद्ध ही श्रद्धा । आणि मी मुक्त हीहि श्रद्धा । तीव्र लागलिया प्रेमवेधा । मुक्तता मिळे ॥ ९८ ॥ न मरतां वाचि देही । भक्तिबळें मुक्ति भोगावी ठायीं । ऐसें वदले आचार्यहि । शिवा-नंदलहरींत ॥ ९९ ॥

१ प्रवेश. २ मानसपूजा. ३ सेवकवृत्तीनें.

सारूप्यं तव पूजने शिव महादेवेति संकीर्तने ।
सामीप्यं शिवभक्तिधुर्यजनतासांगत्यसंभाषणे ।
सालोक्यं च चराचरात्मकतनुध्याने भवानीपते ।
सायुज्यं मम सिद्धमत्रभवति स्वामिन्कृतार्थोऽस्म्यहम् ॥२८॥

याचा स्पष्टार्थ व्युत्पन्न[1] जाणती । बहुत संस्कृत न ये मजप्रति । परी याचि लोकीं चान्ही मुक्ति । भगवत्सेवेंत होती अभिप्राय हा ॥ १०० ॥ आणखी एक रहस्य पूर्ण । जयाचा गुरुवचनीं विश्वास गहन । तयातें आधींचिपासोन । साधों शके मानससेवा ॥ १०१ ॥ बाह्य प्रतिमेच्याहि ठायीं । भगवद्बुद्धिचि उपजे पाहीं । अस्तित्वोपदेशें लवलाहीं । मग हृदयीं कां न उपजे? ॥ १०२ ॥ कर्मी पंचाग्निभावना । कीं उपास्तींत दक्षिणनेत्रस्थ-पुरुषभावना । योगामार्गी चक्रभावना । अस्तिभावें सांगे श्रुति ॥ १०३ ॥ जें अस्तित्वभावें तीव्र होय । ते भावना कळतां मृदुत्व लाहे । म्हणोनी अस्तिभावेंचि आहे । कुंडलिन्यादि उपदेश ॥ १०४ ॥ परी यावें भावनापण । तें लिहिलें कळाया वेदान्तज्ञान । आघवेंचि जगत् भावना म्हणोन । शिष्य असतां साधनसंपन्न संभवे बोधू ॥ १०५ ॥ परी नवल कलिजनांचें पिसें । सत्सेवा न करवे देहलालसे । पुस्तकें संग्रहोनी विशेषें । वेदान्त वाचती अधिकारेंविण ॥ १०६ ॥ पूर्वींची तीव्र सगुणोपासना । ती वाचनेंचि होय मृदुभावना । न सुटे भोगतां विषयवासना । तेणें हानि जाणा दोन्हींकडे ॥ १०७ ॥ सगुण तुच्छ झालें ज्ञानें । निर्गुण हारपलें संशयानें । तें रीति या चित्तीं जाहलें ठाणें । विषयाचें वा झोपेचें ॥ १०८ ॥ यालागीं एवढें करावें । भगवद्गुणशास्त्र ऐकावें । रागद्वेष आघवे टाकावे । सत्संगीं असावें सर्वदा ॥ १०९ ॥ सत्संगाविण शास्त्रवचन । करितां तरी उठे अवगुण । पूर्वींची एकादी वृत्ति जाण । प्रिय असतां तेचि दृढ होय ॥ ११० ॥ व्यवहारन्याय पुस्तकें पाहुनी । वर्तले असते चाकर जनीं । तरी निरीक्षक अधिकारी तया स्थानीं । नेमिले असते कासया? ॥ १११ ॥

[1] विद्वान लोक.

आपुल्यास आवडे तैसेचि श्लोक । चित्त शोधुनि काढी देख । यालागीं सत्संगाविण सम्यक् । शास्त्र वाचणें महागर्तु[1] ॥ ११२ ॥ म्हणोनी अद्वैत ज्ञानाविण । सर्वथा न मानावें गुरूचें वचन । ज्ञान तंव होय विचारें करून । परी तेथहि गुरुवचन स्थायित्वानुमोदक[2] ॥ ११३ ॥ हेंचि विद्यारण्य ध्यानदीपीं म्हणती । तें संस्कृतशास्त्रीं पहावें त्या ग्रंथीं । मानसपूजारहस्यरीति । निरोपिली येथ ॥ ११४ ॥ विशेष प्रकार कळेल पुढें । ऐसेनि पुनरुक्ति जरी घडे । हो कां अमृत वारंवार पितां फुडें । मरण जोडे कवणातें ॥ ११५ ॥ जेविलेंचि जेवितां । कीं योनि भोगिलीचि भोगितां । लाज न वाटे सर्वथा चित्ता । उपदेशा पुनरुक्तता कां म्हणणें ? ॥ ११६ ॥ असो आळंदीश्वरचरणीं । कविताकमळमाळ अर्पुनी । श्रीज्ञानराज माउली हा मंत्र वाणी । जपत भजनीं नांदूं सुखे ॥ ११७ ॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे गद्यपद्यान्विते संप्रदायसुरतरौ पूर्वविहारे भागवतधर्मनिर्भयत्वकथनपूर्वक बाह्यमानससेवारहस्यादिनिर्णयो नाम सप्तदशमं कुसुमम् ॥ १७ ॥

अभंग

जंव पोटीं नाहीं शुद्ध कळवळा । तंव या गोपाळा नावडे कीं ॥१॥
अनुभवावीण उगें शब्दज्ञान । तेथें भगवान नाहीं नाहीं ॥ २ ॥
शरीरीं रोमांच डोळां अश्रुधारा । न सोडी उदारा क्षणभरीं ॥३॥
तेचि माय व्याली सुकृताचें फळ । झालें कोटिकुळ हरिरूप ॥४॥
देव आहे नाहीं तोंवरीच तर्क । हृदयीं प्रेमार्क जंव नाहीं ॥ ५ ॥
हरिगुण गातां नेत्रीं एक वेळ । प्रेममय जळ आलें जरी ॥ ६ ॥
तरी मग शब्द विलयास जाती । ज्ञानेश्वरमूर्ति प्रगटतां ॥ ७ ॥

(श्रीगुलाबरावमहाराजकृत)

---

१ मोठा खड्डाच होय. २ ज्ञान स्थिर होण्यास गुरूंचा होकार अवश्य.

|| श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ||

अध्याय १८ वा,

स्वेष्ट-हरिहरोपासना

जय जय सद्गुरु मनमोहना । जय जय सद्गुरु भक्तभूषणा । जय जय सद्गुरु कल्याणनिधाना । आळंदीपते ॥ १ ॥ जय जय सद्गुरो पूर्णचंद्रा । जय जय सद्गुरो विमुक्ततंद्रा । जय जय सद्गुरो सर्वेश्वरा । आळंदीपते ॥२॥ तुझेनि नामें लब्धस्फूर्ति । काव्यमयचि होय क्षिति । यालागीं सावध श्रोतीं । श्रवणार्थी असावें ॥ ३ ॥ मागां बोलिलें निरूपण । तें ऐकोनी शिष्य करी प्रश्न । श्रीगुरूतें विनवून । म्हणे कवण उपासन संप्रदायीं ॥ ४ ॥ पंचायतनोपास्ति । स्मार्तां[1] बोलिली निरुतीं । संप्रदायीं कवणे रीति । कृपा करोनि मज सांगा ॥ ५ ॥ श्रीगुरु म्हणती ऐक उत्तर । निर्णय पाहतां साचार । मज आवडती हरिहर । तेचि उपास्य संप्रदायीं ॥ ६ ॥ हरिहरमयकृष्णमूर्ति । किंवा आळंदीपती । संप्रदायीं उपास्य होती । परी आनोपास्तिहि अविरुद्ध[2] ॥ ७ ॥ आधीं कोणत्याहि मूर्ति । ईश्वरोपास्य सर्वोप्रति । जीवोपास्य नाहींच निश्चितीं । हा वेदान्तीं निर्णयो ॥ ८ ॥ ईश्वर पुल्लिंगी शब्द । तो विष्णुशिवादिवाच्य प्रसिद्ध । चिति[3] स्त्रीलिंगी शब्द । राधाउमादिदेवीवाच्य ॥ ९ ॥ मायोपाहित चेतन । साक्षाद् भक्तानुग्रहाकारण । तें पुरुषरूपें देव आपण । देवी जाण स्त्रीरूपें ॥ १० ॥

---

१ स्मृतींत सांगितलेली. २ दुसऱ्याही उपासना गैर नाहींत. ३ चैतन्य अशा अर्थी.

परी देव्युपासनेंत वाममार्ग । तो बहुधा नाहीं सात्विक प्रसंग । जो कीं असे दक्षिण मार्ग । तो अनुकूल सात्विकां ॥ ११ ॥ देवी गणेश सूर्य शिव । आणि परमात्मा वासुदेव । हे पांचहि उपास्य, तदपि शिव । कृष्णोपास्य संमत मातें ॥ १२ ॥ राधा उमा रमा गंगा । याहि येती उपास्त्विचौरंगा । तथापि सर्व संबंधाभंगा । कवण अनुरागावें निरखू ॥ १३ ॥ एकापासोनि एका उत्पत्ति । हे आघवीच कल्पभेदाची रीति । जैसे धान्यमापीं दाणे तेचि येती । परी क्रम निश्चितीं वेगळा त्यांचा ॥ १४ ॥ कोणे कल्पीं देवीपासोन । ब्रह्मा हरि हर समुत्पन्न । केव्हां ब्रह्मा हरि शिवापासोन । केव्हां हरीपासोन शिवब्रह्मा ॥ १५ ॥ केव्हां शिवापासोन देव्युत्पत्ति । केव्हां हरीपासोन देव्युत्पत्ति । केव्हां गणेशापासोन अवघे होती । गणेशोत्पत्ति केव्हां तैसी ॥ १६ ॥ पुढें याचा विशेष विचार । परी उपास्य होती समग्र । तथापि कांहीं प्रकार । पुराणवाक्यें कळों ये ॥ १७ ॥ गणेशोपासना उपपुराणीं । तैसी न वर्णिली महापुराणीं । महापुराणमूलीय उपपुराणीं । प्रमाणता[1] असे ॥ १८ ॥ ब्रह्मवैवर्त महापुराण । तेथ गणेशखंडीं गणेशोपासन । बोलिलें परी कृष्णचि उमेस वर देऊन । गणेश जाहला ही कथा तेथें ॥ १९ ॥ अष्टमाध्यायीं ब्रह्मवैवर्ती । गणेशखंडा कथा पहावी श्रोतीं । आत्मा वै पुत्र या श्रुतीं । शिवहि गणेश ॥ २० ॥ म्हणोनि महापुराणें पहातां । गणेश शिव वा कृष्णचि तत्वतां । परी शिवकृष्णोपासना करितां । गणेशोपासना त्यांत अंतर्भवे ॥ २१ ॥ (चूर्णिका) गणेशमौद्गलीं ईश्वरत्वेंकरून । निरोपिलें आहे उपासन । तें तंव अतियोग्य संपूर्ण । परी अवलोकितां महापुराण । मूर्तित्वें गणेश शिव वा कृष्ण । वास्तव गणेशोपासना अंतर्भाव करून । उपास्य शिवकृष्ण मत माझें ॥ २२ ॥ आतां सूर्योपास्ति सांबपुराणीं । ते ईश्वररूपत्वेंकरोनि । मान्य आहे मजलागुनि । परी मूर्तित्वें महापुराणीं विचार करूं ॥ २३ ॥ सूर्यंस्थीं विष्णुशक्ति । ऐसी विष्णुपुराणोक्ति । द्वितीयांशीं एकादशाध्यायीं श्रोतीं ।

[1] महापुराणांत आधार असला तर उपपुराणास प्रमाण म्हणावें.

अवलोकावी ॥२४॥ सुवर्ण केश, सुवर्ण शरीर। सुवर्ण श्मश्रु, पुरुष सुंदर। आदित्यमंडळीं परिकर। दिसतु आहे ॥ २५ ॥ तो शिवाचि ऐसें अपय्यादीक्षित। म्हणती शिवार्कमणिदीपिकेंत। आतां विष्णूचि असे सूर्यमंडळांत। ऐसी हरिस्मृति ॥ २६ ॥

ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती।
नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः॥
केयूरवान् मकरकुंडलवान् किरीटी।
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः॥ १ ॥

श्रीभागवतीं एकादशस्कंधीं। सत्ताविसाविया अध्यायाच्या आधीं। पूजाप्रकार उद्धवा बोधी। कृपानिधि श्रीकृष्ण ॥२७॥ तेथ सांगितले मूर्त्याधार[1]। त्यांत एक सूर्यचक्र। स्वयें बोले शार्ङ्गधर। कीं मज पूजावें रविचक्रींहि ॥२८॥ जरी बोलिलें सांबपुराणीं। ब्रह्माहरिहररूपें दिनमणी[2]। परी ते ईश्वरत्वेंकरूनी। मूर्तित्वें करोनि शिव विष्णु सूर्य ॥ २९ ॥ ईश्वरत्वें पाहतां। स्वंभहि ब्रह्माहरिहर तत्वतां। परी मूर्तित्वें तत्वतां। सूर्यमंडळीं ॥ ३० ॥ हिरण्मयवपू शंखचक्रधारी। नारायण कमलासनावरी। रविमंडळीं सर्वदा निर्धारीं। ध्यानीं आणिजे ॥ ३१ ॥ हीं मूर्तीचीं विशेषणें संपूर्ण। सूर्यमंडळीं उपदेशी[3] वचन। यद्यपि ब्रह्मा विष्णु शिव प्रकाशमान। म्हणोनी सूर्यरूप होतील ते ॥३२॥ तथापि वन्हिहि प्रकाशमान। तयाच्या अन्वयें प्रकाश पूर्ण। आणि कोटिचंद्र सुशीतल म्हणोन। वर्णनहि असे शिवविष्णूचें ॥ ३३ ॥ वेदीं सूर्यासचि विष्णू म्हणती। ऐसी शंका न घ्यावी पुढती। गोपालतापनीयादि श्रुति। विष्णुमूर्तिविषयीं प्रमाण ॥ ३४ ॥ मूर्तित्वें पाहतां विष्णुशिव। म्हणोनि सूर्योपासनेचाहि अंतर्भाव। हरिहरोपास्तींत होय सर्व। यास्तव धरावा भाव तेथ मी म्हणे ॥ ३५ ॥ आतां देव्युपासना करणें। तें

१ ज्या ज्या ठिकाणीं मूर्तीची कल्पना करावयाची तीं स्थानें. २ सूर्य. ३ उपदेश करतें, सांगतें.

खरी आलें योग्यपणें । तथापि सर्व संबंध खुणे । न पवे तेहि[1] ॥ ३६ ॥ गणेशाचे ठायीं लालन । परी वात्सल्य न घडे उमेविण । माधुर्याविषयीं प्रमाण । उपलब्ध नाहीं[2] ॥३७॥ सूर्योपासनेंत पाहतां । तैसें लालनचि होय तत्वतां । वात्सल्यमाधुर्यवार्ता । तेथहि सर्वथा अप्रसिद्ध ॥ ३८ ॥ देवीच्या ठायीं लालन । घडे केवल मातृभावनेंकरून । परी वात्सल्य माधुर्य जाण । न घडती तेथें ॥ ३९ ॥ म्हणोनी गणेशसूर्योपासन । शिवविष्णूपासनेंत अंतर्भाव करून । देवीवरी मातृभावना करून । करावें लालन तेथ सुखें ॥ ४० ॥ देवीवरी माधुर्य करितां । तरी पत्नी मानावें लागेल तत्वता । पत्नीभजनें पति तरतां । नाहीं आख्यायिका वेदपुराणीं ॥ ४१ ॥ यालागीं माधुर्यसंबंध ठेवणें । तो न घडे पुरुषाविणें । म्हणोनी पुरुषोपासनाचि[3] मानणें । संप्रदायीं माझ्या ॥ ४२ ॥ आतां देवीचे ठायीं लालन । तें करावें उमा गंगा वा राधा रुक्मिणी स्मरोन । वादी म्हणे तिन्ही काळीं सेवावा कृष्ण । हें पूर्वीं विधान बोलिलां तुम्ही ॥ ४३ ॥ आतां सांगतां लालन । देवीचे ठायीं करावें संपूर्ण । सिद्धान्ती म्हणे सावधान । ययाचें उत्तर ऐक पां ॥ ४४ ॥ स्त्री म्हणोनी मोह कांहीं । ईश्वराच्या ठायीं नाहीं । माता असतां पाळिल लवलाही । आणि पिता पुरुषत्वें उपेक्षिल ॥ ४५ ॥ ईश्वर दयाळु सर्वथा । निज भक्तासी मातापिता । मी या जगताचा पिता । मी माता धाता हें गीतावचन ॥ ४६ ॥ "कृष्णस्तु कालिका साक्षात् रामस्त्रिपुरसुंदरी" । हें तंत्रवाक्य तदर्थ ऐकावें कुसरी । श्रीकृष्णींही मातृभावना निर्धारीं । लालनीं साजरी घडों शके ॥ ४७ किंवा राधादी मातृभावना । लालनीं करावी आवडल्या मना । तंव वादी म्हणे माधुर्य राजस जाणा । वाटे मातें ॥ ४८ ॥ सिद्धान्ती म्हणे कोणता गुण । उठेल कोणत्या गुणापासोन । हें एक जाणे नारायण । यालागीं चलावें तदुक्त मार्गें ॥ ४९ ॥ परी लालनीं स्वसंकटीं । भगवंत रक्षील ही आशा पोटीं ।

---

१ उपासनेचे सर्व प्रकार तेथें जमत नाहींत. २ पति समजून गणेशाची भक्ति कोणी केलेली नाहीं. ३ रामकृष्णादि देवांचीच, देवीची नव्हे.

आणि वात्सल्यामार्जी गोमटी । तीव्र प्रतीति विश्वासा ॥ ५० ॥ केवळ आत्मनिवेदन । तेथ तंव न राहे विशेषपण । परी माधुर्यभक्तींत आत्मनिवेदन । दास्य आणि माधुर्येंहि घडे ॥ ५१ ॥ आतां स्वभिन्न भावचि जंव नाहीं । परी माधुर्य घडे कृष्णाचेचि ठायीं । यालागीं शिव-शेषशाई । उपास्य माझे ॥ ५२ ॥ इतर उपासना जे करिती । त्यांचा द्वेष न धरूं चित्तीं । परी वैकुंठ-पति कैलासपति । उपास्य मज ॥ ५३ ॥ माझे उमा माता, पिता शिव । आचार्य श्रीज्ञानदेव । पति प्रत्यक्ष वासुदेव । बहिणी राधिकादि गोपी ॥५४॥ हेंचि माझें पंचायतन । मुख्य भजावा जगज्जीवन । यथार्थ भक्तीची खूण । शिवापासोन प्रगटली ॥ ५५ ॥ मग ते परंपरा येतां । तातप्रसाद मज मिळतां । कांहीं विकार नाणितां । भक्षावा सुखें ॥ ५६ ॥ तंव शिष्य म्हणे शिवशेषशाई । उपास्य होवावया कारण कायी ? । केवळ शिव वा शेषशाई । उपास्य कां नव्हे ? ॥ ५७ ॥ आणि देवीस पत्नी भावितां । आपण पतन बोलिलें तत्वतां । परी प्रल्हादें लक्ष्मीस भाविली पत्नीवा । ऐसी कथा वासिष्ठीं ॥ ५८ ॥ श्रीगुरु म्हणती सावधान । ऐक शंकासमाधान । उपास्य एक ईश्वरत्वें करून । आणि शिवविष्णु तंव अभिन्न सर्वभावें ॥ ५९ ॥ ईश्वरत्वें शिवविष्णु एक । येथ प्रमाणें असती अनेक । अंतःकरणें शिवविष्णु एक । हेंहि प्रमाणें असती पैं ॥ ६० ॥ शिव जाहले विष्णुयुवती । ऐशा असती श्रुतिस्मृति । आणि विष्णु जाहले शिवयुवती । ऐशींहि असतीं प्रमाणें ॥६१॥ म्हणोनी शिवविष्णूची समता बहुत । निरूपिली असे अखंडित । असे मूर्तित्वें एकता निश्चित । बोलिली आहे स्मृतींत तेंहि ऐकें ॥ ६२ ॥

रुद्रो नारायणश्चैवेत्येकं सत्त्वं द्विधा कृतम् ।
लोके चरति कौंतेय व्यक्तिस्थं सर्वकर्मसु ॥

याचा अर्थ स्पष्टचि जाण । तंव वादी म्हणे दुसरें वचन । " एकोऽहं पंचधा जातः " हें प्रमाण । अभिन्नपंचायतनोपास्तीविषयीं[1] ॥ ६३ ॥ सिद्धान्ती म्हणे

[1] पांचही उपास्यदेवता एकस्वरूपच आहेत, याविषयीं.

हें वचन । दावी ईश्वरता अभिन्न । परी रुद्र नारायण । मूर्तित्वें अभिन्न असती पैं ॥ ६४ ॥ शिवाचा श्वेतवर्ण । स्वयें सांगे स्कंदपुराण । शिवाचाचि श्यामवर्ण । ब्रह्मांडपुराण स्वयें सांगे ॥ ६५ ॥ विष्णूचाहि शुक्लवर्ण । " तत्र नारायणं देवं शुक्लवर्णं चतुर्भुजम् " इत्यादि सांगती वचन । आणि कृतयुगीं हरीचें शुक्लध्यान । हें निरूपण भागवतीं एकादश स्कंधीं पंचमाध्यायीं ॥ ६६ ॥ गंगा शंकराची पत्नी । ऐसी महाभारतीं वाणी । आणि गंगा नारायणाची पत्नी । हे ब्रह्मवैवर्तपुराणीं प्रकृतिखंडीं द्वादशाध्यायीं ॥ ६७ ॥ म्हणवूनहि पाहतां । शिवविष्णुमूर्तींची ऐक्यता । किंवा ऐक्यत्वें सति[1] भिन्नता । शिवविष्णुमूर्तींची ॥ ६८ ॥ त्रिनेत्र चतुर्बाह्वादि चिन्ह । दोघांमध्यें भिन्न । नीलशुक्लत्वादि चिन्ह । समसमान दोघांत ॥ ६९ ॥ ऐसें बोलिले तुकाराम । कीं शिव आणि पुरुषोत्तम । जेवि कां अंग सव्य-वाम[2] । तैसें परम अभिन्न ते ॥ ७० ॥ सूर्य-गणेशादिकांच्या मूर्ति । ईश्वरत्वें एक, मूर्तित्वें भिन्न असती । वैकुंठपति आणि कैलासपति । ईशत्वें एक, मूर्तित्वें अभिन्न ॥ ७१ ॥ आदित्यजीवता वारोनी । ईश्वर उपास्य स्थापिला ब्रह्मसूत्रांनीं । तैसी शिवविष्णुजीवता वारोनी । ईश्वर उपास्य स्थापिला नाहीं ॥ ७२ ॥ म्हणाल तेव्हां नव्हती शिवविष्णुमूर्ति । तरी लोपाव्या लागतील तलवकार नृसिंहतापनीयादि श्रुति । परी भाष्य आहे तयांवरती । भगवत्पूज्यपादकृत[3] ॥ ७३ ॥ यद्यपि शक्ति आणि गणपति । यांचेंहि जीवत्व निराकरोनी न स्थापिली उपास्ति । तथापि मूर्तित्वें भेदप्रतीति । बोलिली कीरू ॥ ७४ ॥ किंवा सत्वरजस्तमोगुण । यांचे उपाहित विधि हरि त्रिनयन । गणपति मूर्ति गुणांतगुण । कीं चतुर्थ मूर्ति म्हणावी ? ॥ ७५ ॥ चतुर्थ मूर्ति म्हणतां । तरी तिजाविषयीं वाद वरवतां । शैववैष्णवादिकांच्या मता । पाहतां शिवविष्णूच्या चतुर्थ मूर्ति ॥ ७६ ॥ चतुर्थ मूर्ति आहे कीं नाहीं । हे उद्घाटिजेल[4] मूर्तिनिर्णयीं । गणपति चतुर्थ मूर्ति असतां

---

१ ऐक्य असून. २ डावें उजवें. ३ श्रीमत् शंकराचार्यकृत, ४ विचार होईल.

जरीहि । तरी कृष्ण गणपति झाला ही कथा नसती ब्रह्मवैवर्ती ॥७७॥ विठ्ठल गणपति दुजा नाहीं । तुकाराम बोलिले ईश्वरत्वें एकताहि । मूर्तित्वें भेद बोलिला ठायीं । गणोबा तो विक्राळ लाडूमोदकांचा काळ म्हणोनी ॥ ७८ ॥ ईश्वरत्वें उपास्यता । रुचि तेथ फल वत्वतां । परी मूर्त्युत्कर्षे पाहतां । उपास्यता हरिहरां ॥ ७९ ॥ केवळ ईश्वरोत्कर्ष करोन । उपासनीं श्रद्धा पाहिजे गहन । आणि दोन्ही उत्कर्षाचें अधिष्ठान । तेथ श्रद्धेविण करतां स्मरण, फळ पावे ॥८०॥ आतां आरंभीं गणेश पुजावा । तेणेंचि निरसे विघ्नगोवा । परी तेथहि ईश्वरत्वेंचि पुजावा । हा विधि असे ॥ ८१ ॥ किंवा कीर्तिमुखाच्या पूजेविण । पूजा न घे उमारमण । कीं पार्षदांसी तीर्थ न देतां जाण । विष्णुतीर्थग्रहण अन्यायू ॥ ८२ ॥ तेविं शिववरें करोनी निश्चिती । आधीं गणेश पूजितां विघ्ननाश होती । ऐशाहि कथा असती । म्हणोनी निर्विघ्न भक्तीस्तव प्रार्थी गणेशा मी ॥ ८३ ॥ तंव वादी म्हणे गणेशभेद । मूर्तित्वें असो कां प्रसिद्ध । परी शक्तीचा तंव अभेद । मूर्तित्वें आहे ॥ ८४ ॥ तीन गुणांच्या तीन शक्ति । काली लक्ष्मी सरस्वती । एकाचि द्विधा झाली मूर्ति । राधाकृष्ण, ही ब्रह्मवैवर्ती कथा ॥ ८५॥ तैं सिद्धान्ती म्हणे ऐक वचन । मी बंधुत्वें उपासीं गजानन । आणि मातृत्वें शक्त्युपासन । इष्ट आहे मजलागीं ॥ ८६ ॥ परी माधुर्यादि भाव । तेथ न होती स्वयमेव । जयासी रुचिकर माधुर्य ठेव । तयासी त्यागावी लागेल उपासना ॥८७॥ जरी अन्नं ब्रह्मात्युपासित्व[1] । त्यागावया सांगे श्रुति[1] । तरी तेथ अन्नादि मूर्ति । भौतिक सिद्ध ॥ ८८ ॥ अभौतिकोपहितोपास्ति[2] त्यजितां । दोष शास्त्र सांगे सर्वथा । यास्तव जेथ सर्व संबंध येती भावितां । त्या शिवा आणि अनंता चिंतावें ॥ ८९ ॥ केवळ लालनीं रुचि ज्यांसी । तींहीं आराधावें शक्तिसी । तंव वादी म्हणे मातृभावना बोलिली पुरुषीं । तैसी पतिभावना शक्तीविषयीं कां न घडे ? ॥ ९० ॥ तेव्हां

१ अन्न ब्रह्म असलें तरी अन्नाची उपासना करूं नये. २ अन्नाच्या ठिकाणीं जें ब्रह्म आहे त्याची उपासना.

म्हणे सिद्धान्ती । घडेल तेणें करावी तैसी उपास्ति । अलौकिक जरी उपास्य-स्थिति । तरी किंचिल्लौकिकसादृश्य वांछी भावना ॥ ९१ ॥ पालनगुणविशिष्ट पुरुष पिता । पालनाविशिष्टचि वनिता माता । एवं सदृश गुणोपसंहारें मातृता । पुरुषीं तत्वतां बोलिली मीं ॥ ९२ ॥ मीं माता हें गीतेंत वचन । तैसें स्त्रियेसी पतिभावन । येथ उपसंहारीं नाहीं सदृश गुण । आणि नाहीं वचन-उपलब्धि ॥ ९३ ॥ जरी प्रेमगुणविशिष्ट पुरुष पति । प्रेमगुणविशिष्ट स्त्री युवती । तरी यांत एक भाव उपासकाप्रति । यास्तव सम उपास्यप्रतीति शंका न करी ॥९४॥ तंव वादी म्हणे देवीस पत्नी । मानोनी माधुर्य करावें मनीं । प्रऱ्हादें भाविली लक्ष्मी पत्नी। वासिष्ठीं उपशमप्रकरणीं ही कथा ॥९५

चलच्छशिकलापूरचारुचामरधारिणी ॥
इयं मे पार्षगा लक्ष्मीः क्षीरोदकुहरोत्थिता ॥ ४५ ॥
(वासिष्ठ, उपशम प्र०, अ० ३१)

याचा पदशः अर्थ पूर्ण । संस्कृतवेत्त्यां कळे संपूर्ण । मीं भावार्थ जाणिला संस्कृताविण । कीं प्रऱ्हादें लक्ष्मीस भाविलें पत्नी ॥ ९६ ॥ सिद्धान्ती म्हणे पुसिलें बरवें । त्वां ग्रंथ बहुत वाचले नवे । परी पुढील श्लोक प्रमाण देसी स्वभावें । मागील श्लोक न जाणुनी ॥ ९७ ॥ येचि अध्यायीं चाळिसावा श्लोक । कीं प्रऱ्हाद आपणा भावी वैकुंठनायक । म्हणोनी लक्ष्मीस सम्यक् । भाविलें पत्नी ॥ ९८ ॥

अविष्णुः पूजयन्विष्णुं न पूजाफलभाक् भवेत् ।
विष्णुर्भूत्वा यजेद्विष्णुमयं विष्णुरहं स्थितः ॥ ४० ॥

याचाहि अर्थ संस्कृतज्ञ जाणती । मज कळला भावार्थ तो येणें रीतीं । कीं विष्णु होवोनि पुजावें विष्णुप्रति । तो विष्णु निश्चितीं मीचि आहें ॥९९॥ त्वां दिधला जो श्लोक प्रमाण । त्या श्लोकाच्या पुढें दुसरें वचन । एकुसष्टाव्या श्लोकीं जाऊं दे लोचन । तेथ स्वमिन्[1] विष्णुत्वभावन[1] प्रऱ्हादाचें ॥१००॥

१ आपले ठिकाणीं विष्णुत्व मानणें.

अयं नीलोत्पलश्यामः पीतवासो गदाधरः ।
लक्ष्मीमाम् गरुडारूढः स्वयमेवाहमच्युतः ॥ ६१ ॥

(वासिष्ठ उपशम, प्र०, अ० ३१)

नीलकमलसम श्यामवर्ण । गदाधारी पीतवसन । लक्ष्मीसहित गरुडासन । मी नारायण, प्रल्हाद म्हणे ॥१०१॥ येथ आत्मत्वें केली विष्णुभक्ति । यालागीं लक्ष्मी भाविली युवती । करोनिया देवीभक्ति । न बोलिली देवीवरुती पत्नीत्व-भावना ॥ १०२ ॥ पत्नीत्वभावना स्वभोगासाठीं । म्हणोनि ते न ये भक्तिपरिपाटी[1] । पतित्व भावनेचिया पोटीं । भोक्ता ईश्वर, आपण भोग्य ॥ १०३ ॥ भर्ता भोक्ता महेश्वर इति । "निर्गुणं गुणभोक्तृ च" पुढती । स्वयें बोलिली जागृच्छ्रुति[2] । म्हणोनि अविरुद्ध भगवंतीं पतिभाव ॥१०४॥ यद्यपि देवीस पत्नीत्वभावना । दाविती सुरसुंदर्याद्युपासना । तरी त्या वर्धक रजोगुणा । देवोनि इह भोगदाना, नरकीं नेती ॥ १०५ ॥ यक्षिणी न येतां धांवून । तिचें क्रोधमुद्रेनें करावें आकर्षण । तदा न येतां कपाळ दुखे दारुण । मग पावोनी मरण महानरकीं जाय ॥ १०६ ॥ इत्यादि मंत्रशास्त्रीं विधि । तेथ वादीनें पाठवावी बुद्धि । यक्षास राजस भजती हें कृपानिधि । व्रजवर[3] बोलिले गीतेंत ॥ १०७ ॥ तंव वादी म्हणे बाह्य प्रतिमासेवा । तीहि राजस हा तंत्रठेवा[4] । तो श्लोक ऐकावा । प्रमाण मी सांगें ॥ १०८ ॥

उपासना द्विधा प्रोक्ता श्रेष्ठा तत्र तु सात्त्विकी ।
यस्यां च मानसीपूजाजपौ मुख्यतमौ स्मृतौ ॥
राजसो दाक्षिणो मार्गः प्रतिमायां च पूजनम् ॥
बाह्योपचारैः पुष्पाद्यैस्तदा ध्यानं विशिष्यते ।

(मेरुतंत्रप्रकाश १)

जपपूजा मानसिक । या नांव उपासना सात्विक । आणि बाह्योपचारें पूजणें प्रतिमा सम्यक् । राजस सेवा या नांव ॥ १०९ ॥ तें सिद्धान्ती म्हणे भज-

१ भक्तीच्या मार्गांत. २ भगवद्गीता. ३ श्रीकृष्ण. ४ तंत्रांतील विचार.

प्रति । माहित नव्हतें तव तांत्रिक मति । आतां ऐके सात्वत श्रुति । एकादश स्कंधीं बोलिली जे ॥ ११० ॥

कैवल्यं सात्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् ।
प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम् ॥ २४ ॥
वनं तु सात्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते
तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणम् ॥ २५ ॥
सात्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी
तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा ॥ २६ ॥

(भागवत स्कंध १२, अ० २५)

या सर्व श्लोकांचा अभिप्राय पूर्ण । कीं भगवत्सेवा श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञानाहून । म्हणोनिच ती निर्गुण । यांत स्थूल देवालय निर्गुण बोलिलें आहे ॥ १११ ॥ जरी स्थूल देवालया निर्गुणता । तरी बाह्योपचारा केवि रजोगुणता । पुराण-विरोधी प्रमाणता[1] । मेरुतंत्रास नाहीं ॥ ११२॥ अथवा देवीची बाह्य पूजा जाण । तेथें असो का रजोगुण । कारण देवीपूजेचेंचि प्रकरण । चाललें म्हणोनि ॥ ११३ ॥ दक्षिण मार्ग तो राजस । हा देव्यागमाचाचि विशेष । वाम मार्ग तो तामस । मेरुतंत्रींच बोलिला ॥ ११४ ॥

तामसोपासनं प्रोक्तं पीठादौ बलिदानतः ।
वाममार्गे न तत्रेति तत्रस्थ वचनं स्मर ॥

देवीची मानस पूजा सात्विक । देवीची बाह्य पूजा रजात्मक । देवीची चक्रपूजा सकाळिक । तामस, हे श्लोक बोलती ॥ ११५॥ विष्णूची बाह्य पूजाहि निर्गुण । ये विषयीं सांगितलें भागवत प्रमाण । शिवाचीहि पूजा निर्गुण । एतदर्थी प्रमाण सूतसंहितादि ॥ ११६ ॥ या वचनें पाहतां । शिवविष्णूंचि ऐक्य तत्वतां । शक्तीस मायाप्राधान्यें त्रिगुणता । ब्रह्मप्राधान्यें निर्गुणता शिव-विष्णु पुरुषां ॥ ११७ ॥ यद्यपि पुं स्त्री नपुंसक लिंग शब्द । ब्रह्मवाचक

१ पुराणास विरोध असल्यावर मेरुतंत्र प्रमाण होत नाहीं.

असती प्रसिद्ध । तथापि आग्रहीयासी विशद । आग्रहेंचि विवेक सांगूं ॥ ११८ ॥ बहुशः सद्वाचक नपुंसक शब्द । बहुशः चिद्वाचक स्त्रीलिंग शब्द । आनंदवाचक पुल्लिंग शब्द । बहुशब्दान्वयें अल्पशब्दार्थसमन्वयें ॥ ११९ ॥ यद्यपि शांति तृप्ति । इत्यादि आनंदवाचक स्त्री-शब्द असती । तथापि ह्या अंतःकरणाच्या वृत्ति । न बोलती आत्मानंदातें ॥ १२० ॥ अथवा आत्मानंदीं यांची लक्षणा । तरी आनंद शब्दाची शक्तिच जाणा । म्हणोनी पुल्लिंग-वाच्य ब्रह्मप्रधाना । पुरुषोपासना अतिमान्य ॥ १२१ ॥ हेंचि बोलिले एकनाथ । तो अभंग प्रमाण ऐक येथ । तेणें जाणोनी यथार्थ । संशय समस्त उच्छेदी ॥ १२२ ॥

सत्पद तें ब्रह्म चित्पद ते माया। आनंद पदीं जया म्हणती हरी १
सत्पद निर्गुण चित्पद सगुण । सगुण-निर्गुण हरिपायीं ॥२॥
तत्सादिति ऐसें पैल वस्तूवरि । गीतेमाजीं हरि बोलियेले ॥३॥
हरिपदप्राप्ति भोळ्या भाविकासी । अभिमानियासी गर्भवास ॥४॥
अस्ति भाति प्रिय ऐसीं पदें तिन्हीं। एकाजनार्दनीं तेचि झाले ॥५॥

सत्पद तें निर्गुण । याचें केवळ नाहींच उपासन । चित्पद तें सगुण । माया म्हणोन देव्युपासित ॥ १२३ ॥ आनंद तो पुरुष प्रधान । यासचि म्हणती हरि त्रिनयन । स्पष्ट असे अर्थ आन । तंव वादी आपण बोलतु ॥ १२४ ॥ मज आशंका आली भलती । कीं एकनाथ होते मानभावमती । मानभावांच्या लक्षणस्थल महावाक्यप्रकरण ग्रंथीं[1] । ही रीति बोलिली ही ऐका ॥ १२५ ॥ " तच्छब्दें :ब्रह्म बोलिजे । चिच्छब्दें माया बोलिजे । आनंद शब्दें ईश्वर बोलिजे । ब्रह्म माया ईश्वर ऐसा त्रयांच परमेश्वर एक आत[2] " ॥ १ ॥

---

१ हें वचन मानभावांचा लक्षणस्थल म्हणून प्रकरणात्मक जो ग्रंथ आहे त्यांतील महावाक्यप्रकरणांत आहे. २ आत म्हणजे आहे. बाकीचा अर्थ स्पष्ट आहे.

तैं सिद्धान्ती म्हणे ऐक मात । विरोध आहे मानभावमतांत[1] । महावाक्य-प्रकरणीं ब्रह्म बोलिलें सत् । आणि त्याचाचि विचार 'स्थलग्रंथ' आन सांगे ॥ ॥१२६॥ " ब्रह्म आस्त नास्त ऐसियास विषयो नव्हे " । हें विचारस्थळीं[2] वचन त्वां पहावें । एकनाथ तंव स्वभावें । मानभाव नव्हते ॥ १२७ ॥ याचि अभंगीं अस्ति भाति प्रिय । ऐक्यत्वें बोलिलें सच्चिदानंद त्रय । मानभावमतीं तंव सच्चिदानंदत्रय । भेदें अंश बोलिले ॥ १२८ ॥ " सत् तेंचि चित् । चित् तोचि आनंद । वस्तु नोहे त्रिविध । एकपद निजानंदें " ॥ १ ॥ हें स्वात्म-सुखीं[2] वचन । नाथांचेंचि आहे म्हणोन । नव्हते मानभाव परी या अभंगीं सच्चिदानंदभेदनिरूपण । विष्णुपुरुषोपासना प्रधान बोलिले ॥ १२९ ॥ अथवा मानभाव मताचा पूर्वपक्ष करूनी । ' अस्ति भाति प्रिय ऐसी पदें तिन्हीं । एका जनार्दनीं तेचि झाले ' या वाणी । स्वसिद्धान्त निर्वाणीं बोलिला ॥ १३० ॥ असो हे नाथवाक्यसंगति । पुल्लिंगवाच्य आनंद अनध्यस्थाविवर्ती । शिव विष्णु म्हणोनी उपास्ति[3] । त्यांचीच शक्तीहूनि श्रेष्ठ ॥ १३१ ॥ किंवा मेरुतंत्रवचन । सामग्री अपेक्षेनें बाह्य पूजेस म्हणे[4] रजोगुण । फळ तंव असे समान । फलदाता भगवान् म्हणोनी ॥ १३२ ॥ ईश्वरत्वें सम पंचायतन । रुच्यनुसार करावें उपासन । मज आवडती शिव कृष्ण । तोंचि विवेचन येथें केलें ॥ १३३ ॥ तंव वादी म्हणे कवणे रीति । उपास्या दोन्ही व्यक्ति । व्यवस्था ऐक म्हणे सिद्धान्ती । यथार्थ रीति सांगेन ॥ १३४ ॥ पिता शिव पति माधव । किंवा गुरु शिव कृष्ण देव ।

१ यांचे ग्रंथ सुंदर, सकल, भेंडार वगैरे निरनिराळया चौदा लिपींत लिहिले असल्यामुळें व त्यांचा प्रसिद्ध न होऊं देण्याचा उत्तम निश्चय असल्या-मुळें, लोकांना हीं वचनें माहित नाहींत; व त्यांना विचारलें असतां ते होय म्हणणारहि नाहींत. तरी पण माझ्याप्रमाणें शोध केला असतां हीं वचनें मिळाल्यावांचून राहणार नाहींत.—ग्रंथकार.

२ या नांवाचे ग्रंथांत. ३ उपासना. ४ म्हणे यांत उपेक्षेचा अर्थ आहे.

गुरु करणें लागे सदाशिव । या तातवचनें उपास्ति घडे ॥ १३५ ॥ किंवा शिवविष्णुरूप कृष्णमूर्ति । आमंत्रणविलासींही बोलिली उपपत्ति । ती उपासावी एकाचि व्यक्ति । आवडी करोनी ॥ १३६ ॥ किंवा शिवकृष्ण श्रीगुरु । हाहि बहु ग्रथीं बोलिला विचारु । उपासावा आळंदीश्वरु । शिवकृष्णरूप ॥ १३७ ॥ अथवा पंढरीचे[1] पांडुरंग । जेणें मस्तकीं धरिलें शिवलिंग । कटीं कर विटे उभा अभंग । तो रुक्मिणीरंग भजावा ॥ १३८ ॥ तंव वादी म्हणे तुमचा कांहीं । एक निश्चय दिसत नाहीं । कवणे रीति संप्रदायीं । प्रवेशावें ? ॥ १३९ ॥ सिद्धान्ती म्हणे प्रथमपासून । उपास्ति प्रकाशावया कवण कारण? । अज्ञोनी उपास्ति करितों कवण । हें तुजकारण कां मी वदूं ? ॥ १४० ॥ शिव कृष्ण मज आवडती । हें बोलिलेंचि आहे बहुग्रंथीं । वारकरीसंप्रदाय विशेष स्वमार्गाप्रति । येचि ग्रंथीं म्हणविलें मी ॥ १४१ परी मधुराद्वैतविचार । मियां गुप्त प्रगट केला समग्र । म्हणोनीच नाममात्र । मम मार्ग भिन्न मूढ म्हणती ॥ १४२ ॥ यालागीं करोनी विचार । मन्मार्गातें इच्छी अंतर । तरी कृष्ण-कर्पूरगौर । उपासिजती ॥ १४३ ॥ शिवींहि माधुर्य कैसें घडे । हें मार्गें बोलिलें आहे रोकडें । सेवाप्रकारहि फुडे[2] । बोलिले आणि पुढेंहि बोलूं ॥ १४४ ॥ आणखी एक ऐक रीति । दोहोंतुनि ज्याच्या चित्तीं । अतिशय आवडे एक व्यक्ति । त्यानें ऐसी वृत्ति धरावी ॥ १४५ ॥ कन्या वडिलांची मर्यादा करी । स्वकांतपायीं पुष्टि भरी । तेवि मर्यादा आवडी एकावरी । करोनी पुष्टि करावी अजि प्रियचरणीं ॥ १४६ ॥ एवं शालिंका विष्णुरूप । लिंग तो कैलासभूप । ऐसाहि उपास्तिदीप । शिवेष्टभजकें उजळावा ॥ १४७ ॥ परी सोडूं नये एकमेकां । चित्तीं हा धरावा आवांका । सर्व सांडोनिया शंका । शिव-व्रजनायकां भजावें ॥ १४८ ॥ इंद्रायणी आणि भागीरथी । दोन्ही मिळाल्या एके पातीं[3] । ते निजतीर्थ आळंदी मजप्रति । वैकुंठ कैलासु ॥ १४९ ॥ तेथील ज्ञानेश्वरजननी । अखंड सद्भावें नमुनी । कविताकमळमाळ चरणीं ।

---

१ पंढरींतील. २ चांगले, नीट. ३ पात्रांत (नदीच्या).

प्रेमें गुंफोनी वाहिली ॥ १५० ॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे गद्यपद्यान्विते संप्रदाय-सुरतरौ पूर्वविहारे पंचायतनोपासनासाम्येऽपि स्वेष्टहरिहरोपासनोपपादनं[1] नाम अष्टादशमं कुसुमम् ॥ १८ ॥

अभंग.

न सोडितां घरधंदा ॥ उगें आळोनि गोविंदा ॥
करितां वर्णाश्रमनिंदा । केविं आनंदा पावाल ॥ १ ॥
आळसाच्यासाठीं भक्ति । गृहकामीं चित्तासक्ति ॥
वर्णाश्रमीं अनासक्ति । ऐसी उक्ति कोठें रे ॥ २ ॥
कामासाठीं ब्रह्मज्ञान । जेवासाठीं संतपण ॥
मानासाठीं नारायण । उगें वदन कूजे[2] ॥ ३ ॥
कर्म न होय म्हणूनि निंदा । चातुर्याचा गृहधंदा ॥
हें तों नावडे गोविंदा । नंदनंदा मम कांता ॥ ४ ॥
जरी तुम्हा नको कर्म । तरी सांडा देहधर्म ॥
तोडा संसाराचें वर्म । आत्माराम रामीं वहा ॥ ५ ॥
वृत्ति हरवा घेवोनि नाम । सांडा अंतरींचा काम ॥
चित्तीं धरा शुद्ध प्रेम । जा विसरून शरीर ॥ ६ ॥
आधीं जिवंताचि मरा । शत्रुमित्र सम करा ॥
मानामान मोडा थारा । द्या संसारा तिलांजुली ॥ ७ ॥
लहान्याहूनि व्हा लहान । करा जीवाजंतू नमन ॥
मग वर्णाश्रमबंधन । जाईल सोडून तें आप ॥ ८ ॥
ज्ञानेश्वरकन्या पाही । सदा सद्गुरुरूपें देही ॥
गुरु-शिष्यभांव तो ठायीं । हरिपायीं सांपडे ॥ ९ ॥

---

१ पंचायतनाची उपासना सारख्याच योग्यतेची असली तरी आमची इष्ट उपासना हरिहर हीच होय. २ गाते.

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

अध्याय १९ वा,

भागवतधर्माचें सर्वग्राह्यत्व

जय जय सद्गुरु पूर्णकामा । जय जय सद्गुरु मनविश्रामा । जय जय सद्‌गुरु शिष्यप्रेमा । वर्ती[1] श्रीगुरो ॥ १ ॥ जय जय सद्गुरो सच्चिदानंदा । जय जय सद्गुरो आनंदकंदा । जय जय सद्गुरो निरस्तभिदा[2] । आळंदीपते ॥ २ ॥ बैसोनिया माझ्या हृदयीं । ग्रंथ वदे श्रीगुरु आई । सावध होउनी सर्वही । परिसोत श्रोते ॥ ३ ॥ सच्छिष्य कर जोडून । सद्गुरूतें करी प्रश्न । म्हणे मागील निरूपण । ऐकोन मन निवालें ॥ ४ ॥ परि भगवद्वचनगोडी । ऐकतां तृप्ति नोहे फुडी । तयाचि निरूपणाची परवडी । ऐकावी वाटे पुढत-पुढती ॥ ५ ॥ तंव श्रीगुरु म्हणती ऐक । तुज हरिहरोपासना सांगतों आणिक । तंव वादी म्हणे माझी सकळिक । आधीं शंका निरसावी ॥ ६ ॥ संप्रदाय म्हणजे कवण वर्ण ? । वेदमार्ग असतां जाण । तयातें प्रकटावया काय कारण ?[3] । अनादि कीं सादि, कृपा करोनि सांगा ॥ ७ ॥ सिद्धान्ती म्हणे पुससी काय । वर्ण आणि संप्रदाय । शब्दार्थेंचि भिन्न होय । एक सोय तयांची ॥ ८ ॥ वर्ण[4] म्हणजे जन्मसंस्कारावच्छिन्न । किंवा कोणी म्हणती गुणकर्मभेदेंकरून । संप्रदाय गुरुपरंपरास्थान[5] । यालागीं भिन्न दोन्हीही ॥ ९ ॥ वर्णें कर्माधिकार

---

१ शिष्याच्या प्रेमाप्रमाणें वागणाऱ्या. २ निवारण केले भेदभाव ज्यानें. ३ वेदमार्ग असून संप्रदाय कशाला काढतां ? ४ ब्राह्मण-क्षत्रियादि जाती. ५ संप्रदाय गुरुपरंपरेवर अवलंबून असतो.

होय प्राप्त । संप्रदाय प्रकटे मोक्षार्थ । वर्णा गायत्रीमंत्रचि विहित । संप्रदायाभिमत इष्टदेवमंत्र ॥ १० ॥ मोक्षाधिकारी चारी वर्णी । तेथ संप्रदाय प्रवर्ते तिया स्थानीं । प्रकटावयालागुनी । हाचि हेतु ॥ ११ ॥ वेद असतां कां प्रकटणें । हा प्रश्नचि न शोभे अनुगुणें । कल्पानुसार साध्यसाधनें । प्रगटवी अवघें ॥ १२ ॥ महाभारतीं बोलिलें वचन । कीं प्रत्येक कल्पीं हरीपासोन । तें तें शास्त्र संपूर्ण । त्या ऋषींनीं मिळतसे ॥ १३ ॥ श्रुति स्मृति पुराणें । न्याय मीमांसा आणि व्याख्यानें । नारायणापासोनि निर्वाणें । सकळ ऋषींतें मिळती हो ॥ १४ ॥

" युगान्तेऽतर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा " ॥१॥ (अर्थ स्पष्ट)

(शांतिपर्वक्रम अ० २१०, मोक्षधर्मक्रम, अ० ३७)

शेतीं वर्षतां पीक होये । तरी अन्यत्र वृष्टि कासया लाहे । हें पुसतांचि होय । अनर्थक जैसें ॥ १५ ॥ मेघाचा स्वभाव समग्र । सर्वत्र वर्षणें नीर । तेवीं अनादि वस्तु प्रगटणें कल्पानुसार । हें मुक्तावीण अन्यत्र दुर्निवार्य ॥ १६ ॥ म्हणोनि धर्म ईश्वरीं लीन । तो प्रगट होय कल्पानुगुण । तैसाचि भागवत संप्रदाय म्हणोन । प्रगट होय ॥ १७ ॥ अथवा भागवतसंप्रदायचि एक प्रगटता । आणि वेदधर्म जरी नसता । तरी देवाचा काळ व्यर्थ न जातां । सायास चुकता ऐसा वादीचा आशय जरी ॥ १८ ॥ तो आशयही समूळ वृथा । कांहीं श्रम न करितां । वेदपुराण भगवंता । श्वासापासोन उपजविणें ॥ १९ ॥ तेथ पुराणाचा अर्थ । मंत्र ब्राह्मण जरी विवक्षित । तरी छांदोग्य श्रुतींतील इतिहासशब्दार्थ । केला भारत आचार्यांनीं ॥ २० ॥ वादी म्हणे भविष्यही सांगे श्रुति । म्हणवोनि भारत पढलों हे संभवे नारदोक्ति । तरी व्यासगुरु नारद पुराणें सांगती । म्हणोनि तदुक्तिपाठ न घडे हें सिद्धान्ती म्हणे ॥ २१ ॥ वास्तव संहित ब्राह्मण । आणि

भारतादि इतिहास तद्विस्तर[१] पूर्ण । बृहदारण्यकभाष्यांत सांगितलें संक्षिप्त इतिहास पुराण । आणि छांदोग्यभाष्यांत विस्तृत इतिहास पुराण दर्शविलें ॥ २२ ॥ हें पुढेंहि होईल स्पष्ट । आतां वेदधर्म जरी नव्हतां प्रगट । तरी सर्वभावें भजन स्पष्ट । न होतें हरीचें ॥ २३ ॥ वैदिक कर्महीं करून अर्पण । करावेंचि पैं भगवद्भजन । एवं वैदिक धर्म भागवत संप्रदाय हे दोन । अनादिचि आथी[२] ॥ २४ ॥ तंत्रादिक प्रसिद्ध मोहनार्थ[३] । नास्तिकादि प्रसिद्ध काल्पित[४] । यालागीं वेदधर्म आणि संप्रदाय भागवत । हे दोनचि कल्याणार्थ अनादि ॥ २५ ॥ वादी म्हणे संमोहन तंत्राचें । पद्मपुराणीं नाम साचें । म्हणोनिच तयाचें । अनादित्व स्वीकृत कीं ॥ २६ ॥ सिद्धान्ती म्हणे ऐक वचन । पूर्वीं भारताचें उदाहरण । त्यांत सांख्ययोगाचेंही निरूपण । अनादित्वें बोलिलें ॥२७॥ सांख्ययोगादिक । अनादि हें सगळीक । परि आविर्भावक्रम[५] देख । कल्पीं कल्पीं वेगळा ॥२८॥ अनादि चारी युगें असती । परी तें क्रमेंचि प्रगटती । तैसें वेद भागवत प्रगटती । कृतयुगींचि ॥ २९ ॥ मग प्रगटती सांख्ययोग । तंत्रादिक प्रगटती मग । पुराणाचा तंव क्रम चांग । तैसाचि प्रगटे ॥ ३० ॥ आधीं शतकोटी एक पुराण । मग अष्टादशधा-विभागी सत्यवतीनंदन[६] । यालागीं पुराणीं तंत्राचें प्रमाण । अनादित्वेंकरून विरुद्ध नव्हे ॥ ३१ ॥ परि विशेष तंत्रप्रचार । कलींतचि असे निर्धार । भागवतधर्म तंव सुंदर । कृतयुगींही बोलिला ॥ ३२ ॥ येच विषयीं बोलिलें भारत । तेंचि ऐके सावधचित्त शांतिपर्व मोक्षधर्मांत । अष्टचत्वारिंशदधिक-त्रिशततमाध्यायीं[७] ॥ ३३ ॥

केनैष धर्मः कथितो देवेन ऋषिणाऽपि वा ॥ ६॥
एकान्तीनां च का चर्या कदा चोत्पादिता विभो ।
एतन्मे संशयं छिंधि परं कौतूहलं हि मे ॥ ७ ॥

---

१ भारतादि ग्रंथ ब्राह्मण ग्रंथांचाच विस्तार होत. २ आहेत. ३ मोह पाडविणारे. ४ खोटे, निराधार. ५ प्रकट होण्याची तऱ्हा. ६ व्यास. ७ अध्याय ३४८ यांत.

जनमेजय म्हणे मुनिवरा । कर्मी आणि यतीश्वरा । जे गती मिळे त्याहोनि उदारा[1] । भक्त जाती सद्गतीतें ॥ ३४ ॥ ऐसा हा भागवत धर्म । कवणें निर्मिला उत्तम । माझा संशय हा परम । कृपा करून छेदावा ॥ ३५ ॥

समूपोढेष्यनीकेषु कुरुपांडवयोर्मृधे ।
अर्जुने विमनस्के च गीता भगवता स्वयम् ॥ ८ ॥

वैशंपायन म्हणे राया । तूं विसरलासी कां या । तुझ्या पूर्वजा पार्थराया । जें युद्धीं यदुवर्या बोलणें झालें ॥ ३६ ॥ ती मुख्य भगवद्गीता । जी उपनिषत् या वेदभारता[2] । तेथचि या धर्माची कथा । निरोपिली तूंतें ॥ ३७ ॥ म्हणीं वाटेल तुझिया अंतरीं । कीं गीता सांगितली द्वापारीं । तेव्हांचि धर्माची उत्पत्ति खरी । परि ऐसें म्हणूं नको ॥ ३८ ॥

संमितस्सामवेदेन पुरैवादियुगे कृतः ।
धार्यते स्वयमीशेन राजन्नारायणेन च ॥ १० ॥

टीका—सामवेदेन संमितः सामवेदोक्तं तत्वमसीति वाक्यं यथाधिकारिणः सद्यः ज्ञानजनकं एवं वैष्णवधर्मोऽपि शमादिमतां सद्यः कैवल्यहेतुरित्यर्थः ।

(मा० शां० प० अ० ३४८)

श्लोकसहित टीकेचा भावार्थः—सामवेदीं तत्वमसि । वाक्य शीघ्र ज्ञानप्रद जीवासी । तैसा वैष्णवधर्मही सकळांसी । सद्य ज्ञानप्रद ॥ ३९ ॥ तत्वमसि वाक्य आपण । व्यतिरेकें आत्माकार वृत्ति करून । ज्ञानप्रद होय सकळां-कारण । भागवत धर्मही तैसाचि ॥ ४० ॥ यथा—

" सर्व भूतेषु यः पश्येत् भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्यन्येष भागवतोत्तमः ॥ ४५ ॥

(भाग० स्कंध ११, अ० २)

जागृच्छ्रुतिश्च[3] भवति—" यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्माहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति " ॥

---

१ उदार गतीतें. २ भारतरूप वेदाची गीता ही उपनिषत्. ३ भगवद्गीता.

या दोन्ही वचनांचा अर्थ । ताततनाथोक्तीवरून[1] जाणावा यथार्थ । जयाचें निष्काम जाहलें चित्त । तया धर्म भागवत तारक ॥ ४१ ॥ किंवा " सामवेदेन संमितं " या वचनीं । भागवतस्मृतित्व प्रतिषेधुनी । मूलमूलीभाव निरा करोनी । सनातनत्व यालागुनी बोलिलें ॥४२॥ व्याससमाधिभाषा[2] भागवत । यालागीं तें सनातन समस्त । किंवा चतुःश्लोकी भागवत । बोलिलें हो का या स्थानीं ॥ ४३ ॥ हाचि ब्रह्मयातें वारंवार । धर्म उपदेशिला निर्धार । ऐसेंचि बोलिले आचार्यवर । आळंदीश्वर जगद्गुरु ॥ ४४ ॥

तें हे कल्पादि भक्ति मियां । श्रीभागवतमिषें ब्रह्मया ।
उत्तम म्हणोनि धनंजया । उपदेशिली ॥ ११३२ ॥ "

(ज्ञाने० अ० १८, श्लोक ५५)

उत्तम म्हणजे वेदधर्माहुनी उत्कृष्ट । आन अर्थ आहे स्पष्ट । ईश्वरीं अर्पितां पूर्त इष्ट[3] । तरी वेदही भागवत होतु कां ॥४५॥ वेद भागवत स्वतःप्रमाण । मूलमूलीभावाचें नाहीं कारण । कोणी म्हणेल अप्रमाण वेदबाह्य म्हणोन । तरी भागवतबाह्य म्हणोन वेद अप्रमाण कां न होती ? ॥ ४६ ॥ वेद म्हणजे काय । मंत्र कीं ब्राह्मण होय ? । कीं दोनचि आन नोहे । तरी हें न घडे ॥४७॥ जीवोद्धारासाठीं शब्द । तो तो अवघा बोलिजे वेद । आतां भागवतीं वेदस्तुति विशद । ते वेदीं वेदनिर्देशवत् ॥ ४८ ॥ किंवा गोपालतापनीयादि श्रुति । याचि धर्मातें बोधिती । कालाग्निरुद्रादि श्रुति । बोधिती यातेंचि ॥ ४९ ॥ म्हणोनि शैव आणि वैष्णव । हा द्विविध धर्मही वैदिक स्वयमेव । तोचि चातुर्वर्ण्यार्थ विस्तृत सावेव । म्हणोनि सामवेदेन संमित म्हणिजे ॥५०॥ संक्षेप वदती गोपालतापनीयादि उपनिषद । म्हणोनि तो तव वेद । सर्वांसाठीं विस्तृत सांगे भागवत शुद्ध । यालागीं सामवेदसंमित म्हणावा ॥ ५१ ॥ किंवा कलिसंतरण-श्रुति । कृष्णयजुर्वेदीं नाममहिमा वदती । यालागीं वेदोक्तता

---

१ श्रीज्ञानेश्वर व एकनाथ यांच्या वचनांवरून. २ व्यासांनीं समाहित असतांना लिहिलेलें. ३ यज्ञादि वैदिक कर्मे.

तयाप्रति । तो बृहत्सामस्तुतितुल्य म्हणोनि सामवेदसंमित म्हणिजे ॥ ५२ ॥ आतां ऐसें वदेल कोणी । कीं मोहावया पाखंडियालागुनी । हा धर्म स्थापिला देवानीं । तरी तें म्हणणें अयोग्य ॥ ५३ ॥ पाखंडविस्तार कलींत । "कलौ आगमसंभवः" इत्यादि मेरुतंत्रोक्त । वाममार्गविस्तारही कलींत । आणि बौद्धादिविस्तारही कलींतचि ॥ ५४ ॥ गौतम दधीचि नारदशाप । आघवे कलीसाठींच संकल्प । यास्तव कृतयुगीं पाखंड्यार्थ भागवत हा जल्प[1] । करूं नये अल्प कोणीही ॥ ५५ ॥ पाखंडबाहुल्य होय जेव्हां । तंत्रप्रादुर्भाव होय तेव्हां । न्यूनपाखंडीस्वभावा । दंडक[2] सन्नृपाचि ॥ ५६ ॥ आतां आग्रहाचि करशील जरी । आम्ही आग्रहेंचि बोलूं तरी । वेदापूर्वीं कृतयुग निर्धारीं । भागवतधर्मचि पैं होता ॥ ५७ ॥ येविषयीं भागवत प्रमाण । आणि श्रीधराचें भाष्यही जाण । तेंही सावध करी श्रवण । धरी मौन[3] मग वादिन् ॥ ५८ ॥

आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः ।
कृतकृत्याः प्रजा जात्या तस्मात्कृतयुगं विदुः ॥

टीका—तत्रादौ मदुपासनालक्षण एवं मुख्यो धर्म आसीत् । आचारलक्षणस्तु पश्चात् प्रवृत्तः स च एवमनुष्ठितो भक्तिहेतुरिति वर्णयितुमाह । कल्पादौ यत्कृतयुगं तस्मिन् । ते च तदा मां उपासत एव केवलं नान्यत् कुर्वन्ति इति कृतयुगनामनिरुक्तिमाह । कृतकृत्या इति । जात्या जन्मनैव । किं च विधायकाभावादपि तदानीं नान्यत्कर्मास्तीत्याह ॥ १० ॥

वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मोऽहं वृषरूपधृक् ।
उपासते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः ॥ ११ ॥

टीका—वेद इति । धर्मश्च मनोविषयः अहमेव वृषरूपधृक् चतुष्पाद् न क्रियाविशेषो यज्ञादिः अतस्तपोनिष्ठा । मनसश्चेंद्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तप इति वचनात् एकाग्रतया हंसं शुद्धं मां ध्यायन्ति इत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदयात् त्रयी ।

---

१ चुकीचें भाषण. २ चांगल्या राजानें कायदा करावा. ३ निरुत्तर हो.

विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमासंस्त्रिवृन्मखः ॥ १२ ॥

टीका—पश्चात् त्रेतायुगप्रवेशे मे वैराजरूपस्य प्राणान्निमित्तात् हृदयात्सकाशात् तस्यास्त्रय्याः सकाशात् हौत्राध्वर्यवौद्गात्रैः त्रिवृत् त्रिरूपः ' यज्ञो वै विष्णुरिति ' श्रुतेः ॥ १२ ॥ (भाग० स्कंध ११, अ० १७)

आधीं धर्म मद्भक्तिलक्षण । उद्धवा सांगे श्रीकृष्ण । कर्म निघालें मागाहून । जेव्हां सत्वगुण खालावला ॥ ५९ ॥ कल्पाच्या आरंभीं जें युग कृत । तेव्हां एकचि हंसवर्ण विख्यात । चार वर्ण नव्हते तेथ । भेदें प्रवर्तित अखंड जे ॥ ६० ॥ तेव्हां मी धर्म होतों पूर्ण । नव्हतों पंगू क्रियालक्षण[१] । ज्यांत प्रत्यवाय क्षणक्षण । होय उत्पन्न सर्वदा ॥ ६१ ॥ होवोनिया तपोनिष्ठ । मज निर्मळा भजत होते श्रेष्ठ । भाव कीं भगवदुपासनेंत स्पष्ट । कर्मसमुच्चय अपेक्षित नाहीं ॥ ६२ ॥ हें कर्म, हें अकर्म, हें विकर्म । हा वेदेंचि केला नियम । तो वेदचि होता परम । प्रणवरूपधारी ॥ ६३ ॥ तें उपासना तरी माझें ध्यान । आणि यज्ञ तरी माझें प्रणवनामस्मरण । लोक निष्काम समाधान । सदा संपन्न मत्प्रेमें ॥ ६४ ॥ कोणी म्हणेल ही ज्ञानीस्थिति । तंव अवघेचि ज्ञानी होतील कृतयुगान्तीं । कामाभावें मैथुनप्रवृत्ति । होणार नाहीं तेधवां ॥ ६५ ॥ प्रारब्धही सत्वगुणी । आणि मुळींचेचि ज्ञानी । तेव्हां मैथुनप्रवृत्त्यभावें करूनी । पुढें सृष्टिचि न होवावी ! ॥ ६६ ॥ म्हणोनी हे नव्हे ज्ञानियाची स्थिति । यालागीं कृतयुगीं धर्म माझी उपास्ति । कर्मसमुच्चय तिजप्रति । अपेक्षित नाहीं ॥ ६७ ॥ म्हणाल ब्रह्माचि रजोगुणी आपण । तेणें कैसे अवघे केले सात्विक उत्पन्न ? । तरी आपुला नाहीं प्राणिया गुण । दिधला ब्रह्मदेवांनीं ॥ ६८ ॥ जयाचा गुणभाव जैसा । तो उत्पन्न केला तेव्हां तैसा । म्हणोनि कृतयुगीं हंसा । एकाचि वर्णा उपजविलें ॥ ६९ ॥ जेव्हां कर्मे रजोगुणाची प्रवृत्ति । तेव्हां जाहली कर्मस्थिति । तंव वादी म्हणे चतुर्वर्णप्रवृत्ति होती कृतीं[२] । ऐशींही पुराणवचनें ॥ ७० ॥ सिद्धान्ती म्हणे ऐक वचन । सहस्रयुग कल्पाचें प्रमाण ।

---

१ प्रत्यवायभयामुळें कर्ममार्गाला येथें पंगु म्हटलें आहे. २ कृतयुगांत.

स्वयें बोलिले भगवान । " सहस्रयुगपर्यंतमहर्यत् ब्रह्मणः " इत्यादि वचनीं ॥ ७१ ॥ त्या कल्पामाजीं युगें चारी । होती जाती बहुतांपरी । परी कल्प-प्रारंभीं जो कृतयुग निर्धारीं । तेव्हां असतो हंसवर्ण ॥ ७२ ॥ आणि कल्प-मध्यचौकडीचें जें कृत । सामान्य चाऱ्ही वर्ण असती तेथ । हाचि नारद-पुराणार्थ । अवलंबावा ॥ ७३ ॥ जैसें सांगे भागवत । तैसेंचि सांगे महाभारत । हें ' वर्णविचारकसमा 'त । बोलिलें आम्हीं ॥ ७४ ॥ त्रेतारंभीं झाले वेद तीन । तयांपासोनि यज्ञ उत्पन्न । तेव्हां धर्म क्रियालक्षण । शब्दार्थ आन स्पष्ट असे ॥ ७५ ॥ एवं कृतयुगीं नव्हता । कलियुगीं नासेल तत्वतां । ऐसिया मध्यप्रवृत्ता । धर्माधर्म कवण म्हणे ? ॥ ७६ ॥ आतां ईश्वरापासोन । दोन्हीही जाहले म्हणोन । निश्वासश्रुतिविरोध नाहीं उपपन्न । एवं उत्कृष्ट प्रमाण भागवतधर्मू ॥ ७७ ॥ तो विष्णूनें शिवभक्तिरूप । आणि शिवें नारायणभक्ति-रूप । स्वयें आचरिला सत्यसंकल्प । असोनीही कृतयुगीं ॥ ७८ ॥ येथोनि याचा संप्रदाय । तोही श्रवण करी स्वयें । श्लोकपदीं मुनिराय । बोलतू असती ॥ ७९ ॥

एतदर्थं महाराज पृष्टः पार्थेन नारदः ।
ऋषिमध्ये महाभागः शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ॥ ११ ॥
गुरुणा च मयाऽप्येव कथितो नृपसत्तम ।
यथा तत्कथितं तत्र नारदेन तथा शृणु ॥ १२ ॥
यदासीन्मानसं जन्म नारायणमुखोद्गतम् ।
ब्रह्मणः पृथिवीपाल तदा नारायणः स्वयम् ॥ १३ ॥
तेन धर्मेण कृतवान्दैवं पित्र्यं च भारत ।
फेनपा ऋषयश्चैव तं धर्मं प्रतिपेदिरे ॥ १४ ॥
वैखानसाः फेनपेभ्यो धर्मं तं प्रतिपेदिरे ।
वैखानसेभ्यः सोमस्तु ततः सोऽन्तर्दधे पुनः ॥ १५ ॥
यदाऽऽसीच्चाक्षुषं जन्म द्वितीयं ब्रह्मणो नृप ।

यदा पितामहेनैव सोमाद्धर्मः परिश्रुतः ॥ १६ ॥
नारायणात्मको राजन् रुद्राय प्रददौ च तम् ।
ततो योगास्थितो रुद्रः पुरा कृतयुगे नृप ॥ १७ ॥
वालखिल्यानृषीन् सर्वान्धर्ममेतदपाठयत् ।
अंतर्दधे ततो भूयस्तस्य देवस्य मायया ॥ १८ ॥
तृतीयं ब्रह्मणो जन्म यदासीद्वाचिकं महत् ।
तत्रैष धर्मः संभूतः स्वयं नारायणान्नृप ॥ १९ ॥
सुपर्णो नाम तमृषिः प्राप्तवान्पुरुषोत्तमात् ।
तपसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च ॥ २० ॥
त्रिःपरिक्रांतवानेतत्सुपर्णो धर्ममुत्तमम् ।
यस्मात्तस्मात् व्रतं ह्येतत् त्रिसौपर्णमिहोच्यते ॥ २१ ॥
ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्धि दुश्चरम् ।
सुपर्णाच्चाप्यधिगतो धर्म एष सनातनः ॥ २२ ॥
वायुना द्विपदां श्रेष्ठ कथितो जगदायुषा ।
वायोः सकाशात्प्राप्तश्च ऋषिभिर्विघसाशिभिः ॥ २३ ॥
ततो महोदधिश्चैव प्राप्तवान्धर्ममुत्तमम् ।
अंतर्दधे ततो भूयो नारायणसमाहितः ॥ २४ ॥
यदा भूयः श्रवणजा सृष्टिरासीन्महात्मनः ।
ब्राह्मणः पुरुषव्याघ्र तत्र कीर्तयतः शृणु ॥ २५ ॥
जगत्स्रष्टुमना देवो हरिर्नारायणः स्वयम् ।
चिंतयामास पुरुषं जगत्सर्गकरं प्रभुम् ॥ २६ ॥
अथ चिंतयतस्तस्य कर्णाभ्यां पुरुषः सृतः ।
प्रजासर्गकरो ब्रह्मा तमुवाच जगत्पतिः ॥ २७ ॥
सृज प्रजाः पुत्र सर्वा मुखतः पादतस्तथा ।
श्रेयस्तव विधास्यामि बलं तेजश्च सुव्रत ॥ २८ ॥

धर्मं च मत्तो गृण्हीष्व सात्वतं नाम नामत ।
तेन सृष्टं कृतयुगं स्थापयस्व यथाविधि ॥ २९ ॥
ततो ब्रह्मा नमश्चक्रे देवाय हरिमेधसे ।
धर्मं चाग्र्यं स जग्राह सरहस्यं ससंग्रहम् ॥ ३० ॥
आरण्यकेन सहितं नारायणमुखोद्भवम् ।
उपादिश्य ततो धर्मं ब्रह्मणेऽमिततेजसे ॥ ३१ ॥
त्वं कर्ता युगधर्माणां निराशीः कर्मसंज्ञिनम् ।
जगाम तमसः पारं यत्राव्यक्तं व्यवस्थितम् ॥ ३२ ॥
ततोऽथ वरदो देवो ब्रह्मा लोकपितामहः ।
असृजत्स ततो लोकान्कृत्स्नान्स्थावरजंगमान् ॥ ३३ ॥
ततः प्रावर्तत तदा आदौ कृतयुगं शुभम् ।
ततो हि सात्वतो धर्मो व्याप्य लोकानवस्थितः ॥ ३४
तेनैवाद्येन धर्मेण ब्रह्मा लोकविसर्गकृत् ।
पूजयामास देवेशं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ ३५ ॥
धर्मप्रतिष्ठाहेतोश्च मनुं स्वारोचिषं ततः ।
अध्यापयामास तदा लोकानां हितकाम्यया ॥ ३६ ॥
ततः स्वरोचिषः पुत्रं स्वयं शंखपदं नृप ।
अध्यापयत्पुराऽव्यग्रः सर्वलोकपतिर्विभुः ॥ ३७ ॥
ततः शंखपदश्चापि पुत्रमात्मजमौरसम् ।
दिशां पालं सुवर्णाभमध्यापयत भारत ।
सोऽतर्दधे ततो भूयः प्राप्ते त्रेतायुगे पुनः ॥ ३८ ॥
नासत्ये जन्मनि पुरा ब्रह्मणः पार्थिवोत्तम ।
धर्ममेतं स्वयं देवो हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ३९ ॥
तज्जगादारविंदाक्षो ब्रह्मणः पश्यतस्तदा ।
सनत्कुमारो भगवांस्ततः प्राधीतवान्नृप ॥ ४० ॥

सनत्कुमारादपि च वीरणो वै प्रजापतिः ।
कृतादौ कुरुशार्दूल धर्ममेतदधीतवान् ॥ ४१ ॥
वीरणश्चाप्यधीत्यैनं रैभ्याय मुनये ददौ ।
रैभ्यः पुत्राय शुद्धाय सुव्रताय सुवेधसे ॥ ४२ ॥
कुक्षिनाम्ने स प्रददौ दिशां पालाय धर्मिणे ।
ततोऽप्यंतर्दधे भूयो नारायणमुखोद्भवः ॥ ४३ ॥
अंडजे जन्मनि पुनर्ब्रह्मणे हरियोनये ।
एष धर्मः समुद्भूतो नारायणमुखात्पुनः ॥ ४४ ॥
गृहीतो ब्रह्मणा राजन्प्रयुक्तश्च यथाविधिः ।
अध्यापिताश्च मुनयो नाम्ना बर्हिषदो नृप ॥ ४५ ॥
बर्हिषद्भ्यश्च संप्राप्तः सामवेदांतगं द्विजम् ।
ज्येष्ठं नामाभिविख्यातं ज्येष्ठं सामव्रतो हरिः ॥ ४६ ॥
ज्येष्ठाच्चाप्यनुसंक्रांतो राजानमविकंपनम् ।
अंतर्दधे ततो राजन्नेष धर्मः प्रभो हरेः ॥ ४७ ॥
यदिदं सप्तमं जन्म पद्मजं ब्रह्मणो नृप ।
तत्रैष धर्मः कथितः स्वयं नारायणेन ह ॥ ४८ ॥
पितामहाय शुद्धाय युगादौ लोकधारिणे ।
पितामहश्च दक्षाय धर्ममेतं पुरा ददौ ॥ ४९ ॥
ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे प्रादाद्दक्षो नृपोत्तम ।
आदित्ये सवितुर्ज्येष्ठे विवस्वान् जगृहे ततः ॥ ५० ॥
त्रेतायुगादौ च ततो विवस्वान्मनवे ददौ ।
मनुश्च लोकभूत्यर्थं सुतायेक्ष्वाकवे ददौ ॥ ५१ ॥
इक्ष्वाकुना च कथितो व्याप्य लोकानवस्थितः ।

(भा० शांतिपर्व, अ० ३४८)

अर्थ संस्कृतवेत्ते जाणती । भावार्थ स्पष्ट करूं शके सकळांप्रति । विशेष

हा कीं प्रत्येक कृतयुगीं प्रवृत्ति । कल्पादौ झाली याचि धर्माची ॥ ८० ॥ मध्यें मध्यें जाहला क्षीण । तयापुढें प्रवर्तवी नारायण । एवं युगींयुगीं आपण । कल्पीं कल्पीं प्रवर्तवी ॥ ८१ ॥ नारायणापासुनी । हा धर्म मिळे बहुतां-लागुनी । एव संप्रदायकहाणी । धर्माची या ॥ ८२ ॥ 'सामवेदेन संमितं' म्हणतां । याची दाविली कर्मकांडभिन्नता । आणि ज्ञानकांडभिन्नता । तेही ऐके ॥ ८३ ॥

सहोपनिषदान्वेदान्ये विप्राः सम्यगास्थिताः ।
पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्मिणः ॥ ५ ॥
तेभ्यो विशिष्टां जानामि गतिमेकांतिनां नृणाम् ॥६॥ पूर्वार्ध.

टीका—जापकेभ्योऽपि भक्तानां श्रेष्ठां गतिमाह सहेति ।

(भा० शांतिपर्व० अ० ३४८)

गृहस्थयतिधर्माहून । भक्तांची गति श्रेष्ठ मी जाणे पूर्ण । हे श्लोक पूर्वपक्ष न म्हणावेत कोण । पृच्छकाचे म्हणोनी ॥ ८४ ॥ याचें करोनी खंडण । वैशंपायन नाहीं वदले सिद्धान्त भिन्न । यास्तव गृहस्थयतिधर्माहूनी भिन्न । असे भागवत धर्म हा ॥ ८५ ॥ ज्ञान तंव उपनिषदांचें याचें एक । यतीच्या प्रणवजपाहुनी हा भिन्न देख । येथ सहाय सगुण रमानायक । म्हणोनी यास समर्थिलें गीताप्रमाणें पूर्वोध्दृत श्लोकीं ॥ ८६ ॥ हा जरी युगींयुगीं होय क्षीण । तरी याचे संग्राहक आचार्य आणिक मुनिजन । स्वयें नारदें संग्रहून । स्वसूत्रीं आणि पंचरात्रीं ठेविला हा ॥ ८७ ॥

नारदेन सुसंप्राप्तः सरहस्यः ससंग्रहः ।
एष धर्मो जगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप ॥ ५४ ॥

(भा० शांतिपर्व, अ० ३४८)

भावार्थ—संग्रहित पंचरात्रीं केला । रहस्यें सूत्रीं निरूपिला । स्वामी नारदें अवलंबिला । नारायणापासुनी ॥ ८८ ॥ आणिकही संप्रदाय । याचे आहेत असती स्वयें । विष्णूनें बोधिला ब्रह्मा होय । ब्रह्मयानें नारदू ॥ ८९ ॥

नारदें व्यासा, व्यासें शुका । शुकें परिक्षिता दिधला देखा । विधिपासुनी हाचि आणिका । अत्रीतें मिळाला ॥ ९० ॥ अत्रीपासुनी दत्तात्रेया । त्यापासुनी जनार्दनादिकां साधुवर्या । तैसा विधिवसिष्ठशक्तिपराशरादिक्रमें करोनिया । व्यासादिकां प्राप्त हाचि ॥ ९१ ॥ शिवापासोनि उमेप्रति । शिवमुखेंचि मत्स्येंद्रचित्तीं । मत्स्येंद्रापासुनी गोरक्षाप्रति । गोरक्षपरंपरा गैनीतें ॥ ९२ ॥ गैनीपासुनि निवृत्तिराया । तेथूनि मिळाला आळंदीवर्या । तेथूनि सकळा यया । उगमू पुढती ॥ ९३ ॥ म्हणोनि कल्पीं कल्पीं युगीं युगीं । हाचि कल्याणप्रद सकळांलागीं । तंव वादी म्हणे प्रसंगीं । भलतेंचि वदतां ॥ ९४ ॥

कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्यात् त्रेतायां स्मृतिभावितः ।
द्वापरे वै पुराणोक्तः कलावागमसंभवः[1] ॥ १ ॥ (रुद्रयामलतंत्र)

ऐसें आहे तंत्रवचन । यालागीं कलींत भगवद्भिन्न । देवाचें बोलिलें आहे सेवन । तरी भागवतधर्म सर्वत्र प्रमाण केवि ? ॥ ९५ ॥ सिद्धान्ती म्हणे, वैष्णवांप्रति । आगम पंचरात्रादि असती । म्हणोनि कलींतही भागवतधर्म-स्थिती । निश्चयें चाले ॥ ९६ ॥ कलींत विशेष भागवतधर्म । येथ सात्वतश्रुति मान[2] परम । पुराणविरोधी तंत्रप्रेम । नाहीं आम्हां ॥ ९७ ॥

कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छन्ति संभवम् ।
कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ॥ ३८ ॥
(भाग० स्कंध ११, अ० ५)

कृतादीचे लोक । कलींत जन्म इच्छिती देख । कलींत अवतरतील सुरेख । साधू म्हणोनी ॥ ९८ ॥ भक्ति राहे कल्पादि कृतीं । परी कल्पमध्य-चौकडींत कर्मप्रवृत्ति । परी कल्पादिमध्यांत सर्व कलींत समान भक्ति । यास्तव कल्पमध्यकृतादिप्रजा इच्छिती कलींत जन्म ॥ ९९ ॥ या वचनें तंत्रवचन बाधित । अथवा याचा आन अर्थ । देव्युपासनेविषयीं निश्चित । वचन प्रवृत्त हें असे ॥ १०० ॥ कृतयुगीं श्रुतिप्रणीत । म्हणजे कर्म विख्यात और ।

---

१ आगम म्हणजे तंत्र; अन्य अर्थ स्पष्ट आहे. २ महत्त्वाची समज.

त्रेतायुगीं कर्म स्मार्त । विख्यात तंत्र हें सांगे ॥ १०१ ॥ द्वापरीं पुराणोक्त प्रवृत्ति । कलींत देवीपूजा करावी तंत्ररीती । आमुच्या भागवतधर्माप्रति । संपर्क नाहीं या वचनें ॥ १०२ ॥ तंव वादी म्हणे हें अनुचित । तुमचा धर्म केवी मिळेल सकळांप्रत । सिद्धान्ती म्हणे अन्यधर्म त्यागुनी समस्त । आमुचा धर्म घेयावा ॥ १०३ ॥ तव वादी म्हणे मेरुतंत्रीं वचन । कीं कुळ त्यागितां महाविघ्न । तेंही ऐकावें प्रमाण । सांगतो स्वयें ॥ १०४ ॥

> वाममार्गो यदा दक्षं प्रविशेत्तत्सुरैस्स तु ॥ ६४ ॥
> विघ्नेन पीड्यते चापि न सिद्धिमधिगच्छति ।
> दक्षमार्गो यदा वामं प्रविशेत्तत्सुरास्तदा ।
> लोकद्वयाद्यापयन्ति तं ग्रसंति च वामिनम् ॥ ६५ ॥
> तस्मात्स्वकुलमार्गं तु ज्ञात्वा कुर्यादुपासनम् ॥ ६६ ॥
> (मेरुतंत्रप्रकाश १)

वादीसंमत भावार्थ—स्वधर्म सोडूनि अन्य धर्म करितां । तरी तया भक्षिती देवता । यालागीं स्वकुलोक्ता । आचरावें ॥ १०५ ॥

सिद्धान्ती म्हणे तूं महाशाक्त । अखंड पूर्वपक्ष करिसी तंत्रोक्त । परि भगवद्भक्तासी देवताकृत । विघ्न नाहीं बाधत सर्वथा ॥ १०६ ॥

त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः । स्वौको विलंघ्य परमं व्रजतां पदं ते । नान्यस्य बर्हिषि बलीन्ददतः स्वभागान् । धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि ॥ १० ॥ (भाग० स्कंध ११, अ. ४)

तुज सेवितां नारायणा । सुरवर विघ्नें करिती नाना । तैसें कर्मनिष्ठां न होय जाणा । ते देवांस पूजिती म्हणोनी ॥ १०७ ॥ मोक्षा जातां स्वर्ग उल्लंघून । देव रचिती नाना विघ्न । म्हणोनि श्रुति म्हणे आपण । कीं देवाराधन-तत्पर होवावें ॥ १०८ ॥

" तद्विदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति

तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते। आत्मा ह्येषां स भवति। अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्। यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति। किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः" ॥ १० ॥

(बृहदारण्यक, अ० १, ब्रा० ४)

तथापि विघ्नांचिया माथां । पाय देऊनि सर्वथा । तुझे भक्त अनाथनाथा । तूं रक्षक म्हणोनि निजात्मता पावती ॥ १०९ ॥ वरी प्रमाण जी दिधली श्रुति । ते देवतायजन सांगे अभक्त मुमुक्षुप्रति । किंवा देवतायजन भगवंतीं । अर्पावें हें सांगतू ॥ ११० ॥ जे अन्य देवता पूजिती । तेही अविधीनें[1] मज्चि भजती । अर्थ आगृच्छ्रुति[2] । स्वयें द्योती[3] गर्जोन ॥ १११ ॥ म्हणोनि भगवद्भक्ता । विघ्नभय नाहीं तत्वता । आणि उद्धृत केल्या वचनार्थां । त्वांचि जाणिलें नाहीं ॥ ११२ ॥ वाम आणि दक्षिण । शक्तियजनमार्ग[4] दोन । त्यांत आपाआपला सांडून । भलता भलत्यानें धरूं नये ॥ ११३ ॥ तंव वादी म्हणे दक्षिण मार्गांत । कृष्णादि मंत्र सांगितले मेरुतंत्रांत । सिद्धान्ती म्हणे त्या मंत्रजपाहूनि भागवतोक्त । मंत्र अथवा नामचि श्रेष्ठ ॥ ११४ ॥ वैदिक जपयज्ञाहूनि श्रेष्ठ भक्ति । याविषयीं तुज दाविली भारतोक्ति । तेथ कोण पुसे तांत्रिक मंत्राप्रति । आतां भागवतेतरधर्मत्यागार्थीं[5] प्रमाण आयिके ॥ ११५ ॥

अवैष्णवोपदिष्टश्च पूर्वमंत्रवरद्वयम् ।
पुनश्च विधिना सम्यक् वैष्णवात् ग्राहयेन्मनुम् ॥ २ ॥

(पद्मपुराण उत्तरखंड, अध्याय २५४)

जयासी नाहीं हरिभक्ति । तयाच्या मंत्रोपदेशें नाहीं गति । यास्तव त्याचा त्याग करोनि वैष्णवाप्रति । नित्य प्रणिपातीं भजावें ॥ ११६ ॥

---

१ मार्ग सोडून. २ भगवद्गीता. ३ प्रकट करवे. ४ शक्तिपूजेचे मार्ग. ५ भागवतधर्माहून इतर संप्रदाय सोडून द्यावे याविषयीं.

सहस्रशाखाध्यायी च सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
कुले महति जातोऽपि न गुरुः स्यादवैष्णवः ॥ ३ ॥

(पद्मपु. उत्तरखंड, अध्याय २५४)

स्वर्गकामने झाला दीक्षित । वेदसहस्रशाखा मुखोद्गत । जन्म उत्तम ब्राह्मण कुळांत । परि नसतां हरिभक्त तो नव्हे गुरु ॥ ११७ ॥

श्वपाकमिव नेक्षेत लोके विप्रमवैष्णवम् ।
वैष्णवो वर्णबाह्योऽपि पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ५२ ॥

(पद्मपु० उत्तरखंड, अ० २५२)

गोविंदचरणकमळप्रीति । न वसे ज्या मूढाच्या चित्तीं । चांडाळासम तो ब्राह्मणजाती । नयनीं त्याप्रति पाहूं नये ॥ ११८ ॥ वैष्णव वर्णबाह्यही असतां । तरी पावन करी अवघिया जगता । तुकारामही तत्वतां । बोलिले ऐसें ॥ ११९ ॥

अभक्त ब्राह्मण जळो त्याचें तोंड । काय त्यासी रांड प्रसवली ॥१॥
वैष्णव चांभार धन्य त्याची माता । शुद्ध उभयतां कुळ याती ॥२॥
ऐसा हा निवाडा झालासे पुराणीं । नव्हे माझी वाणी पदरींची ॥३॥
तुका म्हणे आगी लागो थोरपणा । दृष्टि त्या दुर्जना न पडो माझी

(तुका० गाथा २४०६)

म्हणोनि इतर देव त्यागितां । विघ्नभय न धरावें चित्ता । सुंदरदासही तत्वतां । बोलिले ऐसें ॥ १२० ॥

होहि अनन्य भजे भगवंतहि और कछू उरमे नाहि राखे ॥
देवि रु देव जहां लग है डरके तिनकूं वहि दीन न भाखे ॥
जोग अरु जज्ञ व्रतादि क्रिया तिनकू तु नहीं सपने अभिलाखे ॥
सुंदर सूरप्रकाश भयो जब तौ कहु कौन हलाहल चाखे ॥

(चूर्णिका)—वंव वादी म्हणे पुढती । श्रवण करी गा सिद्धान्ती ॥ “ यो वै स्वां देवतामतियजते प्रस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति । पापीयान्

भवति" ऐसी आहे श्रुति । हिचा अर्थ कीं स्वदेव सांडुनी भजवां अन्याप्रति । तरी उभयभ्रष्ट होवोनि नरकाप्रति जाय ॥ १२१ ॥ सिद्धान्ती म्हणे ही श्रुति । म्हणते कीं सांडुनी श्रौत देवाप्रति । जे यक्षादि तांत्रिक यजती । तयांची गती महादुःख ॥ १२२ ॥ श्रुतींत सांगितलें हरिहरयजन । शूद्रास सांगितलें पौराण यजन । चांडाळास भाषांतरें[1] करून । हरिहरयजन बोलिलें ॥ १२३ ॥ ते सांडोनि विष्णुशिव । पूजिती सटवाई भैरव । यज्ञोपवीत सांडुनी गळां सर्व । कांचमाळा[2] घालिती ॥ १२४ ॥ प्रातःस्नान शीतभयें न करिती । आणि पुत्रासाठीं[3] नाडागळ खेळती । ब्राह्मण असोनि पीर पूजिती । त्यास ही श्रुती निंदिते ॥ १२५ ॥ असो एवं भगवद्भक्ता । विघ्न करूं न शकती देवता । जेणें सर्वभाव रमाकांता । वाहिले असती ॥ १२६ ॥ विघ्नाचें मुख्य कारण । अनात्मपदार्थीं माझेपण । ते पदार्थचि होतां ईश्वरार्पण । तरी विघ्नाचें स्थान निमालें ॥१२७॥ एवं अनन्य दासाप्रति । सर्वथा नाहीं विघ्न-भीति । परि अल्पहि असतां भगवद्भक्ति । विघ्ननिवृत्ति सांगती तात ॥१२८॥

पैं रंक एक आडलेपणें । काकुळती धाव गा धाव म्हणे ।
तरी तयाचिये ग्लानी[4] धावणें । काय न घडे मज ? ॥१२२॥
(ज्ञाने० अ० ८)

तंव वादी म्हणे बोलिलां पूर्वीं । कीं भलताही श्रद्धाळू तरे ऊर्वी[5] सिद्धान्ती म्हणे त्याविषयीं नुरवी । शंका कांहीं ॥ १२९ ॥ इतरत्र सत्व न्यून । यालागीं फलावधी गहन । परम सात्विक हरिहरभजन । तें शीघ्रफलद म्हणोन सांगों आम्ही ॥ १३० ॥ म्हणोनि श्रीज्ञानेश्वरु । मायबाप करुणाकरु । तयांचे चरणीं निर्धारू । धरावी आवडी ॥ १३१ ॥ ज्ञानराज माझी जननी । वारंवार विपेतें नमूनी । कविवाकमळमाळ चरणीं । वाहिली प्रेमें ॥ १३२ ॥

---

१ संस्कृत भाषेतून स्वभाषेंत भाषांतर करून. २ कांचेच्या मण्यांच्या माळा. ३ मुलगा व्हावा म्हणून. ४ संकटांत. ५ जगतांत.

हरिः ॐ तत्सत् श्रीज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे नानाछंदबद्धे गद्यपद्यान्विते संप्रदायसुरतरौ पूर्वविहारे भागवतधर्मस्यानादित्वसात्विकत्वनिर्णयेन[1] सर्वग्राह्यत्वनिरूपणं नाम ऊनविंशं कुसुमम् ॥ १९ ॥

खुलासा

भागवतसंप्रदायालाच श्रीमहाराजांनीं माधुर्य-संप्रदाय हें नांव दिलें आहे, असें म्हटलें तरी चालेल; तरी पण ज्ञानपूर्व व ज्ञानोत्तर अशा दोन्ही भक्तींचा भागवतसंप्रदायांत समावेश होतो व " माधुर्यसंप्रदाय " हें नांव महाराजांनीं ज्ञानोत्तर भक्तिमार्गालाच दिलें आहे. ज्ञानपूर्व भक्तीचा सर्व स्वीकार करितात, पण ज्ञानोत्तर भक्तिमार्गाचा कित्येक स्वीकार करीत नाहींत किंवा ती वगळली गेली आहे; म्हणून श्रीमहाराजांनीं भागवतसंप्रदायांतर्गत ज्ञानोत्तर भक्तीचें सोपपत्तिक विवेचन करून त्या मार्गाला हें नांव दिलें आहे. पुनः ज्ञानोत्तर भक्तींत तीन निष्ठा आहेत. लालन, वात्सल्य व माधुर्य.

लालनांत भगवंताचे ठिकाणीं मातृपितृभाव, वात्सल्यांत पुत्रभाव व माधुर्यांत पतिभाव असतो त्या सर्वांत माधुर्यभाव उच्चतम असून त्याच प्रेमाचें श्रीमहाराजांच्या ग्रंथांतून प्राधान्येंकरून वर्णन आहे.

ज्ञानोत्तर-भक्ति होऊं शकते किंवा नाहीं, तिचें स्वरूप कसें, इत्यादि प्रश्नांचें विवेचन ' सुरतरु ' व्यतिरिक्त ग्रंथांत प्राधान्यानें येईल. श्रीमहाराजांनीं काढलेला माधुर्यसंप्रदाय श्रीशंकराचार्यांनीं स्थापिलेल्या वैदिक केवलाद्वैतसंप्रदायाहून निराळा नाहीं.

—शं. ज. सोमवंशी

---

१ भागवत धर्म हा अनादि असून सात्विक आहे, म्हणून सर्वांनीं स्वीकारावा असा आहे.

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

अध्याय २० वा,

संप्रदाय-विशेषनिष्ठा

जय जय सद्गुरु सच्चिदानंदा । जय जय सद्गुरु आनंदकंदा । जय जय सद्गुरु अभेदा । आळंदीपते ॥ १ ॥ देवोनिया मज स्फूर्ति । पुढें सरतें करा ग्रंथीं । वचन ऐकतांचि श्रोतीं । कृतार्थ होइजे ॥ २ ॥ मागील ऐकोनि निरूपण । पुढती शिष्य करी प्रश्न । म्हणे पुढें संप्रदायविधान स्वामी संपूर्ण वदतील ॥ ३ ॥ तें म्हणे वादी । हें मज सांगावें आधीं । वेदभिन्न धर्माची प्रसिद्धी । युक्त नाहीं निश्चयें[1] ॥४॥ सिद्धान्ती म्हणे वादी ऐक । धर्म तंव हा वैदिक । संप्रदायचि भिन्न देख । भागवत असे ॥ ५ ॥ याचें वैदिकत्व महाभारतीं । बोलिलें आहे जेणें रीति । तयाची टीका नीलकंठ म्हणती । तेही तुजप्रति सांगेन ॥ ६ ॥

"ऋग्वेदपाठपठितं त्रिसौपर्णं 'चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा' इत्यादिसंपूर्णलिंगकं मंत्रत्रयम्[2] ॥" (भा० शांतिपर्व अ० ३४८, श्लो. २१)

इत्यादि मंत्रीं पाहतां । या भक्तिमार्गा वैदिकता । परी उपायें भिन्नता । बोलिली आहे ॥ ७ ॥ वादी म्हणे मूलमूलीभाव । तुम्ही निषेधूनि सर्व । वेद भागवत स्वयमेव । प्रमाण बोलिलें ॥ ८ ॥ सिद्धान्ती म्हणे ऐक उत्तर ।

---

१ हा भागवत धर्म वेदबाह्य आहे, याचा प्रचार कां करतां? २ या टीकेचे मूलभूत श्लोक मागील अध्यायांत आले आहेतच.

जैसी स्मृति अपेक्षी श्रुतिमात्र[१] । तैसें भागवत नापेक्षी म्हणोनि स्वतंत्र[१] । एवढेंच आम्ही बोलिलों ॥ ९ ॥ " औदुंबरी सर्वा वेष्टयितव्या " ही सर्ववेष्टनस्मृति । आणि " औदुंबरी स्पृष्ट्वोद्गायत " ही प्रत्यक्ष श्रुति । म्हणोनिया सर्ववेष्टनस्मृति । प्रमाण नाहीं ॥ १० ॥ तैसें नाहीं भागवत । श्रुति सांगे " अहरहः संध्यामुपासीत " । आणि भागवत सांगे भगवद्भक्तीत । कदाचित् कर्मलोपें दोष नाहीं ॥ ११ ॥ परि या भागवतवचनाचें खंडण । मागें नाहीं केलें आचार्यांनं । यालागीं श्रुतीसारखा स्वतःप्रमाण । भागवतधर्मु ॥ १२ ॥ धर्म तव हा वैदिक । आणि संप्रदायभेदें भागवतधर्म सात्विक । एवं व्यवस्था सम्यक । आणिक काय पुससी ॥ १३ ॥ म्हणोनि धर्म आणि संप्रदाय एवढाचि भेद दाविला होय । कीं वैष्णवत्वा[२] हा संप्रदाय । तंव वादी म्हणे सोय[३] सांगावी ॥ १४ ॥ तुमच्या संप्रदायीं चार्‍ही वर्ण । करिती कीं नाहीं एकत्र भोजन? । सिद्धान्ती म्हणे काय कारण ? । भोजन म्हणजे मुक्ति नव्हे[४] ॥ १५ ॥ वैष्णवमंत्रें चार्‍ही जाती । मोक्षास अधिकारी होती । परि भोजन–विवाह जातीजाती- । माजीचि कीजे ॥ १६ ॥ एवं जन्मपक्षीं योजना । गुणकर्मपक्षीं दोष नाहीं भोजना । माझें मत कीं, पाळितां न पाळितां जाणा[५] । विरोध भगवद्भजना जातीचा नाहीं ॥ १७ ॥ केवळ भक्तिमात्रें करून । जरी करावें भोजन । तरी यतिकरींचेंही पाकग्रहण । त्रैवर्णिक कां न करिती ? ॥ १८ ॥ म्हणोनि सोडूनि आपुली जाती । अद्वैत[६] म्हणूं नये घोटाळपंक्ति । माणिकपैंजणें फुंडक्याप्रति । नांव ठेवितां तें उत्तम कें[७] ॥ १९ ॥ यतीच्याही करींचें भोजन । न करिती कर्मनिष्ठ ब्राह्मण । यालागीं भक्तिमात्रें करून । गोलंकार करूं नये ॥ २० ॥ तंव वादी म्हणे मजप्रति । एक स्मरोनि सांगा चित्तीं ।

---

१ स्मृतीला श्रुतीच्या आधाराची जरूरी आहे, तशी भागवतास नाहीं. २ वैष्णव होणें असेल तर. ३ आचरणाची रीत. ४ सहभोजनाविषयीं आचार्यांचें हें मत पाहावें ! ५ जात पाळली किंवा न पाळली तरी. ६ ऐक्य. ७ कसें ?

वर्णांवांचुनी होय मुक्ति । तरी वर्णजाती कासया ? ॥ २१ ॥ सिद्धान्ती म्हणे जनांची रुचि । बहुधा जाहली रजाची । म्हणोनिया वर्णांची । अभिव्यक्ति[1] कीं ॥ २२ ॥ वादी म्हणे नाममाहात्म्येंकरून । पापीही तरती संपूर्ण । तेथ वर्णांचें काय कारण ? । सिद्धान्ती म्हणे, सकाम जन म्हणोनी ॥ २३ ॥ वादी म्हणे, तरी वेद । तुच्छ जाहले प्रसिद्ध । सिद्धान्ती म्हणे नव्हे; शुद्ध[2] । कर्म अर्पितां भगवंतीं होय[2] ॥ २४ ॥ वादी म्हणे, सकाम भक्त । उदार म्हणे भगवंत । मग उगाचि वेद निर्मिले येथ । सर्व भागवत संपादी[3] ॥ २५ ॥ सिद्धान्ती म्हणे सकाम भक्त उदार । परि त्यास काळ पाहिजे अणुमात्र । किंवा इतरदेवसहित शार्ङ्गधर । पुजावा तैं कामना पुरे ॥ २६ ॥ हें भविष्योत्तर पुराणीं भगवान । बोलिले नारदाकारण । तोही श्लोक ऐके प्रमाण । सार्थ तुजप्रति सांगतों ॥ २७ ॥

अतो वै विधिना भ्रष्टाः मद्भक्ताश्च दरिद्रगाः ॥
ये मद्भक्ताः सुरान्पूर्वं पूजयित्वा भजंति माम् ॥ ३६ ॥
लक्ष्मीवंतश्च ते ज्ञेया भुक्तिमुक्तिपरायणाः ॥ ३७ ॥
(भविष्यपु० प्रतिसर्गप० खंड ४ अ० ११)

माझे भक्त माझ्याआधीं । देवता पूजोनि मज भजती सुबुद्धि । ते लक्ष्मीवंत होवोनि त्रिशुद्धि । भोगमोक्ष भोगिती ॥ २८ ॥ परि कर्म सोडोनि मजचि भजती । ते या लोकीं दरिद्री असती । ऐसा भावार्थ; परि दरिद्रीही पावती । शेवटीं भगवंतीं हें तेथेंचि वचन ॥२९॥ म्हणोनि कर्मसापेक्ष सकाम भक्ति[4] । त्या कर्मास्तव वेदांची निर्मिति[4] । ज्ञानकांड तव सम[5] वेदीं भागवतीं । म्हणोनी तन्निर्मितीं[6] शंका न घडे ॥ ३० ॥ जनांची नानाविध गती । तैसे

---

१ वर्ण प्रकट केले. २ कर्म देवास अर्पिल्यानें मनुष्य शुद्ध होतो. ३ भागवतधर्मानेंच सर्व कांहीं साधत असेल तर. ४ सकाम भक्तीस कर्मांची अपेक्षा, व त्या कर्मांकरतां वेदांची उत्पत्ति. ५ ज्ञानाचा विचार वेदांत व भागवतांत सारखाच. ६ त्यांच्या उत्पत्तीसंबंधानें.

नानाविध मार्ग निफजती । हें मार्गेचि सांगितलें तुजप्रति । कीं आचारप्रवृत्ति स्वर्गकामने[1] ॥ ३१ ॥ वादी म्हणे, सकामास । भगवंत मिळे तें सांगा विशेष । सिद्धान्ती म्हणे शिवहृषीकेश । पूजितां भोगमोक्ष मिळती ॥ ३२ ॥ हेही कथा भविष्यपुराणीं । याचि अध्यायीं पहावी वाचुनी । किंवा अतिनिष्ठावंत सकामालागुनी । सुदामासम चक्रपाणि द्रव्यादि देतू ॥ ३३ ॥ परी जारिणीची मती । जेवी अपेक्षी नाना पती । तेवी सकामांची चंचळ गती । उतावेळ चित्तीं अनिवार ॥३४॥ भक्तांचें फळ जरी भोग । तरी कां इच्छावा भक्तियोग । राजगृहीं बाळक[2] मागतां सवेग । काय क्षोभ नव्हे तया ! ॥ ३५ ॥ म्हणोनि नाना कर्मै वेदू । जनातें करी नाना बोधू । जेवी खेळ खेळती सोडोनि दुग्धू । तयां माय वेधू तैसाचि लावी ॥ ३६ ॥ आतां वेदज्ञानकांडांची रीती । कर्मांतुनि सुटोनि यमादिसंपत्ति । निज प्रयत्नें साधावी गती । हे भगवद्भक्ति सहज साधी ॥ ३७ ॥ येवढाचि भागवतविशेष । कर्मे वेळू[3] चित्तशुद्धीस । भगवत्स्मरणें तात्काळिक शुद्ध मानस । हें शंकरानंदादि सांगती ॥ ३८ ॥ निष्काम वैदिक भगवदर्पण[4] । तरी तें भागवताचेंचि लक्षण । सकाम जरी चाऱ्ही वर्ण । तरी कर्ममार्गी भेद तयां ॥ ३९ ॥ निष्काम चहूंही वर्णी सेवा । आनंदें आवडे वासुदेवा । यालागीं भगवंतठेवा । भागवतधर्मी विशेष ॥ ४० ॥ तंव वादी म्हणे, ब्राह्मणसेवा करितां । शूद्रें कां अंगिकारावी अमान्यता । सिद्धान्ती म्हणे सेवितां गुणवंता । कवणासही आवडी ॥ ४१ ॥ अधीतगुणीविप्रसेवापूर्ती[5] । शूद्रानें करावी मोक्षार्थी । गुणवान ब्राह्मण निरपराधियाप्रति । दुःख देती, हें कदा न घडे ॥ ४२ ॥ पतित ब्राह्मणाच्या सेवेप्रति । मोक्षार्थिया न सांगे मनूक्ति । तंव वादी म्हणे ऐसी स्मृति । आहे एक ॥ ४३ ॥

१ स्वर्गप्राप्तीकरतां आचार आहेत. २ काकडी. ३ कर्मानें चित्तशुद्धीस वेळ लागतो. ४ अर्पे कर्म. ५ विद्वान व शीलवान ब्राह्मणाची सेवा.

" अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः " *

सिद्धान्ती म्हणे हें वचन । नाहीं करीत पतितस्तवन । किन्तु सदाचारी विद्याहीन । त्यास ही स्मृति वर्णिते ॥४४॥ वादी म्हणे हें अन्यथा व्याख्यान । " पतितोऽपि द्विजः श्रेष्ठो न च शूद्रो जितेंद्रियः " हें आहे वचन । सिद्धान्ती म्हणे याचा स्पष्टार्थ कळला मजकारण । परि तूं अज्ञान म्हणोनि भावार्थ नेणसी ॥ ४५ ॥ हें जन्मजातिपक्षाचें मत । परी आमुच्या विरोधी नाहीं येत । याचा अभिप्राय कीं द्विज असलिया पतित । अनुतापी वरी घेऊनि प्रायश्चित्त, ब्राह्मण होय ॥४६॥ शूद्र जितेंद्रिय असला जरी । तो ब्राह्मण न होय संस्कारीं । आतां सद्गुणी शूद्रास मान द्यावा परी । ऐसीही स्मृति असे ॥४७॥

विद्याकर्मवयोबंधुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।
एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्धके मानमर्हति ॥ २० ॥

(याज्ञवल्क्यस्मृति प्रथम अ०, गृहस्थ प्र०)

भावार्थः—विद्या वय बंधू धनें । लोकीं जेवीं द्विज मानें[1] । शूद्रही त्याचि गुणें । मान पावे ॥ ४८ ॥ मूळीं विद्या शब्द म्हणोन । शूद्रास कांहीं असे अध्ययन । हें असो; परि द्विज भगवत्तनु विद्याहीन । तो सद्गुणी आचारवान् बोलिला ॥ ४९ ॥ 'आचारहीनं वेदाः न पुनन्ति '। ऐसी स्वयें सांगे स्मृति । म्हणोनि " अविद्यो वा " ही त्वदुध्दृत स्मृति । विद्यारहित सद्गुणीद्विजस्तुति करी ॥ ५० ॥

न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च संततिः ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥ ५० ॥

(भारत अनुशासनपर्व, अध्याय १४३)

भावार्थः—जन्म, संस्कार, श्रुति[2] संतति । हे हेतु नाहीं ब्राह्मण्याप्रति । शुद्ध वृत्ताचि[3] ब्राह्मण्य द्योती[3] । हें शिव सांगती पार्वतीतें ॥५१॥ 'पतितोऽपि

* ब्राह्मण विद्वान् असो कीं अविद्वान् असो तो प्रत्यक्ष माझें शरीर आहे.

१ मान्य होतो. २ अध्ययन. ३ शुद्ध वर्तनच ब्राह्मण्याचें द्योतक आहे.

द्विजः श्रेष्ठः ' ही स्मृति । जेवि त्वां उदाहरिली होती । तद्विरुद्ध महाभारतीं । तेंहि ऐके पां ॥ ५२ ॥

कर्मभिः शुचिभिर्देवी शुद्धात्मा विजितेंद्रियः ॥
शूद्रोऽपि द्विजवत् सेव्य इति ब्रह्माऽब्रवीत् स्वयम् ॥ ४८ ॥
(भा० अनु० अ० १४३)

भावार्थ—जयाचें शुद्ध कर्म स्वभाव । इंद्रियनिग्रही शुद्ध मनोभाव । तो द्रही सेव्य स्वयमेव । द्विजाप्रमाणें ब्रह्मा म्हणे ॥ ५३ ॥

स्वभावः कर्म च शुभं यत्र शूद्रेऽपि तिष्ठति ।
विशिष्टः स द्विजातेर्वै विज्ञेय इति मे मतिः ॥ ४९ ॥
(भा० अनु० अ० १४३)

भावार्थ—जयाचें शुद्ध स्वभावकर्म । तो द्विजाहूनि श्रेष्ठ परम । ऐसें माझें मत उत्तम । शिव सांगे पार्वतीतें ॥ ५४ ॥

वादी म्हणे याचि अध्यायीं । जन्मानें जाती बोलिली पाहीं । मी श्लोक सांगतों तोही । ऐकावा सुखें ॥ ५५ ॥

ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्रापं निसर्गात् ब्राह्मणः शुभे ।
क्षत्रियो वैश्यशूद्रौ वा निसर्गादिति मे मतिः ॥ ६ ॥
(भा० अनु० अ० १४३) अर्थ स्पष्ट.

सिद्धान्ती म्हणे हें काय सांगसी । आम्ही काय नाहीं म्हणतों यासी । मी उदाहरिलीया श्लोकांतही शूद्रपदासी । जन्मजातिचि दाखविली ॥ ५६ ॥ जरी गुणकर्में दाविले असते वर्ण । तरी " शूद्रोऽपि " ऐसें म्हणावयाचें नव्हतें कारण । गुणें तो ब्राह्मण- । चि झाला म्हणोनी ॥ ५७ ॥ परि मीं उदाहरिल्या श्लोकांचा अर्थ । कीं जन्मानें जरी शूद्र यथार्थ । तरी गुणचि कारण येथ । सेवावया ॥ ५८ ॥ आतां गुणपर वर्णपक्ष मानला जरी । त्वदुक्त श्लोकांतील निसर्ग शब्दार्थ तरी । ऐसा कीं जन्मापासुनी ज्याच्या अंतरीं । स्थिर गुण तो ब्राह्मण ॥ ५९ ॥ तूं यापुढीलचि श्लोक पाहे वाचून । कीं

दुष्कर्मे केलिया भ्रष्ट ब्राह्मण । म्हणोनि जन्मापासोनि स्थिर गुण । तोचि ब्राह्मण म्हणणें शक्य ॥ ६० ॥ हा आग्रहीया आग्रहवाद । जन्मपक्ष गुणकर्मपक्ष-भेदू । परी दोहीं ठायीं ऐसा बोधू । कीं गुणीचि सेव्य ॥ ६१ ॥ सर्वदा सद्-गुणी ब्राह्मण । मनु सेव्य सांगे म्हणून । क्वचित् शूद्र सांपडलिया सद्गुण । तरी त्यास द्यावा मान हें याज्ञवल्क्य म्हणती ॥ ६२ ॥ अथवा शूद्रं[1] ब्राह्मणा सेवितां । ब्राह्मण[2] शूद्रा हेळसितां । तरी शूद्रांतःकरणीं उपजे दीनता । तेणें भक्ति भगवंता मानवे ॥ ६३ ॥ दैन्यप्रिय गोविंद । हें सूत्रीं बोलिले नारद । आणि नामयाचेंही प्रसिद्ध । वचन ऐसें ॥ ६४ ॥

हीन दीन जात मोरी पंढरीके राया । ऐसा नामा दर्जी तूनें काहेकू बनाया ॥ ध्रु ॥ टाळ विणा लेके नामा राउळमें गया । पूजा करते बह्मण उन्ने बाहर ढकाया ॥ हीन दीन ॥ १ ॥ देवलके पीछे नामा अलुक फुकारे । जिधर जिधर नामा उधर देवलही फिरे ॥ हीन दीन ॥ २ ॥ नाना वर्ण गवा, उनका एकवर्ण दूध । तुम कहांके बह्मण हम कहांके सूद । हीन दीन ॥ ३ ॥ मन मेरी सुई तन मेरा धागा । खेचरजीके चरणपर नामा शिंपी लागा[3] ॥ हीन दीन ॥ ४ ॥ (नामदेवगाथा, अ० २०२८).

म्हणोनि स्मार्ती वा भागवतीं कांहीं । पक्षपातता बोलिली नाहीं । हे दोन्ही संप्रदाय लवलाही । वैदिकचि ॥ ६५ ॥ यालागीं सकामें कर्मसापेक्ष भक्ति । वर्णानुसाराचि करावी प्रीती । वादी म्हणे केवळ हरिभक्त दरिद्री होती । तरी कासया भागवतीं मिळावें ? ॥ ६६ ॥ सिद्धान्ती म्हणे भागवता । निष्कामा काय श्रीमंतता । निष्ठावंत सकामही प्रिय भगवंता । परी पळपळ चंचळ कर्मप्रवृत्ति ॥ ६७ ॥ दरिद्रिया निंदिसी व्यर्थ । जरी दरिद्री नसते जगांत । तरी पापीच राहते धनवंत । पुण्यपंथ न मिळता त्यां ॥ ६८ ॥ याचक नसतां

१ शूद्रानें. २ ब्राह्मणानें. ३ शिवूं लागला, असा श्लेष.

दान । दाता करील कोणाकारण । श्रीमंता जें पद वाजपेयादि[1] करून । तें पद दरिद्रिया तीर्थस्नानमात्रें ॥ ६९ ॥

सकलभुवनमध्ये निर्धनास्तेऽपि धन्या।
निवसति हृदि येषां श्रीहरेर्भक्तिरेका ॥
हरिरपि निजलोकं सर्वथाऽतो विहाय।
प्रविशति हृदि तेषां भक्तिसूत्रोपनद्धः ॥ ७३ ॥

अर्थ स्पष्ट. (भागवतमाहात्म्य, अ० ३).

ऐसें आहे पुराणप्रमाण । तयाचा भावार्थ कीं जो निर्धन । परि असलिया भक्तिमान । हरिप्राप्ति त्या ॥ ७० ॥ सोडोनि वैकुंठकैलास । देव तद्हृदयीं करी निवास । भक्तिवांचोनि नारायणास । आणीक कांहीं नावडे ॥ ७१ ॥ निष्ठावंत सकाम सुदामा । तया दिधलें कनकग्रामा[2] । निष्ठावंत बिभीषण रामा । अमितां हेमात्मक[3] दिधली लंका ॥ ७२ ॥ ऐसा सांडोनि भगवंत । आणिक भजावा कोण येथ ? । सर्वदा शरण अनंत । कृपानिधि एकला ॥ ७३ ॥

भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्तैश्चातिक्रमे कृते।
अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥

(हरिहरराय, शिक्षापत्र)

हें वल्लभमतियाचें वचन । कां म्हणावें अप्रमाण ? । वादी म्हणे स्मृतिविरुद्ध म्हणून । अप्रमाण म्हणूं आम्ही ॥ ७४ ॥

श्रुतिस्मृति ममैवाज्ञे ते उल्लंघ्य प्रवर्तते।
आज्ञाभंगी[4] ममद्रोही मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः ॥

सिद्धान्ती म्हणे यथार्थ । कर्मत्याग करूं नये व्यर्थ । परी देवासाठीं कर्म त्याग । दोष नोहे सर्वथा ॥ ७५ ॥ वादी म्हणे स्मृतींत निषेधिला भक्त । सिद्धान्ती म्हणे दुसरें शास्त्र विरुद्ध वदत । त्याचा विचार तुम्ही चित्त । कां न

---

१ यज्ञ. २ सुवर्णनगरी. ३ सुवर्णाची. ४ पाठभेद—' आज्ञाच्छेदी ममद्रोही न याति नरकं सदा । '

करी तें सांग ॥ ७६ ॥

गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्यात्पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात्।
दैवं न तत्स्यान्न पतिश्च स स्यात् न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युम् ॥१॥
(भाग० स्कं० अ० ५).

श्रीधरी टीका--समुपेतः संप्राप्तो मृत्युः संसारो येन तम् । ततो भक्तिमार्गोपदेशेन यो न मोचयेत् स गुर्वादिर्न भवतीत्यर्थः । यद्वा यस्तं मोचयितुं न शक्नुयात् स तस्य गुर्वादिर्न स्यादिति निषेधः । ततश्च पिता न स्यादिति पुत्रोत्पत्तौ यत्नो न कार्य इत्यर्थः । दैवं देवता न स्यादिति पूजा न ग्राह्येत्यर्थः । एवमन्यदपि द्रष्टव्यम् ।

टीकेचा भावार्थ—कर्मज्ञानाचें व्यावर्तन । करोनि म्हणती ' भक्तिमार्गोपदेशेन ' । जो संसारांतुनि न करी उद्धरण । तो गुरु आदि कोणीही त्यागावा ॥ ७७ ॥ अथवा भव तारावया नाहीं शक्ति । तरी बापें न कीजे पुत्रोत्पत्ति । पुरुषानें करूं नयेत युवती । युवतीनें पतिही त्यागावा ॥ ७८ ॥ रामासी वियोग करितां । भरतें त्यजिली माता । देवही त्यागावा तत्वतां । जो भवार्णा न तारी ॥ ७९ ॥ देवासही वाटावी लाज । पूजा घेवूं नये सहज । विचित्र नाहीं हें गुज । बोलिलें आम्ही ॥ ८० ॥ रासाईची उपासना । सोडोनि वैष्णव झाला पिपाजी राणा । म्हणोनि त्यागावया तामसोपासना । दोष नाहींच सर्वथा ॥ ८१ ॥ " मातृदेवो भव, पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव, अतिथिदेवो भव " । ऐशा तैत्तरीय शिक्षाश्रुति स्वयमेव । आणि आप्तवचन वद्विरुद्ध हें ॥ ८२ ॥ प्रल्हादादिकांचा आचार । नाहीं निषेधिला पूर्वापर । प्रस्तुत शाङ्र्गधर आणि आचार्य शंकर । मानिती कीर्तन आणि गीताभाष्यांत ॥ ८३ ॥

" प्रल्हादश्चास्मि दैत्यानाम् " हें भगवद्गीतेंतील १० व्या अध्यायांतील ३० व्या श्लोकाचें पहिलें चरण आहे; आणि " प्रल्हादो नाम चास्मि दैत्यानां

दिविंबशानां " हें त्यावरील श्रीमच्छंकराचार्यांचें भाष्य आहे. याचा अर्थ स्पष्ट आहे.

दोन्हींही शास्त्र प्रमाण । कोणींच नाहीं अप्रमाण । तेव्हां याची व्यवस्था पूर्ण । ऐक तुजप्रति सांगतों ॥ ८४ ॥ कर्मत्याग न करावा व्यर्थ । नाममात्र होवोनि भक्त । किंवा हा श्लोक कलिव्यतिरिक्त । कलींत प्रशस्त भक्तीचि ॥ ८५ ॥

कलिना सदृशः कोपि युगो नास्ति वरानने ।
तस्मिन् त्वां स्थापयिष्यामि गेहे गेहे जने जने ॥१४॥
अन्यधर्मांस्तिरस्कृत्य पुरस्कृत्य महोत्सवान् ।
तदा नाहं हरेर्दासो लोके त्वां न प्रवर्त्तये ॥१५॥
तदन्विताश्च ये जीवा भविष्यन्ति कलाविह ।
पापिनोऽपि गमिष्यन्ति निर्भयाः कृष्णमंदिरम् ॥१६॥
येषां चित्ते वसेद्भक्तिः सर्वदा प्रेमरूपिणी ।
न ते पश्यन्ति कीनाशं[1] स्वप्नेऽप्यमलमूर्तयः ॥१७॥
न प्रेतो न पिशाचो वा राक्षसो वा सुरोऽपि वा ।
भक्तियुक्तमनस्कानां स्पर्शने न प्रभुर्भवेत्[2] ॥१८॥
न तपोभिर्न वेदैश्च न ज्ञानेनापि कर्मणा ।
हरिर्हि साध्यते भक्त्या प्रमाणं तत्र गोपिकाः ॥१९॥

(भाग० माहात्म्य, अ० २)

अभंग—बोलवी भक्तीस[3] सद्गुरु नारद । नको करूं खेद चित्तीं कांहीं ॥ १ ॥ कलीच्या सारिखा युग नाहीं कोणी । सोपी चक्रपाणीभेटी जेथ ॥२॥ इतर युगांत केल्यावीण कष्ट । नातुडे वरिष्ठ गोविंद हा ॥ ३ ॥ या युगीं केवळ नाममात्रें भेटे । तुला येथें नेटे स्थापिन मी ॥ ४ ॥ जनीं वनीं आणि मंदिरीं मंदिरीं । करवीन भारी तवोत्सव ॥ ५ ॥ अन्य कर्मालागीं देईन

१ यमाला. २ समर्थ होत नाहीं. ३ भक्तीशीं नारद बोलतात.

देखोटा* । दावीन वैकुंठा सोपी वाट ॥६॥ पापींहा होवील भक्तिबळें मुक्त । लाजती समस्त यज्ञादिक ॥ ७ ॥ पवींस त्यजोनी भक्तीं गोपनारी । पावल्या द्वापारीं ब्रह्मसुख ॥८॥ कलियुग तंव त्याहुनी सुलभ । भक्तिसम लाभ नान्य येथें ॥ ९ ॥ जरी तुम्ही न मी करीन प्रवृत्ति । हरिदास्यवृत्ति धिक् धिक् माझी ॥१०॥ ज्ञानेश्वरस्वामीवचन अन्यथा । कल्पकल्प जातां तरी नोहे ॥ ”

वादी म्हणे वैष्णवमत । आचार्यानें निरासिलें बहुत । तेव्हांचि कर्मसमुचित । नाम ऐसें स्थापिलें[1] ॥८६॥ सिद्धान्ती म्हणे वेळोवेळे । वाचाया काय फुटले डोळे । विष्णुसहस्रनामभाष्यांत सगळें । नाममाहात्म्य आचार्य वदले ॥८७॥

अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ।
पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥१॥
ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि वासुदेवस्य कीर्तनात् ।
तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा ॥२॥
कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं[2] नृणाम् ।
प्रयाति विलयं सद्यः सकृद्यत्रानुसंस्मृतेः ॥३॥
सकृत्स्मृतोऽपि गोविंदो नृणां जन्मशतैः कृतम् ।
पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः ॥४॥
सेयं वदनवल्मीकवासिनी रसनोरगी[3] ।
या न गोविंद गोविंद गोविंदेति प्रभाषते ॥५॥
पापवल्ली[4] मुखे तस्य जिव्हारूपेण तिष्ठति ।
या न वक्ति दिवारात्रौ गुणान् गोविंदसंभवान् ॥६॥
सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ।
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनंप्रति ॥७॥
एकोऽपि कृष्णे सुकृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।

* हकालपट्टी. १ नामस्मरणास शास्त्रीय कर्माची जोड हवी. २ नरकांतील दुःख देणारें. ३ जीभ ही नागीणच होय. ४ किंवा पापाची वेली.

दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥८॥

इत्यादिवचनैः श्रद्धाभक्त्योरभावेऽपि नामसंकीर्तनं समस्तं दुरितं नाशयतीत्युक्तम् । किमुत श्रद्धादिपूर्वकं सहस्रनामसंकीर्तनं नाशयतीति ।''

भावार्थ—इत्यादि वचनीं श्रद्धाभक्तिरहित । बोलिले कीं नामें वरती पवित । आन सकळ स्पष्ट भाष्यार्थ । संस्कृतवेत्ते जाणती ॥ ८८ ॥ भाष्यामाजी उद्धृत वचनें । त्यांचेंही तात्पर्य एवढेंचि घेणें । वचनांचा अर्थ पंडितीं करणें । मी न जाणें संस्कृत ॥ ८९ ॥ आचार्यांचि पुन्हा म्हणती । उदाहरण घेउनी श्रुती । नामस्मरणेंचि ज्ञानप्राप्ती । आनुषंगिक ॥ ९० ॥

तथाच ऋग्वेदे—''आस्य जानंतो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे '' इत्यादि वाक्यैर्विष्णोः नामसंकीर्तनेन सम्यक्ज्ञानप्राप्तिर्विहिता ॥ ''

श्रुतीचा अर्थ द्विज जाणती । केंवी कळेल मज शूद्राप्रति । परी भावार्थ ऐसा कळला चित्तीं । कीं नामस्मरणें ज्ञानप्राप्ति श्रुति सांगे ॥ ९१ ॥ येणेंही भागवतधर्म वैदिक । बोलावें लागतें म्हणोनि आणिक । रहस्य सांगतों एक । नामस्मरणाचें ॥ ९२ ॥ मंत्रजपीं मंत्रार्थ चिंतितां । मग मातृकास्मरण त्यागोनि[1] तत्वतां । विश्वरूपद्वारा चैतन्याभिव्यक्तता[2] । बोलिली भारतभावदीपीं ॥ ९३ ॥

वाचिकं वाङ्निवर्त्य मंत्रार्थचिंतनपूर्वकं जपं तत्रापि मातृकास्मरणमतीत्य मंत्रार्थमात्रं ध्यायतस्तदाकारायां चित्तवृत्तौ पुनः पूर्ववद्वैश्वरूप्याधिगमद्वारा चिन्मात्रेणावस्थानम् ।

(भा० शांतिपर्व अ० ३४८, श्लो० १८)

एवं मंत्रजपाची स्थिति । परी नामस्मरणाची विचित्र गति । मंत्रीं वाच्य बहु मातृका असती । नाम भगवद्वाचकचि ॥ ९४ ॥ शब्द अवघे कारणब्रह्मवाचक । परि कार्यविवक्षे झाले मातृकावाचक । नामचि राहिलें कारणब्रह्मवाचक । म्हणोनि तेथ मातृकाविस्मरणादि विधि नाहीं ॥ ९५ ॥ म्हणोनि

१ अक्षरांचा ध्यास सोडून. २ चिद्रूप आत्म्याचा साक्षात्कार.

अभिव्यक्त चेतन । नामेंचि होय संपूर्ण । आणि भक्तीही लाभे सगुण । म्हणोनि श्रेष्ठ मंत्राहून ताव वदली ॥ ९६ ॥

अष्टांगयोगें शरीर दंडूं पाहे, तंव एवढें कैचें कष्टसाधन । लय लक्ष लावुनि गुरुमंत्र जपों म्हणों तरि स्थिर नव्हे अंतःकरण ॥ तल्लिन होउन हरिकथा आयिकों म्हणों तरि ठायींचेंचि बधिर श्रवण । उदंड वाचे हरि हरि म्हणतां फुकासाठिं चुके पतन रे रे ॥ १ ॥

(ज्ञानदेवगाथा, अ० २१०)

लय म्हणजे मातृकाविस्मृति । लक्ष म्हणजे मंत्रार्थसंपत्ति । त्याहूनि सौलभ्य नामाप्रति । हा तातोक्त्यभिप्राय ॥ ९७ ॥

" मनसा वा अग्रे संकल्पयत्यथ वाचा व्याहरति । यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति " । इति श्रुतिभ्यां स्मरणं ध्यानं च नामसंकीर्तनेऽन्तर्भूतम् " । (विष्णुसहस्रनामभाष्य)

भावार्थः—मन आधीं पुढें संकल्पी । तैसीच वाणी जल्पी । इत्यादि श्रुतीवरोनि संकल्पीं । नामसंकीर्तनें स्मरणध्यान ॥ ९८ ॥ हें विष्णुसहस्रनामभाष्यवचन । स्वयें आचार्य बोलिले आपण । यालागीं तुवां केला प्रश्न । तो अनुपपन्न[1] सर्वथा ॥ ९९ ॥ आतां श्रीमच्छंकराचार्यांचा । शैवावैष्णवांसी वाद साचा । परि वेष त्याग करविला चिन्हांचा । नाहीं नामादिकांचा करविला त्याग ॥ १०० ॥

ततो ब्रह्मावतारस्य शिवस्योपासनं श्रुतौ ।
प्रोक्तं तस्य निरासो नो कर्तुं केनापि शक्यते ॥ ७० ॥
भूतिरुद्राक्षयोश्चापि कर्तव्यं धारणं नरैः ।
किन्तु लिंगादिचिन्हानां धारणे मानशून्यता[2] ॥ ७१ ॥

१ अयोग्य. २ विद्यारण्यकृत शांकरविजयावरील धनपतिसूरिकृत टीका, सर्ग १५ पहा.

आचार्य म्हणती शैवांप्रत । तुम्ही ब्रह्मरूप शिवोपासित म्हटली वेदसंमत । ते मज मान्य आहे आणि रुद्राक्षभस्मही यथार्थ । धारण कीजे ॥ १०१ ॥ परी तप्तलिंगचक्रादिक । कराया प्रमाण नाहीं देख । म्हणोनि तें त्यागावें सकळिक । एवं जाहला शैववाद ॥ १०२ ॥ आतां वैष्णवांसी वाद झाला । तोही पाहिजे श्रवण केला । तेथेंही सोडविलें चिन्हाला । नाहीं भक्तीला निंदिलें ॥ १०३ ॥

* भक्ता भागवताश्चैव वैष्णवः पांचरात्रिणः ।
वैखानसाः कर्महीनाः षड्विधा वैष्णवा मताः ॥ ९३ ॥

भक्त-वैष्णवांत भेद स्पष्ट । ज्ञानी आणि कर्मठ । ब्रह्मगुप्तादि कर्मठ । ज्ञानी विष्णुशर्मा म्हणवी ॥ १०४ ॥ तो विष्णुशर्मा[1] भेटतां येऊन । तया आचार्य पुसती ज्ञानलक्षण । तो म्हणाला भगवानेक शरण । ज्याच्या आज्ञेवीण तृणही हालेना ॥ १०५ ॥ ऐसें समजोनि मौनेंचि रहावें । आणिक कांहीं न करावें । आचार्य म्हणाले, स्वभावें । नित्यकर्म करा तुम्ही ॥ १०६ ॥ मग तिहीं करोनि प्रायश्चित्त । आचार्यां विनविती समस्त । आम्ही ब्राह्मण झालों यथार्थ । परी परमार्थ घडेल तें सांगा ॥ १०७ ॥

ब्राह्मणाचारदेवाः स्युरीशो विष्णुर्दिनेश्वरः ।
उमा गणपतिश्चैव तेषां पूजापरा नराः ॥ ११२ ॥
ब्रह्मार्पणाधिया कामांस्त्यक्त्वा कर्म चरंति वै ।
एवं कृते नित्यकर्मण्यमले मनसि प्रभोः ॥ १३ ॥

या श्लोकांचा भावार्थ । नित्यकर्में ब्राह्मण्य प्राप्त । उपासना ब्रह्मार्पणबुद्धि करीत । तरीच परमार्थ आतुडे ॥ १०८ ॥ शिव शक्ति गणपती । नारायण आणि गभस्ति । नित्यकर्म करोनि प्रीती । उपासावे म्हणती आचार्य ॥ १०९ ॥ तेणें जीवईश्वरांचा अभेद । सहजचि कळे शुद्ध । एवं कर्म करविलें प्रसिद्ध । परि भगवच्छरणत्व-ज्ञान नाहीं निंदिलें ॥ ११० ॥ अभिप्राय कीं यानें ईश

१ हा एक वादी, ज्ञानी. * विद्यारण्यकृत शांकरविजय टीका, सर्ग १९.

जाणोनि मौन ज्ञान[1] बोलिलें । परि वाद करावया कासया आले? । उपाधिरहित नाहीं जाहले । आणि ज्ञानी म्हटलें देहांतें ॥ १११ ॥ नित्यकर्म सोडिलें । आणि जेवणें नाहीं तोडिलें । म्हणवोनि नित्यकर्म करविलें । आचार्यांनीं ॥ ११२ ॥ जरी विष्णुशर्म्याचें ज्ञान । निरसिलें असतें आचार्यानं । तरी ईशावास्य प्रथममंत्रभाष्य संपूर्ण । ऐसेंचि वदले आचार्य ॥ ११३ ॥ एक विष्णु सांडून । पूजविलें पंचायतन । त्याचें कारण अधिकार पाहोन । द्वेषनिवारणार्थ मज वाटे ॥ ११४ ॥ जितुक्या जितुक्यांसी वाद झाला । पंचदेवपूजा नाहीं कथिली तितुक्यांला । ब्रह्माद्वैतवाद[2] मात्र कथिला । सर्वत्र सत्य म्हणोनि ॥ ११५ ॥ हें कळेल सटीक शांकरदिग्विजय वाचितां । असो ऐसे जिंकिले ज्ञानी भक्ता । तंव कर्मठ भक्त अवचिता । धर्मगुप्त[3] पावला तेथ ॥ ११६ ॥

एवं तेषु निरस्तेषु ब्रह्मगुप्तादयस्ततः* ।
समागत्य प्रणम्योचुः स्वामिन् स्मार्तेन वर्त्मना ॥११८॥
कुर्वन्तो वयमाचार्य कर्म ब्रह्मार्पणं धिया ।
कृत्वा वयं वसामोऽत्रैत्युक्तः स प्राह तान्गुरुः ॥११९॥
इतःपरं पंचपूजातत्पराः शुद्धमानसाः ।
भेदवासनया मुक्ता भवंतः स्वात्मबोधतः ॥१२०॥
लिंगदेहेन निर्मुक्ताः सच्चिदानंदमद्वयम् ।
प्राप्नुवंतीति संप्रोक्ता नत्वा तं स्वस्थमानसाः ॥१२१॥

(अर्थ स्पष्ट). यांचा मार्ग आचार्यांनीं । नाहीं खंडिला कोणत्या वचनीं । पंचायतनपूजनीं । निवेशिलें ॥ ११७ ॥ त्यांचेंही कारण द्वेषत्याग । किंवा ते कृतयुगींचे जन्मले असतील चांग । अन्ययुगीं पंचायतनपूजाप्रसंग । होतां त्यां

१ ईश्वरस्वरूप ओळखून जें मौन तेंच खरें ज्ञान. २ ब्रह्मच एक आहे. दुसरें कांहीं नाहीं, हें तत्त्व. ३ हा दुसरा वादी, कर्मनिष्ठ. * विद्यारण्यकृत शांकरविजयावरील धनपतिसूरिकृत टीका, सर्ग १५ पाहा.

संस्कारें कथिली हो ॥ ११८ ॥ एवं कर्मठ वैष्णव जिंकिला । तंव पुढें भाग-
वत[1] पातला । आचार्य काय बोलिले तयाला । तेंहि ऐक ॥ ११९ ॥

*बभूवुरथ तं प्राह समागत्य परं गुरुम् ।
कश्चिद्भागवतो विप्रः स्वामिन् श्रृणु मतं मम ॥१२२॥
सर्ववेदेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ।
तत्फलं नर आप्नोति स्तुत्वा देवं जनार्दनम् ॥१२३॥
इत्यादिवचनाद्विष्णोः कीर्तनेऽहर्निशं रतः ।
शंखचक्रादिसंचिन्हैश्चिन्हितस्तुलसीगलः ॥१२४॥
ऊर्ध्वपुंड्री वसाम्यत्र मुक्तिर्मम करे स्थिता ।
इत्युक्त आह मा चक्राधंकनस्य विनिंदनात् ॥१२५॥
किंच मूर्तिर्भगवतश्चतुर्धा वर्तते श्रुणु ।
परैकाऽऽकाशरूपा स्याद्वचसामप्यगोचरा ॥१२६॥
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
इत्यादिश्रुतिवाक्येभ्यो द्वितीया व्यूहसंज्ञिका ॥१२७॥
सर्वलोकात्मिका तस्य विष्णोश्चिन्हस्य धारणम् ।
समर्थश्चेत्कुरुष्वाऽऽशु तप्तेनैकेन वा दृढम् ॥१२८॥
शीर्षादिपादपर्यंतं देहमंकय नाशतः ।
तस्य सेत्स्यति ते वैष्णवत्वं यद् दुर्लभं नृणाम् ॥१२९॥
विभूतिमूर्तयस्तस्य मत्स्याद्याः परिकीर्तिताः ।
तप्तलोहमयीभिर्वै ताभिरंकय देहकम् ॥१३०॥
किमर्थं जडशंखादेः कर्तव्यं चिन्हधारणम् ।
विष्णुवल्लोहचक्रादेर्धारणं कुरु वा सदा ॥१३१॥
अर्चा मूर्तेः शिलामय्याः स्वरूपेणाथ वांकय ।
शरीरं मूढ तस्मात्त्वं कर्तव्यं चिन्हधारणम् ॥१३२॥

१ हा विसरा वादी. *विद्यारण्यकृत शंकरविजय, धनपतिसूरिटीका, सर्ग १५.

विष्णोरिति विहायाऽऽशु पाखंडमतिमाश्रय ।
स्वकर्माणि फलं तेषां समर्पय परेश्वरे ॥१३३॥
तेन शुद्धस्ततोऽद्वैतवादिनं गुरुमाश्रय ।
तस्योपदेशतो नष्टकर्मबंधो विमोक्ष्यसि ॥१३४॥
नान्यः पंथा विद्यते मुक्तये हीत्युक्तं श्रुत्या तेन बोधेऽतियत्नः ।
कार्यो मोक्षाकांक्षिभिः शुद्धचित्तैरित्युक्तोऽसौ विप्रदेवो यतीशम्॥१३५
सम्यङ् नत्वा प्राह पुण्यैरनेकैः स त्वत्पादांभोजयोर्दर्शनं मे ।
जातं तस्मान्मां कृतार्थं कुरुष्वेत्येवं तेन प्रार्थितोऽसौ बभाषे ॥१३६॥
भो विप्रदेवाऽऽशु विहाय चिन्हं कर्माणि कुर्वन्खलु कामहीनः ।
ब्रह्माहमस्मीति विभावय त्वं मुक्तो भविष्यस्यवबोधतोऽद्धा ॥१३७॥

भागवत बोलिला विष्णुकीर्तन । आम्ही करितों रात्रंदिन । आणि शंखचक्रादि चिन्ह । धरिलें दृढ ॥ १२० ॥ तेव्हां आचार्यांनीं चिन्ह त्यागविलें । नाहीं विष्णुसंकीर्तन निषेधिलें । पंचपूजाही नाहीं बोलिले । केवळ कर्म सांगोनि केलें अद्वैतोपासनापर[1] ॥ १२१ ॥ इतर अर्थ विद्वान् जाणती । एवं भागवत जिंकिल्यावरुती । वैष्णव म्हणोनि एक व्यक्ति । शार्ङ्गपाणि[2] पातला ॥ १२२॥

* पुनरन्यो गुरुं प्राह शार्ङ्गपाणिरिति श्रुतः ।
नमो नारायणायेति मंत्रमुच्चारयन्पुनः ॥१३८॥
तस्य मुद्रादिकैः शंखचक्राद्यैः सुचिन्हितः ।
संसारबंधनान्मुक्तो वैकुंठं वैष्णवोत्तमः ॥१३९॥
गमिष्यामि यतस्तत्र तथाभूता वसन्ति तत् ।
चिन्हस्य धारणे मानं पुराणं शृणु भो मुने ॥१४०॥
ये बाहुमूलपरिचिन्हितशंखचक्रा ये कंठलग्नतुलसीनलिनाक्षमालाः ।
ये वा ललाटफलके लसदूर्ध्वपुंड्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयंति ॥
इत्युक्त आचार्य उवाच-मैवं श्रुतेरभावात्कथनीयमत्र ।

१ अद्वैताची उपासना करणारे. २ हा चौथा वादी, वैष्णव.

अतप्तदेहो न समश्नुतेऽयं विमोक्षमेषा श्रुतिरस्ति मानम् ॥१४२॥
नैवं यतः पातकनाशनार्थं महत्तपः कृच्छ्रमुखं स्वकर्म ।
यद्वाऽथ वा ध्यानमधीश्वरस्य प्रोक्तं श्रुतौ चिन्हमतो न कार्यम् ॥१४३
ब्रह्मज्ञो यः सोऽश्नुते मोक्षमित्यादेर्वाक्यान्मोक्षस्य हेतुर्विबोधः ।
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीत्यादेर्वाक्यादन्यतः संसृतिः स्यात्॥४४

पुराणेषु बृहन्नारदीयादिषु निषेधनम् ।
दृश्यते तप्तशंखादेर्धारणस्य प्रयत्नतः ॥१४५॥
चिन्हानां धारणेनाहं भविष्यामि हरेः समः ।
इत्येतत्तु मनोराज्यमात्रं शूद्रो यथा नहि ॥१४६॥
शिखायज्ञोपवीतादिधारणादेव स द्विजः ।
ब्रह्मात्मबोधतस्तस्मात्तत्प्राप्तिः श्रुतिमानतः ॥१४७॥
तस्मात् ब्रह्माहमित्येवं चिंतनं सर्वदा कुरु ।
तेन नष्टे भिदा गंधे जीव एव परः शिवः ॥१४८॥
शिवः शिवोऽहमस्मीति वादिनं यं च कंचन ।
आत्मना सह तादात्म्यभागिनं कुरुते भृशम् ॥१४९॥
इत्युक्तं शिवगीतास्वित्युक्तो वैष्णव आह तम् ।
नमस्कृत्य कृतार्थोऽहं स्वामिंस्त्वदुपदेशतः ॥१५०॥
अधुनाऽद्वैतनिष्ठोऽहं भविष्यामीति सोऽब्रवीत् ॥ (पूर्वार्ध)

भावार्थ—या सकलांचा भावार्थ । चिन्हत्यागचि करविला यथार्थ । परि एक निरीक्षणीय आहे येथ । तेंही समस्त ऐकावें ॥ १२३ ॥ मार्गे शैवांसी वाद केला । तेव्हां श्रुतीचा अर्थ योग्य बोलिला । तोचि येथ संपादिला । परी विकल्प बोलिला कर्मोपासनेतें ॥ १२४ ॥ स्वकर्म किंवा भगवद्ध्यान । पापनिवृत्तीचें कारण । श्रुतींत विहित नाहींच चिन्ह । हें बोलिलें परि निषेधही आढळेना ॥ १२५ ॥ वादी वदला पुराणवचन । तें नाहीं जाणलें आचार्यानं । आणि बृहन्नारदीय मानलें प्रमाण । शैवाचिन्ह उडवितां

॥ १२६ ॥ श्रुतींत स्पष्ट निषेध असता । तरी पुराणार्थ प्रमाण न होता । परि एक पुराण मानुनी एक उच्छेदितां । अभिप्राय सर्वथा मज दीना न कळे ॥ १२७ ॥ ह्या टीकेंत बोलिलें एवढें । अन्यत्र बोलिलें असेल फुडें । तरी असो; आम्हीही तुल्स्यादिकांवांचोनि रोकडे । तप्तमुद्रादौ[1] आग्रह न करूं ॥ १२८ ॥ ब्राह्मणीं तप्तमुद्रा कराव्या धारण । हें स्पष्ट सांगे पद्मपुराण । असो, आमुचा आग्रहविहीन । वाद हा असे ॥१२९॥ एवं वैष्णव जिंकिला । तंव पांचरात्री[2] पातला । तो जें बोलिला । तेंहि ऐक ॥ १३० ॥

* तथाऽकरोत्ततः पांचरात्रागमसुदीक्षितः ।
आह मुक्तिप्रतिष्ठादिमूलभूतोऽस्मदागमः ॥ १५३ ॥
तस्माद्यतेऽयमाचारो विप्रैः कार्योऽखिलैरपि ।
इत्युक्तः श्रीगुरुः प्राह: यदि वेदविरुद्धता ॥ १५४ ॥
अस्त्यागमे तदा तस्याचारो ग्राह्यो न चान्यथा ।
अन्यमंत्राग्रहे तत्र वैष्णवत्वं प्रकीर्तितम् ॥ १५५ ॥
गायत्र्या उपदेशस्तु ब्राह्मण्यायास्ति सर्वथा ।
एवं च वैष्णवत्वस्य भंग एव समागतः ॥ १५६ ॥
तदभावे न विप्रत्वं विष्णुमंत्रशतैरपि ।
वैष्णवत्वं कुतस्तस्याः सत्वे ननु हरेरियम् ॥ १५७ ॥
शक्तिः शंखादिवत्वस्य श्रवणादिति चेत्तदा ।
रुद्रस्य शक्तिरेवास्तु चंद्रशेखरतादिकम् ॥ १५८ ॥
श्रूयतेऽस्या यतः पंचमुखत्वाद्यं च देहगम् ।
अस्तु वा सर्वसंपूज्या शुभदा परमेश्वरी ॥ १५९ ॥
ननु सूर्ये स्थितस्यास्यां प्राधान्यं तेजसो यतः ।

---

१ तप्तमुद्रा इत्यादि बाह्य चिन्हांसंबंधीं. २ हा पांचवा वादी श्रीकपंथी.
* या खुणेचे सर्व श्लोक विद्यारण्यकृत शंकरविजयावरील धनपतिसूरिकृत टीकेंतून घेतले आहेत. सर्ग १५ पाहा.

निरूप्यते ततो विष्णोः शक्तिरेव यतो हरिः ॥ १६० ॥
भानुमंडलवर्तीति वर्ण्यते तत्र तत्र ह ।
पंचा तस्यापि नो तस्मिन्बहुरूपे विरुध्यते ॥ १६१ ॥
इति चेन्न यतस्तस्याः समुत्पत्तिर्निरूपिता ।
व्याहृतिभ्यः किलाऽऽसां तु प्रणवात्मा महेश्वरात् ॥१६२॥
अस्य प्रोक्ताऽत एतस्य शक्तिर्नान्यस्य कस्यचित् ।
नारायणश्रुतौ प्रोक्तः स्वरकर्ता महेश्वरः ॥ १६३ ॥
यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥ १६४ ॥
अष्टमूर्तिमहेशस्य मूर्तिरादित्य ईरितः ।
तस्मात्तस्यैव शक्तिः सा पंचवक्त्रादिसंयुता ॥ १६५ ॥
वैष्णवेन त्वयैवं नो शिवमूर्तिर्विभावसुः ।
सेव्योऽतो ब्राह्मणत्वस्य हानिरेव तवाऽऽगता ॥ १६६ ॥
तदभावोऽस्तु का हानिर्वैष्णवोऽस्मीति चेत्तदा ।
भ्रष्टोऽसि भाषणायोग्यो जीवन्नेव मृतोऽसि भोः ॥ १६७ ॥
ततस्तु माधवः कश्चिद्वैष्णवः प्राह तं गुरुम् ।
तप्तं शंखादिकं धार्यं लोकं प्राप्नोति वैष्णवम् ॥ १६८ ॥
पांचरात्रागमे प्रोक्तमित्येवं तस्य मानता ।
त्वदुक्त्या नाशमायातीत्युक्तः प्राह परो गुरुः ॥ १६९ ॥
आगमाद्युक्त आचारो ग्राह्यो वेदानुकूलतः ।
विरोधे तस्य न ग्राह्य उक्तं चेदं स्फुटं किल ॥ १७० ॥
अतींद्रियार्थविज्ञाने प्रमाणं श्रुतिरेव हि ।
श्रुत्याचारमृतेऽग्राह्यताऽऽगमानां प्रसज्यते ॥ १७१ ॥
अतो वेदविरुद्धं यत्तन्मानं न कदाचन ।
अतो ब्राह्मण्यसिद्ध्यर्थं स्वकर्मनिरतो भव ॥ १७२ ॥

तेन सम्यग्विशुद्धः संस्तत्वज्ञानमवाप्स्यसि ।
मुक्तिस्तस्मान्न चान्यस्मादत्रार्थे त्वं श्रुतिं शृणु ॥ १७३ ॥
सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।
संपश्यन्ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥ १७४ ॥
तस्मात्पाखंडचिन्हानि विहायाद्वैतनिष्ठता ।
संपाद्या मोक्षसिध्यर्थमित्युक्तः स च माधवः ॥ १७५ ॥
स्वकुलग्रामदेशस्थैः सहाद्वैतपरः सदा ।
संध्याग्निहोत्रमुख्यानि कुर्वन्कर्माणि शुद्धताम् ॥ १७६ ॥

भावार्थ --त्यानें आगम कथिला मान । आचार्य बोलिले वेदानुकूल प्रमाण । मग निजकर्म तयाकारण । करवून अद्वैत पैं केलें ॥ १३१ ॥ येथ आदित्यादि सांगेनि शिवमूर्ति । वैष्णवभंग दाविला त्याप्रति । आणि सहस्रनामभाष्यांत स्वयेंचि वदती । विष्णुमूर्ति आदित्यादि ॥ १३२ ॥ तेव्हां हा वाद सकळिक । मज वाटे वैतंडिक । व्यर्थ वेदत्यागी पांचरात्रिक । निषेधिले येथ ॥ १३३ ॥ नाहीं निषेधिला धर्म भागवत । एवं पांचरात्री जिंकिला निश्चित । तंव वैखानस[1] पातला तेथ । तो बोलिला तेंहि ऐका ॥ १३४ ॥

*प्राप श्रीशंकराचार्यप्रसादात्तत आगतः ।
वैखानस-मताचारो व्यासदास इति श्रुतः ॥१७७॥
उवाच भो यते ब्रह्माऽपि मत्पक्षनिवारणे ।
न समर्थो यतो देवः परो नारायणो मम ॥१७८॥
तद्विष्णोः परमं धामेत्यादिवेदेन बोधिता ।
नारायणपदस्यैव श्रेष्ठता मुनिसत्तम ॥१७९॥
तथा नारायणाद् ब्रह्मा जायते रुद्र एव च ।
इत्यादि श्रुतिभिस्तस्य कारणत्वमुदीरितम् ॥१८०॥
तस्मात्सेव्यः सदैवायमंतर्यामी परेश्वरः ।

---

१ हा सहावा वादी.

लक्षणं तस्य भक्तस्य प्रोक्तं वैखानसे मते ॥१८१
शंखचक्रपवित्रांग ऊर्ध्वपुंड्र इति प्रभो ।
इत्युक्तः प्राह विष्णुस्तु पालको वाऽथ ब्रह्म वा ॥१८२॥
अस्तु तत्र विवादः कः पदं त्वावृत्तिवर्जितम् ।
लभ्यते तत्वबोधेन नैव त्वन्येन हेतुना ॥१८३॥
यदि त्वं विष्णुभक्तोऽसि तदा तत्प्रीतये कुरु ।
कर्म नैव तु तप्तानां चक्रादीनां विधारणम् ॥१८४॥
प्रमाणाभावतो वेदविरुद्धे नैव मानता ।
आगमे विप्रतानाशो नो चेत्स्यादेव सर्वथा ॥१८५॥
इत्युक्त आह तं व्यासदासः पूर्वयुगे मुने ।
दत्तात्रेयः परो योगी पंचमुद्राविमुद्रितः ॥१८६॥
आसीत्तस्मान्महाद्भिः स्वीकृतो मार्गो मुमुक्षुभिः ।
ग्राह्यः किंच पुराणेषु चक्रादेर्धारणं श्रुतम् ॥१८७॥
अन्यथा वैष्णवत्वस्य हानिरेव समापतेत् ।
तस्माद्भगवतश्चिन्हं धार्यमित्युदितो गुरुः ॥१८८॥
उवाच भो विवेकस्ते किमु वाच्योऽस्ति बालकाः ।
अपि जानन्ति मुद्राभिरंकने न प्रयोजनम् ॥१८९॥
दत्तात्रेयस्य नैवास्ति योगिनस्तत्वदर्शिनः ।
मुद्रयाकितदेहो दत्तात्रेयोऽस्तीति केनचित् ॥१९०॥
श्रुतं नैव ततो मूढबुद्धिं त्यक्त्वा सुखी भव ।
पुराणेषु श्रुतं चिन्हधारणं त्विति नोचितम् ॥१९१॥
प्रन्हादस्य बिभीषणस्य गजराजस्य ध्रुवस्याऽऽनिले-
द्रौपद्या ब्रजवासिनां च खलु कश्चक्रांकनं रेऽकरोत् ।
तस्मान्मूढमतिं विहाय सकलं पाखंडचिन्हं त्यज
ब्रह्मास्मीति बिभावनेन सुसुखं गच्छाऽशु मोक्षं पदम् ॥१९२॥

अवश्यं चेत्त्वया कार्यं चिन्हानां धारणं तदा ।
कपोलयोर्गले चैव शेषेण गरुडेन च ॥१९३॥
अंकनं कुरु कर्मेंद्रियप्रधाने भुजद्वये ।
कपोलद्वितये चैव ज्ञानेंद्रियसमीपगे ॥१९४॥
चिन्हिते पशुवद्धर्तुं योग्यो भव विबंधनः ।
तथा चैवंविधस्यात्र वैष्णवस्य स्वकर्मणा ॥१९५॥
हीनस्य शुभ्रवस्त्राणां धारणं त्ववशिष्यते ।
न तु कर्माग्निहोत्रादीत्युक्तः संप्राह सद्गुरुम् ॥१९६॥
स्वामिंस्तव प्रसादेन सविवेकोऽस्मि नांकितः ।
किन्तु मे गुरुरेवाऽसीत्तथेति भगवच्छ्रुतम् ॥१९७॥
ततः शुद्धाद्वयस्थं मां कुरु त्वं यतिशेखर ।
इति विज्ञाप्य तं भूमौ दंडवत्प्राणिपत्य च ॥१९८॥
कृतांजलिं समासीनमीशान्नम्रं विलोक्य सः ।
करुणानिधिराचार्यः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥१९९॥
ब्रह्मैवाहं न संसारी मुक्तोऽहमिति भावय ।
तस्मिन्विधावशक्तस्त्वं वाक्यमेतदुदीरय ॥२००॥
इत्यभ्यासपरित्यक्तद्वंद्वैषणषडूर्मिकः ।
विदित्वा परमात्मानं मुक्तो भवसि नान्यथा ॥२०१॥
इति संबोधितः शिष्यः कृतार्थोऽहमितीरयन् ।
ब्रह्माहमिति संजल्पन्ययौ स्वकुलसंयुतः ॥२०२॥

मुद्राधारणाचा वाद

गद्य—याचा भावार्थ पंडितानें करून घ्यावा. मी कंटाळा आल्यामुळें लिहीत नाहीं. लिहितों तें इतकेंच कीं, येथें चिन्हांचाच विशेषेंकरून त्याग करविला आहे; आणि प्रल्हादादिकांचें उदाहरण देऊन भावार्थ म्हणाले कीं

पुराणांत मुळीं चक्रांकन[1] सांगितलेंच नाहीं ! पण ही केवळ वितंडा आहे. कारण पद्मपुराणामध्यें चक्रांकन स्पष्ट आहे, व तें ब्राह्मणानीं करावें असेंही आहे. तेव्हां त्याला तें पुराण माहित नसल्यामुळें, मोठ्यानें[2] अशी वितंडा करणें उचित नाहीं. पण मी शांकरमती असल्यामुळें, व हे श्लोक आचार्यांचे स्वतःचे नसल्यामुळें, दुसऱ्यानें कोणीं संग्रहीत केले असल्यामुळें, आचार्य असेंच बोलले असतील असें मला वाटत नाहीं; कारण ते सर्वज्ञ होते. आतां प्रऱ्हादादिकांनीं चक्रांकन केलें नाहीं हें खरें, पण आमचाही त्याप्रमाणेंच आग्रह आहे असें वादीनें समजूं नये. येथें विशेषेंकरून तप्तमुद्रांचा निषेध केला आहे, म्हणून शीतल मुद्रा लावतां येणार नाहीं असें नाहीं. जाऊं द्या हा वाद.

ओव्या—या वैखानसाकारण । नाहीं सांगितलें पंचदेवपूजन । केवळ सांगितलें ब्रह्माद्वैतध्यान । शक्ति नसेल तरी वाक्योच्चारणचि बोलिलें ॥१३५॥

गद्य—असें आचार्यांनीं सांगितल्यावर तो ' मी ब्रह्म आहे, मी ब्रह्म आहे ' असें तोंडानें उच्चारीत आपल्या कुळासुद्धां परत गेला असें श्लोकांत म्हटलें आहे. तेव्हां तो संन्यासी नव्हता हें निश्चित आहे. त्याला असें " ब्रह्माहम् " हें वाक्य उच्चारावयास सांगितलें असल्यास

सांसारिकक्रियासक्तं ब्रह्मज्ञोऽस्मीतिवादिनम् ।
कर्मब्रह्मोभयोभ्रष्टं तं त्यजेदंत्यजं यथा[3] ॥

या स्मृतीचा विरोध येत नाहीं काय ? कोणी स्वकुळ याचा अर्थ स्वशिष्य असा करून त्या वैखानसाला संन्यासी म्हणतील, तर आमचा कांहीं वाद नाहीं, आणि हे श्लोक दुसऱ्यानें संग्रहीत असल्यामुळें आमचा हा आरोप आचार्यांवर नाहींच. याप्रमाणें वैखानसाला जिंकलें असतां नामतीर्थ[4] नांवाचा वैष्णवांपैकीं कर्महीन वैष्णव प्राप्त झाला.

**** तत आचार्यमागत्य नामतीर्थो हि वैष्णवः ।**

१ चक्रादिक मुद्राधारण. २ महात्म्यांनीं. ३ संसारांत आसक्त असून मी ब्रह्म आहें म्हणणाऱ्याला अंत्यजाप्रमाणें त्याज्य समजावा. ४ हा सातवा वादी.

कर्महीन इदं प्राह भोः स्वामिन् श्रुणु मे मतम् ॥२०३॥
शेषेनाप्यप्रकंप्यं वै सर्वं विष्णुमयं जगत् ।
इत्यादेशाद्यतो मोक्षं गुरुरेव प्रयच्छति ॥२०४॥
तदानीं भगवंतं स गुरुः प्रार्थयते प्रभो ।
मच्छिष्यं निजपादारविंदं प्रापय सोऽप्यथ ॥२०५॥
एवमुक्तः करोत्येव तथैव जगदीश्वरः ।
तस्मान्मम पुनर्जन्महेत्वभावो यतीश्वर ॥२०६॥
जीवन्मुक्तोऽहमेवं वै भवन्तोऽपि मुमुक्षुवः ।
कर्महीनाः सुरेशं तं विष्णुं सर्वमयं प्रभुम् ॥२०७॥
समालम्ब्याञ्जसा मुक्ता भविष्यंतीति निश्चयः ।
एवमुक्तो गुरुः प्राह सत्यमुक्तं त्वया मतम् ॥२०८॥
कर्मभ्रष्टो भवान्जीवन्मुक्त एव न संशयः ।
निन्द्यानिन्द्यविहीनः सन्प्रवृत्तोऽसि पिशाचवत् ॥२०९॥
वेदोक्तसर्वकर्माणि कृत्वा तेषां फलार्पणम् ।
कर्तव्यं ब्रह्मणीत्येवं ज्ञानमार्गोऽयमीरितः ॥२१०॥
फलार्थं कर्मकरणं कर्ममार्गोऽस्ति तद्विधात् ।
भ्रष्टस्त्वं दंडनीयोऽसि विष्णुभक्तोऽपि नो भवान् ॥२११॥
न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।
न जहति न च हन्ति कंचिदुच्चैः सितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥
श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे ते उल्लंघ्य प्रवर्तते ।
आज्ञाभंगी मम द्रोही मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः ॥२१३॥
आज्ञाछेदी मम द्रोही स याति नरकं सदा ।
इत्यादिवचनेभ्योऽतः कर्मत्यागो न शस्यते ॥२१४॥
ब्राह्मणः कर्म कुर्वीतेत्यादिवाक्याच्च कर्मणः ।
त्यागो देवान्तरत्यागो ब्राह्मणानां न चास्ति हि ॥२१५॥

अग्निर्देवो द्विजातीनामिति वाक्यात्ततस्तु भोः ।
ब्रह्मचार्यादिकैः सर्वैः कर्म त्यक्तुं न शक्यते ॥२१६॥
संध्यात्रयातिक्रमदोषशांतिः कृच्छ्रत्रयेणास्ति ततो द्विजत्वम् ।
तत्त्यागतो नैव न कर्मणेति श्रुतिस्तु संन्यासममुष्य वक्ति ॥२१७॥
इत्युक्तोऽसौ नामतीर्थः प्रणामैः प्रीतं कृत्वा कर्मशीलो बभूव ।
एवं सर्वे खंडणं स्वस्वपक्षस्य श्रुत्वा ते निष्कृतिं संविधाय ॥२१८॥

ह्याचाही भावार्थ समजण्यासारखा आहे. मी कंटाळल्यामुळें लिहीत नाहीं. येथें सांगावयाचें एवढेंच आहे कीं, हा वैष्णव भलतेंच बोलिला ! ' मी कांहीं न करितां गुरुच देवाला सांगून मला मुक्त करील; ' असें हा बोलिला असतांना आचार्यांनीं रागावून त्याला कर्म करावयास लाविलें. यद्यपि मार्जारन्यायानें[1] परमेश्वरावर सर्व भार टाकून राहावें असें सांगितलें आहे, तथापि जेवणखाण वगैरे सर्वांचाच त्याग त्या वैष्णवानें केला नव्हता. नाहींतर तो वाद करावयास कशाला आला असता ? आतां ह्या श्लोकांत इतर देवतांचाही त्याग करूं नये असें सांगितलें आहे; परंतु हें आचार्यांच्या गीताभाष्याशींच विरुद्ध आहे.

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥
(भगवद्गीता, अ० ९)

शांकरभाष्यः—यान्तीति । येऽप्यन्यदेवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते तेषामपि यागफलमवश्यं भाविकं । कथं । यांति गच्छंति देवव्रता देवेषु व्रतं नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान् यान्ति । पितॄनाग्निष्वात्तादीन् यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ताः । भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भगिन्यादीनि यांति भूतेज्या भूतानां पूजका यांति । मद्याजिनो मद्यजनशीला वैष्णवा मामेव यान्ति । समानेऽप्यायासे मामेव न भजन्तेऽज्ञानात्तेन तेऽल्पफल-

---

[1] माव ब्राह्मणप्याशीं यावायात न करवांही मांजर दूध पीव असतेंच.

भाजो भवन्तीत्यर्थः ॥२५॥

आनंदगिरिकृत टीका--यद्यन्यदेवताभक्ता भगवत्तत्वाज्ञानात् कर्मफलाच्च्यवन्ते तर्हि तेषां देवतायजनमकिंचित्करमित्याशंक्याह येऽपीति । देवतांतरयाजिनामनावृत्तिफलाभावेऽपि तत्तद्देवतायागानुरूपफलप्राप्तिध्रौव्यान्न तदकिंचित्करमित्यर्थः । देवतान्तरयाजिनामावश्यकं तत्फलमाशंकापूर्वकमुदाहरति कथमित्यादिना । नियमो बल्युपहारप्रदक्षिणप्रव्हीभावादिरित्यर्थः । देवतांतराराधनस्यान्तवत्फलमुक्त्वा भगवदाराधनस्यानन्तफलत्वमाह यान्तीति । भगवदाराधनस्यानन्तफलत्वे देवतान्तराराधनं त्यक्त्वा भगवदाराधनमेव युक्तमायाससाम्यात् फलातिरेकाच्चेत्याशंक्याह समानेऽपीति । अज्ञानाधीनत्वेन देवतान्तराराधनवतां फलतो न्यूनतां दर्शयति तेनेति ॥ २५ ॥

ह्या भाष्यांत आचार्यांनीं भगवदाराधनच उत्तम आहे, आणि इतर देवतांचें आराधन युक्त नाहीं असें सांगितलें आहे, व असाच आनंदगिरीनेंही अर्थ केला आहे. एवं शाक्त, गाणपत्य व सौर यांनाही आचार्यांनीं चिन्हांचा त्याग करावयास लाविलें. शाक्तांचा वैदार्थ संमत मानला, परंतु गाणपत्य व सौर ह्यांच्या मूर्तीला ईश्वरत्वेंकरून एक मानूनही मूर्तित्वेंकरून जन्य[1] मानलें आहे, व कार्यत्वास्तव त्यांना अनित्य मानलें आहे; व आवांच उध्दृत केलेल्या गीताभाष्यांत विनायकाला भूतांत गणलें आहे. शिवविष्णूला जन्यत्व या वादांत कोठेंच मानलें नाहीं. यावरून असा एक सिद्धान्त निघतो कीं, पंचायतनपूजा ईश्वरत्वेंकरून सर्वांस विहित असली तरी शिवविष्णुपूजाच मुख्य आहे, व उमाराधादिकांची शक्त्युपासनाही आम्हांला गृहीत आहेच. शाक्त, सौर, गाणपत्य इत्यादिकांचे वाद आम्ही ग्रंथविस्तारभयास्तव येथें लिहीत नाहीं. ते ज्याला इच्छा असेल त्यांनीं दिग्विजयाच्या टीकेंतून समजून घ्यावेत. आम्हांला सांगावयाचें इतकेंच कीं, येथिल हे शैववैष्णवांशीं झालेले वाद फारसे तत्वान्वेषणपर[2] नाहींत, व ते तसे नसले किंवा असले तरी त्यांच्याशीं

१ जन्मवान्. २ तत्व संशोधन करणारे.

आमचा संबंध नाहीं; कारण त्या सहाही वैष्णवांपैकीं आम्ही नाहीं. आचार्यांनाच संमत असलेला अर्थ आम्हांला संमत असून

जीवन्मुक्त्यर्थ हरिहरभक्ति ज्ञानोत्तर आम्ही मानतों.

तुलसीमालादिकांचा आम्हांला आदर आहे. तसें मुद्रादिकांविषयीं आम्ही कांहींच बोलत नाहीं, व यज्ञोपवीतादिकांचा त्यागही आम्ही करवीत नाहीं. परंतु (१) यथाशक्ति कर्म करावें, (२) हरिकीर्तनांत विघ्न येत असेल तर तें मात्र उपयोगाचें नाहीं; आणि कर्म करण्यासारखी परिस्थिति नसेल तर

(३) हरिभक्तीनेंच मनुष्य उद्धरतो

एवढेंच आमचें म्हणणें आहे.

आतां मुद्रा वगैरे धारण करणारे मनुष्य पतित आहेत कीं नाहींत, याविषयीं आम्ही अगदीं उदास आहोंत. श्रीमच्छंकराचार्यांनींही त्यांचीं[1] पूर्वींचीं मतें स्थापविलीं, अशी कथा आनंदगिरिकृत शंकरविजयांत आहे. विजयकार[2] हे आचार्यांचे प्रत्यक्ष संबंधी असल्यामुळें विद्यारण्य व सदानंद[3] या विजयकारांपेक्षां आम्हांला अधिक प्रमाण आहेत. त्यांनीं विजयाचे आरंभीं "नमामि शंकराचार्यगुरुपादसरोरुहम् । यस्य प्रसादान्मूढोऽपि सर्वज्ञोऽहं सदाऽस्म्यलम्" । (ज्यांच्या प्रसादानें मी मूर्खही सर्वज्ञ झालों, त्या शंकराचार्यगुरुपादचरणकमलाला नमस्कार करितों,) असें म्हटलें आहे. हे पुन्हा म्हणतात "अनंतानंदगिरिरहमप्रतिहताज्ञस्य भगवतः शिष्यः स्वगुरोरवतारप्रयोजनं वर्णयामि" (अनंतानंदगिरि नांवाचा मी, ज्यांची आज्ञा अप्रतिहत आहे, त्या भगवंताचा शिष्य असल्यामुळें, स्वतःच्या गुरूचें अवतारकारण वर्णन करितों.) ज्या ज्या ठिकाणीं श्रीमच्छंकराचार्यांनीं विजय केला, त्या त्या ठिकाणीं हे बरोबर होते. दिग्विजयाला निघतांना कोण कोण शिष्य बरोबर होते याविषयीं त्यांनीं येणेंप्रमाणें म्हटलें आहेः—

---

१ ज्यांचीं मतें खंडण केलीं त्यांचीं. २ आनंदगिरि. ३ हे दोघे आनंदगिरीपेक्षां अधिक प्रमाण आहेत.

"अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिव्याससूत्राणां व्यासमनोवृत्तितात्पर्यप्रकाशकमद्वैतभाष्यं कुर्वन् विश्वजिदिव दिक्षि दिग्वर्त्तमानानामन्वरादिजयप्रारभमाणः पद्मपादहस्तामलकसमित्पाणिचिद्विलासज्ञानकंदविष्णुगुप्तशुद्धकीर्तिभानुमरीचिकृष्णदर्शनबुद्धिविरिंचिपादशुद्धानंतानंदगिरिप्रमुखैः शिष्यवरैः सेव्यमानः सर्वज्ञः श्रीशंकरभगवत्पादाचार्यश्चिदंबरस्थलात् प्रदक्षिणमार्गेण श्रीमन्मध्यार्जुनं नाम शिवाविर्भूतस्थलविशेषं प्राप।" +

भावार्थः—ब्रह्मसूत्राचें भाष्य करून चिदंबराहून मध्यार्जुनाला आचार्य आले तेव्हां जे शिष्य सहचारी होते, त्यांत प्रस्तुत ग्रंथकार अनंतानंदगिरि यांचें नांव आलें आहे. तेव्हां त्यांनीं लिहिलेलें आचार्यांचें चरित्र अत्यंत विश्वसनीय मानण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. म्हणून माधवकृत दिग्विजयाप्रमाणें त्याचेंहि निरीक्षण करून तुला यथामति सांगतों. आचार्यांच्या दिग्विजयांत पुष्कळ ठिकाणीं वितंडाच आहे, व तीही वितंडा सर्व यथार्थच आहे असें नाहीं. शैवांनीं बोललेल्या वेदार्थांचा आचार्यांनीं स्वीकारच केला असून तेथेंही चिन्हच मात्र सोडविलें आहे, तेव्हां त्याविषयीं माझें कांहीं म्हणणें नाहीं. अनेक मतांचें आचार्यांनीं निराकरण केलें आहे, त्याविषयींही माझें कांहीं म्हणणें नाहीं, परंतु वैष्णवमताचें निराकरण करतांना

आचार्यांनीं कशी अयथार्थ वितंडा केली

आहे हें मी आतां थोडेसें दाखवितों. हें मी जाणून आहें कीं, हें मोठें पाप आहे; परंतु त्याची क्षमा आचार्यांनाच मागण्यावांचून दुसरा उपाय नाहीं. निंदा करणाऱ्या नक्राचा जसा विष्णूनें उद्धार केला, नैवेद्य चोरणाऱ्या ब्राह्मणपुत्राचा ज्याप्रमाणें शिवानें उद्धार केला, त्याप्रमाणें शिवांशभूत श्रीमच्छंकराचार्यच स्वापराध करणाऱ्या माझा उद्धार करोत अशी मी प्रार्थना करतों; कारण परंपरेनें मीही त्यांचाच अनुयायी आहें, म्हणून त्यांनाच नमस्कार करून त्यांचे वैष्णवमतनिराकरणाचें किंचित् निरीक्षण करतों.

+ या खुणेचें सर्व गद्य आनंदगिरिकृत शांकरविजयांतील आहे.

कोणी विष्णुशर्मा नांवाचा ज्ञानी भक्तवैष्णव आचार्यांपुढें आला असतां, आचार्यांनीं त्याच्या ज्ञानाचें, षट्चक्रादिनिरूपण विचारून, खंडण केलें आहे; परंतु षट्चक्रमार्ग ज्ञानाला आवश्यक आहे, असें प्रस्थानत्रयीभाष्यांत कोठेंही आचार्यांनीं स्पष्ट म्हटलें नाहीं. याप्रमाणें भक्तमताविषयींची वितंडा सांगितली. आतां भागवतमताशीं केलेली विपरीत वितंडा सांगतों. कोणी विप्रदेव नांवाचा भागवत आचार्यांपुढें येऊन त्यानें आपलें मत सांगितल्यावर आचार्य म्हणाले, 'जर तूं तप्तमुद्रा धारण करतोस, तर नारायणाच्या मत्स्यादिक अवतारांच्या लोखंडाच्या मूर्ति करून तापवून धारण कर!' या ठिकाणीं मला वाटतें, तर्कानें आगमाचें खंडण केलें आहे; कारण तप्तमुद्रा धारण करण्याविषयीं पद्मपुराणादि-वचनें प्रमाण आहेत, तशीं मत्स्यादिमूर्ति तप्त करून धारण करण्याविषयीं वाक्यें प्रमाण नाहींत. पुनः—

"किंच स्तुतिमात्रेण मुक्तिः करस्थितेति भवद्भिरुक्तं तदत्यंतासंबद्धं ब्रह्मणो वागतीतत्वेन स्तुतेर्वाग्रूपत्वेन मुक्तिः सुतरामयुक्तैव ज्ञानं विना मुक्तिर्नास्त्येव नान्यः पंथा विद्यते अयनायेति निषेधदर्शनात्।" +

भावार्थः—भगवत्स्तुतिमात्रानेंच मुक्ति हातांत आहे असें जें तुम्ही म्हणालां, तें योग्य नाहीं; कारण "ब्रह्म हें वार्णारहित असून दुसरा पंथ त्याला जाणण्याला नाहीं" या श्रुतीवरून ज्ञानानेंच त्याची प्राप्ति होणें शक्य आहे हें म्हणणें उत्तम आहे. परंतु ज्ञान होण्याला कर्मावांचून स्तुति उपयोगी होते असा आचार्यांचाच अभिप्राय दिसतो. शिवापराधक्षमापनस्तोत्रांत आचार्य म्हणतात:—

नो शक्यं स्मार्तकर्मप्रतिपदगहनप्रत्यवायाकुलाख्यं ।
श्रौते वार्ता कथं मे द्विजकुलविहिते ब्रह्ममार्गे सुसारे ॥
ज्ञात्वा धर्मो विचारैः श्रवणमननयोः किं निदिध्यासितव्यं ।
क्षंतव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भो श्रीमहादेव शंभो ॥

भावार्थः—क्षणोक्षणीं ज्यांच्यामध्यें चुका व्हावात अशा प्रकारचें स्मार्त

कर्म माझ्याकडून होणें शक्य नाहीं, तर मग द्विजकुलाला विहित अशा श्रौत-कर्माची गोष्ट कशाला? मी जाणून बुजून अविचारानें अधर्मच केला आहे. हे शिव! हे शिव! हे शिव! माझे ते अपराध क्षमा करा."

याप्रमाणें दीनता प्रदर्शित करून कर्मावांचून स्तुतिमात्रानें भगवत्तुष्टीचें विधान आचार्यांनीं केलें आहे. ज्ञानावांचून मुक्ति होत नाहीं हें आचार्यांचें म्हणणें आम्हांसही मान्य आहे, परंतु जीवन्मुक्तींत भक्ति पाहिजे असें षट्पदी-स्तोत्रांत आचार्य स्वतः म्हणतातः—

सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम्।
सामुद्रो हि तरंगः क्वचन समुद्रो न तारंगः" ॥

भावार्थः—जरी भेद नाहींसा झाला, तरी प्रभो! आम्ही तुझे आहोंत, तूं कांहीं आमचा नाहींस. पाणी जरी एकच, तरी तरंग समुद्राचा असतो, समुद्र कांहीं तरंगाचा नसतो.

आतां कर्मसहित भक्तीनेंच मुक्ति होते, असें आचार्यांचें मत होतें, असें म्हणतां येत नाहीं. कारणः—

मार्गावर्तितपादुका पशुपतेरंगस्य कूर्चायते।
गंडूषांबुनिषेचनं पुररिपो दिव्याभिषेकायते ॥
किंचिद्भक्षितमांसशेषकवलं नव्योपहारायते।
भक्तिः किन्न करोत्यहो वनचरो भक्तावतंसायते ॥

असें आचार्यांनीं शिवानंदलहरींत म्हटलें आहे.

भावार्थः—एका पुराणांतील कथेचा आश्रय करून श्रीशंकराचार्य देवाची स्तुति करतातः-" देवा! रस्त्यावर पडलेली पादुका तुझ्यावर चवरी वारण्या-करितां, तोंडांतील गुळणीचें पाणी तुझ्या स्नानाकरितां, व थोडेंसें उष्टें मांस तुझ्या नैवेद्याकरितां आणणारा वनचरही तुझ्या भक्तांत श्रेष्ठ गणला जातो, तेव्हां भक्ति काय करणार नाहीं!"

पुनः शिवभुजंगप्रयातस्तोत्रांत आचार्य म्हणतात—

पशुं वेत्सि चेन्मां त्वमेवाधिरूढः ।
कलंकीति वा मूर्ध्नि धत्से त्वमेव ॥
द्विजिव्हः पुनः सोऽपि ते कंठभूषा ।
त्वदंगीकृताः शर्व सर्वेऽपि धन्याः ॥ १२ ॥

भावार्थ—मानशील पशु मज । तोही तुज आवडे ॥ १ ॥
बैसलासी नंदीवरी । हेम परी सांडोनी ॥ २ ॥
मज म्हणसी कलंकी[1] । तो मस्तकीं तुझिया ॥ ३ ॥
भोगीत जो गुरुनारी । चंद्र शिरीं वाहसी ॥ ४ ॥
मज म्हणसी चाहाड । तुज रूढ भूषण ॥ ५ ॥
दोन जिभा[2] ज्या तो फणी[3] । कंठीं मणी[4] तुझिया ॥ ६ ॥
जैसा तैसा हो कां कोणी । तुझे ध्यानीं निरत ॥ ७ ॥
तोचि धन्य तोचि धन्य । तोचि मान्य निगमा ॥ ८ ॥
म्हणे ज्ञानेशबाळक[6] । शरण एक ईश्वरू ॥ ९ ॥

ओव्या—एवं मोक्षोपायें खंडितां स्तुति । आचार्यवचनाचि विरोधी होती । म्हणोनि मज वाटे भागवतमतीं । आचार्यांची व्यर्थ वितंडा ॥१३६॥ किंवा स्तुतिमात्रेंचि मुक्ति । तेथ चुकली असो भागवतांची उक्ति । परि कर्मावांचून न घडे भक्ति । हे आग्रहोक्ति पुनर्वृथा ॥ १३७ ॥

गद्य—अनंतर कोणी शार्ङ्गपाणि नांवाच्या वैष्णवानें आपलें मत आचार्यांना सांगितलें असतां, वेदविरुद्ध पुराण प्रमाण नाहीं असें आचार्यांनीं सांगून त्याच्या तप्तमुद्रेचें खंडण केलें; परंतु श्रीमच्छंकराचार्यांनीं श्रीचक्राचें स्थापन केलें आहे, असें याच दिग्विजयांत ६५ व्या प्रकरणांत अनंतानंदगिरि म्हणतात. तेव्हां वेदविरुद्ध पुराण प्रमाण नाहीं, तर वेदविरुद्ध तंत्र प्रमाण कसें ? बरें उपनिषदांत सांगितलें म्हणून जर प्रमाण असेल, तर गोपालतापनीयोप-

---

१ एका अर्थी भांडखोर, दुसरा अर्थ—कलंक असलेला चंद्रमा. २ श्लेषार्थानें चहाडखोर. ३ नाग. ४ अलंकार. ५ वेदांना, ६ ग्रंथकार.

निषदांत कांहीं वैष्णवोपासनाही सांगितल्या आहेत. पुनः आचार्य शार्ङ्गपाणि वैष्णवास म्हणाले, केवळ नामस्मरणानें वैकुंठप्राप्ति होते, ती होत असेल, परंतु ती अनित्य आहे. तथापि कर्मांवांचून केवळ नामस्मरणानेंच ज्ञानप्राप्ति होते असें आचार्यांनीच आपल्या विष्णुसहस्रनामभाष्यांत म्हणून ठेविलें आहे. त्याचा विचार मी याच ग्रंथांत नाममाहात्म्यविचार करतांना केला आहे.सगुण परमेश्वरालाही प्राप्त झालेला पुरुष खालीं पडत नाहीं, तर शेवटीं मुक्त होतो, असें चवथ्या अध्यायाच्या चवथ्या पादांतील जगद्व्यापारवर्ज्याधिकरणांत[१] आचार्यांनीं म्हटलें आहे. त्याचा व येथील आचार्योक्तीचा विरोध आहे. याप्रमाणें वैष्णवमताशीं केलेली ही वितंडा विपरीत आहे.

आतां पांचरात्राशीं केलेली वितंडा विपरीत आहे हें सांगतों. नंतर कोणी पांचरात्री वैष्णव आचार्यांना आपलें मत सांगूं लागला असतां गायत्रीमंत्रावांचून विष्णुमंत्रजप निरर्थक आहे असें आचार्यांनीं त्याला सांगितलें; परंतु वेदाचा ज्यांना अधिकार नाहीं असे पतितही विष्णुनामस्मरणानें उद्धरतात, असें आचार्यांनीं विष्णुसहस्रनामभाष्यांत पुराणवचनें देऊन सिद्ध केलें आहे. पुनः गायत्री शिवाची शक्ति आहे, विष्णूची नाहीं; म्हणून शिव मुख्य आहे, विष्णु नाहीं, असें या वैष्णवांना आचार्यांनीं म्हटलें असून शिवादिकही विष्णूच्या विभूति आहेत, असें विष्णुसहस्रनामभाष्यांत आचार्यांनीच म्हटलें आहे. तेव्हां हाही परस्परविरोध आहे. याप्रमाणें पांचरात्रमताशीं केलेला वाद विपरीत वितंडारूपच झाला आहे. याप्रमाणें पुष्कळ मतांशीं केलेला आचार्यांचा वाद विपरीत वितंडारूपच आहे असें म्हणण्याला प्रत्यवाय नाहीं. कारण भूतवेताळमताचें खंडण करतांना ब्राह्मणांनीं भूतांचें पूजन करूं नये, हें या दिग्विजयाच्या ५१ व्या प्रकरणांत म्हटलें आहे. आणि गीतेचें भाष्य करतांना " विनायकचतुर्मातृकाभगिन्यादीनि " असें म्हणून आचार्यांनीं गणपतीला भूतांच्या पंक्तीला बसविलें आहे ! आणि पुनः पंचायतनपूजा सांगतांना

१ जगद्व्यवहार वर्ज्य करावा, या नांवाचें प्रकरण.

गणपतिपूजा करावी, म्हणून कित्येक लोकांना आचार्यांचा उपदेश आहे, असें आनंदगिरिच या शंकरविजयांत सांगतात:—

विप्राणां दैवतं शंभुः क्षत्रियाणां च माधवः ।
वैश्यानां तु भवेद् ब्रह्मा शूद्राणां गणनायकः ॥

हा श्लोक मनूचा म्हणून आनंदगिरीनें आपल्या शंकरविजयांत घेतला आहे. असें असतां आचार्यांनीं पंचायतनपूजन सांगतांना गणपतिपूजन ब्राह्मणांना कां सांगितलें, याचें समाधान आनंदगिरीनें केलें नाहीं, हें आश्चर्य आहे !

याप्रमाणें सिद्धमताचें खंडण करतांना आचार्यांनीं देह चिरजीवि करणें व्यर्थ आहे असें सांगितलें आहे. आणि हें ब्रह्मदृष्टीनें सत्यही आहे; परंतु यांत आचार्यांनीं आपल्या गुरूशींच विरोध केला आहे. कारण आचार्यांचे गुरु जे गोविंदपूज्यपाद, ते आपल्या रसावरील एका ग्रंथांत म्हणतात,—

इति धनशरीरभोगान्मत्वाऽनित्यान् सदैव यतनीयम् ।
मुक्तौ सा च ज्ञानात्तच्चाभ्यासात्स च स्थिरे देहे ॥

अर्थ:—धन, शरीर, भोग अनित्य आहेत, असें समजून मुक्तीचा प्रयत्न करावा. मुक्ति ज्ञानानें होत असून ज्ञान अभ्यासानें होतें. अभ्यास देह चिरंजीवी झाल्यानेंच होतो.

याप्रमाणें पुष्कळ मतांशीं बोलतांना आचार्यांची वितंडा व्यर्थ झाली आहे. म्हणून त्या सर्व मतांची वितंडा कशी व्यर्थ झाली आहे हें आम्ही दाखवीत बसत नाहीं. केवळ वैष्णवमताशीं वितंडा करतांना ती कशी व्यर्थ झाली हें आम्ही सांगत आहों.

याप्रमाणें पांचरात्री वैष्णवांशीं अयथार्थ वितंडा झाल्यावर कोणी वैखानस मताचा वैष्णव आचार्यांपुढें येऊन आपलें मत सांगूं लागला असतां आचार्य त्याला म्हणाले—'बरें असो. पालनकर्ता सर्वव्यापक विष्णु असो किंवा परब्रह्म असो, त्याशीं आम्हांला काय कर्तव्य आहे ! सर्व देवांचें आयतन परब्रह्म आहे, अशी बृहदारण्यक श्रुति असल्यामुळें, विष्णुपर वेदाचा अर्थ

झाला तरी आमची कांहीं हानि नाहीं, असें बोलून प्रणवाचा अर्थ आचार्यांनीं सांगितला तो येणेंप्रमाणें:--

" स मायायतन एव । उत्पन्नस्य प्रणवस्यार्णाः अकारोकारमकाराः । परो बिंदुः तस्मात् मकारः तस्मादुकारः तस्मादकार इति प्रवृत्तिक्रमः । निवृत्तिक्रमस्तु अकार उकारे लीयते । उकारस्तु मकारे मकारो बिंदौ बिंदुरजायां सा परब्रह्मणि इति व्यवस्थितिः। एवंभूतः प्रणवोऽथ रुद्रविष्णुब्रह्माणः लयस्थितिसृष्टिकर्तारः तेषां मेरुशिखरेषु लोका वर्तते । ते तु तत्तदुपासकानां प्राप्याः सगुणत्वादनित्यत्वाच्च । यः सोऽहं ब्रह्मास्मीत्यात्मानमद्वितीयं वेद तस्य पुनः संसारप्राप्तिर्नेति किल सिद्धान्तः । "

भावार्थ--तो परमात्मा मायेचा आश्रय आहे. उत्पन्न झालेल्या ॐकाराचीं तीन अक्षरें आहेत; अकार, उकार, मकार. याच्या पलीकडे बिंदु आहे' त्या बिंदूपासून मकार, मकारापासून उकार आणि उकारापासून अकार, याप्रमाणें उत्पत्तिक्रम समजावा. लयाचा क्रम असा कीं, अकार उकारामध्यें लीन होतो, उकार मकारामध्यें, मकार बिंदूमध्यें, बिंदू प्रकृतीमध्यें; आणि प्रकृति परब्रह्मामध्यें लीन होते. मीं संपूर्ण वेद पढलों नसल्यामुळें, व शूद्रप्रायजातित्वास्तव मला वेदाचा अधिकारही नसल्यामुळें, पंडितांना संमत नसलें तरी या आचार्य-वाक्याला श्रुतिविरुद्ध म्हणण्याला मला कोणता प्रत्यवाय आहे ? कारण ॐकाराचे चारच पाद मांडुक्योपनिषदामध्यें सांगितले आहेत, आणि चवथा पाद अद्वैत परब्रह्मस्वरूप सांगितला आहे; परंतु येथें प्रणवाचे सहा पाद होतात. पांच पाद कोठें ना कोठें तरी ऐकले आहेत. वस्तुतःच अल्पश्रुत असा माझ्या ऐकण्यांत सहा पाद नाहींत. बरें, प्रकृतीचा परब्रह्मांत लय होतो, म्हणजे प्रकृति परब्रह्मापासून झाली आहे काय ? तसें मानल्यास

जीवेश्वरौ विशुद्धा चित्तया जीवेशयोर्भिदा ।
अविद्या तच्चितेर्योगः षडस्माकमनादयः ॥

या अनादि षट्पदार्थरूप सिद्धांताची व्यवस्था कशी ? प्रकृतीची उत्पत्ति

व लय जर परब्रह्मापासूनच होत असतील तर मुक्ताला पुनः बंध होण्याला कोणता प्रत्यवाय आहे ?

वादी—कोणावरही तुटून पडणें हा तुमचा स्वभावच आहे ! प्रणवाचें लयचिंतन जें सांगितलें आहे, तें कांहीं परब्रह्माच्या यथार्थ स्वरूपाचें ज्ञान करून देण्याकरितां नव्हे, तर ध्यानाकरितां सांगितलें आहे. ध्यानामध्यें जसाचा तसाच पदार्थ असावा लागतो हा नियम नाहीं; म्हणून प्रणवाचे सहा पाद सांगितले तर काय अयोग्य झालें !

सिद्धान्ती—मला आजपर्यंत तूं केवळ नास्तिकच वाटत होतास; परंतु तूं शांकरमतीं आहेस असें आतां मला वाटूं लागलें. या एकापुढें एक असलेल्या दोन पंक्तींतच परस्पर विरोध आहे. तो असा कीं, उत्पत्तिक्रम सांगतांना बिंदु आणि अकार, उकार, मकार असे चारच पाद सांगितले; आणि लयक्रम सांगतांना त्याच्यापुढें सहा पाद सांगण्याचें कारण काय ? मांडुक्य-श्रुतींत जर चारच पाद सांगितले आहेत, तर मग सहा पादांचा उपयोग काय ? ध्यानाविषयीं जर आग्रह नसेल तर ब्रह्मसूत्राच्या शांकरभाष्यांत वैदिक ध्यानापेक्षां योगियांच्या ध्यानाची निकृष्टता कां सूचित केली आहे ? परंतु असें मीं विचारणें म्हणजे लहान तोंडीं मोठा घास घेणें आहे, म्हणून सोडून देतों ! पण उत्पत्तिस्थितिलय करणाऱ्या ब्रह्माविष्णुमहेशांचीं ब्रह्मलोकवैकुंठकैलाससंज्ञक स्थानें मेरुशिखरावर आहेत, आणि ते अनित्य आहेत, असें आचार्यांचें म्हणणें आहे, तर " ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्तते " या श्रुतीला अनुसरून " अनावृत्तिः शब्दात् " या सूत्राचें भाष्य करितांना आचार्यांनीं ब्रह्मलोकापासून अपुनरावृत्ति कशी प्रतिपादिली आहे ? पुनः शिवानंदलहरींत, मी शिवगण होऊन कैलास केव्हां पाहीन, ही इच्छा दर्शविली आहे. तो श्लोक येणेंप्रमाणें:—

कदा वा कैलासे कनकमणिसौधे सहगणै-।
र्वसन् शंभोरग्रे स्फुटघटितमूर्धांजलिपुटः ॥

विभो सांब स्वामिन् परमशिव पाहीति निगदन्
विधातॄणां कल्पान्क्षणमिव विनेष्यामि सुखतः ॥ २४ ॥

याप्रमाणें वैखानसमताशीं वितंडा झाला आहे. आतां कर्महीन मताचा नामतीर्थ संज्ञक कोणी वैष्णव येऊन आपलें मत सांगूं लागला असतां आचार्य त्याला म्हणाले, कर्मांवांचून विष्णुभक्तींत अधिकार नाहीं याविषयीं—

न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ॥
न जहति न च हंति किंचिदुच्चैः सततममुं तमवेहि विष्णुभक्तम् ।

हा विष्णुपुराणांतील श्लोक प्रमाण दिला आहे; परंतु याच्या विरुद्ध अजामिळाची कथा याच विजयांत ३४ व्या प्रकरणात प्रमाण घेतली आहे. तेव्हां येथेंही विपरीत वितंडाच झाली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. याप्रमाणें पुष्कळ मताशीं वाद करतांना

आचार्यांनीं थापाथापी केली आहे

असें मला वाटतें. या शांकरविजयाचें निरीक्षण करतांना मजकडून भाषा विनयरहित लिहिली गेली आहे, त्या अपराधांची, आचार्यांनाच अनेक नमस्कार करून, मी क्षमा मागतों.

वादी—ज्याला कांहीं येत नाहीं त्याच्याशीं असा वाद करणें उचित नाहीं. तुमच्याकडूनही असें होण्याचा संभव आहे.

सिद्धांती—तसें एक वेळच माझ्याकडून होण्याचा संभव कां ? अनेक वेळ होण्याचा संभव आहे. कारण मी जीव आहें. परंतु आचार्य ईश्वर होते. त्यांनीं अशा प्रकारची वितंडा करणें उचित नाहीं.

वादी—अशा तुमच्या म्हणण्यानें तर आचार्य आप्त[1] ठरणार नाहींत. बरें, तसें मानावें तर मध्यार्जुनानें अद्वैतच सत्य आहे असें लिंगांतून निघून प्रत्यक्ष बाहु उभारून आचार्यांना सांगितलें, असा इतिहास याच विजयाच्या नवव्या प्रकरणांत सूचित केला आहे.

---

१ वेदांतात 'आप्त' म्हणजे सत्यवक्ता.

सिद्धान्तीः—केवळ चमत्कारानें आप्तत्व येतें[1] असा तुझ्या म्हणण्याचा आशय आहे, तो सम्यक् नाहीं; कारण ज्या ज्या धर्माचा जेव्हां जेव्हां विजय झाला, तेव्हां तेव्हां त्या त्या आचार्यांनीं केलेल्या चमत्काराच्या कांहीं कथा प्रसिद्ध आहेत. जैन धर्मांतही शिवाच्या लिंगांतून जैनमूर्ति काढून शिवकोटि राजाचा समंतभद्रानें पराभव केला अशी कथा आहे. या सर्व कथांचें रहस्य असें आहे कीं, चमत्कार हे समाधींत होत नसून नेहमीं व्युत्थानांत होत असतात. "ते समाधावुपसर्गाः व्युत्थाने सिद्धयः" असें पतंजलीचें योगसूत्र आहे. सिद्धि समाधीमध्यें विघ्न असून व्युत्थानामध्येंच त्यांचा चमत्कार वाटत असतो, असा याचा अर्थ आहे. समाधि सर्वांचा एकच प्रकारचा असून व्युत्थानकर्म वासनांच्या योगानें अनंत आहे. त्यामुळें यथासत्वबल न्यूनसत्वाच्या पुरुषांना अनेकांकडून अनेक चमत्कार दिसत असतात. परंतु हें सत्वबलही शुद्ध नसतें. केवळ पोराकरितां हपापलेल्या रांडा[2] थोड्याशा चमत्कारानें झोटिंग-भूतादिकांना अनुसरलेल्या आपण पाहातों; आणि कांहीं पढतमूर्ख मनुष्येंही तसें करितात ! या चमत्कारिक[3] लोकांना यःकश्चित् बुद्धीनेंही फसवितां येतें. चमत्कारी भस्मासुराला आपल्याच माथ्यावर स्वतःचा हात ठेवून विष्णूनें भस्म करविलें, अशी कथा स्कंदपुराणांत आहे. समोरून युद्धामध्यें अजिंक्य असणाऱ्या वालीला पाठीमागून बाण मारून रामानें फसविलें आहे.

पुनः कथासरित्सागरांत अशी एक कथा आहे कीं, कोणी

कर्पूरिका नांवाची मुलगी

विवाह करीत नव्हती. त्याचें कारण असें लिहिलें आहे कीं, ती पूर्वजन्माची हंसिनी असून पुत्र मरण पावला असतां तिच्या पतीनें, 'सोड पुत्र, चल

१ चमत्कार करतां आला म्हणजे बोलणें खरेंच असतें कीं काय ?
२ संसारासक्तींवर महाराजांचा केवढा रोष होता, हें या शब्दप्रयोगावरून ध्यानांत येतें ! ३ चमत्कार करणाऱ्या.

मजबरोबर, ' असें म्हटल्यामुळें, ' पुरुष निष्ठुर असतात ' असा तिचा समज झाला होता; व शेवटीं ' मला पुढील जन्मीं या जन्माची स्मृति राहो, ' अशी प्रार्थना करून शंकरासमोर तिनें प्राण दिला होता. त्या पूर्वजन्माच्या स्मृतीनें, पुरुष निष्ठुर असतात या समजुतीनें, ती विवाह करीत नव्हती. ही गोष्ट तिची मागणी करणाऱ्या नरवाहनदत्तानें ऐकून घेऊन, नंतर तिला मिळविण्याकरितां एक युक्ति रचली. ती अशी कीं, नरवाहनदत्त वेड्याप्रमाणें होऊन, 'हे हंसिनी ! हे हंसिनी !' असें म्हणूं लागला. हे शब्द कोणत्या तरी रीतीनें त्यानें कर्पूरिकेच्या कानावर घातले. तेव्हां कर्पूरिकेनें त्याविषयींचा शोध करून, नरवाहनदत्ताच्या प्रधानास, हा काय म्हणतो असें विचारलें. तेव्हां 'तूं हंसिनी आहेस, व हा कामदेव असून पूर्वी सुखार्थ हा हंसयोनींत येऊन तुझ्याशीं संगत झाला होता. तो प्रेमामुळें आतांही तुझाच निदिध्यास करीत आहे' असें प्रधानानें उत्तर दिलें. त्यामुळें आपला पुष्कळ धिक्कार करून, ' मीं पुरुषांवर व्यर्थ निष्ठुरपणाचा आरोप केला ' असें म्हणून, शेवटीं नरवाहनदत्तास ती शरण गेली; व नरवाहनदत्तानें तिच्याशीं विवाह केला.

याप्रमाणें सामर्थ्यवती अशा तिला नुसत्या चतुराईनेंच फसविलें. देव, असुर, मानव यांमध्यें चमत्कारी लोकांना आपल्या चतुराईनें फसविल्याच्या पुष्कळ कथा दाखवितां येतील. स्वतः श्रीमच्छंकराचार्यांवर देखील अभिनवगुप्ताचार्यांनें अभिचार केला असतां त्याची बाधा आचार्यांना होऊन पद्मपादाचार्यांनें तिचें निवारण केलें. तात्पर्य, चमत्कार हें आप्तलक्षण[1] व्यभिचारी[2] आहे.

वादीः--मग धर्माला आधारच राहिला नाहीं ! कारण युक्तिही अनंत आहेत; आणि चमत्कारीही आप्त होऊं शकत नाहींत.

तेव्हां श्रद्धा ठेवावी कोणावर ?

सिद्धान्तीः—जीवानें केलेल्या चमत्कारांतच हा दोष असून ईश्वरशक्तीमध्यें हा दोष येत नाहीं. केवळ जीवाच्या कर्मानेंच शक्ति मानणारे लोक-

१ महात्म्याचें (सत्यवक्त्याचे) लक्षण. २ बदलणारें; कायम नव्हे.

प्रभृति लोकच अशा रीतीनें फसतात. परमेश्वराच्या आज्ञावर व तदनुसारी वाक्यावर विश्वास ठेवणारे लोक फसत नाहींत. सर्वच धर्मवादी आपल्या आगमाला परमेश्वरप्रणीत म्हणत असल्यामुळें, निश्चित कोणता, ही शंका योग्य नाहीं; कारण परमेश्वरावरच निष्ठा ठेवणारा कल्पित उपायानें देखील तरतो. याविषयीं भक्तमालेंत अनेक कथा आहेत.

सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्पितः ।
आचारप्रभवो धर्मः धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥
योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पादि कर्म च ।
वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् ॥

असें महाभारतांत म्हटलें आहे. सदाचारी पुरुषांना सर्व धर्मांचा अधिकार आहे, असा या श्लोकावरील आचार्यांच्या भाष्याचाही आशय आहे; म्हणून परमेश्वरनिष्ठेविषयीं आगमव्यभिचारशंका येत नाहीं.

परधर्माचा स्वीकार !

वादी--मग आर्यांनीं म्लेच्छधर्माचा अंगिकार करावा कीं नाहीं ? व वैदिकांनीं वाममार्गाचा अंगिकार करावा कीं नाहीं ? सर्वच मार्ग जर परमेश्वरनिष्ठ आहेत, तर कोणताही मार्ग कोणींहि स्वीकारल्यास प्रत्यवाय नाहीं !

सिद्धान्ती--हा तुझा प्रश्न अत्यंत मूढपणाचा आहे. एक धर्म सोडून दुसरा धर्म करण्याच्या संबंधांत आर्यम्लेंच्छादिकांच्या गोष्टी पाहिजेत कशाला? केवळ आर्यांना व त्यांतही वैदिकांना देखील स्वशाखा सोडून परशाखेचें कर्म करण्यास आम्ही सांगत नाहीं. कर्मपरिपाकानें, पूर्ववासनेनें आणि संबंधीं लोकांच्या शिक्षणानें ज्याला ज्या मार्गांत तीव्र संवेग होतो, तोच मार्ग त्याला हितावह आहे. " मनःप्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः " असें विष्णुपुराणांत म्हटलें आहे. म्हणून मनाच्या तीव्र संवेगानें ज्याला ज्या मार्गांत परमेश्वरसाक्षात्काराचा सोपान मिळतो, त्यानें त्या मार्गाचा परित्याग केला असतां चित्त संशयी होऊन, भावनासंवेगरहित परतंत्र असा तो पतित होतो.

जीवाचें दैव अनंत असल्यामुळें एका जन्माच्या प्रयत्नानें तें दूर करतां येणें शक्य नाहीं. हें सर्वथा प्रयत्नवाद मानणाऱ्या वसिष्ठाचार्यांना देखील संमत आहे. परमात्मा सर्वकर्मसाक्षी असल्यामुळें थोड्याशा प्रयत्नानें देखील तो मिळतो. याविषयीं वात म्हणतात.

आणि जेव्हांचि का भक्तीं । दिधली आपुली चित्तवृत्ति ।
तेव्हांचि मज सूति[1] । त्यांचिये नाटीं[2] ॥ ९५ ॥

(ज्ञाने० अ० १२)

समर्थही स्वतः म्हणतात--

उपेक्षा कदा रामरूपीं असेना । जिवा मानवा निश्चयो तो दिसेना ।
सदा सर्वदा देव सन्नीध आहे । कृपाळूपणें अल्प धारिष्ट पाहे ॥

(मनाचे श्लोक)

प्रभो ! शरण आलियावरि न व्हा कधीं वाकडे ।
म्हणोनि इतुकेंचि हें स्वहितकृत्य जीवाकडे ॥
प्रसाद करितां नसे पळ विलंब बापा खरें ।
घनांबु[3] न पडे मुखीं, उघडल्याविना पाखरें[4] ॥

असें मोरोपंतांचेंही म्हणणें आहे.

ओव्या--सांडोनि एका वासुदेवा । आना देवतांची करितां सेवा । तरी क्षणोक्षणीं गोवा प्रमादांचा ॥ १३८ ॥ कामुकाचिया सरिसी । सेवा करावयासी । जगतीं समर्थ विशेषीं । कोणीच नाहीं ॥ १३९ ॥ म्हणोनि देवता कां अन्य जीव । सेव्य न होती हा स्वभाव । सेवकासी सर्व । प्रमाद घडती सहजाचि ॥ १४० ॥ स्वामीसी वासना अनंत । सेवकाचे दोन हात । तेथ पुरवावया समर्थ । होईल कवणू ॥ १४१ ॥ तैसा परमेश्वर नोहे । जो सर्वसंपन्न आहे । परि प्रेमाचीच पाहे । वाट एक ॥ १४२ ॥ यास्तव तो सेव्य,

---

१ प्रवेश, संबंध, २ खेळांत. ३ पावसाचा थेंब. ४ चातकपक्ष्यानें तोंड उघडल्याशिवाय.

तो धनी । आनसेवा प्रमादखाणी । मडकियांतील घुसळितां पाणी । कैं समुद्रावांचोनि रत्न मिळे ॥१४३॥

भाष्य—समानेऽप्यायासे मामेव न भजंते अज्ञानात्तेन ते अल्प-
फलभाजो भवंतीत्यर्थः । (भ० गी० अ० ९, श्लोक २५)

ऐसें वदले आचार्य । कीं मी आणि देवतासमुदाय । भजतां आयास समान होय । तरी जन मज न भजती अज्ञानें ॥ १४४ ॥ म्हणोनि तयांचें सकळ । अंतवंत होय फळ । कीं माता सांडोनि मूर्ख दुर्बळ । मकरीक्षीर[1] इच्छी ॥ १४५ ॥ एवमाचार्यांचेंचि भाषण । आणि वैष्णवांशीं आचार्यं बोलिलें आपण । कीं सह अग्नि देवतेचें पूजन । ब्राह्मणीं करणें अवश्य ॥ १४६ ॥

याप्रमाणें येथेंही एक थापाथापी झाली आहे.

म्हणोनि परमेश्वरनिष्ठा । सर्वांसचि पाववी प्रतिष्ठा । यालागीं भगवद्भक्त-वरिष्ठा । आप्त म्हणिजे ॥ १४७ ॥ आचार्य भगवद्भक्त । येथ शंका नाहीं किंचित् । ते प्रत्यक्षचि भगवंत । उमानाथ अवतरले ॥ १४८ ॥ तिहीं विपरीत वितंडा केली । ऐसी माझी बोली । शंकरविजयवाक्यें झाली । परि बुद्धिस्थ[2] नोहे ॥१४९॥ याचि शंकरविजयांत । ऐशा कथा विख्यात । कीं खांडिलीं मतें समस्त । आचार्यांनीं स्थापविलीं ॥१५०॥ तेंहि घेवोनि प्रमाण । तुज ऐकवूं निरूपण । जेणें संशय परिहरण । होईल तुझा ॥१५१॥ सकळांसी अद्वैत । समानचि नोहे प्राप्त । म्हणोनि पुनरपि रचावें खांडिलें द्वैत । हें आचार्यचित्ता मानवलें ॥१५२॥ मग शैव वैष्णव सौर शाक्त । गाणपत्य आणि कापालिक मत । स्थापविलें दिग्विजयार्थ । पाठवूनि स्वशिष्य ॥१५३॥ आज्ञा दिधली कापालिकांसी । शैवादिमत खंडावयासी । तैसेंच परस्पर मत खंडावयासी । आज्ञा दिधली स्वशिष्या ॥ १५४ ॥ परि तयां सर्व मताचार्यांसी । निश्चयें केलें संन्यासी । आणि पुढती चरविलें चिन्हांसी । तसमुद्रादिक ॥ १५५ ॥ ययाचें हेंचि कारण । कीं निगमागमविरोध अप्रमाण । जे जे मिळवील जन ।

१ मगरीचें दूध. २ माझें स्वतःचें तसें मत नव्हे.

तयांलागून उपदेश करविला शिष्यहस्तें ॥ १५६ ॥ त्यांत स्थापविलें वैष्णव-मत । तेंचि प्रकरण सांगू येथ । इतर प्रकरणें अतिविस्तृत । नाहीं लिहीत निजग्रंथीं ॥ १५७ ॥

आचार्यांचें वैष्णवमत

" ततः परमगुरुस्त्रैगुण्यान् कलियुगमनुजान् दृष्ट्वा शैवानंतरं वैष्णवमतं च कल्पनीयमिति विचार्य तत्सुबंधशेषवायुसत्यजातौ लक्ष्मण-हस्तामलकौ स्वान्तरंगशिष्यौ युवयोराशयं वदतामिति । तौ परमगुरु-चरणारविंदयुगलं सद्भक्त्या उत्तमांगेन नत्वा कृतांजली इदमूचतुः । स्वामिन्, भवदुपदेशात् अचिंत्यमव्यक्तमनंतरूपं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म सर्वकारणं तदेवाहमिति ज्ञानसिद्धावपि मदीयं चेतः सर्वदा श्रीनारा-यणचरणाब्जव्याप्तमिव वर्तते । स एव ब्रह्मेति सहस्रप्रमाणसंभूतः सिद्धान्तोऽस्मदीयः । एवं शिष्यवरवचनं निशम्य पुनरवादीत् परम गुरुः । समीचीनं लक्ष्मणहस्तामलक । युवां ब्रह्मचारिणौ किल मतकल्पनाय स्वीकुरुतम् इति तावत्यंतसंतोषचित्तौ तदानीमेव परमगुरूपदेशवशात् सन्यासिनौ भवतः स्म । ताभ्यां वंदितपादः परमगुरुर्दयांबुधिरिदमाह । विष्णुमतं षड्विधभेदविराजितं सकलमनुजमोहकरं द्विपंचमुद्रालिंगनारा-यणाष्टाक्षरमंत्रोपदेशमूलं दृष्टिसृष्टिदोषवर्जितं कल्पयतम् । एवं षड्विधं कर्म विभेदेन वैष्णवमतं कृत्वा दिग्विजयं कुरुतम् । पुनरागतयोर्भवतोः सत्यमिव तद्भविष्यतीति । एवमाज्ञप्तौ मतकारणत्वाचार्यौ लक्ष्मणहस्ता-मलकौ कांचीनगरक्रमात् पूर्वापराशाद्वयमवलंब्य परमगुरुमनुदिनं स्मरंतौ दिग्विजयं चक्राते । स हि पूर्वभागे लक्ष्मणाचार्यः किल दिग्विजयं कृत्वा कांश्चिद्ब्राह्मणादीन् सच्छिद्रोर्ध्वपुंड्रधारणशंखचक्रांकभासुरभुजयुगलान् कृत्वा बहुशिष्यसमेतः पुनरावृत्य परमगुरुचरणं नत्वा तदनुज्ञावशात् मतविजृंभणहेतुकं भाष्यादिग्रंथचयमकरोत् । हस्तामलकस्तु भूमध्यात् पश्चिमखंडदिग्विजयं कृत्वा पंचमुद्रांकविराजितान् भगवदष्टाक्षरमंत्रजपा-

सकाद् कांश्चिद्ब्राह्मणादीन् कृत्वा रजतपीठादिस्थलेषु कृष्णादिदेवप्रतिमां कृत्वा मतं विज्ञापयितुं पुनः परमगुरुं प्राप। दृष्ट्वा तदानीं कांच्यां परमगुरुं शंकराचार्यं नत्वा तत्पादयुगले स्वकृतं विज्ञापयामास।" +

तप्तमुद्रादिकांचा उपयोग.

भावार्थः—लक्ष्मण-हस्तामलकां बोलावुनी। आचार्य पुसती तुमची श्रद्धा कवणिये स्थानीं। तेव्हां ते म्हणाले नारायणीं। श्रद्धा आमुची अतिदृढ ॥ १५८ ॥ मग आचार्यीं बरवें म्हणितलें। तयां दिग्विजया पाठविलें। तिहीं तप्तचक्रादि चिन्हीं केले। जे जे जन मिळाले ते वैष्णव ॥ १५९ ॥ वैष्णव-मतखंडणसमर्थीं वेदविरुद्ध। म्हणोनि तप्तचक्रादि चिन्हें त्यागविलीं प्रसिद्ध। तेंचि पुढती निगमविरुद्ध। चिन्हें घेवविलीं विप्रादिकां ॥ १६० ॥ शंकर-विजय अवघा वाचितां। हा सहज अर्थ कळेल चित्ता। जयाचा अधिकार जेथ होता। तो तिहीं तत्वतां पाळावा ॥ १६१ ॥ जयाची श्रद्धा जेथ। ते न निवटे यत्नें बहुत। यालागीं परमेश्वरश्रद्धावंत। निज यत्नेंचि व्हावें ॥ १६२ ॥ परि येथ रहस्य एक। कैसे ओळखावे देवताभजक। कवण्या उपासने सुख। पावती ते ॥ १६३ ॥ ऐसा संशय न धरावा। मज्निरूपणें दूर करावा। जो पूर्वजन्मीं आधवा। केलाचि आहे ॥ १६४ ॥ नसतां अंतरीं निष्काम भक्ति। ईश्वरनिष्ठा न धरवे चित्तीं। जयां प्रतिदिनीं शतदेवतासक्ति। विषयप्रीति म्हणोनी ॥ १६५ ॥ तयांची कोण इष्ट देवता। ऐसें कवण आहे निर्धारिता। जयां कनक आणि कान्ता। जन्मवरी पूज्य ॥ १६६ ॥ म्हणोनि तयां सकामां। आम्ही न कळवूं हरिप्रेमा। आतां इष्टदैवताचिया कर्मा। तेंहि ऐके ॥ १६७ ॥ केवळ कर्मकांडीं पाहतां। जेथ जो विपाकें जन्मला तत्वतां। तेंचि कर्म तया पथा। सुखदायक ॥ १६८ ॥ ब्राह्मणवंशीं जन्मला। आणि पारधी कर्म लागला। तो तया कर्मे पावला। सुख, हें नोहे ॥ १६९ ॥ आतां अहिंसादि सात्विक। आचवियांचि पूज्य देख। परि रागद्वेषरहित सम्यक्। चित्त जयांचें ॥ १७० ॥ यत्नें रागद्वेषनिवृत्ति। होऊं शके जयां

हातीं। तयां ही सात्वतधर्मप्रतीती। सुखदायक ॥ १७१ ॥ परि रागद्वेषाचे मूळें। चित्तीं दडलीं सगळें। आणि यत्नाच्याही बळें। न निवटती ते ॥ १७२ ॥ तयांचिया कर्मे। मुक्ति भगवन्निष्ठाधर्में। म्हणोनि सद्गुणें अथवा जन्में। वर्णधर्मे कीजे निष्ठा[1] ॥ १७३ ॥ जया विषाची संवय जाह्ली। तया तैसीच पाहिजे औषधी केली। तैसी जया जे वृत्ति भली। तया तेथुनीचि पाहिजे प्रकटविली निष्ठा ॥ १७४ ॥ मेरुतंत्रीं येविषयीं वचन। तें तुज सांगू प्रमाण। स्वयें बोलिले उमारमण। उमेस विश्वतारणहेतु ॥ १७५ ॥

दैवात्कदाचिद्विप्रोऽपि धूर्तमंत्रैः प्रतारितः।
दैवेन मद्यपो जातस्तस्येद्धारो मयोच्यते ॥ ११६ ॥
त्यजेत्स वैदिकं कर्म तुलसीं नैव संस्पृशेत्।
चांडालो वा तुरुष्को वा यः कश्चित्कौलमास्थितः ॥
तस्यैव संगः कर्तव्यो नान्याविप्रस्य कुत्रचित् ॥११७॥
(मेरुतंत्रप्रकाश २०)

भावार्थः—" पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति। पापः पापेन कर्मणा " ही श्रुति। सांगे दैवाची विचित्र गती। कीं अवश्य भुक्ति[2]। कृतकर्मा ॥१७६॥ वादी म्हणे तुम्ही यत्नवादी। दैव प्रशंसितां आधीं। तरी हें स्वग्रंथविरोधी। होईल साच ॥ १७७ ॥ सिद्धान्ती म्हणे यत्नसामर्थ्य असतां। दैव प्रशंसणें वृथा। येवढाचि यत्नवाद तत्वतां। मान्य आम्हां[3] ॥१७८ ॥ यत्नवादींच आग्रह धरितां। तरी श्वानासही याचा स्वयंपाक करितां। कीं मकरां मत्स्यां-वेद पढवितां। कवणू आहे ? ॥१७९॥ शिवरात्रीस शिवालयासमोर मेला। म्हणवोनि तिर्यक् योनींतूनही राजजन्मा आला। हा इतिहास प्रश्नोत्तरखंडीं बोलिला। परि दैवाचि ययाला प्रमाण ॥ १८० ॥ दैवें आलिया विपरीत स्थिती। तया जे अंतःकरणें अनुकूल न होती। तयांसचि प्रयत्नोपदेशप्रवृत्ति।

१ आपला वर्ण जन्मानुसार किंवा गुणकर्मानुसार पाहून तदनुसार. २ कर्माचें फळ भोगणें. ३ ज्यांना प्रयत्नाचें सामर्थ्य नाहीं त्यांच्याकरतां दैववाद.

थेरां नाहीं[1] ॥१८१॥ दैवें भलतिया मार्गी गेला । अंतरीं पश्चात्ताप जाहला । मरणादि प्रायश्चित्तें तयाला । आहे निष्कृती[2] ॥ १८२ ॥ दैवें भलत्या मार्गी जाय । अंतरीं पश्चात्तापही होय । परि मरणादिप्रायश्चित्तीं वाटे भय । तया तंत्रमार्गें निष्कृती ॥ १८३ ॥ दैवें भलत्या मार्गी गेला । आणि रागही[3] तेथ उपजला । तयालागीं उद्धार बोलिला । तो रागाचि अर्पितां भगवंतीं ॥१८४॥ दैवें राक्षसयोनींत आला । आणि मनुष्यमांसें भगवंत पूजिला । तो तेणेंचि प्रसन्न होय तयाला । जेवि घंटाकर्णें पूजिला भगवंतु ॥ १८५ ॥ आतां दैवें याचि जन्मीं जरी । ब्राह्मण फसवोनि नेला वामाभीतरीं[4] । पुढें तयांचे संगतीं निर्धारीं । मद्यपी जाहला ॥ १८६ ॥ मद्यपानीं राग[3] उपजे । धुंद उतरलिया चित्त विरजे । ऐसियासी तेणेंचि पूजे । पूजावा धर्मू ॥ १८७ ॥ शिवों नये तुलसी । नमूं नये ब्राह्मणासी । महार मांग तुरुक यवनांसी । धरावी संगती ॥ १८८ ॥ जो जो वाममार्गी भला । तोचि तेणें पाहिजे पूजिला । मरणा-वांचोनि पाहिजे नाश्रयिला । दक्षिण मार्ग ॥ १८९ ॥ जिहीं फसवोनि नेलें । ते फसविणाराचि फसले । जयालागीं फसविलें । तो भगवन्निष्ठेनें तरेचि ॥१९०॥ पतितांची संतती । धर्म आहे तयांप्रति । परि जे स्वयें पतित होती । ते पावती महानरक ॥ १९१ ॥ चांडालयोनींत धर्मव्याध । स्वधर्में पावला सिद्धि विशद । बळें चांडाळ झाले द्विज जे प्रसिद्ध । ते महानरकीं पचले कीं ॥ १९२ ॥ भलताही मार्ग धरावा । तरी निश्चय ऐसा करावा । हाही मेरु-तंत्रीं आघवा । बोलिला भावो ॥ १९३ ॥

पतितांचा आधार !

सर्वकर्मविहीना ये वर्णाश्रमविवर्जिताः ।
कौले वा वाममार्गे ते भुक्तिमुक्त्योश्च भाजनम् ॥ ६४ ॥
निंदंतु बांधवास्सर्वे त्यजंतु तु सुतादयः ।

---

१ नशिबानें जें घडेल तें ठीक, अशी ज्यांच्या मनाची तयारी नाहीं त्यांच्याकरतां प्रयत्नवाद. २ निराकरण. ३ आवड. ४ वाममार्गांत.

जना हसंतु तां दृष्ट्वा राजानो दंडयंतु वा ॥ ६५ ॥
रोगदारिद्र्यदुःखाद्यैः पीडितोऽप्यनिशं त्वहम् ।
लक्ष्मीस्तिष्ठतु वा यातु न मुंचामि पथस्त्विमान् ॥ ६६ ॥
एवं यस्य दृढा भक्तिस्स वामे सिद्धिमाप्नुयात् ।
(मेरुतंत्रप्रकाश १५)

भावार्थ—जे सर्वकर्मविवर्जित । वर्णाश्रमविरहित । वाममार्गी ते समस्त । भोगमोक्ष पावती ॥ १९४ ॥ निंदोत अवघे बांधव । पुत्रादिक सोडोनि जावोत सर्व । पिशुन[1] हंसोत कां सगर्व । होवोनिया ॥ १९५ ॥ राजे दंडोत अवघे मिळोनी । सुखें प्राण जावोत निघोनी । परि हा मार्ग निर्वाणीं । न सोडीं मी ॥ १९६ ॥ ऐसी जयाची दृढ भक्ति । तोचि सिद्धि पावे वामपंथीं । एरव्हीं मद्यमांसाचिया पंक्ती । बैसावें हा विधि नोहे ॥ १९७ ॥ एवं दैवें जो वाममार्गी गेला । तोही ऐसिया रीती तरला । रागी असोनि किंचित् पश्चात्ताप झाला । तोही वामीं बोलिला अधिकारी ॥ १९८ ॥

अधिकारो न मे जातः समस्तब्रह्मकर्मणाम् ।
इहलोके परत्रापि कथं लप्स्याम्यहं सुखम् ॥४४॥
अंधश्च यः परद्रव्ये परस्त्रीषु नपुंसकः ।
परापवादे यो मूको नित्यमित्थं विचारयेत् ॥४५॥
तस्यैव ब्राह्मणस्यात्र ब्राह्मणत्वाधिकारिता ।
अब्राह्मणास्तु ये केचिन्मांसे मद्ये रता वयम् ॥४६॥
कथं लभामहे मोक्षमिति चिंतापरायणाः ।
पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्तास्तेऽपि शिष्याः प्रकीर्तिताः ॥४४॥
(मेरुतंत्र प्र० १०)

शब्दार्थ स्पष्ट आहे. आतां भावार्थ सांगतों—

राग आणि पश्चात्ताप । मिळोनि जो आचरी पाप । तो वाममार्गी संकल्प-।

१ दुष्ट लोक.

सिद्धि पावे ॥ १९९ ॥ उत्तमातें न निंदी । आपुलें निंद्याचरणही न त्यागी निःशुद्धी । तो वाममार्गी सिद्धी । पावे हें सत्य ॥ २०० ॥ दुराचार न सोडवे । तरी प्रगट करितां घरवें । परि गुप्त करोनि न भ्रष्टवावे । आणिक लोक ॥ २०१ ॥ जे वैदिक मार्गी असती । तेही स्वस्त्रियेशीं मुखमैथुन करिती । गाईम्हशींशीं संग करिती । हें म्यां प्रत्यक्ष देखिलें[1] ॥ २०२ ॥ रागाची[2] गति अतिविचित्र । न देखे सुपात्र कुपात्र । रागें पुरुषा पवित्रापवित्र । नेणवे कांहीं ॥ २०३ ॥ जे रागी तंव होती । आणि किंचित् ईश्वरभजनेच्छा चित्तीं । राग विषयांचा रोधूं न शकती । अमर्याद ॥ २०४ ॥ वैदिक मार्गापासोनि भ्रष्टले । शेवटीं अनुताप पावले । प्रायश्चित्त घेवों न शकती बहिलें । मरणभयें ॥ २०५ ॥ तयां मूर्खांतें कवण्याही रीती । मिळावया सुपथीं । तंत्रमार्ग पशुपती । बोलते जाहले ॥ २०६ ॥ शिवतत्वविवेकीं सांबपुराणवचन । अप्पय्यादीक्षित घेवोनि बोलिले प्रमाण । त्याचाही आशय हाचि म्हणोन । निरूपूं[3] तुज ॥ २०७ ॥

तंत्रमार्ग कोणाकरतां ?

श्रुतिभ्रष्टः श्रुतिप्रोक्तप्रायश्चित्ते भयं गतः ।
क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं मनुष्यस्तंत्रमाश्रयेत् ॥१॥
धर्मशास्त्रे पुराणे च प्रोक्तं हि मरणांतिकम् ।
प्रायश्चित्तं मनुष्याणां पापिष्ठाणां सुदारुणम् ॥२॥
भयं दुर्बलचित्तानां मरणे जायते भृशम् ।
तेषामेवाभिरक्षार्थं खल्वहं तंत्रमुक्तवान् ॥३॥ इति

(शिवतत्वविवेक, श्लोक ४७)

विकाराचा उन्माद !

भावार्थ—वेदमार्गापासोनि भ्रष्टला । किंचित् पश्चात्ताप जाहला । परि

१ आतां कोण खोटें म्हणेल ! २ विकाराची, आसक्तीची. ३ निरूपण करतों.

देहासक्तीस नाहीं मुकला । म्हणोनि वैदिक प्रायश्चित्त न घे ॥ २०८ ॥ स्मृतींत आणि पुराणांत । वेदभ्रष्टा प्रायश्चित्तें मरणान्त । भय उपजे जया तेथ । तिहीं तंत्रपंथ आश्रयावा ॥ २०९ ॥ या अवघियाचें हेंचि कारण । कीं रागें करूं नये कांहींच सेवन । कोणत्याही प्रकारें करून । नारायण मिळवावा ॥ २१० ॥ नाना रागाची विचित्र गति । रागें उन्मत्त जे होती । तयां भलतियाचि संवयी जडती । त्या सांगतां चित्तीं ये कंटाळा ॥ २११ ॥ वैदिक मार्गाच्या दृष्टीन । वामपंथ वाईट असेल पूर्ण । परि लोकांच्या विषयप्रीतीहून । वाईट नाहीं हें सत्य ॥ २१२ ॥ लोकांची उन्मत्त रागगती । किंचित् सांगवों निश्चितीं । कटाळूं नये महंतीं । वस्तुस्थिति म्हणोनि ॥ २१३ ॥ कित्येक श्वान पशु भोगिती । परस्पर गुदमैथुन आचरिती । कित्येक स्त्रियांचें पोट फोडूनि छिद्र करिती । मग आचरती मैथुन ! ॥ २१४ ॥ तेथ नेत्रमुखादि द्वारें । कोण पाहती कोण्या विचारें । नाना योनीनपुंसकप्रकारें । दिसले हें ॥ २१५ ॥ कित्येक परशुक्र भक्षुनी । पश्चात् प्रवर्तती मैथुनीं । आणि त्या संवयी बहुतेकालागुनी । प्रत्येक ग्रामीं वाटती मज ![1] ॥ २१६ ॥ तथापि धर्मनिष्ठ । या संवयीपासूनि वेगळे अचाट । परि जे वरिवरि धर्मनिष्ठ । ते तंव त्या संवयी आचरिती ॥ २१७ ॥ मीही ऐसा पापी नसेल । ऐसा निश्चय कोण करील । हें असो; यांतूनि सोडवील । नारायण, तेंचि खरें ॥ २१८ ॥ येवढी रागाची दुर्गम गती । त्यास वेद शिकवावे कोणे रीती । कोणे रीती धर्मप्रवृत्ति । सांगावी तया ॥ २१९ ॥ जयांचें वेद भांडण । मांसचि जयांचें मिष्टान्न । जयां पीयूष-मद्यपान । सदा ध्यान स्त्रियांचें ॥ २२० ॥ जो मोकळा चारी पायीं । जया प्रतिबंध कोठेंचि नाहीं । ऐसे वाढूं देतां मही । तरी उत्तमांसही उपद्रव ॥ २२१ ॥ कामुकाचिया नगरीं । वेश्यापुरा नसतां बाहेरी । तरी कैसिया कुलीन नारी । राहतील सांगे ॥२२२॥ शौचकूप बाहेरी नसतां । तरी घराचीच अवश्य अवस्था । तेवीं मूर्खांची न करितां व्यवस्था । आपत्ति सर्वांना

---

१ ' प्रत्येक गांवीं ' असें महाराज म्हणवात !

॥ २२३ ॥ जे दुसरिया नांव ठेविती । ते तैसेचि गुप्त आचरिती । वेश्येगृहीं उघड न जाती । आणि भ्रष्टविती भगिन्यादि ॥२२४॥ ऐसियांलागीं तंत्रपंथ । कोण म्हणूं शके व्यर्थ । निंदूं नये यथार्थ । कोणताही मार्ग ॥२२५॥ माझें तंव ऐसें आहे मत । जे उघड स्वीकारिती वामपंथ । तयांसी नमस्कारितां निश्चित । दोष नाहीं ॥ २२६ ॥ परि जे राहूनि वैदिक पंथीं । गुप्त वामाचार करिती । तयांसी संभाषण करितां निश्चितीं । दोष लागे सर्वथा ॥२२७॥ गाय प्रत्यक्ष गू खातां । तिची न हारपे पवित्रता । परी पितृवीर्य पिईल माता तरी ती अपवित्र होतसे ॥ २२८ ॥ तैसा जो जेथ अधिकारी । तेणें प्रगट वागावें विधेपरी । घोटाळा करूं नये धर्माभीतरीं । कोणेही वेळे ॥ २२९ ॥ एक वेळ चुकलिया प्रायश्चित्त घ्यावें । पुन: कुकर्म न करावें । हें न होईल तरी सुखें शिरावें । प्रकट तंत्रमार्गी कोण्याही ॥ २३० ॥ जयां व्यभिचार न सोडवे । तिहीं मोकळें न फिरावें । वामचक्रीं बसावें । कोण्यातरी ॥ २३१ ॥ परि येथ रहस्य एक । अत्यंत रागियासी दंड देख । किंचित् रागी आणि अनुतापी सम्यक् । परि प्रायश्चित्त न घेववे, त्या तंत्रमार्ग ॥ २३२ ॥ तयां पतितांची जी संतती । तयांस तंत्रमार्ग अतिनिष्कृति । परि सद्गुणमार्ग अंगिकारितां निश्चितीं । येच जन्मीं निष्कृती तयां ॥ २३३ ॥ जो ये जन्मीं पतित जाहला । आणि तंत्रमार्गी शिरला । नरक भोगुनी तयाला । तंत्रोक्त गती ॥ २३४ ॥ जे चौपायीं मोकळे वागती । वैदिक वा तांत्रिक नाचरिती । ते नरक भोगोनिया जाती । कीटकादि योनी ॥ २३५ ॥ पतितांची संतति । जाये ज्या ज्या तंत्रपंथीं । त्या त्या तंत्रांत सांगितली जे गती । ते मिळे तयांप्रति नरक न भोगितां ॥ २३६ ॥ माझें ऐसें आहे मत । परस्त्रीगमन महापाप होत । महत्तर[1] पाप निश्चित । मद्यपान तें ॥ २३७ ॥ हिंसा पाप महत्तम[2] । याचें कारणही ऐका परम । परस्त्रीगामिया न धर्म । परि कामसुख या लोकींचें ॥ २३८ ॥ मद्यपायी पुरुषाप्रति । धर्म ना अर्थ

१ अधिक मोठें. २ सर्वांत मोठें.

ना कामसपाते । हिंसक तव सकळांप्राते । तिरस्कार्य ॥ २३९ ॥ जेणें राग-द्वेष वाढे । तयाचेंचि नांव पाप फुडें[४] । जेणें जेणें रागद्वेष मोडे । त्या नांव पुण्य ॥ २४० ॥ ऐसा रागियद्वेषिकारण । करणें लागे अवश्य रक्षण । समर्थी चोरासीही देउनी वेतन । राज्य रक्षणें लागे चतुरातें ॥ २४१ ॥ ऐसिया रक्षणसमर्थी । अपवित्रातें पवित्राठायीं । भावना करणें लवलाही । आगमावीण नोहे ॥ २४२ ॥ चोरही जरी जाहला । तो प्रसंगें रायाच्या उपयोगा आला । तरी वृत्ति देणें तयाला । रायावीण कवण करी ? ॥ २४३ ॥ तेवीं जे गेले मोकळिया वाटा । क्षणीं उठविले[१] उत्तमाची प्रतिष्ठा । म्हणोनी तयांची ईश्वरनिष्ठा । लाविली पाहिजे ॥ २४४ ॥ ते लावावया कारण । अपवित्र वस्तूसी पवित्र भावन । तें तंव नोहे आगमावीण । तर्क करून सर्वथा ॥ २४५ ॥ आगमाचें हेंचि लक्षण । अधिकारविज्ञानवत्प्रेरण । यालागीं सकळ आगमनिर्माण-। कर्ता प्रमाण ईश्वरु ॥ २४६ ॥ म्हणोनि कोणाचीही निंदा । न करणें ही महामर्यादा । सकळांमाजी शुद्धा । ठेवावी प्रीति ॥ २४७ ॥ प्रीतीचिया योगेंकरून । आज्ञा भंगू नयेचि जाण । निजनिजा-गमाज्ञावचन । मानावें प्रमाण सर्वथा ॥ २४८ ॥ अखंड झाली मायेची प्रीती । म्हणोनि करूं नये विषेची कामपूर्ती । समर्याद पुष्टि भक्ति । आज्ञा-पूर्वक प्रीती सुखदात्री ॥ २४९ ॥ एवं सकळही आगमांचा । कर्ता परमेश्वरचि साचा । यालागीं कोणीच कोणाचा । निषधू नये पंथ ॥ २५० ॥

धार्मिकांचे चार प्रकार.

संकेत समजावया कारण । अवघे धार्मिक मिळून । तयांचे करूनि चार वर्ण । सांगतों[२] समाधान तुजप्रति ॥ २५१ ॥ नाना आगमांच्या प्रवृत्ति । भगवत्प्राप्तीं एक होती । ऐसें जाणोनि जो धरी शांति । न पाहे भिन्नवी जनबोला[३] ॥ २५२ ॥ स्वमार्गकथित धर्मीं आदर । येणेंचि आचावळें

१ थोरांचा थोरपणा चाळवितील. २ आतां धार्मिक जनांमध्यें ब्राह्मण-क्षत्रियादि चार वर्ण सांगतात. ३ अनेकांची अनेक मतें.

अंतर । येर न देखे प्रकार । जनबोलांचा ॥२५३॥ तो वर्ग बोलिजे ब्राह्मण । आतां ऐका क्षत्रियाभिधान । स्वधर्मी निष्ठा ठेवी दारुण । आणि परासी आरंभीं वाग्युद्ध ॥ २५४ ॥ मंडणखंडण नाना युक्ति । प्रमाणप्रमेय पदार्थीं । परि जयीं पराजयीं मित्रताचि निश्चितीं । तो क्षत्रियवृत्ति ओळखावा ॥२५५॥ समयापुरतें मंडणखंडण । वाद संपतां बंधूसमान । द्वेषें न मळे अंतःकरण । क्षत्रियप्रमाण हेंचि कीं ॥ २५६ ॥ स्वधर्मनिष्ठा ठेवीत । परासही धर्म शिकवीत । दुसरिया धर्मांतीलही संग्रहीत । बरवें म्हणूनी ॥ २५७ ॥ तो वैश्यवर्ग ओळखावा । जैसा वाग्भटें[1] आघवा । केला आहे बरवा । बौद्ध मतांतीलही मंत्रसंग्रह ॥ २५८ ॥ कां उत्पलाचार्य प्रत्यभिज्ञाशैव । तिहीं बौद्धमतवचनेंही अनुकूल घेतलीं सर्व । ऐसिया धार्मिक वर्गा वैश्यभाव । व्यंग्यार्थें मी म्हणें ॥ २५९ ॥ जया ईश्वर आहे वाटे चित्तीं । परि कामनेचीच सदा विनंती । क्षणोक्षणीं आगमप्रवृत्ति । कामनेसाठीं ॥२६०॥ जो कांता मिळावी म्हणून । करी सुरसुंदरीचें साधन । आणि पुत्र मिळावा म्हणून । पुत्रकामेष्टी करी ॥२६१॥ आयुष्यकामना दृढ पोटीं । म्हणोनि सौरागमांतील अर्घ्यप्रदानपरिपाटी । धन मिळवावयासाठीं । कुबेर पूजी ॥ २६२ ॥ ऐसा नाना आगमीं चाळविला । नाना कामनांहीं भरिला । गुरुपूजा करितां करितां जयाला । सर्व पौर्णिमा आषाढी ॥ २६३ ॥ वर्षाचे तीस मंत्रगुरु । प्रत्येक पौर्णिमेस यांचाचि करू । ऐसा आगमचाळक वर्ग शूद्र । म्हणितला मियां ॥ २६४ ॥ निष्ठा नाहीं कोठें । सकळागमखंडण मोठें । तर्कें आहाळला चोहटें । तो वर्गवर्णे चांडाळ[2] ॥ २६५ ॥ जो चारी पायीं मोकळा । जेथ निष्ठेची सर्वथा अवकळा । तो धर्मचोर म्हणावा सगळा । सगळीं गिळिजे ॥ २६६ ॥ जो एवढा झाला नास्तिक । जया न शके बांधूंही चार्वाक । अर्थकाम सोडूनि सम्यक् । भक्तवंचि करी ॥ २६७ ॥ आस्तिक ज्ञानी म्हणजे मोक्षमार्गी ।

---

१ एक वैद्यक ग्रंथकार. २ सकाम भक्त महाराजांच्या मतें 'शूद्र' होत. ३ तर्कटी ते अति शूद्र.

मुमुक्षु म्हणजे धर्ममार्गी । आस्तिक म्हणजे त्रिवर्गी । धर्मअर्थकामी सम ॥ २६८ ॥ चार्वाक म्हणजे सोडोनि धर्म । योग्य सेवणें अर्थकाम । हा दंश[1] सुचविला सुगम । चार्वाकदर्शनीं माधवाचार्यें ॥ २६९ ॥ परि अयोग्य अर्थकामाची प्रवृत्ति । जया चोरीवांचुनी नाहीं धनप्राप्ति । सुखमैथुनादिकाचीण प्रीति । कामीं तृप्ती नोहे ज्याची ॥ २७० ॥ तो आस्तिकां नास्तिकांही निंद्य । शतजन्म न जाये तद्बुद्धिमांद्य । जयाचें नांवही निंद्य । मानती महात्मे ॥७१॥ एवं रूढ प्रसिद्ध चार वर्ण । त्यांचा स्वमतें व्यंग्यार्थ दिधला करून । केवळ समजावया कारण । जेवावया नाहीं ॥ २७२ ॥ तथापि या विवेचनीं । रहस्य ओळखावें सज्जनीं । तिन्ही कांडीं[2] सम अंतःकरणीं । वागणें तो पंथ उत्तम ॥ २७३ ॥ हा सिद्धान्त घेवोनी । तुज दाखवूं परिक्षुनी । तेणें भागवतधर्माची करणी । श्रेष्ठ कैशी कळेल ॥ २७४ ॥ मार्ग जो का पशुयाज्ञिक । तेथ पशुद्वेष कर्मकांडीं उपजे सम्यक । उपासना आणि ज्ञान सात्विक । म्हणोनी हा मार्ग पूर्वैककांडविषमवृत्ति ॥ २७५ ॥ आतां जो का वामपंथ । तेथ कर्म उपासना सत्वरहित । महानिर्वाणादितंत्रीं ब्रह्मज्ञान यथार्थ । म्हणोनि हा पंथ पूर्वद्विकांडविषमवृत्ति ॥ २७६ ॥ श्रौत पांचरात्र श्रौत पाशुपत । कर्म उपासना सात्विक तेथ । ब्रह्मज्ञान नाहीं यथार्थ । म्हणोनि हे पंथ उत्तरैककांडविषमवृत्ति ॥ २७७ ॥ अश्रौत पांचरात्र अश्रौत पाशुपत । उपासना सात्विक निश्चयें तेथ । ज्ञानकर्म अयथार्थ । यालागीं हे पंथ आद्यन्तकांडविषमवृत्ति ॥२७८॥ आतां बौद्धार्हत[3] मार्ग देख । जयाचें करणें अहिंसक । परि नाहीं उपास्य ईश, ना ब्रह्मज्ञान सम्यक । म्हणोनि हे निदक उत्तरद्विमार्गविषमवृत्ति ॥ २७९ ॥ जो चारी पायीं मोकळा भला । तो नरपशु त्रिकांडविषमवृत्ति बोलिला । एवं मार्गपरिचय दाखविला । कांडविषमवृत्तिसंज्ञेनें ॥ २८० ॥ आतां कांडसमवृत्तिसंज्ञा करोनी । मार्ग दाखवितों विवंचोनी । उपासना ज्ञान न मानी जैमिनी । म्हणोनी तन्मार्ग पूर्वैककांडसमवृत्ति ॥ २८१ ॥ जे का

१ सूक्ष्म विचार. २ कर्म, उपासना व ज्ञान. ३ बौद्ध व जैन.

होती म्लेच्छमतें । ते निश्चयें मानिती ईश्वरातें । परि ठाव नाहीं कर्मज्ञानातें । म्हणोनि ते मध्यकांडसमवृत्ति ॥ २८२ ॥ निरीश्वर सांख्यपंथी । म्हणावेत आद्यंतकांडसमविषमवृत्ति । आणि सेश्वर सांख्य ज्यां योगी म्हणती । ते पूर्व-द्विकांडसमवृत्ति म्हणावे ॥ २८३ ॥ जैसिया अनेक शब्दांचें । संज्ञाकरण पाणिनीयांचें । तेवी मार्ग समजावयाचें । मम संज्ञाकरण अल्प चिन्ह ॥ २८४॥

गद्य:—ज्या आगमाच्या आधारानें जे मार्ग निघाले असतील, त्यांचाही त्या त्या आगमांच्या आश्रयानें मत्कृत संज्ञेनें निर्देश करावा; अथवा पूर्व-कांडैकदेशविषमवृत्ति, द्विकांडैकदेशविषमवृत्ति इत्यादि संज्ञा कराव्यात; परंतु मत्संज्ञास्मृति नष्ट होईल असें करूं नये.

भागवतधर्माचें नामरूप

ओव्या:—येणेंचि अंगुलिनिर्देशें । मार्ग ओळखिजे गुणविशेषें । आतां भागवत धर्माचें सरिसें । नामरूप सांगूं ॥ २८५ ॥

कर्म नाहीं हिंसक । उपासना सात्विक ।
ब्रह्मज्ञान सम्यक । केवलाद्वैत ॥ २८६ ॥

म्हणोनि भागवतपंथी । आम्ही त्रिकांडसमवृत्ति । येणें निष्ठा दाखविली पुरती। निज मार्गाची ॥ २८७ ॥ भागवत म्हणजे नोहे पंचरात्र । श्रीमद्भागवत महापुराण पवित्र । याचाही विशेषार्थप्रकार । आगमनिरूपणीं सांगेन ॥२८८॥

वादी म्हणे हें असो । तुमचा देखिला अतिसो । कीं धर्ममार्गाविषयीं नसो । द्वेष कोणाचा ॥ २८९ ॥ तें असेलही यथार्थ । परि माझें संशयी चित्त । कीं गतीचा विचार येथ । करावा कैसा ? ॥ २९० ॥ सर्वांसीच एक गति । कीं सर्वांच्याचि नित्य गती ? । येथ कळेना वस्तुस्थिति । आहे कैसी ॥ २९१ ॥

सिद्धान्ती म्हणे पुशिलें उत्तम । तुझा अभिप्राय मियां जाणिला दुर्गम। कीं नित्यानित्याचा परम । विरोध आहे ॥ २९२ ॥ सर्वांच्याचि गती । जरी कां नित्य होती । तरी व्यापकता सर्वांप्रति घटों न शके ॥ २९३ ॥

व्यापक होतां समग्र । सर्वांचा होईल संकर । अल्प होतां निर्धार । सावयव आणि कार्यरूप ॥ २९४ ॥ कार्यत्वेंचि अनित्य । एवं तुझी शंका सत्य । परि अविद्या तोंवरी नित्य । संसार हा ॥ २९५ ॥ सत्य मिथ्या द्विविध जाण । वस्तुतंत्राचे प्रकार दोन । सत्य वस्तु ब्रह्म पूर्ण । सत्कार्यांशान मिथ्या वस्तु ॥ २९६ ॥ मिथ्यासी पृथक् सत्ता नाहीं । म्हणोनि अधिष्ठानसत्ताप्रतीत पाही । अन्य सत्तेचिया ठायीं । अनिर्वाच्य तें ॥२९७॥ अधिष्ठान सत्प्रतीति । येथ न म्हणावी अन्यथा ख्याति । अन्यत्व नाहीं म्हणोनि निश्चितीं । अन्य-सत्ताभासही । तो अनिर्वाच्य ॥ २९८ ॥ तया अनिर्वाच्य सत्तेची नियति । भावनाशक्ति आणि वस्तुशक्ति । अथवा समष्टिव्यष्टिस्वरूपें निश्चितीं । अर्थ तयांचा ॥ २९९ ॥ भावनाशक्तीचा होय जय । तोंवरी वस्तुशक्तीचा पराजय । भोगें वस्त्वधीन भावना होय । तेणें गति लाहे परतोनी ॥ ३०० ॥ एवं गति आणि आगती[1] । सकामा निश्चयें होती । जे भावनाही वस्तुशक्ति । संस्काररूप म्हणोनी ॥ ३०१ ॥ कोणत्याही मार्गीं पूर्ण । सकामा न चुके गमनागमन । दरिद्र भोगनिष्ठांकारण । ठेविलेंचि आहे ॥ ३०२ ॥ स्वयें कीटक कोश करिती । मग आपण बद्ध होती । कीं शुक प्रेमें बैसे नळिके-वरुती । तो आपण बांधे प्रेमसंकल्पें ॥ ३०३ ॥ नवल सकाम षट्पद[2] । जे संकल्पकिंजल्कबद्ध[3] । आतां निष्काम आचरी प्रासिद्ध । कोणांहि धर्म आपुला ॥ ३०४ ॥ तया वासनानिरोधाची संवय । म्हणोनि प्राप्तभोगीं वैराग्य होय । तेणें दुःखरूप विचार्ये । कळे हें जग ॥ ३०५ ॥ परि अवचट निरात्मवादीं[4] पडे । मग अनालंबनें[5] विक्षेप[6] वाडे । ध्यान क्षणक्षणीं मोडे । समाधि साक्षी-सिंहहाके ॥ ३०६ ॥ तथापि अवचिता कळला । तरी पूर्व पुण्यें बहुतला । सत्संगोपदेशें परतला । तरी अवचट एखादा ज्ञानें पावला । मोक्षसुख, हें घडे ॥ ३०७ ॥ एवं परत्रपद्दा धर्मसंकेतु । सच्छिष्य निवडाया उपदेशप्रांतु ।

---

१ परागति, परतणें. २ सकाम भक्त ते भुंगे. ३ संकल्पाच्या कमळांत अडकतात. ४ शून्यवादांत. ५ मनाला आधार न राहून. ६ अस्वस्थपणा.

उघडा आहे म्हणोनी भागवत् । धर्मू प्रसारिजे ॥ ३०८ ॥

वादी—भागवत मतांत तुम्हांला सर्वांचा समावेश कसा करितां येतो, हें मला थोडेंसें सांगा; कारण वामागमांत "विष्णोर्नाम न गृण्हीयात्" इत्यादि स्पष्ट वचनें आहेत.[1]

सिद्धान्तीः—भागवतधर्मांत समावेश करणें आमचें दोन प्रकारच आहे. सांसर्गिक समावेश आणि आरोपित समावेश. ज्या आगमाआगमांचा असलेला भेद त्यांच्या विरोधास कारण न होणारा असेल, अशांचा समावेश भागवत-धर्मांत करणें सांसर्गिक म्हटला आहे. जसें, पाशुपत व पांचरात्राचें एकीकरण. याचा विशेष विचार उत्तरार्धांत आगमनिर्णयांत करीन. सध्यां तूं दिङ्मात्र[2] ज्ञानानेंच तुष्ट हो. आश्रय देऊन कल्पनाबलानें समावेश करणें याला 'आरोपित' म्हणतात. तो समावेश सर्व मार्गांचा आम्ही भागवत धर्मांत करितों. त्यांतून बौद्धादि मार्गांचा समावेश पुढें याच प्रकरणांत सांगूं; आणि वाम-मार्गांचा मार्ग सांगितला आहे; आणि पुनः विचारल्यामुळें येथेंही थोडासा सांगतों. वाममार्गी पुरुषांना भागवत धर्मांत घेणें माझ्या हातून शक्य नाहीं. पण वाममार्गी स्त्रियांना मात्र श्रीकृष्णपतिदृष्टि सांगून भागवतधर्मांत घेतां येतें. व्यभिचारिणी स्त्रियांचे ठिकाणीं अनेक दोष आहेत, तरी घान्याला मिळणाऱ्या विष्ठेच्या सोनखताप्रमाणें धर्मदृष्टीनें त्यांच्या ठिकाणीं एक मोठा गुण आहे व व्यभिचारी पुरुषाचे ठिकाणीं त्याच्या उलट धर्मदृष्टीनें एक मोठा दोष आहे. तो हा कीं, व्यभिचारिणी स्त्रियांची आपल्या जारावर जी प्रियबुद्धि असते ती किंचित् उत्कृष्ट असते, आणि व्यभिचारी पुरुषाची आपल्या जारिणीवर जी प्रियबुद्धि असते ती स्वापेक्षया[3] किंचिन्निकृष्ट असते. यद्यपि वाम-मार्गांत व्यभिचारी पुरुषांनीं स्त्रियांचे ठिकाणीं देवीबुद्धि करावी असें लिहिलें आहे, तरी त्याबरोबर स्वतःचे ठिकाणी शिवबुद्धि करावी हेंही लिहिलें आहे. तसें न केलें

1 वाममार्गी लोक भागवतधर्मांत कसे येणार, असा प्रश्न. 2 केवळ दिग्दर्शनापुरतें. 3 स्वतःच्या स्वार्थामुळें.

वर व्यभिचारी पुरुषाकडून मातृगमन होणेंही संभवनीय आहे. यद्यपि व्यभि-चारिणी स्त्रीकडूनही पितृगमनादिक संभवनीय आहे, तथापि स्वतःचे ठिकाणी देवीबुद्धि न करितां गम्याचे ठिकाणीं शिवबुद्धीनें[1] सोनखतांत असलेल्या गुणाप्रमाणें त्यांच्या उत्कृष्ट भावनेची धर्मदृष्टीनें हानि होत नाहीं. याची परीक्षा तांत्रिकांना ठाऊक असेल, तूं त्यांना विचार; पण ह्या माझ्या मतामुळें "त्वमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि संगताः" या वाक्याचा अर्थाभास करून तदन्वयें वाममार्गी स्त्रियांना कृष्णपतिबुद्धीनें भागवतधर्मांत प्रविष्ट करतां येते; पुरुषांना करितां येत नाहीं यांतील रहस्य हें कीं, अशा रीतीनें वाममार्गी स्त्रियांना भागवत धर्मांत 'आरोपित' समाविष्ट केलें असतां, त्या सकाम असल्यास शंभर जन्मांनीं तरी पूर्ण भागवत होतील; आणि चुकलों समजून निष्काम असल्यास एक दोन जन्मानेंच होतील. तीव्र संवेगानें कोणी याच जन्मीं होईल, तो स्वयं भागवत आहे. त्याचेविषयीं आमचें कांहीं म्हणणें नाहीं. पण वाममार्गी पुरु-षांना भागवतधर्म, सकाम असल्यास, त्या त्या आचारांचे व त्या त्या कर्मांचे लोक भोगून, ज्ञान न मिळाल्यास, कांहीं कल्पानें क्रमानें भागवतधर्मी होतां येईल; आणि निष्काम असल्यास स्त्रियांपेक्षां अधिक जन्म लागतील. आतां "विष्णोर्नाम न गृण्हीयात्" या तुझ्या म्हणण्याचा आशय असा दिसतो कीं, एका ठिकाणीं तुम्ही नाममाहात्म्य सांगितलें तर तंत्रांत त्याचा संकोच कसा? याचें उत्तर असें आहे कीं, तांत्रिकांना द्वेष असेल.[2] शिवनाम व देवीनामाविषयीं तर नाही.[3] किंवा रागी तांत्रिक जबरदस्तीनेंच नामापराध करतील, म्हणून त्यांच्याकरितां विष्णुनामाचा निषेध सांगितला आहे. अथवा तुझें म्हणणेंच सम्यक् नाहीं. कारण वाममार्गी पुरुषानें मद्यानें विष्णूचें तर्पण करावें असें मेरुतंत्रांत वचन आहे.

विष्णोरप्यर्चनं कुर्यात्तर्पणं सुरया पुनः ।

---

१ पुरुषास ईश्वरस्वरूप मानलें तर. २ त्यांनीं तें नांव न घ्यावें हवें तर. ३ शिवाचें किंवा देवीचें नांव घेऊं नये, असें तर नाहीं ना?

अविप्रः सौख्यमाप्नोति प्रेत्य[1] ब्रह्मणि लीयते ॥ ११३ ॥

(मेरुतंत्रप्रकाश २०)

हेंच तें वचन होय. याचा अर्थ स्पष्ट आहे; या वचनावरून विष्णुनामाचा वाममार्गीयांना अगदीं द्वेषच सांगितला आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. या वचनाचें रहस्य मात्र वेगळें आहे, तेंही प्रतारण[2] होऊं नये म्हणून तुला सांगतों.

ओव्या—श्लोकीं आहे "अविप्र" पद । तें वर्णोपलक्षक प्रसिद्ध । "सर्वं ब्राह्ममिदं जगत्" हें भारतवचन शुद्ध । आधार यासी ॥ ३०९ ॥ म्हणोनि जन्मसिद्ध पिशाचराक्षसादि जाती । तिहीं मद्यमांसादिकीं अर्चावा रमापती । "वयं यदन्नाः पितरस्तदन्नाः"[3] ही श्रुति । प्रमाण मानोनि ॥ ३१० ॥ हरिवंशीं घंटाकर्णें । कृष्ण तोषविला विप्रमांसदानें । हेंही इतिहासीं येणें । पिशाचादिभक्तिप्रमाण केलें ॥ ३११ ॥ व्याधें मृगमांस वाहोनि शिव प्रसन्न केला । म्हणोनि द्विज गायत्री सोडोनि पारधी शिकला । तरी तो निश्चयें नरका गेला । ऐसें जाणे ॥३१२॥ एवं येणें उपलक्षणें । 'आरोपित' समावेश भागवतीं करणें । परी भागवतनिष्ठा आम्हां करणें । न स्वीकारणें अन्यनिष्ठा ॥ ३१३ ॥ आमुचा उपदेश नायकतां । स्वनिष्ठाचि दृढ धरितां । तरी आम्हीही तयाचा तत्वतां । न करूं द्वेष ॥ ३१४ ॥ पशूचें शृंग पक्ष्याचीं पंखें । मनुष्यालागीं न मिळती देखें । म्हणोनि काय पक्षी निशंकें । लुंचावे तिहीं ॥ ३१५ ॥ हा शारीरक अधिकार स्वभावसिद्ध जैसा । धर्माधिकारही बौद्ध[4] तैसा । म्हणोनि कोणाच्याही निष्ठाद्वेषा । पात्र न होवावें ॥ ३१६ ॥

उपास्यदेवता

एवं आर्यधर्मपद्धति पाहतां । ही सांगितली व्यवस्था । आतां उपास्य इष्ट देवता । ओळखावी कैसी तें सांगूं ॥३१७॥ जयाचे ऐकोनिया गुण । जयासी

---

१ मृत्यूनंतर. २ फसवणूक. ३ 'जें अन्न आपल्याला तेंच आपल्या पितरांना.' ४ बुद्धिसिद्ध.

रस होय उत्पन्न । ती देवता पूर्वजन्मीं पूर्ण । पूजिली तयानें जाणावी ॥३१८॥ रसशास्त्रीं वासना दोन्ही । प्राक्तनी आणि इदानींतनी[1] । त्यांत जयातें वासना प्राक्तनी । तयातें रस उत्पन्न गुणवर्णनें[2] ॥३१९॥ काव्यरस आणि भक्तिरस । ऐसे प्रकार दोन विशेष । सामान्या उपजे काव्यरस । तो पूर्वजन्मविषयसंस्कारें ॥३२०॥ विशिष्ट भजक जे होती । तयां तत्तद्रसावच्छिन्न उपजे भक्ती । संबंधी व्हावें ही प्रतीति । येवोंचि लागे ॥३२१॥ ऐकोनिया भगवद्गुण । जया संबंधाचें न होय भान । तो केवळ विषयी समजोन । देवतासंपन्न न म्हणावा ॥३२२॥ जयासी वासना इदानींतनी । तो उपासक होय तत्सगें करोनी । एवमधिकार ओळखोनी । उपदेशिती महात्मे ॥ ३२३ ॥ नवल आहे वासनेची गति । स्थायीभाव गुप्त असती[3] । ते विभावानुभावसहचारीविण प्रकट न होती । आणि वासनास्थिति जाय भलतीकडे ॥ ३२४ ॥ कोणासी दैवें गुरु अन्य मिळत । आणि प्राक्तनी वासना अन्य होत । तो दीक्षा त्यागोनिही निश्चित । मिळतां निमित्त तद्भक्तिवश होय ॥ ३२५ ॥ आले भगवान श्रीरामोपासक । वृंदावन पाहतां कृष्णभक्त देख । पिपाजी असतां देव्युपासक । वैष्णव जाहला सत्संयोगें ॥ ३२६ ॥ दैवाची आहे विचित्र गती । परि त्याची एक निकी स्थिती । केलिया कर्माची अवश्य प्राप्ति । यालागीं निराश भगवत्पथीं न व्हावें ॥ ३२७ ॥ रस नाना ऐकोनी । उत्पन्न होय निर्वाणीं । भगवंतीं अर्पणियालागुनी । बुद्धि जयाची ॥३२८॥ तोचि तयाचा उपासक । हाचि निश्चय सम्यक । आणखी परीक्षा एक । पाहावी दृढ ॥३२९॥ जयाचे ऐकोनिया गुण । सात्विक भाव होती उत्पन्न । तयाचें पूर्वी केलें पूजन । निश्चयेंकरून ओळखावें[4] ॥ ३३० ॥ जयाचें केलिया ध्यान । रुस्रचि राहे आपुलें मन । जैसें करिता केशव-नारायण । तैसें कर्तव्यवत् होय तें अपूजित ॥ ३३१ ॥ काव्य ऐकोनिया

---

१ हल्लींची. २ गुणवर्णनानें भक्ति उपजते ती प्राक्तनी, व संगतीमुळें भक्ति जडते ती इदानींतनी. ३ कोणती वासना दृढ आहे हें कोणास उमजत नाहीं. ४ पूर्वजन्मींची उपासना ओळखण्याची ही खूण.

निगुती । जेथ उपजोनी रसमूर्ति । वाटे संबंध असावा मजप्रति । तें देवता-संपत्ति ओळखावी ॥ ३३२ ॥ ऐकतां वाल्मीकिरामायण । ढळढळां रडती अवघेजण । परि त्यांत जया वाटे मी रामसाहाय्य करीन । तो रामोपासक ओळखावा ॥ ३३३ ॥ रस उत्पन्न झालिया सरसा । म्हणे माझा उपयोग होवावा जगन्निवासा । तो तया मूर्तीचा आपैसा । उपासकु ॥ ३३४ ॥ शिवाची ऐकोनि सारिपाटकथा । जयाच्या जेणें जिंकावें वाटे चित्ता । तो उपासक तत्वतां । तयाचा होय ॥ ३३५ ॥ परि यांत एक रहस्यरीति । ऐसिया उठतां गुप्त वृत्ति । जो झांकोनि आनंद मानी चित्तीं । तो उपासक निश्चितीं तयाचा ॥३३६॥ देखाभोखी[1] देवळा गेला । म्हणवोनि तिकडेच लागला । कोणता तरी देव पाहिजे पूजिला । म्हणोनि पूजी तो उपासक नोहे ॥ ३३७ ॥ माझी सकळां विनंती । चित्तास फसवूं नये निश्चितीं । हरिविजय ऐकतां आवडे कृष्णमूर्ति । तरी गुरूपदिष्ट म्हणोनी मल्हारी पूजूं नये ॥३३८॥ यद्यपि गुर्वाज्ञा प्रमाण । तरी हा विधि तयाचिकारण । जया गुरु श्रेष्ठ वाटे ईश्वराहून । तया गुर्वाज्ञा तेचि देवता ॥ ३३९ ॥ परि जयानें देवासाठीं गुरु केला । तंव देव नावडता सांपडला । त्यानें जेथें रस उत्पन्न झाला । तयेचि जावें ॥३४०॥ गुरु सोडितां पाप पूर्ण । परी रस अपलापणें[2] त्याहूनि कठिण । मग दुर्धर रस होतां उत्पन्न । नरकही अंगिकारून रसाकडेचि जाय ॥ ३४१ ॥ मज अनुभव ऐसा चित्तीं । बाळपणापासोनि आवडे कृष्णमूर्ति । परि एका गुरूनें मजप्रति । दत्तात्रेयमंत्र दीधला ॥ ३४२ ॥ तो कंटाळा वाटे जपतां । मग भावना करावी लागे चित्ता । कीं मोक्षासाठीं हाचि तत्वतां । उपयोगी आम्हां ॥ ३४३ ॥ मोक्ष होवावा म्हणून । मंत्र जपावा माळ घेवोन । इतुक्यांत कृष्णगीत म्हणतां एकाद्या जीनें । जप ध्यानसहित बुडून जात होता ॥ ३४४ ॥ किटकिट करोनि शेवटीं । गुरूपासोनि धरिली दूर वाटी[3] । परि ज्ञानेश माता कृपावंत मोठी । ती चांचोनि गोमटी रक्षिती

[1] दुसऱ्याचें पाहून. [2] आवड दाबून टाकणें फारच कठिण. [3] वाट, मार्ग.

झाली ॥ ३४५ ॥ कित्येकांची नवलगती । साधनचतुष्टय नसतां चित्तीं । मोक्ष मिळावा म्हणून निश्चितीं । गुरु करीत सुटती भडाभडा ॥ ३४६ ॥ तेथ कोण कोणाची देखे देवता । एक मंत्र करंड्यांत होता । तो हळदीकुंकू म्हणोनि तत्वतां । वाटितां सकळां ॥ ३४७ ॥ एवं अधिकार नसतां मोक्ष-वेडे । वळेंचि नागविती भलतीकडे । म्हणोनि गुण ऐकोनि जो आवडे । तोचि आधीं भजावा ॥ ३४८ ॥ विठ्ठल भजतां तुकाराम । स्वप्नीं गुरु मिळाले बाबाजी उत्तम । जयासी गुरु न वाटे पुरुषोत्तम । तेणें ईश्वरभजनाआधीं गुरु न कीजे ॥ ३४९ ॥ जया सकळ देवतांवरुता । गुरु श्रेष्ठ वाटे तत्वतां । तो आजचि मुक्तीचिया माथां । अधिकारी जाहला ॥ ३५० ॥ परि ऐसी गुरु-भक्ताची प्रशंसा ऐकोनी । वळेंची गुरु श्रेष्ठ मानी उपास्यरस[1] दाबोनी । तो समर्थोक्त पढतमूर्खस्थानीं । जाउनी बैसे ॥ ३५१ ॥ माझिया मित्रांमाजी बहुत । कुळदेवता भिन्न कृष्णरसासक्त । कांहीं निरूपणेंचि स्यांत । तैसे जाहले ॥ ३५२ ॥ ज्या रसाचें जें दैवत । तयाचा रस-उत्पत्ती[2] होय दृष्टांत । येणेंही उपास्यभाव यथार्थ । कळों लागे ॥ ३५३ ॥ कोणी दत्तात्रेय उपा-सिती । आणि शृंगार रस आवडे चित्तीं । समजावें कीं ययांस निश्चितीं । उपास्य-व्यभिचार[3] जाहला ॥ ३५४ ॥ शृंगार आणि करुण । येथ उपास्य ओळखणें कठिण । रसासरिसा जो होय अर्पण । तो तदुपासक ओळखावा ॥ ३५५ ॥ अद्‌भुतरसाचिया ख्याती । देवता ओळखतां होय भ्रांती । इतर रस संशय निश्चितीं । उपजविती देवतेचा ॥ ३५६ ॥ म्हणोनि शृंगार करुणा आणि शांती । या तिहींची रसें ओळखों ये पूर्वोपासित । आतां मंत्रशास्त्राची रीती । तेही ऐक ॥ ३५७ ॥

मंत्रोपासना

आदि अंतीं सुसिद्ध । जयाच्या नांवें मंत्र विशद । तो तया देवतेचा प्रसिद्ध । उपासकू ॥ ३५८ ॥ योगशास्त्राची ऐसी रीती । मुद्रा करितां प्रथम स्थिती ।

१ उपास्य देवतेचें प्रेम. २ प्रेम उद्भवल्यावर. ३ उपासना भक्तीच लागली.

जो वर्ण मोही योगियाप्रती । तो तद्देवतोपासक ॥ ३५९ ॥ एवं उपासक ओळखावे कैसे । हें सांगितलें आर्षें । योगवासिष्ठीं प्रमाण असे । इये विषयीं ॥ ३६० ॥ एक अग्निउपासक विपश्चित[1] । मृग जाहला अयोध्येंत । तो समोर आणविला निश्चित । श्रीरामें वसिष्ठांच्या ॥ ३६१ ॥ राम म्हणे यासी बोधावें । वसिष्ठ म्हणती सर्वथा नव्हे । यासी अग्निदर्शन करवावें । आधीं प्रेमें ॥ ३६२ ॥ हा अग्निउपासक म्हणोनी । अग्निप्रवेश करील ये क्षणीं । मग पूर्वीचें मनुष्यशरीर पावोनी । बोधयोग्य होईल ॥ ३६३ ॥ पुढें तैसेंचि जाहलें । यालागीं इष्ट सांडितां नव्हे भलें । जे इदानींतनी वासनावंत वहिले । ते उपदेशप्रसंगें उपदेशकमती होती ॥ ३६४ ॥ जयां प्राक्तनी वासना पूर्ण । ते महात्मा मिळतांही बळेंकरून । तयाच्या उपदेशाचा अर्थ पूर्ण । आपुलिया मतानुसार ओढिती ॥ ३६५ ॥ म्हणोनि जेथ दृढ श्रद्धा जयाप्रति । ते दृढ करावी तैसियाचि रीती । रसें मंत्रें वा यागें निश्चितीं । ओळखोनिया ॥३६६॥ येथ आपुलाचि अनुभव सांगतों नवीन । दिवस झाले दोन तीन । मज सुरतेचा गृहस्थ येवोन । भेटला होता ॥ ३६७ ॥ तो वैष्णव आहे पूर्वीचा । ऐसा भाव मज जाहला साचा[2] । आतां उपासक आहे आनाचा[3] । कामनेस्तव ॥३६८॥ सकामदैवत जे होती । ते क्षणोक्षणीं व्यभिचरती[4] । मग पूर्वजन्माची गती । कवण देखे ॥ ३६९ ॥ जे सर्वदा सकाम । त्यांचा तंव कोठेंचि न बैसे प्रेम । जे आधीं सकाम आणि सुगरवा[5] देखिलिया होती निष्काम । तयांचें तेंचि उपास्य होय पुढील जन्मीं ॥ ३७० ॥ एवं सांगितली रीती । परि हरिहरोपासक जे होती । ते परस्परां पावती । रामकृष्णोपासकही तैसेची ॥ ३७१ ॥ एवं दोन्ही मार्ग जन्मजन्मींचे । ओळखणें सांगितलें साचें । ज्ञानमार्गे एकत्व सकळांचें । म्हणोनि ओळखण अप्रयोजक ॥ ३७२ ॥ ज्ञानोत्तर भक्तिमार्गीं । कोठें उपास्तीचिये प्रसंगीं । आणि आम्हां तंव चित्त-

---

१ ब्राह्मण मनुष्य. २ मीं त्याची भावना ओळखली. ३ दुसऱ्या देवतेचा. ४ निष्ठा बदलतात. ५ मोठेपणा.

चौरंगीं । श्रीगुरु गोविंद आवडती दोघे ॥ ३७३ ॥ म्हणोनी आचार्यांहीं जें केलें । ज्याचें मत त्या करवीं स्थापविलें । तें सर्व संमतचि जाहलें । महात्मयां ॥ ३७४ ॥ तथापि हरिहरमत । आम्ही म्हणों भागवत । आणि केवलाद्वैताश्रित । प्रमाण वास्तव ॥ ३७५ ॥

वादी—मी पुष्कळसा भागवत होत चाललों; पण तुम्ही चिन्हांवर आग्रह धरीत नाहीं, तर आचार्यांनीं तरी चिन्हें सोडविण्याचा आग्रह कां केला होता हा एक मला संशय आहे. कलीमध्यें देवी आणि गणपति दोनच उपास्य आहेत हा दुसरा संशय आहे. दहा हजार वर्षें झालीं असतां कलीमध्यें विष्णु राहणार नाहींत असें मेरुतंत्राचें वचन आहे हा तिसरा संशय; आणि म्हणून कलीमध्यें हरिहरोपासना ही वैकल्पिक आहे, हा चवथा, असे मला चार संशय आहेत.

सिद्धान्ती—यज्ञोपवीतादिकांचा त्याग करून तप्तमुद्रादि चिन्हानें विशेष सत्वादृष्ट[1] उत्पन्न होत नाहीं. ज्यांना वैदिक चिन्हाचा अधिकार नसेल, त्यांनीं इतर चिन्हें धारण करावीं असा आचार्यांचा अभिप्राय होता. 'कलींत देवी आणि गणपतिच उपास्य आहेत,' व 'विष्णूची १०,००० वर्षें झाल्यानंतर स्थिति नाहीं' हीं वचनें विशेषेंकरून तंत्रांतील आहेत. पुराणविरोधी तंत्र प्रमाण नाहीं, हें मीं तुला पुष्कळदां सांगितलें आहे. अथवा ही वार्ता एखाद्या दुसऱ्या कल्पांतील समजावी. आणि मेरुतंत्रांत असें म्हटलें आहे कीं, १०,००० वर्षें झाल्यावर लोक विष्णूला भजणार नाहींत; तेवढ्यावरून विष्णूची स्थिति नाहींशी होईल असें नाहीं. श्रीमद्भागवत व नारदपुराणादिकांचा विचार केला असतां कलीमध्यें हरिहरभक्तिच तारक आहे, आणि भविष्योत्तर पुराणाचा विचार केला असतां कलीच्या युगांत मध्यें मध्यें विष्णूचा आविर्भावही झाला आहे असें दिसून येतें. कल्किपुराणावरून कलीच्या अंतीं बीजरूपानें विष्णुसंकीर्तन दिसून येतें. तेव्हां वैष्णवधर्माचा कलीमध्यें क्षय होईल या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. या विषयाचें निरूपण आणखी पुढेंहि करूं. आतां हरिहर-

१ पुण्यफल.

भक्ति कलीमध्यें वैकल्पिक नाहीं हेंही तुला सांगतों. नारदीय पुराणांत विष्णु-शिवाचें नाम जो घेतो त्याला कलि बाधत नाहीं, असें सांगितलें आहे; आणि श्रीमद्भागवतांत परीक्षितीनें कलीचा नाश केला नाहीं याचें कारण, कलीमध्यें भगवद्भक्ति विशेष वाढेल हें सांगितलें आहे, व पद्मपुराणांतही तसेंच सांगितलें आहे; म्हणून कलीमध्यें शिवविष्णुभक्ति वैकल्पिक[1] नाहीं.

वादी—अहो ! पण कमलाकरभट्टांनीं आपल्या ऋग्वेदीय आन्हिकामध्यें पंचायतनापैकीं एक किंवा पांचही देव संप्रदायानुसार पूजावे असें म्हटलें आहे. तेव्हां हरिहरोपासना वैकल्पिक नसून सर्वंच कलिजनांना सारखीच लागू आहे असें कसें म्हणतां !

सिद्धान्ती:—अरे ! पण निर्णयसिंधुही कमलाकरभट्टांनीं केला आहे ना? तो तूं कसा पाहिला नाहींस ? त्याच्या तृतीय परिच्छेदांतील आन्हिक प्रकरणांत "तत्रापि कलौ हरिहरयोः पूजा प्रशस्ता" असें म्हटलें आहे. तूं संस्कृतवेत्ता असल्यामुळें त्याचा अर्थ तूं जाणतोच आहेस, आणि "चतुर्विंशतिमतव्याख्यानादि" ग्रंथांत—

न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यांतं नित्यमाराधयेद्धरिम् ॥
अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।
प्रणवेनाथ वा रुद्रगायत्र्या त्र्यंबकेन वा ॥
तथोम् नमः शिवायेति मंत्रेणानेन वा यजेत् ॥

हीं कूर्मपुराणाचीं वचनें घेतलीं आहेत; व त्यांत विष्णूचें किंवा शिवाचेंच आराधन सांगितलें आहे. या वचनांचाही अर्थ स्पष्ट आहे. त्याचप्रमाणें हेमाद्रि आणि कमलाकरान्हिकादि ग्रंथांत "तत्रापि च कलौ नित्यं पूजयेद्धरिशंकरौ" हें नृसिंहपुराणांतील वचन घेतलें आहे. तेंहि कलिविषयक पंचायतनपूजेचें आवश्यकत्व निराकरण करीत आहे. पुनः चतुर्विंशतिमतव्याख्येंतील आन्हिक

---

१ वाटल्यास करावी अशी नाहीं; अवश्य करावी.

प्रकरणाच्या देवपूजाप्रस्तावामध्यें "तत्रापि कलौ हरिहरयोः पूजा प्रशस्ता" इत्यादि वचनांनीं भट्टोजीदीक्षितांनीं निर्णय केला आहे. जीं वचनें एकाच्याच उपासनेचीं बोधक आहेत, तीं तत्तत्संप्रदायपर आहेत; परंतु सर्वांना हरिहराचीच उपासना विहित आहे हा विषय पुढेंहि आणखी सांगूं.

वादीः—ही माझी शंका सध्यां निवृत्त झाली; परंतु आपण सांगितलें कीं, वैदिक चिन्हें विशेष सत्वोत्पादन करितात, हें मला पटलें नाहीं; कारण जडांना सत्वोत्पादनाची तरी काय शक्ति आहे? दुसरें, सत्वपदार्थांविषयींही निरनिराळ्या प्रकारचे वाद आहेत. कल्किपुराणांत सांगितलें आहे कीं, विष्णूचा नैवेद्य म्हणजे सात्विक आहार समजावा.

उच्छिष्टमवशिष्टं वा पथ्यं पूतमभीप्सितम् ।
भक्तानां भोजनं विष्णोर्नैवेद्यं सात्विकं मतम् ॥ ४६ ॥
इंद्रियप्रीतिजननं शुक्रशोणितवर्धनम् ।
भोजनं राजसं शुद्धं आयुरारोग्यवर्धनम् ॥ ४७ ॥
(कल्किपुराण, अध्याय ११)

(अर्थ स्पष्ट)–ह्या श्लोकांत जें अन्न राजस सांगितलें आहे, त्यालाच गीतेंत सात्विक म्हटलें आहे.

आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः ॥८॥
(गीता, अ. १७)

याप्रमाणें आणखी पुष्कळ सात्विक पदार्थांविषयीं व त्यांच्या लक्षणांविषयीं विवाद असून त्यांच्या फलांविषयींहि विवाद आहे. गीतेच्या सतराव्या अध्यायांत "यजन्ते सात्विका देवान्" असें सांगितलें असून "यान्ति देवव्रता देवान्" असें नवव्या अध्यायांत म्हटलें आहे. आणि "सत्वाद्धर्मो भवेद् वृद्धात्पुंसो मद्भक्तिलक्षणः" असें भागवतांत म्हटलें असून त्याचा अर्थ सत्व वाढल्यानें माझी भक्ति उत्पन्न होते असा आहे. तुम्ही सर्वांच भागवतधर्म

उपदेश करूं पाहतां, तर सर्वच सात्विक जन मिळणार तरी कसे ?

ओव्या—सिद्धान्ती म्हणे ऐक उत्तर । गुण जडाचेचि धर्म समग्र । " गुणाः प्रकृतिसंभवाः " हें शार्ङ्गधर । बोलिले स्वयें ॥ ३७६ ॥ कोणापासोनि सत्व कैसें । वाढे हें ईश्वर जाणतसे । सकळ मायेचा स्वामी विशेषें । तोचि म्हणोनी ॥ ३७७ ॥ जीव जाणता गुणसंक्रम । तरी तो झाला असतां सर्वज्ञोत्तम । यालागीं गुणवृद्धिकर्म । परमेश्वरोक्तशास्त्रेंचि कळे ॥३७८॥ पुरुष कर्म करी जेव्हां । गुण दोन परिणामें वाढ तेव्हां । मनोभावा आणि दैवा । निर्मितुचि ॥ ३७९ ॥ मनोभाव जीवा कळतो स्पष्ट । परि ईश्वरासचि कळे अदृष्ट । जरी वासनेहून अदृष्ट । फलदातें भिन्न नसतें ॥३८०॥ तरी सुखासाठीं परस्त्रीगमन । कारितां न होता नरक दारुण । स्वयेंचि दुःखामाजीं पतन । कवण वांछी ॥ ३८१ ॥ वासनासंवेग होतां तीव्र । तेंचि कर्म हा भागवतविचार । परी तेथही मानसजपादिवत् क्रियाप्रकार । विवक्षित आहे ॥ ३८२ ॥ वासनेनें अदृष्ट होत । परी वासना अदृष्ट नव्हे निश्चित । जैवीं बीजांतूनि वृक्ष उपजत । परी बीज वृक्ष वेगळाले ॥ ३८३ ॥ एवं मानसकर्में उपजे अदृष्ट । तेवीं वैदिक कर्मेंही उपजे स्पष्ट । नाहीं तरी तीर्थव्रतादि कटकट । म्हणावी लागेल ॥३८४॥ सात्विक आहारादिसेवनें करून । प्रथम सात्विक वासना उपजोन । मग अदृष्ट उपजे पूर्ण । हें सावधान धरीं चित्तीं ॥ ३८५ ॥ तुलसीमालादिकें करून । प्रथम अदृष्ट होय उत्पन्न । तेणें निरसोनिया विघ्न । पुढें वासना उपजवी ॥ ३८६ ॥ भगवद्भजनीं पाहतां । दोन्ही युगपत् उपजवी तत्वतां । गीतादिकांचा विरोध दाविला होता । त्यांचाही परिहार आतां ऐकें ॥ ३८७ ॥ सत्वाचे प्रकार दोन सम्यक । सूक्ष्म आणि वैकारिक । शुद्ध सूक्ष्म, मिश्र वैकारिक । भारतश्लोक मान येथ ॥ ३८८ ॥

कामं देवा ऋषयश्च सत्वस्था नृपसत्तम ॥ ७८ ॥ उत्तरार्ध.

हीनाः सत्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥ ७९ ॥ पूर्वार्ध

(महाभारत शांतिपर्व मोक्षधर्म अ० ३४८)

भावार्थ—ऋषि देव सात्विक असती । परि सूक्ष्म सत्व नाहीं त्यांचे चित्तीं । म्हणोनि वैकारिक म्हणिजेती । अन्यगुणसंस्पर्शे ॥ ३८९ ॥ यास्तव गीतेंत सांगितला आहार । तो वैकारिक सत्वपर । किंचिद्राजस सत्वनिर्भर । कालिकपुराण त्यातेंचि म्हणे ॥ ३९० ॥ तो वैकारिकचि आहार जेव्हां । भगवन्नैवेद्य होय तेव्हां । सूक्ष्म सात्विक स्वभावा । प्राप्त होय ॥ ३९१ ॥

चूर्णिका:—मांसादिकांचें करावया व्यावर्तन[1] । त्वदुद्धृत कालिकपुराण-श्लोकीं " पथ्यं पूतं " इत्यादि पदें उपलभ्यमान[2] । जे हरिवंशीं कथा कीं कृष्णास ब्राह्मणमांस दे घंटाकर्ण । परि तें नाहीं स्वीकारिलें भगवतानें । गीतेंत जरी तामस सांगितलें उच्छिष्ट अन्न । तरी तें समजावें विष्णुनैवेद्याभिन्न । आणि किडे पडले शिळा नैवेद्य होवोन । तरी तेथ इच्छा न होय उत्पन्न । तो भगवदुच्छिष्ट न राहतां कृम्युच्छिष्ट होय म्हणून । त्याचें करावया व्यावर्तन । विष्णु-उच्छिष्ट असून । त्याची चिळस न येतां इच्छा झाली पाहिजे उत्पन्न । तोचि सात्विक हें सांगावया कारण । "अभीप्सितं" हें पद श्लोकीं ॥ ३९२ ॥ किंवा प्रसादाचा अनादर । न करावा हें " अभीप्सित " पद द्योती[3] समग्र । घंटाकर्णाचा होता स्वाभाविक मांसाहार । त्याच्या प्रेमाचाचि देव करी अंगिकार । अंतर्यामीं अर्पण तव कोणताही होय आहार । म्हणोनि सात्विका सात्विकाचि आहार । सेव्य; याचा पुढें सांगूं विचार । आतां गुणफलविरोध-परिहार ऐके ॥ ३९३ ॥

ओव्या--ज्या सत्वें देवास जावोनि मिळती । तें वैकारिक सत्व ओळखे चित्तीं । ज्या सत्वें उपजे भगवद्भक्ति । तें सूक्ष्म सत्व ओळखावें ॥ ३९४ ॥ या दोहींसचि मिश्र आणि शुद्ध म्हणोन । विवेकचूडामणींत सत्वभेद केलें वर्णन । भागवत एकादशस्कंधीं स्थानादिकांचें जें निर्गुणपण । बोलिलें तें सूक्ष्मसत्वाभिप्रायेंकरून जाणावें ॥ ३९५ ॥

चूर्णिका—आणिक तुझा प्रश्न । कीं अवघ्यांसचि भागवतधर्म केवी

---

१ निषेध. २ सांपडतात. ३ दाखविते.

होईल मान्य । सर्वही सात्विक नाहीं म्हणून । तरी त्याचेंही एक समाधान । सामर्थ्य आहे आम्हांकारण । धर्म हें विश्वचि नियमावयालागून । जे केवळ सामान्य नीति सांगून । एखाद्यावरी विश्वास ठेवा म्हणती बलेंकरून । त्यांच्या-तचि मतें होतीं भिन्न । कोणी नास्तिक होती स्वार्थी, नीति सोडून । कोणी म्हणती विश्वास कां ठेवावा विचारावीण । परी आम्ही सांगतों श्रुतियुक्तिअनु-भवानं[1] । म्हणूनि प्रमाण आमुचें मानी ॥ ३९६ ॥

ओव्या—जेथ आम्ही नाहीं वदत युक्ति । तेथ इतरांसही श्रद्धेविण नाहीं गती । जेथ आम्ही वदतों युक्ति । तेथ इतर म्हणती विश्वासेंचि जावें ॥ ३९७ ॥ श्रद्धा तीव्र ज्याची जेथें । ते निष्काम असतां, जन्मांतरीं पावतील अस्मद्-धर्मातें । आणि मृदुश्रद्धेचे परमार्थ-इच्छित । उपदेशें येतील मद्धर्मी ॥ ३९८ ॥ येथ त्यांची विचारें श्रद्धा होईल तीव्र । मग ते चाऱ्ही वर्ण अथवा वर्णेतर । बाह्य भक्ति करतील जरी निर्धार । तरी वासना शुद्ध होईल परी निर्विघ्नकर । दैव उपजेल जन्मांतरीं ॥ ३९९ ॥ अंतर्भक्ति करतील कोणी । तरी वर्या वासना दैवशुद्धि[1] याचि जन्मीं दोन्ही । द्विजां तव वैदिकधर्म पाळोनी । भाग-वतधर्म पाळितां ये ॥ ४०० ॥ धर्म अधर्म विधर्म । हे भविष्योत्तरपुराणीं बोलिले परम । वैदिक भागवत म्हणिजे धर्म । आन धर्म अधर्म तो ॥ ४०१ ॥ धर्म तो होय देवांचा । अधर्म होय दैत्यांचा । विधर्म दोघांहि न माने साचा । जो नरकाचा दायकू ॥ ४०२ ॥ धर्में सुखरूप सुरालय । अधर्में[2] सुखरूप पाताळ होय । विधर्में मिळे यमालय । भगवद्भक्त वेगळा होय या तिहींहूनी ॥ ४०३ ॥ हें भविष्योत्तरपुराणीं । प्रतिसर्गपर्वणीं । चतुर्थ खंडीं पाहुनी । घ्यावें अकरावे अध्यायीं ॥ ४०४ ॥

गद्य—मला थोडासा परधर्मविचारही करणें भाग पडणार आहे; परंतु तो मी प्राचीन आर्यग्रंथानुसारच करणार आहें. एवढ्याकरितां प्राचीन लेखन-

१ दैवाची अनुकूलता. २ अन्य धर्मांनी.

रीति सोडून आधुनिक रीतीला अनुसरून हा ग्रंथ लिहिला आहे, असें कोणी म्हणूं नये, एवढी विनंती आहे.

जगांतील पांच मोठे धर्म.

ओव्या—आतां जगाचा पाहतां विचार । पांच धर्म मोठे भूवर । मनुष्यकल्पित इतर । धर्मांतर[1] बहुत असती ॥ ४०५ ॥

चूर्णिका—आर्यधर्म, बौद्धधर्म, ईशपुत्रधर्म, पार्शीधर्म आणि माहमदी धर्म ॥ आर्यधर्म वेदभागवत-। भेदें करून सकळां विश्रुत । आणि बौद्धधर्म तदागमेंकरून जाणती समस्त । निरूपिला आहे सूतसंहितेंत । किंवा मत्कृत मधुरमाधुकरींत पहावा ॥ ४०६ ॥ गुरुंडांचा[2] ईशपुत्रधर्म । भविष्योत्तरपुराणीं त्याचें वर्म । तोही श्लोक परम । एक तुजप्रति सांगतों ॥ ४०७ ॥

विकटान्वयसंभूता गुरुंडा वानराननाः ।
वाणिज्यार्थमिहायाता गौरुंडा बौद्धपंथिनः ॥ ७२ ॥
ईशपुत्रमते संस्थाः तेषां हृदयमुत्तमम् ॥ ७३ ॥

(भवि० प्रतिसर्गपर्व खंड ४, अ० २२)

चूर्णिका—याचा भावार्थ स्पष्ट समग्र। परि हे श्लोक पाश्चात्यपर । बौद्धांतूनि ईशपुत्रधर्म निघाला । हें आतांही बहुलोक बोलती बोला । बौद्धांच्या जातकाचा मेळ पडला । स्वधर्मासि म्हणती तेचि लोक ॥ ४०८ ॥ ईशपुत्रधर्मांत जी कथा । कीं सृष्टीचा प्रलय झाला होता । तेव्हां देवानें न्यूह[3] नावेंत बैसविला होता ॥ न्यूह म्लेच्छ होता । परि म्लेच्छ शब्दास नाहीं निघता । हीचि भविष्यपुराणीं प्रतिसर्गपर्वणी । प्रथमखंडीं चौथे अध्यायीं कथा । तेथिल एखादा श्लोक आतां । सांगतों ऐक ॥ ४०९ ॥

सदेहः स्वर्गमायातो मोक्षधर्मपरायणः ।
आचारश्च विवेकश्च द्विजता देवपूजनम् ॥ ४१ ॥
कृतान्येतानि तेनैव तस्मात् म्लेच्छः स्मृतो बुधैः ।

---

१ दुसरे धर्म. २ खिस्त्यांचा. ३ नोहा.

विष्णुभक्त्याग्निपूजा च ह्यहिंसा च तपो दमः ॥ ४२ ॥
धर्मान्येतानि मुनिभिर्म्लेच्छानां हि स्मृतानि वै ॥ ४३ ॥

वादी–हेच जर म्लेच्छधर्म असतील, तर आर्यांचा व म्लेच्छांचा भेद तो काय असणार ?

सिद्धान्ती—आहे तर; नाहीं कसा ? आम्ही पूर्वींच सांगितलें आहे कीं, भागवतधर्म हा सर्वांना सारखा लागू आहे. प्रमाण घेतलेल्या श्लोकांत जे म्लेच्छांचे धर्म सांगितले, ते भागवतरूप आहेत; कारण त्यांत विष्णुभक्ति आहे, आणि त्याच अध्यायांत न्यूह, ज्याला आतां गुरुंडी[1] भाषेत नोहा म्हणतात, तो कसें ध्यान करीत होता हें पुढें सांगितलें आहे.

न्यूहः स्मृतो विष्णुभक्तः सोऽहंध्यानपरायणः ।
एकदा भगवान् विष्णुस्तत्स्वप्ने तु समागतः ॥ ४७ ॥

या न्यूहाची सोहं इत्यादिकें करून निर्गुण उपासना व 'विष्णु भगवान् स्वप्नांत आले होते ' इत्यादिकें करून सगुणोपासना द्योतित केली आहे. ही कथा संपूर्ण पहावयाची असल्यास हा अध्याय वाचून पहावा. याप्रमाणें या म्लेच्छ धर्माचें व भागवत धर्माचें जरी साम्य असलें तरी सध्यांचें ईशपुत्रमत[2] थोडेंसें बौद्धधर्माशीं व थोडेंसें यवनधर्माशीं मिश्र झालें आहे. बौद्धांतून तें निघालें आहे हें मागें लिहिलेल्या श्लोकांत आलेंच आहे. आतां

यवनमताचें लक्षण

काय आहे तें थोडक्यांत ऐक.

ईश्वरः कारणं यस्मादृश्योऽस्ति जगतः सदा ॥३०३॥ उत्त०
श्रुतिस्मृतीविना धर्माधर्मौ स्तस्तच्च यावनम् ।
श्रुत्यादिभिन्नधर्मोऽस्ति यत्र यद्यावनं मतम् ॥३०४॥

हा श्लोक शुक्रनीतींत चौथ्या अध्यायांत आहे. जगाचें कारण व नेहमीं आरंभ नसलेला एक ईश्वर आहे, असें ते मानतात. यांचे धर्म व अधर्म श्रुति-

१ इंग्रजी. २ खिस्तीधर्म.

स्मृतिरहित आहेत, म्हणजे श्रुतींत ज्याला अधर्म म्हटलें आहे त्याला हे अधर्मच म्हणतील असा कांहीं नियम नाहीं. यांचा आचार भविष्योत्तर पुराणांत जसा सांगितला आहे, तो थोडक्यांत सांगतों —

महमदश्च तैः सार्धं सिंधुतीरमुपाययौ ॥१५॥
पैशाचं देहमास्थाय भोजराजं हि सोऽब्रवीत् ॥२४॥
ईशाज्ञया करिष्यामि पैशाचं धर्मदारुणम् ।
लिंगच्छेदी शिखाहीनः श्मश्रुधारी स दूषकः ॥२५॥
उच्चालापी सर्वभक्षी भविष्यति जनो मम ।
विना कौलं च पशवस्तेषां भक्ष्या मते मम ॥२६॥
मुसलेनैव संस्कारः कुशैरिव भविष्यति ।
तस्मान्मुसलवंतो हि जातयो धर्मदूषकाः ॥२७॥
(भविष्यपु० प्रतिसर्ग० खंड ३, अ० ३)

याचा अर्थ एखाद्या भाषांतरांतून पाहून घ्यावा. मला कंटाळा आल्यामुळें लिहीत नाहीं. वाटल्यास कोणी कोठून समजून घ्यावा.[1] सांगावयाचें इतकेंच कीं, सध्यांचे ईशपुत्रमत यवनमतांत वर्ज्य केलेलें कौलमांस वर्ज करीत नाहीं. तेव्हां अशा प्रकारच्या या म्लेच्छधर्मांशीं व आर्यधर्माशीं भेद आहेच. वर जे म्लेच्छांचे भागवतधर्म सांगितले, त्या धर्मानें तुकाराममहाराज जसे वैकुंठास गेले, तसा तो म्लेच्छराजाही स्वर्गाला गेला; परंतु तुकाराममहाराज निस्पृह असल्यामुळें वैकुंठाला गेले, व त्यानें राजधर्म पाळल्यामुळें थोड्याशा रजोगुणामुळें त्याला स्वर्गाला जावें लागलें, असा मी निर्णय करितों. आतां ईशपुत्रमत

१ "महमद त्यांच्याबरोबर सिंधुतीरास जाऊन, पिशाचदेह धारण करून भोजराजास म्हणाला—ईश्वराच्या आज्ञेनें मी एक भयंकर पिशाचधर्म स्थापन करतों. त्यांत मनुष्यें सुंता करतील, शेंडी काढून दाढी ठेवतील, ओरडून बोलतील व हवें तें खातील. पशु मारून खातील. मुसळानें व दर्भानें त्यांचा संस्कार होईल व म्हणून ते धर्मदूषक लोक मुसलमान म्हणून म्हटले जातील.

गुरुंडांमध्यें आहे, ते गुरुंड म्हणजे कोण हें तुला कळण्याकरितां त्यांच्या भाषेचें मी भविष्यपुराणांतून उदाहरण देतों.

रविवारे च सन्डे च फाल्गुने चैव फर्वरी ।
षष्ठिश्च सिक्सटी ज्ञेया तदुदाहारमीदृशम् ॥
(भवि० प्रति० पर्व खंड १, अ० ५)

वादी--या अध्यायांत महाराष्ट्रभाषेलाही म्लेच्छ म्हटलें आहे.

सिद्धान्ती--म्हटलेलें असो; परंतु तेथील लोक वेदभागवतानुकूल असल्यामुळें, अनार्य नाहींत. आतां

पार्शिकांसंबंधीं माहिती

सांगतों. ' पार्शिकास्ततो जेतुं ' इत्यादि श्लोकांत पार्शिकांचें नांव प्राचीन अर्वाचीन काव्यांतून आढळतें. मेरुतंत्रांत त्याविषयीं असें म्हटलें आहे—

श्रीदेव्युवाच-क्वचिद्दक्षं क्वचिद्वामं क्वचित्सौरं च शांभवम् ।
ऊर्ध्वाम्नायं क्वचिद्दक्षमुत्तरं पश्चिमं क्वचित् ॥१॥
ऊर्ध्वं आम्नायकं चापि गाणपत्यं च वैष्णवम् ।
पारसीकं क्वचिद्बौद्धं पाखंडं च क्वचित् क्वचित् ॥२॥
तत्तत्प्रकरणे स्तौषित् क्वाचिन्निन्दासि तं पुनः ।
क्वचिन्निर्दैवतं मार्गं वेदान्तं वैदिकं क्वचित् ॥३॥
द्वीपधर्मान्खंडधर्मान्कुलधर्मान्क्वाचित्क्वचित् ।
देशधर्मान्कालधर्मान् जातिधर्मान् क्वचित् क्वचित् ॥४॥
तंत्रोक्तमिदं तंत्रं प्रसन्नश्चेन्ममोपरि ।
तदा तत्वं मम ब्रूहि निःसंदेहा च मां कुरु ॥५॥
(मेरुतंत्रप्रकाश १०)

हा देवीचा शंकराला प्रश्न आहे, आणि श्लोकांचा अर्थ स्पष्ट आहे. यांत दुसऱ्या धर्मांबरोबर पार्शिक धर्माचें नांव घेतलें आहे, व तो धर्म शिवकृतच आहे असें ह्यावरून पाहतां आधुनिक रीत्यनुसारी होईल म्हणून मी लिहीत नाहीं.

त्याविषयीं विचार अलोकव्याख्यानमालेंत करीन.

बौद्ध धर्म

आतां बौद्धासंबंधीं थोडक्यांत माहिती सांगतों. " सर्वं शून्यं शून्यं, सर्वं दुःखं दुःखं, सर्वं स्वलक्षणं स्वलक्षणं, सर्वं क्षणिकं क्षणिक, " अशा त्यांच्या चार भावना आहेत. त्यांचा विशेष सर्वदर्शनसंग्रहांतून पाहून घ्यावा. बुद्धदेव हा परमेश्वराचा अवतार आहे हें भागवतादि पुराणांत स्पष्ट आहे. परंतु बौद्धलोक बुद्धाला अवतार समजत नाहींत. एक जैनधर्मही बौद्धाला थोडासा अनुकूल व थोडासा निराळा आहे. हे दोन्हीही धर्म अहिंसेला आचार समजत असून, बौद्धधर्म, मेलेल्या प्राण्याचें मांस खाण्यास मना करीत नाहीं, व जैन धर्म करतो. आर्हतराजापासून जैन धर्म निघाला आहे, अशी भागवतांत कथा आहे, आणि सूतसंहितेच्या यज्ञवैभवखंडांत बौद्धधर्माहून त्याला उत्कृष्ट मानलें आहे.

आतां मनुष्यकल्पितही कांहीं धर्म आहेत. ते उत्कृष्ट पूजेवर अवलंबून आहेत. जसें वऱ्हाडांतील दिवाळीच्या गाण्यांत " चवरा गोंड्याची माबली । अशी विफन माउली " याप्रमाणें गहूं पेरणाऱ्या तिफणेची अवदाशी म्हणून स्तुति केली आहे, व तिफणीपेक्षां गाईला वरिष्ठ मानलें आहे. " शेवटीं ओवाया ओवाया[1]। फुला चंबेलीच्या माया[2]। घाला भिवरीच्या गया[3] । लागा माऊलीच्या पायां " ह्या सर्व अशुद्ध भाषेंत ळकाराचा यकार अपभ्रंश झाला आहे. याप्रमाणें आश्विन शु. १५ चे दिवशीं मातीची पुतळी करून पुजतांना मुली गाणीं म्हणत असतात. " चलना भुलाई लगना जाऊं " इत्यादि त्यांचीं गीतें आहेत. ह्या गाण्यांची भाषा अत्यंत निरर्थक असून त्याला यमकें मात्र असतात. जसें " मोत्याले आल्या शेंगा । बाळ व पोरी गिंगा " परंतु गीत गातांना त्यांच्या मनांत एक देवीभावना असते. आसरा म्हणून कांहीं बाळ देवी आहेत, त्यांचा ह्या भुलाईवर आरोप करतात. हा प्रकार सर्व वऱ्हाडांत

१ ओवाळा. २ माळा. ३ गळा.

प्रसिद्ध आहे असाच इतर देशांतही असतो. ह्यांत श्रेष्ठ धर्म कोणता हें मी प्रथम सूतसंहितेंत सांगितलें तसें सांगून, नंतर त्यांना भागवत कसें करावें हें सांगतों—

स्वमनीषिकयोत्पन्नो[1] निर्मूलो[2] धर्मसंज्ञितः ।
श्रद्धया सहितो यस्तु सोऽपि धर्म उदाहृतः ॥ १३ ॥
(सूतसंहिता, यज्ञवैभवखंड, अ० २०)

(अर्थ स्पष्ट.) ह्या धर्माला धर्म म्हणण्याचें कारण, आपल्यापेक्षां कांहीं तरी विशेष आहे अशी कल्पना आहे, एवढेंच आहे केवळ नास्तिकापेक्षां यांच्यांत श्रद्धा असते. झाड तिकण वगैरेचे ठिकाणीं पूज्यभाव ठेवणें यांत कांहीं तरी देहाहून भिन्नवृत्ति धरावी लागते. नास्तिकांना ती मुळींच धरावी लागत नाहीं, म्हणून हा धर्म आहे.

वादीः-अहो, सूतसंहितेंत चार्वाकधर्माला देखील थोडेंसें बरें मानलें आहे !

सिद्धान्तीः—केवळ देहावर बुद्धि ठेवून, कुठें श्रद्धा न ठेवून, इच्छेस वाटेल तसें वागणाऱ्या मनुष्यापेक्षां व्यवहारचातुर्य तरी त्यानें[3] येतें, इतक्याच पुरतें बरें मानलें आहे. किंवा छांदोग्यांतलि विरोचनाप्रमाणें देहाला जरी ब्रह्म समजलें, तरी भूचरी मुद्रेनें त्याचें ध्यान करून, किंवा दर्पणयोगानें ध्यान करून आलोकयोगांत जातां येईल, असा हा देहात्मभावनेचा थोडा उपयोग असल्या-मुळें, चार्वाकधर्माला बरें म्हटलें आहे; परंतु त्यांतील तत्वज्ञान दूषित आहे. त्यापेक्षां या मनुष्यकल्पित धर्मांत विशेष श्रद्धा आहे म्हणून तो विशेष आहे. ज्या धर्माचा आचार अज्ञातसिद्ध[4] असून सत्ववर्धक आहे, आणि तत्वज्ञान अबाधित असून धर्माचा व तत्वज्ञानाचा मेळ आहे, आणि तशीच परंपरा अविच्छिन्न कायम ठेवण्याचा ज्या धर्मांतील आचार्यांचा उद्योग झाला आहे, तो धर्म उत्तम गणला गेला आहे. तसा एक श्रौतधर्म आहे, हें ह्या सूत-

---

१ आपल्या इच्छेनें बनविलेला. २ ज्यास दुसरा आधार नाहीं. ३ चार्वाक मतानें. ४ मनुष्याला स्वभावतः न कळणारा.

संहितेंत श्लोकक्रमानें सांगतात:—

निर्मूलोऽपि स्वबुद्धयैव कल्पितोऽपि महर्षयः ।
देवताराधनाकारो धर्मः पूर्वोदिताद्वरः ॥ १४ ॥

निर्मूल म्हणजे ज्याला शास्त्रप्रमाण नाहीं असा. देवताकार म्हणजे तिफणी-पेक्षां कोणी तरी देव निराळा आहे अशा समजुतीचा. विष्ठामूत्रादि सर्वच निकृष्ट समजतात, म्हणून त्याला कोणी देव मानीत नाहींत. शिवांबुकल्पादि-कांत "मूत्रपानं शिवेनोक्तम्" इत्यादि अल्पमूत्रानें त्याणपिणें लिहिलें आहे, तें देव मिळण्याचें साधन समजून लिहिलें आहे; ईश्वर समजून लिहिलें नाहीं. ह्यांना देखील भागवत वगैरे ग्रंथांतील मी मागें एका कुसुमांत सांगितली आहे.

देवताराधनाकारान्निर्मूलाद् बुद्धिकल्पितात् ।
धर्माच्छ्रेष्ठः समाख्यातः समूलो धर्म आस्तिकाः ॥ १५ ॥

समूल म्हणजे विशेष पुरुषानीं घालून दिलेला असा; परंतु तो पुरुषही रानटी लोकांतलाच विशेष समजावा. हा धर्म पिशाचपूजादिरूप असतो; परंतु तंत्रोक्त पिशाचपूजा समजू नये. त्या पुरुषानें घालून दिलेली पिशाच-पूजा समजावी.

समूलेषु च धर्मेषु बुद्धागमसमन्वितः ।
धर्मः श्रेष्ठ इति प्रोक्तो धर्मतत्वविशारदैः ॥ १६ ॥
बुद्धागमोदिताद्धर्मादर्हागमसमीरितः ।
धर्मः श्रेष्ठ इति प्रोक्तो धर्मतत्वविशारदैः ॥ १७ ॥ अर्थ स्पष्ट—

बुद्धधर्माहून जैनधर्माचें श्रेष्ठतेचें कारण आतां सांगितलें आहेच.

अर्हागमोदिताद्धर्मात्प्राजापत्यागमोदितः ।
धर्मः श्रेष्ठ इति प्रोक्तः सर्वधर्मार्थवेदिभिः ॥ १८ ॥
प्राजापत्यागमे प्रोक्ताद्धर्माद्वेदविदां वराः ।
मया श्रेष्ठ इति प्रोक्तो धर्मो विष्ण्वागमोदितः ॥ १९ ॥

विष्णवागमोदिताद्धर्मादशेषादस्तिकोत्तमाः ।
शैवागमोदितो धर्मो वरिष्ठो नैव संशयः ॥ २० ॥
शैवागमोदितो धर्मो द्विधा पूर्वमुदीरितः ।
अधःस्रोतोद्भवस्त्वेक ऊर्ध्वस्रोतोद्भवोऽपरः ॥ २१ ॥
अधःस्रोतोद्भवाद्धर्मादूर्ध्वस्रोतोद्भवः परः ।
कामिकादिप्रभेदेन स भिन्नोऽनेकधा द्विजाः ॥ २२ ॥
अधःस्रोतोद्भवो धर्मो बहुधा भेदितस्तथा ।
ऊर्ध्वस्रोतोद्भवाद्धर्मात्स्मार्ता धर्मा महत्तराः ॥ २३ ॥
स्मार्तेभ्यः श्रौतधर्माश्च वरिष्ठा मुनिसत्तमाः ।
तेषां शाखादयः श्रेष्ठास्तेषां भस्मावगुंठनम् ॥ २४ ॥
रुद्राक्षधारणं चापि शिवाद्याख्याभिभाषणम् ।
शिवलिंगार्चनं भक्त्या शिवोऽहमिति भावना ॥ २५ ॥
शिवज्ञानैकनिष्ठस्य शुश्रूषा च विशिष्यते ।
तेषां वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यस्य निरूपणम् ॥ २६ ॥
वरिष्ठं सर्वधर्मेभ्यो ज्ञानं मोक्षैकसाधनम् ।
ज्ञानान्नास्ति परो धर्म इति वेदार्थनिर्णयः ॥ २७ ॥

(सूतसंहिता—यज्ञवैभवखंड—अ० २०)

अर्थ संस्कृतवेत्त्या पंडितांना माहित आहे, व मलाही माहित आहे. परंतु कंटाळा आल्यामुळें लिहीत नाहीं; व अर्थ स्पष्टहि आहे. येथें विष्णवागम म्हणजे नारदपंचरात्र किंवा भागवत समजूं नये, तर दुसरें कर्महीनागम[1] समजावें. याचा विशेष विचार पुढें सांगेन. अथवा सूतसंहिता शिवपुराण असल्यामुळें विष्णवागमाला न्यून सांगितलें आहे. असें विष्णुपुराणांत शिवालाही न्यून सांगितलें आहे. भागवतांत ज्ञानसमुच्चित[2] विष्णुभक्ति व सूतसंहितेंत ज्ञानसमुच्चित शिवभक्ति मुख्य सांगितली आहे, म्हणून अवांतर विरोध असला तरी मुख्यतः

१ कर्महीन शास्त्र. २ ज्ञानानें युक्त.

विरोध नाहीं. ह्याचाही विशेष विचार पुढें सांगेन. हे जे सर्व धर्म सांगितले, ह्या सर्व धर्मांत, हे असेचे असेच राहिल्यास, मनुष्यकल्पित धर्मांतील पुरुष, प्रारब्धविशेषावाचून, त्याच कमानें जात आहे असें गृहीत केलें तर, वैदिक धर्मांत येण्याला त्याला कल्पासारखा काळ लागेल, व इतर धर्मांला युगासारखा लागेल; आणि बौद्ध जैन तांत्रिक धर्मांना जन्मांतर लागेल. हा सर्व काल वैदिकधर्मयोग्यता येण्याचा आहे; कारण ज्या धर्मांत ईश्वर नाहीं, त्या धर्मांला प्रथम ईश्वरवादी व्हावें लागतें. हा विचार असो. संक्षेपानें ह्या सर्व धर्मांचा असा विचार करितां येईल. अदृष्ट व वासना धर्मानें उत्पन्न होत असतात, हें आम्हीं मागें सांगितलें आहे. अदृष्ट बाह्य चिन्हानें उत्पन्न होत असून, नीति वगैरे अंतश्चिन्हानें वासना उत्पन्न होत असतात. देहाश्रित धर्मानें बहुशः अदृष्ट होत असतें व अंतःकरणाश्रित धर्मानें बहुशः वासना होत असतात. हा क्षुल्लक आणि साधारण असा नियम आहे. ह्याचें मुख्य तत्व तर अंतःकरणाच्या तीव्र गुणसंक्रमणांत आणि तीव्र क्रियेंत आहे. आत्मा शुद्ध, बुद्ध, नित्य, मुक्त आहे. कांहीं धर्मांत देहचिन्हें उत्तम आहेत, व अंतःकरणचिन्हें मलिन आहेत. त्याचें अंतःकरणचिन्ह उत्तम केलें पाहिजे. कांहीं धर्मांत अंतःकरणचिन्ह उत्तम आहे, तर देहचिन्हें मलिन आहेत. कोठें निरात्मवाद आहे तर कोठें संशयवाद आहे. ह्या सर्व धर्मांची एकता ईश्वरप्रातिनिष्ठारूपानें एका श्लोकानें आर्यमहात्म्यांनीं केली आहे. तो श्लोक हाः—

> यं शैवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदांतिनो
> बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैय्यायिकाः ।
> अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः
> सोऽयं वो विदधातु वांछितफलं त्रैलोक्यनाथो हरिः ॥

ह्यांत वैदिक-अवैदिक मतांचा समन्वय झाला आहे. अर्थ स्पष्ट आहे. बौद्धांतील अंतःकरणचिन्हें उत्तम आहेत, परंतु निरात्मवाद व निरीश्वरवाद ह्या दोन कारणांमुळें वैदिक धर्माशीं त्याचा भेद आहे. जैनांत शून्यवादाचा व

वेदांतांतील ब्रह्मवादाचा थोडासा समन्वय योगवासिष्ठकारांनीं केला आहे.

वादी—वेदांती लोक आपल्या दृष्टीनें सर्वांचाच समन्वय करून घेतात, परंतु ते ते धर्मवेत्ते मानतात काय ?

सिद्धान्ती—कांहीं विचारी मानतातच. कथासरित्सागरांत नागार्जुन हे भगवान् बुद्धाच्या गतीला गेले असें स्पष्ट म्हटलें आहे.

अकार्यं मा कृथा राजन्न शोच्यो ह्येष ते सखा ।
नागार्जुनोऽपुनर्जन्मा गतो बुद्धसमां गतिम् ॥ ५३ ॥

(रत्नप्रभालंबकतरंग ७)

ह्या बौद्ध नागार्जुनानें देखील शून्यवादाचा व वेदांतांतील ब्रह्मवादाच समन्वय थोडासा मानला आहे.

सर्वालंबनधर्मैश्च सर्वतत्त्वैरशेषतः ।
सर्वक्लेशाशये शून्यं न शून्यं परमार्थतः ॥[1]

(अर्थ स्पष्ट) याप्रमाणें नागार्जुनाचें म्हणणें असून "आलोकमालकार" बौद्धाचेंही म्हणणें असेंच आहे.

विरुद्धत्वात्तमोवृत्तेर्नावकाशं ददाति या ।
साऽवस्था काप्यविज्ञेया मादृशा शून्यतोच्यते ॥ १ ॥
न पुनर्लोकरूढ्येव नास्तिक्यार्थानुपातिनी ।

(अर्थ स्पष्ट.) भगवान् बुद्धानें एकाच तत्वाचा बोध केला असून शिष्यांच्या बुद्धिभेदामुळें त्याचे चार प्रकार झाले, असें स्वामी विद्यारण्य सर्वदर्शनसंग्रहांत म्हणतात. बुद्धानें जो धम्मपदादि ग्रंथांत नीतिबोध केला आहे, तो संपूर्ण आर्यधर्मांत पूर्वीच संग्रहीत आहे, असा पंक्त्यनुसार मेळ पाडून देखील दाखविणें शक्य आहे. ह्याप्रमाणें जैनधर्माच्या "समयसारांत" वेदांताच्या ब्रह्माचा समन्वय झाला आहे.

" उदयति न नयश्रीरस्तमेति प्रमाणं ।

---

१ [illegible]दीपिकेंत नागार्जुनाच्या ग्रंथांतून घेतलेला श्लोक.

क्वचिदपि च न विद्मो याति निक्षेपचक्रम् ॥
किमपरमभिदध्मो धाम्नि सर्वंकषेऽस्मि-
न्ननुभवमुपयाते भाति न द्वैतमेव ॥"

ह्याचा स्पष्ट अर्थ मला ठाऊक आहे, परंतु तो करून देण्यास जैनशास्त्रांचें नय-निक्षेप इत्यादि पदार्थांचें ज्ञान करून द्यावें लागेल. त्यानें ग्रंथ फार वाढेल. म्हणून 'समाधींत आत्मप्रत्यय असून द्वैत कांहीं भासत नाहीं' एवढा भावार्थच सांगतों. पूर्वी म्लेच्छराजानें पाळलेले भागवत धर्म जर कोणी पाळील, तर तो याच जन्मांत आमचा उपदिष्ट होण्यास पात्र होईल. ईशपुत्रधर्माला भविष्यपुराणांतील न्यूहाचाराच्या द्वारानेंही उत्तम गति आहे. बौद्धांनीं बुद्धाला विष्णूचा अवतार समजलें पाहिजे. त्याविषयीं मेरुतंत्रांत असें सांगितलें आहे—

अथातः संप्रवक्ष्यामि बौद्धमंत्रं महाफलम् ।
सभ्यत्वान्न द्विजातीनामधिकारोऽस्ति कर्हिचित् ॥१३१४॥
वाममार्गरता विप्रा कुंडका जातिविच्युताः ।
हीना वैदिकसंस्कारैः प्रमादान्म्लेच्छतां गताः ।
गोलकाश्च तथा जात्या कायस्थादय एव च ॥ १३१५ ॥
बौद्धं विष्णुं समारभ्य भुक्तिं मुक्तिं प्रयान्ति ते ।
पतितानामयं मंत्रः संप्रोक्तः शरणप्रदः ॥ १३१६ ॥
नमो भगवते बुद्ध संसारार्णवतारक ।
कलिकालादहं भीतः शरण्यं शरणं गतः ॥ १३१७ ॥
आद्यैः पदैश्चतुर्भिश्च चरणद्वितयेन च ।
षडंगविधिराख्यातः सर्वेण व्यापकं चरेत् ॥ १३१८ ॥
पद्मे पद्मासनस्थं च ऊर्वोर्न्यस्तकरद्वयम् ।
गौरं मुंडितसर्वांगं ध्यानस्तिमितलोचनम् ॥ १३१९ ॥
पुस्तकासक्तहस्तैश्च नानाशिष्यैश्च शोभितम् ।
इंद्रादिलोकपालैश्च ताम्रवर्णाम्बरावृतम् ॥ १३२० ॥

एवं ध्यात्वा यजेत्पद्मे द्वात्रिंशद्दलसम्मिते ।
कर्णिकायां षडंगानि दले शिष्यान्यजेत्क्रमात् ॥ १३२१ ॥
मीनांकं ललितां वीरं योगिनीं ज्ञानदायिनीम् ।
सर्वज्ञं सुगतं बुद्धं पार्श्वनाथं तथागतम् ॥ १३२२ ॥
चार्वाकं धर्मराजं च जिनं पद्मावतीं तथा ।
कामिनीं च महामायां श्रीकृष्णं च विनायकम् ॥ १३२३ ॥
समन्तभद्रं वर्त्मार्षिं निधिचंद्रं मनोहरम् ।
षडभिज्ञं दशबलं शास्तारं श्रीधनं क्षयम् ॥ १३२४ ॥
दंडिनं मुंडिनं कान्तं श्रावकं लोकपोषणम् ।
तद्बाह्ये भूपुरे दिक्दान्तदस्त्राणि च पूजयेत् ॥ १३२५ ॥
वर्णलक्षं जपेन्मंत्री होमयेच्च घृतौदनम् ।
तुलसीमिश्रतोयैश्च भगवंतं प्रतर्पयेत् ॥ १३२६ ॥
परस्य दुःखकरणं मनसापि न चाचरेत् ।
एवं तु वर्तमानस्य वाक्सिद्धयादि प्रजायते ॥ १३२७ ॥
राजानो वशगास्तस्य नाशं यान्ति ह्युपद्रवाः ।
भूतप्रेतादिपीडायां महागदभये तथा ॥ १३२८ ॥

(मेरुतंत्रप्रकाश २६)

ह्या सर्व श्लोकांचें रहस्य इतकेंच आहे कीं, सकाम पुरुषानें बुद्धाचें सपरिवार पूजन करावें, निष्काम बौद्धानें केवळ हा मंत्रच जपावा, व बुद्धाचे ठिकाणीं विष्णुभावना करावी. आम्हीही बुद्धाला देव समजून नमस्कार करितों, तसा बौद्धही करतील तर या जन्मीं ते भागवत असून जन्मांतरीं ते पूर्ण भागवत होतील. वाममार्गी[1] लोकांनांही बौद्धमार्गानेंच जी गति सांगितली आहे, त्याचें कारण त्यांत अंतःकरणधर्म उत्तम आहेच हेंच आहे. यद्यपि बौद्धमार्गापेक्षां वाममार्गाला आर्य थोडेंसें विशेष मानतात, याचें कारण तत्-

---

१ शाक्तपंथी.

ज्ञानदृष्टीनें तो निरात्मवादाइतका किंवा स्याद्वादाइतका[1] वेदांशीं विरुद्ध नाहीं, परंतु आचारदृष्टीनें बौद्धाचारच त्यापेक्षां उत्तम आहे असें मी म्हणतों. कारण,

मद्यं मांसं च मीनं च मुद्रा मैथुनमेव च ।
एते पंच मकारा स्युर्मोक्षदा हि युगे युगे ॥

इत्यादि भयंकर प्रकार बौद्धधर्मांत नाहींत. बौद्धांना जर आर्यधर्मांत येण्यास जन्मान्तर लागेल असें कोणास म्हणणें असेल, तर वाममार्गीयांनाही तें लागलेंच पाहिजे असें मी म्हणतों. यवनमताचा व आर्यमताचा समन्वय करण्याचा प्रयत्न पंजाबांत नानकानें, हिंदुस्थानांत कबिरानें व महाराष्ट्रांत शेख-महम्मद यांनीं केलेला आहे तो असा--

राम रहिमा करिमा केशव अलख नाम सब एकहि है ॥
जिसको तुम बिसमिल्ला कहते वोहि विष्णु हमारा है ॥१॥

(कबीर)

हकला इलाहा इल्लल्ला । हजरत महम्मद रसुलल्ला ॥
या दोहों चरणांत पाहिजे ओळखिला । ईश्वर विश्वरूपें ॥६६॥
लाइला याची टीका अवधारा । नामरूपावेगळा ईश्वर स्मरा ॥
तेणें शीघ्र भवनदीचा फेरा । चुकेल बापा ॥६७॥
मुसलमान कहे जिकिर बुखानद । मऱ्हाटे म्हणती कथेचा आनंद ॥
परि दोहीं भाषांचा भेद । ईश्वर अल्ला जाणे ॥६८॥
ईश्वर म्हणजे विश्वंभर । दगडाचा नोहे ओळखा जाहीर ॥
ज्यापासून असंख्य अवतार । रामकृष्णादि जन्मले ॥६९॥
अल्ला म्हणजे आलिफ न्यारा । वाहनही निशिदिनीं अवधारा ॥
एकला एक जीवका प्यारा । गुफर रहिम ॥७०॥

(शेखमहम्मदकृत योगसंग्राम, प्रसंग १८)

याप्रमाणें कर्मपंथानें येण्याकरितां अदृष्टकारणत्वामुळेंच जन्मान्तराचेंच इत-

---

१ आत्मा असेल असा संभव आहे, हें मत.

रांना येतां येतें. भक्तिपंथांत तत्त्व मान्य करील तर कोणालाही येण्याचा अधिकार आहे. विश्वामित्राप्रमाणें तीव्र तप करून ब्राह्मण्य जसें याच जन्मांत मिळविणें सुलभ आहे, त्यापेक्षां तीव्र भगवद्भक्ति करून

याच जन्मांत ईश्वर मिळवणें

अधिक सुलभ आहे. कारण तपानें ब्राह्मणपणा मिळविण्यास योगसूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें जात्यंतरपरिणामाची जशी आवश्यकता आहे, तशी ईश्वर मिळविण्यास नाहीं. जेवण्याचा व लग्नाचा मात्र आग्रह करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. कारण त्याला क्रमिक सात्विक अदृष्टाची आवश्यकता आहे. गुणकर्मवर्णपक्षांत कांहीं हा विचार करण्याची आवश्यकता नाहीं. तें कांहींही असो. व्यर्थ जन्मवर्णपक्षाचा चित्तक्षोभ करण्यांतही कांहीं अर्थ नाहीं. शिवाय ज्यांना कर्मवाद मान्य आहे, त्यांना अदृष्टजन्य जात्यधिकार मान्य असलाच पाहिजे, पण गुणकर्मवादाचींही शास्त्रांत वाक्यें असल्यामुळें तोही असूं शकतो. आम्ही ' वर्णकुसुमांत ' तातांच्या वाक्यावरून जो जन्मपर निर्णय दिला आहे; त्याच वाक्यांचा अर्थ गुणकर्मपरही करतां येतो; परंतु ह्या संशयांत आम्हांला शिरून कांहीं करावयाचें नाहीं. गुण हे सत्य आहेतच व अदृष्टाप्रमाणें जन्म होतोच, तेव्हां

आर्यलोक कोणाच्या हातचें जेवीत नाहींत

तर दुसऱ्यानें पाहिजे असल्यास त्यांच्या हातचें जेवूं नये ! परंतु हठानें मात्र आर्यांना जेवावयास लावण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. ह्यांत उच्चनीचतेचा किंवा द्वेषाचा मुळींच भाग नाहीं. केवळ धर्माची आज्ञाच तशी आहे. जातिवादानेंच आम्ही दुसऱ्याला आपल्या जातींत जबरदस्तीनें घेत नाहीं. याचें कारण उच्चनीचभाव किंवा द्वेष नसून ज्या ज्या धर्मांचे जे जे लोक असतील त्यांनी त्यांनी आपला धर्मच तीव्रश्रद्धेनें पाळावा, म्हणजे जन्मांतरीं किंवा स्वर्गांत त्या सर्वांचा मेळ होईल. आज एक व उद्यां दुसरा अशा प्रकारचें धर्मांवर करीत आहे. कोणत्याच धर्मावर जर तीव्र श्रद्धा नसेल, व सर्वच धर्मांवर मृदु

श्रद्धा असेल तरी त्यानें आपापल्या धर्मांतच राहावें असें आम्ही म्हणतों; परंतु इतकेंच कीं, जसें आम्ही कोणाचा धर्म मोडण्याची मनानेंही इच्छा करीत नाहीं, त्याप्रमाणें आमचाही धर्म मोडण्याची कोणीं इच्छा करूं नये एवढीच विनंती आहे. आतां ज्यांची इतर सर्व मतावर मृदु श्रद्धा असून, आमच्या उपदेशानें भागवत धर्मावर तीव्र श्रद्धा होईल, त्यांनीं भोजनादि स्थानीं ऐक्य न करितां भजनादि स्थानीं खुशाल आमच्याशीं ऐक्य करावें; व भोजनादि स्थानीं ऐक्य करण्याचा आग्रह असल्यास जगन्नाथप्रसादाविषयीं थोडासा असूं शकतो. वर्णांचें तत्व कोणतेंही असलें तरी व्यर्थ समाजक्षोभ करण्याची आमची इच्छा नाहीं. याप्रमाणें प्राचीन आर्यमतास अनुसरून सर्व धर्मांचा हा समन्वित विचार मी केला आहे. आतां सर्वथा स्वमागाचा व स्वाहंकाराचा परित्याग करून, तीव्र-भक्तानें सर्वच भगवंताला अर्पण करील, तर कोणतेंही कर्म भागवतधर्मांत अंतर्भूत होतें हें आम्हीं वारंवार प्रतिपादिलेंच आहे.

आतां कोणी मग असें म्हणेल कीं, तुम्ही सर्व धर्मांना आपल्याकडे ओढूं पाहतां, तसे त्या धर्मांत कां जात नाहीं? तर आम्ही कोणाला ओढीत नाहीं हें आतांच सांगितलें आहे; व आमच्या धर्मांत सर्व धर्मांचीं[1] तत्वें संकलित झालीं असल्यामुळें, तीं सर्व आम्हांला प्राप्तच आहेत, त्यामुळें कोणापासून समजून घेण्याचीही अपेक्षा नाहीं.

' पुराणें क्षेपक ' याचें खंडण

वादीः—अहो ! एवढा समन्वय केला त्यापेक्षां पुराणादिकांना क्षेपक[2] मानलें असतें म्हणजे झालें असतें.

सिद्धान्तीः—तशानें ज्याला जें आवडत नाहीं तें तो क्षेपक मानील व मोठी अव्यवस्था होईल. जरी पुराणादि ग्रंथांत कोठें कोठें क्षेपकाभास होतो, त्याचा कार्यकारणविचारानें समन्वय होत असल्यामुळें व ते पुराणऋषि आणि

१ आर्यधर्माची महती यांतच आहे. २ इतरांनीं भेसळ केलेले असे भाग.

आचार्य दिव्यदृष्ट्यादिसामर्थ्येंकरून अस्मद्विशिष्ट[1] असल्यामुळें त्यांच्या वाक्याचें तात्पर्यच आम्हांला मान्य आहे. परंतु आम्हांला विचारांत असणाऱ्या आमच्या-पेक्षांही न्यून दिसत असणाऱ्या तुझ्यासारख्या वादीचा क्षेपकवाद घेऊन आम्हीं आपली स्वधर्मनिष्ठा कां दवडावी? हेंच श्रीशांकरमताचें सहिष्णुत्व आहे; व त्याच मताचे आम्ही भागवत आहोंत. " मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्ते " इत्यादि वाक्यांनीं त्यांनीं मधुराद्वैत गुप्तरूपानें दाखविलें असल्यामुळें श्रीभगवत्पूज्यपादचरणाचा वियोग निमिषभर सहन करण्याची आम्ही इच्छा करीत नाहीं. यद्यपि भविष्यपुराणांत

रामानुजांनीं शंकराचार्यांना जिंकिलें

असें आहे; तथापि तें ज्ञानपक्षांत नसून उपासनापक्षांत लिहिलें आहे. तेव्हां उपासनेची प्रशंसाच त्या आख्यायिकेचा अर्थ आहे; किंवा अन्यकल्पांतील ती कथा आहे. या कल्पांतील शंकराचार्य व रामानुजांच्या ऐतीह्य काळांचा मेळ नाहीं. भविष्योत्तरपुराण वाचून पाहिल्यास अनेक कलियुगांची माहिती एकदम दिली आहे असें दिसून येईल, व महाभारतांतर्गत शांतिपर्वांतील मोक्षधर्म वाचून पाहिल्यास व्यासांना मागच्या पुढच्या हजारों कल्पांचें ज्ञान आहे हें दिसून येईल. तेव्हां भलत्याच एखाद्या शंकराचार्यांचा व रामानुजांचा वाद भविष्यपुराणांत सांगितला आहे असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. किंवा शिवविष्णुपुराणांची परस्परनिंदा जशी विधेयस्तुत्यर्थ आहे, त्याचप्रमाणें शंकराचार्य शंकराचा अवतार प्रसिद्ध असून, रामानुजही शंकराचाच अवतार असें भविष्यपुराणांत सांगितलें आहे. तेव्हां आपलाच आपण शिष्य व आपलाच आपण गुरु, आपल्यांतच आपली जीत व आपल्यांतच आपली हार ती काय होणार! महादेवाला आपलें सामर्थ्य दाखवावें म्हणून योगिनींनीं पार्वतीला [illegible] देऊन तिला शिजवून महादेवाला खाऊं घातलें अशी कथा वासिष्ठांत आहे.

अस्मानुमापतिर्देवः किं पश्यत्यवहेलया ॥ २७ ॥

१ आमच्याहून

प्रभावं दर्शयामोऽस्य पुनर्नास्मांस्त्वसौ यथा ।
दृष्टमात्रमहाशक्तिः करिष्यत्यवधीरणम् ॥ २८ ॥
इति निश्चित्य ता देव्यो विवर्णवदनांकिताम् ।
उमामेव वशीकृत्य प्रोक्षयामासुरादृताः ॥ २९ ॥

(योगवा. निर्वाणप्रकरण पूर्वार्ध अध्यायं १८)

ददुरोदनतां यातामीश्वराय प्रियामुमाम् ॥
भोजनाय महामाया देव्यस्ताः शूलपाणये ॥ ७ ॥

(निर्वाणप्रकरण अध्याय १९)

आपला आपल्यांत शाप संभवनीय नाहीं, म्हणून ही केवळ शक्तीची लीला आहे असा आशय मूळकारांनीं व टीकाकारांनीं तेथेंच दाखविला आहे. याप्रमाणें रामानुज व शंकराचार्य दोघेही एकाचेच अवतार असल्यामुळें ही केवळ त्यांची लीला होय असें मी म्हणतों. पुन्हा त्यांचा जो वाद झाला आहे, तो सर्वशास्त्रांमध्यें शिव श्रेष्ठ आहे कीं विष्णु श्रेष्ठ आहे अशा प्रकारचा झाला आहे; विशिष्टाद्वैत व केवलाद्वैत यांविषयीं त्यांत चकार शब्द देखील नाहीं. ह्याविषयीं माझ्या म्हणण्याची सत्यता पटण्याकरितां भविष्यपुराणान्तर्गत प्रतिसर्गपर्वाच्या चतुर्युगखंडांतील चतुर्थखंडाच्या चौदाव्या अध्यायांतील श्लोक ८९ पासून १२३ श्लोकांपर्यंत विषय पहावा. ग्रंथविस्तारभयास्तव मी येथें लिहीत नाहीं. आतां कोणी आग्रहच करील तर त्यालाही माझा असा आग्रह आहे कीं, हे शंकराचार्य तरी कोणी शैव असतील, किंवा रामानुज तरी निराळे असतील. कारण आमच्या शंकराचार्यांनीं शैवांलाही जिंकिलें होतें, अशी शांकरदिग्विजयांत कथा आहे, व रामानुज हे शेषाचे अवतार होते असें विशिष्टाद्वैतवादी लोकांच्या प्रपन्नामृतांत म्हटलें आहे. तेव्हां आग्रहानें म्हण किंवा अनाग्रहानें म्हण, भविष्यपुराणाच्या वादाशीं व केवलाद्वैतविशिष्टाद्वैतवादाशीं कांहीं संबंध नाहीं. म्हणूनच तुम्ही दुसऱ्याच्या मतांत कां जात नाहीं, या तुझ्या विचाऱ्यांत रामानुजमताचा आम्हीं स्वीकार करावा असें जें इंगित होतें, तें अर्थातच

ह्या उत्तरानें तुला सोडून दिलें पाहिजे.

ह्याप्रमाणें वादीनें शिष्यत्वाला प्राप्त होऊन थोडें मौन धरिलें असतां सिद्धान्ती म्हणतात, प्रथमपासून या २० व्या कुसुमांत* प्राचीन आर्यग्रंथांना अनुसरून सर्व जगांतील धर्मांचा व आर्यधर्मांतील अंगांचा समन्वयपूर्वक व अभीष्टतापूर्वक तावदत्त[1] स्फूर्त्यनुसार, किंवा ती संपूर्ण स्फूर्ति हृदयांत साठवितां आली नसल्यास यथाशक्ति म्हणा, मीं संपूर्ण विचार केला आहे. मनुष्य नित्य चुकीला पात्र आहे. श्रुतिविरुद्ध स्मृति देखील प्रमाण होऊं शकत नाहीं, तेथें माझें वाक्य प्रमाणच झालें पाहिजे असें मी कोण्या तोंडानें म्हणूं ? परंतु मला माहीत नाहींत अशा वासुदेवानंदादि कांहीं महात्म्यांवांचून दुसऱ्या सर्वांविषयीं स्वामी तुलसीदास महाराजांनीं म्हटलेलें वचन मी येथें लिहून ठेवतों.

यहि पै जो कोइ करि है शंका । सो मोहिते अति जडमति रंका ॥

स्वसंप्रदायविशेष

ओव्याः—आतां स्वसंप्रदायविशेष । पूर्वार्धांतीं सांगूं सुरस । कीं नियम इच्छिणारास । पुढील गती ॥ ४०९ ॥ वचन यथाशक्ति अनुकरावें[2] । ग्रंथ-वचन अप्रमाण न धरावें[3] । पांडित्य तरी परिहरावे । असले विरोध[4] ॥ ४१० ॥ धर्मद्वेष करूं नये । धर्मांतर करूं नये । समाजक्षोभ करूं नये[5] कांहीं केल्या ॥४११॥ अहमनधिकारिणि[6] कूटार्थोपदेष्टा[7] स्यामिति । प्रतिज्ञा करावी गुरुआज्ञापुरती । कूटार्थोपदेशरीती । तीही सांगूं ॥ ४१२ ॥ जैसें कां कलिमल । भलते मागती वेदोक्त । तैं तयांसी निश्चित । ऐसें म्हणावें ॥ ४१३ ॥ ते म्हणती आम्ही ब्राह्मण । तयां म्हणावें तुम्ही साचचि ब्राह्मण । कल्पादी कृतयुगीं ब्राह्मण । सर्वचि होते भारतवचनीं ॥ ४१४ परि तुमचा संस्कार-

---

१ श्रीज्ञानेश्वरांनीं दिलेल्या. २ ग्रंथवचनांप्रमाणेंच वागावें. ३ ग्रंथवचन मिथ्या म्हणूं नये. ४ पांडित्य अंगीं असल्यास, त्यायोगें असलेले विरोध टाळावे. ५ जातिभेद मोडण्याच्या नादानें. ६ अनधिकाऱ्यास. ७ कूटार्थ [illegible] पुढेंच दिला आहे. * अध्यायांत.

लोप झाला । प्रायश्चित केलें पाहिजे तयाला । यास्तव थोडासा संस्कार जयां- मध्यें उरला । त्यांचाची पक्ष उचलावा ॥ ४१५ ॥ पतित झालिया वह्निनी । सर्व कुळ सांडिती काय कोणी । तेवि ससंस्कार पतित असलिया मनीं । तरि व्यक्तिद्वेषें जातिद्वेष न करावा ॥ ४१६ ॥ आपणाचे संस्कार सोडिले । या- करितां पाहिजे प्रायश्चित केलें । त्यामाजीं पाहिजे आणिलें । गुणाचि आधीं ॥ ४१७ ॥ म्हणोनि व्यक्तिद्वेषें ब्राह्मण्य न दूषावें । प्रथम एवढेंचि करावें । इत्यादि वचनीं चालतां रें । लिंगधारण[1] न करितां ॥ ४१८ ॥ हा सर्वथा कूट उपदेश नाहीं । परि अर्धकूट[2] पाही । ऐसेंचि मेरस्यादी लवलाही । करावें सकळ ॥ ४१९ ॥ रोगी आणि म्हातारा । नपुंसक तिसरा । चवथा समा- धिस्थ बरा । हिमालयस्थ मात्र ॥ ४२० ॥ हे चवघे वेगळे करोनी । सर्व माझिया संप्रदायजनीं । विवाह करावा निश्चयें करोनी । संन्यास कदा घेऊं नये ॥४२१॥ जयास वाटे ब्रह्मचर्य पाळावें । त्यानेंही लग्नचि करावें । अपत्य झालि- याही असावें । वृद्ध तोंवरी स्त्रीसवेंचि ॥४२२॥ स्त्रीगमन असूं द्यावें अधीन । परि न रहावें स्त्रियेविण । चित्ताचा विश्वास धरून । मत्संप्रदायिकीं वागूं नये ॥ ४२३ ॥ प्रयत्नाचा विश्वास धरावा । परि मनाचा विश्वास न करावा । मजविषयींही पाळावा । हाचि नियम ॥ ४२४ ॥ मीही प्रवर्तलिया परस्त्री- गमनीं । तरी निरोधावें मजलागोनी । परि जाऊं नये सोडोनी । मम मार्गातें ॥ ४२५ ॥ गोरक्षें मत्स्येंद्रा पद्मिनीपासूनि सोडविलें । परि नाथसंप्रदाया नाहीं त्यजिलें । तैसे मियांही विपरीत केलें । तरी मज दंडावें मत्संप्रदायिकीं ॥ ४२६ ॥ संप्रदायिक कोणी चुकतां । तरी माझा दंड साहावा सर्वथा । एवं गुरुशिष्यव्यवस्था । पुढेंही क्रमावी ॥ ४२७ ॥ परि सोडूं नये संप्रदाय । श्रद्धानाश दुःखद होय । चित्त रक्षायाची धरावी सोय[3] । हा निश्चय सांगतों मी ॥ ४२८ ॥ मज पूर्वीं स्त्रीगमनादि पापें घडलेंतीं । हें स्मरोनि सांगतों

१ भस्मादि चिन्हें, ब्राह्मण्याचीं. २ थोडासा गूढार्थाचा. ३ संप्रदाय हें चित्त आवरण्याचें एक साधन आहे.

तातांप्रति । परि पुढें न घडावेत हा चित्तीं । निश्चयही आहे ॥ ४२९ ॥ हें नाहीं सांगत निरहंकार होवोनि । सांगत आहे चित्ताची कहाणी । म्हणोनि सावध रहावें सकळांनीं । मजविषयीं स्त्रियांनीं विश्वासू नये ॥ ४३० ॥ एवं विश्वास न धरावा । परि मार्गही न सोडावा । कारण संप्रदाय माझा बरवा । श्रीकृष्णभक्तिवर्धक ॥४३१॥

परस्त्रीतें म्हणतां माता । चित्त लाजवितें चित्ता ॥१॥
काय बोलोनिया तोंडें । मनामाजी कानकोंडें ॥२॥
धर्मधारिष्ट गोष्टी सांगे । उष्ट्या हातें नुडवी काग[1] ॥३॥
जें जें कर्म वसे अंगीं । तें तें आठवे प्रसंगीं ॥४॥
बोले तैसा चाले । तुका म्हणे ते अमोल ॥५॥

(तुकारामगाथा अ० ३०६०)

या अभंगांतील बहुतेक पहिलें । चरण माझेठायीं सत्यत्वा आलें । आतां प्रक्रिया यांतुनि जे बोलें[2] । ते आणिजे ध्यानीं ॥ ४३२ ॥ जयांची माझेठायीं वात्सल्यभक्ति । तिहीं कुमार्गी जातां निरोधावें मजप्रति । आणिक कुमार्गीं जातां निश्चितीं । निरोधीन मीही तयां ॥ ४३३ ॥ या रोधारोधींत शिष्य वा गुरु मरो । किंवा जग हें आघवें सुधरो । परि संप्रदाय सदा अनुकरो । मज-सहित ममानुयायी जन ॥ ४३४ ॥ मनुष्यांमाजीं पाहतां । मज सत्यचि नाहीं कोणी शिकविता । ग्रंथ वाचवोनि[3] तत्वतां । लिहिला अर्थ हेंही सत्य ॥ ४३५ ॥ परंतु अचाट माझी बुद्धि । वाचकांसही[4] न कळे जो विधि । तो आकळूनिया आधीं । समन्वयीं ठाके ॥ ४३६ ॥ कांहीं अधीतही[5] वाचक मज मिळाले । मजपरीस संस्कृत शिकले । परि तिहीं वाचितां, अर्थ सांगितले । निर्भ्रम म्यांचि तद्ग्रंथींचे ॥ ४३७ ॥ एवढाचि मज ग्रंथीं विशेष । एरव्हीं वाचकोपकार निःशेष । संशय राहूं नये कवणास । यास्तव

१ कावळा. २ मी बोलतों. ३ लोकांकडून वाचून घेऊन. ४ स्वतः ग्रंथ वाचणारास. ५ विद्वान्.

तात स्मरोनि लिहिलें हें ॥ ४३८ ॥ रूपावळीची पूर्ण विभाक्ति । गुरुपदसाक्ष ठाउकें नाहीं मजप्रति । परि महाभाष्यांतीलही[1] विरोधाविरोधगति । महाराष्ट्रभाषेंत सांगूं शकें ॥ ४३९ ॥ ही मज मति कैसी मिळाली । ते तातकरणी[2] तातांसाचि भली । बहु काय, जिहीं मज किंचित् विद्या शिकविली । तेही म्यां शिष्य केले स्वबुद्धीनें ॥ ४४० ॥ धर्मविचाराच्या ठायीं । मज भ्रम नुपजे सर्वथा कांहीं । गुणदोषविचार महंतांचाही[3] । सत्यवतीकुमरासम[4] पुढें ठाके ॥ ४४१ ॥ मनुष्यांत जे जे गुरु केले । तेथ माझें समाधान नाहीं झालें । चतुरक्षरी[5] देऊनि अंगिकारिलें । तातें, एवढें मात्र सत्य ॥ ४४२ ॥ इतुका उनाड असूनि पोटीं । तातें अंगिकारिलें शेवटीं । येणेंचि विश्वास हृदयसंपुटीं । कीं मधुराद्वैत चालवील प्रभु ॥ ४४३ ॥ जो गलितकुष्टें प्रवर्तला आत्मघाता । तयासी अश्विनीकुमार भेटले अवचिता । तरी कोण न अनुमानील चित्ता । कीं ययाचा झाला आतां अभ्युदय ? ॥ ४४४ ॥ तैसे माझे अपराध अनंत । परि शेवटीं उपदेशी तात । येणेंचि विश्वासिलें चित्त । मधुराद्वैत अक्षय माझें ॥ ४४५ ॥ वाचकीं वाचूनि दाखविलें । गुरुकृपाबुद्धि म्यां अर्थ लिहिले । म्हणूनि अप्रमाण झाले । न म्हणावे कोणी ॥ ४४६ ॥ श्रीतुकारामाचीही ऐसीच उक्ति । ते प्रमाण सांगूं श्रोतयांप्रति । सावधान होवोनि चित्तीं । अभंगरीती ऐकावी ॥ ४४७ ॥

* " संवसारें जालों अतिदुःखें दुःखी । मायबाप सेखीं क्रमिलीया ॥ कांहीं पाठ केलीं संतांचीं उत्तरें । विश्वासें आदरें करोनिया ॥ सत्यअसत्यासी मन केलें ग्वाही । मानियलें नाहीं बहुमत ॥ मानियेला स्वप्नीं गुरूचा उपदेश । धरिला विश्वास दृढ नामीं ॥ यावरी या झाली कवित्वाची स्फूर्ति । पाय धरिले चित्तीं विठोबाचे ॥ निषेधाचा कांहीं पडला आघात । तेणें मध्यें चित्त दुखविलें ॥ " इत्यादि असलेल्या तुकाराममहाराजांच्या गोष्टी

१ शांकरभाष्यांतील. २ श्रीज्ञानेश्वरांच्या कृपेचें फळ. ३ मोठमोठ्यांच्याही चुका. ४ व्यासांप्रमाणें. ५ मंत्र. * (तुकारामगाथा ४०४९)

व माझी स्थिति समान आहे, परंतु मी तुकाराममहाराजांसारखा महात्मा नाहीं. तथापि तुकाराममहाराजांच्या चरणरजाच्या लक्षांशाइतकी तरी माझी कविता प्रमाण आहे. ज्याला तो रजाचा लक्षांश प्रमाण आहे, त्याला माझी कविताही प्रमाण असलीच पाहिजे. थोडीशी काहीं त्यांना संतांची उत्तरें पाठ केलीं होतीं, मीही काहीं जणांकडून वाचून घेतलें. या दिग्दर्शनावरून माझ्या स्थितीचें अनुमान करावें. बुद्धिस्वातंत्र्य त्यांनाही आहे. याप्रमाणें माझी पारमार्थिक व सांसारिक स्थिति आहे. त्यांत मागें झालेल्या सांसारिक चुकांचीही सर्वांनीं क्षमा करावी. कांहीं कारणामुळें प्रतिनिधीच्या कोठून व्यवहारी भाषा शिकण्याचा प्रसंग आल्यास त्या शिकविण्याच्यानें संप्रदायभंजक होऊं नये. उलटा व्यवहार जसा आपण अर्पण केला आहे, त्याप्रमाणें व्यावहारिक विद्याही अर्पण केल्या आहेत असें समजावें. किंवा अभिमान सुटतच नसल्यास "अथवा विषया विद्या" अशी तरी कल्पना करावी. चांगदेव ज्यांच्यापासून प्रथम योगादिक शिकले, तेच गुरु पुढें त्यांचे शिष्य झाले. याचा विशेष विचार उत्तरार्धांत दीक्षासमयीं गुरुशिष्यनिर्णयांत करीन.

सांप्रदायिकांनीं कसें वागावें ?

ओव्या—मागें जाहले ते गेले । पुढें मज सांप्रदायिकीं पाहिजे सांभाळिलें । आणि मियांही तयांसी रक्षिलें । पाहिजे प्रसंगें ॥ ४४८ ॥ अथवा ताताांवरी विश्वास । मी ठेवून राही एकांतास । जनीं परी संप्रदायास । प्रेरावें। सज्जनीं ॥ ४४९ ॥ वाटेल तो करावा यत्न । शक्य तितुकें करावें धेनुपालन न होईल तरी मासीं पण[1] । धेनुरक्षणसमाजा[2] देत जावा ॥ ४५० ॥ अथवा [illegible] देवडें । अवश्य देयावें फुडे । जेवणापूर्वीं रोकडें । धेनुग्रास द्यावें ॥ ४५१ ॥ संस्कृतभाषाशास्त्रपंडित । बुद्धीविण वाद करूं नये किंचित् । [illegible] सुलभ कळेल अर्थ । ऐसें कीजे ॥ ४५२ ॥ माझें ऐसें आहे मत । कीं समान[3] मूर्ख आणि पंडित । एक ब्रह्मज्ञानी मात्र विशेषत । अथवा

1 [illegible]. 2 गोरक्षणकार्यास. 3 'समान' पाहिजे वाटतें.

बोधी ॥ ४५३ ॥ [illegible]पट निघतें म्हणून । अग्नि आहे हें म्हणती स्त्रियाही आपण । आणि ‘ पर्वतो वन्हिमान् धूमत्वात् ’ हें पंडितांचें वचन । यांत विशेष काय ? ॥ ४५४ ॥ जो ब्रह्मज्ञानी झाला । जेणें षड्रिपुसमुदाय रोधिला । तोचि एक विद्वान [illegible] । [illegible] ते मूर्ख ॥ ४५५ ॥ केवळ शब्दमात्र पाठ म्हणती । आणि अर्थ [illegible] सर्वथा नेणती । ऐसा चतुर्मासी मजप्रति । पडला प्रसंग ॥४५६॥ [illegible] अर्थ विचारिता । न धातुचि[1] विचारिती तत्वतां । म्हणोनि वाद करि[illegible] । सभामाजीं सार्थ कथा ॥ ४५७ ॥ कित्येक लेखी उत्तर न देती । केवळ शब्दावरी वाद करिती । [illegible] मती । व्यर्थ प्रसक्ति[2] करूं नये ॥ ४५८ ॥ [illegible] समोरून । न जाणें हैंचि मलेषण । [illegible] तुकारामादिकांचाही ॥ ४५९ ॥ “ वेदाचा तो अर्थ आम्हांसीच ठावा इतरांनीं वाहावा भार माथां ” । एवढी ज्याची विद्वत्ता । [illegible] कंटाळले तत्वतां । भांडाळखोरीं ॥ ४६० ॥

पाखंड्यांनीं पाटीं पुरविला धुमाळा । तेथें मी विठ्ठला काय बोलों १
कांद्याचा खाणार चोजवी[3] कस्तुरी । आपण भिकारी अर्थ नेणे ॥२॥
न कळे तें मज पुसता छळुनी । लागतां चरणीं न सोडिती ॥ ३ ॥
तुझ्या पायांविण दुजें नेणें कांहीं । तूंचि सर्वांठायीं एक मज ॥४॥
तुका म्हणे खाळ पडो त्यांच्या तोंडा । किती बोलों भांडां वादकांशीं ५

(इंदिराप्रेस कॉपी, अभंग १०९)

एवढी आपुली कर्मकथा । सांगितली याचि अर्था । कीं संपूर्ण समाधि साध्य नसतां । मध्यम मार्गें चालावें ॥ ४६१ ॥ भगवी करोनिया छाटी । भिक्षा मागूं नये तंबाखूसाठीं । आवडी भजावा जगजेठी । तो उपेक्षील हें पोटीं आणूंचि नये ॥४६२ ॥ एवं परस्त्रीसंबंधीही व्यवस्था । इतर स्थानीं वर्तवां । आपुली किंचित् जाणीव न मिरवितां । मानावें सर्वथा मम वचन ॥ ४६३ ॥ ज्यास अनुयायी होणें । तेणें ऐसें साच करणें । संन्यास आश्रमादि रक्षणें ।

१ शब्दाची व्युत्पत्ति. २ आसक्ति. ३ चोज=किंमत करणी.

तेंही सांगूं ॥ ४६४ संन्यासाची इच्छा होतां । तरी आपुली काष्ठप्रतिकृति करूनि तत्वता । तयासी संन्यास देऊनी पुजावी सर्वथा । संन्यासागमरक्षणार्थ ॥ ४६५ ॥ पुढें मरुदेवापि येती स्पष्ट । तेव्हां तयां निगमपुराणांश न दिसावा नष्ट । म्हणोनि निगमपुराणें रक्षणीं कल्पितादि सुप्रतिष्ठ । उपाय करावे ॥ ४६६ ॥ परि अशक्तें सदाचार न घेयावा । साचार पुतळा करूनि पुजावा । मंत्रांश बुडों न देयावा । निगमपुराणांचा ॥ ४६७ ॥ ग्रंथाध्ययन करितां बरवें । पवित्रापवित्र विभागावें । लौकिक संस्कृत शिकवावें । चतुर्वर्ण स्त्रीपुरुषां ॥ ४६८ ॥ पेसंडीतें मानूं नये । भेसंडीतें सांडूं नये । चरणचारी सोय । करीत जावी ॥ ४६९ ॥ मित्रावरीही मित्रता करावी । ईश्वर आणि गुरुकास धरावी । निज सद्वर्तनेंचि सभ्यता समजावी । गदोपचिति[1] गणावी विधर्मी भोम्या ॥४७०॥ विस्फोट[2] अंगीचा फोडावा । तेवी सधर्मी कुहकी[3] दंडावा । अधीनकमानदानें न गणावा । सुसभ्यपणा ॥ ४७१ ॥ भेसंडीचिया अर्था । गुरु करावें शिवसुता । तेथ पापाची वार्ता । कवण म्हणे ॥ ४७२ ॥ परि मात्र ते आपदीं । सदा वा असावी सद्बुद्धि । दरिद्रें असालागीं संधी । पेसंडीसी करूं नये ॥ ४७३ ॥ आपुला घराऊ करावा । परावा घराऊही सोडावा । विरोदा अवश्य जोडावा । आपुले घराऊ मिळणीं ॥ ४७४ ॥ उगाचि एकंकार करूं नये । अति जातिहावेही[4] भरूं नये । नाम केल्यावीण मरूं नये । भेसंडींत कांहीं तरी ॥ ४७५ ॥ स्त्रियांवरी उत्तम प्रेम करावा । परि विश्वास कधीं न धरावा । विधर्मी श्रीमान् नम्रावा । स्वाम्युपदेशें ॥४७६॥ परकर विनणें शिकावें । ते मोतिया ऐसे करावे । धर्में अंगुष्टा उद्धरावें । बिरेलपणें आपदीं ॥४७७॥ भेसंडीतें विखें । धर्मोत्सव हिंसा केवि ओळखे । संतोषीत येणें सुखें । म्हणावेत शिवकृष्ण ॥ ४७८ ॥ कूटार्थोपदेशें ऐसे । अया तयाचे उपास्यें । मधुराद्वैतवेषें । रंगवावें ॥ ४७९ ॥ रंगवितां आपुले झाले । तरी ते कृष्णीं मिळवावे भले । नातरी सम्मतीसी आणिले । एवढें

१ आजारी पडणें. २ फोड झालेला. ३ कबाड. ४ जातीच्या अभिमानास.

घुरे ॥४८०॥ परि भेसंडी मोडेल ऐसा । परधर्म करूं नये हिरासा । गद्यपद्य प्रति सारसा । पेसंडीविशेषा उपाय कीजे ॥ ४८१ ॥ जैसी होवी कामी । ते निश्चयें कचानुगामी । तेवि सुखदुःखाच्या ऊर्मी । आत्मग्रामीं सखाव्या ॥ ४८२ ॥ औषधीसिद्धि जयाकडे । योगभाष्यकृत् वदवी रोकडे । ते तेथोनि संपादूनि फुडे । द्यावें बळ घडफुडें गुरुदान ॥ ४८३ ॥ जो उपाधि आपुली निवारी । तो शत्रुही जावो मोक्षपुरीं । ऐसा आशिर्वाद कुसरीं । देत जावा ॥ ४८४ ॥ विशेष एकनयनागमीं[1] मिळे । येथ दिशामात्र उजळे । बहुत करावे सोहळे । हरिहरमंदिरादिकांचे ॥ ४८५ ॥ नैय्यायिक प्रत्यक्षखंड वाढवावा । तेणें योगभाष्यवचनभाग अनुभवावा । ऐसाचि व्यवहार करावा । धर्मनिष्ठ होवुनी ॥४८६॥ बुद्धिमान् बुद्धिमती । कराव्या प्रीतिविवाहस्थिति । म्हणजे वेदपुराणविधि करावा निगुती । परि विशेष छत्तीस गुणादि भ्रांति पडूं नये ॥ ४८७ ॥ कुरूप सद्गुणी कामिनी । तरी ते सोडूं नये निर्वाणीं । दुर्गुणी सुरूप म्हणोनि । अंगिकारूं नये ॥४८८॥ पिकदाणीच्या रूपासाठीं । सांडूं नये धनरक्षक लोहपेटी । अति सुरूप आणि कर्कशा पाठीं । लावूं नये ॥ ४८९ ॥ जेणें शरीराचा होय चुरा । ऐसा जुना व्यापार नाहीं बरा । आणि पतिपत्नीप्रेम मोडे साजिरा । ऐसा नवा व्यापार करूं नये ॥ ४९० ॥ शिक्षक अनुभवी जुनाचि पहावा । वृषभ किंवा शिष्य उत्तम नवा । विचारें आळस भरूं न द्यावा । शरीरामाजीं ॥४९१॥ देहशक्तीनें मनस्थैर्य न मोडावें । लागटपणें मित्र न जोडावे । घरीं आलिया न दवडावें । सज्जन पुरुषा ॥४९२॥ प्रसंगीं औषध होय विष । म्हणोनि निरुपयोगी न म्हणावें कवणास । परंतु योजना करणें बुद्धीस । आपुल्या शिकवावें ॥ ४९३ ॥ आपण परतंत्र होऊं नये । दुजिया परतंत्र करूं नये । स्वातंत्र्याहंकारें भरूं नये । आडदांडसें ॥ ४९४ ॥ एकांतीं स्त्रियेशीं प्रेम करावा । परि एरव्हीं आज्ञेनें उपदेश करावा । योग्य मंत्र[2] न निवारावा[3] । स्त्रियेचा वा कैंकुराचाही ॥४९५॥

---

१ या नांवाचे ग्रंथांत. २ विचार, सल्ला. ३ टाकावा.

संस्कृत, स्वभाषा, राजभाषा, तिन्ही । आपण शिकाव्या आणि शिकवावी गृहिणी । कन्या शिकवाव्या मातेकडूनी[1] । आणि लहानपणीं पुत्रही ॥ ४९६ ॥ अधिक आल्याविण बोलूं नये । गुण कोणाचा सांडूं नये । कार्याविण बोलूं नये । मार्गे वर्म कोणाचेंही ॥४९७॥ कला बहुत शिकावी । योग्य उपयोगा आणावी । परि कलोपयोगाधीन न करावी । वृत्ति कदा ॥ ४९८ ॥ सुयंत्र हल[2] नाहीं । म्हणोनि शेत न सांडावें कहीं । ईर्षा असावी कारणाविषयीं । फलाविषयीं नसावी ॥ ४९९ ॥ रुक्माबाई करिते उत्तम पक्वान्न । म्हणोनि राधाबाईनें न न्यावें चोरून । स्वयंपाक मात्र उत्तम तिजकडून । अधिक ईर्षेनें शिकावा ॥ ५०० ॥ व्यसन लागूं देऊं नये । परि व्यसनसाक्ष सोडूं नये । दंभाचारें होऊं नये । विख्यात जगीं ॥५०१॥ पोट भरावयासाठीं । जरी विद्यापरीक्षा दिधल्या कोटी । तरी कार्यकर्त्यानें तयांपाठीं । लागूंचि नये ॥ ५०२ ॥ भल्याचें वचन खंडूं नये । भांडाळासी तंडूं नये । चातुर्य तंव सोडूं नये । कुंटिणीचेंही ॥५०३॥ मग्न अंतरीं असावें । तेणें जनीं उदास दिसावें । महत्कार्य न पुसावें । कळल्यावरी बहुतांतें ॥ ५०४ ॥ क्षुल्लक कार्याचिया वार्दी । क्षुद्र[3] गुंतवावे त्रिशुद्धि । आपण संवेशवावी[4] बुद्धि । महत्कार्यीं ॥ ५०५ ॥ जे कां आळशी तमोगुणी । विश्वासतील आपुल्या वचनीं । तयांसी करावें रजोगुणी । करोनि उपाय भलताही ॥५०६॥ जे का रजोगुणी वेडीं । तयासी योजावो भेसडी । जे शांत रजोगुणी फुडी । तयांसी करावें सत्वनिष्ठ ॥ ५०७ ॥ तीव्र संवेगिया क्रम नाहीं । क्रम मध्यमार्थेचि पाही[5] । ओळखोनि ठेवावें उपायीं । जेथींचें तेथ ॥५०८॥ कोणासी अपाय करूं नये । परि आपणाही अपाय होऊं देऊं नये । सामोराविण धरूं नये । मागें द्वेष निकामी ॥ ५०९ ॥ विष्ठेंतूनही सोनखत घेवी । मघार्थी[6]

---

1 स्वतः बापानें मुलीस शिकवूं नये. २ नांगर चांगला नाहीं म्हणून. ३ क्षुद्र लोक. ४ शिरकवावी. ५ मध्यम दर्जाच्या मुमुक्षूंकरतांच अभ्यासाचा असतो; उत्तमांकरतां नसतो. ६ मघाची अपेक्षा करणारे.

माशांचेही ओक सेविती । तेवी नीचाचीच सत्कार्यार्थी । ओळखूं नये ॥५१०॥ धर्मनिष्ठ म्हणोनि । दीक्षित[1] पशु चिरणें शिकती कसायापासूनि । तेवी आत्मोपकारक विद्या गुणी । कोठुनिही शिकाव्या ॥ ५११ ॥ सर्वांस गुह्य सांगूं नये । सुहृदा जवळीं चोरूं नये । दुर्बल सुहृदा सोडूं नये । गौरविल्यावीण ॥ ५१२ ॥ आपुलें पाहोनि व्यवेपण । जयाचें उगेनि आनंदे मन । आपुलें ऐकोनि चाईटपण । जयास उगाचि खेद होय ॥ ५१३ ॥ तो उत्तम सुहृद म्हणावा । श्रेष्ठ पित्याहूनिही गणावा । तो ईश्वरेंचि पाठविला समजावा । उपकारार्थ ॥ ५१४ ॥ समान शीलव्यसनेंकरून । जयाचें सख्य, तो मध्यम पूर्ण । जो वश केला उपायेंकरून । तो सुहृद गौण समजावा[2] ॥ ५१५ ॥ यशस्वी सद्वृत्तिकारण । समजावें हें मज ईश्वराज्ञाप्रेरण । चुकों द्यावें परंतु करावें अनुमान । सयशाचें चातुर्यबुद्धि ॥ ५१६ ॥ मलमात्र टाकोनि देती । परी गुद मलिन म्हणोनि कापून न ठेविती । तैसी नीचसंगेंही स्वार्थरीति । नीच त्यजूनि अवलंबावी ॥ ५१७ ॥ अचतुर गुरु करूं नये । अधीनकमानवाहूलें भरूं नये । उगें कठिण तंव बोलूं नये । भिकारियासीही ॥ ५१८ ॥ द्यावे मूठभर दाणे । परि प्रेम करावा सहसवचनें । जरी आपण नाहीं देणें । तरी कवणाकडूनि देववावें ॥ ५१९ ॥ नास्तिकही जरी जाहला । तरी भिकारी तयाच्या उपयोगा आला । परि आंगणावांचोनि नाहीं भला । अंतर्गृहांत आणितां ॥ ५२० ॥ आपणा कळली जरी सत्य वाट । तरी गर्वे वृद्धा निषेधूं नये स्पष्ट । व्यवहारीं सर्वांसचि कष्ट । सर्वांसचि सर्वोपयोग प्रसंगें ॥५२१॥ परोत्कर्ष पाहोनि रुसूं नये । कार्यार्थ देवावरी बसूं नये[3] । गोड व्याख्यानें फसूं नये । नुसुधें[4] कोणाच्या ॥५२२॥ जिहीं अनंत वेळां आपुलें । निश्चयें हित केलें । दैवें आपणा वदूनण फेडणें आलें । तरी नम्रचि बोलावें ॥५२३॥ ईश्वर आहे सर्वकर्ता । हें सत्य, परी आळस न धरावा चित्ता । समजावें की

---

१ यज्ञ करणारे ब्राह्मण. २ हे मित्रांचे तीन प्रकार होत. ३ दैववादी होऊं नये. ४ नुसत्या.

मजकडूनि सुकार्य करविता । तोचि आहे ॥ ५२४ ॥ राखावया आपुले सांगावी । उपयोगा आणावे कोप आणि शांती । विकोपा जातां समानस्थिती । तटस्थ होऊनि अन्य गुरुपर्थी रिघावें ॥ ५२५ ॥ बोबडें बोबडें बोलुनि । बाळें रंजवावीं प्रसंगानीं । ओळखावीं तन्मुखें सुकरणीं । तद्वृद्धांची ॥५२६॥ ब्रह्मचारी असावें । उपाशी वर्नी न बसावें । लोकांत वेश्यागामी दिसावें । परि आत्मनिष्ठ असावें निष्कलंक ॥ ५२७ ॥ वनांत चोर भेटतां । तें सर्वस्व नसलींही साधुत्वाची वार्ता । प्रसंग पाहोनि तत्वता । आणावी अंगीं ॥५२८॥ निष्कामाविण होऊं नये यती । समाजावीण जाऊं नये तीर्थीं । सुजन भेटलिया उगेचि व्रती[1] । होऊनिया बैसूं नये ॥ ५२९ ॥ जयाचा बहुत द्वेष करिती । ऐशा एकाकडे उघड जाऊं नये प्रीती । सर्वां नीतींमाजी मुख्य नीति । धर्म राखोनि निजलोकस्थितिसांभाळू ॥ ५३० ॥ कांटेरा मार्ग काढूं नये । उगेचि स्त्रियेस ताडूं नये । शिष्य कल्पांतीं जोडूं नये । आळशी आणि गोडभाषी ॥ ५३१ ॥ परदेशीं भिकेस लाजूं नये । स्वदेशीं भीक मागूं नये । भीक न मिळे तेथ भंगूं नये । द्रुमपाहुणेरही ॥ ५३२ ॥ ऊन असतां उगेचि वस्त्र घेऊं नये । पाऊस येतां उगेचि घर सोडूं नये । धर्माधीण रिकामें बैसूं नये । प्रसंग नसतां ॥ ५३३ ॥ दैवें झालिया रोगप्राप्ति । तरी भंगूं न द्यावी चातुर्यवृत्ति । आचरोनी बाळवृत्ति । सहस्र मातृबुद्धया युवती रंजवाव्या ॥ ५३४ ॥ जो आपुलिया प्रश्नीं । उत्तर देईल विचार करोनि । तयाच्या कर्तृत्वानुगुणी । विचार अधिक करावा ॥ ५३५ ॥ आपुल्या भेटीस न येतां । कवणाचा शब्द ऐकूं ये अवचिता । तो आपणासंबंधी निघडतां । तद्विचार तत्वतां प्रथम कीजे ॥ ५३६ ॥ धार्मिक कीर्तनें करावीं । भगवदवतारचरित्रें वर्णावीं । निर्गुणें[2] चाळूं नये बरवीं । वेडीं वाकुडीं मर्मभेदीं ॥ ५३७ ॥ जयाचा विषय सुटला नाहीं । तेणें सगुण उच्छेदूं नये

१ मौनादि धारण करून, सत्संगास मुकूं नये. २ निर्गुण उपासनेच्या वर्णनानें.

कहीं । जयाचें स्तनपान सुटलें नाहीं । तेणें मायेसी सोडितां महामृत्यु ॥ ५३८ ॥ जयाचें जिकडे आग्रही मन । तया तिकडेचि द्यावें अनुमोदन । जो बाळ शिकूं इच्छी व्याकरण । तया बळेंकरून । गणित शिकवूं नये ॥ ५३९ ॥ जो आपणा आधीन नाहीं । तया आणूं नये स्वविषयीं । परि आपुला अर्थ जो तद्विषयीं । तो तन्मुखेंचि साधावा ॥ ५४० ॥ जो कां असे पौराणिक । तया पुसूं नये गृहसुखदुःख । त्याच्या पुराणांतूनि सम्यक । पूर्वजनकृत दुःखहर चातुर्य[1] शिकावें ॥ ५४१ ॥ गुरुजवळ स्वानुभव वदावा नम्रवाणी । शिष्यास शिकवावा आज्ञावचनीं । सुहृदा शिकवावा गौरवोनी । स्त्रियेस विश्वासरहित प्रीतिवचनीं शिकवावा ॥ ५४२ ॥ मूर्खालागीं दंडावें । अर्धवटासी न तंडावें । पुंडासी योग्य भांडावें । वचन न खंडावें चतुर गुरूचें ॥ ५४३ ॥ प्रासंगिक बुद्धिमांद्यें गुरु अवलिप्त । तरी क्षमा करूनि साधावा आन पंथ । सदा बुद्धिमांद्यें गुरु अवलिप्त । तरी व्यवहारीं त्याग करावा ॥ ५४४ ॥ लाडका शिष्य आज्ञा मोडी । तरी तया मानावें मध्यसुहृज्जोडी । भांड स्त्रियेसी उद्यांची दावूनि गोडी । करवावी रोकडी आजची क्रिया ॥ ५४५ ॥ आपण स्वयातीसी भांडूं नये । आणि तियेचिवरी अवलंबूं नये । परयातीं नम्र होतां उगवूं नये । मागील द्वेष तियेवरी ॥ ५४६ ॥ अहित कोणाचें करूं नये । परी शठासी सारल्य[2] धरूं नये । संतप्रीतिवीण करूं नये । क्षणही रितें अंतर ॥ ५४७ ॥ राजद्वेष करूं नये । सलगीसाठीं मरूं नये । प्रगट लेखी राजाज्ञा नसतां, मारूं नये । दीनजनांसी ॥ ५४८ ॥ सलक्षण विद्वान् जे होती । त्यांसवें सदा सरळ असावें चित्तीं । अर्धलक्षण जे विद्वान् असती । त्यांसवें उदासवृत्ति स्वकार्य करावें ॥ ५४९ ॥ निर्लक्षण आणि बुद्धिमंत । सावध रहावें न स्वीकारितां तत्पंथ । जे कुलक्षण आणि विद्यावंत । ते ते अत्यंत निरीक्षावे ॥ ५५० ॥ विद्वान आणि पोटभरू सर्व । तयांचा मूर्खांकरवीं करावा पराभव । संस्कृताभिमानियासी वाद सर्व । कोणा [illegible]

---

१ पूर्वी लोकांनीं दुःख निवारण्यासाठी काय चातुर्य केलें त. २ [illegible]

भार्गव करावा ॥ ५५१ ॥ वेदान्तावीण अन्य शास्त्रीं । शब्द घोकूं नये जिव्हातंत्रीं । योगावीण अन्य शास्त्रीं । ध्यानतंत्री होऊं नये ॥ ५५२ ॥ वेदपौराणविधीवीण । पूर्वमीमांसा करूं नये मान्य । द्रव्यगुणक्रियासंयोग-विभागोपयोगावीण । न्यायवैशेषिकांतून ज्ञान साधन घेऊं नये ॥ ५५३ ॥ भावार्थ कळता कौमुदी वरूनी । व्यर्थ स्फोटादि व्युत्पत्तींत शिरूं नये बहुजनीं । त्या त्या शास्त्राची उभारणी । मात्र कोणीं तरी रक्षावी ॥ ५५४ ॥ जावयाचें नसतां कार्यापाठीं । सहस्र जोशी मिळवावे मुहूर्तासाठीं[1] । दृढ मनोत्साह असतां पोटीं । मग पुसावी गोष्टी ईश्वरासचि ॥ ५५५ ॥ दैवें प्रयत्न सोडू नये । यत्नगर्वे भगवन्निष्ठा मोडूं नये । आंगीं सामर्थ्य असतां पळपळ दवडूं नये । भगवंत सारथी कामनेपुढें ॥ ५५६ ॥ जेवूं घालतां चाळवूं नये । विद्या शिकवितां लाडवूं नये । स्वछिद्र पाहणाऱ्यास वळवूं नये । मध्यस्थ जन पाठवुनी ॥ ५५७ ॥ जा हें स्पष्ट बोलूं नये । यावयासी विनवूं नये । प्रेमावांचूनी ठेवूं नये । रुसवा कोठें ॥ ५५८ ॥ विटतां व्यंग फोडूं नये । उग्याचि गप्पा झोडूं नये । साधू होऊनि जोडूं नये । सकाम शिष्य ॥ ५५९ ॥ अलौकिक शक्ति बोलूं नये । अति लौकिक करूं नये । कीर्तिमार्गे लागूं नये । वृथा अपकीर्ति साहूं नये देखत डोळां ॥ ५६० ॥ घरींचें कार्य संपलें असतां । आज्ञाधारक अधिक माणसें घरांत असतां । तयांसी धर्मविद्येचें सामर्थ्य नसतां । शिकवावे जोडे शिवणें, परि उगें बैसवूं नये ॥ ५६१ ॥ जया जया पदार्थांची । घरीं आवश्यकता साची । त्या त्या पदार्थ सोप्या वस्तूंची । शोधणी सांधणी करावी ॥५६२॥ न मिळे तरी उगींचि बैसावें । शक्ति तरी आधीं आणिकां शिकवावें । मग तयांपासोन शिकावें । किंवा प्रथमचि होवावें सहाध्यायी ॥ ५६३ ॥ निश्चयें माझिया संप्रदायीं । द्वाड एक तो, जो रिकामा राही । शानीं[2] वा धर्मी[2] वा सुखार्थे स्वपरदेहीं । भ्रमत जावें ॥ ५६४ ॥ याचा विशेष आठवा ।

---

१ जाणें करणें नसलें म्हणजे शुभ वेळेची अडचण । २ शानासाठीं, धर्मासाठीं

एकनयनागमीं बरवा । येथ दिङ्मात्र सरता कणवा । श्रीगुरूचिया ॥५६५॥ एक ब्रह्म तोचि नयन । जयाचा, तन्मुखें निरूपण । तो एकनयनागम पूर्ण । सदुपदेशविधायक ॥ ५६६ ॥ पुढती ऐसें आयकावें । जे गौण मित्र तयांचें वित्त न घेयावें । घेतलें तथापि न लावावें । कोण्याहि कार्यां ॥५६७॥ जे वित्त तंव थोडें देती । आणि कार्याची उतावेळ करिती । रोगें दाटला तरी तया हातीं । औषधही न घ्यावें ॥ ५६८ ॥ आपण झालिया संन्यासी । जो आपणाबरोबर निघे काशी । तयाचें वित्त घ्यावें कार्यासी । आणि आपणही तत्कार्यासी झटावें ॥ ५६९ ॥ विवाह केलियावरी । इच्छा नसतां वर्षवर्षभरी । स्त्रीसंग न करावा परी । बाह्यब्रह्मचारी होऊं नये[1] ॥ ५७० ॥ एक गणिकाभोगीं तरले । परि बाहियेति[2] मानसभोगीं[3] बुडाले । उपयोगासी आणितलें । तें तैसेंचि कीजे ॥ ५७१ ॥ पूर्व वा मध्यम वयांत । रसायन[4] सेवणें अति उचित । वृष्य[4] घेतलियावीण निश्चित । स्वस्त्रीसंग करूं नये ॥ ५७२ ॥ वृष्योत्पन्न वीर्य स्त्रियेतें द्यावें । अन्नोत्पन्न वीर्यें शरीर पोसावें । ओज कदा घटों न द्यावें । स्त्रीसंगानें ॥ ५७३ ॥ दवडूनियां श्वासोच्छ्वास । उगेचि करूं नये उपवास । जोंवरी जाहला नाहीं विशेष । हिमवासिष्ठ[5] ॥५७४॥ संसाराचे बुद्धिबळें । खेळावे आलिया खेळे । करावे प्रयत्न सुमेळें । हर्षडोहळे सांडोनी ॥ ५७५ ॥ नवें तत्व शोधावें । परि जुन्यासी न विरोधावें । स्वव्यापकतेंत रोधावे[6] । परावे[7] सकळ ॥५७६॥ जंव जंव होवावें उदास । तंव तंव वाढवावा हर्ष । द्रव्यें पुजावे साधु वा दास । परि आपण दरिद्रास अनुभवावें ॥ ५७७ ॥ शरण गेला असेल ईशा । तरी वृथा नाहीं कवणाची आशा । सांडियेल्या[8] आपुली कोण दशा । म्हणोनियां चिंतूं नये स्वप्नींहि ॥ ५७८ ॥ संकटीं मार्ग शोधावा । योग्य कोणीही बोधावा । आग्रह न निरो-

१ अविवाहित राहूं नये. २ संन्यास उघड घेतलेले. ३ मनांत विषयवासना राहिल्यामुळें. ४ पौष्टिक औषध. ५ हिमालयांत राहणारा. ६ आपल्या संप्रदायांत गुंतवावे. ७ दुसरे लोक. ८ जगानें त्याग केला तर.

धावा । कवणाचाही ॥ ५७९ ॥ नीच करूं नये मान्य । धनहावें[1] विकूं नये धान्य । वृद्धा कन्या देऊनि जघन्य[2] । म्हणवूं नये ॥ ५८० ॥ परधर्मा उपसर्ग लागे । ऐसें स्वधर्मातील निश्च सोडावें अंगें । परि परधर्मनिश्चाग्रहप्रसंगें । स्वधर्मनिश्चाग्रहत्याग अनुचित ॥ ५८१ ॥ अथवा परधर्मनिश्च प्रतिबंधावें । स्वधर्मनिश्च न बोधावें । परमार्थी व्यवहारीं प्रबोधावे । जन नाना उपायें ॥ ५८२ ॥ मिलित द्रव्याचे भाग चार । करूनि करावा व्यवहार । संप्रदाय-धर्मा एक भाग सुंदर । समर्पावा ॥५८३॥ दोन भागांचा करावा व्यय । येथ प्रसंगें वर्तणें उचित होय । दैविक लौकिक संप्रदाय । रक्षिजे तो उपाय भलताही कीजे ॥ ५८४ ॥ तापवूनि पितां नीरें । कोणा न होतीं आरोग्यकरें ?[3] । तेवीं सलोंडें द्वारें सविवर घरें । मद्य आणि आवांही ॥ ५८५ ॥ जयाच्या घरीं न एकही सुपुष्ट गाय । तो न म्हणावा गृहीतमत्संप्रदाय[4] । तेणें झवली आपुली माय । जो गोपालभक्त असोनि गाई न सेवी ॥ ५८६ ॥ जे कां विश्वासू चाकर । तयां लिहिणें शिकवावें परिकर । मग वृक्षपश्वायुर्वेद सुंदर । शिकवावा तयां ॥ ५८७ ॥ संप्रदायिकीं आवडी करूनी । शक्य त्या औषधी लावाव्या आणुनी । ना तरी दुर्मिळ वा सुलभ उपवनीं । एक दोनी तरी लावाव्या ॥ ५८८ ॥ वैदिक[5] आणि नीति । व्यवहारीं अवश्य आणावें हातीं । ब्रह्मज्ञान योग भक्ति । हें परमार्थी आश्रयावें ॥ ५८९ ॥ तोंडीं नसों द्यावी शिवी । मना पाडूं नये गोंवी । जेथिल्या तेथेंचि भोवी । करूं नये ॥ ५९० ॥ महोत्सव करूनि चांगे । जन लावावे सन्मार्गें । आपण कामूं नये आंगें । द्रव्य असतां जवळी चिमूटभरही ॥ ५९१ ॥ ऐसें दृढ करावें मन । कीं शरीरचि होऊनि आपण । शक्य ते आघात करी सहन । परि देह-उपाधि वाढवून शिरवूं नये ॥ ५९२ ॥ जयाचा द्रव्यव्यय थोडा । जो कोणा न घाली मोडा । हळूहळु थंडींत बैसे उघडा । परि दशपदरी पासोडा आंगीं

१ द्रव्यलोभानें. २ नांव. ३ पाणी कोणाला आरोग्यकारक होणार नाहीं ? ४ त्यानें माझा संप्रदाय घेतला असें म्हणूं नये. ५ वेदानुसार कर्माचरण.

न घे ॥ ५९३ ॥ जया दंभलोभादि त्याज्य । मिळावें म्हणूनि न वांछी आज्य । तत्हृदयीं सुरालयसाम्राज्य[1] । इंद्राहूनि सुखी तो ॥ ५९४ ॥ वित्त आपुलें उडवावें । काळिज शुळीं चढवावें । मृत्युपासोनि सोडवावें । स्वदीन सज्जनातें ॥५९५॥ जो आपुलिया कुटुंबवृत्ति । धार्मिक राहे आग्रहस्थिति । तयातें जातां स्वकार्यपथीं । मंत्र[2] निश्चितीं पुसो नय ॥५९६॥ एक मयूर एक आणिक । विषहारक विषपरीक्षक । पक्षी सुहृद् करावे सम्यक । भोजनसमयीं ॥ ५९७ ॥ स्वाश्रमीं ब्राह्मण असावें । धर्मसाधक वाग्वादीं क्षत्रिय होवावें । जडविद्येविषयीं असावें । वैश्य सदा ॥ ५९८ ॥ प्रसंगीं व्यंग्य शूद्रपण घेयावें । अपर[3] वर्णां नाकळावें । ब्राह्मणादि व्यंग्यार्थ आचरें । पहावे इयेंचि कुसुमींचे[4] ॥ ५९९ ॥ जया जे जे वर्णव्यंग्य वृत्ति । घेतली, तेणें ते पाळावी[5] निगुती । व्यंग्य ब्राह्मणीं असाव गृहीं वहुतीं । अथवा तीर्थीं आनंदें ॥ ६०० ॥ उपदेशावे भाविक जन । व्यंग्य क्षत्रियीं उपदेशावे तर्कनिपुण । व्यंग्य वैश्यीं प्रवासाकारण । साजावे कष्ट ॥ ६०१ ॥ प्रासंगिक व्यंग्य शूद्रीं । पुरवावी सामुग्री । एवं वाच्यप्राधान्यपूर्वक तत्व निर्धारीं । सांप्रदायिक ॥ ६०२ ॥ आतां व्यंग्यवर्णकर्म । कैसा कवण उपदेशधर्म । तोही लिहितों स्वबुद्धिसम । तो त्वां सप्रेम ऐकावा ॥ ६०३ ॥ संप्रदायान्हिक[6] झालिया । इतर प्रसंगीं आवळलिया । सेवासमय नसलिया । उपदेशादि कर्म कराव वर्णी[7] ॥ ६०४ ॥ भगवत्सेवा मार्ग पहिला । दुजा राजमार्ग योग्य भला । तिजा तो आहे ठेला । यथागृहमार्ग ॥ ६०५ ॥ जे व्यंग्य ब्राह्मण मत्संप्रदायीं । प्रेमें ग्रंथ लिहावे तिहीं । वृत्तिरहस्याचिया ठायीं । ओळखोनिया ॥ ६०६ ॥ वृत्तिरहस्य जें जें उमटे । तें गुरुमुखें करावें गोमटें । किंवा गुरुविरोधा वाटे । तरी न घ्यावें ॥ ६०७ ॥ तयाचें कांहीं उदाहरण । लिहितों व्यंग्यब्राह्मणा-

---

१ स्वर्गीचें राज्य. २ सल्ला. ३ खालचे. ४ याच ग्रंथांतील. ५ मार्गे धार्मिक जनांचे ब्राह्मणादि चार वर्ण करून सांगितले आहेत त्याप्रकारें. ६ संप्रदायानुसार जें रोजचें व्रत तें. ७ चारी वर्णांनीं.

कारण । अनिष्पमाण उत्तरविस्तारीं पटुपण । आधींच मिळविलें असेल जिहीं ॥ ६०८ ॥ निश्चयें ध्यानवृत्ति अवलंबावी । ध्यानेंचि भूमिका शोधावी । त्वरता सांडूनि मृदुता आणावी । आणि संवेगें देयावी तीव्रता तियेतें ॥६०९॥ प्रतिभूमिभूमी अनंत । ध्याननिष्ठचि जय पावत । ध्याननिष्ठा गुरुही मिळत । न शोधितांही ॥ ६१० ॥ शब्दविकल्पें अर्थविकल्पें । ध्यानीं चढावें सिद्ध-संकल्पें । अर्थाचेनि अनपलापें[1] । करावी शुद्धी ॥ ६११ ॥ सर्व देव सकळ असुर । मृदु ध्यानीं विघ्न करावया तत्पर । येथ मताभिलाषविचार । मलवाचि करिती ॥ ६१२ ॥ म्हणोनि परमात्मा सर्वांभूतीं । येणें नमावीं आघवी क्षिती[2] । मंगलाचरण संप्रदायरीति । करोनिया ॥ ६१३ ॥ भगवनिष्ठेवीण । जो अर्थनिश्चयें करी ध्यान । अत्यंत सच्छील असावें त्यानं । परि न ये विघ्न हें आम्ही निश्चयें न बोलों[3] ॥ ६१४ ॥ नृगा[4] गोदान करितां विघ्न झालें । तैसें भरतावरीही आलें । परि भरतजन्मींही साधिलें । उपास्य त्यानें ॥६१५॥ नृगासी जी जाहली स्मृति । ते भगवद्दर्शनोपष्टब्धपुण्यफलप्राप्ति[5] । भरताचीही निष्ठा निश्चिती । रागें[6] जाहली होती चंचळ ॥६१६॥ धर्मी चुकलिया अनंत अधोगती । भगवन्निष्ठेत चुकलिया अधोगति शिक्षेचिपुरती । यालागीं भगव-न्निष्ठाध्यानमती । ते देती विघ्नमाथां चरण ॥ ६१७ ॥ ज्ञानिया भगवन्निष्ठा आदिअंतीं । जिज्ञासूची भगवन्निष्ठा व्हावया प्राप्ति[7] । यालागीं आमुची ध्यान-प्रवृत्युक्ति । सन्निष्ठ जिज्ञासु व्यंग्य ब्राह्मणातें ॥ ६१८ ॥

ध्यानाचें उदाहरण

आही ध्यानाचें उदाहरण । हें कीं एवंविध निरीक्षण । वृत्तीचें होय व्युत्थान[8] । कवणेपरी ॥ ६१९ ॥ उदयजलिया वृत्ति । उमटे प्रमाणप्रमेयसंपत्ति । तरी निरोधितां तियेप्रति । निमेल कीं ते ॥ ६२० ॥ मी उपाधिविनिर्मुक्त । हे सविकल्प

---

१ अपलाप न करितां. २ सर्वभूतमात्र. ३ विघ्न येणार नाहीं असें नाहीं. ४ नृग राजाला. ५ भगवंताच्या दर्शनानें फलद्रूप झालेल्या पुण्याचें फळ. ६ आसक्तीनें. ७ भगवत्प्राप्ति. ८ देहावर येणें.

विवेकदशा विख्यात[1] । मज न कळे हा सौपुप्त[2] । भावचि शुद्ध ॥ ६२१ ॥ दोहींवेगळी तूर्ष्णीस्थिती । हो का समाधि निगुती[3] । परी तियेतें कवणे रीती । आकळावें? ॥ ६२२ ॥ वृत्तीचा लय होवां कारणीं । अवश्य लाहे सुषुप्तपणीं । म्हणोनि निरोधाचिया अनुगुणी । होवावें जरी ॥ ६२३ ॥ तरी ज्ञान झालिया-वरुती । काय न राहे सुषुप्ति ? । प्रारब्धावष्टब्ध विजप्रति । म्हणवांही न ये ॥ ६२४ ॥ प्रारब्ध विक्षेप साधी । आवरण तंव ज्ञानेंचि बाधी । सुषुप्तींत आहे प्रसिद्धी । आवरणाचीच ॥ ६२५ ॥ लेशाविद्यामतांत । नवीन प्रक्रिया रचोनी यथार्थ । सावरणविक्षेप प्रारब्ध रोधित । परि तें आवरण न होत मुक्ति-प्रतिबंधक ॥ ६२६ ॥ दृढ ब्रह्मज्ञान जाहलें । तें साचाचि न जाये मोकलिलें । जरी सुषुप्तीत कारणीं मन निमालें । तरी जागें तेणेंचि स्वज्ञानें ॥ ६२७ ॥ म्हणवोनि ती ज्ञानवृत्ति । जोंवरी ज्ञात्यातें सुषुप्ति । तोंवरी पावे अभिभूतां[4] । परि लय न पावे ॥ ६२८ ॥ साधर्म्यवैधर्म्य कार्यकारणीं । तें घटों शके अवस्था तिन्ही । देहाद्यहंताविसदृश आवरणीं । आणि मज न कळे इत्यादि सादृश्यता ॥ ६२९ ॥ मज न कळे ही सादृश्यता कहीं । जागेपणीं ब्रह्म-ज्ञानिया नुमटे कांहीं । म्हणोनि विसदृश लवलाही । विज्ञानवृत्ति अज्ञानाच्या ॥६३०॥ विक्षेपसदृश आवरणविसदृश देहाद्यहंता । यद्यप्युपजे साच पंडिता । परि तियेसही विज्ञानवृत्ति पाहतां । विसदृश सर्वथा पैं भासे ॥ ६३१ ॥ आहे अपरोक्ष प्रतीती । म्हणोनि ब्रह्मज्ञान नोहे आवृत्ती । विक्षेप नोहे ब्रह्मप्रतीती । भेदाभावास्तव ॥ ६३२ ॥ जें अत्यंत विसदृश जया । कारणकार्यत्व नोहे तया । आणि वृत्तित्वजातित्वें उपाया । गणतां न ये ॥ ६३३ ॥ कारणभिन्न विसदृश व्यक्ति । जें कां व्यापों शके जाती । तें फलहानि तियेचे हातीं । किंचित्र होय ॥६३४॥ नैय्यायिका अनित्यनित्यद्रव्यवृत्ति[5] । मान्य आहे द्रव्यत्व-

१ विवेकदशेंत मी उपाधिरहित आहें असें भासतें. २ कांहींच न कळणें ही झोप. ३ या दोहोंहून समाधि वेगळीच. ४ अडथळा. ५ अनित्य व नित्य द्रव्याचे ठिकाणीं राहणारी.

जाती । तेणें जातित्वें अनित्यत्व नित्यद्रव्याप्रति । सर्वथाही घटेना ॥ ६३५ ॥ अथवा हो कां जात्यधिकृत[1] लीनवृत्ति । परि चिदनुभवापलाप[2] न साधे सुषुप्तीं । म्हणोनि जागेपणीं विसदृशवृत्ति । अहंब्रह्मस्थिति प्रतिपादी ॥ ६३६ ॥ एवमत्यंतविद्या विसदृशत्वहेतु[3] । ब्रह्मज्ञान लीन न पावे सुषुप्तीआंतु । हाचि कार्दी सिद्धान्तु । आपुलेनि बळें ॥ ६३७ ॥ प्रारब्धवशें अभिभव जाहला । तरी अभिभवें भय नाहीं तयाला । आणि कहीं हेतु भला । सांपडे येथ ॥ ६३८ ॥ इतर अज्ञानी जागे होती । तैं इदंप्रवाहमात्रप्रतीती । अहंप्रत्यभिज्ञाप्राप्ति । तैसीच होय ॥ ६३९ ॥ इदंप्रवाह जगीं नसता । तरी मधलिये वेळीं विछिन्न न होता । म्हणोनि नियामकनियम्य तत्वतां । सुषुप्त्युत्थ जगत्प्रवाह हा ॥ ६४० ॥ निजोनि उठती ज्ञानी । तयां वृत्ती जे उमटे ब्रह्मपणीं । तद्विच्छेदक वैसदृश्य नाहीं म्हणोनि । प्रत्यभिज्ञापणींचि ती उमटे ॥ ६४१ ॥ यद्यपि कार्यव्यग्रते अभिभव । मंदज्ञानिया होय ठव । तथापि स्मरलिया भाव । अनुच्छिन्न प्रत्यभिज्ञात्वें ॥ ६४२ ॥ सृष्टिप्रत्यभिज्ञारुखा[4] । नव्या नव्या फुटती शाखा । म्हणोनि ब्रह्मविद्या सर्वथा विसदृश देखा । तीस सकार्याज्ञान आवांका नव्हे ॥ ६४३ ॥

इत्यादि जें करणें ध्यान । याचेचि नांव गा मनन । येर परशास्त्रपक्षादिकांचें अनुरोधन । त्या नांव मनन उपचारू ॥ ६४४ ॥ श्रवण केलियाचा मृदु अनुभव । हेचि मननाची मुख्य ठेव । श्रुतार्थाचा मध्यानुभव । निदिध्यास तो ॥ ६४५ ॥ श्रुतार्थ तीव्र अनुभविजे । आंगें आपण तो होइजे । या नांव गा बोलिजे । साक्षात्कारू ॥ ६४६ ॥

वादी म्हणे शिष्याप्रति । येथ आमची न चले गती । परि आणखी विचारीं स्वामीप्रति । जेणें होईल आम्हांवरुती पीयूषवृष्टि ॥ ६४७ ॥ तैं शिष्य म्हणे भगवंता । हे तंव उत्तरविस्तारकथा । परी अनुरोधें आलिया हातां ।

---

१ जातित्वानें. २ मीच्या अनुभवाचा लोप. ३ अविद्येच्या अत्यंत विसदृश आहे या हेतुमुळें. ४ सृष्टिविषयक प्रत्यभिज्ञा हाच कोणी वृक्ष, त्यास.

आम्ही न सोडूं ॥ ६४८ ॥ तरी केलें जें कां श्रवण । त्याचें साधक बाधक युक्त्या मनन । ऐसें जें का आहे वचन । तयाचा कवण अर्थ कल्पावा ? ॥६४९॥

त्रिविध अधिकारी

तदा श्रीगुरु ऐक म्हणती । त्रिविध आहे अधिकारिस्थिती । उत्तममध्यम कनिष्ठ रीती । बोलिली ऐसी ॥ ६५० ॥ हिरण्यगर्भ जनकाऐसा । जो मुक्त होय श्रवणासरिसा । तो अधिकारी आपैसा । उत्तम म्हणावा ॥ ६५१ ॥

काना वचनाचिये भेटी । सरिसाचि पैं किरीटी ॥
वस्तू होउनी उठी । कवणीएक जो ॥ ९९१ ॥

(ज्ञाने० अ० १८, श्लो० ५०)

एवं हृदयार्कवचनप्रकाशें । जाणावें वृत्तिचक्षुर्षे । आतां मध्यमाधिकारीही आपैसे । तातचि वदतो ॥ ६५२ ॥

" परि वोखद घेतखेंवो । काय लाभे आपला ठावो । कां उदयजतांचि दिवो । मध्यान्ह होय ॥ ९९८ ॥ सुक्षेत्रीं आणि बोलटें । बीजहा पेरिलें गोमटें । तरि अलोट फळ भेटे । परि वेळे कीं गा ॥ ९९९ ॥ जोडला मार्ग प्रांजल । मिनला सुसंगाचाही मेळ । तरि पाविजे वांचूनि वेळ । लागेचि कीं ॥ १००० ॥ ऐक्याचें एकपण सरे । जेथ आनंदकणही विरे । कांहींचि नुरोनि उरे । जें कांहीं गा ॥ १००५ ॥ तिये ब्रह्मीं ऐक्यपणें । ब्रह्मचि होऊनि असणें । तें क्रमेंचिकरून तेणें । पाविजे पै ॥ १००६ ॥

(ज्ञाने० अ० १८, श्लोक ५०)

इत्यादिवचनीं मध्यम श्रोता । लाहे अधुनोक्तमननावश्यकता[1] । तोचि व्यंग्य ब्राह्मण तत्वतां । बोलिला येथ आम्हीं ॥ ६५३ ॥ जो उत्तम आमुचे संप्रदायीं । तो सद्गुरुचि, तया नियम नाहीं । दीप लावितांचि क्षणी पाही ।

१ आतांच सांगितलेली मननाची जरूरी.

दीपत्व जया ॥ ६५४ ॥ मध्यम व्यंग्य ब्राह्मणा आगमनिष्ठा । तो आधींचि पावला तर्कंकाष्ठा[1] । यालागीं साधकबाधकयुक्तिप्रतिष्ठा । कायसी तेथ ॥६५५॥ म्हणोनि श्रुतार्थमृद्वनुभवमनन । हें प्रागनुक्त परी आम्हीं केलें लक्षण । आतां कनिष्ठाधिकारी आगमफलनिष्ठ पूर्ण । परि उपायांसीं महाभ्रांत ॥ ६५६ ॥ तयानें करितां श्रवण । असंभावनादि उठती गहन । यालागीं वाद जल्प वितंडा घेऊन । साधकबाधक युक्तिमनन करावें तेणें ॥ ६५७ ॥ तो व्यंग्य-क्षत्रिय बोलिला । परापासोनि संप्रदायरक्षणाधिकार तयाला । अधमाधम तो आधे-कारी बोलिला । जो शंकासमाधानमात्रें सुखी ॥६५८॥ आगमीं आहेत युक्ति । म्हणोनि निष्ठा जयाचे चित्तीं । तो अधमाधमाधिकारी म्हणती । व्यंग्यवैश्य-स्थिती पावे जो ॥ ६५९ ॥ शंकाही समाधान झालिया । निष्ठा यथार्थ नुपजे जया । अनधिकारी म्हणिजे तया । व्यंग्य शूद्रातें ॥ ६६० ॥ सद्गुरु-भाषण आगमोक्ति । व्यंग्यब्राह्मणभाषण स्मृति । विवरण व्यंग्यक्षात्रियोक्ति । व्यंग्यवैश्योक्ति सुभाषितें ६६१ ॥ एवं सांप्रदायिकवचनप्रमाणव्यवस्था । कोणी गेलिया आन पथा । तत्पक्षविक्षेप[2] सर्वथा । ब्राह्मणें वारावा निजवचनीं ॥ ६६२ ॥ करणेंचि आलें बहु भाषण । तरी विशेष वादाचेंचि कारण । अथवा यावें अनुमोदन । परि जल्पवितंडाप्रमाण अवलंबू नये ॥ ६६३ ॥ जया नाहीं ध्यानस्थिती । अध्ययननिष्ठें कढविती युक्ति । ते व्यंग्यक्षत्रिय, तयांप्रति । जल्पवितंडाअधिकारू ॥ ६६४ ॥ परि नैय्यायिकीं जे व्यर्थ निग्रह[3] बोलिले । जे समयजयक[4] मात्र जाहले । ते मीं मान्य नाहींत केले । कुत्सित म्हणोनि ॥ ६६५ ॥ केवळ पठन्मूर्खदुर्जनाप्रति । ते निग्रह आणोत विपत्ति । परि ब्राह्मणे ऐसा निग्रह न करिती । मान्य निग्रहेंचि साधिती परविजय ॥६६६॥ ते दर्शननिर्णयीं उत्तराविस्तारीं । निःशेष बोलेन निर्धारीं । व्यंग्यवैश्यकर्म मार्गे सुविचारीं । येथि अध्यायीं बोलिलें ॥ ६६७ ॥ उत्तरविस्तार अदीक्षिता । मी

१ तर्काची पूर्णता. २ त्यांचें तें अन्य पंथाचें विघ्न. ३ कुंठित करण्याचे प्रकार. ४ प्रसंग मारून नेणारे.

अगम्य करीन तत्वतां । यालागीं पूर्वविस्तारीं दाविली व्यवस्था । दिङ्मात्रा-ध्ययनपथारोहका[1] ॥ ६६८ ॥ कां अदीक्षितही हठें । उत्तराविस्तार वाचील नेटें । परि तेथील रहस्य तयां न प्रकटे । जे अभ्यासवाटे बोलेन मी ॥६६९॥ यालागीं तेथ पावुनी । उत्तराविस्तारीं चढती मुनि । ऐसी प्रथम प्रौढसिद्धान्त-बोलणीं[2] । पूर्वाविस्तारीं होतें करणें ॥६७०॥ आणिक एक ऐकावें । दीक्षित न होतां बरवे । बीजग्रंथ न लिहावे । भलतेनीं कदा ॥ ६७१ ॥ एरव्हीं सांप्रदायिकगुरुआज्ञा घेऊनी । मधुराद्वैत विवरावें सुखेंकरूनी । परि मद्ग्रंथ-विरोधपणीं । नाणावें तें ॥ ६७२ ॥ सबीज अभ्यासितां मधुराद्वैत । यथार्थ आचरितां मदुक्त । तरी स्वपरसंसारपरमार्थ । सुखाचे होती ॥ ६७३ ॥ अवताराचिया आशा । आळस धरूं नये मानसा । धीर सोडूं नये सहसा । अलौकिकपुरुषा दूर असतां[3] ॥६७४॥ जो धर्मकार्यकर्ता महंत । तिही अति-अलौकिक करूं नयेत अर्थ । अतिलौकिकही चित्त । करूं नये ॥ ६७५ ॥ अतिलौकिक आचरितां । तरी लोक न लेखती सर्वथा । पालखीस लाविलें जडभरता । रहुगणरायानें ॥ ६७६ ॥ अति अलौकिकें करितां चमत्कृती । तो दूर असतां अनुयायी शिथिल होती । म्हणोनि श्रीकृष्णादि ईश्वरही करिती । लोकानुकूल लीला ॥ ६७७ ॥ श्रीराम आणि श्रीकृष्ण । वसिष्ठ-संदीपनां शरण । पुत्राकारणें अनुष्ठान । हें लोकोपायदर्शन निश्चयें ॥ ६७८ ॥ वास्त-विक तंव पाहतां । निष्ठानुसार परमेश्वर कर्ता । एरव्हीं तो अलिप्त सर्वथा । सर्वांठायीं ॥ ६७९ ॥ पुन:पुन: हेंचि कथन । योगी रोगी क्लीब जरठ वर्जोन । आणिकांनीं करावें लग्न । ब्रह्मचर्यपण किंवा संन्यासग्रहण करूं नये ॥ ६८० ॥ कन्या न मिळे जयाकारण । आणि कामें रोगसंप्राप्त दीन । तेणें करावें वेश्यासेवन । परि कुलांगना भ्रष्ट करूं नये ॥ ६८१ ॥ ज्ञातगुप्त[4] कुलटा होती । तद्गमनही तेचि रीती । परि

---

१ दिङ्मात्र जें दिग्दर्शन केलें तेवढ्याच अध्ययनानें मार्ग चढणारे.
२ स्थूल सिद्धान्ताचें बोलणें. ३ ईश्वर जवळ असतां (?) ४ प्रसिद्ध व गुप्त.

प्रसिद्धी करितां निश्चितीं । लाजूं नये ॥६८२॥ कन्या[1] मिळत असतां । जो वेश्यागमन करी वर्तता । तो सांप्रदायिक सर्वथा । म्हणूं नये ॥ ६८३ ॥ स्वस्त्रीगमनाचे नियम । ते वेश्यागामियासीहि दृढ उत्तम । परि नियत करूं नये परम । आणि रोगीही वेश्या नावलंबावी ॥ ६८४ ॥ ज्या स्त्रिया विधवा आदिकरून । त्यांहीं कदापि करूं नये परपुरुषगमन । केलिया तरी पूर्ण । संप्रदायांतून त्यजाव्या ॥ ६८५ ॥ अखंड उद्भवलिया कामवृत्ति । तरी चर्म-मयी श्रीकृष्णमूर्ति । संयोगें समानंदप्राप्ति । अवलंबावी ॥ ६८६ ॥ सर्वां-माजी उत्तम । निःशेष निरोधावा काम । नाहीं तरी हलुके नियम । पाळावे स्त्रीपुरुषीं ॥ ६८७ ॥ जो प्रेमसंहीतें निघाला । तो सस्त्रीकहीं गणिकाई झाला । तरि थोडें प्रायश्चित्त द्यावें तयाला । परि संप्रदायांतून काढूं नये ॥ ६८८ ॥ जया जयाची आहे बुद्धि । तया शिकवावें संस्कृतादि । अथवा कार्यप्रसंगीं घेऊनि औषधी । ब्रह्मचर्य रक्षावें ॥ ६८९ ॥ मज जें जैसें वाटलें । तें मीं साच येथ लिहिलें । मनीं नाहीं राखिलें । कपट करूनी ॥ ६९० ॥ निःशेष जाईल जगांतील अनीति । तरी लग्नही न करावें निश्चितीं । परि वेश्यागमनीं दाखवुनि तिरस्कृति । परांच्या कुलयुवती भ्रष्टवूं नये ॥ ६९१ ॥ नंगे गोसावी जे होती । ते स्नान करितां उपस्थ लावविती । तैसी करूं नये इंद्रियविकृति । ब्रह्मचर्यार्थी म्हणवोनि ॥ ६९२ ॥ ज्या बलात्कारें भ्रष्टविल्या । त्या सर्वथा भ्रष्ट नाहींत झाल्या । योग्य प्रायश्चित्त दिधालिया । पतिव्रता होती ॥ ६९३ ॥ रागयोगें विषयभोग । याचेंचि नांव पाप चांग । इच्छा नसतां विषयभोग । तरी तें पाप नव्हे, पापफळ ॥६९४॥ कित्येक स्त्रिया नामरक्षणीं[2] । बलात्कारें भ्रष्टवितां कोणी । प्राण देती तेचि क्षणीं । ते अति अनुचित करणी । मी म्हणे ॥ ६९५ ॥ स्वयें पातक न करितां । दुजियानें करवितां । तें प्राण देणें घातक वर्तता । हें शंकरानंद वदले आत्मपुराणीं ॥ ६९६ ॥ पश्चात्ताप झाला जयाशी । तया तारक असतां हृषीकेशी । प्राण देणें महापापाशी । मूळ की

१ वधू. २ आपल्या कुळाचें नांव राखण्याकरतां.

करावें ? ॥ ६९७ ॥ केवळ दिधल्यानें प्राण । पापनिवृत्ति नव्हे जाण । पाप सुटावयाकारण । केला पाहिजे निजसंकल्पू ॥ ६९८ ॥ पति असतां व्यभिचारिणी भली । आणि पति मरतां सती गेली । तेवढ्यानें पापनिवृत्ति झाली । हें कोण मूर्ख म्हणे ? ॥६९९॥ महानिर्वाणतंत्रांत । सती जाणें पाप म्हणती उमानाथ । तोही श्लोक प्रमाण येथ । घेवोनि सांगूं ॥ ७०० ॥

भर्त्रासह कुलेशानी न दहेत्कुलकामिनीम् ॥ ७९ ॥
तव स्वरूपा रमणी जगत्याच्छन्नविग्रहा ।
मोहाद्भर्तुश्चितारोहाद्भवेन्नरकगामिनी ॥ ८० ॥

(महानिर्वाणतंत्र, उल्लास १०)

भावार्थ:— शिव म्हणती गिरिनंदिनी । पतिसह जाळूं नये कामिनी । अवध्या स्त्रिया भवानी । स्वरूप तुझें ॥७०१॥ कोणी मोहें करूनियां नारी । चढतां पतिचितेवरी । अवश्य जाय यमपुरी । रौरवदुःख भोगावया ॥ ७०२ ॥ श्लोकीं "मोहात्" ऐसें पद । तयाचा अभिप्राय हाचि शुद्ध । की पातिव्रत्ययोगसिद्ध । नाहीं जी जाहली ॥ ७०३ ॥ तीस सहगमन महापाप । रागें करूं नये धर्माहिंसासंकल्प । पति तारक हा खटाटोप । महामूर्ख बोलती ॥७०४ पातिव्रत्यधर्म स्त्रियांसी । परि समजलें पाहिजे पति हृषिकेशी । ईश्वरावीण उपास्यत्व नाहीं कवणासी । हा निश्चयेसीं ब्रह्मसूत्रसिद्धांतु ॥ ७०५ ॥ कित्येक मोठे अनुचित करिती । पति मेलिया गळफास लावोनि मरती । न भजतां उमापति रमापति । व्यर्थचि मरती बापुडीं ॥ ७०६ ॥ महाभारतादिग्रंथीं । उत्तम बोलिलें जाणें सती । ते महापतिव्रता स्त्रियांप्रति । ज्या अग्नि नसतां जाळूं शकती । पतिध्यानोत्थ योगानलें[1] देहा ॥७०७॥ जेथ जेथ दंभ मात्र वाढे । तेणें तेणें अधर्म जोडे । वरी वेश्यागमन निषेधणें फुडे । आणि अंतरीं रोकडे फिरंगविस्फोट[2] ॥ ७०८ ॥ ऐसें सर्वथा न करावें । सत्य तेंचि बोलावें । सत्यानेंचि वरतीं आघवे । उत्तम जन ॥ ७०९ ॥ व्यासाचें सत्य

१ पतीचें ध्यान करून योगाग्नि उत्पन्न करतात, त्यानें. २ फोड.

केवढें दुर्धर। सांगूनि आपुल्याचि मातेचा व्यभिचार। मी आहें धीवरिणीकुमर। हें आपणचि साचार बोलिले ॥ ७१० ॥ दुसऱ्याचा प्राण जाय। ऐसें सत्य बोलूं नये। परमार्थी चाळवूं नये। सर्वथाही कवणातें ॥ ७११ ॥ प्रतिनिधि[1] गृहस्थचि होवावा। वेश्याठाव तेणें न धरावा। वृद्ध प्रतिनिधि असतां बरवा। तरी ब्रह्मचारी रहावें तेणें ॥ ७१२ ॥ संन्यासी प्रतिनिधि करितां। वया नमस्काराधिकार नाहीं तत्वतां। म्हणोनि कृष्णसेवक गृहस्था। अधिक मानूं मत्संप्रदायीं ॥ ७१३ ॥ प्रतिनिधि गणिका राखी। तरी तया दूर करावें संप्रदायिकीं। माझा अथवा कोणाचाही वंश शेखी। प्रतिनिधि करूं नये ॥७१४॥ अर्धीत[2] आणि मधुराद्वैतनिष्ठ। तो प्रतिनिधि समजावा चोखट। जोंवरी वर्णांसी पृथग्वाट[3]। तोंवरी चतुर्वर्णभिन्न प्रतिनिधि करूं नये ॥७१५॥ प्रतिनिधीनें न भोगावी महंती। सदा सेवावा विश्वपति। अथवा सेवेस ठेवूनि आन शुद्ध व्यक्ति। असलिया शक्ति, मजसम समन्वयलेखनकार्यें[4] करावें ॥ ७१६ ॥ मधुराद्वैतविरुद्ध लिहितां। तरी तो संप्रदायी नव्हे तत्वतां। येथ मूलत्व तातग्रंथा। आणि मद्ग्रंथा भाष्यत्व लेखावें ॥७१७॥ येथ जे लिहिली समाजव्यवस्था। ते मींचि नियमिली सर्वथा। त्याचा दोष माझिया माथां। आळंदीनाथा बोल नाहीं ॥ ७१८ ॥ जो आधीं आपण व्यभिचारी। आणि पुढेंही वृत्ति न सुधारी। तेणें व्यभिचारिणी होवां त्याची नारी। तरी त्याग सर्वथा करूं नये ॥ ७१९ ॥ याहूनि विपरीत असतां। त्यागावी व्यभिचारिणी वनिता। परि या कूटव्यभिचारिया तत्वतां। महादीक्षाधिकार संप्रदायीं नसे ॥ ७२० ॥ न शिकवावा बीजयोग। न शिकवावी सेवा अंतरंग। केवळ भेसंख्यादिकार्योपयोग। म्हणून लघुदीक्षेनें संप्रदायी करावा ॥ ७२१ ॥ एवं गृहस्थ पुरुष आणि नारी। दोघेही असती व्यभिचारी। तरी वाचावया ज्ञानेश्वरी। अधिकार नाहीं तयांतें ॥ ७२२ ॥ जयास अनुताप आहला।

१ माझ्या पश्चात् माझा संप्रदाय चालविणारा. २ विद्वान्. ३ एकंकार झाला नाहीं. ४ मेळ घालणारें लेखन.

जेणें दुष्कर्मपरित्यागनिश्चयो केला । तो कोणीही अधिकारी बोलिला । संप्रदायीं येथ ॥ ७२३ ॥ संन्याशासी सेवाधिकार नाहीं । हें वैदिकाग्रहास्तव बोलिलों पाही । भागवतधर्में तंव संन्यासीही । शुद्ध आणि सेवानिष्ठ, तरी प्रतिनिधि होऊं शके ॥ ७२४ ॥ हा विषयो बहुठायीं आला । पुनःही पाहिजे विस्तारिला । म्हणोनि म्हणती पुनरुक्त केला । कोणी ऐसें ॥ ७२५ ॥ अनुवादावांचूनि जे उक्ति । तयाचें नांव पुनरुक्ति । अनुवादक वा अभ्यासक वाक्याप्रति । पुनरुक्ति म्हणणें अशास्त्र ॥७२६॥ इतुकेंही करोनी । दोष देणें आहे जयालागुनी । तयासाठीं नाहीं मद्वाणी । निर्मिली होय ॥ ७२७ ॥ लोकांच्या शब्दासाठीं । सांगूं नये असत्य गोष्टी । तंव वादी म्हणे नसती अधिकारकोटी । सत्य सांगूं नये हे शास्त्राज्ञा ॥ ७२८ ॥ सिद्धान्ती म्हणे येथ जाण । निःशेष शास्त्राज्ञा प्रमाण । ते शास्त्राज्ञाचि सत्य म्हणोन । सत्यत्व तेथ ॥ ७२९ ॥ एरव्हीं आधुलें चित्त चोरिवां । तयाचें नांव असत्यता । म्हणोनि मी आधुलिया मता । प्रमाणसहिता स्पष्ट करी ॥ ७३० ॥ सुखें हो का पुनरुक्ति । परि सांगतों त्रिवर्गप्रतिपत्ति[1] । आचरितां मिळोनि भगवद्भक्ति । तरी तिन्ही वर्ग होती मोक्षसाधक ॥ ७३१ ॥ भक्तिरहित वेदान्ती । वैराग्यावांचोनि नाहीं गती । भागवतधर्मी त्रिवर्गीयांप्रति । वैराग्यस्थिती भक्तिबळें ॥ ७३२ ॥ म्हणोनि त्रिवर्ग कैसे सेवावे । हें सांगत आहे बरवें । जें भारतीं बोलिलें स्वभावें । अभ्युदयनिःश्रेयसहेतु ॥ ७३३ ॥

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेतत्कुले नित्यं त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ॥
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ॥

(भारत वनपर्व, अ० १८०)

जेथ कांत आणि कान्ता । वर्तती एकचित्ता । जेवि समुद्रावांचोनि सरिता ।

1 धर्म, अर्थ, काम.

नेणती गती ॥ ७३४ ॥ सरितेनें समुद्र पूर्ण । समुद्रें सरितांचें उपशमन । परी सरितेसचि गोडपण । समुद्राहूनी ॥ ७३५ ॥ तेवी पतिवांचोनि आणिक नेणे । ते पतीहून धन्य मी म्हणें । धर्मअर्थकाम अनुगुणें । मिळती तेथ ॥७३६॥ धर्म तो सत्याचा । अर्थ तो सत्यासत्याचा । काम तो असत्याचा । बिढार[1] होय ॥ ७३७ ॥ ऐसे तिन्ही हे पुरुषार्थ । परस्परविरोधी यथार्थ । परी स्त्रीपुरुष संतुष्ट जेथ । तेथ ते मिळती ॥ ७३८ ॥ पति आसक्त धर्माच्या ठायीं । स्त्रियेस पतिवीण प्रिय नाहीं । तरी धर्मअर्थकाम तिन्ही ही । एकचि तेथ ॥ ७३९ ॥ संपत्तींत समान सुखवाटा । विपत्तींत एक वस्त्र दोघांचा पुरवठा । तेथ धर्मअर्थकाम आन वाटा । जातील कैसा ॥ ७४० ॥ म्हणोनि स्त्रियांचें मुख्य रक्षण । परस्पर असणें प्रेमसंपन्न । एरव्हीं बंधनादि उपाय दारुण । ते अयोग्य[2] म्हणती जयमंगल ॥ ७४१ ॥ येथ चार्वाकाचें मत । कीं धर्म न सेवावा किंचित । कामचि सेव्य अखंडित । पुनर्जन्म नाहीं म्हणोनी ॥ ७४२ ॥ हें बोलणेंचि अप्रमाण । काम सर्वांसीच न मिळे समान । "धर्माविरुद्धो भूतेपु कामोऽस्मि" हें वचन । हरीचेंही आहे ॥ ७४३ ॥ म्हणोनि काम मिळणें योग्यस्थिती । यास पाहिजे पूर्वधर्मकृति । अर्थही सेवावा तेणेंचि रीति । आपुल्या यत्नें ॥ ७४४ ॥

आळस कोणीं करावा ?

कित्येकांचें ऐसें मत । कीं आपण यत्न न करावा किंचित् । ईश्वर आणूनि देईल अर्थ । सर्व कांहीं ॥ ७४५ ॥ ईश्वर याचा जावाई । कीं हे ईश्वराचे व्याही । जे अंगीं प्रयत्न नाहीं । आणि शेषशायी अपेक्षिती ॥ ७४६ ॥ जो ईश्वरप्रेमें वेडा जाहला । रात्रिदिवसाचा आठव निमाला । तेणें प्रभुवरी रुसवा धरिला । तरी तो शोभे ॥ ७४७ ॥ परि जेवावया पाहिजे सकाळीं । आणि सुपकार[3] व्हावा वनमाळी । ऐसी आळसियाचिया हृदयकमळीं । इच्छा सदा ॥ ७४८ ॥ सर्व आहे ईश्वरकर्ता । हें तयासचि शोभे बोलतां । जयाचा

१ घर, आसरा. २ स्त्रीचें रक्षण प्रेमानें करावें, बंधनानें नव्हे. ३ आचारी.

विषय सर्वथा । नारायण ॥ ७४९ ॥ जयाचे हरिगुणावीण । रिते न होती पळभरही श्रवण । जयाचे पाहूं न शकती लोचन । हरिचरणावीण आणिका ॥ ७५० ॥ निंदा आणि स्तुती । या दोन्ही न रिघती हृदयप्रांतीं । एक परमात्मा सर्वांभूतीं । पाहताचि जो ॥ ७५१ ॥ निंदावचन ऐकतां । खेद नसोनि हर्षचि वाटे जयाच्या चित्ता । म्हणे मजवरी उपकार भगवंता । क्षणोक्षणीं करिशी तूं ॥ ७५२ ॥ माझे ठायीं दोष सत्य । ते उघडोनी तूंचि दाविसी यथार्थ । म्हणोनि निंदकासही अनुचित । नमस्कारचि घाली ॥ ७५३ ॥ ऐकतां आपुली स्तुती । तरी ते रिघेचि नेदी चित्तीं । म्हणे स्तव्य एक विश्वपति । येर आघवे अल्पज्ञ ॥ ७५४ ॥ पाषाणयोनीत गेला । तैं म्हणे मी पायरी होईन शिवालयाला । एवं उच्चनीचत्वाचा हारपला । भाव जयाचा ॥ ७५५ ॥ जया बंधमोक्षाची चिंता । आघवीच वाटे मिथ्या वार्ता । एक प्रिय मानिले भगवंता । येर फळसाधन चित्ता येऊंचि नेदी ॥ ७५६ ॥ तयाचा सर्वकर्ता गोविंद । येथ अन्यथा नाहीं एक शब्द । आमुचा सब प्रबंध । याहूनि भिन्न ॥ ७५७ ॥ आम्हां घडिभरी आवडे सगुण । घडि-भरी आवडे निर्गुण । निंदितों भोळ्या भाविकांकारण । आणि स्त्रियांचे वचनीं दृढ श्रद्धा ॥ ७५८ ॥ ऐकतां श्रीहरीचे गुण । प्रेमजळें न भरती नयन । मूर्ति पाहतों यांचकारण । शिल्पकार कैसा म्हणोनी ! ॥ ७५९ ॥ निंदा आणि स्तुती । यांची चित्तांत सर्वदा वस्ती । आणि आळस द्वाड मात्र चित्तीं । जोडला एक ॥ ७६० ॥ जेवावयासी पाहिजे आधीं । कार्य करा-वया मत्सरी बुद्धि । ऐसियास कृपानिधी । नाहीं परमात्मा ॥ ७६१ ॥ म्हणोनि भेसंडीकरितां । यत्नें अर्थ मिळवितां । प्रेमें अर्पावा भगवंता । तरी तेणें भक्तिही साधे ॥ ७६२ ॥ कोणाचें ऐसें मत । कीं ईश्वरार्पणीं लोक बहुत । ते तर्क करिती येथ । कीं कृष्णार्पण सर्व घडेना ॥ ७६३ ॥ देह करितां कृष्णार्पण । जरी देहामाजीं विण्मूत्र पूर्ण । तरी तयाचाही विभागी कृष्ण । जाहला म्हणावा ॥ ७६४ ॥ ऐसें जें बोलणें केलें । तें बोलताचि

फोल झालें। धूर्तपणीं मात्र ठकविलें। जनां सकलां ॥ ७६५ ॥ ईश्वरार्पण करितां अंग। तरी त्याचा तोचि जाणे उपयोग। अर्पकबुद्धीचा[1] नाहीं लाग। प्रथम समाधान[2] हें ॥ ७६६ ॥ ईश्वर चेतन सर्वांभूतीं। तोचि ध्येय जीवाप्रति। जीवासी देहीं अत्यंत प्रीति। ती जावया भगवंतीं अर्पावा देह ॥ ७६७ ॥ पूर्वपक्षीनीं प्रश्न केला। कीं देह अर्पितां विण्मूत्रविभागी देव झाला। तरी थापटूनि विचारावें पूर्वपक्षीला। कीं विण्मूत्रभरित देहीं तुझी कां प्रीति? ॥ ७६८ ॥ मलिन देहीं तूं प्रीतिवंत। येथ लाजेना तुझें चित्त। भगवंत तव मलरहित। तया अर्पितां मल स्पर्शेना ॥ ७६९ ॥ आणिक एक समाधान। जें जें करावें भगवदर्पण। तें तें आपुलिया सुखाचे कारण। येथ भगवद्वचनप्रमिती[3] ॥७७०॥

नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते।
यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः॥

(भागवत स्कंध ७, अध्याय ९)

भावार्थ—परमात्मा स्वयं परिपूर्ण। तो पूजा न इच्छी अज्ञान्यापासून। परि आपुलियाचि कार्याकारण। जन करिती पूजा ॥ ७७१ ॥ दर्पणीं शोभा पाहाणें। तरी आधीं मुखास स्वच्छ करणें। तैसें जीव-प्रतिबिंबा आनंद देणें। तरी तो आधीं समर्पणें बिंब-भगवंतीं ॥ ७७२ ॥ जो जो अर्पिला विषय। तो तो भगवत्संयोगें सात्विक होय। मग तेणेंचि कैवल्यठाय। उमगे चित्तीं ॥ ७७३ ॥ म्हणोनि शनैः शनैः तरी। अर्थ मिळवोनि पूजावा हरी। धर्मनिष्ठा परोपकारीं। योजूनि अर्थू ॥ ७७४ ॥

आतां कित्येकांचें मत। कीं काम सेवूं नये किंचित। धर्मचि करावा यथार्थ। किंवा अर्थ जोडावा ॥ ७७५ ॥ हें एक म्हणणें गोमटें। आणि एक म्हणणें अत्यंत खोटें। धर्म करावा नेटपाटें। येथ ना कवण म्हणे? ॥ ७७६ ॥ जो निजधर्मीं रिघाला। धर्माचाचि जाहला। तयासाठीं काम

१ अर्पण करणाऱ्याचा विचार. २ हें एक उत्तर. ३ प्रमाण.

उपदेशिला । नाहीं कोणीं ॥ ७७७ ॥ सर्वथा काम निरोधुनी । धर्म आचरणें हे सनत्कुमारादि योगियांची करणी । अथवा अत्यंत भगवत्प्रेमावेशेंकरूनी । कामस्मृतिचि नाशे ॥ ७७८ ॥ परि जया नित्य नाहीं ऐसी स्थिती । तयाचें काम निरोधणें शशश्रृंगोक्ति[1] । यालागीं विवाह करावा प्रीति . संन्यासाग्रह धरूं नये ॥७७९॥ ज्ञणीं औषधादि उपायें । नपुंसक होआवें स्वयें । तरी तया अधिकार नोहे । वेदशास्त्राचा ॥ ७८० ॥ नीति म्हणजे कवण भाव । मानस-सद्यत्न कीं सत्त्वभाव ? । आद्यपक्षीं मृदुसंवेग सदैव । तीव्र संवेग नव्हेल कदा ॥ ७८१ ॥ अंत्यपक्षीं पशूंच्या ठायीं । मोक्ष असावा सहज पाहीं । म्हणाल कीं सर्वनीति पशूस नाहीं । तरी सर्वनीतिमंत मनुष्यही नसे ॥ ७८२ ॥ म्हणोनि परमेश्वरीं । चित्त ठेवावें आयुष्यभरी । आणि तद्भक्तीत विघ्नकारी । कार्य निर्धारीं करूं नये ॥ ७८३ ॥ एरव्हीं आग्रह मात्र उरे । जयाचा कामक्रोध निःशेष मुरे । तिहीं भिक्षे फिरावीं घरें । संन्यास चौवारे घेउनी ॥ ७८४ ॥ ऐतरेयशांकरभाष्य पाहतां । स्त्रीविण धनसंग्रहणीं अधिकार नाहीं गृहस्था । पुत्रावेंही धन तत्वतां । स्त्रीवांचोनि मागूं नये ॥७८५॥ म्हणोनि स्त्री जयास नाहीं । तो संन्यासावांचोनि प्रेत देही । संन्यास घ्यावया लवलाहीं । दृढ वैराग्य पाहिजे ॥ ७८६ ॥ इंद्रियें देतील भरंवसा । मनाचा संकल्प नुरे ऐसा । तरी अस्मत्संप्रदायींही संन्यासा । निषेध नाहीं ॥ ७८७ ॥ परि हे लक्षामाजीं एक । कां कठिण सहस्त्रां पाठिराखे । म्हणोनि सर्वसंमत मी म्हणे निकें । कीं विवाहचि कीजे ॥ ७८८ ॥ स्वयें बोलिले भगवंत । कीं वरिवरी आचार दावित । आणि मनीं कामाचें स्मरण करीत । तो आचार अवघा मिथ्या ॥ ७८९ ॥

कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥
(गी. अ. ३ श्लो. ६).

---

[1] सशाच्या शिंगाप्रमाणें असंभाव्य.

संन्यास ग्रहण

ययाचा अर्थ तात वदती । तो पाहूनि घ्यावा महामती । आणिकही वार्तांची उक्ति । प्रमाण येथ ॥ ७९० ॥

" म्हणोनि अतिशय विषय सेवावा । ऐसा बोधू नोहावा । का सर्वथ निरोधावा । हेंही नको ॥ ३४८ ॥ " (ज्ञानेश्वरी अ० ६)

" ज्याचें मन नाहीं लागलें हातासी । तेणें संसारासी त्यागूं नये " । ऐसें श्रीतुकारामाचेंही वचन होय । बळें काम निरोधितां सोय । उपजती व्याधी ॥ ७९१ ॥ यालागीं यथाविधि काम सेवावा । तेणें पुरुषास तंव कामचि मिळे बरवा । स्त्रियेस मात्र आघवा । कामेंही मिळों शके धर्म ॥ ७९२ ॥ पतीस मानुनी भगवंत । पुरवितां पतिमनोरथ । तरीं कामेंचि स्त्रियांस धर्म मिळत । जैसे विषांतूनि अमृत मिळे वैद्या ॥७९३॥ अथवा काम परमेश्वरीं । योग्य योजितां निर्धारीं । तथा कामाचीच होय बोहरी । हें उत्तरविस्तारीं विशेष बोलूं ॥ ७९४ ॥ द्रौपदीसत्यभामासंवाद । महाभारतीं वनपर्वी प्रसिद्ध । तेथ पतिव्रताधर्म बोलिले विशद । आणि मीही बोलेन 'पतिव्रताचरितामृतीं' ॥ ७९५ ॥ ते आघवेचि वाचुनी । धर्म साधोत कामिनी । परि भागवतधर्म वरिष्ठ त्यांहीहुनी । साक्षाद्भगवत्संबंधास्तव ॥ ७९६ ॥ आतां अयोग्य कामाचें सेवन । तें तंव सर्वथा निषिद्ध पूर्ण । स्वयें बोलतो वात्सायन । कीं रक्षाया प्राण सेवावी परदारा ॥७९७॥ परी तेथ पारदारिकाधिकरणीं[1] । बोलिले कीं परदारा मिळवावी तिचें शील भ्रष्टवुनी । हें मान्य नाहीं मजलागुनी । जरी ऋषिप्रोक्त[2] ॥७९८॥ आतां त्याचि अधिकरणांत । सांगितली अयत्नसाध्य-स्त्रियांची मात । त्या वचनाची मात्र येथ । व्यवस्था सांगतों ॥ ७९९ ॥

तंव वादी म्हणे हें मग सांगावें । आधीं मद्वचन अवधारावें[3] । स्त्रिया भ्रष्ट असती स्वभावें । येथ पतिव्रता नच कोणी ॥ ८०० ॥ सिद्धान्ती म्हणे हें तुझें मत । गर्व आहे अत्यंत । हें अवलंबितां तुझी माताचि निश्चित । नित्य

१ परदारेच्या प्रकरणांत. २ ऋषींनीं सांगितलें आहे तरीही. ३ ऐकावें.

व्यभिचारिणी होईल की ॥ ८०१ ॥ माझें मत आहे ऐसें । कीं स्त्रीपुरुष विकारी सारिखाचि असे । वासनारोधें मोक्ष उमसे[1] । दोघांसही ॥ ८०२ ॥ स्त्रियांची निंदा महाभारतीं । आणि बृहत्संहितेंत स्त्रियांची स्तुती । यावरुनी समानता सर्वांप्रति । सुखें मी म्हणे ॥८०३॥ कामशास्त्र विचारोनी पाहतां । तरी स्त्रिया भोगव्यावृत्त[2] स्वभावतां । तो आधीं विचार सांगोनि वरवतां । मग अयत्नसाध्य विचार सांगूं ॥ ८०४ ॥

स्त्रिया भोगव्यावृत्त असतात

" तत्र व्यावर्तनकारणानि–पत्यावनुरागः । अपत्यापेक्षा । अतिक्रान्तवयस्त्वम् । दुःखाभिभवः । विरहानुपलम्भः । अवज्ञयोपमंत्रयत इति क्रोधः । अप्रतर्क्य इति संकल्पवर्जनम् । गमिष्यतीत्यनायतिरन्यत्रप्रसक्तमतिरिति च । असंवृताकार इत्युद्वेगः । मित्रेषु निसृष्टभाव इति तेष्वपेक्षा । शुष्काभियोगीत्याशंका । तेजस्वीति साध्वसम् । चंडवेगः समर्थो वेति भयं मृग्याः । नागरकः कलासु विचक्षण इति व्रीडा । सखित्वेनोपचरित इति च । अदेशकालज्ञ इत्यसूया । परिभवस्थानमित्यबहुमानः । आकारितोऽपि नावबुध्यत इत्यवज्ञा । शशो मंदवेग इति च हस्तिन्याः । मत्तोऽस्य माभूदनिष्टमित्यनुकम्पा । आत्मनि दोषदर्शनान्निर्वेदः । विदिता सती स्वजनबहिष्कृता भविष्यामीति भयम् । पलित इत्यनादरः । पत्या प्रयुक्तः परीक्षत इति विमर्शः । धर्मापेक्षा चेति " । (कामसूत्रं–पारदारिकमधिकरणम्)

भावार्थ—वात्सायनऋषींनीं स्वतः स्त्रियांना धर्माधर्म कांहीं नाहीं, हें–" न स्त्री धर्ममधर्मं चापेक्षते । कामयत एव " । या सूत्रानें मागील प्रकरणांत सांगितलें आहे; आणि या प्रकरणांत स्त्रिया धर्मामुळें परपुरुषाला वश होत नाहींत; असें सांगत आहेत. एकापाठीं एक असलेल्या या दोन प्रकरणांत ऋषींच्या तोंडून एकदम विरोधी वाक्यें निघावीत हें आश्चर्य होय ! या सूत्रांचा विरोध स्त्रीपुरुषसमता अंगिकारिली असतां दूर होतो. टीकाकारांनीं न्यूनाधिक

१ मिळे. २ भोगांपासून पराङ्मुख.

संख्येनें याचें समाधान केलें आहे. वास्तविक पाहतां स्त्रियांना परपुरुषाच्या स्वाधीन न होण्याला पुष्कळ प्रतिबंध आहेत, तितके पुरुषाला नाहींत. ते प्रतिबंध वात्स्यायनमुनि सांगतात—

ओव्या—अत्यंत प्रीति पतीचे ठायीं । किंवा बाळासी स्तन पाजणें पाही । इत्यादि अनेक लवलाही । आणि धर्मप्रतिबंध उत्तम ॥ ८०५ ॥ म्हणोनि स्त्रिया पुरुषाप्रति । सर्वथा वश न होती । पातिव्रत्य उत्तमस्थिती । येणेंचि रक्षण ॥ ८०६ ॥ पतिचि स्त्रियांचें तप । पतीचि स्त्रियांचा जप । मोक्षेच्छा नाहीं तोंवरी स्वर्गसंकल्प । पतीचि स्त्रियांचा ॥ ८०७ ॥ (इतर सूत्रार्थ स्पष्ट आहे) आतां अयत्नसाध्या स्त्रियांचें निरूपण । करावया हेंचि कारण । कीं स्त्री वश नोहे प्रेमाविण । उपाय अनंत केलिया ॥ ८०८ ॥

वात्स्यायनसूत्र

"अयत्नसाध्या योषितस्त्विमः । अभियोगमात्रसाध्याः । द्वारदेशावस्थायिनी । प्रासादाद्राजमार्गावलोकिनी । तरुणप्रातिवेश्यगृहे गोष्ठीयोजिनी । सततप्रेक्षिणी । प्रेक्षिता पार्श्वविलोकिनी । निष्कारणं सपत्न्याधिविन्ना । भर्तृद्वेषिणी विद्विष्टा च परिहारहीना । निरपत्या । ज्ञातिकुलनित्या । विपन्नापत्या । गोष्ठीयोजिनी । प्रीतियोजिनी । कुशीलवभार्या । मृतपतिका बाला । दरिद्रा बहूपभोगा । ज्येष्ठभार्या बहुदेवरका । बहुमानिनी । न्यूनभर्तृका । कौशलाभिमानिनी । भर्तुर्मौर्ख्येणोद्विग्ना । अविशेषतया लोभेन । कन्याकाले यत्नेन वरिता कथंचिदलब्धाभियुक्ता च सा तदानीं समानबुद्धिशीलमेधाप्रतिपत्तिसात्म्या । प्रकृत्या पक्षपातिनी । अनपराधे विमानिता । तुल्यरूपाभिश्चाधःकृता । प्रोषितपतिकेति । ईर्ष्यालु पूतिचोक्षक्लीबदीर्घसूत्रकापुरुषकुब्जवामनविरूपमाणिकारग्राम्यदुर्गन्धिरोगिवृद्धभार्याश्चेति ।" (कामसूत्रं पारदारिकमधिकरणम्)

टीका—अयत्नसाध्या योषितस्त्विति वक्ष्यमाणाः । अभियोगमात्रसाध्या इति या अभियोगमात्रमपेक्षते नाधिकं ता अयत्नसाध्या इत्युच्यन्ते । द्वारदेशावस्थायिनीति पुरुषदिदृक्षया द्वारदेशेऽवस्थातुं शीलं यस्याः सा चपलाभियोग-

मात्रसाध्या । प्रासादादिति प्रासादमारुह्य राजमार्गावलोकिनी । राजमार्गे हि पुरुषाणां संनिधानात् । सतरुणेति सतरुणाः पुमांसो यत्रेति प्रातिवेश्यगृहे यत्र-स्थाभिः स्त्रीभिर्गोष्ठीयोजिनी सा चापल्यं द्योतयति । सततप्रेक्षिणी चेति या सततं प्रेक्षते सा तस्य साध्या । प्रेषितेति नायकेन पार्श्वविलोकिनी या पार्श्व-मवलोकयति किमन्येन दृष्टास्मीति सापि चापल्यं कथयति । निष्कारणामिति या तु दौःशील्यादिकं विनेति सपत्न्याविविन्नायुक्तामर्षात्परपुरुषमिच्छति । भर्तृद्वे-षिणी गुणवंतमपि भर्तारमनिच्छन्ती विद्विष्टा चेति भर्ता यां द्वेष्टि द्वे अपि चंचले। परिहारहीना निष्परिहारा परिहार्येषु सा स्वभावत एव व्यभिचारिणी । निरपत्या भर्तुरपत्यमपश्यंती परानुपैति । ज्ञातिकुलनित्या ज्ञातिगृहे सदावस्थिता स्वातंत्र्याद्भिन्नवृत्तिः । विपन्नापत्या भर्तुर्यद्यदपत्यं तत्तद्विपद्यत इति परपुरुषापेक्षापत्याभावाद्वा । गोष्ठीयोजिनी स्वगृहे सखीगृहे वा चापल्यं सूचयति । प्रीतियोजिनी येनसह प्रीतिं योजयति तस्य साध्या । कुशीलवभार्या नटनर्तकादीनां भार्या वेश्याप्राया । मृतपतिका बालेति बाला च या विधवा सा तारुण्ये निषज्ञमाना शीलं खंडयति । दरिद्रा बहूपभोगान्वितं दातारमभिगच्छति । ज्येष्ठभार्या बहुदेवरका प्रायशो देवरैरेव व्युत्पादिता । बहुमानिनी न्यूनभर्तृकेत्या-त्मनि बहुमानो यस्याः। न्यूनश्च भर्ता सा न तत्र रमते । कौशलाभिमानिनी कलानां परिज्ञानाभिमानो यस्याः सा भर्तृमौर्ख्येण मूर्खत्वेनोद्विग्ना नियतं तत्कु-शलमन्विष्यति । अविशेषतया भर्तृरुद्विग्ना विशेषज्ञा लोभेन भर्तृरुद्विग्ना स्वयम-लुब्धा न तत्र रमते । कन्याकाल इति कन्यावस्थायां यत्नान्नायकेन वृता कथं-चित् दैवयोगात्तेन लब्धा सत्यन्येनोढेत्यभियुक्ता तदानीं यदा तस्येच्छा सा तस्य साध्या । पूर्वानुरागात् । समानबुद्धिरिति नायकेन तुल्या बुद्ध्याद्यो यस्याः सा तस्य साध्या । तत्र बुद्धिर्बोध्येषु । शीलं स्वभावः । मेधा विद्याकलासु ग्रहणशक्तिः । प्रतिपत्तिरनुष्ठानम् । सात्म्यं देशसात्म्यं प्रकृतिसात्म्यं च । प्रकृ-त्येति स्वभावेन यंप्रति पक्षपातो यस्याः सा तस्य साध्या । अनपराधे इति दोषं विना भर्त्रावमानिता परिभूता न तत्र सज्जते । अन्यमिच्छति । तुल्य-

रूपाभिश्वाधःकृतेति समानप्रतिपत्तिभिः सपत्नीभिर्विकृता विरागादन्यमिच्छति। प्रोषितभर्तृका ब्रह्मचर्येण भग्ना कथमन्यान्नेच्छेत । यो निष्कारणमीर्ष्यते तस्य भार्या विटैश्चिरमपह्नुतैव । पूतिः शरीरसंस्काररहितस्तस्य भार्या कश्मलत्वा-द्विमुखीभवति । चोक्षो जातिविशेषस्तद्भार्या वेश्याप्राया । क्लीबो नपुंसकः । द्वयोरपि भार्या परस्यैव । कुब्जवामनयोर्विरूपयोरप्युपादानं वैरूप्यभेदप्रकर्ष-णार्थम् । द्वयोरपि भार्या खंडितशीला । मणिकारो मणीनां संस्कर्ता । तद्भार्या सदैव इष्टचारिणी खंडितशीला । ग्राम्यभार्या नागरकस्यायत्नसाध्या स्यात् । दुर्गंधिः शरीरे यस्य दुष्टो गंधः स उद्वेगकरः । रोगी यो दीर्घरोगयुक्तः । वृद्धो व्यवायाक्षमः । एषां भार्या व्यभिचारिण्यः '' ॥

भावार्थः---अयत्नसाध्या स्त्रिया दोन प्रकारच्या आहेत; भ्रष्टशीला आणि भ्रश्यमानशीला. भ्रष्टशीला ती कुलटा किंवा वेश्या म्हटली जावे; आणि भ्रश्य-मानशीला अयत्नसाध्या म्हटली जाते. जिचें शील भ्रष्ट झालें आहे अशा स्त्रीच्या संयोगानें वेश्यागमनानें होणारेंच पातक होतें; दुसरें होत नाहीं. आणि भ्रश्य-मानशीला जी आहे, तिचें शील आपणच प्रथम भ्रष्ट केलें असतां तिच्या संयोगानें पारलौकिक भयंकर पातक होतें. जी भ्रष्टशीलाही नाहीं व भ्रश्यमान-शीलाही नाहीं, अशा स्त्रीकडे तर पापदृष्टीनें पाहिल्याचीं सुद्धां याच जन्मांत फळें भोगावीं लागतात ! जिचें शील भ्रष्ट झालें आहे व जिनें प्रायश्चित्त केलें नाहीं, अशी स्त्री कर्मादिकांचे ठायीं अनर्ह असल्यामुळें, वेश्याधर्मावांचून दुसरा धर्म करील तर ती महापापिणी होते. अथवा प्रायश्चित्त करून शुद्ध होऊन धर्मिणी होऊं शकते. भागवतधर्मांत प्रायश्चित्तावांचून केवळ पश्चात्तापानेंच वाईट काम सोडून देईल तर ती मुक्त होते. वाम भेसंडींत वाईट काम करीत असतांना देखील ती मुक्तच आहे असें कोणी म्हणतात. आम्हांला त्याचें काय करावयाचें आहे ! इतकाच या सूत्रांचा भावार्थ आहे. बाकीचा अर्थ टीकाकारांनीं स्पष्ट केला आहे.

[illegible] नीटी । [illegible] भेदीसाठी । दयाची

अर्थवत्ता गोमटी । तेही सांगूं ॥ ८०९ ॥ जया भेसंडी मात्र करणें । तेणें आपद्धर्म अवलंबणें । प्रारब्धानुसार भोगणें । क्रिया सकळ ॥ ८१० ॥ पाप नाहीं भुकेल्या अन्नचोरा । पाप नाहीं भेसंडिस्थ व्यभिचारा । अनृती[1] पाप नाहीं, परा । वाचवितां ॥ ८११ ॥ पाप नाहीं आततायीमोचनीं । नवेंच प्रारब्धाची करणी । भगवंत एक अंतरीं धरूनी । प्रारब्ध निवटाया यत्न कीजे ॥ ८१२ ॥ अर्जुन पुरुष असूनि नारी । जाहला राया विराटघरीं । असत्य दैवलीला दाखवाया हरी । पाठ देउनी पळाले, यवना ॥ ८१३ ॥ मामे भाचे देउळासाठीं झाले जैन । बहिरंभट सत्य शोधाया झाला यवन । मृत्युंजय शेखमहमदादि आपण । असोनि मुसलमान, हिंदु जाहले ॥ ८१४ ॥ कच देवगुरुनंदन असोनी । शरण गेला शुक्रचरणीं । अगाध आहे दैवाची करणी । यास्तव देशकाळ धरोनी धर्माधर्म ॥ ८१५ ॥ जो अंतःकरणें वैदिक । तया बळें जरी भ्रष्टविती तांत्रिक । तरी तो महात्मा निष्कलंक । आपुल्या वैदिक गतीतें पावे ॥ ८१६ ॥ शरीरावयव छेदितां । कृत्रिम दीक्षा अवलंबितां । पुढती शुद्धदीक्षा घेतां । प्रायश्चित्त तयातें ॥ ८१७ ॥ ज्या भगवद्दीक्षेनें यवन । शेखमहमदादि जाहले भक्तिसंपन्न । त्या भगवद्दीक्षेनें भगवत्कार्य-साधकाकारण । प्रायश्चित्त नव्हे हें अति अनुचित ॥ ८१८ ॥ जैसे कां व्यवहारनटें । सोंगमात्रें न येती बापपेठे । तैसे नाना धर्मनटें । सोंगमात्रें पाप-पेठे न येती ॥ ८१९ ॥ आत्मदृष्टीनें पाहतां । सकळधर्मासी मिथ्यता । यालागीं हेंचि साधणें महंता । धर्माधर्मावेगळें होवावें ॥ ८२० ॥ दैवतीं उपासकें प्रेम धरावा । दैवतें उपासकसमुदाय रक्षावा । सर्वथा अभिभवूं न द्यावा[2] । परोपासकें ॥ ८२१ ॥ यथाशक्ति परोपकार । करणें हें उत्तम फार । गृहस्थांचें तीर्थ सुंदर । भिकारी हें ॥ ८२२ ॥ अगाध परमेश्वराची लीळा । मुंगीसही मिळे कण सगळा । तेथ मी एक दाता वेगळा । हा अभिमान मात्र ॥ ८२३ ॥ एकानें निश्चय केला । कीं मी न दे कांहीं कवणाला । तरी

१ दुसऱ्यास वाचविण्याकरितां खोटें बोलल्यास. २ संकटांत गुंतूं न द्यावा.

काय दुसरा कोणी तयाला । देणार नाहीं? ॥ ८२४ ॥ म्हणोनि ऐसें चित्तीं धरावें । कीं भिकारियांनीं मज पुण्यसमय मिळवूनि दिधला हें बरवें । या-कारणीं अंतरीं नमस्कारावें । प्रेमें तयां ॥८२५॥ जे धर्मछलक आणि कुमती । सामर्थ्य आणि गृहस्थी । ऐसे असोनीहि भिक्षा मागती । त्यांसी मुष्टिधान्यहि देऊं नये ॥८२६॥ उत्सव करावा जेव्हां । तिथे जेवावयास बोलवावे तेव्हां । चौथा बोलावणे नाहीं बरवा । व्यर्थ वित्तव्ययीं ॥ ८२७ ॥ प्रथम बोलवावा निर्मत्सर विद्वान ब्राह्मण । दुसरा बोलवावा मूर्खही परी परोपकारसंपन्न । तिसरे बोलवावे दरिद्री ब्राह्मण। शूद्र वा चांडाल यवन कोणीही होनू[1] ॥८२८॥ मत्सरी आणि पंडित । त्यासी संगती धरूं नये किंचित् । मूर्खही निर्मत्सरी यथार्थ । सांगाती करावे ॥ ८२९ ॥ ऐसी असावी भगवत्प्रीति । जेणें कळ-वळा उपजे सर्वांभूतीं । अंतःकरणाची धांव निरुती । सामर्थ्यापरौतीं जाऊं द्यावी[2] ॥ ८३० ॥ सकलधर्मसमन्वय करावा । किंवा कोणताही धर्म उपसर्ग-रहित योग्य राखावा । धर्मघोटाळा होवों न द्यावा । इकडे ना तिकडे ॥ ॥ ८३१ ॥ विवाहित कन्येस आंदण देतां । भूषणाग्रह[3] धरूं नये तत्वता । औषधी आंदण द्याव्या उचिता । अथवा कन्येच्या पुत्रशिक्षणार्थी करावें प्रवि-शापत्र ॥ ८३२ ॥ करावें सकळ धर्मांचें अध्ययन । तयांचेंही सांगतों लक्षण । जीवप्रयत्न ईश्वरानुमोदन । कर्मानुसारें करून सुखदुःख ॥ ८३३ ॥ परातें बोल सर्वथा नाहीं । ईश्वरत्व मिळविणें मुक्ति पाहीं । हें धरोनिया हृदयीं । वैदिकधर्माभ्यास करावा ॥ ८३४ ॥ आपुलेंचि केलें आपणा फळे । निर्वाण तंव अद्वैत ब्रह्मचि उगळे । हें हृदयीं धरोनि मोकळें । बौद्धधर्माध्ययन कीजे ॥ ८३५ ॥ अंबरीषाची कथा । लक्षीं धरोनिया तत्वतां । महमदपंथ आणि ईशपुत्रपंथा[4] । अभ्यासिजे ॥ ८३६ ॥ तदुपदेशार्थकूटकीं । अंतर्भावना कीजे निकी । हें भविष्यपुराणानुसारविशेखीं । बोलिलें भियां ॥ ८३७ ॥ कबीर

---

१ दरिद्री, मग तो जातीनें कोणीही असो. २ कळवळा इतका यावा कीं, आपलें सामर्थ्य अपुरें पडावें. ३ दागिन्यांचा आग्रह. ४ ख्रिस्ती धर्म.

आणि नानक । तसब्बूफादि सकाळिक० । तयांचा काढूनि कलंक । निष्कलंक कीजे अर्धकूटकीं ॥ ८३८ ॥ संप्रदायकुसुममधु । पाजूनि पुष्ट कीजे बहुधर्मबंधु । सत्योपदेशार्धू । विसरूं नये ॥८३९॥ आनंदमार्गी, मानभाव । इत्यादि मराठी पंथही सर्व । तत्तन्मंत्र दावोनि सावेव । उपदेशार्ध कीजे ॥ ८४० ॥

परधर्माचा अभ्यास

गद्यः—हे वादिन्, ज्या ज्या पंथांना आपलें तत्व प्रसिद्ध होण्याचा निषेध वाटत नाहीं, त्या त्या पंथांचा अभ्यास करण्यास कांहीं अडचण येत नाहीं; परंतु निरनिराळ्या लिपींत अक्षरें लिहून ठेवून ग्रंथ न देण्याविषयीं ज्या पंथांचा निश्चय आहे, त्या पंथांचा अभ्यास करण्याची अडचण पडते. असे वऱ्हाडामध्यें मानभाव, आनंदमार्गी, लक्षपंथ इत्यादिक पंथ आहेत. त्या सर्व पंथांचा लहानपणीं त्या त्या पंथांच्या गुरुंजवळून मीं अनुग्रह घेऊन अभ्यास केला आहे. तो सत्यशोध करण्याकरितांच केला. परंतु मी आपल्या पूर्वपुण्यानें व अंतःस्फूर्तीनें शेवटीं पुराणोपबृंहित[1] वैदिकधर्मातच स्थिर झालों ! गुरूंशीं विरोध केल्यामुळें झालेल्या पातकाबद्दल मी त्यांचा अनुग्रह मिळेपर्यंत पश्चात्ताप करीत होतोंच. वैरागी व नंगे गोसावी यांच्याही धर्माचा सूक्ष्म अभ्यास त्या त्या गुरुंजवळून मीं केला. ह्या धर्मांत कूटार्धोपदेष्टा होणें फार सुलभ आहे. या धर्माचे गुरुमंत्र माहित असले म्हणजे झालें. मानभावांच्या पंथाचीं हीं पांच नांवें आहेत; तीं पाठ म्हणून मी उपदेशी[2] आहें असें म्हटल्यास कोणी नाहीं म्हणूं शकत नाहीं. तीं पांच येणेंप्रमाणें:—१ द्वापरीं श्रीकृष्णचक्रवर्ती गोसाव्याचे चरण शरण किंवा सर्वज्ञाचे चरण शरण. २ सह्याद्रीसिरीं दत्तात्रयप्रभु गोसाव्याचे चरण शरण किंवा सर्वज्ञाचे चरण शरण. ३ द्वारावतीं श्रीचांगदेव राऊळ गोसाव्याचे किंवा सर्वज्ञाचे चरण शरण. ४ सिद्धपुरीं श्रीगुंडम् राऊळ गोसाव्याचे किंवा सर्वज्ञाचे चरण शरण. ५ प्रतिष्ठानीं श्रीचांगदेव राऊळ गोसाव्याचे किंवा सर्वज्ञाचे चरण शरण. 'गोसाव्याचे' हें सर्व पंथांत पूर्वी असून, कारंजकरबुवा वगैरेनी "सर्व-

१ पुराणांनीं जो विस्तार पावला आहे. २ उपदेश मिळालेला.

शाचे चरण शरण " हें नवीन घातलें आहे.

आतां या पंथाचें थोडेंसें तत्वज्ञान सांगतों:—

मानभावी पंथाचें तत्वज्ञान.

१ आचारस्थळ, २ विचारस्थळ, व ३ लक्षणस्थळ अशीं तीन स्थळें मिळून या पंथाचें शास्त्र बनलें आहे. तें एक प्रकारच्या लिपींत लिहिलेलें असून त्याच्यांत एकंदर चौदा लिपि आहेत. यांत पुष्कळ तत्वें वेदान्ताशीं जुळणारीं असून, द्वैतवादी असल्यामुळें पुष्कळ वचनांचा अर्थ ते द्वैतपर करितात. त्यांच्या उत्पत्तीचा इतिहास विलक्षण असल्यामुळें लिहित नाहीं व त्याची आम्हांला आवश्यकताही नाहीं. समाजांतील स्त्रीपुरुषांची नीति समाधानकारक नाहीं. यांच्यांत १ जीव, २ देवता, ३ प्रपंच आणि ४ परमेश्वर हे चारच पदार्थ मानतात. त्यांत १ जीव अविद्येनें बद्ध असून ज्ञानानें व देवाच्या भक्तीनें तो मुक्त होतो. २ देवता ह्या नित्यबद्ध आहेत. ३ जडपदार्थ तेवढा प्रपंच समजावा. ४ परमेश्वर सर्व देवतांच्या वर असून तो जीवाकरितां मायामयशरीर धारण करून अवतार घेत असतो. यांच्या लक्षणस्थळाचे नव भाग आहेत. त्याचाच विचारस्थळांत विशेष विचार आहे. आचारस्थळांत वागण्याचे नियम सांगितले आहेत. या स्थळांवर यांच्यांतील पंडितांनीं लिहिलेले मोठेमोठे व्याख्यानरूप ग्रंथ आहेत. त्याला बंद म्हणतात. त्याच्यांतील प्रकरणें घेऊन आपल्याला थोडासा या पंथाचा विचार करावयाचा आहे. हीं प्रकरणें लहान लहान असून याचे बंद मोठे मोठे आहेत. पैकीं प्रथम प्रकरण पूर्वी समजलें जातें तें येणेंप्रमाणें—

• " सृष्टीमध्यें कवणे करणें मुंचिजेना, एके परमेश्वरेंवीन.: तोच परमेश्वर निरवयव निराकार, सावयव साकार होय. अवतरे, आपुलें संनिधान दे. तें दास्यमोचक. "—परमेश्वरावांचून कोणत्याही उपायानें सृष्टीमध्यें मुक्तता होत नाहीं. तो परमात्मा निराकार असून साकार रूपानें अवतार धारण करून आपल्या भक्तांना आपल्या सन्निध नेतो. येवढ्याकरितां त्याची भक्तिच मुक्ति

देणारी आहे. आतां तो परमेश्वर कोण, याचा निर्णय अन्यव्यावृत्तिनामक प्रकरणांत केला आहे, तो येणेंप्रमाणें—

" कर्मभूमीच्या देवता होत, पर परमेश्वर न होत. अधोदेवयोनीच्या देवता होत, पर परमेश्वर न होत. अंतराळींचे गनगंधर्व देवता होत, पर परमेश्वर न होत. स्वर्गींचे इंद्रचंद्रादि देवता होत, पर परमेश्वर न होत. कैलास-वैकुंठींचे हरिहरब्रह्मादिक देवता होत, पर परमेश्वर न होत. क्षीराब्धीचा शेषशय्या देवता होय, पर परमेश्वर नव्हे. अष्टभैरव देवता होत, पर परमेश्वर न होत. विश्वरूप देवता ऱ्हय, पर परमेश्वर नव्हे. चैतन्य देवता ऱ्हय, पर परमेश्वर नव्हे; चैतन्यापर परमेश्वर तो देव श्रीचक्रधर सकळ जीवांतें रक्षिता होय, उद्धरिता होय. " अर्थ—चैतन्य म्हणजे एक माया आहे. विश्वरूप म्हणजे विराटस्वरूप. यांचें गुह्य काय तें हेंच. या शास्त्राचा अभ्यास करून अर्ध मानभाव झालेल्या शहामुनीनें सिद्धान्तबोधांत यांची थोडीशी माहिती दिली आहे. या ग्रंथांत पंधराव्या अध्यायापर्यंत शिवविष्णु इत्यादि देवतांचें खंडण असून सोळाव्या अध्यायापासून तों तिसाव्या अध्यायापर्यंत मानभाव-धर्माच्या तत्त्वांचें उत्तम प्रतिपादन केलें आहे. ग्रंथकार अर्धवारकरी असल्यामुळें पुढच्या पन्नास अध्यायांपर्यंतच्या ग्रंथांत मानभाव पंथ वारकरी पंथांत ओढला गेला आहे. मानभावपंथाची सत्य माहिती आजपर्यंत कोणाकाही नाहीं. म्हणून मीं लिहिलेली माहिती खोटी वाटण्याचा पुष्कळांना संभव आहे. माझें म्हणणें खरें वाटण्याकरितां त्यांचा अनुग्रह घेऊन त्यांच्या शास्त्राचा अभ्यास करावा म्हणजे कळेल. एकनाथांनीं या पंथावर एक पद केलें आहे. तुकाराममहाराजांनीं " शिवूं नये निळीं । वस्त्रें पांघुरती काळीं " या वचनानें त्यांचा स्पष्ट निषेध केला आहे. आणखी संतांनीं यांच्याविषयीं असें म्हटलें आहे—

एकी धरूनी डफराची काठी । झोळी बांधिती नागबंध गांठी ॥
देवा निंदिती, पूजिती आपरखुटी । घरोघरीं हिंडती पोटासाठीं ॥

माझ्या हरिबा तूं नारायणा। मायबाप तूं बंधु सज्जना ॥
काय वर्णू मी तुझिया गुणा । केलें दंडवत तुझिया चरणा ॥

यांचीं युगधर्म, विद्यामार्ग, संहारण, संसरण, महावाक्यनिर्वचन, अक्षिपर आणि उद्धरण अशीं आणखी प्रकरणें आहेत. पण त्या सर्वांची येथें आवश्यकता नाहीं.

आनंदमार्ग म्हणून वऱ्हाडांत एक पंथ आहे. या पंथाचा इतिहास समाधानकारक नसल्यामुळें लिहित नाहीं. या पंथाचींही पांच नामें आहेत. तीं येणें प्रमाणें:—१ आनंद निजबोध जीवा तारक शाहादत्तप्रभू. २ देवदत्त सत्यसामर्थ परस्वामी जीव उद्धरी स्वयंब्रह्म. ३ दत्तप्रभु दयानिधि शरण वज्रपंजरू. ४ निर्गुण निराकार निरामय शब्दारहित दत्तात्रे स्वयंब्रह्म. ५ आनंद मात्रा निःशब्दरहित.

मानभावपंथास कांहीं थोडासा शास्त्रीपणा आहे, तो या पंथास मुळींच नाहीं. या पंथांत ' पूर्णपद्धति ' म्हणून एक संस्कृत ग्रंथ आहे. चित्प्रकाश, ज्ञानदीप, सारविचार इत्यादि कांहीं प्राकृत ग्रंथ आहेत. सिद्धान्त, परसिद्धान्त म्हणून आणखी कांहीं गुह्य ग्रंथ आहेत. यामध्यें सृष्टिपाठ म्हणून मानभावांच्या ' अन्वयव्यावृत्ति ' नांवाच्या प्रकरणाप्रमाणें एक प्रकरण आहे. त्यांत विशेष कांहीं नाहीं. मानभावांनीं जशा दहा पायऱ्या केल्या आहेत, तशा यांनीं त्रेचाळीस पायऱ्या केल्या आहेत. आणि " कर्मभूमीच्या देवता होती, परात्पर आनंद देव न होती. " अशी सारखी मालिका सुरू केली आहे. बेचाळिसाव्या पदावर दत्तात्रेय असून शेवटल्या पदावर आनंद ठेवला आहे. दत्तात्रेय तीन देवांचा अवतार आहे असें पुराणांतलें म्हणणें हे खोटें समजतात. या पंथांत सात वेद मानले असून भलतेंच कांहीं मानलें आहे. मानभावपंथ गीतेला तरी मानतो, पण हा पंथ कोणत्याही हिंदूंच्या पूर्वग्रंथाला आगम असें समजत नाहीं. कांहींही असो. या पंथांत शिरून असा कूटाक्षेपदेश करतां येतो कीं, दहा किंवा त्रेचाळीस पायऱ्या कां? जितक्या पायऱ्या कराल तितका तो

परमेश्वर अभक्ताला दूर आहे, आणि भक्ताला जवळ आहे. सर्वव्यापकत्व घेऊन यांचें खंडन करितां येतें. हें सर्व कांहीं उपदेशकाच्या चातुर्यावर अवलंबून आहे. हे लोक पुराणांतल्याच विष्णुशिवाच्या कथा घेऊन पुराणवचनानेंच त्यांची निंदा करितात. मानभाव मूर्तिपूजक असून, आनंदमार्गी मूर्तिपूजा मानीत नाहींत. मानभाव कृष्णाला मानीत असून, आनंदमार्गी एकट्या दत्तात्रेयाला मानतात, व साकार मानतात. माझी माहिती ज्यांना खोटी वाटेल त्यांनीं त्या पंथांत शिरून अनुग्रह घेऊन अनुभव घ्यावा. आनंदमार्गांत कर्मसृष्टि, विकारसृष्टि, दिव्यसृष्टि, ब्रह्मसृष्टि, निरालंबसृष्टि अशा पांच सृष्टया आहेत. कर्मभूमीपासून मानभावाच्या दहा पायऱ्यांपर्यंत कर्मसृष्टि, पुढें प्रत्येक सृष्टि दहा दहा पायऱ्यांची असून पांचवी म्हणजे शेवटली सृष्टि तीन पायऱ्याची आहे. १ पहिल्या पायरीचें नांव अमृतार्णव, २ दुसऱ्या पायरीचें नांव शुद्धलक्षण, तिसऱ्या पायरीचें नांव ३ विज्ञान. यांतील शुद्धलक्षणपदावर दत्तात्रेय राहतो, व विज्ञानपदावर आनंद राहतात. हा पंथ आपल्या सृष्टया, चार देहांवर बसविण्याचे किंवा डोळ्यांतील रंगांवर बसविण्याचे चाळे आतां करूं लागला आहे. मानभावपंथाची अंतर्माहिती पण त्यांच्या भाषेनें नव्हे, अशा प्रकारची 'सिद्धान्तबोधांतून मिळूं शकते. पण यांचें म्हणणें असें असतें कीं, हा सिद्धांतबोध आमच्या मताचा आहे खरा, पण याहीपेक्षां खरें रहस्य शास्त्रांत आहे. आमचा उपदेश घेतला म्हणजे कळेल. शास्त्र म्हणजे १ आचारस्थळ, २ विचारस्थळ, व ३ लक्षणस्थळ हे वर सांगितलेले ग्रंथ होत. मच्चिन्हित[1] पुरुषानें यांचे गुरुमंत्र म्हणून दाखवून, आम्हीं उपदेश घेतला आहे असें सांगून, या त्या मताचें अध्ययन करून, कूटार्थोपदेश[2] करणें सुलभ आहे. आचिन्ह-पुरुष मंत्रपूर्वक चिन्हांकित झाल्यावर उगाच चिन्हत्याग करून अकूटोत्तर चिन्ह धारण करील तर पतित होतो, असा आर्य, अनार्य व मिश्र इत्यादि सर्व आगमांचा सिद्धान्त आहे.

१ आमच्या सांप्रदायांतील. २ मागील पृष्ठावर शेवटी दिल्याप्रमाणें.

अपरित्यक्त स्वचिन्हाच्छादनपूर्वक सकूटोत्तरचिन्हधारणप्रतिषेधाभावे यावद्भगवत्सेवासमावेश गृहीतकामावेश वा यावित्तावन्मत्संप्रदायनिष्ठा आहे.'

मानभावमतांत १०८ चंदनाच्या मण्यांची गांठी असते. आणखी गुळगुळीत केलेले चापट दगड पितळेनें एकत्र बांधून एका माळेंत ओवलेले असतात व कांहीं मोकळेहि असतात. ती माळा किंवा ते दगड हातावर घेऊन उलट सुलट कपाळाला लावतात. वर सांगितलेलीं पांच नामें म्हणून ती चंदनाची माळ जपतात. त्याला गाठी आठवण म्हणतात. आनंदमार्गी मतांत सुताच्या गाठीच्या १२८ मण्यांची माळ असते. तेहि पांच नामें म्हणून ती जपतात. ही गांठ मला येत नाहीं. ती त्यांच्याकडूनच कोणीतरी शिकलें पाहिजे.

लालपंथाचा अंतर्भाव थोडासा मानभावांत व थोडासा आनंदमार्गांतच होतो. असे आणखी पुष्कळ प्रकारचे धर्म आहेत. मीं सांगितलेल्या पद्धतीनें ते जाणून घ्यावेत. असो.

"श्रद्धामयोऽयं पुरुषो या यच्छ्रद्धः स एव सः"—भगवद्गीता. या जागृत श्रुतीवरून धर्माधर्म अन्तःकरणाचेच धर्म आहेत, देहाचे नव्हेत. सांख्यसूत्रही असेंच आहे. "तत्कार्यं धर्मादिः" (अध्याय २ सूत्र १४)*

मद्दीक्षासंस्कृतांना जलपानानें अन्नमय मन आणि आपोमय प्राण श्रुतींत सांगितले असल्यामुळें अर्थातच हे दोन्ही मद्दीक्षासंस्कृत झाल्यावर सकूटोत्तरदीक्षा तद्बाधिका होत नाहीं.

ओवी—नाना उपायें करून । दीनपक्षाचि घ्यावा आपण । श्रीमद्भागवतीं वचन । आहे येविषयीं ॥८४१॥

ब्राह्मणः समदृक् शांतो दीनानां समुपेक्षकः ।
स्रवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभांडात्पयो यथा ॥ (श्रीभागवत.)

---

१ अर्थ—' आपलें संप्रदायाचिन्ह न टाकतां तें लपवून दुसऱ्यांचें चिन्ह धारण करण्यास चिंता नसल्यामुळें, अशा प्रकारें भगवत्सेवेच्या कार्यांत आमची संप्रदायनिष्ठा कायमच असते.' * धर्मादिकही बुद्धीचेंच कार्य आहेत.

भावार्थ—ब्राह्मण तपस्वी समदर्शी शांत । आणि दीनातें उपेक्षित । तरी तयाचें तप होय व्यर्थ । फुटक्या मांज्यांतुनि गळत दूध जैसें ॥८४२॥ दयेचीं लक्षणें उत्तम । स्वयें बोलिलें तुकाराम । मोहनिष्ठांचा दयाधर्म[1] । व्यावर्तोनि[2] ॥८४३॥ भूक लागली व्याघ्रासी । म्हणूनि नेऊं देणें गायीसी । ऐसी दया करितां निश्चयेंसीं । पतन न चुके ॥ ८४४ ॥

दया तिचें नांव भूतांचें पाळण । आणिक निर्दळण कंटकांचें ॥१॥
पाप त्याचें नांव न विचारी नीत । भलतेंचि उन्मत्त करी सदा २
धर्मनीतीचा हा ऐक वेवहार । निवाडिलें सार-असार तें ॥३॥
तुका म्हणे धर्म रक्षावयासाठीं । देवासही आटी[3] जन्म घेणें ॥४॥

(इंदिराप्रेस, अभंग ३२९०)

ओव्या—भूत म्हणजे प्राणिजात । जे निष्पाप आणि दुर्जनपीडित । तयांचा पक्ष रक्षणें यथार्थ । या नांव दया ॥ ८४५ ॥ सपापही अनुतप्त । तयासी आश्वासनें उद्धरीत । तीही दया महत । बोलताती ॥ ८४६ ॥ ईश्वर दुर्जनाही मारोन । फळ दे सज्जनाचिसमान । यालागीं तद्दयालुत्वावरी जाण । आक्षेप न ये ॥ ८४७ ॥ परी जीवाची दया पुण्य वाढवी । आणि कंटकहननीं[4] पाप न जोडवी । इतुकीच शक्य त्यांची । तयालागीं ॥ ८४८ ॥ न विचारितां नीति । रायें करणें तें पाप निश्चितीं । असारातें सार म्हणती । अधर्मपणें ॥ ८४९ ॥ यालागीं धर्म कोण अधर्म कोण । हें भगवदुक्त आणि कळे संतमुखेंकरून । धर्म रक्षावयाचि भगवंताकारण । अवतार घेणें ॥८५०॥ " यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः " इति । वैशेषिकसूत्रीं कणादोक्ति । तेथ मोक्षाची तव ज्ञानेंचि प्राप्ति । अभ्युदय मात्र मिळे धर्में ॥ ८५१ ॥ कर्म आणि अन्यदेवताउपासन । दोन्ही करितां समुच्चयेंकरून । ते समास होती एकवटून । अभ्युदयीं ॥ ८५२ ॥ कर्मप्रधान ईशोपासन । तेथ कर्म-

१ पुढील ओवींत सांगितलेला दयाधर्म मोहनिष्ठांचा होय. २ वर्जून. ३ खटाटोप. ४ दुष्टांचें शासन केल्यास.

समाप्त फल देऊन । अवशिष्ट राहे ईशोपासन । तेणें भोगान्तीं वैराग्य होय ॥८५३॥ कर्माचें अपूर्व[1] उपजे नियतीं । उपासनेचें अपूर्व भगवत्कृपाप्राप्ति। यद्यप्यनादि आहे ती । तदप्यभिमुख होय उपासका ॥ ८५४ ॥ कर्मोपास्ति[2] दोन्ही सकाम । तैं मिळे वैकुंठादि धाम । कैवल्य तव मिळे परम । जीवेशै-क्यज्ञानमात्रें ॥ ८५५ ॥ हें विशेष बोलिजेल उत्तराविस्तारीं । येथ अपेक्षा धर्मांचीच परी । यद्यपि सकामाचारीं । निषेध बोलिला ॥ ८५६ ॥ तेथ परलोककामना निषेधिली । परमहंसा तंव इहलोककामनाही प्रतिषेधिली । निष्कामकर्में वेदें बोलिलीं । गृहस्थासाठीं ॥ ८५७ ॥ गृहस्थें ऐहिक उच्छे-दितां । तरी निष्काम कर्मोपदेशचि होय वृथा । ऐहिकोच्छेदें विरक्ति उपजतां । प्रवृज्याधिकारू[3] ॥ ८५८ ॥ यालागीं निष्कामकर्मोपदेश गृहस्था । तोही बोलिला पाहिजे अविरक्ता । जे अविरक्तासीच गृहस्थता । इतरां त्याग[4] म्हणोनी ॥ ८५९ ॥ अविरक्त असोनि गृहस्थ । ऐहिकोच्छेदील यथार्थ । तरी आळसें भरलिया तयाचें चित्त । भीक निश्चित चुकेना ॥ ८६० ॥ समाधिसामर्थ्य आंगीं नसतां । निश्चलपणाचा उपदेश ठसतां । तरी झोपे-वांचोनि सर्वथा । आन फळ मिळेना ॥ ८६१ ॥ तेवीं दृढ वैराग्य नसत शरीरीं । ऐहिक यत्न न करितां भिकारी । तो करंटा देखिलिया निर्धारीं । सचैल[5] कीजे ॥ ८६२ ॥ तुळसीमाळा घालोनि कंठीं । स्त्रीपुत्र सोडोनि उपासापोटीं । वारकरी होवोनि पंढरीवाटीं[6] । पाहुणचार सोडील निंघ ॥८६३॥ तो देवाचा ऋणाईत । तयाचे निश्चयें उपटावे दांत । जयासी संसार वाटे अनृत । तरी तेणें भोगां द्यावी तिलांजुळी ॥ ८६४ ॥ भोगाभिलाषा अंतः-करणीं । आणि यत्न न करितां खाय बैसोनी । वरी धर्मवार्ता वदे मुखानीं । तो महापातकी सहावा ॥ ८६५ ॥ हरगौरिजसृष्टीं देह न मिळवितां । मल-विसर्जन होय वृथा । तेवीं भोगआशा अंतरीं असतां । भोगपोषकवा न सोडी

१ फळ. २ कर्म व उपासना. ३ संन्यासाचा अधिकार. ४ त्याग. ५ सचैल स्नान. ६ वाटेनें. ७ खोटा.

॥८६६॥ मन एकाग्र करितां येणें झोंप ॥ यास कवण उजळला म्हणे सत्वदीप[1] । तेवीं आळसी त्यजी देशकालानुसार यत्नसंकल्प । तें तयातें पाप चुकेना ॥८६७॥ आंगीं सामर्थ्य असतां कांहीं । भोगाशाही असोनि देहीं । जो बैसे आणोनि देईल शेषशाई । तो एक पापी ॥ ८६८ ॥ सामर्थ्यही हरीनेंचि दिधलें । तें योग्य स्थळीं नाहीं योजिलें । आणि निर्लज्ज देवास अधिक मागों लागले । महापातकी ते ॥ ८६९ ॥ पात्रावरी वाढिले न खाय । उगेंचि अधिक मागे तरी तो चोर होय । तेवीं यत्नसामर्थ्य देवें दिधलेंचि आहे । तें न योजितां मागे तो करंटा ॥ ८७० ॥ दुसरियाची पाहूनि युवति । लेंकरूं तेंच जरी मागे मायप्रति । तरी लाड पुरविणें रोगप्रवृत्ति । लेंकराप्रति घातक ॥ ८७१ ॥ तेवीं देवदत्त[2] आंगीं सामर्थ्य असतां । सकाम मूढांचे लाड हरीनें पुरवितां । तरी वासना न शमेल सर्वथा । आणि जन्ममरण चुकेना ॥ ८७२ ॥ कित्येक ऐसें म्हणती । कीं ईश्वर आहे सर्वशक्ति । तरी वासना पुरवूनि आम्हांप्रति । मोक्षही द्यावा ॥ ८७३ ॥ यांचा प्रश्न पर्यायेंकरून । ऐसाचि आक्षेप करी गहन । कीं देवें सृष्टि करू नये उत्पन्न । तरी हें पृच्छकें जाऊन सांगावें देवा ॥ ८७४ ॥ देव सर्वज्ञ आणि सर्वशक्ति । तो सृष्टिव्यवस्थेंतचि निश्चितीं । चेतनार्णवीं एकात्मवृत्ति । सर्वज्ञ सर्वशक्ति कायसा ? ॥ ८७५ ॥ पाण्याहूनि पदार्थ भिन्न । तयासचि ओलेंकोरडेंपण । एकार्णवाचि असतां पूर्ण । भिजविणें-पण तें वाव ॥८७६॥ तेवीं सर्वज्ञत्व आणि सर्वशक्तिमत्ता । यया विक्षेपशक्त्युपष्टब्धचेतनावच्छिन्नता[3] । ब्रह्मज्ञानमात्रें सर्वज्ञता । अनंगीकृत[4] आम्हां ॥८७७॥ यद्यपि प्रारब्धोपष्टब्धविक्षेपशक्ति[5] । आवरणनिवृत्तमुक्तांही प्रति[6] । तथापि तूला-वरणादि संप्रतिपत्ति[8] । मुक्तातें असे ॥८७८॥ ईश्वरीं सकलावरणविप्रतिपत्ति[9] ।

१ सत्वाचा विकास झाला. २ ईश्वरानें दिलेलें. ३ विक्षेपशक्तियुक्त चेतनाचे ठिकाणीं राहणें. ४ ब्रह्मज्ञानाबरोबर सर्वज्ञता येते हें आम्हांला मान्य नाहीं. ५ प्रारब्धामुळें असलेली विक्षेप शक्ति. ६ ज्यांचें आवरण नष्ट झालें आहे अशा मुक्तांना. ७ रज्जुसर्पादिभ्रम. ८ प्राप्ति. ९ कोणतेंहि आवरण नाहीं.

म्हणोनि भगवत्सर्वज्ञता विक्षेपाभिमुखवृत्ति[1] । आणि तेचि सर्वशक्ति । जो विक्षेपशक्तिविलासू ॥८७९॥ अथवा दृष्टिसृष्ट्यनुरोधें । जीवापेक्षिक ईश्वरबोधें । जीवयाचनाअविरोधें[2] । सर्वज्ञसर्वशक्तिमत्ता ॥ ८८० ॥ म्हणोनि जीवयाचनाप्रेरणीं । इया भगवदनुशासनीं । यथाशक्ति मंदांतःकरणीं । धर्मूचि कीजे ॥ ८८१ ॥ धर्म करावा निष्काम । अर्थें वाढवावा पूजादिनियम । कामें पूजावा आत्माराम । जो घनश्याम करुणाब्धी ॥८८२॥ त्रिवर्ग[3] परमेश्वरीं अर्पितां । तरी आपणचि होय[4] वर्ग चवथा[5] । हें न होय तरी धर्मार्थां । आश्रयावें ॥८८३॥ युगायुगांच्या ठायीं । संपद्धर्म आपद्धर्म असती पाहीं । कैसे तेही । सांगूं तुज ॥८८४॥ कृतयुगीं संपद्धर्म भला । जो चतुष्पादलक्षणीं बोलिला । आपद्धर्म तैंचा बोलिला । जैं शंखासुरें पीडिला वेदभागू ॥ ८८५ ॥ त्रेतायुगीं संपद्धर्म पूर्ण । पुरूरवादींचें यज्ञविंदान । बलिआदिकांचा जय गहन । आपद्धर्म तैंचा ॥ ८८६ ॥ रावणाकरवीं पीडिले ब्राह्मण । तैंचा[6] आपद्धर्मांचि जाण । कंसादिकांचें धर्मपीडण । आपद्धर्म द्वापरीं तो ॥ ८८७ ॥ भगवत्सेवा संपद्धर्म । द्वापरींचा हा सुगम । कलींचा दान संपद्धर्म । आपद्धर्म प्रगट बहु परपीडणीं ॥ ८८८ ॥ परी भागवतधर्माची नवलगती । तो समान संपत्तीं-आपत्तीं । तेचि सांगूं यथारीती । चारी युगींचे ॥ ८८९ ॥

वादी—तुकारामबोवांच्या खुंटीप्रमाणें[7] आपलें म्हणणें हें सर्वांत विशेष काय असतें कोण जाणे ? आपण हा भागवतधर्म काय सांगतां ? मन्वादिकांनीं जो धर्म सांगितला आहे तोच मुख्य वेदोक्त आहे. कारण त्याला वेदाची अनुमति आहे. " यन्मनुरवदत्तत्सर्वमेव भेषजम् " हें श्रुतिवाक्य मनूक्त धर्माविषयीं प्रमाण आहे. तेव्हां मनुधर्माहून पृथग्भागवतधर्म असा कोणता आहे काय ? आणि त्याची चारी युगांत प्रतिष्ठा झाली आहे काय ?

---

१ विक्षेपाला सन्मुख असून जाणणारी. २ जीवाच्या याचनेनुसार. ३ धर्म-अर्थ-काम. ४ आपोआप होतो. ५ मोक्ष. ६ त्या वेळचा. ७ 'मेख' कूटोक्ति, कोडें; गूढार्थ-भाषण.

सिद्धान्ती–होय. मनूक्त धर्माहून भागवतधर्म निराळा असून तो वेदांत गुप्तरूपानें व उपनिषदांत साधारण प्रगटरूपानें सांगितला आहे. गीतेंत तो त्याहीपेक्षां प्रगटरूपानें सांगितला असून श्रीमद्भागवतांतही त्याचा पूर्ण विस्तार झाला आहे. वेदांत हा गुप्तधर्म कसा होता हें आम्ही महाभारताच्या आधारानें पूर्वी सिद्ध केलें आहे येथें आतां पुन: विचारलेंस म्हणून मानवधर्माहून[1] त्याची व्यावृत्ति[2] करून सांगतों.

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।
अन्ये कलियुगे नृणां युगन्हासानुरूपतः ॥ ८५ ॥
तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ ८६ ॥

(मनुस्मृति, अध्याय १)

भावार्थ — कृतत्रेताद्वापारकलींचे । धर्म वेगळे वेगळे साचे । कृतीं तप श्रेष्ठ, श्रेष्ठत्व ज्ञानाचें । त्रेतायुगीं ॥ ८९० ॥ येथ कुल्लूकभट्ट आणि मेधातिथी । तपाहूनि मनोनिग्रहजन्य ज्ञान कनिष्ठ म्हणती । हें ज्ञान न कळे मजप्रति । जें त्रेतयुगींचा धर्म होय ॥ ८९१ ॥ यज्ञापयोगी कर्मांचें ज्ञान । तो तंव द्वापारींचा धर्म जाण । कुल्लूकभट्ट म्हणती हें आत्मज्ञान । तरी तें तपाहून कनिष्ठ कैसें ॥ ८९२ ॥ तपाहूनि कनिष्ठ आत्मसंवित्ति । तें कोपेल "ज्ञानादेव तु कैवल्यं" ही श्रुति । श्रुतीहूनी स्मृति । प्रमाण नाहीं ॥८९३॥ परं धर्म आत्मज्ञानातें । मनूचि बोलिले निरुतें । तपाहूनि कनिष्ठ म्हणतां तयातें । स्ववचनविरोधु ॥ ८९४ ॥ यालागीं विज्ञानभिक्षवादि समस्तीं । मनुहूनि अधिक मानिल्या सेश्वरश्रुति । आम्हीही तदज्ञानुगामी अल्पमति । हरिपदावलंबी ॥ ८९५ ॥ द्वापरींचा धर्म याग । केवळ दानधर्में तरतां ये कलियुग । असो आपणा विवरणांग । काज काय ॥ ८९६ ॥ हे जे मनूनें सांगितले धर्म । यांहूनि वेगळे भागवतधर्म । जे बोलिले असती परम । श्रीमद्भाग-

1 मनूक्त धर्माहून. २ वेगळेपणा.

वर्ती ॥ ८९७ ॥ भागवतधर्म द्विविध । मिश्र आणि शुद्ध । अन्यागमोक्ति-भागवतोक्ति-सिद्ध । मिश्र बोलिजे ॥ ८९८ ॥ केवळ भागवती बोलिले । ते शुद्ध पाहिजेत म्हणितले । जे प्राधान्येंकरून ठेविले । संपदीं आपदीं समत्वें ॥८९९॥ कृतयुगीं शमदमादिकीं । नारायणातें यजिजे[1] पुरुरवादिकीं । ते मूर्तिही सुंदर निकी । शुक्लवर्ण ॥ ९०० ॥ त्रेतयुगीं हरि रक्तवर्ण । यजन करिती यज्ञेंकरून । द्वापरीं वेदपंचरात्रेंकरून । यजन करिती ॥ ९०१ ॥ कलींत केवळ तंत्रविधी । भगवद्याजन[2] करिती सुबुद्धि । परि हे भागवतधर्म त्रिशुद्धि । बोलिले मिश्र ॥ ९०२ ॥ शुद्ध भागवतधर्माचें लक्षण । परम प्रेमें हरिकीर्तन । संतसेवा भगवत्पूजन । आवडे त्या विधीनें ॥ ९०३ ॥ कलींत पंचरात्रादि विधानांपरीस । हरिकीर्तन आवडे हरीस । हें एकनाथ बोलिले विशेष । तें प्रमाण ऐकें ॥ ९०४ ॥

" नवव्यूहअर्चन स्थिति । सात्वतां ज्या नव मूर्ती । त्यांत वासुदेव प्रथम स्थिति । ऐक व्युत्पत्ति नवांची ॥ २४५ ॥ वासुदेव संकर्षण । अनिरुद्ध आणि प्रद्युम्न । हयग्रीव नारायण । वराह वामन नरसिंह ॥ २४५ ॥ हे नवव्यूहांची व्युत्पत्ति । यांमाजी मी प्रथममूर्ति । येर आठही माझ्या विभूती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ २४६ ॥...पूर्णांशें ब्रह्मस्थिति । वासुदेव मी आदिमूर्ती । लीलेनें तारिले नेणों किती । तेथील निजभक्ति उद्धवार्जुनी नांदे ॥ २४७ ॥"

(एकनाथी भागवत, अ० १६)

मनु म्हणती त्रेतायुगीं ज्ञान । आणि त्रेतायुगीं यज्ञ सांगती भागवतादिपुराण । तेथ अनिर्धारें पुराणवचन । कर्षी चित्ता ॥ ९०५ ॥ शुद्ध जे भागवतधर्म पूर्ण । ते चहुंयुगीं समान । कृतयुगीं प्रल्हादकीर्तन । प्रसिद्धचि ॥ ९०६ ॥ त्रेतायुगीं शबरीबिभीषणादि । द्वापरीं उद्धव श्वपच वाल्मीकयादि । कलीमाजी आचार्यसंतमांदी[3] । कीर्तनविधायक ॥ ९०७ ॥ भगवन्निष्ठेनें आपद्धर्म ।

१ आराधिलें. २ भगवद्भजन. ३ मांदी = मंडळी.

एकचि फळ देती सप्रेम । म्हणोनि संपदीं आपदीं सम । भागवतधर्म् ॥१०८
कृतयुगीं आपत्ति । असुरांची प्रबलस्थिति । त्रेतायुगीं आपत्ति । आसुरीजनांची ॥ १०९ ॥ द्वापरीं आपत्ती आपसांत कलह । कलींत आपत्ति व्यक्तिदाह । परि सर्वांठायीं निःसंदेह । भागवतधर्म तारक ॥ ११० ॥ यालागीं जें जें करणें । तें तें देवासाठींचि होणें । तरी येणेंचि गुणें । भागवतप्राप्ति[1] ॥ १११ ॥ श्रीकृष्णासाठीं होवोनि महार । आनंदें राखावें द्वार । उच्चनीचादि सोडोनि प्रकार । भागवतधर्म तैं लाभे ॥ ११२ ॥

ते भागवतधर्म कैसे कवण । तेंही सांगतों सप्रमाण । सविकार वा निर्विकार मन । भगवंतीं अर्पण पै कीजे ॥ ११३ ॥ इतर धर्मांचें लक्षण । देव मिळे ससाधन । भागवतधर्माचें लक्षण । कीं देवार्थ करणें निःसाधनही साधनचि ॥ ११४ ॥ म्हणोनि देवें सामर्थ्य दिधलें । तितुक्यांत पाहिजे संतुष्ट राहिलें । यावत्सामर्थ्य[2] मिळवूनि वाहिलें । पाहिजे देवा ॥ ११५ ॥ आणिक एक सांगतों रीति । चारी युगें मनुष्याहातीं । हे बोलिलें महाभारतीं । कीं 'राजाधीन काळ' म्हणोनि ॥ ११६ ॥ आणि कालाधीन सकल कांहीं । हेंही बोलिलेंचि पाहीं । याचा अर्थ कीं भागवता नाहीं । कालभय ॥ ११७ ॥ ज्या ज्या काळीं जें जें साधन । तेणेंचि भेटे नारायण । इतर धर्म लोप संपूर्ण । पावती अकाळीं ॥ ११८ ॥ श्रीमहाभारतीं भीष्माचार्य । पुसती पंडुकुलवर्य । बोलिले तें सकळ आर्य । ऐकोन प्रेमें ॥ ११९ ॥

युधिष्ठिर उवाचः-यदि घोरं समुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवानृतम् ।
अस्ति स्विद्दस्युमर्यादा यामहं परिवर्जये ॥ १ ॥
संमुह्यामि विषीदामि धर्मो मे शिथिलीकृतः ।
उद्यमं नाधिगच्छामि कदाचित्परिसांत्वयन् ॥ २ ॥
भीष्म उवाचः-नैतच्छ्रुत्वागमादेव तव धर्मानुशासनम् ।
प्रज्ञासमवहारोऽयं कविभिः संभृतं मधु ॥ ३ ॥

---

१ भागवतधर्मप्राप्ति. २ सामर्थ्यानें मिळेल तें तें.

अब्ह्यः प्रतिविधातव्याः प्रज्ञा राज्ञा ततस्ततः ।
नैकशाखेन धर्मेण यत्रैषा संप्रवर्तते ॥ ४ ॥

टीका:—यदि महद्भिरपि घोरं कर्म कर्तव्यत्वेन समुद्दिष्टं यदश्रद्धेयमिवानृतमिव च तर्हि दस्यूनामकार्यकारिणामपि मर्यादा काचिदस्ति इतोऽधिकं दस्यूनां न कर्तव्यमिति ॥ १ ॥ अस्मिंश्च कृत्ये कर्तव्ये संमोहादिकं प्राप्तोऽप्यात्मानं सांत्वयन् अप्युद्यममध्यवसायं नाधिगच्छामि एतान् धर्मान् कर्तुमहं न शक्नोमीत्यर्थः ॥२॥ एवदागमादेव श्रुत्वा तव धर्मानुशासनं मया कृतमिति नास्ति किंतु प्रज्ञायाः समवहारः निष्ठा कल्पितेयमित्यर्थः । एतदग्निहोत्रादिवद्विधेयं न, अपि तु कविभिरकरणे महांतं दोषं पश्यद्भिः कल्पितमिति भावः ॥ ३ ॥ ततस्ततः कोकिलवराहश्वकसिंहादिभ्यः शिक्षित्वा यत्र यासु प्रज्ञास्वनुष्ठेयासु एषा तव बुद्धिः ऐकशाखेनैकदेशिना धर्मेणोपलक्षिता न संप्रवर्तते ताः प्रज्ञाः बव्ह्यः प्रतिविधातव्याः संति ॥ ४ ॥

भावार्थः—युधिष्ठिर म्हणे महाराजा । तुम्हीं देशकाल पाहोनि सांगितलें धर्मकाजा । त्यांत करूं नये त्याही पैजा । कराव्या म्हणोनि सांगितल्या ॥ ९२० ॥ जरी महंतीं ऐसें उपदेशावें । तरी विमतिमंतीं[1] काय करावें । मायेनें बाळासी प्रतारावें । तरी कवणा करावें शरण[2] तेणें ॥९२१॥ म्हणोनि माझिया ठायीं । आपलें बोलणें थारत नाहीं । तें भीष्म म्हणती गा सर्वही । अवधारीं सुखें ॥ ९२२ ॥ तुज जें सांगितलें धर्मज्ञान । तें आघवेंचि जाण वेदापासून । महात्म्यांनीं अनुभवून । जें मधु शोधून काढिलें ॥ ९२३ ॥ तें मी सांगत आहें तूतें । न धरावें वचनमात्रें आग्रहधर्मातें । देशकाल पाहोनि वयातें । आश्रयावें गा ॥९२४॥ हा तंव झाला श्लोकभावार्थ । परि ते श्लोक आहेत ज्या अध्यायांत । तयाचा अर्थ कीं मूर्ख शुकवत्[3] । धर्मशास्त्र पढोनि वृथा अर्थ निंदिती ॥९२५॥ आपण प्रतिग्रहासाठीं निघती । आणि दाविया दानधर्म उपदेशिती । स्वयें कावळा न तोषविती । उच्छिष्ट हस्तें ॥ ९२६ ॥ एक

१ ज्यांना बुद्धि नाहीं अशांनीं. २ आधार. ३ पोपटाप्रमाणें.

प्रसंगानुसार आचरितां । धर्मशास्त्रशुद्धाविपरीत आचरण पाहवां । मर्म न ओळखोनि तत्वतां । मूर्ख ग्रामण्य करिती त्यावरी ॥ १२७ ॥ हे विद्याविक्रयी महा आसुर । यांचें वैभव परश्राद्धधूम्र । यालागीं देशकालानुसार । आप्तमुखें सदाचार ओळखावा ॥ १२८ ॥ एवं सांडोनियां ही श्रुति । आपत्काळीं भलतेचि धर्म होती । भागवतधर्म नाहीं तैशा रीति । सर्वकाल भगवंतीं उपजे निष्ठा ॥ १२९ ॥ न सांपडतां उत्तम घृत । वैदिक यज्ञ न होय किंचित । भक्तीनें समर्पितां भगवंत । संतोषे पत्रपुष्पफलतोयें ॥ १३० ॥ जोंवरी आपणा पाहिजे भोजन । तोंवरी संपद्धर्में वा आपद्धर्मानें । श्रुतिपुराणागमें वा वन्हिआगमानें । भेसंडी करून पूजावा हरी ॥१३१॥ जया कर्म केलियावीण । न गमे एकही क्षण । आणि सविकार सदा मन । नियमित धर्मकर्म न घडे ॥ १३२ ॥ नियमें न होय भगवत्सेवा । तिहीं अंतरीं भगवंत धरावा । भेसंडींत[1] श्रम करावा । जीवापाड ॥ १३३ ॥ त्या श्रमाचें फळ । व्हावया नवसावा घननीळ । कीं हे भेसंडी सकळ । अर्पीन तूतें ॥१३४॥ मग तिया भेसंडीकरितां । स्वामीचरित्रीं अनुकरितां । पातक नाहींच तत्वतां । हें मी शपथ सांगें ॥ १३५ ॥ वृंदा असोनि पतिव्रता । भेसंडीस्तव हरी झाला भोगितां । भेसंडीस्तव नक्षत्रसुता । आगमनिर्माण करणें झालें ॥ १३६ ॥ देव भक्ताचा मात्र साहकारी । आन नेणे मित्र वैरी । उत्तम वाईट निर्धारीं न जाणे देवो ॥ १३७ ॥ उत्तम असेल भक्त । वाईट भक्त तया छळित । तेव्हां उत्तमाचेंचि साह्य करित । परि वाईटाही रक्षित हेळामात्रें[2] ॥ १३८ ॥ सनत्कुमारभक्तांचा पक्ष घेवोनी । जयविजय रक्षिले तीन जन्मांनीं । परि नाहीं यमसदनीं । जाऊं दिले ॥१३९॥ भक्तावीण कोणी । उत्तमही असलिया प्राणी । तेथ भक्तचि लागोनी । रक्षी देवो ॥ १४० ॥ सृष्टिपक्षीं हरि सहाकारी देवब्राह्मणांचा । वस्तुपक्षीं सहाकारी भक्ताचा । भक्तिरहित विरोध असतां देवअसुरां चा । तैं देवपक्ष रक्षी ॥१४१॥ भक्तिरहित विप्र आणि आन । भांडती तैं रक्षी

१ प्रपंचांत (?) २ सहज, लीलेनें.

देव ब्राह्मण। भक्तांपुढें नारायण। आधवें टाकून रक्षी दासा ॥९४२॥ कृतयुगीं देवापरीस। प्रल्हादवचनास्तव जगन्निवास। नृसिंह होवोनि असुरास। विदारिलें ॥ ९४३ ॥ शबर्यादि भक्तापेक्षेंकरून। विप्रा श्रीराम मानी न्यून। हें त्रेतायुगींचें भक्तरक्षण। भक्तमालेंत बोलिलें ॥ ९४४ ॥ द्वापरीं यज्ञपत्न्यां हातीं। जिंकविले त्यांचेचि पति। एवं वस्तुतो भक्त रक्षी विश्वपती। देवादिरक्षा आनुषंगिक ॥ ९४५ ॥ आणिकही दुर्वासादिप्रति। देवें दाखविली प्रतीति। यालागीं भक्ताचिया अनुगती[1]। नारायणू ॥ ९४६ ॥ भक्ताचेनि नांवें। क्रोधें परस्पर शापिले जयविजय भूदेवें। परी नाहीं उपेक्षिलें माधवें। नेलें वैकुंठीं ॥ ९४७ ॥ मग देवासाठीं भेसंडी करतां। प्रसंगीं वात्सायनसूत्रोपदेश वा अनलजोपदेशा अवलंबितां। फळ भगवंतीं समर्पितां। केविं न तारी नारायणू ॥ ९४८ ॥ निश्चय कीं, आपण न भ्रष्टावें। भ्रष्टलिया पुनः तरी न भ्रष्टावें। पुनः बळेंचि भ्रष्टलिया तरी न सोडावे। माधवचरण ॥ ९४९ ॥ भेसंडींत शक्ति। म्हणोनी विकाररोधीं नसो आसक्ति। भेसंडीहीण चालक चित्तीं। तयासी संप्रदायांतून त्यजावें ॥ ९५० ॥ भगवंतीं अर्पाया भेसंडीफल। जेणें जेणें आंगीं येईल बळ। तें महापापही हो कां प्रबळ। पुण्य समजावें ॥ ९५१ ॥ पिकाची आवडी जयाच्या पोटीं। तेणें विष्ठाही[2] संग्रह करावी गोमटी। तेवीं पापही करितां भगवंतासाठीं। पुण्याहूनि वरिष्ठ तें ॥ ९५२ ॥ प्रसंगीं अरण्य करावें नगर। प्रसंगीं शिवालय वेश्येचें घर। प्रसंगीं संन्याशाचें मंदिर। विवाहस्थान करावें ॥९५३ ॥ सकाळीं ब्राह्मण, दुपारीं यती। सायंकाळीं गृहस्थ, भिकारी नक्षत्रनातु रातीं। सर्वकाळ मात्र चित्त भगवंतीं। ऐसा पापी इहपरत्र सुख पावे ॥ ९५४ ॥ सकळ साधूंशीं नमावें। कोणाच्याही डोळियांत रमावें। बुद्धिकमळावरी भ्रमावें। भ्रमर जैसा ॥ ९५५ ॥ एवं दाखविलें दिङ्मात्र। एकनयनागमीं दावीन सर्वत्र। परि शिवांपासोनि स्वतंत्र। रक्षावें आपणा ॥ ९५६ ॥ काम रोधितां क्रोध वाढे।

१ अनुसार. २ खतासाठीं.

क्रोधें देहबळ बिघडे । यालागीं भेसंडींत बळ वाढे । तो तो विकार असो कीजे ॥९५७॥ अतिकामें क्षयरोग । तेणें अवघेचि आटती योग । यालागीं भगवंतीं फळ अर्पितां येईल चांग । ऐसा विकारमार्ग धरावा ॥९५८॥ जे जे माझिया संप्रदायांत । दीक्षा घेऊं इच्छितील समस्त । तिहीं माझ्या चरणीं ठेवूनि हात । आपलें पूर्वपापपुण्यकृत्य सांगावें ॥ ९५९ ॥ मग तया कृत्यानुसार । पाहोनि तयांचा अधिकार । मद्ग्रंथांतूनि सुंदर । तैसाचि मार्ग उपदेशावा ॥९६०॥ नाना रूपकालंकारें । वासनावेश्या जिंकावी त्वरें । भरावें अंतरें बाहेरें । कृष्ण-साम्राज्य ॥ ९६१ ॥ वेश्याप्रियता मिळवावी । परि वेश्या प्रिया न करावी । मग मित्रओळख काढावी । तिजपासुनी ॥ ९६२ ॥ एवं परमार्थें रूपकें । आघवेंचि बोलिलें निकें । निरूपावें कौतुकें । होतें जें मज[1] ॥ ९६३ ॥ तें आघवें येथ फळलें । विशेष उत्तरविहारीं होईल बोलिलें । येणें बोले उपलक्षिलें । पाहिजे सबाह्य वर्तन ॥ ९६४ ॥ आतां सकळां विनती । आवडी भजावे शिवयदुपती[2] । शंका सोडोनि शुद्ध चित्तीं । आळंदीपति आठवावा ॥९६५॥ वारंवार जनिमरण[3] । यालागीं करावा भगवंत शरण । तयाचेंचि करावें नाम-स्मरण । मग लाभहानि नारायण सर्व जाणे ॥ ९६६ ॥ दैवें आल्यागेल्याचा कांहीं । हर्षविषाद न धरावा हृदयीं । शिव गोविंद शेषशाई । सद्गुरु आई नमावी ॥ ९६७ ॥ इुमाचा[4] पूर्वविहार संपला । उत्तरविहार आरंभिला । येथ श्रद्धावंतीं लाग[5] केला । पाहिजे दृढ ॥ ९६८ ॥ नाना संसारीं श्रमूनी । आले इया नंदनवनीं । सुरतरुछाये बैसोनी । घेतलें सुख ॥ ९६९ ॥ ते हे पूर्वविहारें फावले । आतां उत्तरविहारीं विशेष सामावले । तेहां पाहिजे अव-लंबिले । गुरुचरणविश्वासें ॥ ९७० ॥ सद्गुरुराय कृपाळु असतां । मग ग्रंथपूर्तीची काय चिन्ता । जेणें वानरांहातीं तत्वतां । सेतु बांधोनि जिंकिली लंका ॥ ९७१ ॥ लेखक वाचक श्रोते समस्त । भावें भजावा सद्गुरुनाथ ।

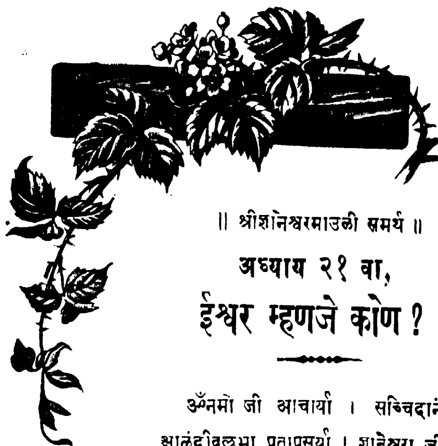
१ मला जें सांगावयाचें होतें तें. २ शिव किंवा श्रीकृष्ण. ३ जन्ममरण. ४ या सुरतरु ग्रंथाचा. ५ मन लावणें

तेणेंचि उत्तरविहारींचे धर्म भागवत । कळतील, हें दंडवत करोनि सांगें ॥९७२॥ हा पूर्वविहार कनकभूषण। त्यावरी उत्तरविहार जडणार रत्न। रुचिर लेवुनी सभाग्य सज्जन। जीवन्मुक्ति-लक्ष्मीसंपन्न होवोत जनीं ॥९७३॥ सकामा-मिळो भुक्ति[1] । निष्कामा मिळो मुक्ति। प्रेमळा सज्जना शिवहरिभक्ति । मिळो तातोक्तिकरुणेनें ॥९७४॥ तातविश्वासें माझें हृदय । सांगे कीं इच्छिलें सर्व होय । लळे पुरवी ज्ञानेश्वरमाय । वंदिले पाय तियेचे ॥ ९७५ ॥ हा ग्रंथ-पूर्वविहार सर्वथा । प्रीती पावो आळंदीनाथा । सप्रेम चरणीं ठेविला माथा । कविताकमळमाळ अर्पोनी ॥ ९७६ ॥ अये आळंदीवल्लभे जननी । तुझेंचि नांव येऊं दे वाणी । तूंचि राहे ध्यानीं मनीं । जागृतीं स्वप्नीं अखंड ॥ ९७७ ॥ तूं अद्वैतत्वें देहीं विदेहीं । तूं प्रियपतित्वें सदा हृदयीं । तूं मातृत्वें रक्षिसी अंतर्बाही । ज्ञानेश्वरगुरुआई कृपाळे ॥ ९७८ ॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे नानाछंदबद्धे गद्यपद्या-न्विते संप्रदायसुरतरौ पूर्वविहारे सर्वधर्मसंकलनपूर्वक संप्रदायविशेषनिष्ठादि-वर्णनं नाम विंशतितमं कुसुमम्[2] ।

१ इहलोकींचें सुख. २ या अध्यायांत सर्व धर्मांचें संकलन करून, आपले संप्रदायाची विशेष निष्ठा वर्णन केली आहे.

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

अध्याय २१ वा,

ईश्वर म्हणजे कोण ?

ॐ नमो जी आचार्या । सच्चिदानंदा गुरुवर्या । आळंदीवल्लभा प्रतापसूर्या । ज्ञानेश्वरा जी ॥१॥ तुम्ही माउलीपरी पाजितां पान्हा । तरी उणें काय मनमोहना । कल्पद्रुमतळवटीं चणा । वांछी कवणू ॥ २ ॥ अविवेकिया वनीं । जे फिरती जीवपर्णी । तया चैतन्यालागुनी । साकार जननी ज्ञहालीस ॥ ३ ॥ तरी आतां पुढें ग्रंथ । माये, चालवी अघटित । जेणें संतोषतील संत । श्रोते समस्त आनंदती ॥ ४ ॥ मागील नाममाहात्म्या ऐकोन । सच्छिष्य पुसे कर जोडोन । म्हणे स्वामी जयाचें स्मरण । करावें तो ईश कवण म्हणिजे ? ॥५॥ त श्रीगुरु बोलती वाणी । भलतेंचि पुससी नेणोनी । तो परमात्मा कवणालागोनी । अगोचर आहे ? ॥ ६ ॥ जैसें गोचिडासी गाईचें दूध । न मिळे परी गाय गोचर सिद्ध । तैसा मूढा न मिळे परमानंद । परी सत्तारूपें गोचर तो ॥ ७ ॥ यालागीं गोचीडपणा सांडी । आंगीं वत्सपणा मांडी । वृथा महात्मयांसी न तंडी । लावी मंडी हरिनामीं ॥ ८ ॥

ऐसें सद्गुरूचें समाधान । ऐकोनि क्षोमलें वादीचें मन । म्हणे भोळियां शिष्यांकारण । ईश्वर सांगोन भोंदितां कां ॥ ९ ॥ ईश्वर आहे वेध काक

प्रमाण। सिद्धान्ती म्हणे काय शब्दाचा अर्थ कवण। निषेध, कीं कुत्सित, कीं वितर्क, कीं प्रश्न। चहूंतूनि एक आधीं सांगे ॥ १ ॥

गद्य--'काय' शब्दाचे अर्थ चारही होतात. १ एकाद्याचा निषेध करावयाचा असल्यास, "तेथें जाऊन काय अर्थ आहे" असें आपण म्हणतों. त्याचप्रमाणें २ एकाद्याची निंदा करावयाची असल्यास "काय हा विचित्र मनुष्य आहे!" असेंही आपण म्हणतों. त्याचप्रमाणें एकादा विकल्प करावयाचा असल्यास, ३ "हें काय तेंच आहे, कीं दुसरें आहे?" असें म्हणतों; आणि एकादी गोष्ट जाणून घेण्याची इच्छा असल्यास ४ "हें काय आहे?" असेंही आपण म्हणतों! तेव्हां क्रमानें 'काय' शब्दाचे अर्थ निषेध, निंदा, वितर्क व प्रश्न असे होतात. पैकीं वादीच्या म्हणण्यांतील 'काय' शब्दाचा अर्थ प्रथम असेल, तर ईश्वराचे ठिकाणीं प्रमाण नाहीं असेंच त्यानें म्हटलें म्हणावयाचें; पण प्रतिज्ञामात्रानें[1] साध्यसिद्धि होत नसते, म्हणून वादीनें कांहीं हेतुही[2] द्यावयाला पाहिजे होते, ते दिले नाहींत. एवढ्याकरितां वादीच्या म्हणण्यांत न्यूनदोषत्व आहे. व वादी निग्रहीत[3] झाला आहे. आतां 'निंदा' हा दुसरा अर्थ जर वादीनें उच्चारलेल्या 'काय' शब्दाचा असेल, तर तो अत्यंत अनुचित आहे; कारण प्रमाण आणि निंदा हे दोन्ही विरुद्ध आहेत. आतां 'प्रमाण' शब्दाचा गौण अर्थ करून ईश्वरास्तिक्यप्रमाणाभासाला निंद्य समजेल तर प्रमाणाभास कोठेंही निंद्यच आहे; आणि प्रमाण शब्दाचा मुख्य अर्थ करील तर निंद्य समजतां येत नाहीं. याप्रमाणें वादीनें उच्चारलेल्या 'काय' शब्दाचा तिसराही अर्थ सम्यक नाहीं; कारण ईश्वर आहे याविषयीं हें प्रमाण आहे कीं दुसरें प्रमाण आहे? असें वादीनें उच्चारावयास पाहिजे होतें. पण तसें उच्चारलें नाहीं, म्हणून वादी न्यूनत्वदोषानें निग्रहस्थानाला प्राप्त झाला आहे. आतां चवथा अर्थही वादीच्या 'काय' शब्दाचा असल्यास, कांहींतरी जाणून घेण्याची इच्छा वादीला आहे, आणि तें काय जाणून

१ नुसतें विधान केल्यानें. २ प्रमाणें. ३ अडलेला.

घेण्याची इच्छा आहे तर प्रमाण. तेव्हां प्रमाणसामान्य जाणून घेण्याची इच्छा आहे, कीं प्रमाणविशेष जाणून घेण्याची इच्छा आहे ? पैकीं प्रथमपक्षीं प्रमाणसामान्य जाणून घेण्याची इच्छा असल्यास प्रमाण हेंच उत्तर आहे, कारण सामान्य प्रमाणाचें नांव प्रमाणच आहे; आतां विशेष प्रमाण जर पुसत असशील तर विशेष प्रमाण हें उत्तर आहे.

वादी:—वा वा ! थंडीचें औषध कोणतें असें विचारणाऱ्याला 'औषध' हें उत्तर देण्यासारखेंच आहे. पण हें भाषण उन्मत्ताप्रमाणें[1] आहे. कारण सामान्य गोष्ट पुसणाऱ्याला माहितच असते, म्हणून विशेषच त्याला सांगावें लागतें.

सिद्धान्ती:—औषधाची गोष्ट क्रियाविशेषांत मोडते, आणि प्रमाणाची गोष्ट ज्ञानविशेषांत आहे; म्हणून वादीनें दिलेला दृष्टांत विषम आहे. तो ज्या ग्रंथांतून घेतला तो वाचस्पतिकृत 'सारोद्धार' मिथ्यालापी आहे. कारण प्रश्नोत्तरें ज्ञानालाच आश्रय घेऊन होतात. किंवा औषध हा प्रमेयाचा प्रश्न आहे. त्याला श्रुतीप्रमाणें "अग्निर्हिमस्य भेषजं" असें उत्तर देतां येईल. परंतु येथें प्रमाणाचाच प्रश्न आहे. म्हणून तो बरोबर नाहीं म्हटलें. असतां प्रमेयाच्या दृष्टीनें आम्हांला वादीनें अडवूं पाहणें योग्य होणार नाहीं. प्रमाणसामान्य जर वादीला ठाऊक आहे, तर त्याचें विशेष ठाऊक असलेंच पाहिजे. कारण जातिव्यक्तीचा समवायसंबंध आहे. आतां अनुमानविषयक जर जिज्ञासा असेल तर तेंच आम्ही उत्तर देऊं, किंवा वादी जर म्हणेल मला संशय आहे, तर मग त्यानें शिष्य होऊन आमची सेवा करावी. पुढें त्याचा संशय आम्ही दूर करूं. वादी विप्रतिपत्ति[2] आणणारा होत असतो, संशय काढणारा होत नाहीं. संशय काढणारा शिष्य होत असतो. विरुद्धपक्ष सत्य आहे असें म्हणणें याला विप्रतिपत्ति म्हणतात; आणि वादी समजूनच आम्ही प्रश्नांतर्गत उत्तर दिलें आहे; आणि तें प्रमाणाविषयीं व वादीचा निग्रह करण्याविषयीं बरोबरही आहे.

---

१ वेड्याप्रमाणें. २ विरोधी प्रमाणें देणारा.

येथें शंकरमिश्राचार्य काय म्हणतात तें पहा:—

"यं प्रकारं प्रमाणत्वादि गृहीत्वा प्रश्नवाक्यं प्रवर्तते तमेव प्रकारमादायोत्तरवाक्यमपि प्रवर्तनीयम्" (परिच्छेद ३, खंडणटीका.)

अर्थः—जसा यक्ष तसा बळी, याप्रमाणें जसें प्रमाणादि घेऊन वादी प्रश्न करितो, तशा प्रकारचेंच प्रमाणादि घेऊन उत्तर देणें उचित आहे

मध्यस्थः—अहो ! पण असें उत्तर देणें वादीला मोहकारक[1] आहे, सरळ नाहीं. शंकरमिश्रांनीं खंडनटीकेंत असें उत्तर वादीच्या मोहाकरितां आहे असें म्हटलें आहे; तें आपणांस ठाऊक असलेंच पाहिजे. आपण कृपाळू आहां, म्हणून वादीला सरळ उत्तर द्यावें असें मला वाटतें.

सिद्धान्तीः—वादीनें आपल्या शब्दांचा अर्थ ज्याप्रमाणें स्पष्ट केला नाहीं, त्याप्रमाणें 'जगताचा कर्ता कोणी तरी असला पाहिजे, घटादिकांप्रमाणें,' व जगत् कार्यरूप आहे म्हणून, "स एव विश्वस्य भगवान् विधत्ते" इत्यादि अनुमानशब्दप्रमाणांचा मीं प्रत्यक्ष निर्देश केला नाहीं; पण पर्यायानें सांगितलेंच आहे. तथापि आपल्या म्हणण्याप्रमाणें मी प्रकट सांगेन. त्यानें आपलें काय म्हणणें आहे तें कळवावें.

वादी पुनः तेंच म्हणून अन्यनिग्रहस्थानापन्न होतो.

ईश्वर आहे येथ कांहीं । मज वाटे प्रमाण नाहीं । सदा संशय लवलाही । माझिया चित्तीं येत असे ॥ ११ ॥ तें सिद्धान्ती वदे वचन । भलतें बोलता चपेटा देईन । तूं पुससी आधीं प्रमाण । कीं संशय पुससी ? ॥१२॥ प्रमाणाच्या ठायीं । तुज निश्चय आहे कायी । कवण प्रमाण विषयीं । बोलिलें तुवां ॥ १३ ॥ म्हणसी प्रत्यक्षचि एक प्रमाण । तरी प्रमाता प्रत्यक्ष नाहीं म्हणोन । प्रमात्याचें नसतेपण । तें प्रमाण कासया ? ॥१४॥ प्रमाता[2] मी म्हणसी । तरी प्रमाण भिन्न कीं अभिन्न तुजसीं । आद्यपक्षीं तूं स्वाश्रया येसी । अंत्यपक्षीं आसी इष्ट आम्हां ॥ १५ ॥ आतां प्रमाणहेतुत्वव प्रमाता । साध्य मानिसी

---

१ फसविणें. २ प्रमाण जाणून घेणारा.

नेणतां । तरी नाहीं राहिला अनुमाता । तेणें अनुमानता अनुपपन्न ॥ १६ ॥ भिन्नपक्षीं इष्टापत्ति । शब्द तव मान्यचि नाहीं तुजप्रति । अथवा नास्तिकागम मानिसी चित्तीं । तरी आस्तिकागम वारावया कवण हेतु ? ॥ १७ ॥ तंव वादी म्हणे माझ्या ठायीं । ऐसा संशय सदा राही । कीं आगम ते लवलाही । बोलती भिन्न ॥ १८ ॥ तयमाजी प्रमाण कवण । जरी युक्ति मानावी प्रमाण । तरी नाना जनांची बुद्धि भिन्न । अनुभवा तंव आम्हां कारणचि नाहीं ॥ १९ ॥ तें सिद्धान्ती म्हणे प्रत्यक्ष नाहीं । तें तें अभाव न घडे कहीं । वादीगोचर अभाव नाहीं । असदन्यकोटी[1] नसे म्हणोनी ॥२०॥ सता वा अनिर्वाच्य पदार्थां । कोटिद्वय दिसे पाहतां । असदंशीं अवलोकितां । कोटिद्वयप्रवेश नसे ॥ २१ ॥ कोटिद्वय मानसी जरी । ईश्वराभावासी आग्रह कां तरी । तद्भावांश जाणोनि अंतरीं । सुखिया होई ॥ २२ ॥ किंवा एकपदगोचर[2] । तदर्थाभाव न दिसे अणुमात्र । खपुष्पादि पदें समासगोचर । म्हणोनि तदर्थाभाव[3] कल्पितां ये ॥ २३ ॥ दृष्टसंबधात्यंताभाव[4] । साधावया न्यायादि उपाव । परि अदृष्टसच्छब्दार्थाभाव[5] । साधायाची हाव धरूं नये ॥ २४ ॥ म्हणसी डित्थादि शब्दाप्रति । सर्वथा अर्थाची अनुपपत्ति । तरी ही अनादि प्रवृत्ति । कीं विवक्षा चित्तीं अभावाची ॥ २५ ॥ आद्यपक्षीं कोटिद्वय नाहीं । म्हणोनि त्वदर्थ मान्य आम्हांही । ईश्वरभाव कोटिवादियांही । आहे म्हणोनि डित्थादिवदर्थाभाव नव्हे ॥२६॥ द्वितीयपक्षीं तुझी विवक्षा । तरी आमुची कां न होय विवक्षा । सर्व शब्द देती हरिशिक्षा[6] । हें मागांचि आम्हीं बोलिलों ॥ २७ ॥ आगम असती भिन्नभिन्न । म्हणोनि संशय घेसी दारुण । परि आगम आहे कीं नाहीं प्रमाण । सांगे तूतें ॥ २८ ॥ आगम प्रमाणचि जंव नाहीं । तरी संशय कां वेडी

१ असताहून निराळ्या प्रकारांत. २ एका शब्दानें ज्यांचा बोध होतो. ३ त्यांच्या अर्थाचा अभाव ४ दृश्य पदार्थांच्या संबंधाचा अत्यंताभाव. ५ अदृश्य पण सद्रूप पदार्थाचा अभाव. ६ हरीचा बोध. हरीचे वाचक होतात.

आगमांविषयीं । सकळ आगमचि तुझे ठायीं । अप्रमाण झाले ॥ २९ ॥ एखादा आगम घेवोन । दुसरा मानिसी अप्रमाण । तरी दुसरा आगम सप्रमाण । काय म्हणोन खंडिसी ? ॥ ३० ॥ सकळ आगमांचें निरीक्षण । करितां दिसे हेंचि कारण । चोदना आणि भज्यपण । लोकाधिकतरविज्ञानवज्जन्यता[1] ॥ ३१ ॥ अधिकतरविज्ञानवत्ता । असलियाविण न घडे चोदकता वा भज्यता[2] । अत्यंत अनुवादकता । अप्रशंसनीय ॥३२॥ यद्यपि आगमाच्या ठायीं । अनुवादकता दिसे कांहीं । ते दृष्टान्तें सर्वही । लोकां कळावी म्हणोनी ॥ ३३ ॥ यद्यपि करोनि अध्ययन । जीव होती सपन्न । तथापि समाध्ययनीं विशेषमतिमत्पण[3] । अलौकिकानुग्रहावीण नव्हे ॥ ३४ ॥ किंवा श्रमसाध्य मतिमत्पण म्हणतां । तरी श्रमसाम्येऽपि दिसे विशेषता । एकाते विचारीं शीघ्रता । एकातें तेथ प्रमाद[4] ॥३५॥ यालागीं अध्ययनजन्य सकळ । ज्ञान हें तंव निमित्त केवळ । उपादान प्रबळ । अंतःकरण तेथ ॥ ३६ ॥ यद्यपि वेदांताच्या ठायीं । शब्दावांचोनि अपरोक्ष नाहीं । तथापि आत्माकार लवलाहीं । अंतःकरणवृत्ति उपजे ॥ ३७ ॥ जया वेदान्तमतामाझारीं । मननिदिध्यासन-श्रवण सहाकारी । तेथ कर्तृतंत्रवृत्ति आत्माकारीं । शब्दसहकारी बोलिली ॥ ३८ ॥ वस्तुतंत्र आत्मकारवृत्ति । शब्दोत्पन्न श्रवणांगी[5] वादीही म्हणती । मननिदिध्यासना देती । कर्तृतंत्रत्वास्तव अंगता ॥ ३९ ॥ वाचस्पत्यादि वेदान्तमतांत । आत्मप्रमेचें कारण चित्त । श्रवण सहकारी अंग होत । अंतःकरणज्ञानोपादानीं तेथ विवादचि नाहीं ॥ ४० ॥ म्हणोनि सकळांचें ज्ञान । अध्ययनसाध्य मानणें होईल गौण । तथापि अध्ययननिमित्तावीण । अभिव्यक्त

---

१ त्या त्या लोकांपेक्षां अधिक ज्ञानवान् असणाऱ्यापासून निर्माण होणें. २ कांहीं अधिक ज्ञान असल्यावांचून सत्ता चालत नाहीं व सेवा कोणी करीत नाहीं. ३ अध्ययन सारखें असूनही कोणी विशेष बुद्धिमान निघतो. कारण ईश्वरानुग्रह. ४ एकजण चटकन विचार करतो, एकजण चुकतो. ५ श्रवणाला अंगी म्हणणारे.

नोहे ॥ ४१ ॥ यद्यपि श्रीकृष्णादिकांचें अध्ययन । तें लोकमर्यादामात्रपालन । जीवांमाजीं समाध्ययन । असतां मतिमत्पण विषम दिसे[1] ॥४२॥ तें अध्ययनसंपाद्य[2] नाहीं । यालागीं अनुग्रहिता[3] अन्य ते ठायीं । तो अनुग्रहिता लवलाही । अधिकतरविज्ञानवान् म्हणिजे ॥४३॥ म्हणसी अधिकतरविज्ञानवंत । जरी उपजती विश्वाआंत । परि विश्वज्ञानही यथार्थ । अन्य जन पाहोनि न सांगती ॥ ४४ ॥ तेंचि पाहोनि विश्वज्ञान । एखादा निर्मी शास्त्र आपण । एवं ज्ञानाचें कारण । निरीक्षणही नोहे ॥ ४५ ॥ ज्ञानाचें कारण निरीक्षण असतें । तरी समनिरीक्षणीं लौकिकशास्त्रसिद्धान्त सकळां स्फुरते । आतां केवळ विचारशक्तीतें । ज्ञानकारण न म्हणिजे ॥ ४६ ॥ ज्ञानकारण विचारशक्ति । असतां एक जो तर्क निर्मिती । त्यांत व्यभिचार[4] अन्य दाविती । विषम[5] विचारशक्ति यास्तव ॥ ४७ ॥ म्हणोनि ज्ञानाचें मुख्य कारण । अदृष्ट म्हणावें जरी आपण । तरी अदृष्टासी आगमप्रमाण । आगम तव मतें लौकिकपुरुषकृत्य[6] ॥४८॥ लौकिकपुरुषा स्वसमभ्रांति । संभवे म्हणोनि ज्ञानकारणादृष्टानुपपत्ति । ऐसी जाहलिया चक्रिकापत्ति । अधिकतरविज्ञानवत्ता चित्तीं मानावी ॥ ४९ ॥ ते अधिकतरविज्ञानवत्ता । स्वतःसिद्धचि मान्य होवा । तैंचि ये तत्प्रणीता । आगमा प्रामाण्य ॥ ५० ॥ आस्तिक नास्तिक धर्म कोणी । जेथ पारलौकिकप्रवृत्ति निर्वाणीं । तेथ तेथ चोदनावाणी । दिसतु आहे ॥ ५१ ॥ आणि जें जें सुखाचें साधन । तेथ भज्यताही दिसे संपन्न । किंवा जें चोदनास्थान । तेथही भज्यता दिसे ॥ ५२ ॥ देहात्मवादी चार्वाका अन्य म्हणती । स्वभावसृष्टीतें अद्यापि पूजितां दिसती । पूज्यबुद्धि तव आहे वृत्ति । अन्तःकरणघटक ते ॥ ५३ ॥ अन्तःकरण तोडून । तिचें करितां न ये निवारण । यालागीं कोणी कोठें तरी स्थापन । करिती पूज्यबुद्धीचें ॥ ५४ ॥ आतां चोदना आहे जया मतीं । आणि परलोकप्रवृत्ति । ते वैदिक

१ शिक्षण सारखेंच, पण बुद्धि कमजास्त. २ बुद्धि शिक्षणावर नाहीं. ३ बुद्धीचा अनुग्रह करणारा. ४ फरक. ५ वेगवेगळी. ६ ईश्वरनिर्मित नव्हे.

अवैदिक जरी असती[१] । आगम तरी तेथ अलोकपुरुष मानिला ॥ ५५ ॥ सुखिया हा लोक उत्तम वाटे । दुःखिया तोचि वन्हिमय थाटे । म्हणोनि परलोकेच्छा नाहीं नेटें । न म्हणवे कवणा ॥ ५६ ॥ आणि इच्छासाफल्य जंव नाहीं । तरी दुःखीसुखियां युद्ध सदाही । मग समाधानाभावें लवलाही । मोडेल विश्वव्यवस्था ॥ ५७ ॥ दुःखिया जिंकावया कारण । परलोक आमिष दाविती सुखी जन । म्हणावें तव ऐहिकसुखाचाही पूर्ण । निषेध करिती परत्रबोधक शास्त्रें ॥ ५८ ॥ म्हणोनि परलोकप्रवर्तक चोदना । तेथ पुरुषा अलोकपणा । हें सकळ आगमानिरीक्षणा । करितां दिसे ॥ ५९ ॥ आणि उदयनाचार्यही आपण । न्यायकुसुमांजलींत वदती हें वचन । तेंचि घेवोनि प्रमाण । सांगूं तूतें ॥ ६० ॥

"यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमानाः, शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः, आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः, क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टो निर्म्माणकायमधिष्ठाय संप्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहकश्चेति पातंजलाः, लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतंत्रश्चेति महापाशुपताः, शिव इति शैवाः; पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः, पितामह इति पौराणिकाः, यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः, निरावरण इति दिगंबराः, उपास्यत्वेन देशित इति मीमांसकाः, यावदुक्तोपपन्न इति नैयायिकाः, लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः, किंबहुना कारवोऽपि यं विश्वकर्मेत्युपासते, तस्मिन्नेवं जातिगोत्रप्रवरचरणकुलधर्म्मादिवदासंसारं प्रसिद्धानुभावे भगवति भवे सन्देह एव कुतः ?" (न्यायकुसुमांजलिः, प्रथमः स्तबकः)

प्रकाशटीकाः—यं कमपीति । यं कमपि मोक्षादिकं स्वाभिमतं पुरुषार्थमर्थयमानाः, यमीश्वरमुपासते मननाविषयीकुर्वन्तीत्यौपनिषदा इत्यादौ सर्वत्र संबंधः । शुद्ध एको द्वितीयाभावात् । बुद्धः स्वप्रकाशज्ञानात्मकः । द्वितीयाभावेन परप्रकाश्यत्वानुपपत्तेः एतदुभयं वेदान्तिसाधारणम् । आदीति आदौ प्रथमो विद्वांश्चिद्रूपः स्वभावतश्चेतनो न तु प्रकृतिवच्चेतनोपरागादौपाधिकं

१ ती मतें २ प्रकारचीं, वैदिक व अवैदिक.

चैतन्यं तस्येत्यर्थः । सिद्धो नित्यो, न तु बुद्धयादिवत् साध्यः । तेन कूटस्थ-नित्यो, न तु प्रकृतिवत् परिणामीनित्य इत्यर्थः । एतच्च सकलक्षेत्रज्ञसाधारण-त्वान्न परमात्मनोत्कर्षाभिधायकमित्यन्यथा व्याख्येयम् । आदौ सर्गादौ विद्वान्। सिद्धो योगर्द्धिसम्पदुत्पादिताष्टविधैश्वर्यसम्पन्न इत्यर्थः । यथोक्तं तत्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रैः सर्गादावादिविद्वान् भगवान् कपिलो महामुनिर्धर्मज्ञानैश्वर्य्य-संपन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरंतीति । क्लेशेति । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः । कर्म धर्म्माधर्म्महेतुर्भावनासाध्यं यागहिंसादि । विपाको जात्यायु-र्भोगाः । फलपर्य्यन्तमाशेरत इत्याशया धर्म्माधर्म्माः । तैरपरामृष्टोऽसम्बद्ध इत्यर्थः । शरीरैकनिष्पाद्यवेदादिनिर्म्माणार्थं कायो निर्म्माणकायः । सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्यायेति संप्रदायो वेदः । स चानादिरेव भगवता द्योत्यते । भगव-तश्चादृष्टाभावेऽपि तच्छरीरसाध्यघटादिजन्यभोगजनकास्मदाद्यदृष्टैरेव तन्निष्पाद्यते । अनुग्राहको घटादिनिर्म्माणे शिक्षाद्वारेत्यर्थः । लोकेति । लोकाविरुद्धैः सर्प-दहनधारणादिभिः, वेदविरुद्धैर्दारुवनद्विजवधूविध्वंसनैरुपलक्षितः । इत्थम्भूत-लक्षणे तृतीया । सोऽयमित्थम्भूतोऽपि निर्लेपः पापरूपलेपरहित इत्यर्थः । करणे वा तृतीया । वेदविरुद्धहेतुकभोगजनकाविशेषगुणरहित इत्यर्थः । स च सुखं दुःखं धर्म्माधर्मौ चेति । मिथ्याज्ञानसलिलावसिक्तायामात्मभूमौ कर्म्मबीजं धर्म्मा-धर्म्माकुरमारभते, न तु तत्वज्ञाननिदाघनिपीतसलिलतयोषरायामिति भावः । स्वतंत्रो जगत्कर्ता । शिवो निस्त्रैगुण्यः । पुरुषोत्तमः सर्वज्ञत्वात् । पितामहो जनकस्यापि जनकः यश्च प्रधानमिज्यं यज्ञपुरुषः । सर्वज्ञः क्षणिकसर्वज्ञः । निरा-वरण इति । आवरणमदृष्टमविद्यास्वकर्म्मोपार्जितं च शरीरमस्य नास्तीत्यर्थः । उपास्यत्वेनेति । वेदोपनिष्ठोपास्यभावः कश्चिन्मंत्रादिरित्यर्थः । लोकेति । यथा लोके व्यवह्रियते चतुर्भुजाद्यपेतदेहवान्, न त्वदृश्य इत्यर्थः । यावदुक्तेति । यावदुक्तेषु यदुपपन्नं युक्तिमत्सर्वज्ञत्वादि, तेनोपपन्नः संपन्न इति मध्यमपदलोपी समासस्तत्पुरुषः । यावदुक्तेषु उपपन्नः प्रामाणिको धर्म्मो यस्येति बहुव्रीहिर्वा, न तु यावद्भिरुक्तैरुपपन्नः सहित इत्यर्थः । अद्वैताधनंगीकारेण यावदुक्त

व्याख्यातार्थस्य नैय्यायिकैरनंगीकारात् । यद्वा सन्देह एव कुत इत्युपसंहारात् सर्वाण्येव दर्शनान्येकार्थपरतया व्याख्यायन्ते । शुद्धो दोषहीनबुद्धस्वभावो घटादिभिन्नत्वे सत्यौपाधिकचैतन्यरहित: । आदौ सर्गादो विद्वान् ज्ञानवान्, सिद्धो नित्य: । संप्रदायप्रद्योतको वेद प्रणीय सर्गादिसमुत्पन्नाध्यापक:, अनुग्राहक: कुलालादिकृतेऽपि घटादौ सहकारीत्यादिक्रमेण । न चैवमेकमत्येन दर्शनभेदानुपपत्ति: । फलैकमत्येऽपि प्रकारभेदात् सर्वथा विरोधाभावे विचारोपयोगिसंशयस्याप्यभावप्रसंगात् । यद्यपि मीमांसकानीश्वरसांख्यमतेनेश्वरे संप्रतिप्रति:, तथाप्युपास्यत्वेन धर्म्मिणि संप्रतिपत्तिरस्त्येव । कारु: शिल्पी । विश्वं सर्वमुत्पत्तिमत् कर्म्म कार्य्यं यस्य स तथा । जातिर्ब्राह्मणादि । गोत्रं काश्यपादि । ऋषय एव यज्ञे व्रियमाणा: प्रवरा: चरणं शाखा । अनुभावो साधारणं कार्यं वेदादि अत एव भवत्यस्मादिति भव: । तथा च, जातिगोत्रादिवत् संसारमभिव्याप्य श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धे परमात्मनि न सन्देहोऽतस्तत्रेश्वरे किं निरूपणीयमित्यर्थ: ।

सटीक मूळाचा भावार्थ:—आपआपल्या मतांत सांगितलेला मोक्षादिक पुरुषार्थ मानणारे कोणत्या ना कोणत्या तरी रीतीनें परमेश्वराची उपासना करितात. जसें:—ज्याला अज्ञानाचा कलंक नाहीं, व जो एकच आहे, ज्याच्या व्यापकतेमध्यें किंवा सामर्थ्यामध्यें दुसरा जोडीचा कोणी नसल्यामुळें परप्रकाशतेची कल्पनाही ज्याच्याविषयीं करितां येत नाहीं; असा स्वप्रकाश आणि सकलबंधनांपासून मुक्त. यद्यपि सर्व पदार्थ अविद्याकल्पित आहेत, तथापि जीवईश्वराचा भेद अनादि असून तद्भेदास्तव त्याची नित्यमुक्तताही अविद्येनें अनादिच कल्पित आहे. स्वप्नांतील पर्वताचे ठायीं स्थिरता व स्वप्नांतील मेघादिकांचे ठायीं क्षणिकता जशी निद्राकल्पित आहे, तद्वत् संसाराचे ठायीं सादिता आणि वेदान्तिक षट्पदार्थांचे ठायीं अनादिता अविद्याकल्पितच आहे. आणि पूर्व पूर्व अविद्येचा कल्पक उत्तर उत्तर अविद्येचा कल्पक होतो, म्हणून सर्व पदार्थ जरी प्रातिभासिक आहेत, तथापि बिंबभूत परमेश्वर किंवा

शुद्धब्रह्म दृष्टिसृष्टिवादांत ईश्वर होतो, तो मुक्तस्वभाव आहे. याचा विशेष विचार अन्य ग्रंथांत करीन. हें मुख्य वेदान्तमत आहे.

सांख्यमत

आतां सांख्यमत सांगतों. ज्ञानस्वरूप, प्रकृतीप्रमाणें कोणाच्या संगानें ज्याला ज्ञान प्राप्त नाहीं असा, स्वतःसिद्ध, आणि सर्वदा विकाररहित ईश्वर सांख्य मानतात.

पूर्वपक्षीः—अहो! हें लक्षण सांख्यामध्यें असलेल्या क्षेत्रज्ञ पुरुषाविषयींचें आहे; परमेश्वराविषयींचें नाहीं.

सिद्धान्तीः—असूं दे. निरीश्वरसांख्यामध्यें देखील आगमासिद्ध कांहीं अंश आहे, एवढेंच आम्हांला सांगावयाचें आहे. याचा विशेष तुला उत्तरपक्षी सांगेल.

उत्तरपक्षीः—हे पूर्वपक्षिन्! तुला समजावें म्हणून दुसरेंही एक लक्षण करितां येईल. सृष्टीच्या आरंभीं योगवृद्धिसंपत्तीनें प्राप्त झालेलें आहे संपूर्ण ऐश्वर्य ज्याला, तो आदिविद्वान सिद्ध सांख्यांत अभिमत आहे. "कपिलस्य सहोत्पन्नानि धर्मो ज्ञानं वैराग्यं ऐश्वर्यमिति" असें पंचशिखाचार्यांचें सूत्र असून, कपिलाच्या बरोबरच धर्म, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य उत्पन्न झालें असा त्याचा अर्थ आहे; आणि सांख्यतत्वकौमुदींत वाचस्पतिही "सर्गादावादिविद्वान् भगवान् कपिलो महामुनिर्धर्मज्ञानैश्वर्यसंपन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्ति" (कारिका ४३) असें म्हणतात. याचा अर्थ, सृष्टीच्या आरंभीं धर्मज्ञानैश्वर्यादिसंपन्न कपिलमहामुनि उत्पन्न झाले अशी स्मृति आहे, असा आहे. यद्यपि ऐश्वर्यांत वैराग्य व्हावें म्हणून उत्कृष्ट भज्यता ईश्वराची[1] सांख्यांना मान्य नाहीं, तथापि तत्कृतचोदना[2] मान्य आहेच; आणि म्हणूनच त्यांना कापिल असें म्हटलें आहे. कपिलाचें ऐश्वर्य त्यांना मान्य आहे हें आतांच सांगितलें.

सांख्यदर्शन-प्रथमाध्यायाच्या द्विनवतितम[3] सूत्रावर जीं भाष्यें आहेत त्यांचें

१ ईश्वरच सर्वांत मुख्य सेव्य आहे. २ त्याच्या आज्ञा. ३ ब्याण्णवावें.

थोडक्यांत सार सांगतों. प्रथम सूत्रादर स्वतःचा अभिप्राय सांगतों. सन्निकर्षजन्यच प्रत्यक्षाचें लक्षण मानल्यास ईश्वराचे नित्य ज्ञानावर प्रत्यक्षाचें लक्षण न गेल्यामुळें, त्याची अव्याप्ति होते; म्हणून ईश्वरच नाहीं असें मानणें भाग पडतें; अशी शंका आली असतांना कपिलाचार्य समाधान करितात--"ईश्वरासिद्धेः" (सांख्यदर्शन, अध्याय १, सूत्र ९२) "सिद्धाविश्वरो गुरुः कापिले" हें एक सूत्र "मित्रे चर्षौ" या सूत्राप्रमाणें व्याकरणांत नवीन करून घालावें असें वाटतें. त्याचा अर्थ सांख्यशास्त्रांत 'सिद्धि' शब्द पलीकडे असतां 'ईश्वर' शद्ब दीर्घ होतो; व या नियमान्वयें सूत्राचा अर्थ 'ईश्वर सिद्ध होतो' असा आहे. सन्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्ष ज्ञानाची व्यक्ति जरी अनित्य आहे, तरी जाति नित्य असल्यामुळें ईश्वराचें प्रत्यक्षज्ञान प्रत्यक्षत्वजातिमत् मानलें असतां अव्याप्ति होत नाहीं. २ दुसरें, भाष्यकार विज्ञानभिक्षु असें म्हणतात कीं, या सूत्रांत ईश्वराचा प्रतिषेध केला आहे खरा; परंतु तो एकदेशीच आहे, वास्तविक नाहीं; कारण ईश्वर हा कपिलाभिमत आहे. तसें नसतें तर "ईश्वराभावात्" असें सूत्र केलें असतें. "ईश्वरासिद्धेः" असें सूत्र करण्याचें कारण नव्हतें. जातीस अनुलक्षून परमेश्वराच्या प्रत्यक्षासही लक्षण लागू पडत असल्यामुळें अव्याप्ति होत नाहीं. ३ तिसरें, भाष्यकार असें म्हणतात, मानसप्रत्यक्ष अवश्य मानलें पाहिजे, तें जर न मानलें तर ईश्वर सिद्ध होणार नाहीं, असा या सूत्राचा अर्थ आहे. वृत्तिकार अनिरुद्धाचार्यांचें असें मत आहे कीं, न्यायमतोक्त ईश्वराचेंच यांत निराकरण केलें आहे. स्वतः माझेंहि मत असें कीं, "स एव विश्वस्य भवान् विधत्ते गुणप्रवाहेन विभक्तवीर्यः" या श्लोकांत कपिलानें ईश्वराचें प्रतिपादन केलें असून भागवतामध्यें आणखी भक्तियोगही सांगितला आहे. यद्यपि "सनकश्च सनंदश्च तृतीयश्च सनातनः । आसुरीः कपिलश्चैव वोढुः पंचशिखस्तथा । इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा सप्त प्रोक्ता महर्षयः" या श्लोकाप्रमाणें ब्रह्मदेवाचे पुत्र कपिल व भागवतावरून देवहूतीचे पुत्र कपिल असे दोन कपिल उपलब्ध होतात; परंतु ते दोन्ही कपिलरूपच अवतार

आहेत असेंहि भागवतावरून कळतें. शिवाय पुन: "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्" अशी श्वेताश्वतर श्रुति असून "सिद्धानां कपिलो मुनिः" अशी जागृच्छ्रुतिहि आहे. या जागृच्छ्रुतीचें भाष्य करतांना आचार्यांनीं "उत्पत्तित एव अधिगतपरमार्थानां" असें म्हटलें आहे. तेव्हां जन्मतः सिद्ध असलेले कपिल अन्यथावक्ते होणार नाहींत. शांकरभाष्यांत यद्यपि आचार्यांनीं कपिलाचा निषेध केला आहे; तरी तो निरीश्वरवादी सांख्यांच्या अभिमान्यांवर आक्षेप आहे असें समजावें. कारण निषेध केलेल्या सूत्रभाष्यवाक्यांत स्पष्ट निर्देश नाहीं. असें झाल्यास तसें व तसें झाल्यास असें, अशी नुसती वितंडाच त्यांत आहे शिवाय भागवताला आम्ही भाष्यापेक्षया आगमत्व[1] समजतों; कारण आचार्यांचे आजेगुरु जे गौडपादाचार्य त्यांनीं आपल्या उत्तरगीतेच्या टीकेंत त्याचा उल्लेख केला आहे. म्हणूनही सांख्यांतील ईश्वरप्रतिषेध यथार्थ नाहीं, तर ऐश्वर्यामध्यें देखील वैराग्य व्हावें यासाठीं प्रौढीवादमात्र आहे. अथवा वेदान्तदृष्टीनें पाहतां बाह्यांशप्रतिषेधमात्र आहे. याप्रमाणें सांख्यांत भक्तियोगाची सिद्धि करून

आतां योगाचें मत सांगतों.

अविद्यादि पांच क्लेश, धर्माधर्म, जन्म, आयुष्य, सुख, दुःख आणि त्यांच्या वासना यांहून जो रहित, भक्ताकरितां आणि उपदेशसंप्रदाय प्रगट करण्याकरितां जो शरीर धारण करितो, तो परमेश्वर होय असें योगी म्हणतात. सर्पधारण व वन्हिधारणादिक लोकविरुद्ध कर्मे करून आणि दारुवनद्विजवधूबधादिक वेदविरुद्ध कर्मे करूनही ज्याला त्या कर्मांचा लेप लागत नाहीं असा स्वतंत्र परमात्मा आहे असें महापाशुपत म्हणतात. त्रिगुणरहित आहे असें शैव म्हणतात. त्रिगुणरहित चतुर्थमूर्ति असा पुरुषोत्तम आहे असें वैष्णव म्हणतात. ब्रह्मदेवाचाही पिता आहे असें पौराणिक म्हणतात. यज्ञपुरुष आहे असें याज्ञिक म्हणतात. आवरणरहित आहे असें जैन म्हणतात. उपास्यरूपानें

१ भाष्याच्या तुलनेनें अधिक प्रमाण.

निर्देश केला जाणारा असें मीमांसक म्हणतात. सर्व जगत्कार्याचा कर्ता आहे असें नैय्यायिक म्हणतात. लोकव्यवहारानें सिद्ध असें चार्वाक म्हणतात. बहु काय सांगावें, शिल्पशास्त्री देखील विश्वकर्मा समजून ज्याची उपासना करितात त्या परमेश्वराविषयीं संशय कसा उत्पन्न होणार? यद्यपि जैन, सांख्य, मीमांसा, चार्वाक या मतांत ईश्वर नाहीं, तथापि त्यांत ईश्वरत्वशक्ति ज्यांत आहे ती शक्ति ग्रहण केली असून तीहि अनादि ग्रहण केली आहे. उपास्यत्व ज्याचा धर्म आहे असा कांहीं धर्मी पूर्वमीमांसेंतही सांगितला आहे; आणि आवरण-रहित सर्वज्ञता जैनांनीं मानली आहे; व तीही जन्य मानली नाहीं तर प्रतिबंधक्षयानें प्रगट होणारी अशी मानली आहे. म्हणून तिची प्रतिबंधाच्छादित अनादिता मोडते असें म्हणतां येत नाहीं. चार्वाक राजाच ईश्वर आहे असें म्हणतात, व ते प्रत्यक्षप्रमाणवादी असल्यामुळें पूर्व जन्म व कर्म मानीत नाहींत, तेव्हां लोकव्यवहारसिद्ध व अल्पप्रयत्नानें राजाचे ठिकाणीं असणारा स्वतःपेक्षां विशेष तो नास्तिकांचे ठिकाणीं पूज्यबुद्धि उत्पन्न करून देणारा असल्यामुळें, उपास्यतावच्छिन्न धर्मित्वास्तव[1] ईश्वरकोटींत अंतर्भूत होतो. याप्रमाणें परमेश्वराचे ठिकाणीं आगमविरोध नाहीं, तसा त्याचे ठिकाणीं अनुमानविरोधही नाहीं.

ईश्वर बद्ध कीं मुक्त ?

वादी—अहो! तो तुमचा ईश्वर बद्ध आहे कीं मुक्त आहे? पहिल्यापक्षीं रागद्वेषादिक त्याला असल्यामुळें तो आमच्या सारखाच होईल, आणि ईश्वराला रागद्वेषादिक आहेत, याविषयीं, तो आपल्या भक्तावर कृपा करितो, व अभक्तांचा नाश करितो इत्यादि पुराणवचनें प्रमाण आहेत. दुसऱ्या पक्षीं त्याच्याकडून सृष्टिकर्तृत्वादिक होणार नाहींत.

रागद्वेष दुःखमूळ नसतात !

सिद्धान्ती—रागादिक दुःखमूळ आहेत, हा तुझा बद्ध म्हण-

१ राजाच्या ठिकाणीं उपास्य होण्याचा धर्म संभवतो, म्हणून.

त्याचा आशय आहे; पण रागादिकांचें कार्य दुःख आहे, असा नियम नाहीं. केवळ राग किंवा द्वेष हा दुःखमूलक नाहीं, तर रागद्वेषापासून उत्पन्न झालेले धर्माधर्म उपाधि दुःखमूलक आहेत. जीवांचे सर्व राग सफल होत नाहींत, म्हणून त्यांला दुःख होतें; आणि द्वेषापासून नरकप्राप्ति होते म्हणून दुःख होतें. ईश्वराला कोणी ईश्वर नाहीं, म्हणून नरकप्राप्ति त्याला संभवत नाहीं; आणि सर्व इच्छा सफळ होतात म्हणून राग निरर्थक नाहीं. याप्रमाणें सर्वसमर्थ अशा परमेश्वराचे ठिकाणीं रागद्वेष असले तरी बंधक नाहींत.

वादी—अहो! पण जैनमतांत रागी परमेश्वराची निंदा केली आहे.

सिद्धान्ती—अरे! स्तुतिनिंदावाक्यांनीं क्रियेचा निषेध होत असतो, वस्तूचा होत नाहीं. शिवाय जैनमतांतही अर्हताला अनंतशक्तिमत्ता, अनंतदयालुता मानली आहे. अनंतशक्तिमत्ता असूनही लोकांना नुस्ता उपदेशच कां करितो? त्यांचें दुःख एकदम कां दूर करीत नाहीं? असें जैनपंडितास विचारलें असतां, तो रागी नाहीं म्हणून, असें ते उत्तर देतात.

> सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः ।
> यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हत् परमेश्वरः ॥ इति निश्चयालंकारे.
>
> (विद्यारण्यकृत सर्वदर्शनसंग्रह.)

परंतु सामर्थ्य असून उदासीन राहणें व नुस्ती उपदेशापुरतीच दया दाखविणें हेंही सामर्थ्यरक्षकपणाचें चिन्ह असून भलेपणाचें चिन्ह नव्हे. तात्पर्य, ते आमच्यावर जो प्रश्न करितात तो त्यांच्यावरही येतो. जेथें दोष व दोषाचे परिहार सारखेच असतात, तेथें एकानें दुसऱ्यास प्रश्न विचारणें योग्य नाहीं. आतां दुसऱ्यापक्षीं परमेश्वराला मुक्त मानलें, तरी त्याचे सन्निधीनें प्रकृतीमध्यें किंवा परमाणूंत किंवा मायेमध्यें क्रिया उत्पन्न होऊन सृष्टि होऊं शकते, व जे परमेश्वराला मुक्त मानतात ते तसें मानतातही. तर्कानें प्रश्न करणाऱ्या तुला आम्ही तर्कानेंच उत्तर देण्यास समर्थ आहों हें पक्कें समज.

ईश्वर अल्पज्ञ कीं सर्वज्ञ?

वादी—अहो! ईश्वर अल्पज्ञ आहे कीं सर्वज्ञ? पहिल्या पक्षीं तो आमच्यासारखाच होईल, व दुसरा पक्ष तर सिद्ध होत नाहीं; कारण सर्वज्ञ अशा परमेश्वराला ज्ञानोत्पत्ति होणें दुर्घट आहे, त्याच्या ज्ञानांत त्रिपुटी नाहीं म्हणून.

सिद्धान्ती—परमेश्वर अल्पज्ञ आहे असा आम्हांला स्वीकार नाहीं. रामकृष्णादिकांची अल्पज्ञता भक्तप्रशंसनार्थ व लीलामात्र आहे. त्यांचें गुरुगृहीं गमनही लोकांना उपदेशार्थ आहे; म्हणून ते अल्पज्ञ नाहींत. अशानें कोणाचेंही गुरुगृहीं गमन लोकोपदेशार्थच होईल असें वादी म्हणेल,[1] तर तसें झाल्यास आमची कांहीं हानि नाहीं. कारण ज्याला सर्व व्यवहार लोकोपदेशार्थ करतो असें वाटतें असा महात्मा ईश्वरच आहे असें आम्ही म्हणतों; पण तसा महात्मा आहे कोठें? आतां दुसरा जो तुझा पक्ष, तोही बरोबर नाहीं. कारण परमेश्वराच्या ब्रह्मज्ञानांत जरी त्रिपुटी नसली, तरी सर्वज्ञतेंत त्रिपुटी आहे. त्रिपुटी न मानली, तर परमेश्वराला सर्व ज्ञान अहंब्रह्मरूपानें होईल व अमुक जीवाला अमुक फळ द्यावें हें तर इदमाकारज्ञानावांचून संभवनीय नाहीं. सर्वात्मत्वज्ञान व सर्वज्ञता हे दोन्ही भिन्न आहेत. सर्वात्मज्ञानामध्यें मी कर्ता, मी दाता, मी भोक्ता इत्यादि ज्ञानाची उत्पत्ति होत नाहीं. मी जीवरूप आहें, मी कर्मरूप आहें, व मी कर्मफलरूप आहें अशा ज्ञानानें शेयत्व, दातृत्व संभवत नाहीं. जीवाहून परमात्मा भिन्न आहे, हें "कर्मकर्तृव्यपदेशात्" इत्यादि सूत्रांत व त्याच्या भाष्यांत बादरायणाचार्यांनीं व भगवत्पूज्यपादाचार्यांनीं सांगितलें आहे. म्हणून त्याचे सर्वज्ञतेमध्यें त्रिपुटीची सिद्धि होते. जीवानेंच ईश्वर कल्पिला असल्यामुळें जीवालाच तो आपल्या-हून निराळा भासतो, व कर्मफलदाताही भासतो, वास्तविक त्याच्या ज्ञानांत त्रिपुटी नाहीं, अशी मूर्ख शंका काढीत असतात; ते अदग्धवेदान्ती असल्यामुळें

१ कोणीही म्हणेल कीं, 'आम्हीं शिकवों ते जगाला रीत दाखविण्या-करतां शिकतों. नाहींतर आम्ही सर्वज्ञच आहों!'

त्यांच्याशीं बोलून आम्हांला कांहीं करावयाचें नाहीं; पण जीवकल्पितच जर ईश्वरता असेल तर त्याची तादात्म्यसर्वज्ञता घेऊन जीवाला आपलें कर्मफल सिद्ध करतां येत नाहीं; म्हणून त्याचे ज्ञानाचे ठिकाणीं त्रिपुटी जीवानें कल्पिली असलीच पाहिजे.

ईश्वर अव्यापक !

वादी:—तरी पण या आपल्या म्हणण्यावर एक प्रश्न येतो कीं, त्रिपुटी मानल्यास मध्यें देश मानल्यावांचून ज्ञेयज्ञातृभाव घडणार नाहीं; आणि मध्यें प्रदेश असल्यास ईश्वर अव्यापक होईल.

सिद्धान्ती:—हा प्रश्न मुळींच येत नाहीं. कां म्हणाल, तर प्रदेश अविद्याकल्पित आहे म्हणून. अविद्याकल्पित वस्तु अर्थक्रियाकारीच[1] होत असते, अधिष्ठानाचे ठिकाणीं अधिक्षेपादि धर्म संपादन करीत नाहीं. अधिक्षेपादि[2] धर्म संपादन करण्याकरितां समसत्ता विवक्षित असते. बिंबभूत परमेश्वराची सत्ता दृष्टिसृष्टिवादांत देखील व्यावहारिक वा पारमार्थिक आहे, आणि अविद्याकल्पित प्रदेशादिकांची सत्ता प्रातिभासिक आहे, म्हणून प्रातिभासिक प्रदेशादिकानें परमात्मा परिच्छिन्न होत नाहीं, व त्याची वृत्तिनिष्ठ सर्वज्ञताही कायम राहते.

वादी:—अहो ! पण कल्पित म्हणून देखील त्रिपुटीची व्यवस्था लागत नाहीं; कारण कांहीं गोष्टी मनास देखील कल्पितां येत नाहींत. असें पुत्रापासून पित्याची उत्पत्ति, सममान[3] लहान पदार्थामध्यें सममान मोठ्या पदार्थांचा समावेश इत्यादि; आणि ज्या गोष्टी मनास कल्पितां येत नाहींत त्या जगातच नाहींत.

सिद्धान्ती:—तूं युक्तिवादानें, अगदीं वाहवत असेल म्हणून, बहकून भलतें भलतें बोलतोस ! ज्या गोष्टी मनाला कल्पितां येत नाहींत त्या गोष्टी अविद्येलाही कल्पितां येत नाहींत असें तूं म्हणूं नकोस. कारण मनाचें

१ व्यवहारसंपादक. २ लोप, नाश, बाजूला सारणें. ३ सारखें परिमाण.

ध्यान पूर्वसंस्कारानुरूप असल्यामुळें पूर्वसंस्काराच्या विरुद्ध मनाला कांहीं कल्पितां येत नाहीं. अविद्या ससंस्कार पदार्थांची कल्पक असल्यामुळें तिला सर्व पदार्थ कल्पितां येतात, व म्हणूनच तर्कानें अघटित वाटणाऱ्या वस्तूंचीही ती कल्पना करिते. हें तिचें अघटितघटनापटुत्व वेदांतांत प्रसिद्ध आहे. पुत्रापासून पिता उत्पन्न कसा होतो हें कोटितर्कानें जरी सिद्ध होत नसलें, तरी अविद्यावृत्तीच्या अनुभवानें सहज सिद्ध होतें. कारण स्वप्नामध्यें उत्पन्न होणारा पिता पुत्रापासूनच होत असतो, व त्याचे ठिकाणीं पितृत्वभ्रांति भगवती अविद्या संपादन करीत असते. स्वप्नजाग्रत्तुल्यता वर योगवासिष्ठादिग्रंथ मुक्तकंठानें प्रतिपादित आहेत, आणि त्याविषयीं युक्तिप्राचुर्यही दृष्टिसृष्टिनिरूपण करतांना अन्य ग्रंथांत सांगेन. जडपदार्थांमधील परस्पर कार्यकारणभाव सत्य आहे असें मानणाऱ्यांचा, जें मनानें कल्पितां येतें तें खरें, असें मानावें असें वाटतें, व त्यालाच तर्क खरा वाटतो. अपर पदार्थांचे ठायीं पूर्वत्वभ्रांति व क्षणिक पदार्थांचे ठायीं क्षणिकत्वभ्रांति स्वप्नपदार्थांचे ठायीं दृष्ट आहे. लहान वस्तूमध्यें मोठ्या वस्तूचा समावेश होत नाहीं हेंही म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण अल्प अशा कंठावच्छिन्न देशाचे ठिकाणीं सर्व ब्रह्मांडाची उत्पत्ति होते. स्वप्न मिथ्या आहे असें कोणी म्हणेल तर तें वेदान्तीच म्हणूं शकेल, इतरांस म्हणतां येणार नाहीं. कारण स्वप्नाचा कर्ता परमेश्वर आहे असें वेदान्तावांचून इतर मतांत सांगितलें आहे, व जीव आहे असें वेदान्तांत सांगितलें आहे. परमेश्वरजन्य कार्य मिथ्या संभवनीय नाहीं, असा आम्हांस इतर मतांवर प्रश्न करतां येतो; आणि वेदान्ती तर स्वप्नदृष्टान्तानें सर्व व्यवस्था लावतात. प्रमाणप्रमेयादि व्यवस्था जशी जागृतींत आहे, तशी स्वप्नांतही आहे. स्वप्नांतील कुंभारही कपालसंयोगानेंच घट करतो, म्हणून परमाणुसंयोगानें कार्यांचा आरंभ मानणाऱ्या नैय्यायिकांचीही उपजीविका उपजीवक मायेवर संभवते. स्वप्नांतील दुधापासून दही हा परिणाम होतो, म्हणून सांख्यांच्या परिणामाची उपजीविकाही मायेनें होते.

" न स्वप्नदृष्टान्तसमो ह्युपायोऽस्त्यात्मदर्शने "

स्वप्नदृष्टान्तासारखा आत्मज्ञानाला दुसरा उपाय नाहीं, असें विज्ञानभिक्षूंनीं आपल्या सांख्यसारांत म्हटलें आहे; आणि--

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।
यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकम् ॥
आरंभपरिणामाभ्यां पूर्वं संभावितं जगत् ।
पश्चात्काणादसांख्याभ्यां युक्त्या मिथ्येति निश्चितम् ॥

अशा वार्षगण्यस्मृति आहेत.

स्मृत्यर्थ—(ओंव्या)—गुण अदृश्याचा जाण । दृश्य ते माया तुच्छ पूर्ण । आरंभपरिणामवादें करोन । न्यायसांख्यांत बोलिलें जग ॥ ६१ ॥ ते पुढती युक्त्या मिथ्या दाविलें । म्हणवोनि अवघेंचि वेदान्तोपजीव्य भलें । विवर्तवादी तंव अवलंबिलें । स्वप्नाचि जगत् ॥ ६२ ॥

गद्य—स्वप्नांतील कल्पित प्रदेश स्वप्नद्रष्ट्याला ज्याप्रमाणें परिच्छिन्न करीत नाहीं, त्याप्रमाणें ईश्वराचे ठिकाणीं उत्पन्न झालेले प्रदेश ईश्वराला परिच्छिन्न करीत नाहींत. आतां अविद्येला आश्रय चेतनच पाहिजे, जड असूं शकत नाहीं; कारण अविद्या जड व जडकारण[1] अशी अनुभवसिद्ध आहे म्हणून.

वादी—अहो ! स्वस्कंधारोहण व वंध्यापुत्र इत्यादि स्वप्नांत कां दिसत नाहीं ? आणि आंधळ्याला रंगाचें ज्ञानही स्वप्नांत होत नाहीं.

सिद्धान्ती—वंध्यापुत्र व स्वस्कंधारोहण पदार्थ कल्पितां येत नाहींत, या नियमाची सिद्धिही अविद्येनेंच आहे; किंवा जडपदार्थांचे ठिकाणीं कार्यकारणभाव नसल्यामुळें, सर्व स्त्रिया वंध्या आहेत; म्हणून वंध्यापुत्रच सर्व आहेत. एक भगवती अविद्याच पुत्रवती आहे. स्वस्कंधारोहणही उत्तरस्वरूपावच्छिन्न अभिमानावच्छेदकतेनें स्वाप्नस्वमरणदर्शनवत् होऊं शकतें. याप्रमाणें आकाशपुष्प, शशशृंगही, पुष्पत्व व शृंगत्व जातिशेषेंकरून, अविद्या कल्पूं शकते.

वादी—आकाशाला कोणतेंही पुष्प लागलें, व सशाला कोणतेंही शिंग

1 स्वतः जड असून जड कार्याचें कारण.

लावलें तरी हें आकाशाचें पुष्प व हें शशाचें शिंग असें ज्ञान निश्चयानें होणार नाहीं.

सिद्धान्ती—जाईला पुष्प पाहून व गाईला शिंग पाहून हें जाईचें पुष्प आहे व हें गाईचें शिंग आहे असा निश्चय होण्याला येथें तरी काय नियामक आहे ? प्रत्यक्षप्रमा[1] किंवा इतरव्यावृत्ति हे तर स्वप्नकल्पित आकाशपुष्प व शशशृंगाचे ठायींही आहेत. कारण तेथें प्रत्यक्षप्रमात्व आहे व अवयवत्वविशेषेंकरून इतरव्यावृत्ति[2] हे दोन्ही स्वप्नांत दिसूं शकतात. आतां जाग्रत्प्रत्यभिज्ञापरंपरा जशी जातिकुसुमगोशृंगादिकांचे ठिकाणीं आहे, तशी स्वाप्नपरंपरांतर्गत प्रत्यभिज्ञाही आकाशकुसुम व शशशृंगादिकांचे ठिकाणींही आहे. भूतयोनिशरीरादिवत् शरीरदीर्घीकरणानंतर शरीराचे ठिकाणीं सामान्य अभिमान ठेवून, शरीरखंडाचे ठिकाणीं विशेष अभिमान स्थापित करून, स्वस्कंधारोहण ध्यानानें देखील करतां येतें. समप्रमाण एका शरीराचें स्वस्कंधारोहण देखील अविचारित भ्रमांत भासतें. आतां आम्हांला अशा प्रकारचें स्वप्नच पडलें नाहीं असें कोणी म्हणेल, तर तूं माझ्याशीं प्रश्न करण्याला अयोग्य आहेस असें मी म्हणतों. अथवा मला पडलें असें म्हणून मीं आपला वाद खुशाल दृढ करितों ! वादीनें निघून जावें. यांत माझी कांहीं हानि नाहीं. आंधळयाला रूपाचें ज्ञान तर स्मृतीमध्यें भासत असतें व तें मानसप्रतियोगिरूप असल्यामुळें अवधानावांचून दृग्गोचर होत नाहीं, असा त्रिपुरारहस्याचा आशय आहे; आणि स्वप्नांत ज्याला देवतानुग्रह होतो त्या आंधळयाला अकस्मात् डोळे येऊन स्वप्नांतील रूपही दिसतें, व जागृतींत ती दृष्टि नष्टही होते. आतां असंभव म्हणून कांहीं नाहीं असें मात्र आमचें म्हणणें नाहीं; पण असल्यास तोही अविद्येच्या नियमानेंच आहे. जे जे पदार्थ अविद्याकल्पित आहेत, ते ते अविद्यानियामक होऊं शकत नाहींत, हा कांहीं तर्क नव्हे; तर अनुभव आहे.

वादी—पण तुम्हीं ईश्वराचें अस्तित्व व परलोकाचें अस्तित्व, 'मनांत

---

१ प्रत्यक्ष ज्ञान. २ दुसरें कांहीं नव्हे हें ज्ञान.

येत नाहीं तें कोठेंच नाहीं,' असा न्याय घेऊन, पुष्कळ वेळां सिद्ध केलें आहे; तेव्हां या ग्रंथांशीं व तुमच्या तादृश बोलण्याशीं विरोध येत आहे.

सिद्धान्ती—अरे ! आमच्या म्हणण्याचा तुला अर्थ समजला नाहीं. जें कोठेंच नाहीं तें मनानें कल्पितां येत नाहीं, असें आमचें म्हणणें बरोबर आहे; पण अविद्येलाही कल्पितां येत नाहीं असें मात्र म्हणत नाहीं. कारण पुत्रापासून पिता उत्पन्न होतो, हें मनांत देखील आणतां येत नाहीं. पण स्वप्नांत आपला पिता आपणापासून उत्पन्न होतो, व त्याचे ठिकाणीं आपलें पितृत्व निश्चित असतें हें आपण पाहतों. शशशृंगाप्रमाणें अविद्येला शून्यही कल्पितां येतें, म्हणून आमचो नास्तिकता सिद्ध आहे असें कोणी नास्तिक म्हणेल तर तो कुबुद्धि खुशाल म्हणो. अविद्याकल्पित नास्तिकता असल्यानें आमचो काय हानि आहे ? आमचें अधिष्ठान कायम आहेच, कारण निरधिष्ठान अविद्या जाग्रत्स्वप्नादि कोणत्याही अवस्थेंत अनुभूत नाहीं. अविद्या व अधिष्ठान मानणाऱ्या आम्हांस शशशृंगाप्रमाणें नास्तिकता मनाला कल्पितां येत नाहीं, हें आमचें पूर्वग्रंथाचें म्हणणें सिद्ध आहेच. म्हणून परमात्मा आहे व त्याच्या ज्ञानांत अविद्यात्मक त्रिपुटीनें तो सर्वज्ञही आहे, असें न्यायमकरंदनामक केवलाद्वैतग्रंथांत म्हटलें आहे. या ग्रंथावर चित्सुखाचार्यांची टीका असल्यामुळें हा भगवत्पूज्यपादसमकालीन ग्रंथ अत्यंत प्रमाण आहे, व जसें न्यायमकरंदग्रंथांत म्हटलें आहे, तसें इतर सर्व ग्रंथांतही म्हटलें आहे. परंतु न्यायमकरंदाचें वचन अधिक स्पष्ट असल्यामुळें, तें येथें प्रमाणार्थ लिहितों:—

"यत्पुनः सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः कथमविद्याश्रयत्वं अविद्यावान् सर्वज्ञ इति प्रतिषेधादिति । तत्राविद्यावत्त्वयैव सर्वज्ञत्वमिति ब्रूमः । सर्वं हि यो जानाति स सर्वज्ञः । तिस्रश्चात्र विधाः संभवन्ति । प्रमाणतो वा सर्वं जानीयात् भ्रांत्या वा स्वभावसिद्धया वा प्रज्ञया । न तावत्प्रामाणिको भेद इत्युक्तं । न च भ्रांतिरनाद्यविद्यस्येत्यपि स्वरूपप्रज्ञयाऽपि नान्तरेणाविद्यामशेषपर्यंतगतिरवकल्पते ।

"असंगोऽयं पुरुष" इति च श्रुतिः । न चान्तरेणाविद्यामस्ति संबंध इत्युपपादितम् । अतः सर्वज्ञताप्यविद्यावत्तामाक्षिपत्येव परमात्मनो न प्रतिक्षिपति । एवं चाविद्यावान् सर्वज्ञ इत्यसिद्ध एव विप्रतिषेधः ॥

(न्यायमकरंद अविद्याश्रयत्वालोचन-पान ३२३)

भावार्थ ओव्याः—सर्वज्ञ आणि अविद्याश्रय । हें दोन्ही विरुद्ध होय । ऐसें स्वामी बोलतां स्वयें । सर्वज्ञ अविद्येचा आश्रय सिद्धान्ती म्हणे ॥ ६३ ॥ सर्वज्ञ म्हणजे सर्व जाणे । तें तंव नोहे भेदाविणें । भेदसत्यता मोडिली वेदान्तानें । म्हणोनि प्रमाणें न घडे सर्वज्ञता ॥ ६४ ॥ स्वरूपें सर्वज्ञता नोहे । कीं असंगत्वहानि होये । भ्रांतीनें सर्वज्ञता म्हणतां सोय । अविद्येची ॥६५॥ ईश्वरासी म्हणतां भ्रांति । तरी विरुद्ध वाटेल सकळांप्रति । परी हानिकर आहे आवरणभ्रांति । ते आम्ही ईश्वरा न म्हणों ॥ ६६ ॥ ईश्वराचेचि अविद्येकरून । जीवाचें सिद्ध प्रमेय प्रमाण । "अध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहाराः" ऐसें वचन । आचार्यांचेंही ब्रह्मसूत्रभाष्यीं ॥६७॥ प्रमाणें ईश्वरा सर्वज्ञता । जरी कोणी होय मानता । तरी शीतोष्णादि स्पर्शज्ञानें व्याकुलता । मानावी लागेल तयातें ॥ ६८ ॥ अनुमान आणि आगम । परमेश्वरज्ञानांत अनागम । जे अगोचर देशसंभ्रम । नाहीं म्हणोनि तयातें ॥ ६९ ॥ आतां प्रत्यक्षज्ञान एक जरी । तें प्रमाणप्रमा न ये तरी । दुःखत्वा प्रमेयत्व येतां अवसरीं । येईल परमेश्वरीं सर्वज्ञता ॥ ७० ॥ माया न स्पर्शे मायावंता । जरी सर्वज्ञाधार अनध्यस्तविवर्तता । तरी मायोपहितता । विरुद्ध नाहीं ॥ ७१ ॥ स्वाप्नवन्मायाकल्पितप्रदेशें । त्रिपुटीही घडे विशेषें । हे मांडुक्यकारिकेंत बोलिली असे । गौडपादाचार्यी वैतथ्यप्रकरणीं ॥ ७१ ॥ सर्वज्ञासी प्रदेशें । परिच्छेदविशेषें । ऐसें म्हणोनि खंडिलें असे । ब्रह्मसूत्रभाष्यांत पाशुपततार्किका ॥ ७३ ॥ परि ते तार्किक पशुपति[1] । आकाशदेशा सत्यता देती । सत्यदेशें ईश्वराप्रति । सत्यपरिच्छेद घडे हें बोलिले आचार्य ॥७४॥ एवं ज्यांचें मत ।

---

1 डोरकी, गुरेराख्या.

आचार्यांनीं केलें खंडित । ते वें सत्य होते मानीत । यालागीं तयांचे चरणीं पाषाणपतन नोहे ॥ ७५ ॥ पुर्वी मी भाष्यांतील आक्षेप काढून । वेदान्ताभिमानियांसी करीत होतों भाषण । कीं कोणीं उत्तर द्यावें भाष्य समजून । परि अवघेचि मान डोलवीत होते ॥ ७६ ॥ वास्तव मज आलें कळोन । कीं ज्ञान नोहे सद्गुरुरहित शास्त्र वाचोन । अविद्यावच्छिन्नसर्वज्ञा घडोन । त्रिपुटी असोन हानि न घडे ॥७७॥ स्वप्नीं जीवही सर्वकर्ता । आणि तोचि व्यवस्थ पिता । परि उपदष्टा नोहे तत्वता । आवृत म्हणोनी ॥७८॥ स्वप्नीं निर्मी आघवें । आणि मियां निर्मिलें न म्हणवे । स्वनिर्मितव्याघ्रेंचि पावे । आपण भय ॥७९॥ म्हणोनि स्वप्नीं प्रसंग पडलिया । गुरु ते निर्मी वेगळिया । परि स्वप्नव्यवस्थे तया । अविद्याचि करी ॥ ८० ॥ अग्नीची उष्णता, जलाची शीतता । हे जीवचेतननिष्ठ निद्राचि कल्पी तत्वतां । परी स्वोपदेष्टृत्व न ये कल्पितां । आवरण म्हणोनी ॥ ८१ ॥ ईश्वर स्वयें वेदोपदेश करी । यालागीं शास्त्रयोनी[१] तो निर्धारीं । सर्वज्ञत्व साचारीं । म्हणोनी तया ॥ ८२ ॥ स्वप्नकल्पित गुरु सर्वज्ञ जैसा । निद्रोपष्टब्ध अविद्याप्रत्ययठसा । केवळ अविद्यासत्वें तैसा । सर्वज्ञ ईश्वरू ॥ ८३ ॥ कल्पित परी ध्यानजन्य नोहे कल्पित । यालागीं अनादिचि उपहित । एवं सर्वज्ञता घटत । परमेश्वरातें ॥ ८४ ॥ तंव वादी म्हणे ईश्वर सर्वकर्ता । तरी आम्हांस सदनादिकांचे[२] श्रम कां वृथा ? । तें सिद्धान्ती म्हणे साही आतां । उत्तरशास्त्रघाय माझे ॥ ८५ ॥ येरव्हीं सर्वज्ञतेच्या ठायीं । तुझा आक्षेप न घडे कांहीं । सर्व जाणे येथ त्वांही । जाणलें कैसें ? ॥ ८६ ॥ सर्व ठावें असतां तुजाचे । तंव तुझी जी गावे तीच सर्वज्ञाची । मग वाउगी प्रश्नाची । खटपट कासया ! ॥ ८७ ॥ तुज सर्वत्व सर्वथा न कळे । तरी आक्षेपा कांहीं न मिळे । आणि अंशतः तुज सर्वज्ञता कळे । तरी अंशस्वभ्रम सोडोनि सुखी होईं ॥ ८८ ॥ आतां ईश्वर सर्वशक्ति कीं अल्पशक्ति । ऐसी जी वादीची उक्ति । उत्तर कीं, अल्पशक्ति । कोणीच न म्हणे ! ॥८९॥

---

१ शास्त्रकर्ता. २ घरें बांधावयाचे.

तंव वादी म्हणे सर्वशक्ति । असतां साधावी आपुली मृतां[1] । सिद्धान्ती म्हणे शक्याधीन शक्ति । तेथ स्वनाशरीती आक्षेप न ये ॥ ९० ॥ एरवीं परमात्मया कहीं । स्वशक्तिविषयीं शंकाही नाहीं । जो करूनि पाहील कांहीं । भलतेंचि ऐसें ॥ ९१ ॥ आतां तेणें आपुलें वैभव । तुज दर्शवावें अपूर्व । तरी तेवढा देव । हुरळला नाहीं ॥९२॥ अल्पप्राप्ताचेंचि लक्षण । करी आपुलें प्रदर्शन । [2]सर्वप्राप्त क्रिया करून । उगाचि राहे ॥ ९३ ॥ आतां दुःख तरी तुम्हांतें । साच न पुसोनि येतें । दुःखाच्या कारणातें । अदृष्टशक्ति मानाल कीं ॥९४॥ ती अदृष्टशक्ति परमेश्वरू । तुम्हां पापियां भयंकरू । एरव्हीं करुणासागरू । शरणागता ॥ ९५ ॥ आतां ऐसें वाटेल तूतें । देव जो भजे तयातें । रक्षी, मारी आणिकांतें । तरी तो विषमू ॥ ९६ ॥ तरी तैसेंही नाहीं । जो मोक्ष देत वैरियाही । परी इतर जीवासी भांडतां लवलाही । मात्र तो तुम्हां पापी म्हणे ॥ ९७ ॥ दुर्बळासी दुर्बळें भांडण । करितां दिसे मातलेपण । ईश्वरासी दैत्यांचें भांडण । तें कल्याणार्थ जाहलें ॥ ९८ ॥ आतां शब्दप्रमाणीं शंका तुज । तरी स्ववैरियाही परमात्मा मोक्ष दे सहज । ऐसें अनुमानहेतुक बीज । आहे आर्यधर्मी हें मानी ॥९९॥ अगा, असुर जे होती । ते ईश्वरा द्वेषिती । तरी सत्ताद्वेष तयांचे हातीं । न घडेचि कीरू ॥ १०० ॥ चितिद्वेषही न घडे जाण । आनंदद्वेषाचें नाहींच कारण । म्हणोनि विरोधभक्तीचें असंभावन । सदा निर्गुणीं[3] ॥ १०१ ॥ साकार ईश्वर दैत्यीं झुंजयिला । तरी शिव प्रसन्न करूनि विष्णु द्वेषिला । किंवा प्रथम शिव प्रसन्न करूनी शिव द्वेषिला । भस्मासुरादिकीं ॥ १०२ ॥ रावणासी तंव भवानी दिधली । ते मग नारायणें सोडविली । आपुलिया वरें शिव, विधि, वनमाळी । आपणां बांधोनि करिती क्रीडा ॥ १०३ ॥ स्वभक्तही परपीडक । ईश्वरें दैत्य पराभविले त्रिपुरादिक ।

१ मरण. २ पूर्ण श्रीमंत. ३ ईश्वराच्या सद्रूपाचा द्वेष करवत नाहीं, चिद्रूपाचाही नाहीं, आनंदरूपाचाही नाहीं, म्हणजे असुरांना सच्चिदानंदस्वरूप परमेश्वराचा द्वेष करवतच येत नाहीं, असें ठरतें.

शेवटीं तयांतें सुरेख । मोक्षही दिधला ॥१०४॥ आतां आपणांतील भांडण । न देवोनि निर्माण[1] करावें होतें आम्हांकारण । ऐसें म्हणसी तरी निर्वाण । दगड केलेचि आहाती ॥ १०५ ॥ तैसे अवघेचि करावे । एवं तरी कवणाचे अधीन मानावें । कदाचित् अन्यकल्पीं स्वभावें । तैसेंही होईल ॥ १०६ ॥ कितीही विरोधी परस्पर कार्य होतां । तरी मानावी लागेचि मूळसत्ता । सत्ताचि प्रतिषेधितां । तरी घटना ना शंका दोनही न होती ॥ १०७ ॥ आतां स्वदुःखाची आन उपाधि । तो परमेश्वर कां न निषेधी । ऐसें म्हणाल तरी तो आन उपाधि । दृढ कीं अदृढ ॥१०८॥ प्रथमपक्षीं पाहिजे कारण । तें तंव परिशेषीं नोहे ईश्वराविण । द्वितीयपक्षीं अदृढ मानतां जाण । तुज मानावें प्रमाण लागेल शाब्द ॥ १०९ ॥ मग वेदप्रमाणें व्यवस्था केली । तेचि कां गा नव्हे भली । अवैदिक शब्दप्रमाण मिथ्या बोली । तथापि तेथही निरूपिली ईशकृपालुता वा सर्वकर्तृता ॥११०॥ दुःखद उपाधि मानतां अदृष्ट । तरी ईश्वर तयातें नाशील हेंही स्पष्ट । परि तया नाशाचे नियमही अदृष्ट । ईशोपदेशेंचि जाणावे ॥१११॥ 'मद्भयाद्वाति वातोऽय'मिति । किंवा ' तेषामहं समुद्धर्ता ' ही उक्ति । मानोनि, भयें अथवा प्रीती । आगमोक्त श्रीपति स्मरावा ॥११२॥

ईश्वर स्वतंत्र कीं परतंत्र ?

वादी म्हणे सर्वशक्ति ईश्वरू । तरी तो स्वतंत्रू कीं परतंत्रू ? । स्वतंत्रू तरी सकळां निर्धारू । मुक्त कां न करी ? ॥ ११३ ॥ परतंत्रू तरी होय जीव । सिद्धान्ती म्हणे ऐक भाव । परमात्मा स्वतंत्रचि सावेव । परि मुक्ति स्वभाव जीवाचाही ॥ ११४ ॥ मुक्ति म्हणोनि स्थान असतें । तरी परमात्मया स्वतंत्र देतां येतें । परि स्थानें होती समस्तें । मृत्युमयें ॥ ११५ ॥ जीव अहंकारादि उपाधि टाकुनी । आपणचि मुक्त होय म्हणूनी । उपदेशमात्रेंचि तयालागुनी । प्रेरणें योग्य ॥ ११६ ॥ आतां स्वतंत्रासी तुवां । कवण हेतु[2] नियम करावा । कीं तेणें जन आघवा । मुक्त करावा म्हणोनी ? ॥११७॥

१ निर्वाण (?). २ काय कारणानें ?

मुक्त करितांही प्रश्न। तैसाचि येईल मागाहून। की स्वेच्छें ईश्वर बंधन। कां न करी ॥ ११८ ॥ यालागीं कवण्याही पाखीं[1] । प्रश्न वेडाचि होय शेखीं। उत्तरसंभावना[2] निकी। तैसें पुसिजे ॥ ११९ ॥ आतां उत्तर न मिळे म्हणोनि तत्वतां। म्हणावी ईश्वरकुंठितता। तरी तुज प्रश्न करितां न ये सर्वथा। हें कां न म्हणावें ? ॥१२०॥ अवगदड उच्चारितां। तया जैसी न ये प्रश्नता। तैसी न ये गा प्रश्नता। तव वाक्यातें ॥ १२१ ॥ स्वतंत्रें तुझिये इच्छे अनुसरिजे। तरी परतंत्रचि होइजे। तुझिया इच्छेविरुद्ध चालिजे। तैं स्वतंत्रताचि अधिक ॥ १२२ ॥ येथ कांहीं नैय्यायिक। जल्पती ऐसें निष्टंक। कीं ईश्वरीं सुखदुःख-। स्वरूपयोग्यता असे[3] ॥ १२३ ॥ तया मिथ्याज्ञान नाहीं। म्हणोनि धर्माधर्म नुपजती कांहीं। धर्माधर्माभावें लवलाहीं। सुखदुःखें नुपजती ॥१२४॥ एरव्हीं सुखदुःखस्वरूपयोग्यता। परमेश्वरातें असे सर्वथा। हेंही बोलणें होय वृथा। असतां नसतां सारखें म्हणोनी ॥ १२५ ॥ ईश्वर विभु सर्वसंयोगी। तयातें अन्यदेशीय मिथ्याज्ञान नुपजे का प्रसंगीं ? । तेणें धर्माधर्ममेळें सुखदुःखउपरागीं। कां न चढे तो ? ॥ १२६ ॥ अथवा हो कां भलतैसेंपरी। सुखदुःखें नाहींत ईश्वरीं। आणि स्वतंत्रता तंव निर्धारीं। स्ववि-षयक राहे ॥ १२७ ॥ अमुक केलेंचि पाहिजे या कर्तव्यें बद्धता। तेणें कदापि न घडे स्वतंत्रता। यालागीं तुझे प्रश्न सर्वथा। न येतीचि ते ॥१२८॥ तंव वादी म्हणे स्वतंत्र आणि दयाशील। म्हणोनि आम्हांतें उद्धरावें हा आक्षेप केवळ। न्यायीं म्हणतां क्षमाचि प्रबळ। केली न पाहिजे भक्तांचीही ॥ १२९ ॥ सिद्धान्ती म्हणे ऐक उत्तर। मी सुखी मी दुःखी हा जीवाहंकार। पदार्थस्वभाव नाहीं निर्धार। सुखदुःखाचा ॥ १३० ॥ शूर मरणींही स्वावेशें सुख। मानिती हा विशेख। गोचिडावें दुग्धीं दुःख। रुधिरीं सुख वाटतु ॥ १३१ ॥ एवं अविवेचिया हातीं। सांपडलिया जीवपंक्ति। भलतिया रागद्वेषप्रांतीं। फिरती ते गा ॥१३२॥ तेणें कोठें सुख कोठें दुःख। हा निर्णय

१ पक्षीं. २ उत्तर संभवेल अशा रीतीनें. ३ ईश्वराला सुखदुःख होतें.

अप्रयोजनक । यालागीं न्याय निष्टंक । प्रवर्ते ईश्वरीं ॥ १३३ ॥ एक जीव आन जीवाचे दुःखें । सुख मानिती आपुल्या मौर्ख्यें । तेथ ईश्वरें सर्वरक्षकें । कवणा अवलंबिजे ? ॥ १३४ ॥ सकळही रक्षावे जंव । तंव ते दयाचि होय न्यायस्वभाव । तुझिया वृत्तीस ये निग्रहभाव । म्हणोनि न्याय म्हणसी तूं ॥ १३५ ॥ जैसें आपसांत लेकुरें भांडतां । सकळांसी समजावी माता । तैं मातृदयाचि वर्तवतां । शिक्षासम भासे ॥ १३६ ॥ एरव्हीं तयामाजीं कांहीं । द्वेष तंव सर्वथा नाहीं । यालागीं न्यायदया लवलाही । भेद न पडे ॥१३७॥ हें आघवें गुणसंक्रमण । स्वभाव आणि पराभवन । तेणें दयान्यायादि विंदान उमटतेचि आहे ॥ १३८ ॥ दया सत्वगुणाचा स्वभाव । परि तो सात्विका साक्षात् सुखप्रभव । राजसा तामसा सुखोद्भव । कालांतरीं दयेनें ॥ १३९ ॥ रजस्तमाचा निग्रह करितां । सत्वासीचि ये आकस्मिक न्यायता । रजस्तमें सत्वनिग्रह करितां । तरी अन्यायता ती म्हणावी ॥ १४० ॥ म्हणवूनि न्याय आणि दया । गुणसामानाधिकरण्य दोहीं यया । तेविं अन्याय आणि न्यायदया । परस्पर यथागुण वैय्यधिकरण्य ॥ १४१ ॥ गुरु शिष्यातें निग्रहितां । तरी द्वेष उपजे तयाच्या चित्ता । म्हणसील कीं गुरूच्याही चित्ता । उपजे द्वेषू ॥१४२॥ तरी आम्हासे येथ संशयो नाहीं । परि तो नसे स्वार्थफलावसायी । जरी होईल स्वार्थफलावसायी । तरी गुरु नव्हे, वैरी तो ॥१४३॥ स्वार्थफलावसायी नाहीं द्वेष । म्हणोनीच क्षमा होय अपराधास । फलेच्छु तव कणकनीतीस । सर्व-दाच अवलंबिती ॥ १४४ ॥ स्वार्थ परित्यागिल्यावीण । कदापि नव्हे क्षमा-प्रदान । लोक मानाच्या भिडेकरून । जैं लोकसाधारणही क्षमा करिती ॥ १४५ ॥ तेथही अणु स्वार्थनाशु । यालागीं स्वार्थपर्यवसायी नसे सात्विक द्वेषू । सर्वसत्वाधिष्ठान जगन्निवासु । तयाचा यमरूप भासु पापिया ॥१४६॥ जो पापियां चंद्रार्कवरी गांजिता यम । तो एवढेंही क्षमा करी चेताळिया निज-नाम । हें गुणसामानाधिकरण्य परम । केवढें पहावें ॥ १४७ ॥ मध्यस्थ म्हणे ऐसें जरी । तंव पाप करावें गाढाभरी । वरुता म्हणें 'मुकुंदीं हरी' ।

आणि करीतचि जावीं महापापें ! ॥ १४८ ॥ सिद्धान्ती म्हणे सुखें करावें । परी या रणीं पाहोनि मरावें । भलतेंही होईल स्वभावें । कालवशें ॥१४९॥ जेव्हां चुकलों म्हणाल तुम्ही । तैं निश्चयें क्षमा करील स्वामी । पुनः प्रवर्ततां पापकर्मीं । तैं निश्चयें निग्रह करीलचि ॥१५०॥ दंड उगारितां कुतरें । जितुका वेळ फिरे माघारें । तितुका वेळ दंडही करें । लवलाचि जाय ॥ १५१ ॥ पुढती कुतरें येतां । उगारणें लागे तत्वतां । तुम्हां पळपळ पापकारीयांची व्यवस्था । तैसीच भगवंता पडेल करणें ॥ १५२ ॥ ऐसें ईश्वरासी झुंजतां । जरी पापप्रवृत्तींत देह पडेल अवचितां । तरी यमलोकाची दुर्धर व्यथा । तुमचिया ताता चुकेना ॥ १५३ ॥ अथवा झुंजतां झुंजता । देह पडेल क्षमा मागतां । तरी होळी सकळ संचिता । होईल सर्वथा निःसंशय ॥ १५४ ॥ म्हणोनि ऐसें न झुंजावें । मागिलिया प्रवृत्तीतें त्यजावें । क्षमा मागोनि मग अक्षय भजावें । जीवेंभावें भगवंता ॥ १५५ ॥ मध्यस्थ म्हणे झुंजण्यापुरती । आम्हांसीचि स्वतंत्रता कां दे श्रीपती । खदखदा हांसोनि बोले सिद्धान्ती । संशयनिवृत्ति करीतचि ॥ १५६ ॥ म्हणे इतुकी स्वतंत्रता दिधली । तरी प्रभुदयाळुता तुम्हीं आक्षेपिली । जरी ते नसती दिधली । तरी दांत खादले असते साच ॥ १५७ ॥ अत्यंत परतंत्र म्हणजे तुम्हीच नसते । तरी तंव एक बरवें होतें । परी तुम्ही आहां हें तुम्हांसीचि दिसतें । म्हणोनि अणु कैवल्य वस्तुमूळ ॥ १५८ ॥ जरी नसतीच तुम्हां स्वतंत्रता । तरी दयालुत्व प्रश्न कोण पुसतां । आतांचि मी उत्तर देतों म्हणोनि वस्वतां । बैसणें तुमचें येथ झालें ॥ १५९ ॥ नातरी पुसतां क्षणीं । जरी हाणितों थापडोनि । तरी काय केलें असतें निर्वाणीं । सांगा तुम्ही ॥ १६० ॥ सशक्त म्हणोनि मज निग्रहाक । तरि हा दृष्टान्त विषम होईल । परतंत्र जीव अशक्त सकल । आपणी सशक्त ईश्वरीं प्रश्न पुसों न शके ॥ १६१ ॥ म्हणोनि किंचित स्वतंत्रता । प्रभूनें दिधली तुमच्याच हिता । परी नीच हो, पुढती दयाळुता । तुम्हें आक्षेपितां वयाची ! ॥१६२॥ तंव वादी म्हणे सर्वथाचि । तेणें साक-

बावी जीवाहंकृति । तें हांसोनि म्हणे सिद्धान्ती । कवणे रीती तें सांगे ॥१६३॥ बळें, कीं उपदेशें, कीं योगें । जीवगर्व सोडवावे श्रीरंगें । आद्यपक्ष मानितां प्रसंगें । न्यायाचि घडे ॥ १६४ ॥ बळें सन्मार्गं लावणें । याचि नांव न्याय म्हणणें । दुसरा पक्ष[1] मानितां क्षणें । नायके जीव ॥ १६५ ॥ वेदशास्त्र आणि पुराणें । भाष्य वार्तिक विवरणें । काव्य वाक्य भाषण प्रमाणें । ईश्वरानें निर्मिलीं ॥ १६६ ॥ आणि मध्यें मध्यें साधुजन । उपदेश करिती क्षणक्षण । परी मूर्ख जीव कामनापन्न[2] । नायकती वचन अणुमात्र ॥ १६७ ॥ आतां योगें वश करोनि जरी । जीवांची अनहंकार करावें तरी । हा पक्ष उत्तम नोहे निर्धारीं । तिसराही ॥ १६८ ॥ जीवाची योगें स्ववश करितां । तरी बुडेल जीवाची स्वतंत्रता । किंबहुना अत्यंत स्ववश करितां । येईल जडता जीवातें ॥ १६९ ॥ मग जडाची केवि मुक्ति । केवीं तया ईश्वर-ऐक्यस्थिति । जड अविद्याकार्यचि; अविद्यानिवृत्ति । होईल कैसी जडाची मग ॥ १७० ॥ म्हणोनि वस्तुस्वभावें ईश्वर बद्ध । ऐसा कोणीं आणिला वाद । तरी ईश्वर विवर्तचि वस्तु प्रसिद्ध । यालागीं ईश्वरस्वभावाचि आघवा ॥१७१॥ बळेंचि दुःखीं पडतां । म्हणोनि अडचण जिवाचे माथा । जरी कोणी पाडिता । तरी शब्द येता त्यावरी ॥ १७२ ॥ येथ जैन आशंकिती । कीं विद्वान् मग त्याचि राहती । ईश्वर कर्ता, तरी जीवाप्रति । युगपत्[3] मुक्त करी न कां ? ॥ १७३ ॥ तरी हा स्वपक्षदोष म्हणोनि । अर्हंत सर्वशक्तिही अभिमते आक्षेपांनीं । वीतराग म्हणतां तयालागुनी । तरी आम्ही ईश्वरा रागी कैं म्हणों ॥ १७४ ॥ म्हणाल रागी नसोनि केविं सर्वकर्ता । तरी आम्ही म्हणों जीव याचिता म्हणोनि फलदाता । जैसी जैन आपुलिया अर्हता । स्थापना-प्रतिबिंबें पुण्यदाता मानित ॥१७५॥ तयाचाचि अपमान करितां । कीं असद्‌भावाकारें स्थापितां । पाप मानिती तत्त्वतां । धर्मव्यभिचारें ॥१७६॥ तत्त्वार्थाधिगमादि ग्रंथीं । हा स्थापनानिक्षेप बोलिला आर्हतीं । अनुग्रहाची वांच्छा

१ उपदेशाचा. २ कामनेंत सांपडलेले. ३ एकदम.

करिती । जयाचिपासून जैनजन ॥ १७७ ॥ स्यमंतभद्रोपाख्यानीं । जीन चतुर्मुखबिंब निघाले मूर्तींतूनि । सुदर्शनशेटी शूळीं देतां क्षणीं । अर्हतें वांचविलें तयातें ॥ १७८ ॥ इत्यादि जैनग्रंथीं कथा प्रसिद्ध । तैसा ईश्वराची याची[1] जीव शुद्ध । तेणें कर्मफळ प्रसिद्ध सहज पावे ॥ १७९ ॥ अरिहंत प्रतिबिंबें सर्वदाता । ईश्वर सन्निधानें सर्वकर्ता । एथ जैनाची आशंका वृथा । जिनदृष्टान्तींचि ॥ १८० ॥ कर्मानुसारेंचि मिळे फळ । तरी अर्हतभजनीं कां आदर प्रबळ । नमोकार जपादि सकळ । पाहिजे कासया ? ॥१८१॥ " ॐ नमोऽर्हते ॐनमोऽर्हतृभ्यः नमोऽर्हताणं नमो सिद्धाणं नमो आयर्याणं नमो वौज्झाणं नमो लोईसव्वसाऊणं नमो अर्हतृभ्यः नमो सिद्धेभ्यः नमो आर्येभ्यः नमो बौद्धेभ्यः नमो लोके सर्वसाधुभ्यः " इत्यादि मंत्रोक्ति । उगयाचि होतील गा निश्चितीं । या मंत्राविण कर्मसंपत्ति । निष्पन्न जरी ॥ १८२ ॥ आतां इया मंत्राविण । सत्कर्मसंपत्ति अनिष्पन्न । तरी वैदिक ईश्वरसंनिधान । कवण कारण प्रतिषेधाया ? ॥१८३॥ अर्हत पुण्यफलाचि दाता । पापाचें फल आन दाता । तरी अरिहंताची शक्ति असतां । निवारण कां न करी ॥ १८४ ॥ राग नाहीं म्हणोन । नाहीं करीत निवारण । तरी आपुल्या शक्तिरक्षणीं पूर्ण । राग कां होय ? ॥१८५॥ ऐसिया वीतरागापरीस । जनोद्धारक रागचि उत्तम विशेष । असो, आमुचिया पापफलास । द्यावया यम आनचि ॥ १८६ ॥ आमुचिया ईश्वरासी पाहतां । क्रोधभयादि पापही आचरितां । तो मुक्तचि हें तत्वतां । म्हणोनिया दयाळु ॥१८७॥ गुणनिधि विप्र नैवेद्य चोराया आला । तो चिंधोटी पाजळतां देवें कुबेर केला । उपमन्यु दुग्ध मागावया बैसला । तंव तया दिधला क्षीराब्धि ॥ १८८ ॥ क्रोधें संतापला ब्राह्मण । वक्षस्थळीं हाणिला चरण । तो वागवी श्रीवत्सलांछन । म्हणोनीया ॥ १८९ ॥ कंसाची भयें निदिध्यास लागला । तो तेणेंचि पै गा मुक्ती नेला । पुत्रनामें उद्धरिला । अजामिळ तो ॥ १९० मारूं आली पूतनाराक्षसी । तें जननीची गति दिधली

१ भावना करितो.

तियेसी । आयाचक जालंदरासी । शिवें मिळविलें ज्योतिरूपीं ॥ १९१ ॥ आपुलें ऐक्य इच्छितां । इंद्र जैसा विघ्न करी स्वर्ग मागतां । तैसा ईश्वर नाहीं विघ्नदाता । म्हणोनी दयाशील ॥ १९२ ॥ स्नेह करितां कवणेही रीती । गौण न मानी आपुल्याप्रती । पार्थधुरे झाला सारथी । यालागीं दयामूर्ति भगवंत ॥ १९३ ॥ मग जे सौहृद अत्यंत प्रेमें । भजती आपुलिया मनोधर्मे । तयांचिया सुखाचीं वर्मे । वाखाणिजती कवणें ? ॥ १९४ ॥ यद्यपि विरोधींही भक्ति । पाविजे पैं भगवंतीं । तथापि आपुलियाचि द्वेषवृत्ति । इह लोकीं न मिळे सुख ॥१९५॥ आणि सौहृदें सेवितां गोविंदा । तरी ऐहिकाचिपासूनि परमानंदा । जीव चढे, येथ मुधा । संशयो न घेयावा ॥ १९६ ॥ म्हणोनि कवण्याही दृष्टि । परमात्मा दयाळूचि निश्चितीं । परि तयावरीच पाहिजे वृत्ति । लाविली जीवें ॥ १९७ ॥ दुसरिया जीवास अपाय करूनी । मग ईश्वरदयाळुता विश्वसी मनीं । तरी तेथ मात्र मोक्षदानी । यमाकरवीं उपजवी न्याय ॥ १९८ ॥ " दैत्यांनीं द्वेषिला हरी । तेहि पावले मोक्षपुरीं । परि भक्तद्वेषां बुडाले अघोरी । कल्पांतवरी दुरात्मे " । ऐसें बोलिले महिपतिराय । तें भगवत्कृपेचि प्रमाण होय । जीवन्मुक्ति तव स्वयें । प्रेमभक्तीनें ॥ १९९ ॥ स्तन्यालागीं द्वेषी का रडे । तरी ते क्षमा मायेपुढें । येर बाळांसह भांडतां रोकडे । न्यायचि उपजे ॥ २०० ॥ तैसे जीव पक्षपाती । भगवन्न्यायें दुःखी होती । ईश्वर भजतां कोण्याही वृत्ति । सुफळ हें भगवंतीं बोलिलें ॥ २०१ ॥ बळें, उपदेशें वा योगें । निग्रहें, न्यायें का जडताप्रसंगें । म्हणोनि उदासीन राहोनि अंगें । शरण आलिया उद्धरी ॥ २०२ ॥ एरवीं तरी पाहतां । जीवपापासम दुःख नाहीं तत्त्वता । तेहि एक दयालुता केलीचि देवें ॥ २०३ ॥ जीवाचा काम अनंत । वासना इच्छी परघात । ऐसें असोनि अल्प प्रायश्चित्त । पापनिवर्तक निर्मिलें ॥ २०४ ॥ जीवकामरूप पापांच्या पुढें । यमगृहही होय थोडें । सत नरकही भीती रोकडें । महापापिया ही कथा पुराणीं ॥ २०५ ॥ स्वर्ग आणि नरकस्थिति । आपलीच मनाची प्रीती ।

हें बोलिलें आहे निश्चियीं । विष्णुपुराणीं ॥ २०६ ॥

मनःप्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः ।
नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तम ॥ ४६ ॥
वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्यागमाय च ।
कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः ॥ ४७ ॥
तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ।
तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते ॥ ४८ ॥

(अंश २, अ० ६)

टीका—तदेवं हरिभक्तिरूपं सुलभं सर्वेषां सर्वप्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीं विदुषामेव योग्यं ब्रह्मज्ञानात्मकं सर्वप्रायश्चित्तमुररीकृत्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य पूर्वोक्तस्य स्वर्गनरकतत्संपादनादिसर्वप्रपंचस्य मिथ्यात्वमाह । मनःप्रीतिकरः स्वर्ग इत्यादिसार्धैः पंचभिः । मनःप्रीतिकरः इति । तद्विपर्ययः मनोदुःखकरः अतः स्वप्नगतमनःप्रीतिदुःखकरवस्तुवत्स्वर्गनरकौ मिथ्यैवेति भावः । मिथ्याभूतस्वर्गनरकहेतुत्वात्पापपुण्ये अपि मिथ्यैवेत्याशयेनाह । नरकेति ॥ ४६ ॥ आयुर्वै घृतमिति तत्साधने साध्यवदुपचारात्पापपुण्ये एव नरकस्वर्गसंज्ञे इत्युक्तम् । सुखसाधनानां स्रक्चंदनादिवनितादीनामप्यसत्वत्वमाह । वस्त्वेकमेवेति । वस्तु स्रक्चंदनादि वस्त्वात्मकं नियतस्वभावं कुतः देशकालभोक्तृभेदेनानियतस्वभावत्वान्न परमार्थतः सुखदुःखसाधनं किंचिदस्तीत्यर्थः ॥ ४७-४८ ॥

भावार्थ-अभंग १.

सुख दुःख दोन्ही मनाचे कारण । वस्तुधर्म पूर्ण न होती ते ॥१॥
चंदन ग्रीष्मांत सुखमय भासे । हेमंतीं तो दिसे दुःखमय ॥ २ ॥
पतिव्रता नारी आनंदाची खाणी । ते होतां जारिणी दुःखदात्री ॥३॥
आळंदीवल्लभचरण सुखाचे । आन सर्व साचें दुःखमय ॥ ४ ॥

अभंग २.

[illegible] मनाचे कारण । वस्तुधर्म पूर्ण ते न होती ॥१॥

स्वस्त्रिये त्यागितां आंगीं पाप लागे। भोगें पाप जोडे परस्त्रीच्या॥२॥
हिंसा करितांना पाप जोडे थोर । युद्धहिंसे शूर पुण्यवंत ॥३॥
विधिनिषेध ते शब्दाचे रोकडे । साधिकार फुडे आगमही ॥४॥
पुण्याचें तें फळ एक ज्ञानेश्वर । आन पुण्य सार पापाचाचि ॥५॥

अभंग ३.

स्वर्ग नरक हे मनाचे कारण । वस्तुधर्म पूर्ण न होती ते ॥ १ ॥
बळीसी तो स्वर्ग नाहीं आवडला । अवघा दान केला शिवप्रीती २
धर्मासी नरक झाला सुखरूप । बंधूंच्या अमूप भेटीस्तव ॥ ३ ॥
ज्ञानेश्वरस्वामीचरणांवांचून । आघव्याचि मन-कपिचेष्टा ॥ ४ ॥

ओवी—एवं सुखदुःख दोन्ही । स्वयें जीवाचे आपणा मानी । तथापि निजनामानीं । मानी देवो प्रायश्चित्त ॥ २०७ ॥ म्हणोनि दयालु शेषशाई । येथ अणुमात्र संशयो नाहीं । स्वयें तुलसीदासही । बोलिले ऐसे ॥ २०८ ॥

"जो पैं हरि जनअवगुण गहते । तौं सुरपतिकुरुराजबालिसों कत हठि बैर बिसहते । जो पैं हरि जन० ॥ ध्रु० ॥ जों जपयशयोगव्रतवर्जित केवल प्रेम न चहते । तौं कत सुरमुनिवर बिहाय व्रजगोपगेह बसि रहते । जो पैं हरि जन० ॥ १ ॥ जों जंह तंह प्रण राखि भक्तको भजनप्रभाव न कहते । तौं कलि कठिन कर्ममारग जड हम केहि भांति निबहते । जो पैं हरि जन० ॥२॥ जो सुतहित लिए नाम अजामिलके अघ अमित न दहते । तौं यमभट सांसति हर हमसे वृषभ खोज खोज नहते। जो पैं हरि जन० ॥३॥ जो जगविदित पतितपावन अति बांकुरु बिरुद न बहते । तौं बहुकल्प कुटिल तुलसीसे सपनेहु सुगति न लहते । जो पैं हरि जन० ॥४॥" (विनयपत्रिका, पद ९०)

ओव्या—जंव श्रीहरी करुणाघन । लक्षितां दासाचे अवगुण । तरी जीव अगुणनिधान । न होतें तारण[1] तयाचें ॥ २०९ ॥ नरक जिंकोनी स्वर्ग

१ उद्धार.

दिधला । परी पारिजातकार्थ इंद्र झुंजला । तथापि अनेक वेळ तयाला । अभयचि दिधलें ॥ २१० ॥ इठें झुंजला अर्जुन । परी तयाचेंचि सारथ्य करी आपण । वालीतें सुगतिप्रदान । दिधलें सुखें ॥ २११ ॥ जपयज्ञ तप योग । सोडोनिया कर्म सांग । वर्जोनि मुनिसंग आणि स्वर्ग । गोकुळीं श्रीरंग गोपीगृहीं खेळे ॥ २१२ ॥ जरी भक्तांचा भजनप्रभाव । स्वयें न वाखाणिता देवराव । सिद्धीस न येतां गर्व—। पण दासांचा ॥ २१३ ॥ तरी कठिण कलियुगीं आमुचा कैसा । निर्वाह होता सहसा । जरी पुत्रनाम घेतां जगन्निवासा । धांवणें न घडतें अजामिळार्थ ॥ २१४ ॥ तरी आमुच्या नाकीं घालोनि वेसणी । यमदूत सोडते आम्हांलागुनी । जंव भक्तरक्षकबिरुद चरणीं । न बांधती देव ॥ २१५ ॥ तंव तुलसीदास म्हणती आम्हांसारिखे । कुटिल स्वप्नीं तहीं न भोगते सुखें । हें पदकर्तिया वचन प्रशंसामात्र निकें । परी सुरतरुकर्तिया साचचि[1] ॥२१६॥ म्हणोनि कृपाळु भगवंत । स्वयें ऐसेंचि भागवत । तेंही वचन प्रमाणार्थ । ऐके आतां ॥ २१७ ॥

अहो बकीयं स्तनकालकूटं जिघांसया पाययदप्यसाध्वी ।
लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोऽन्यं कं वा दयालुं शरणं व्रजेम ॥२३॥

(भा. स्कं. ३, अ. २)

(अर्थ स्पष्ट)—ययाचा विशेष अर्थ । मागां बोलिलाचि आहे समस्त । कीं पूतनेही मातृगतिदायक जो भगवंत । त्यावांचूनि कोण सेवावा ? ॥ २१८ ॥ जयाची रुचि जेणें रीती । प्रभु तैसाचि होय तयाप्रति । हेही एक स्थिति । करणेचीच ॥ २१९ आतां भयें आवक्षणीं होय वैरी । तरी भय कोण मानें धरावें अंतरीं । प्रेम कां धरूं नये निर्धारीं । स्वर्गसुखदातें ॥ २२० ॥ येणें ईश्वराभयेंकरून । उन्मत्त होतील आघवे जन । तरी आपसांत मरोत उन्मत्त होऊन । परी अव्याधारण परमात्माचि ॥२२१॥ येणेंही आणि जगदुपादानें । भगवंतीं करुणा केलें । आगमोपेदर्शी नाहीं उणें । सर्वगुरु तो म्हणोनी

१ प्रस्तुत ग्रंथकर्त्याला तें साचच आहे.

॥ २२२ ॥ "स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदादिति" । पातंजलसूत्रोक्ति । म्हणोनि अहेतुक दयामूर्ति । परमेश्वरू ॥ २२३ ॥ तंव शिष्य शंका करी येथ । कीं गुर्ववशा शिष्य पतित । ईश्वर निजावशाही उद्धरीत । यालागीं श्रेष्ठ सद्‌गुरूहूनि ॥ २२४ ॥ श्रीगुरु म्हणती ऐक उत्तर । निश्चयें वेदान्तानुसार । तुझिया मताचा अंगिकार । आम्हींही निश्चयें पैं केला ॥ २२५ ॥ परी ईश्वर सामान्यचैतन्यगताविद्या । सद्‌गुरुदीपावीण न निरसे आद्या । एवं एकसुख-एकन्यूनवेद्या । येणें पडे ॥ २२६ ॥ ईश्वरीं दया अधिक दिसे । सद्‌गुरु-सामर्थ्य विशेष भासे । म्हणवोनि गुरुईश्वरा अभेद उल्लसे । सुखप्रद साधका ॥ २२७ ॥

जयाचेनि कृपासलिलें । जीवु हा डावोवरी पाखाळ ॥
जे शिवपणही वोविळें । आंगीं न लवी ॥ ११ ॥

(अमृतानुभव, अ० २)

एवं तावत्वचनश्रुति । नितान्त गुरुवरिष्ठय[1] बोलती । भगवद्दयाचि तया रीति । बोलिली तियेचि ग्रंथीं ॥ २२८ ॥

शिवशिव समर्था स्वामी । येवढिये आनंदभूमी ॥
घेपे दीजे एके आम्हीं । ऐसें केलें ॥ ६३ ॥
आम्ही निखळ मा तुझे । वरी लोभें म्हणसी माझे ॥
हें पुनरुक्त साजे । तूंचि म्हणूनी ॥ ६५ ॥

(अमृतानुभव, अ० ९)

एवं सद्‌गुरुवरिष्ठता । आणि भगवद्दयालुता । एके पातीं सुखार्था । वैस-विली ॥ २२९ ॥ एवं शिष्यशंका निमालिया । प्रकृतभाव अनुसरलिया । विशेष निरूपणीं पुढलिया । अवधान होवावें ॥ २३० ॥ म्हणूनि सर्वशक्ति आणि दयावंत । तुझिया इच्छेसम जरी नाहीं वर्तत । तरी स्वतंत्रावि भगवंत । आणि समर्थ असोनि त्वदिच्छान्वयें वर्तत तरी दयाळुचि ॥ २३१ ॥ आतां

1 गुरूचा वरिष्ठपणा.

तूंचि हें वदावें । त्वदिच्छानुसार देवें । सांग कवणेपरी वागावें । संसारकामुका ॥ २३२ ॥ तुझिया तंव मनीं । संसारकामना अनुदिनीं । तेथ सदैव संसार-प्रदानीं । होवावें काय ईश्वरें ॥ २३३ ॥ तरी संसाराचा दुःखरूपभाव । तो जरी केलिया सुखस्वभाव । तरी मोक्षचि होईल सावेव । मग संसार राहे कोणीकडे ? ॥ २३४ ॥ संसारचि जंव नाहीं । तंव जीवेशकल्पना कायी । संसारीं तंव तुम्ही । स्वयेंचि बद्ध ॥ २३५ ॥ मोक्षीं अभेद संसारीं भेद । भेदबद्धा दुःख शुद्ध । वादी म्हणे देव सिद्ध । पापक्षमा कां न करी ॥२३६॥ सिद्धान्ती म्हणे करावी कैसी । तूंचि सांग आम्हांसी । पापप्रवृत्तिनिरोधें क्षमा विशेषीं । कीं पापप्रवृत्ति करूनि करावी क्षमा ॥ २३७ ॥ आद्यपक्ष मानितां । तरी दुःखें पापप्रवृत्ति रोधावी तत्वतां । तैं दयेसीचि न्यायशब्दता । देणें घडे ॥ २३८ सुखें रोधावी पापप्रवृत्ति । तरी ते सज्जनचि उपदेश ऐकती । इतर सर्वथा नायकती । मूर्ख जीव ॥ २३९ ॥ हें पूर्वींच अनेक वेळ बोलिलें । म्हणोनि न्यायें अथवा दयेनें वहिलें । जीव सन्मार्गीं लाविले । स्वसुखार्थ भगवंतें ॥ २४० ॥ आतां पापप्रवृत्ति वाढवोन । पापक्षमा करावी पूर्ण । तरी देवावें कारण कवण । पापप्रवृत्ति वाढवावया ॥ २४१ ॥ वाढवितां पापप्रवृत्ति । तरी दुजिया जीवाची कां न वाढवावी पुण्यप्रवृत्ति । एकाचा उपमर्द श्रीपती । कवण्या रागें करील ॥ २४२ ॥ राग तंव ईश्वरास नाहीं । आणि भक्तार्थ राग जरी कल्पिलाही । तरी कोण तयासी पाहीं । दंडदाता उरे ? ॥ २४३ ॥ अभक्तासि तेणें कां न दंडावें । हें तुवां कां म्हणावें । जरी तुज वाटे हरीनें तुझें ऐकावें । तरी तुवां न ऐकावें तयाचें कां ॥ २४४ ॥ तो जरी दयाळु होय । तरी तूं कां झालासी निर्दय । तुझें मन जरी निरिच्छ होय । तरी देवासी आशा कवणाची ॥ २४५ ॥ तूं जरी म्हणसी मी समर्थ । तरी हें विश्व पाळी समस्त । नाहीं तरी निश्चित । दुःख भोगे आवडी ॥ २४६ ॥ वैद्य न मानिसी उन्मत्ता । तरी तुज आली कंटकता । कां रोगचि तूं तत्वतां । विसरलासी वा ॥२४७॥ तया तुज निवाराया । वैद्य होणें यादवराया । उणी

वटवट करिसी कासया । आणि करविसी ममकरवीं ॥ २४८ ॥ चाल निघ येथूनि भांडा । नातरी चपटें फोडीन तोंडा । आम्हांसी तव व्रजराजबिडा- । वांचुनि आधार आन नाहीं ॥ २४९ ॥ आतां फलें देतो कर्मानुसार । म्हणोनि देव म्हणावा परतंत्र । परी ससारींच कर्मानुसार । फल देतो गोविंद ॥ २५० ॥ जैसें स्वयें बाळ खेळतां । तरी योग्य खेळणें दे माता । आणि स्तनपान मागतां । भेद न करी ॥ २५१ ॥ तैसा संसारीं कर्मफलदाता हरी । भक्तांचा कर्मविपाक न गणी अंतरीं । हे त्रिपुरारहस्यीं हेमलेखा सुंदरी । बोलिली आहे ॥ २५२ ॥ तेंहि येचि ग्रंथीं । प्रसंगें ओळखिजे श्रोतीं । म्हण- वूनि स्वतंत्र दयालु विश्वपति । संशय निश्चितीं येथ नाहीं ॥ २५३ ॥ अत्यंत जीवातें परतंत्र करोन । जरी सुख देता भगवान । तरी तें होतें दुःखाचि- समान । आणि न ये हा प्रश्नही आम्हांवरी ॥ २५४ ॥ जीवेश्वर ब्रह्म जीवे- श्वरभेद । अविद्या आणि तियेचा संबंध । हे अनादि मानवों प्रसिद्ध । पदार्थ सहा आम्ही ॥२५५॥ तेथ प्रतिबिंबापेक्षिक बिंबभूतीं । उपलब्ध अनुकूल । शक्ति । येर सर्व मायावतीं । बद्धपणें ॥ २५६ ॥ जैसा केवलान्वयीं अनुमानीं व्यतिरेकदृष्टान्त न सांपडे कोणी । कां कार्यलिंगक अनुमानीं । कारणक ते ॥२५७॥ तैसें आविद्यक दृष्टान्तें अविद्या साधितां । शंका न येचि गा सर्वथा । यालागीं स्वाप्नप्रतिबिंबापेक्षीं जेवि स्वाप्नगुरूस बिंबता । तेवि सर्वगुणसंपत्ति भगवंता जीवसुखार्थ ॥ २५८ ॥ तंव वादी म्हणे ईश्वर अनेक कीं एक । सिद्धान्ती म्हणे तो निश्चयें एक । जरी ईश्वर मानिजे अनेक । तरी अभिप्राय भिन्न होतील त्यांचे ॥ २५९ ॥ मग एकें अग्नीस उष्ण करावें । दुजियानें शीत कल्पावें । तेणें जगद्विरोधप्रसंग आघवे । पडतील येवोनि ॥ २६० ॥ वादी म्हणे बहुत किडे मिळोन । जैसे एक कार्य करिती निर्माण । तसे बहुत ईश्वर मिळोन । जग निर्माण कां न घडे ॥ २६१ ॥ सिद्धान्ती म्हणे हांसतां हांसतां । तुज लाज न वाटे शंका करितां । बहु किडे मिळूनिही एक कार्य करितां । एक किडा कार्योद्यमात्रचि करी ॥ २६२ ॥ एक कार्य करिती बहु

किडे मिळोन । ईश्वराचें तंव समर्थ मन । तेणें संघाधीन । कां व्हावें ॥२६३॥ शहाणा म्हणोनि संघाधीन होणें । जरी बहु ईश्वर मिळोनि एक कार्य करणें । तरी गौरवदोष कासया घेणें । लाघवें मानणें एक ईश्वर बरें ॥ २६४ ॥ वादी म्हणे ईश्वर व्यापक कीं अव्यापक । प्रथमपक्षीं भक्तासी साक्षात्कार कां विशेख। द्वितीयपक्षीं युगपत् तिन्ही लोक । उत्पन्न केवि करील तो ॥२६५॥ सिद्धान्ती म्हणे ईश्वर व्यापक । परी भक्ताची सत्वोपाधि देख । यालागीं प्रगटतां विशेख । होय तेथ ॥ २६६ ॥ जैसा प्रभात्वें व्यापक दिनमणी । परी वन्ही उपजवी भेटतां सूर्यकांतमणी । तैसा व्यापक परमात्मा भक्तांतःकरणीं । प्रगट दिसे भक्तिस्वभावें ॥ २६७ ॥ तंव वादी म्हणे व्यापक देव । तरी कैसा निमित्तकारणभाव । जगदुपादान म्हणतां सर्व । क्षोभतील नैय्यायिकादि ॥ २६८ ॥ सिद्धान्ती म्हणे ऐक वचन । संयोगाचें उपादान । नैय्यायिकीं बोलिले दोन । तेविं वेदान्ती उभयकारण गोविंदू ॥ २६९ ॥ निरवयव सांश माया । निरवयव गुणांशीं प्रधान मान्य सांखियां । निरवयव परमाणु बहुत मान्य नैय्यायिकां या । आणि तदुपहित विभुत्व सकलां मान्य ॥२७०॥ विभु परमेश्वर परमाणुयोगें । कीं विभु परमेश्वर प्रकृतिसंयोगें । कां व्यापक ईश्वर मायायोगें । निमित्तोपादान घडे ॥ २७१ ॥ म्हणोनि न्याय सांख्य वेदान्त । आयताचि घेती एक सिद्धान्त । मिथ्याज्ञानजन्य धर्माधर्म समस्त । मान्य नैय्यायिकांही ॥ २७१ ॥ अविवेकजन्य पुण्यपाप । सांख्यही मानिती अमूप । अध्यासजन्य पुण्यपाप । वेदान्ती म्हणती ॥ २७३ ॥ मिथ्याज्ञान अविवेक आणि भ्रांती । तीनही शब्द एकचि अर्थी । या लागीं न्यायसांख्यवेदान्तीं । यथार्थ भेद उपजेना ॥ २७४ ॥ भोग्य भोगसाधन भोगायतनें । हे भोगार्थ धर्माधर्मांचे कारणें । ते धर्माधर्म उत्पन्न होती मिथ्याज्ञानें । तरी मिथ्याज्ञान-जन्य अवघें ॥ २७५ ॥ एवं नैय्यायिक बळेंचि वेदान्ती । तरी सहज अवि-द्याजन्य कां न म्हणावे प्रीति । अविद्या बाधी प्रतिबिंबाप्रति । यालागीं बिंब-भूतीं उभयकारणता उपपन्न ॥ २७६ ॥ आणि अविद्या कल्पी अंतर्यामिता ।

परमार्थसूक्ष्मीं प्रातिभासिक स्थूलता । गाळागीं पराविया जीवांतर्यामी भगवंता । विरोधू नसे आमुचा ॥ २७७ ॥ स्वान हृदयाकाशीं महत्स्वप्नब्रह्मांडाकाश । जैसें सूक्ष्म नाड्याकाश आधार स्वप्नस्थूलाकाशास । तैसा ईश्वर अंतर्यामी प्रातिभासिक जावास । विरोध निःशेष येथ नाहीं ॥ २७८ ॥ तंव वादी म्हणे ईश्वर सर्वकर्ता कीं अकर्ता ? । आद्यपक्षीं आम्हां गृहादिकांचे श्रम कां वृथा । द्वितीयपक्षीं आमुच्यासारखी जीवता । न सोडी तया ॥ २७९ ॥

तीन प्रकारचे नास्तिक

सिद्धान्तीः—परमेश्वरावर आक्षेप करणारा तू नास्तिक आहेस, असें वाटतें. नास्तिक तीन प्रकारचे आहेत; पहिले प्रत्यक्षवादी, दुसरे अनुमानवादी व तिसरे आगमवादी. लोकायत हे प्रथम, बौद्ध दुसरे, व आर्हत तिसरे. यांपैकीं कोणत्या नास्तिकाचा पक्ष घेऊन तूं पूर्वपक्ष करितोस ?

वादीः—मी आपल्या बुद्धीस अंकुश[1] म्हणून मुळींच देत नाहीं. मला जेव्हां ज्याचा पक्ष वाटेल तेव्हां तो पक्ष घेऊन मी आक्षेप करणार !

सिद्धान्तीः—तर आम्हींही जसें होईल तसें, हातानें, तोंडानें, खेटरानें, उत्तर देणार ! परमेश्वर सर्वकर्ता आहे याविषयीं आमचा विवाद नाहीं. याविषयीं समाधान सांगतों. जी गोष्ट जीवाला करतां येत नाहीं, तिचाच कर्ता कोणी तरी साधावा लागतो. घटाचा कर्ता कुंभार, पटाचा कर्ता कोष्टी, व घराचा कर्ता वाढई, वगैरे प्रसिद्ध आहेत. म्हणून जें जें कार्य आहे त्याला कर्ता अवश्य पाहिजे. या न्यायानें पृथिव्यादि जगताचा कोणी कर्ता अवश्य असला पाहिजे. जर कर्त्यावांचून पृथिव्यादिक उत्पन्न होतील तर घटपटादिक पदार्थही कर्त्यावांचून उत्पन्न झाले पाहिजेत ! पण तसें होत नाहीं.

वादीः—विद्युदादिक पदार्थांचा कोणी कर्ता दिसत नाहीं, म्हणून पृथिव्यादिकांचाही कोणी कर्ता नाहीं.

सिद्धान्तीः—दृष्टवस्तूवरून अदृष्टाची सिद्धि करावी हा यौक्तिक[2] नियम

१ टोचणी, बंधन. २ युक्तिवादाचा.

असल्यामुळें, विद्युदादिक पृथिवीपर्वतादिकांप्रमाणें अदृष्टपक्षांतच येतात म्हणून विद्युदादिकांचा दृष्टान्त देणें योग्य नाहीं. बरें तंतुवाय[1], कुलाल[2] किंवा शिल्पी यांनाही स्वस्वकार्य करण्याचें सामर्थ्य परमेश्वरप्रेरणेनेंच होतें, असें आम्ही म्हणतों. अन्यथा आंधळा कोष्टी, खुळा कुंभार, लंगडा वाढई कांहीं करूं शकत नाहीं. ईश्वरावांचुन कर्म कांहीं करू शकतें, याविषयींचें खंडण पुढें येणार आहे. तेव्हां कोठें स्वतः, कोठें जीवद्वारा, असें ईश्वराचें कर्तृत्व दिसतें. प्रथम आम्ही तुझ्या तर्काचा मात्र परिहार करितों.

ईश्वराचें शरीर

वादीः--अहो ! जर ईश्वर जगत्कर्ता आहे, तर तो सशरीरी आहे कीं अशरीरी आहे ? सशरीरी असल्यास त्याचें शरीर नित्य आहे कीं जन्य आहे ? पहिल्या पक्षीं अव्यापक होईल, व दुसऱ्या पक्षीं एका ईश्वराला उत्पन्न करणारा दुसरा व दुसऱ्याला तिसरा अशी अनवस्था होते; व दुसरा पक्ष युक्तही नाहीं. कारण अशरीरी कर्ता कोठेंहि दृष्ट नाहीं.

सिद्धान्ती—नित्य व सशरीरी कर्ता मानल्यासही अव्यापकपणाचा दोष येत नाहीं; कारण व्यापक व अव्यापक हीं दोन्ही, देशाचे अपेक्षेनें तूं म्हणतोस, परंतु अल्पनाडीदेशांत[4] ब्रह्मांडासारख्या देशाची कल्पना जीवाला-देखील करतां येते. मग आमच्या सर्वशक्ति परमेश्वरानें, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें अव्यापक म्हटलें तरी, तशा शरीराच्या अल्पदेशांत अनंत ब्रह्मांडांची देश-सहित रचना केल्यावर, त्या रचनेंत जन्मलेला तूं परमेश्वराला अव्यापक म्हणण्याला समर्थ होत नाहींस ! कारण, कार्य कारणाचा अभिभव[5] करीत नसतें. ही नित्यशरीरतेची गोष्ट झाली; पण जन्य शरीर मानून देखील दोष येत नाहीं. कारण परमेश्वराचें शरीर परमेश्वरानें स्वतः उत्पन्न केलें व जीवही आपलें शरीर आपल्या मायेनें उत्पन्न करूं शकतो. या अनुभवाला जसा आत्माश्रयदोष बाधक नाहीं, त्याप्रमाणें भगवच्छरीरानुभवालाही आत्माश्रयदोष बाधक नाहीं.

---

१ कोष्टी. २ कुंभार. ३ कारागीर. ४ हृदयांत. ५ निरास.

अनुभवाहून भिन्न युक्तीचे[1] ठिकाणींच दोषाचा विचार करावा लागतो. असा अन्योन्याश्रय दोष आहे खरा, पण बीजवृक्षाचा अन्योन्याश्रय अनुभवजन्य असल्यामुळें दोष नाहीं; व दोष म्हटल्यास त्याचा परिहारही पण नाहीं. ज्याचा परिहार नाहीं त्याला दोष म्हणतां येत नाहीं. व ज्याचा बाध नाहीं, त्याला भ्रम म्हणतां येत नाहीं.

अभेद्य प्रश्नपरंपरा !

वादी:—अहो, जगताच्या पूर्वीं एकटाच परमेश्वर होता, कीं दुसरें कांहीं होतें? एकटा परमेश्वर होता, तर तो हें जगत् स्वतःच झाला, कीं आपल्याहून भिन्न निर्माण केलें? स्वतःच झाला म्हणाल, तर सुखदुःख सर्व परमेश्वरच झाला म्हणावयाचा; आणि आपल्याहून भिन्न निर्माण केलें असें म्हणाल, तर तो सर्वव्यापक असल्यामुळें त्याच्याहून रिक्त जागाच असणें संभवनीय नाहीं. किंवा आपल्या शक्तीनें त्यानें हें निर्माण केलें, असें म्हणाल, तर ती शक्ति परमेश्वराशीं भिन्न आहे कीं अभिन्न आहे? पुनः, ती शक्ति चेतन आहे कीं जड आहे? पुनः, नित्य आहे कीं अनित्य आहे? अशी अनेक प्रश्नपरंपरा तुमच्या माथ्यावर येऊन आदळते!

सिद्धान्ती:—ही प्रश्नपरंपरा सर्वांच्या माथ्यावर येऊन आदळते, कारण हा स्वपक्षदोष आहे. जेथें दोष व परिहार सारखेच असतात, तेथें एकानें दुसऱ्यास प्रश्न विचारणें योग्य नाहीं. प्रत्यक्ष दिसतें तें कसें? प्रमाणप्रमेय समकालीन आहे, कीं तेथें कालाची उत्पत्ति होते? पूर्वी चार भूतांचा संयोग होऊन जें चैतन्य उत्पन्न होतें, तें काय त्यांच्याशीं भिन्न होतें कीं अभिन्न होतें? अभिन्न होतें, तर मग जड व चैतन्य म्हणण्यांत अर्थ काय? भिन्न मानल्यास तें जड कीं चेतन? पुनः, नित्य कीं अनित्य? आणि जडाहून चेतन भिन्न मानल्यास नास्तिकवाद कसा सिद्ध होतो? तसा तो नित्यचेतन मानल्यासही सिद्ध होत नाहीं; आणि अनित्य चेतन मानल्यास त्याची उत्पत्ति सिद्ध झाल्या-

---

[1] युक्तिवादाचे.

शिवाय नाश सिद्ध होणार नाहीं. त्याची उत्पत्ति मानल्यास तें उत्पत्तीपूर्वी सत् होतें की असत् होतें ? पहिल्या पक्षीं नास्तिकवाद सिद्ध होत नाहीं, व दुसऱ्या पक्षीं एक वेळ असत् हें सद्रूपानें उत्पन्न झालें; तर पुनःही कशावरून उत्पन्न होणार नाहीं ? म्हणून पुनर्जन्म सिद्ध होत असल्यामुळें, नास्तिकवाद सिद्ध होत नाहीं. आतां, पुनः उत्पन्न होणार नाहीं, याविषयीं साधक प्रमाण वादीपाशीं नाहीं. पण एक वेळ असद्रूपानें उत्पन्न झालें असेल, तर पुनः कशावरून होणार नाहीं, असें तुझ्या मताला बाधक प्रमाण तर प्रतिवादी-जवळ आहे, म्हणून नास्तिकवाद सिद्ध होत नाहीं. प्रमाणावांचून वाद सिद्ध करतों म्हणशील तर सर्व वादी आपआपला वाद सिद्ध करतील! याप्रमाणें तूं आम्हांला केलेले प्रश्न तुझ्यावरही येतात. तूं जो त्याचा परिहार करशील तोच आमचाही आहे.

चैतन्याची उत्पत्ति !

वादीः—अहो ! पण एका चैतन्याचा अभाव झाल्यावर पुनः तेंच उत्पन्न होईल कशावरून ? दुसरें होईल. दुसरें खुशाल उत्पन्न होवो, त्याबद्दल आमचा काहीं वाद नाहीं.

सिद्धान्तीः—अरे ! भावाचे ठिकाणीं[1] एक दोन तीन चार अशी संख्या राहते, तशी अभावाचे ठिकाणीं राहात नाहीं. अभाव सर्वदा एकच असतो. प्रतियोगीभेदानें किंवा अधिकरणभेदानें त्याचा भेद होतो. म्हणून अभावांतून आलेली वस्तु पुनः तीच तीच आली असली पाहिजे. एवढ्याकरितां तेंच चैतन्य पुनः उत्पन्न होतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

वादीः—ह्या तुमच्या तर्काला बाधक तर्क विद्यमान आहे, कारण घटाचा ध्वंस झाल्यावर तोच घट उत्पन्न होवो, असें तुम्हांलाही म्हणतां येणार नाहीं. आणि तसें मानल्यास युगपत्[2] अनंत घटांची अनुपपत्ति[3] होईल. चैतन्यही अनेक पुरुषांचे ठायीं अनेक आहेत, म्हणून ध्वस्तचैतन्य पुनः होतें हें म्हणणें

१ वस्तूचे ठिकाणीं. २ एके वेळीं, ३ असंभव.

सम्यक नाहीं; आणि घटाचा ज्याप्रमाणें मृदादिकांचे ठायीं प्रागभाव तुम्ही म्हणतां, त्याप्रमाणें चैतन्याचाही चार भूतांचे ठिकाणीं प्रागभाव आम्ही मानतों.

सिद्धान्तीः—ध्वंसाला नैय्यादिक जसे सादि व अनंत मानतात, तसें आम्ही मानीत नाहीं; कारण तें युक्तीनें सिद्ध होत नाहीं. घटध्वंसाधिकरण कपालांची[1] कांहीं दिवसांनीं माती झाल्यावर पुनः तीच माती कुलालाचे हातीं सांपडल्यास त्यापासून जो घट होईल तो पूर्वीचा नाहीं म्हणण्याला काय प्रमाण आहे ? त्या मृदापन्न घटध्वंसाधिकरण कपालाचे ठायीं अन्य भविष्यत् घटाचा प्रागभाव कल्पण्यांत गौरव आहे, व पूर्व-घटोत्पत्ति कल्पण्यांत लाघव आहे. यद्यपि दैवयोगानें ती माती कुंभाराचे हातीं येईलच किंवा येणारच नाहीं असा निश्चय सांगतां येत नसल्यामुळें संशय शेष राहतो, तथापि अभर्जित मृदुत्पन्न घटाचे ठायीं किंवा धात्वाद्युत्पन्न घटाचे ठायीं आम्हांला आमचे म्हणणें प्रत्यक्ष करून दाखवितां येतें; तसें तुला तुझें म्हणणें प्रत्यक्ष करून दाखवितां येत नाहीं, म्हणून ध्वस्तचैतन्य पुनः उत्पन्न होण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. हे लोकायत[2] बंधो ! तुझेच बंधु दुसरे बौद्ध आहेत, ते आमच्या पक्षाचे नसूनही पंचस्कंधाचा ध्वंस झाल्यानंतर कर्मानें पुनः त्यांचा मेळ होऊन जन्म होतो असें ते मानीत असतात. तेव्हां तुमच्या तुमच्यांतच भांडण असल्यामुळें तुझें मत समीचीन[3] नाहीं.

वादीः—अहो ! आम्ही चार्वाक, प्रत्यक्ष प्रमाणावांचून इतर कोणतेंच प्रमाण मानीत नाहीं !

फक्त प्रत्यक्षप्रमाण !

सिद्धान्तीः—वा ! फार चांगलें बोललास. मग तर मला तुझें म्हणणेंच ऐकूं येत नाहीं. असें मला स्पष्ट म्हणतां येतें. कारण मला तुझें म्हणणें ऐकूं येतें असें मानण्याला तुजपाशीं कांहीं प्रत्यक्ष प्रमाणच नाहीं ! आणि तूं नाहींस असें मला स्पष्ट म्हणतां येतें. कारण तूं आहेस हें सिद्ध करून देण्याकरितां

१ फुटलेल्या तुकड्याची, २ भौतिक वादी. ३ उचित, योग्य.

तुजपाशीं कांहींच प्रमाण नाहीं.

वादीः—अहो ! पण तुमचे कान मला प्रत्यक्ष दिसतात, व तुम्ही मला प्रत्यक्ष दिसतां, म्हणून मीही तुम्हांला प्रत्यक्ष दिसलों पाहिजे; आणि मला तुमचा शब्द ऐकूं येतो, म्हणून तुम्हांलाही माझा शब्द ऐकूं येत असला पाहिजे !

सिद्धान्तीः—कान झोंपेंतल्या मनुष्याचेही दिसतात व बहिरे मनुष्याचेही दिसतात. पण त्यांना शब्द ऐकूं येत नसतात. दुसरें, मला येतें म्हणून तुम्हांला ऐकूं येत असलें पाहिजे, हें प्रत्यक्ष नव्हे, याला अनुमान म्हणतात. शिवाय चार भूतांच्या मेळापासून, मादक द्रव्यापासून जसा मद उत्पन्न होतो तसें, चैतन्य उत्पन्न होतें हेंही अनुमानच आहे, प्रत्यक्ष नव्हे; आणि आत्म्याचा ध्वंस झाल्यावर तो ध्वंस अनंत राहतो, याविषयीं प्रत्यक्ष कांहीं नाहीं; कारण प्रत्यक्ष-प्रमाण अनंत भूतभविष्यत्‌कालिक विषय करीत नाहीं, तर तें वर्तमानकालालाच विषय करीत असतें. अथवा तुझ्या आत्म्याचा भविष्यत् ध्वंस होईल तेव्हां होवो, पण सध्यां जो तुझा आत्मा उत्पन्न झाला आहे, तोही भूतांपासूनच उत्पन्न झालेला आहे; तेव्हां त्या भूतांचे ठिकाणीं त्याचा काय प्रागभाव होता, कीं ध्वंस होता म्हणतोस ? प्रथमपक्ष मानल्यास तुला नैय्यायिकमताचा स्वीकार करावा लागेल, व आम्ही त्याचें उत्तर दिलेंच आहे; आणि द्वितीयपक्ष स्वीकारशील तर ध्वंसापासून उत्पन्न झालेला जो तुझा आत्मा, तो पुनःही कशावरून उत्पन्न होणार नाहीं, हा प्रश्न तुझ्यावर येतो. अमुक पदार्थाचा अशा प्रकारचा स्वभाव आहे, व तो तिन्ही कालीं तसाच राहणार, हा निश्चय प्रत्यक्षजन्य नाहीं, तर अनुमानजन्य आहे. म्हणून प्रत्यक्ष प्रमाणानेंच सर्व व्यवस्था लागत नाहीं.

वादीः—पण तिन्ही काळीं अमुक गोष्ट निश्चित राहील, हें तुम्हांला तरी कसें सांगतां येतें ?

सिद्धान्तीः—आम्हांला सांगतां येवो वा न येवो, पण तुला प्रभाक

करितां येत नाहीं; कारण तूं प्रत्यक्षवादी आहेस, व तिन्ही काळ कोणालाच प्रत्यक्ष नाहींत. यास्तव 'तिन्ही काळीं' अशा प्रकारचा शब्द तूं उच्चारणें व्याघातास्पद[1] आहे.

लोकायतांचा वाद

वादी:—प्रत्यक्षप्रमाण दोन प्रकारचें आहे; लौकिक व अलौकिक. यद्यपि लौकिक प्रत्यक्ष सन्निहितदेशकालावच्छिन्न[2] वस्तूलाच विषय करीत असतें, तथापि अलौकिक प्रत्यक्ष असन्निहितदेशकालावच्छिन्न[3] वस्तुला विषय करितें. जसें घटव्यक्तीस विषय करणारें प्रत्यक्ष लौकिक असल्यामुळें, सन्निहितदेश व वर्तमानकालावच्छिन्न घटालाच तें विषय करितें; परंतु घटत्वजातीस विषय करणारें प्रत्यक्ष अलौकिक असल्यामुळें, असन्निहित देशकालावच्छिन्न घटत्व-जातीस तें विषय करितें; कारण "एकत्वे नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं" हें जातीचें लक्षण ठरलेलें आहे. म्हणूनच जाति, भूतभविष्यत्वर्तमानसमीप सर्व घटांचे ठिकाणीं राहते. आतां भूतभविष्यत् घटाचें, वर्तमानघटत्व अनुमापक आहे असेंही म्हणतां येत नाहीं; कारण वर्तमानघटत्वाला हेतुदृष्टान्ताप्रमाणें साध्यभिन्नत्व नाहीं, तर भूतवर्तमानभविष्यत् घटत्व मिळून एकच जाति आहे. तसें जातीचें ज्ञान, शब्दप्रमाणजन्यही नाहीं. कारण परोक्ष पदार्थांचे ठिकाणीं शाब्दप्रमाणाची प्रवृत्ति होते, आणि घटत्वजाति तर प्रत्यक्ष घटाचे ठिकाणींही राहते. सन्निहितदेशकालावच्छिन्न घटावरचें घटत्व प्रत्यक्ष असून असन्नि-हितदेशकालावच्छिन्न घटावरचें घटत्व, अनुमान करितां, शब्दप्रमाणगम्य आहे असाही एक पक्ष काढतां येणार नाहीं, कारण घटत्वैकत्वच त्याला बाधक आहे. म्हणून घटत्व प्रत्यक्षच आहे व तें अलौकिक आहे. त्याप्रमाणें आत्म-ध्वंसही अलौकिक प्रत्यक्षगम्य असून त्रिकालाबाधित आहे, असें आम्ही म्हणूं शकतों.

सिद्धान्ती—हें म्हणणें योग्य नाहीं. कारण याविषयीं बाधक प्रमाण

---

१ विरोधी. २ जवळच्या. ३ दूरच्या.

दाखविलें आहे. शिवाय अभाव, अलौकिकप्रत्यक्षगम्य कोणी मानीत नाहींत, आणि जें जें अलौकिकप्रत्यक्षगम्य असतें, त्याचें अधिकरण उत्पत्तिविनाशवान् असतें; आणि तें स्वतः उत्पत्तिविनाशवान् नसतें. जसें घटत्व. पुनः जी जी वस्तु अलौकिकप्रत्यक्षगम्य असते ती ती वस्तु केवळ भविष्यत्कालावच्छिन्नच नसते. जसें, घटत्वजाति केवळ भविष्यत् घटाचे ठिकाणींच राहते असें नाहीं, तर भूतघटाचे ठिकाणींही राहते; आणि तूं दिलेलें उदाहरण सामान्यलक्षणसन्निकर्षांपैकीं जातिसंबंधीं सन्निकर्षांचेंच आहे. तेव्हां ज्ञानलक्षण अलौकिक सन्निकर्षाचा व योगजलक्षण अलौकिक सन्निकर्षाचा, तूं नास्तिक असल्यामुळें, तुझे ठिकाणीं अंगिकार नाहीं, हें साहजिकच आहे. जातिप्रत्यक्षाप्रमाणें अलौकिकसामान्यप्रत्यक्षगम्य जर आत्मध्वंस मानशील, तर तुझा पूर्वीचा ध्वंस तुला मानला पाहिजे, व सध्यांही तुझा ध्वंस तुला मानला पाहिजे. कारण जातीप्रमाणें तो एकच असला पाहिजे; व तसें मानल्यास आतां जसा तूं उत्पन्न झालास; तसा पुनः होशील हा प्रश्न येतो. ज्ञानलक्षण अलौकिकप्रत्यक्ष तर तुला मानतां येत नाहीं, कारण त्याचे योगानें त्रैकालिक आत्मध्वंसाची सिद्धि होणें शक्य नाहीं; आणि योगज अलौकिकप्रत्यक्षही मानतां येणार नाहीं, कारण योग यमनियमादिधर्मसाध्य आहे व धर्म तुला नास्तिकाला मान्य नाहीं. शिवाय ज्या अलौकिक प्रत्यक्षज्ञानानें आत्मध्वंस सिद्ध करूं पाहतोस, त्या अलौकिकप्रत्यक्षानेंच अतींद्रिय आत्म्याचे ठिकाणीं आत्मत्वजातिही सिद्ध होत नाहीं. म्हणून तुझें हें प्रमाण तुला व्याघातास्पद आहे. आणि ध्वंस विशेषणतासंबंधेंकरून अलौकिकप्रत्यक्षाचा विषय आहे, किंवा अनुपलब्धिप्रमाणाचा विषय आहे? अलौकिकप्रत्यक्षाचा विषय कोणीही त्याला मानीत नाहीं; आणि काळ विभु असून एक आहे, म्हणून त्याचे ठिकाणीं काळत्वजाति मानतां येत नाहीं. भूतत्व, भविष्यत्व इत्यादि उपाधि आहेत, त्या सर्व तुला प्रत्यक्ष नाहींत. एवढ्याकरितां अलौकिकप्रत्यक्षगम्य सहकारी तिन्ही काळ तुला मानतां येणार नाहींत. तात्पर्य, जातीप्रमाणें अलौकिकप्रत्यक्ष घेऊनही तुझें नास्तिकत्व सिद्ध

होत नाहीं. शिवाय देहांत चैतन्य आहे हें मानसप्रत्यक्ष जसें तुजपाशीं प्रमाण आहे, तसें माझा देह आहे हें देहभिन्नप्रमाणाविषयींही मानसप्रत्यक्ष सर्वांजवळ आहे. आतां या ज्ञानाला जर तूं भ्रम म्हणशील, तर तुझ्याही ज्ञानाला आम्ही भ्रम म्हणतों. शिवाय आमच्या देहाभिन्न आत्ममानसप्रत्यक्षाला स्वप्नादिजन्य अनुमान सहकारी आहे, आणि तुझ्या देहात्ममानसप्रत्यक्षाला चाक्षुषप्रत्यक्षादि कांहीं सहकारी नाहीं. उलटें देहाभिन्न आत्ममानसप्रत्यक्ष प्रतिपक्षरूप आहे, आणि अनुमानादिकेंकरून बलवत् झालें आहे. पुनः स्वप्नादिकांचे ठिकाणीं देहाहंताभ्रम जसा उत्पन्न होतो, तसा देहममताभ्रम होत नाहीं; तर तो केव्हां-ही विचारजन्य असतो; म्हणजे देह माझा आहे हें म्हणण्याला थोडासा विवेक लागतो; म्हणून मी देह आहे हें ज्ञानच भ्रमरूप असूं शकतें. माझा देह आहे हें ज्ञान भ्रमरूप असूं शकत नाहीं. यद्यपि ममत्वज्ञानही अध्यास आहे, तथापि वेदान्तबाध्य आहे, लोकायतबाध्य नाहीं.[1] लोकायतमतच उलटें देहममत्वाध्यास-बाध्य आहे. याप्रमाणें त्वां आम्हांला केलेले प्रश्नही तुझ्यावर येतात, व तुझें मतही सिद्ध होत नाहीं. शिवाय आत्मा स्थायी न मानल्यास अकृताभ्यागम[2] व कृतप्रणाशादि[3] दोष तुझ्या मतावर येतात. पुनः, अमुक गोष्ट सत्य हें सिद्ध करण्याला प्रत्यक्षप्रमाण पुरें नाहीं; कारण जेवढ्या क्षणावर प्रत्यक्षाची व्याप्ति होते, तेवढ्या क्षणांत भ्रमज प्रत्यक्षही होऊं शकतें. आतां अबाधित प्रत्यक्षानें भ्रमज प्रत्यक्ष बाधित आहे, असें तुला म्हणतां येणार नाहीं; कारण हें प्रत्यक्ष-बाधित आहे असें ज्ञान प्रत्यक्षानें होत नसून मनानें होतें. मानसप्रत्यक्ष तुला ग्रहण करतां येत नाहीं, देहाहून भिन्न आत्मा व मन इत्यादि मानीत नाहींस म्हणून. हे मूर्ख लोकायत बंधो! तुला समजून देण्याकरितांच बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा इत्यादि आत्म्याचे गुण नैय्यायिकाला मानावे लागले आहेत. कारण देहाहून आत्मा निराळा आहे हें मानण्याची तुला संवय नसल्यामुळें तुम्हां

---

१ त्याशीं वेदान्ताचा विरोध आहे, लोकायत मताचा नाहीं. २ कर्म न करतां त्याचें फळ. ३ कर्म करून, त्याचें फळ नसणें.

लोकायतांना निर्विकार आत्म्याची प्रतिपत्ति[1] होणें दुर्घट झालें आहे, म्हणूनच अध्यस्त इच्छादिकांचा देखील आत्म्याचे ठिकाणीं गुणत्वरूपानें व्यवहार स्थापित करून इच्छाद्वेषादिविकारसहित आत्म्याला देहाहून पृथक् करून भगवान् अक्षपाद व भगवान् कणादाचार्यांनीं दाखविलें.

" इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिंगम् "–(न्यायसूत्र)

अर्थ–इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, सुख, दुःख, ज्ञान हें आत्म्याचें लक्षण आहे; अथवा आत्म्याला कळविणारें अनुमान आहे.

यावर स्वकृत **भाष्य**—इच्छादीनामिति बहुवचनात् आत्मनश्चेत्येकवचनात् तद्गुणभिन्नत्वमात्मन उपलक्ष्यते । ते च गुणा खल्वनित्या बहुषु न्यायग्रंथेषूक्ताः । तस्मात् तद्व्यतिरिक्ते आत्मनि सिद्धेऽपि तदेकत्वप्रतिपादनं दुर्जनतोषन्यायात् चार्वाकसंबोधनमेव न तु प्रतारणम् इति द्वितीयेऽर्थः । तत्र आद्येन प्रत्यक्षवादिसंबोधनम् ।

सूत्रांत इच्छादिकांचें बहुवचन असून आत्म्याचें एकवचन आहे. यावरून इच्छादिकांहून त्यांचा आश्रय आत्मा भिन्न आहे, असा आशय दाखविला आहे. ' लिंग ' शब्दाचा अर्थ ' लक्षण ' आणि ' अनुमानाचा हेतु ' असे दोन होतात. पैकीं प्रत्यक्षवादीला प्रत्यक्षानें पटवून देण्याकरितां ' लक्षण ' हा लिंग शब्दाचा अर्थ घेणें सूत्रकारास विवक्षित आहे, आणि प्रत्यक्षवाद्याचा अनुमानांत प्रवेश करून देण्याकरितां अनुमानअवयवप्रकारहा 'लिंग' शब्दाचा अर्थ सूत्रकारास विवक्षित आहे.

पूर्वपक्षी—तर मग नैय्यायिकांनीं यथार्थ न सांगतां आम्हां चार्वाकांशीं प्रतारणाच केली म्हणावयाची ! महात्मेही जर प्रतारणा करितात, तर आम्ही नास्तिक बरे. वरवर चांगलेपणा दाखवून आंत वाईट वागणारे हे ऋषि ढोंगी आहेत ! मळमळित सौभाग्यापेक्षां झळझळीत वैधव्य उत्तम, असें आमचें सत्यप्रतिज्ञाचें मत आहे !

१ प्राप्ति, ज्ञान.

उत्तरपक्षी--व्यभिचारिणीच्या पुत्राला किंवा वेश्यापुत्राला जसें बापाचें महत्त्व वाटत नसतें, तसें नीचांनो ! तुम्हांला ऋषींचें महत्त्व वाटत नाहीं ! निर्विकार आत्म्याची तुम्हांसारख्या नीचांना प्रतिपत्ति[1] होत नाहीं हें आम्हीं वरच सांगितलें. लहान लेंकराकरितां बाप असंस्कृत भाषेनें बोलला असतां, जसें तें गौण होत नाहीं, तर उलटें तो बालाचें रंजन करणारा होतो, तद्वत् तुम्हां बालांचें रंजन करण्याकरितां वेदान्ती व सांख्यापेक्षां आपल्याकडे लहानपणा घेऊन भगवान् अक्षपादाचार्य व कणादाचार्य या महात्म्यांनीं तुम्हांला देहभिन्न आत्मप्रतिपत्ति करून दिली आहे. परंतु तुम्ही त्यानें संतुष्ट होत नाहीं. वाल्मीकिरामायणांत जाबालीला जें श्रीराम बोलले, तेंच तुम्हांला योग्य आहे असा माझाही आतां निश्चय झाला आहे. पुनः अक्षपादाचार्यांनीं व कणादाचार्यांनीं, हे इच्छादिक गुण अनित्य सांगितले आहेत, नित्य सांगितले नाहींत. तेव्हां त्या गुणांचा नाश झाला असतां आत्मा निर्विकार तसाच राहतो, असा सांगण्याचा त्यांचा सूक्ष्म आशय सिद्ध होत नाहीं काय ?

वादी—आशय कोणताही सिद्ध होवो, पण तेवढ्यानें आत्मा जड मात्र सिद्ध होतो; आणि तसेंच कांहीं वेदान्ती, नैय्यायिक आत्मा जड आहे, असें म्हणणारे आहेत.

प्राभाकरास्तार्किकाश्च प्राहुरस्याचिदात्मताम् ॥
आकाशवत् द्रव्यमात्माशब्दवत्तद्गुणाश्चितिः ॥ ८८ ॥

(पंचदशी, चित्रदीप)

भावार्थ--प्रभाकर नामक भट्टमीमांसकांचा एक शिष्य होता. त्यानें गुरूपेक्षां जरा निराळ्या रीतीनें आपलें मत स्थापन केलें. त्याच्या अनुयायांना प्राभाकर म्हणतात. तार्किकन्यायशास्त्राचा अभ्यास करणारे नैय्यायिक यांचें असें म्हणणें आहे कीं, आत्मा हा द्रव्य आहे, अर्थात् तो आकाशाप्रमाणें जड असून गुणवान् म्हणजे गुणाचें अधिष्ठान आहे. आकाशाचा शब्द जसा विशेष

---

१ ओळख, प्राप्ति.

गुण आहे, तसाच चैतन्य त्याचा विशेष गुण आहे. या आमच्या म्हणण्याला आम्हांला इष्ट असलेलें अनुमानप्रमाणही आहे. कोठें म्हणाल, तर पहा: आत्मा हें द्रव्य आहे, कारण तें गुणवान् आहे. जें जें गुणवान् असतें तें तें द्रव्य अशी व्याप्ति आहे. याला दृष्टांत आकाशाचा आहे. आकाश शब्दगुणवान् असल्यामुळें, द्रव्य आहे असें सिद्ध होतें. त्याचप्रमाणें आत्म्याचा प्रकार आहे. या अनुमानानें आत्मा द्रव्य आहे असें सिद्ध झाल्यानन्तर ' जें जें द्रव्य तें तें अचित्' अशा व्याप्तीवरून त्याच्या अचिद्रूपाची सिद्धि होते. सारांश आत्मा अचित् आहे. (पंचदशी, बापट भाषांतर). एवं वेदान्तवाक्यमतानेंही तर नैय्यायिक आत्म्याला जड मानणारे आहेत. तर मग जडापासून जड आत्म्याची उत्पत्ति होते असें मानणाऱ्या आमचा निषेध कां करितां ?

सिद्धांती:—श्लोकांत तार्किका असें पद आहे. तें गौतम किंवा कणादऋषीला अनुसरून नसून, त्यांचें मत न समजून अंगिकार करणाऱ्याला अनुसरून आहे; किंवा " आनंदो विषयानुभवो नित्यत्वमिति संति धर्माः अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात्पृथगिवावभासंते " अभिव्यक्तज्ञानाची संपादक वृत्ति आहे असें म्हटलें आहे; आणि सर्वव्यापक चेतन ज्ञान नसून वृत्तिमत् चेतनच ज्ञान आहे, व चैतन्याचे ठिकाणीं ज्ञानत्वव्यवहारसंपादक वृत्ति आहे असें अद्वैतकौस्तुभ व वृत्तिप्रभाकरादि वेदान्तग्रंथांत म्हटलें आहे. तेव्हां अभिव्यक्तज्ञानरहितत्वच नैय्यायिकाचें जडसाम्यत्व घेतल्यास वेदान्ताचा व न्यायाचा समन्वय होतो. याप्रमाणें ईश्वराचे ठिकाणीं सुखदुःख उत्पन्न होण्याची समवायसंबंधेंकरून जी स्वरूपयोग्यता नैय्यायिक सांगतात, ती देखील अनुप्रवेशरूप जीवपरंपराद्वारा संभवनीय मानली, तर वेदान्ताशीं विरोध येत नाहीं; म्हणजे परमेश्वराला जर अविद्येचा संबंध होईल, तर सुखदुःख त्यालाही होतील, पण त्याला मिथ्याज्ञान नसल्यामुळें, धर्माधर्म उत्पन्न होत नाहींत, म्हणून सुखदुःख होत नाहीं, असें म्हणतात. मिथ्याज्ञानाला अविद्या म्हणण्याला आम्ही विशेष प्रत्यवाय समजत नाहीं, म्हणूनही न्यायाचा व वेदान्ताचा समन्वय आहे.

यद्यपि मुक्तीतही विभुत्व व विभु आत्म्याचें नानात्व विशेषाच्या व्यावर्तकत्वा-वरून न्यायमतांत सिद्ध आहे, तथापि तो विशेष इच्छादिलिंगसाध्य आहे, आणि तें लिंग तर अनित्य आहे, म्हणून मुक्तींत विभु आत्म्याचें नानात्व सांगणें बालतोषणमात्रच असल्यामुळें वेदान्ताचा व नैय्यायिकांचा विरोध नाहीं. तात्पर्य, वेदान्ताचा आश्रय करून तुला आपल्या नैय्यायिकशत्रूवर घाव घालता येणार नाहीं. शिवाय तुझ्याशीं प्रसंग पडल्यावर आपसांत भांडणारीं हीं न्याय-वेदान्तादि शास्त्रें एक होत असतात, हें तुला माहीत नाहीं. यद्यपि आत्म-पुराणांत विधिमुखप्रत्ययी वाक्यापेक्षां निषेधमुखप्रत्ययी वाक्यांची वरिष्ठता दाख-वितांना, तुझ्या मताचा आश्रय करून पूर्वपक्षाला अडविलें आहे, तथापि तेथें तुझ्या मताचे बाधक तर्कही दाखविले आहेत; आणि आपल्याला व पूर्वपक्षाला इष्ट आहेत असें म्हटलें आहे, व तुझी उपेक्षा करून अधिक्षेप केला आहे; म्हणून तुला वेदान्ताचा आश्रय करितां येत नाहीं.

मध्यस्थः—अहो ! तुम्ही तत्पद ईश्वराची सिद्धि करीत असतां, हा मध्येंच त्वंपद जीवाचा विचार चालविला आहे ! अशानें विषयान्तर होत आहेना !

सिद्धान्तीः—विषयांतर होतें खरें, पण काय करावें ? या नास्तिकांनीं त्वंपदजीवाचेंच बाहुल्येंकरून त्वंपदजीवाचाच तिरस्कार दाखवून, त्यावरूनच तत्पद ईश्वराची थोडीशी असिद्धि दाखविली आहे. म्हणून त्वंपदजीवाची सिद्धि करतांनाच त्यांच्या मताची परीक्षा करून, किंवा त्यांच्या मताची परीक्षा कर-तांना आवश्यक तेवढी त्वंपदाची सिद्धि करून तत्पद ईश्वराविषयींची परार्थानु-मिति साधणें आम्हांला भाग पडतें. आणखी अशानें 'दुर्मतहृदयभंजन' नामक ग्रंथ जो मला करावयाचा आहे, त्याचेंही कार्य भागल्यास माझे श्रम राहतील, इकडे मी पाहतों. शिवाय नास्तिकानें दिलेलें प्रत्यक्षप्रमाण त्वंपदजीवाचाच विशेषेंकरून आश्रय करितें, तत्पद ईश्वराचा नाहीं; परंतु हे आश्रयाला जाणत नाहींत. ज्या इंद्रियांच्या भरंवशावर यांचें प्रत्यक्ष आहे, तीं इंद्रियें देखील अतीं-

द्रियच आहेत, हें चरकाचार्यांचें म्हणणें देखील यांना समजत नाहीं. आकाशाचे ठिकाणीं नीलिमेप्रमाणें प्रत्यक्षाभासाचाच यांनीं आश्रय केला आहे. कारण विचार करणें देहभिन्न मनावांचुन संभवत नाहीं. म्हणून या लोकायतांचें म्हणणें अगदीं असंगत आहे.

शिष्य—भगवन्, माझेंही मत असेंच आहे. परंतु सूतसंहितेंत चार्वाक-मत देखील शंकरानेंच निर्माण केलें आहे, असें सांगितलें असून, तर्कानें त्याचें खंडण करूं नये असा त्याचा निषेधही केला आहे; आणि हें मत बृह-स्पतिप्रणीत आहे असें अन्यपुराणांत म्हटलें आहे. तेव्हां या मताला आग-मत्व[1] येत नाहीं काय? नाहीं तर शंकर व बृहस्पति अनाप्त[2] ठरतील.

श्रीगुरु—तूं सच्छिष्य असल्यामुळें आगमरक्षक प्रश्न करणें तुला उचि-तच आहे. परंतु महात्म्यांनीं जें चार्वाकदर्शन निर्माण केलें, आहे, त्याचा आशय असा आहे कीं, धर्मपुरुषार्थाला मुकणारे मूर्ख मोक्षपुरुषार्थाला तर मुकणार, परंतु अर्थकामाला देखील मुकणार. उन्मत्त व दुःखी होऊन भल-तेंच करीत फिरणार. म्हणून त्यांच्यावर दया करण्याकरितां अर्थकाम पुरुषार्थ निश्चित धरून ठेवावे, म्हणजे आपल्या देहाला सुखदुःखें होतात, तशीं दुसऱ्या-चेही देहाला होतात, इतका तरी धर्म व सामाजिक प्रेम साधतां येईल, अशा आशयानेंच महात्म्यानें चार्वाकदर्शन केलें आहे. स्वामी विद्यारण्यही सर्वदर्शन-संग्रहांत असेंच म्हणतातः—

"प्रायेण सर्वे प्राणिनस्तावत् 'यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः' इति लोकगाथामनुरुंधाना नीतिकाम-शास्त्रानुसारेणार्थकामावेव पुरुषार्थौ मन्यमानाः पारलौकिकमर्थमपन्हुवाना-श्चार्वाकमतमनुवर्तमाना एवानुभूयन्ते"

भावार्थ—बहुधा सर्व प्राणी नीतिशास्त्राला अनुसरून नीतिशास्त्राअन्वयें अर्थ व काम हे दोनच पुरुषार्थ मानून, 'मरण आलें नाहीं तोंपर्यंत सुखानें

---

१ शास्त्रीयत्व. २ खोटें बोलणारे.

वाचावें; मेल्यागेल्यावर कोण कोणाचें' असें म्हणत असतात. ते सर्व चार्वाक-दर्शनाचा अनुभवच घेत आहेत इतें. पुनः दुःखी होण्यापेक्षां इहलोकचें तरी सुख भोगावें ही त्या महात्म्यांची या मूढांवर दयाच आहे, आणि इह-लोकच जर साधावयाचा आहे तर, तेवढयाचकरितां धर्माचे मार्गें लागणें ठीक नाहीं. धर्माचें फळ याहून कांहीं उच्च आहे. इहलोक तर अर्थकामानें देखील साधू शकतो. पुनः तमोगुणापेक्षां रजोगुण बरा आहे, असें श्रीमद्भागवतांत स्पष्ट म्हटलें आहे. "ये उंबरा, पड तोंडांत–असेल माझा हरी, देईल खाट-ल्यावरी" इत्यादि मुक्ताला शोभणारीं वाक्यें, त्यांचें अवलंबन बद्धानें केलें असतां, आलस्यजनक होऊन, तमोगुणाला वाढवितात; त्यापरीस रजोगुण तरी थोडासा बरा, हा चार्वाकदर्शन निर्माण करण्यांत शंकरांचा आशय होता. शिवाय अनेक पुराणांनीं, अनेक वादियांनीं, परलोकदृष्टीनें चार्वाकमताची निंदाही केली आहे. याप्रमाणें बालरंजन करण्याकरितां निर्माण केलेल्या दर्श-नामुळें शंकरादिकांना अनाप्तत्व येत नाहीं; आणि मुक्तदृष्टीनें पाहिल्यास तर अनाप्तत्व मुळींच नाहीं. कारण त्यानीं चार्वाकदर्शन करण्यामध्यें देखील प्रमाद केला नाहीं. कारण श्रीमच्छंकराचार्यांनीं अपरोक्षानुभूतींत असें म्हटलें आहे कीं,

यथैव मृन्मयः कुंभस्तद्वत् देहोऽपि चिन्मयः।
आत्मानात्मविवेकोऽयं मुधैव क्रियते बुधैः ॥ ६९ ॥

भावार्थ—अन्वयानें देहही चैतन्यस्वरूप असल्यामुळें, मूर्ख व्यर्थच आत्मानात्मविवेक करितात. यथेष्टाचरण जरी जीवन्मुक्तीस विरोधी आहे, तरी तें विदेहमुक्तीस प्रतिबंधक नाहीं व प्रारब्धानुसार वागणाऱ्या ज्ञान्यांच्या व्यवहारांत नियमही नाहीं. मग त्याला लोक पूज्य मानोत किंवा न मानोत. अशा फलदृष्टीनेंच चार्वाकमताचा व वेदान्ताचा समन्वय आहे, व वर सांगि-तलेल्या अत्यंत मूर्ख लोकांकरितां अर्थशास्त्राशीं व कामशास्त्राशीं समन्वय होतो, परंतु मध्यस्थानीय साधकांकरितां उपयोगी असलेल्या साधनाशीं त्याचा सम-

न्यय नाहीं. म्हणूनच अगदीं पूर्ण नसलेल्या किंवा अगदीं मूर्ख नसलेल्या या वादीनें हें चार्वाकमत स्वीकारून प्रत्यक्षप्रमाणाचा आश्रय करणें अगदीं पतनास कारण आहे; असें आम्ही म्हणतों. पूर्णाची तरी बद्धाप्रमाणें, चार्वाकमतावर उपजीविका नाहीं, तर तें मिथ्या असल्यामुळें त्याच्या तत्वज्ञानाशीं व प्रारब्धाशीं विरोध करीत नाहीं इतकेंच.

शिष्य—भगवन्, मला आपल्या म्हणण्याचा अर्थ उत्तम कळला.

वादी – तुला समजलें असो, पण आम्ही प्रत्यक्ष व अनुमान अशीं दोन प्रमाणें मानून देखील भूतवादी लोकायत राहूं शकतों.

सिद्धान्ती—भूतवाद दोन प्रकारचा आहे. प्राचीन व अर्वाचीन. पण त्यांत देखील चेतन परमात्मा सिद्ध होतो हें तुला अजून समजलें नाहीं. प्रथम तर हा भूतवाद वेदान्ताशीं विरुद्ध येणं कठीण आहे; कारण स्वप्नामध्यें ज्याप्रमाणें युगपत् घटही दिसतो, व कपालनिर्मित घटही दिसतो, त्याप्रमाणें अग्निजन्य किंवा वायुजन्य जल व जलतत्व हीं दोन्ही या सृष्टींत युगपत् दिसणें अगदीं संभवनीय आहे. मग तें या गोलकावर दिसो किंवा अन्य गोलकावर दिसो, व योग्याला तसे जलादिक निर्माणही करितां येतात. सर्व पदार्थ एका भूताच्या शक्तीचा विशेष परिणामरूप आहेत, असेंही कांहीं भूतवादी म्हणतात. त्यांच्या मतांत उष्णता, प्रकाश इत्यादि सर्व गतीचाच परिणाम आहे, पण याविषयीं कांहीं युक्ति नाहीं; कारण त्वाचूप्रत्यक्षज्ञान उष्णता व चाक्षुषप्रत्यक्ष प्रकाश हे गतीचाच परिणाम कसे होतात, याविषयीं युक्ति सांगतां येत नाहीं. पूर्वपश्चाद्भावित्व हा नियम येथें लागू पडत नाहीं, कारण त्यास अन्य उपाधि सांपडते. अथवा असें मानलें तरी अनेक भूतवादांत प्रमाणपूर्वक मिश्रणाची अपेक्षा आहे. आणि प्रमाणाला बुद्धीची अपेक्षा आहे, म्हणून येवढें मोठें प्रमाणपूर्वक जगद्रूप मिश्रण करणाऱ्या बुद्धिवान परमेश्वराची 'दृष्टाददृष्टसिद्धि' या न्यायानें अपेक्षा आहे; आणि एकभूतवादांत व्यवस्थित पदार्थ निर्माण करण्याकरितां एकभूतत्वोपहित बुद्धिमच्चेतनाची, एकभूत जड

असल्यामुळें, अपेक्षा आहे. आतां जडालाच जर बुद्धिमत्ता देणें असेल, तर कोणत्या ना कोणत्या दृष्टीनें ईश्वर मानणें या भूतवाद्यांच्या गळीं येतें, आणि जलादिकांना वाय्वादिजन्यत्वही निश्चित होत नसल्यामुळें, किंचित् युगपत् प्रतीयमानत्वच जलादिकांचें सिद्ध होतें; व तें स्वप्नाप्रमाणें असल्यामुळें अर्थातच वैदान्तिक मायाकार्यवादाशीं या भूतवादाचा समन्वय होतो. याप्रमाणें भूतवाद घेऊनही ईश्वराचा अधिक्षेप[1] करितां येत नाहीं. हा भूतवाद श्रीमद्भगवत्पूज्यपादांनीं श्वेताश्वतरभाष्यांत दाखविला असून, त्याचें कारण परमात्मा आहे असें सिद्धही केलें आहे; आणि चार्वाकशास्त्राचा मुख्य शत्रु जें न्यायशास्त्र तत्संबंधी कुसुमांजलिग्रंथांत लोकायतांनाही किंचित ईश्वरप्रतिपत्ति[2] महात्मा उदयनाचार्यांनीं सांगितली आहे. तेव्हां आमच्या पक्षाला मिळाल्याशिवाय लोकायतांना कोणतीही गति नाहीं. अनेक इंद्रियांच्या ज्ञानाला जाणणारा एक मी आहे, म्हणून इंद्रियात्मवाद सिद्ध होत नाहीं. इंद्रियसंस्काराहून अहं भिन्न प्रतीत होतो, म्हणून एकेंद्रियात्मवादही सिद्ध होत नाहीं. या एकेंद्रियात्मवादाची परीक्षा आम्हीं अलौकिकव्याख्यानमालेंत केली आहे, ती पहावी. प्राण जड व प्रत्यक्ष आहे, व त्याहून भिन्न अहं हा मानसप्रत्यक्ष आहे, म्हणून प्राणात्मवादी चार्वाकाचें मत समीचीन[3] नाहीं. स्वप्नांत हृदय अन्य व अहं तोच असतो. शिवाय देहाहून अहं भिन्न आहे याविषयीं मानसप्रत्यक्ष आहे. इत्यादि अनेक कारणांवरून हृदयात्मवादी चार्वाकाचें मतही समीचीन नाहीं. मन हें चंचल असल्यामुळें, व त्याच्या वृत्ति असतांना व नसतांना अहंची सिद्धि असल्यामुळें मनात्मवादी लोकायतांचें मत असिद्ध आहे. याप्रमाणें जीवाची सिद्धि होत असल्यामुळें, व त्याला स्वतः अनिष्टभोगाची इच्छा नसल्यामुळें, आणि प्राण्यांना गर्भापासून सुखदुःख दिसत असल्यामुळें, पूर्वजन्मीं केलेलें कर्म व त्यांचा फल देणारा ईश्वर यांची सिद्धि सिद्ध आहे.

वादी:—अहो ! हा लोकायतपक्ष समीचीन नसो, पण प्रत्यक्ष व अनुमान

१ तिरस्कार, अभाव. २ ईश्वर मानण्याचा प्रसंग. ३ योग्य.

हीं दोन प्रमाणें मानून ईश्वराला मानणारे नास्तिक आहेत; त्यांचा मी आश्रय करून तुमच्याशीं भाषण करितों.

माध्यमिकादिक बौद्ध

सिद्धांतीः—पण हीं दोनच प्रमाणें मानून ईश्वराला मानणारे आस्तिक वैशेषिक आहेतच, हें उत्तम ध्यानांत असूं दे. म्हणून ईश्वरास्तिकत्व केवळ आगमप्रमाणावर आहे, व तें न मानलें म्हणजे झालें, असा आमचा तुला उपहास करतां येणार नाहीं. कणादोक्त वैशेषिक दर्शनाच्या प्रशस्तपादभाष्यांत आगमप्रमाणाचा अनुमानांत अंतर्भाव करून ईश्वराची सिद्धि केली आहे. याचा सविस्तर विचार मी प्रमाणनिर्णयांत करीन. आतां प्रत्यक्ष व अनुमान हीं दोन प्रमाणें मानून ईश्वराला मानणारे माध्यमिकादिक बौद्ध आहेत, त्यांच्या पक्षाचा आश्रय करून तुला जें काय बोलावयाचें असेल तें सुखानें बोल. आमचाही उत्साह तुझा अधिक्षेप करण्याला प्रत्यहीं वाढतच आहे.

वादीः—चार्वाकाच्या मतांत पुनर्जन्म नाहीं, म्हणून अकृताभ्यागमादि दोष येतात; पण बौद्धांच्या मतावर ते येत नाहींत. कारण कर्मबलानें पंचस्कंधांचें एकत्र होणें याला ते पुनर्जन्म मानीत असतात. हें सर्व जगत् क्षणिक असून शून्यावरच तें अविद्येनें कल्पित आहे; म्हणजे वस्तुतः तें शून्यच आहे, पण सत् असें भासतें. जसा रज्जुसर्प मुळींच नसून भासतो, तसें हें जगत् नसून उत्पन्न झालें आहे. याला कारणही कांहीं नाहीं; कारण बीजादि कारण नष्ट झाल्यावरच अंकुरादि कार्याची उत्पत्ति होत असते, हें अनुमानानें सिद्ध आहे. आतां व्याप्तिज्ञान दुर्घट असल्यामुळें अनुमानप्रमाण नाहीं, असें चार्वाकास म्हणतां येणार नाहीं; कारण धूमवन्हीचा सहचार अन्वयव्यतिरेकानें निश्चित आहे. धूम असल्यास अग्नि असतो, हा अन्वयसहचार व अग्नि नसल्यास धूम नसतो हा व्यतिरेकसहचार. दोन्ही लोकांत प्रसिद्ध आहेत. पुनः अनुमान अप्रमाण आहे असें चार्वाक नुस्तें वाक्य उच्चारतो, कीं त्याला कांहीं कारण सांगतो ? पहिल्या पक्षीं 'उन्मत्तप्रलाप' हा दोष त्याच्यावर येतो, आणि

दुसऱ्या पक्षीं या कारणाची सिद्धि आम्हांला अनुमानानेंच करून घावी लागत असल्यामुळें, अनुमानप्रमाणाचा आश्रय करणें अवश्य आहे, हें मला उत्तम समजलें.

सिद्धान्ती—अनुमानप्रमाण तूं चार्वाकाला मान्य करावयाला लावलें, हें तूं आपलें उत्तम कर्तव्य केलेंस, व तें आम्हांलाही संमत आहे; पण त्या बरोबर भलतेंही कांहीं बोललास तें संमत नाहीं. जो तूं शून्यवाद अंगीकार केला तो समीचीन नाहीं. कारण तुझें हें शून्य काय असत् आहे, कीं अभावरूप आहे ! असताचें निराकरण आम्हीं वर केल्यामुळें, व असताची उत्पत्ति किंवा प्रतीति होत नसल्यामुळें, आणि भ्रांति देखील निरधिष्ठान राहूं शकत नसल्यामुळें, असत्स्वरूप शून्य, तदाश्रित अविद्या, व तत्संपादित जगत् हीं तिन्ही घडूं शकत नाहींत.

मध्यस्थ-तुम्हींही अविद्याकल्पित वंध्यापुत्राची उत्पत्ति सांगितली आहे, तर अविद्याकल्पितच शून्याची उत्पत्ति मानण्याला वादीला कोणता प्रत्यवाय आहे ?

सिद्धान्ती—मुळींच नाहीं. अविद्याकल्पितच शून्य म्हणेना बापडा. आमची त्यांत काय हानि आहे ? तेवढ्यानें अविद्येचें अधिष्ठान शून्य होऊं शकत नाहीं, तर तें चेतन आहे एवढेंच आमचें म्हणणें आहे.

" **सदेवासतो भिन्नं न त्वसत्सतोऽभिन्नमिति** "

—(सिद्धान्तदर्शन प्रपाठ १, सूत्र १३ टीका निरंजनभाष्य)

अर्थ—सत् हेंच असताहून निराळें आहे, असत् कांहीं सताहून निराळें नाहीं; कारण भावाभाव, सदसत्पदार्थ सर्व ब्रह्माचे ठायीं अविद्येनें कल्पित आहेत, असें आमच्या निरंजनाचार्यांनीं म्हटलें असल्यामुळें, साधिष्ठान अविद्याकल्पित शून्य मानून वादी संतुष्ट होत असेल, तर तो सुखानें होवो असी आम्ही वांछा करितों; पण तसें जर वादी मानीत नसेल, तर शून्यावर असत् उत्पन्न होणें शक्य नाहीं; कारण कारणावांचून कार्य मानल्यास सर्व लोकांच्या व्यवहाराचा बाध होईल. कारणापासूनच सर्व वस्तु उत्पन्न होतात, [illegible]

अतीतकालानुभव सर्वांस आहे. यद्यपि भविष्यत्कालीं अमुक कारणापासून अमुक कार्य होईल असा निश्चय सांगतां येत नाहीं, तथापि हा संशय उपाधिजन्य आहे. कारण जर निरुपाधिक असेल, अथवा समभावरूप असेल, व अप्रतिबंधक सामग्री असेल, तर कार्य निश्चयानें झालेंच पाहिजे. आतां अशी सामग्री सर्वत्र मिळेल कशावरून? असें वादी म्हणेल, तर वादीचें दैव! पण त्यावरून कार्यकारणाचा नियम बाधित होत नाहीं. प्रतिबंधाभावनिश्चयास वादीचें अज्ञान सुखानें कारण असो, तेवढयानें संशयवाद सिद्ध होत नाहीं. अथवा भविष्यत्संशयवादीच्या मतांत, वर्तमानज्ञानच मनुष्याला असूं शकतें, भविष्यत्ज्ञान होत नाहीं, असा निश्चय उपपन्न होतो; पण भविष्यत्कालाच्या ज्ञानावांचून भविष्यत्कालाचा निषेध अनुपपन्न आहे. आतां ईहा तुम्ही आतांच म्हणतां असें जर वादी म्हणेल, तर वादीचा शब्द निघाल्यानंतर दुसऱ्या क्षणीं आमच्या कानावर ऐकूं येतो, त्या अर्थीं त्याचें वर्तमानत्व भविष्यदन्वयी आहे; आणि आम्हांला ऐकूं येतील अशा आशयानें वादीनें ते उच्चारले आहेत, त्या अर्थीं त्यानें भविष्यत्क्षणाचा अंगीकार केलाच आहे; नाहींपेक्षां वादीचे शब्द आम्हांला ऐकूंच येत नाहींत असें खुशाल म्हणतां येतें !

कारणावांचूनच कार्य !

आतां तिन्ही कालांचा अंगीकार करून, त्याच्या आश्रयाचा अंगीकार करणार नाहीं, तर कालत्रयविषयिणी वृत्ति करणाऱ्या वादीचे ठिकाणीं व्याघातादि दोष प्राप्त होतात. म्हणून विनाकारण कार्य उत्पन्न होतें अशाविषयीं संशयवाद उत्पन्न करणें देखील चुकीचें आहे. विनाकारणच जर कार्य उत्पन्न होत असेल, तर मनुष्यांनीं तृप्तीकरितां अन्नाचा आश्रय करूं नये. आपल्या मनांतली गोष्ट दुसऱ्याला समजून देण्यांत वाणीचा आश्रय करूं नये. किंबहुना उष्णताजन्य दुःख निवारण्याकरितां छायेचा आश्रय करूं नये. याप्रमाणें सर्व लोकांची प्रवृत्ति व्यर्थ होऊं पाहते ! "प्रतिबंधाभावे सति नियतपूर्वपश्चाद्भावः कारणकार्यनियमः" असा आमचा सिद्धान्त आहे. कपालाच्या नंतर घटाचें

दर्शन होतेंही, पण तें नियत होत नाहीं. कपालसंयोगानंतर घट दिसत नाहीं, पण प्रतिबंध आल्यानें. कोणताही प्रतिबंध न आल्यास कपालसंयोगानंतर घट अवश्य दृग्गोचर होतोच; म्हणून आम्हीं केलेलें लक्षण निर्दुष्ट आहे. शिवाय एकटया ईश्वराविषयीं, शक्ति भिन्न आहे कीं अभिन्न आहे, नित्य आहे कीं अनित्य आहे ? इत्यादि प्रश्न असद्वादि अविद्या मानणाऱ्या नास्तिकावरही येतात; म्हणून असत्पक्ष मानणारा शून्यवाद बरोबर नाहीं. आतां अवशिष्ट जो दुसरा पक्ष, शून्य अभावरूप आहे व त्यापासून जगत् झालें आहे, असें जर वादी म्हणेल, तर तेंही अयोग्य आहे; कारण कोणता कारणाभाव वादी कार्य-कारण मानीत आहे ? अत्यंताभाव, प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव, कीं अन्योन्याभाव ? प्रथमपक्ष समीचीन नाहीं. कारण अत्यंताभाव सर्वत्र सुलभ असल्यामुळें सर्वत्र सर्व कार्यांची उपलब्धि झाली पाहिजे. तसें मानलें म्हणजे कारण-व्यापार निष्फळ होतो. नाकापासून गुदद्वाराची व आकाशापासून उपस्थाची उत्पत्ति कोणीही मानीत नाहीं. द्वितीय पक्षही समीचीन नाहीं. कां म्हणशील तर, कारणाचा प्रागभावच असिद्ध आहे. प्रागभाव मानणारे जितके कांहीं वादी जगांत आहेत, ते सर्व प्रागभावाला प्रतियोगी कार्य मानतात, कोणी कारण मानीत नाहींत. पुन: अनधिकरणक प्रागभाव अनुपपन्न आहे. पुनः प्रागभावाला कारण म्हणणाऱ्या वादीनें त्याला प्रागभावत्वेंकरून कारणत्व आहे किंवा विशिष्टप्रागभावत्वेंकरून कारणत्व आहे, हेंही आम्हांला सांगितलें पाहिजे. पैकीं प्रथमपक्ष चुकीचा आहे. कारण सर्वांचें प्रागभावत्व सर्वकारणांत आहे. म्हणून कोणत्याही कारणापासून कोणत्याही कार्याची उत्पत्ति झाली पाहिजे. हा दोष येऊं नये म्हणून विशिष्ट प्रागभावाला कारणत्व आहे, हा पक्ष जर वादी अंगीकार करील, तर तसेंही त्याचें म्हणणें हास्यास्पद आहे. कारण तसें करणें म्हणजे कार्याच्याच प्रागभावाचा अंगीकार करणें आहे, कारणाचा नव्हे. पण कसेंही असो, तो प्रागभाव कार्योत्पत्तीच्या पूर्वी नाश पावतो, किंवा कार्योत्पत्तिसमकालीन किंवा कार्योत्पत्तीनंतर नाश पावतो ?

आद्य पक्ष समीचीन नाहीं. कारण पूर्वींच नाश झालेला प्रागभाव कार्याची उत्पत्ति करूं शकणार नाहीं, आणि कारणावांचून कार्योत्पत्ति मानणाऱ्यावर जे दोष येतात, ते सर्व वादीला कंठस्नान घालतात. कारणाचा अभाव जेव्हां कारण मानला, तेव्हांच वादीनें कारणावांचून कार्योत्पत्ति मानण्याची प्रतिज्ञा सोडून दिली आहे. आणि विशिष्ट प्रागभाव कारण मानल्यानें, तर ती अगदींच नाहींशी झाली आहे; कारण असताचे ठिकाणीं विशेषत्व संभवनीयच नाहीं, म्हणूनच नैय्यायिकांनीं अभावाला पदार्थ म्हणजे अभिधेय मानलें आहे; आणि सप्तमसंख्येचे ठिकाणीं त्याचें स्थापन केलें आहे. वैय्याकरणांनीं अभावाला बौद्धार्थत्व मानलें आहे; आणि वेदान्तियांनीं अनुपलब्धिप्रमाणगोचर भावरूप अविद्याकल्पित अनिर्वचनीयत्व मानलें आहे. एवं अभावाला सर्वदा असद्रूप कोणीच मानीत नसल्यामुळें, अभावकारणसिद्धीनें वादीला असत्कार्यत्वप्रतिज्ञा स्थापित करतां येत नाहीं. आतां हा भ्रष्टप्रतिज्ञ वादी, कार्योत्पत्तिसमकालीन प्रागभावाचा नाश होतो, असा मध्यमपक्ष अंगीकार करील, तर तेंही युक्त नाहीं. कारण युगपत् दोन पदार्थांचें भान चित्तामध्यें होत असतें; पूर्वपश्चाद्भावी पदार्थांचें होत नाहीं. एवढ्याकरितां वादीनें अंत्यपक्ष अंगीकार केल्यासही त्याचा मूर्खपणाच सिद्ध होतो. कारण कार्योत्पत्तीनंतर नष्ट होणारा प्रागभाव एकत्वविशिष्ट आहे किंवा अनेकत्वविशिष्ट आहे ? एकत्वविशिष्ट मानशील तर तो आतां नष्ट झाला आहे कीं विद्यमान आहे ? पैकीं प्रथमपक्ष संभवत नाहीं. कारण सर्वकार्याचें कारण जो प्रागभाव तो जर आतां नष्ट झाला आहे, तर इदानींतन घटादिक कार्यें उत्पन्न होऊं नयेत, आणि तीं होतात हा तर सर्वांचा अनुभव आहे !

याप्रमाणें दुसरा पक्षही योग्य नाहीं, कारण कार्योत्पत्तीनन्तर जर तो प्रागभाव नष्ट झाला नाहीं, तर तो आतां केव्हां होणार ? मृत्तिकादिकाप्रमाणें तो घटादि भाव कार्यांत अभावरूप असल्यामुळें अनुगतही नाहीं. तेव्हां तो कार्याहून अन्यच असला पाहिजे, आणि तसा प्रागभाव असतांच

कार्याचें कारण होत नाही. पुनः वादीस असें विचारतों की, पुढें हा प्रागभाव नष्ट झाल्यावर जगत् उत्पन्न होईल की होणार नाही ? प्रथम पक्ष वादी अंगीकार करील, तर असंगत आहे. कारण सर्व पदार्थांचें कारण जो एक प्रागभाव तो जर नष्ट झाला, तर जगत्कार्योत्पत्ति होणार नाहीं. नष्ट झालेल्या कारणापासून जर कार्योत्पत्ति होईल तर नष्ट कुलालापासून घटोत्पत्ति व नष्टवीर्यापासून पुत्रोत्पत्तिही झाली पाहिजे, आणि तुझीही उत्पत्ति नष्टमातेपासूनच असली पाहिजे. पुढें जर कारणावाचून कार्योत्पत्ति होईल, तर आताच तंत्वादि कारणावाचून पटादिकार्योत्पत्ति कां दिसत नाहीं? आतां न दिसो, पण पुढें तसें होईल असें वादी म्हणेल, तर त्याविषयीं त्यानें कांहीं युक्ति सांगितली पाहिजे, पण तशा युक्तीचाच मुळीं अभाव आहे. कारण प्रागभावाच्या एकत्वास्तव जाति संभवत नाहीं; म्हणून तो नष्ट झाल्यावर प्रागभावत्वजात्यवच्छिन्न प्रागभावध्वंसजन्य भविष्यत्जगत्कार्यही संभवनीय नाहीं; एक प्रागभाव नष्ट झाल्यावर जगत उत्पन्न होणार नाही. असेंच दुसरा पक्ष स्वीकारणें वादीला हितावह नाहीं. कारण शून्यभावनेनें शून्यमय होण्यास वादीनें मुक्ति मानली आहे, पण विनाकारण जर जगताच्याच सर्वाचा नाश होईल, तर 'सर्वं शून्यं शून्यं' या भावनेचा उपदेश व त्याचें आचरण हीं सर्व निरर्थकच होतील, किंवा विनाकारण नाश मानल्यास विनाकारण उत्पत्तिही होईल, व मग वादीचे सर्व निर्वाणप्राप्त सुगत बद्ध होतील ! एवढ्याकरितां अनेकत्वविशिष्टप्रागभाव कारण आहे, म्हणजे अनेकप्रागभाव कारण आहेत, हा दुसरा पक्ष वादी अंगीकार करील, तर पुनःही तो आमच्या युक्तिशस्त्रापासून मुक्त होत नाहीं.

कारणस्वरूपानें कोणी प्रागभावाचा भेद मानीत नाहीत, तर प्रतियोगीच्या भेदानेंच प्रागभावाचा भेद सर्व वादी मानीत असतात. जसा घटाभाव, पटाभाव हा अभावाचा भेद प्रतियोगी भेदानें मानला जातो, तसा प्रागभावाचाही भेद प्रतियोगीभेदानेंच मानला पाहिजे. आतां प्रागभावाचाही प्रतियोगी काय कारण आहे, कीं कार्य आहे ? प्रथम पक्ष संभवत नाहीं; कारण प्रागभावा

मानणारे वादी त्याला अनादि मानतात. अनादिपदार्थाचें कोणी कारण संभवत नाहीं. कारण, कारण हें जर पूर्वी असलेल्या अभावापासून उत्पन्न होईल, तर तें कार्य होईल, आणि उत्पन्न होणार नाहीं तर तें कारण अनादि होईल. अनादीचा प्रागभाव संभवत नाहीं, अथवा कारणाचा प्रागभाव या शब्दाला कांहीं अर्थच नाहीं. म्हणजे त्या शब्दाचे अर्थाचे ठायीं अविद्याकल्पित असत्व आहे. याप्रमाणें आम्हीं आपल्या पूर्व म्हणण्याचें रक्षण केलें. आतां अनादि-कारण नष्ट झाल्यावर प्रागभाव उत्पन्न होऊन कार्य होईल म्हणावें, तर तेंही युक्त नाहीं. कारण अशा उत्पन्न झालेल्या अभावाचे ठिकाणीं प्रागभावत्वच नाहीं, तर उलट प्रध्वंसाभावत्व आहे. कारण जे जे अभाव वस्तूच्या नाशानंतर उत्पन्न होतात, ते ते सर्व प्रध्वंसाभाव होत, असें सर्व वादी म्हणतात. आतां त्या ध्वंसाभावालाच प्रागभाव हें नांव ठविलें, तरी त्यापासून कार्य संभवनीय नाहीं. कारण नाम ठेवल्यानें वस्तूचें कार्य उत्पन्न होत नसतें. जसें नखाला सूर्य नांव ठेवल्यानें जगत्प्रकाशक होत नाहीं. शिवाय प्रध्वंसाभाव अनंत आहे, त्यापासून कार्योत्पत्ति झाल्यास तो सान्त होईल; अथवा अभाव कायम राहिला तर कार्योत्पत्तीचें कारण त्या अभावाहून भिन्न दुसरें मानावें लागेल. आतां त्या अभावाचा प्रतियोगीपणा कार्याचे ठिकाणीं राहतो, असें जर वादी म्हणेल तर कारणाचा अभाव कारण आहे, ही आपली प्रतिज्ञा वादीनें पूर्वी पर्यायानें सोडली होती, ती आतां प्रत्यक्षच सोडली आहे. अथवा कारणावांचून उत्पत्ति मानण्यामध्यें जे दोष सांगितले तेही सर्व वादीच्या मतावर येतात. पुनः निर्लज्ज वादी जर कार्याचा प्रागभाव कारण आहे असें म्हणेल, तर प्रागभावत्वजाति कारण आहे, कीं प्रागभावव्यक्ति कारण आहे, असें आम्ही त्याला विचारतों.

पैकीं प्रागभावत्वजातिकारणाचें पूर्वीच प्रसंगानें खंडण होऊन चुकलें आहे. आतां वैयक्तिक प्रागभाव कारण आहे हेंही वादीस म्हणतां येत नाहीं. कारण प्रतियोगीवैशिष्ट्यावांचून अभावाची व्यक्ति सिद्ध होत नाहीं. आणि विशेषणज्ञानावांचून विशिष्टत्व सिद्ध होत नाहीं. सर्व वादी विशिष्ट ज्ञानाला

विशेषणजन्यच मानतात. विशेषणरहित विशिष्ट ज्ञान कोणीही वादी मानीत नाहीं. तूं जर विशेषणरहित विशिष्टज्ञान मानीत असलास, तर तें आम्हांला सिद्ध करून दाखीव; म्हणजे त्याचें खंडण करण्याला आम्ही सज्ज आहोंच. विशेषणजन्य विशिष्ट अभावाचें ज्ञान तुला मानतां येत नाहीं. कारण कार्य उत्पन्न झालें नसल्यामुळें तें विशेषण होत नाहीं. म्हणून प्रागभावाचे ठिकाणीं कार्यविशिष्टत्वही येत नाहीं. विशेषणत्व वर्त्तमान असतें हा नियम आहे.

वादी:—वंध्यापुत्रादिकांप्रमाणें असद्विशेषण घेऊन कार्यविशेषणजन्य कार्यविशिष्ट प्रागभावाचें ज्ञान आम्ही मानूं शकतों.

सिद्धान्ती:—खरें बोललास. मानणें कशाचेंही शक्य आहे, पण होणें शक्य नाहीं. आतां मानण्याला देखील सूक्ष्म प्रतिबंध आहेत, ते तुला माहीत नाहींत, तर नसोत. प्रकृतस्थळीं वंध्यापुत्र जसा तुमच्या मतांत अत्यंत असत् आहे, तसें घटादि कार्य अत्यंत असत् आहे. त्या घटादिकार्यविशिष्ट प्रागभावापासून जर तुम्ही घटाची उत्पत्ति मानणार, तर वंध्यापुत्राचीही उत्पत्ति तुम्हांला मानली पाहिजे. किंवा संसाराचे ठिकाणीं निर्वाणाचीही उत्पत्ति मानली पाहिजे. तसें मानलें म्हणजे तुमचे निर्वाणबोधक[1] शास्त्रोपदेश व्यर्थ होतील.

मध्यस्थ:—बाळराजाला ज्याप्रमाणें यौवनदशेतील भावी राज्याचा संबंध ग्रहण करून लोक राजा असें विशेषण देत असतात, त्याप्रमाणें भावी कार्योत्पत्तीचें ग्रहण करून कार्यविशिष्टत्व प्रागभावालाही देतां येणें शक्य नाहीं काय ?

सिद्धान्ती:—मुळींच शक्य नाहीं. कारण राजपुत्र जसा यौवनदशेंत राहतो, तसा तो प्रागभाव कार्योत्पत्तीनंतर राहत नाहीं; म्हणून कार्यविशिष्टत्व प्रागभावाला देतां येत नाहीं. यद्यपि दृष्टिसृष्टिवादान्वयें राजपुत्राचेंहि बाल्ययौवनशरीर भिन्न असतें, तथापि अहंअधिकरणक भ्रांतिजैकत्वप्रत्यभिज्ञा[2]

---

१ मोक्षाचा बोध करणारे. २ अहंच्या एकत्वामुळें त्या अहंवर भासणाऱ्या बाल्यादि देहांचेंहि एकत्व भासतें.

यावदविद्या[1] सर्व पुरुषांना होत असते, तशी कार्योत्पत्तीनंतर प्रागभावाची कोणत्याही अंशानें प्रत्यभिज्ञा[2] होत नाहीं. अथवा भ्रांतीनें प्रागभावाची प्रत्यभिज्ञा मानल्यास वादीच भ्रांत आहे असें सिद्ध होईल.

वादी:—मी असें मुळींच म्हणत नाहीं, पण कार्योत्पत्तीनंतर प्रागभाव राहतो, व म्हणून त्याचें विशिष्ट ज्ञान आम्हांस घेतां येतें, असें म्हणण्यास प्रत्यवाय दिसत नाहीं.

सिद्धान्ती:—तुझे हृदय निश्चयानें तमोग्रस्त झालें आहे. त्याचा आधीं उत्तम धर्मानुष्ठानानें विनाश कर. अरे ! सर्व वादी कार्योत्पत्तीनंतर प्रागभावाचा नाश मानीत असतात. जर कार्योत्पत्तीनंतरही प्रागभावाचा नाश मानीत नाहींस, तर मग त्या प्रागभावाला दुसरें कांहीं नाशक राहणार नाहीं, आणि त्यामुळें प्रागभावाला नित्यत्व येईल. नित्यत्व आणि प्रागभावत्व ही परस्परविरुद्ध आहेत कारण कसें तें पाहा. कार्याच्यापूर्वी आपल्या उपादानकारणामध्यें असणाऱ्याला प्रागभाव म्हणतात, आणि कालत्रयीं नाश न पावणाऱ्या वस्तूला नित्य म्हणतात. किंवा मीमांसकांच्या निष्क्रियविभु पदार्थसंयोगाप्रमाणें तूं नित्य प्रागभावाचा अभ्युपगम[3] करशील, तर मीमांसकापेक्षां तुझा अभ्युपगम निकृष्ट ठरणार आहे. प्रतियोगींवांचून तूं सध्यां अनेक प्रागभावाला कारण मानण्याचा पक्ष घेतला आहेस. पण नित्यप्रागभावाचे ठिकाणीं अनेकत्व संभवणार नाहीं. कारण प्रतियोगीचे भेदावांचून प्रागभावाचा भेद होत नाहीं. पण त्या प्रागभावाला भिन्न करणारा प्रतियोगीरूप उपाधि नित्य मानतां येत नाहीं, कारण " प्रागभावप्रध्वंसाभावाप्रतियोगित्वं नित्यत्वं " असें नित्याचें लक्षण सर्व तर्कवादीयांनीं केलें आहे. जो जो पदार्थ नित्य असतो, तो तो प्रागभाव व प्रध्वंसाभाव यांचा प्रतियोगी नसतो. जसा आत्मा. ज्याचा अभाव होतो त्याला प्रतियोगी म्हणतात. म्हणून नित्य प्रागभावाचा भेद करणारा प्रतियोगीरूप उपाधि नित्य कधींच असूं शकणार नाहीं. आतां त्या अनित्यप्रति-

१ अविद्या आहे तोंवर. २ ओळख, ज्ञान. ३ स्वीकार.

योगीरूप उपाधीनें नित्यप्रागभावाचा भेद होतो असेंही म्हणतां येत नाहीं. कारण अनित्य प्रतियोगीच्या योगानें जर नित्य प्रागभावाचा भेद होईल, तर अनित्य प्रतियोगीचा नाश झाल्यावर प्रागभाव रहात असल्यामुळें, त्याला प्रध्वंसाभावरूपता प्राप्त होईल; मग प्रध्वंसाभावाची पृथक् कल्पना व्यर्थ होईल. पण हें मानणें तुला इष्ट नाहीं; कारण प्रध्वंसाभाव कार्याच्या विरोधी मात्र असतो, कारणरूप नसतो; आणि कारणाच्या प्रध्वंसाभावाचें पूर्वी खंडण केलें आहे. या सर्व विवेचनावरून कार्याचा किंवा कारणाचा प्रागभावमात्ररूप जें शून्य, तें जगाचें कारण होऊं शकत नाहीं हें सिद्ध झालें.

वादी—पण मीं पूर्वी बीज नष्ट झाल्यावरच अंकुर उत्पन्न होतो असें उदाहरण दिलें होतें, त्या उदाहरणावरून तुम्हो कारणाच्या प्रध्वंसाभावाला शून्य कां समजलां नाहीं ?

सिद्धान्ती:—तुझ्याइतकी माझी बुद्धि मूर्ख नाहीं म्हणून ! पण याही तुझ्या म्हणण्याचें खंडण मीं पूर्वी केलें आहे, हें तरी तुझ्या कोठें ध्यानांत आहे ? अरे, कारणाच्या ध्वंसाला जर कार्याचें कारण मानशील, तर त्यालाही प्रागभावत्व येऊन अनित्यत्वही येईल. किंवा बीजादिकांचा ध्वंस नियमेंकरून अंकुरादिकांला कारण नाहीं; कारण जठराग्निपचनादिकानेंहि बीजादिकांचा ध्वंस होतो, परंतु त्या ठिकाणीं अंकुरादिकांची उत्पत्ति होत नाहीं. पुनः ध्वंस अनंत असल्यामुळें, प्रागभावाप्रमाणें कोणत्याच कार्याचें तो नियत कारण होऊं शकत नाहीं. तसें झाल्यास निंबबीजाच्या पोटीं आम्रवृक्षादिकांची उत्पत्ति तुला मानली पाहिजे. आणि पुरुषवीर्याचे पोटीं गजादिकांची उत्पत्ति मानली पाहिजे ! यद्यपि क्वचित् गर्भांतून सर्पादिकांची उत्पत्ति दृष्ट आहे, तरी ती बीजध्वंसजन्य नसून अदृष्टविशेषजन्य आहे. अशा प्रकारची प्रत्यक्ष झालेली गोष्ट माझ्या ' अदृष्टदीपिके'त लिहिली आहे. पण ध्वंसाभावाला कारण मानणाऱ्या तुला कर्मवैचित्र्य देखील मानतां येत नाहीं. म्हणून कर्मवशानें नष्ट झालेल्या पंचतत्त्वांचें एकीभवन होऊन पुनर्जन्म होतो.

असेंही तुला म्हणतां येत नाहीं. किंवा बीजादिकांच्या अभावाला कारण मानणाऱ्या तुझ्या मतांत बीजादिकाला कारणत्वच नाहीं, म्हणून अकारणरूप अभावाला कारणत्व सांगणारें तुझें वचन 'मम माता वंध्या' या वचनाप्रमाणें व्याघातानें दूषित आहे. ज्या वस्तूची सिद्धि करण्याकरितां बोलावें, त्याच वस्तूचा बाध बोलण्यानेंच होणें, याचें नांव 'व्याघात' आहे. किंवा कारणाभावाला कारण मानल्यास त्या कारणाभावाचा अभावही कारणरूप होईल. याप्रमाणें तुझ्या मतांत कारणाभावरूप कारणाची 'अनवस्था' होते. आमच्या मतांत बीजादिकांचा नाश अंकुरादिकांस कारण होत नाहीं, किंतु बीजादिकांतील पार्थिव अवयवच अंकुरादिकांचे आरंभक होतात, किंवा बीजांत असलेलेच अंकुरादिक प्रगट होतात, किंवा बीजावच्छिन्न चेतनस्थ अविद्याच अंकुरादिकांना उत्पन्न करिते. याप्रमाणें न्याय, सांख्य व वेदान्तानुसार व्यवस्था आहे, आणि स्वप्रप्रत्ययाप्रमाणें त्याचा विरोधही नाहीं. तात्पर्य, कारणाचा किंवा कार्याचा प्रध्वंसाभावही शून्याला समजून जगत्कारण म्हणतां येत नाहीं.

याप्रमाणें अन्योन्याभावालाही जगत् समजून शून्य म्हणतां येत नाहीं. कारण अन्योन्याभाव घटादि कार्याचे ठिकाणीं दृष्ट आहे. आणि अन्योन्याभावाला जर तूं शून्य समजत असशील, तर संसारांतच तुला निर्वाण प्राप्त होईल; व मग बौद्धशास्त्राचा अभ्यास व्यर्थ होईल. किंवा अत्यंताभावाला जर तूं शून्य समजत असशील तर त्याचें पूर्वी खंडन केलें आहे. अथवा कारणाच्या अत्यंताभावाला शून्य समजतोस किंवा कार्याच्या अत्यंताभावाला शून्य समजतोस असें आम्ही विचारतों. प्रथमपक्ष समीचीन नाहीं, कारण बीजादिकांचा अत्यंताभाव सर्वत्र सुलभ असल्यामुळें सर्वत्र कार्योत्पत्ति झाली पाहिजे. आणि दुसरा पक्षही समीचीन नाहीं. कारण सत्कार्यवादांत लांकूड छिलून जसे त्यांत असलेलेच पुतळीचे अवयव स्पष्ट करावे लागतात असें म्हटलें आहे, तसें तुम्हां असत्कार्यवाद्यांना म्हणतां येणार नाहीं. कारण लाकडाला छिलून पुतळीचे असत् अवयव स्पष्ट करणें अशक्य आहे, म्हणून कारकव्यापारच तुमच्या मतांत व्यर्थ होतो; आणि

कारक व्यापारावांचून जर कार्योत्पत्ति मानावयाची आहे, तर वंध्यापुत्राची उत्पत्ति झाली पाहिजे ! ती होत नाहीं.

मध्यस्थ:—अहो, असत्कार्यवाद तर नैय्यायिकांचा आहे; व वादीनें सध्या बौद्धांचा आश्रय केला आहे; तेव्हां वादीच्या मतावर असत्कार्यवादाचा आरोप करून खंडण कसें करतां ?

सिद्धांती:—बौद्ध असत्कार्यवादी आहेत, असें गौडपादाचार्यांनीं आपल्या सांख्यकारिकेच्या भाष्यांत म्हटलें आहे. "बौद्धादीनां असत्कार्यम्". पण इतका भेद आहे:-नैय्यायिक कारण सत् असून कार्य असत् मानतात, व बौद्ध कारण व कार्य दोन्ही असत् मानतात.

वादी:—तें कांहीं असो. असत्कार्य मानल्यास जसा कारक व्यापार व्यर्थ होतो, तसें सत्कार्य मानल्यासही कारक व्यापार व्यर्थ होतो.

सिद्धांती:—येवढ्याचकरितां आम्ही कार्य अनिर्वचनीय मानतों.

वादी—अनिर्वचनीय कार्यांतही कारक व्यापार व्यर्थच होतो; कारण अनिर्वचनीय कार्य भ्रमानें एकदम भासत असतें.

मध्यस्थ--वादीचें म्हणणें अगदीं सम्यक् आहे असें मला वाटतें.

सिद्धान्ती—जी अविद्या अनिर्वचनीय कार्याला भासविते, तीच अविद्या कारक व्यापारालाही भासविते. ज्याप्रमाणें स्वप्नांत कांहीं घट एकदम भासतात व कांहीं कुलालकृत कपालसंयोग जन्य भासतात, त्याचप्रमाणें कांहीं कार्यें कारक व्यापारजन्य व कांहीं कार्यें युगपत्[1] भासतात. यद्यपि असें मानल्यानें कोठें घटादिकांचें युगपत् भानही झालें पाहिजे. पण होत नाहीं; आणि तसेंच सर्वांना अविद्या शरण[2] असल्यामुळें, पुत्राकरितां नारीगमन किंवा तृप्तीकरितां भोजन इत्यादि लोकप्रवृत्तीचा लोप अनिर्वचनीय कार्यवादांतही होतो, तथापि या दोषाचा परिहार असा आहे कीं, ईश्वराधिष्ठित अविद्याजन्य कार्य असल्यामुळें सर्वथा भगवदेकशरणांना पुत्राकरितां नारीगमन किंवा तृप्तीकरितां भोजन

१ एकदम. २ आश्रयाचें स्थान.

यांची अपेक्षा नाहीं, असें आम्ही स्पष्ट म्हणतों. ' आदौ पुत्रः पश्चात् भार्या ' अशाविषयीं एका ऋषीची कथा प्रसिद्ध आहे, व सुखें ध्यानसमाधीवर उपजीविका करणारेही देवनिकाय[1] योगशास्त्रांत सांगितले आहेत, तेव्हां भगवदेकनिष्ठांचे ठायीं हें सर्व संभवनीय आहे; परंतु तेवढी ज्यांची निष्ठा नाहीं, त्यांना कार्याकरितां कारक व्यापाराचा आश्रय करावा लागतो. त्याच्याकरितां अविद्याकारणाचे ठायीं मोक्षापर्यंत कार्य सत् आहे, असा सांख्याचा आश्रय करून आम्ही वेदान्ती म्हणतों; आणि नैय्यायिकांचा आश्रय करून ब्रह्मदृष्टीनें असत्ही म्हणतों, पण अधिष्ठानाचा अपलाप करीत नाहीं.

भोजनावांचून तृप्ति !

शिष्य—महाराज ! मला थोडेंसें कांहीं विचारावयाचें आहे. भगवन्निष्ठांना जर भोजनावांचून तृप्ति व नारीवांचून पुत्रप्राप्ति होते असें आपण म्हणतां, तर मग परमेश्वराला कष्ट देऊं नये असें जे भक्तश्रेष्ठांचें म्हणणें तें कसें खरें होईल ? याविषयीं एक ऐतिह्य[2] प्रसिद्ध आहे. एक ज्ञानी व भक्त रस्त्यानें जात असतां दोघांलाही एक वाघ दिसला. तेव्हां ज्ञानी म्हणाला, त्या वाघांतही जर परमेश्वर आहे, तर मग मीं पळून कां जावें ? भक्त म्हणाला आपल्यांतही परमेश्वर आहे, व त्यानें पळण्याचें सामर्थ्य दिलें असतां, पुनः त्या दयाळु परमेश्वराला कां त्रास द्यावा ? या ऐतिह्यावरून भक्तश्रेष्ठांचे ठिकाणीं कारक व्यापाराची प्रवृत्ति दिसते.

श्रीगुरु—तूं विचारलेंस हें फार चांगलें केलेंस. जे निष्काम भगवद्भक्त आहेत, त्यांचा जगन्मिथ्यात्वनिश्चय पूर्वीच झाला असल्यामुळें, किंवा त्यांना श्रमावांचून विषय मिळालेच पाहिजेत अशी अपेक्षा नसल्यामुळें, ते कारकव्यापाराचा आश्रय करितात; आणि प्रेमावांचून इतर सामर्थ्याची अपेक्षा करीत नाहींत. यद्यपि सनत्कुमारादि महात्मे सामर्थ्यवान् आहेत, तथापि तो त्यांचा अन्यच सामर्थ्यमूलक आहे. मनुष्याच्या वाणीसामर्थ्याप्रमाणें त्यांचेंही तें सामर्थ्य

१ देव लोकांतील. २ इतिहासाचें प्रमाण.

स्वाभाविक आहे. म्हणून सुदाम तें प्रारब्ध समजून त्याच्या त्यागाचीही ते अपेक्षा करीत नाहींत. याप्रमाणें भूवलावरती व्रजगोपीप्रभृति भक्तांनींही स्वाभाविक वाणीसामर्थ्याचा त्याग करून पशुजन्माची अपेक्षा केली नाहीं, आणि भगवन्निष्ठेचें फळ म्हणून देवत्वाचीही अपेक्षा केली नाहीं; पण सकाम भगवन्निष्ठ जर तेवढी दृढ निष्ठा ठेवील, तर त्याला कारक व्यापाराची अपेक्षा लागणार नाहीं, एवढें आमचें म्हणणें आहे. पण तो सकामभक्त देखील कामनेकरितांच भक्ति करणारा समजूं नये, तर भक्तीमध्यें कामनेचा आग्रह राहिलेला, असा समजावा. जसा सुदामदेव. तात्पर्य, सत् किंवा असत् कोणतेंही कार्य माना, तें विशेष कसें मानलें पाहिजे हें आम्ही वेदान्तनिरूपणांत सांगूं; पण भगवंताचा प्रतिषेध करणाऱ्या शून्यवादाचा अंगीकार करतां येत नाहीं. पुनः सर्वप्रतिषेध करणाऱ्याचाही प्रतिषेध होत असल्यामुळें प्रतिषेधाचाही प्रतिषेध होतो, म्हणून शून्यवादियाला प्रतिज्ञाच करतां येत नाहीं. आतां सताचे ठिकाणीं जे आम्ही जगत्कर्तृत्वादिक धर्म मानतों, तेच जर तूं शून्याचे ठिकाणीं मानून आमचे सारखें तें शून्य स्थायिक मानशील, तर मग ईश्वर तुझ्या गळीं आलाच! अथवा हे वादिन् ! तुझ्या शून्याविषयीं काय प्रमाण आहे? तें कोणी जाणलें आहे कीं नाहीं? प्रथमपक्षीं शून्य साक्षिभास्य होऊन व्यर्थ होईल, आणि द्वितीयपक्षीं अप्रमाण होईल. पुनः जगत्कारणशक्ति भिन्न आहे कीं अभिन्न आहे? इत्यादिक प्रश्न जे तूं आम्हांला केले होते ते शून्यवादावरही येतात. आतां कार्य भासतें, पण शून्यावर तें कसें होतें, हें सांगतां येत नाहीं, असें म्हणशील, तर सद्ब्रह्मावर असें भासतें असें म्हटलें म्हणजे आमच्या वेदान्ताचा स्वीकार झाला.

शिष्यः—भगवन्. श्रीहर्षाचार्योनीं आपल्या खंडणखंडखाद्यग्रंथांत असतांचेंच कारणत्व प्रतिपादन केलें आहे, तें येणेंप्रमाणें:—

" किं च—अंतर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततः । नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततः ॥ तथाहि अंतर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं

तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरंशतः स्वाश्रयत्वमापादयति ॥ "

यावरील श्रीशंकरमिश्राची **टीका**:-"असतः कारणत्वमुपपाद्य सतः कारणत्वं खंडयति-किं च इति। कारणे सत्ता विशेषणं उपलक्षणं वा? यदि विशेषणं, तदा सत्तायामपि कारणत्वमित्यायातम्। सत्तायां च न सत्तेत्यसदेव कारणं प्राप्तम्। तत इति। सत्ताविशिष्टे कारणत्वाभ्युपगमादित्यर्थः। उपलक्षणत्वे त्वसदपि कारणं प्राप्तं सत्तायाः कारणकोटिबहिर्भावात्। तत इति। सत्ताया उपलक्षणत्वाभ्युपगमादित्यर्थः। यद्वा कारणमित्युभयत्र भावप्रधानो निर्देशः। तथा च सत्तायां कारणत्वं वर्तते न वा इति विकल्पार्थः। आद्ये सदपि कारणं, सत्तायाः सत्ताविरहेणासत्वात्। द्वितीये सत्तायाः सदाकारानुगतप्रत्ययोऽपि न जननीय इति तन्मात्रप्रमाणिकायाः सत्तायाः विलोपे सर्वकारणमसदेवेति प्राप्तम्। यद्वा कारणं=कारणत्वं, अंतर्भावितसत्वं=व्यापकीभूतसत्वं, न वा? । तथा च कारणत्वं सत्ताव्याप्यं, न वा? इति विकल्पार्थः। आद्ये सत्तायां सत्तानिवृत्त्या कारणत्वमपि निवर्तते इति अनुगतप्रत्ययजनकत्वाभावात् प्रमाणाभावेन सत्ताविलोपे सर्वकारणमसदेव प्राप्तम्। अन्त्ये सत्तामपहायापि कारणत्वं वर्तते इति त्वयैवासत्कारणमभ्युपेतमित्यर्थः। वार्तिकार्थं प्रपंचयति-तथाहीति ॥" (प्रथमपरिच्छेदे)

भावार्थः—कारणाचे ठिकाणी असलेली सत्ता विशेषण आहे कीं उपलक्षण आहे ? प्रथमपक्षीं सत्तेचे ठिकाणींही कारणत्व येत आहे, आणि सत्तेचे ठिकाणी सत्ता म्हणणें विरुद्ध आहे, म्हणून कारणत्व हें असत्‌च असलें पाहिजे. दुसऱ्या पक्षीं तर कारण असत् आहे हें निश्चितच होतें, कारण सत्ता उपलक्षण झाल्यामुळें कारणकोटीहून निराळी ठरते, म्हणून. याप्रमाणें सत्वाचा अंतर्भाव केला तरी म्हणजे उपलक्षण मानलें तरी, किंवा सत्वाचा अंतर्भाव न केला तरी म्हणजे उपलक्षण न मानलें तरी, कारण असतच ठरतें. वर्तमानकालीनस्वरूपप्रविष्ट असून जें व्यावर्तक असतें. त्याला विशेषण म्हणतात.

आणि जें स्वरूपबहिर्भूत असून वर्तमानव्यावर्तक असतें, त्याला उपाधि म्हण- तात, व उपलक्षणही असेंच आहे; पण स्वरूपबहिर्भूत असून तें विद्यमान असतांही व्यावर्तक असावें व अविद्यमान असतांही व्यावर्तक होतें. स्वतः सत्तेला कारण मानतां येत नाहीं, म्हणून विशेषण किंवा उपलक्षण आहे असेंच मानलें पाहिजे. सर्वत्र सर्वकार्यप्रसंग येत असल्यामुळें किंवा कारक व्यापाराचें वैयर्थ्य येत असल्यामुळें स्वतः सत्तेला कारण मानतां येत नाहीं. म्हणून तिला कारणाचें विशेषण किंवा उपलक्षणच म्हणावें लागतें. आणि तसें मानलें म्हणजे कारण असत् ठरतें; कारण खंडनखंडखाद्यांत पूर्वपक्षित्वेंकरून नैय्यायिकांचा स्वीकार आहे, आणि नैय्यायिकाला अनिर्वचनीय पदार्थ मान्य नाहीं; म्हणून सद्भिन- त्वास्तव कारणाचे ठिकाणीं असत्प्राप्ति होते, असा फलितार्थ त्याला समजून देवां येतो; किंवा या श्लोकाचा असा अर्थ करावाः—कारणत्व हें सत्ताजाति- व्याप्य आहे किंवा नाहीं ? प्रथमपक्षीं सत्ता अधिकरणक सत्ता असूं शकत नस- ल्यामुळें, म्हणजे सत्तेचे ठिकाणीं दुसरी सत्ता आहे असें म्हणतां येत नाहीं, कारण सत्ता एकच आहे म्हणून; किंवा सत्तेचे ठिकाणीं सत्तेची निवृत्ति दृष्टीस पडत असल्यामुळें, कारणत्वही निवृत्त होतें, म्हणजे असत् होतें; आणि दुसऱ्या पक्षीं सत्ताजातिव्याप्यत्व वादी मानीत नसल्यामुळें, कारणाला सत्तारहित स्वतः असत् मानतो असें सिद्ध होतें; किंवा सत्कारणाचे ठायीं सत्तार्थ आहे किंवा सत्तेचे ठायीं सत्कारणत्व आहे असें म्हटलें असतां आत्माश्रयदोष येतो.

पूर्वपक्षीः—अहो ! सत्ताविशिष्ट देहादि कारणांचे ठिकाणीं सत्ता दिसतेच ना ! मग आत्माश्रयदोष कसा ?

उत्तरपक्षीः—जसा स्वतःचे ठिकाणीं स्वतः राहते म्हणण्यांत आत्माश्रय आहे, तसा स्वविशिष्टाचे ठिकाणीं स्व राहतें म्हणण्यांतही आत्माश्रय आहेच.

शिष्यः—हा या वाक्याचा भावार्थ आहे, शब्दार्थ नाहीं. सम्यक्शब्दार्थ पंडितांनीं करून घ्यावा. अथवा येथें माझा भावार्थ चुकला असेल, तरी तो माझ्या पुढील वाक्याला बाधक नाहीं इतकेंच माझें सांगणें आहे. तात्पर्य,

या वाक्यावरून असताला कारणत्व अर्थात् शून्यवाद सिद्ध होत नाहीं काय ?

मध्यस्थः—अरे ! या प्रश्नाचे उत्तराकरितां तूं उगीच गुरुमहाराजांना श्रम कशाला देतोस ? मींच याचें उत्तर सांगतों. खंडणखंडखाद्यग्रंथाचें वाचस्पतिमिश्रानें खंडणोद्धारग्रंथांत खंडण केलें आहे. त्यांत तूं उदाहरलेल्या वाक्याचेंही खंडण आलें आहे. तें येणेंप्रमाणें:

" मैवं नहि सर्वेषां कारणानां महासामान्यरूपा सत्ताऽस्माभिरुपेयते प्रतिबंधकाभावादेरपि मया कारणत्वोपगमात । तथा च तामादाय विकल्प्य यत् खंडणं तच्छलः । अथ स्वरूपसत्तामेव स्वकारणानां मन्यसे इति तामेवाहं विकल्पयामीति ब्रूषे॰तदपि न, स्वरूपसत्तया हि वस्तुत्वमनलीकत्वं प्रमाणगम्यत्वं वा तच्च धर्मिविशेषणम् । स्वरूपसत एवोक्तरूपस्य मया नियतपूर्ववर्तित्वलक्षणकारणत्वोपगमात् । इयं च स्वरूपसत्ताधर्मिण्यन्याकारणत्वे चान्येति क्वात्माश्रयः ? । "

भावार्थः—हें म्हणणें सम्यक् नाहीं. कारण सर्व कारणांची परसामान्यरूप सत्ता आम्ही अंगीकार करीत नाहीं, तर प्रतिबंधकाभावाला देखील कारणत्व मानतों. म्हणून कारणाची महासामान्यसत्ता आम्ही नैय्यायिक मानतों, असें समजून त्याविषयीं विकल्प करून खंडण करणें छल आहे.

पूर्वमानीः—अरे, पण स्वरूपसत्ता तरी तूं कारणाचे ठिकाणीं मानतोस ना ? तिलाच आम्ही विकल्पून खंडण करितों.

उत्तरमानीः—पण तसें मी कोठें मानतों ? स्वरूपसत्तेनें वस्तुत्व, अनलीकत्व, प्रमाणगम्यत्व धर्मीविशेषण आहे; पण ही स्वरूपसत्ता ज्याची आहे त्याचें कार्यापूर्वी नियमानें असणें मात्र मी कारणत्व म्हणतों. तेव्हां स्वरूपसत्ता ही एक धर्मीचे ठिकाणीं आहे, आणि कारणत्वाचे ठिकाणीं अन्यसत्ता आहे; कारण, कारणत्वही उक्त लक्षणाचें होतें. तेव्हां आत्माश्रय कसा असणार ? स्वव्यावर्तकविशेषानें याची व्यवस्था समजावी.

सिद्धान्तीः—आपण मध्यस्थ आहां, तेव्हां आपणही यच्छिष्याला उत्तम

समजून दिलें पाहिजे. खंडणखंडखाद्य अद्वैतग्रंथ आहे. याचें खंडण वाचस्पति-मिश्रानें केलें आहे खरें, परंतु तें सम्यक् झालें नाहीं. खंडणखंडखाद्याची योग्यता अद्वैतवादांत मोठी आहे. स्वामीविद्यारण्यांनीं देखील पंचदशींत याची प्रशंसा केली आहे. हा ग्रंथ वैतंडिक आहे, पण त्याचें खंडण तितकें वैतंडिक झालें नाहीं. आतां खंडणोद्धारासेंही खंडण मला करावयाचें आहे, परंतु मी केव्हां तरी करीन. प्रस्तुत तुम्हीं उदाहरलेलें वाक्य योग्य नाहीं हें मी दाखवितों. कारणसत्तेचा जो भेद झाला आहे, तो विशेषानें झाला आहे असें म्हटल्यास त्याला स्वतःलास व्यावर्तक व्हावें लागेल. विशेष हें निःसामान्य आहे आणि कारणत्व सामान्य आहे. आतां अपेक्षाबुद्धीनें, अल्पबहुत्वानें त्याचा भेद केल्यास इतके पदार्थ सत् आहेत असें श्रद्धावत्त्व सिद्ध होतें, यौक्तिकत्व सिद्ध होत नाहीं. पण अशा प्रकारचा सत्तेचा भेद उपाधीवांचून संभवत नाहीं. अभावाच्या एकत्वास्तव त्याचा भेद जसा उपाधीनें होतो, त्याप्रमाणें सत्तेच्या एकत्वास्तव तिचाही भेद उपाधीनेंच झाला पाहिजे. नाना पदार्थ सत् आहेत हें प्रत्यक्ष प्रमाणानें सिद्ध करणें कठिण आहे, आणि कितीही झालें तरी प्रत्यक्ष तिन्ही कालाला व्यापक नसल्यामुळें तत्पूर्वक अनुमानानें देखील तें सिद्ध होत नाहीं, अथवा कारणत्वादि अपरसामान्य किंवा विशेष महासामान्य सत्तेहून भिन्न आहेत कीं अभिन्न आहेत ? प्रथमपक्षीं त्याहून पृथक् व व्यावृत्त अशी महासामान्यसत्ता ईश्वरावांचून गोचर होणार नाहीं, किंवा ईश्वराचे ठिकाणींही राहणार नाहीं, कारण ईश्वराचे ठिकाणीं देखील द्रव्यत्व अपरसामान्य आहे; म्हणून त्याहीपेक्षां परसामान्यसत्ता अन्यत्र राहिली पाहिजे, आणि तसें मानल्यास ते ईश्वरादिक विभुद्रव्य होणार नाहींत.

आतां परसामान्यसत्ताही त्यांतच मानल्यास द्रव्यत्वादि जातीहून आणि द्रव्यादि व्यक्तीहून तिचें पृथक्त्व उपलब्ध होत नाहीं. म्हणून तिची कल्पना करणें व्यर्थ आहे. किंवा सर्व अपरसामान्यवान् पदार्थांचे ठिकाणीं असल्यामुळें परसामान्याचा भेद केल्यास अपरसामान्याचा परसामान्-

सत्तेहून भेद करतां येणार नाहीं; म्हणून महासामान्यान्यसत्तेची कल्पना करणें व्यर्थ होईल. एवढ्याकरितां स्वरूपसत्ता घेऊनच खंडणखंडखाद्यकारांचा विकल्प सिद्ध होतो. ईश्वरच महासामान्यरूप समजून त्या सत्तेचा उपाधीनें भेद मानल्यास इतर कारणत्वादिकांचे ठिकाणीं असत्यत्व स्थापन होतें. अथवा ज्या विशेषानें नानासत्तेची व्यावृत्ति होते, तें विशेष सत् आहे कीं असत् ? प्रथम पक्षीं सत्तेच्या एकत्वप्रत्ययानें त्याचें निःसामान्यत्व जाऊन विशेषत्व नाहींसें होतें; आणि द्वितीयपक्षीं तद्व्यावर्तसत्तेचें मिथ्यात्व सिद्ध होतें. अथवा कारणत्व सत्तेची विशेषानें व्यावृत्तिच होत नाहीं; कां म्हणाल, तर विशेष हा नित्यद्रव्यवृत्ति आहे, अन्यवृत्ति नाहीं, आणि वाचस्पतीनें (खंडणोद्धारकारानें) तर प्रतिबंधकाभावालाही कारणत्व मानलें आहे. विशेष अभाववृत्ति होत नाहीं. अभावाचें खंडण आम्हीं आतांच केलें आहे. अभावाला सत्ता नाहीं, म्हणून कारणत्वाचे ठिकाणीं धर्मीसत्तेहून भिन्न सत्ता आहे हें खंडणोद्धारकाराचें म्हणणें व्याघातदूषित आहे. अथवा कारणत्वसत्ता जन्य आहे कीं जनक आहे ? असें आम्ही या न्यायपोशिंद्या सारोद्धारकाराला विचारतों. पैकीं आद्यपक्ष समीचीन नाहीं; कारण सत्तेचें जन्यत्व काय सत्तेपासून कीं असत्तेपासून ? पैकीं प्रथमपक्ष अंगिकारल्यास उपाधीवांचून सत्तेची भेदसिद्धि होत नसल्यामुळें कारणत्वाला असत्व येतें. अथवा जन्य सत् कारण म्हणतांच येत नाहीं, त्याला कार्यत्व येतें म्हणून. असत्तेपासून जन्य सत्ता मानल्यास खंडणोद्धारकारांच्या बोलण्यांत वदतोव्याघात होतो, व शेवटीं कारणत्व असत् सिद्ध होतें, म्हणून.

आतां दुसरा पक्ष जी जनकसत्ता तीही कारणाचे ठायीं मानतां येत नाहीं. जनक व कारण एकच असल्यामुळें आत्माश्रयदोष येतो म्हणून, किंवा जनकसत्ता कारणाची मानल्यास कार्याचा जन्यसत्तेनें चरितार्थ झाल्यामुळें पृथक् महासत्ता मानणें व्यर्थ होईल. किंवा अभावाला या न्यायपोशिंद्यानें कारणत्व मानलें आहे व त्याचे ठिकाणीं जनकसत्ता संभवतच नाहीं. अभावकारणाचे ठिकाणीं जर सत्ता आहे, तर ती काय भावरूप आहे, कीं अभावरूप आहे ?

प्रथमपक्ष संभवत नाहीं. कां म्हणाल तर अभावाचे ठिकाणीं भाव आहे हें म्हणणें व्याघातदुष्ट आहे. संख्या जरी अभावाचा आश्रय करिते, तरी ती षटपदार्थांच्या व्यावृत्तिरूप उपाधिद्वारा करिते, किंवा प्रतियोगीरूप उपाधिद्वारा करिते; स्वतः करीत नाहीं. दुसरा पक्ष मानल्यास आत्माश्रयदोष येतो. यद्यपि उपाधिद्वारा देखील असताचा आश्रय होत नसल्यामुळें अभावाच्या असत्त्वाचें आम्हीं पूर्वी निराकारण केलें, तथापि त्याला अनिर्वचनीय अविद्याकल्पितत्व सांगितलें, पण नैय्यायिकाला तर भावविजातीयत्व मानावें लागतें, म्हणून आमच्या बोलण्यांत विरोध नसून सारोद्धारकारांचें मात्र उत्तम खंडण केलें आहे. तें मी आपल्या बुद्धीनेंच नवीन केल्यामुळें त्यांत झालेल्या चुकांची पंडितांनीं सुधारणा करून मज लेकराचें कौतुक करावें शिवाय विद्यासागरी आदि टीकांमध्यें माझ्या म्हणण्यापेक्षा निराळें लिहिलें आहे, तेंही पहावें. हें मध्यस्थाच्या म्हणण्यावर समाधान सांगितलें. पण एवढ्यानें शून्यवाद मात्र सिद्ध होत नाहीं. कारण अद्वैतसिद्धींत हाच ' असतः साधकत्ववाद ' मिथ्यात्वानुमानविचारांत घेतला आहे, आणि खंडणखंडखाद्यांतही प्रमाणादिविचारांत अ[illegible] आहे. अशा प्रकारचें सत्तानानात्व जर वादी सिद्ध करील, तर त्याचें स्वप्नही साध्य होईल; कारण अशा प्रकारचा सत्ताभेद स्वप्नांतही आहे; पण त्याचा बाध होतो; आणि जागृत्नानासत्तेचाही श्रुतींनीं बाध सांगितला आहे. म्हणून सत्ताभेदाला अविद्याच कारण आहे, आणि आविद्यक जें व्यावहारिकसत्व तेंच साधक होतें, पण परमार्थतः सत् नसतें, हेंच ' असतः साधकत्व ' आहे असें अद्वैतसिद्धिकारानें म्हटलें आहे, तें येणेंप्रमाणें:—

" वस्तुतस्तु ज्ञाताज्ञातसाधारणं व्यावहारिकं सत्यमेव साधकत्वे तंत्रम् । वस्तुतस्तु साक्ष्यप्यज्ञानोपहित एवाज्ञानादिसाधकः । स च व्यावहारिक एव । अनुपहिते न परमार्थसदाकारेण तस्यासाधकत्वात् । व्यावहारिकसत्वमेव सर्वत्रसाधकतायां प्रयोजकमिति स्थितिः ।

(अद्वैतसिद्धिः, प्रथम परिच्छेदः)

भावार्थ—वस्तुतः व्यावहारिकसत्वच साधक आहे, पारमार्थिक नाहीं. साक्षी देखील अज्ञानोपहित असल्यासच साधक होतो, म्हणून येथें साक्षी व्यावहारिक आहे. कारण उपाधिरहित शुद्ध पारमार्थिकसत्व कशाचेंच होऊं शकत नाहीं; म्हणून व्यावहारिक सत्वच साधक आहे. आणि साधकत्वाला व्यावहारिक सत्वच पुरे आहे; पारमार्थिक सत्वाची अपेक्षा नाहीं. याच अभिप्रायानें खंडणखंडखाद्यांत 'असतः कारणत्व' उपपादिलें आहे, आणि सत्कारणाचें खंडण केलें आहे. असें न मानल्यास "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इत्यादि श्रुतींशीं व त्यावरील भगवत्पूज्यचरणभाष्याशीं खंडणखंडखाद्याचा विरोध येईल. आतां अद्वैतसिद्धीचें तरंगिणींत खंडण केलें आहे, तर तिचेंही गौडब्रह्मानंदादि ग्रंथांत खंडण आहेच; पण अनुभवानें अद्वैतवादाचें अंतस्तत्व आणि इतरांचें बाह्यत्व हेंच अद्वैतभिन्नमंडणाला अधिक्षेपक पुरे आहे. शिवाय शुष्क शब्दवाद सोडून या जन्मांत व अनेक जन्मांत अद्वैतभिन्नमतांचें खंडण करण्यास मी सज्जही आहें.

शिष्य—महाराज ! योगवासिष्ठांत व इतर ग्रंथांत ब्रह्मवादांत शून्यवादाचाही किंचित् समावेश केला आहे, आणि सुतसंहितेंत किंचित् बुद्धागमाला आश्रय दिला आहे; तेव्हां त्यांचा शून्यवाद निष्फळ कसा ? शिवाय बुद्धाला जसे आपण परमेश्वराचा अवतार मानतों, तसें इतर मानीत नाहींत; तेव्हां परमेश्वराचे ठिकाणीं विप्रलिप्सा कशी संभवते ?

श्रीगुरु—वत्स ! श्रवण कर. अहिंसादि धर्म सत्ववर्धक असल्यामुळें उपकारकच आहेत, आणि शिवाय "निंदसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातम् । सदयहृदयदर्शितपशुघातम् । केशवधृतबुद्धशरीर जय जय देव हरे" ॥ असें जयदेवस्वामींनीं म्हटलें असून, कर्मकांडाची फक्त निंदा केली, ज्ञानकांडाची नाहीं, असें त्यावरील एका टीकाकारानें म्हटलें आहे. स्वामी विद्यारण्यांनीं तर आपल्या सर्वदर्शनसंग्रहांत "यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव बोधयिता तथापि बोद्धव्यानां बुद्धिभेदात् चातुर्विध्यम्" असें स्पष्ट म्हटलें आहे. आतां शून्याचा

अर्थ देखील बौद्धग्रंथांत नागार्जुनादिकांनीं असा उत्तम करून ठेवला, तो येणेंप्रमाणें:--

सर्वालंबनधर्मैश्च सर्वतत्त्वैरशेषतः ।
सर्वक्लेशाशयैः शून्यं न शून्यं परमार्थतः ॥

अर्थ—जगांतील सर्व धर्म व धर्मी, क्लेश आणि वासना यांनीं तें रहित आहे म्हणून शून्य म्हणावयाचें, असत् आहे म्हणून शून्य म्हणावयाचें नाहीं.

याप्रमाणें बौद्धदर्शनसहकारी नागार्जुनाचें वचन असून आलोकमालानामक ग्रंथांत असेंच म्हटलें आहे:

विरुद्धत्वात्तमोवृत्तेर्नावकाशं ददाति या ।
सावस्था काप्यविज्ञेया मादृशा शून्यतोच्यते ॥
न पुनर्लोकरूढथेव नास्तिक्यार्थानुपातिनी ॥

अर्थ--विरुद्ध अशा तमोवृत्तीला जें अवकाशच देत नाहीं, अशी जी अस्मदवस्था ती शून्यशब्दाचा अर्थ आहे. अत्यंत असत्पणा किंवा अत्यंत अभाव असा लोकांत रूढ असलेला शून्याचा अर्थ आम्ही घेत नाहीं.

याप्रमाणें कूर्मपुराणांत अभावयोगही सांगितला आहे. याप्रमाणें विचार केला असतां चार्वाकदर्शनासारखा शून्यवादही वेदान्तोपजीव्य आहे, तथापि हें जीवन्मुक्तांच्या मौनास हेतु असो, परंतु वैदिकांना स्वतंत्र मोक्षदायक नाहीं, एवढेंच आमचें म्हणणें आहे.

वादी--" यत्सत्तत् क्षणिकं लयोत्पत्तिमत्त्वात् विद्युदादिवत् "—जें आहे तें क्षणिक आहे; त्याची उत्पत्ति व लय होत असल्यामुळें, वीज किंवा मेघपटलादिकांप्रमाणें. या अनुमानानें जगत् क्षणिक असल्यामुळें अर्थातच कोणी याचा कर्ता आहे असें सिद्ध होत नाहीं. कारण, कर्ता उपादानाचे पूर्वी असावा लागतो.

सिद्धान्ती—या क्षणिकत्वाचेंही प्रस्थान शेवटीं शून्यावादांतच असल्यामुळें, शून्यवादावर जे आम्हीं दोष दिले, ते सर्व क्षणिकवादावरही येतात. ह्या

क्षणिकवाद दोन प्रकारचा आहे: (१) बाह्य पदार्थ आहेत, पण ते क्षणिक आहेत; (२) आणि विज्ञान क्षणिक आहे व बाह्यपदार्थ मुळींच नाहींत. त्यांपैकीं तूं कोणत्या क्षणिक पक्षाचा आश्रय करतोस ?

वादी:—मी क्षणिकविज्ञानपक्षाचा आश्रय करितों. मी आहें अशा प्रकारचा जो प्रत्यय, हें आलयविज्ञान, आणि नीलपीत घटपट इत्यादि आकाराचें होणारें प्रवृत्तिविज्ञान, हीं दोन्ही विज्ञानें आंतर असून, बाह्य म्हणून पदार्थ कांहीं नाहीं. स्वप्नामध्यें जसें विज्ञान भासतें, तसें जागृतींतही सर्व विज्ञानच भासतें. प्रवृत्तिविज्ञान हें नाना आकारांचें होत असून, आलयविज्ञान क्षणिक आहे. पण याची एकसारखी धारा राहून प्रवृत्तिविज्ञानाचा उच्छेद होणें याला आम्ही मोक्ष म्हणतों.

सिद्धान्ती:—हें तुझें म्हणणें सम्यक् नाहीं. तुमच्या मतामध्यें विज्ञानच जर सर्व आहे, तर आंतर आणि बाह्य असा देशभेद तरी आला कोठून ? पदार्थ तर देहाच्या अपेक्षेनें बाहेर भासतात; पण तुमच्या मतांत देशभेदच सिद्ध होत नसल्यामुळें आंतरविज्ञान बाहेर भासूंच शकणार नाहीं. तसेंच तुमचें हें विज्ञान क्षणिक असल्यामुळें त्याचा शिष्याला उपदेशही करतां येणार नाहीं, कारण शिष्याच्या कानावर तुमचा शब्द जाईपर्यंत अनेक क्षण होतात. आतां बुद्धगुरूच्या तोंडांतून निघून शिष्याच्या कानावर शब्द जाईपर्यंत अनेक सजातीय शब्द उत्पन्न होतात, अशी शब्दाची धारा मानणें तुम्हांला इष्ट होणार नाहीं. कारण सजातीयत्व किंवा सादृश्यत्व हेंही क्षणिक असल्यामुळें पूर्वक्षणिकाचा नाश झाल्यावर तें उत्तरक्षणिकाशीं संबद्ध होणार नाहीं. आतां क्षणिक अधिष्ठानाचे ठिकाणीं सादृश्याचा किंवा सजातीयत्वाचा स्थिरत्वभ्रम होतो असेंही म्हणतां येणार नाहीं, कारण ते क्षणिक पदार्थही तुमच्या मतांत भ्रमानेंच भासत आहेत.

वादी:—पदार्थांचें ज्ञान होतें, याहून अन्य पदार्थ आहे असें निश्चित नाहीं, आणि त्याला कांहीं प्रमाणही नाहीं, म्हणून पदार्थांचें ज्ञानच पदार्थ

आहे असें म्हटलें पाहिजे.

सिद्धान्तीः—अरे, पदार्थाचें ज्ञानच पदार्थ आहे असें म्हणणाऱ्या तुलाही आम्ही असें विचारतों कीं, तें ज्ञान पदार्थानुकूल होतें किंवा ज्ञानानुकूल पदार्थ भासतात ? पहिल्या पक्षीं ज्या पदार्थाचा संस्कार होतो असा कांहीं पदार्थ तुला मानला पाहिजे, व त्यानें विज्ञानवादाची हानि होते; आणि दुसऱ्या पक्षीं घटाचें ज्ञान पटाकार व पटाचें ज्ञान घटाकार होणें संभवनीय असल्यामुळें, लोकव्यवहाराचा लोप होईल ! पुनः क्षणिक पदार्थाचे ठिकाणीं जन्मावांचून दुसरा व्यापारच संभवनीय नसल्यामुळें, भविष्यत्प्राप्यपदार्थाची किंवा भूतपदार्थाची स्मृति तुमच्या ठिकाणीं अनुपपन्न होईल. पुनः क्षणिकविज्ञान उत्पन्न करणारी भ्रांति निरधिष्ठान असल्यामुळें, ती एक वेळ नष्ट झाल्यावर पुनः उत्पन्न होणार नाहीं, असा नियम तुम्हांला करतां येणें शक्य नसल्यामुळें प्रवृत्तिज्ञानाचा सर्वथा उच्छेद होऊन आलयविज्ञानधारारूप जो मोक्ष तोही होणार नाहीं. अथवा आलयविज्ञान क्षणिक आहे हें म्हणण्याला तुमच्या जवळ कांहीं प्रमाणच नाहीं, कारण दोन अहंची स्मृति कोणालाही उपपन्न नाहीं.

पुनः सर्व विज्ञानरूप असल्यामुळें, व विज्ञान क्षणिक असल्यामुळें, पूर्वघटाकारविज्ञान नष्ट झाल्यावर पटाकारविज्ञानाचे कालीं पूर्वविज्ञानाची स्मृति होणेंच संभवनीय नसल्यामुळें, वर्तमानक्षणिकविज्ञान प्रत्यक्षच होईल. तसें झालें म्हणजे अर्थातच प्रतिज्ञाकारविज्ञान[1] हेत्वाकारविज्ञानक्षणीं[2] अनुपपन्न होईल, आणि याचप्रमाणें साध्यक्षणीं हेत्वाकारविज्ञान अनुपपन्न होईल, आणि दृष्टान्ताकारक्षणीं साध्याकारविज्ञान अनुपपन्न होईल. तात्पर्य, तुझ्या मनांत अनुमानप्रमाण संभवणारच नाहीं; आणि त्यामुळें जें जें आहे तें तें क्षणिक आहे असें म्हणणाऱ्या तुझें बोलणें 'माझी माय वंध्या आहे' असें म्हणण्याप्रमाणें व्यर्थ आहे. पुनः विज्ञान क्षणिक आहे असें म्हणण्यांत विज्ञानभिन्नकालाचा तुला अंगीकार केला पाहिजे. आतां विज्ञानच क्षणिकादिक आकाराचें होतें असें म्हण-

१ अनुमानाचा एक अवयव. २ अनुमानाचा दुसरा अवयव.

व स्वप्नाचें साम्य प्रतिपादन केलें आहे, पण ब्रह्मज्ञानापर्यंत जगत् राहतें व स्वप्न प्रतिदिवशीं नष्ट होत असतें, असें तेथेंच म्हटलें असल्यामुळें, तेथें सत्तात्रयवादानुसार व व्यावहारिकसत्त्वमात्र दाखविलें आहे, असें म्हणशील, तर दोन्ही प्रातिभासिक आहेत, असें देखील मांडुक्यकारिकाभाष्यांत शंकराचार्यांनीं सांगितलेंच आहे. कारिकेसहित त्यांचे भाष्याचा अर्थ सांगतों:—

कारिकाचा अर्थ (ओव्या)—स्वप्न आणि माया । कां गंधर्वनगरीची छाया । जैसें देखलिया । देखणें मात्र ॥ २८० ॥ तैसें विश्व हें आघवें । नाहींच तंव स्वभावें । परि दिसे कां संभवे । तो अविद्याविलासू ॥ २८१ ॥

भाष्याचा अर्थः—एवं सांगितलिया युक्ति । देवमायेनी रूपप्रतीती । ब्रह्मीं नाहीं नानात्वभ्रांति । इत्यादि श्रुति प्रमाण शत ॥ २८२ ॥ असतां नाशप्राय । नाश झालिया अभावचि होय । ऐसी व्यासस्मृतिहि आहे । प्रमाण येथ ॥ २८३ ॥ एवं अद्वैतसिद्धांत आणि पंचदशींत । बोलिले विद्यारण्यमुनि आणि मधुसूदनपंडित । यास्तव स्वप्नादिकां समान न म्हणावा येथ । विज्ञानवाद व्यर्थ तुवां ॥ २८४ ॥ ब्रह्मोत्तरखंडी शारदेचें स्वप्न । पूर्वजन्मभ्रतारसुख संपूर्ण । एवं आगमेंही स्वप्नासमान । विज्ञान जाण सर्वथा नव्हे ॥ २८५ ॥ आतां अवघेंचि विज्ञान जरी । वासना कवणा होईल तरी ? । यालागीं आलयविज्ञान-धुरीं । वासना-नोवरी मिरवूं न शके ॥ २८६ ॥ बाह्यार्थाची वृथा वल्गना । तव विज्ञानवासना कायसी विज्ञाना । संबंधचि नाहीं तव निर्वाणा । जाईल कवण बुद्धाच्या ॥ २८७ ॥ मग बुद्धोपदेश झाला व्यर्थ । आणि तूं योगाचार शिष्य तयाचा उन्मत्त । तुजसी प्रमत्त । होवावें कोणीं ? ॥ २८८ ॥

तंव शिष्य म्हणे भगवंता । बुद्धविज्ञानवादेंही क्वचित पाहतां । जिंकिलें आहे भेदपथा । जाणारियातें ॥ २८९ ॥

श्रीगुरु म्हणती तें हो का तैसें । तेथही अनादि ब्रह्म मानिलें असे । इतर कार्यप्रपंच विलसे । क्षणभंगसम ॥२९०॥ हे बोलिले स्वामी मधुसूदन ।

अद्वैतसिद्धांत संपूर्ण । तें बुद्धही तोषावा म्हणोन । वेदान्तानें ॥ २९१ ॥

(चूर्णिका):—अधिष्ठानेंकरून । विज्ञानवादांतही ईश्वर उपपन्न । की आलयविज्ञानजातित्वेंकरून । तत्प्रेरक परमात्मा उपपन्न । एवं विज्ञान-वादेंकरून । ईश्वराधिक्षेप घडेना ॥ २९२ ॥ परि हो का ऐसें । भिन्ना-भिन्नादिपक्षविषें । प्राप्त होय स्वपक्षदोषें । विज्ञानवादियासी ॥ २९३ ॥ किंवा यावत् दृष्टि तावत् सृष्टि । आम्ही मानितों स्थैर्यपुष्टि । यालागीं क्षणिक-विज्ञानमय सृष्टि । वेदान्ती या गोष्टी न करिती ॥ २९४ ॥

वादी—अहो, विज्ञानवादाचें तुम्ही तर्कानें खंडण केलें आहे, पण आम्हांला तरी तो निश्चयानें संमतच आहे असें मात्र नाहीं. बाह्यपदार्थ प्रत्यक्ष आहेत असेंही मानण्याला आम्ही नाहीं म्हणत नाहीं.

सिद्धांती-शास्त्राणि यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति ते नराः ।
मतयो यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति वानराः ॥ १ ॥

'नर शास्त्रानुसार चालतात व वानरें बुद्धि जाईल तिकडे जात असतात.' तुझ्या निश्चयाविषयींही श्लोकाचा उत्तरार्ध प्रमाण आहे; पण बाह्यपदार्थ प्रत्यक्ष मानले, तरी ते क्षणिक असल्यामुळें, विज्ञानपक्षांतील क्षणिकत्वावर आलेले सर्व दोष याही पक्षावर येतात. सर्वच बाह्य पदार्थ प्रत्यक्ष मानल्यास तुझ्या पणज्याचा पणजाही तुला प्रत्यक्ष मानावा लागेल; आणि तसा तर कोणास अनुभव नाहीं.

वादी—तर मग सर्व बाह्यपदार्थ अनुमेय आहेत असें म्हणण्याला हरकत नाहीं.

सिद्धान्ती—तसें मानलें म्हणजे तुझा देहही तुला अनुमेय मानावा लागेल. हें अनुभवविरुद्ध आहे, आणि तुला बाह्यपदार्थ अनुमेय आहेत असें सांगतांही येणार नाहीं; कारण तुझा शब्द ऐकणाऱ्याला अनुमेय आहे असें तुला मान्य करावें लागत असल्यामुळें, तूं बोलत आहेस याविषयींच तुला हेतु सांगावा लागेल, आणि तो हेतु देखील शब्दानेंच सांगावा लागेल, याप्रमाणें विकलता[1] होते. पुनः बाह्यप्रत्यक्षवादी व बाह्यानुमेयवादी या दोघांना आम्ही

[1] अपुरेपणा, व्यंग.

असें म्हणतों कीं, आंतर व बाह्य यावांचून कांहीं पदार्थ शेष आहे किंवा नाहीं ? आहे म्हणाल तर प्रतिज्ञाहानि होते, व नाहीं म्हणाल तर या नाहीं-पणाला आंतर किंवा बाह्य कोठेंतरी स्थापावा लागतो. नाहींपणा आंतर म्हट-ल्यास बाह्य पदार्थ सर्व आहेतच असें होईल; आणि नाहींपणा बाह्य म्हटल्यास सर्वच पदार्थ आंतर आहेत असें होईल; पण असें झाल्यानें पहिल्यापक्षीं ज्यांना ईश्वर दिसला नाहीं अशांना तो ईश्वर बाह्यपदार्थ असल्यामुळें सत्य मानावा लागेल, आणि द्वितीयपक्षीं ज्यांच्या मनांत ईश्वराविषयीं श्रद्धा आहे, ती आंतर असल्यामुळें सत्य आहे म्हणून तिचा विषयही सत्य मानावा लागेल. तसें झालें म्हणजे ईश्वराचा आंतर सत्यपदार्थामध्यें अंतर्भाव होईल. आता ईश्वराविषयींचा लोकांस भ्रम होतो असें म्हणतां येणार नाहीं, कारण तो काय बाह्य पदार्थावर होतो कीं आंतर पदार्थावर ? प्रथमपक्ष सुसंगत नाहीं; कारण भ्रमाला अधिष्ठान अज्ञात असावें लागतें, आणि तुझ्या मतांत तर प्रत्यक्ष किंवा बाह्य पदार्थ सर्व ज्ञात आहेत; आणि द्वितीयपक्षही योग्य नाहीं, कारण आंतर पदार्थ कांहीं अज्ञात आहेत असें मानल्यास, ज्ञात जे आंतर बुद्ध्यादिक त्यांहून ते निराळेच असले पाहिजेत, आणि तसे ते निराळे झाले म्हणजे वेदान्ताच्या आत्म्यांत अंतर्भूत होतात. वेदान्ताच्या आत्म्यावर ईश्वराचा भ्रम झाला म्हणशील तर आम्हांला इष्टापत्तिच आहे. कारण वेदान्ताच्या आत्म्याला-च आम्ही ईश्वर मानीत असल्यामुळें, लोकांस परमेश्वराविषयींचा भ्रम नाहीं असें आम्ही स्पष्ट म्हणतों. आतां नाहींपणा यावर जर परमेश्वराचा भ्रम झाला आहे असें म्हणशील, तर परमेश्वराचाच नाहींपणावर भ्रम व्हावा, आणि जगाचा होऊं नये याला काय नियामक आहे ! प्रत्यक्षत्व व अनुमेयत्व भ्रमाचेहि ठिकाणीं असूं शकतें. शुक्तिरजतादिभ्रम प्रत्यक्ष आहे; व परस्वप्नादि-भ्रम ओसणणें[1] आदि हेतूस्तव अनुमेय आहे. नाहींपणावर भ्रम होतो असें मानल्यास मागें शून्यवादावर आणलेले सर्व दोष तुझ्या मतावर येतात. शिवाय

१ स्वप्नांत दचकून ओरडणें.

बाह्यप्रत्यक्षवादी व अनुमेयवादी सर्वास्तित्ववादी बौद्ध म्हणून समजले जात असून, त्यांचा मुख्यतः समुदाय हा सिद्धान्त आहे. तो सूत्रकारभाष्यकारांनीं खोडून काढला आहे, तो येणेंप्रमाणें:--

" समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः " ॥१८ ॥

(ब्रह्मसूत्र, अ. २ पा. २)

भाष्यम्:—तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमांतरं च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं चैत्तं च तांस्तावत्प्रति ब्रूमः। तत्र भूतं पृथिवीधात्वादयः। भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च। चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते। तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पंचस्कंधाः। तेऽप्यध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते। तत्रेदमभिधीयते। योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कंधहेतुकश्च पंचस्कंधीरूपः तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात्समुदायाप्राप्तिः। समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः। कुतः समुदायिनामचेतनत्वात्। चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात्। अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात्। निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसंगात्। आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात्। क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तस्मात्समुदायानुपपत्तिः। समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत ॥१८॥

भाष्यार्थः—त्यापैकीं बाह्य व आभ्यंतर वस्तु सत्य मानणारे जे सर्वास्तित्ववादी त्यांच्या मताचें आम्ही प्रथम खंडण करितों. भूत व भौतिक यांना बाह्य आणि चित्त व चैत्त याला ते आंतर समजत असतात. त्यापैकीं भूत म्हणजे पृथ्वी अप् तेज व वायु आणि भौतिक म्हणजे रूपादि विषय आणि चक्षुरादि इंद्रियें. पृथ्वी अप् तेज व वायु हीं चारच महाभूतें असू-

त्यामुळें पृथिव्यादि परमाणुही चार प्रकारचेच आहेत. खर म्हणजे कठिणपणा, स्नेह, उष्णता, व चलन हे त्यांच्या त्यांच्या परमाणूंचे स्वभाव आहेत, व हे परमाणु सृष्टिसमयीं एकत्र होत असतात. त्याप्रमाणें रूपस्कंध, विज्ञानस्कंध, वेदनास्कंध, संज्ञास्कंध व संस्कारस्कंध असे पांच स्कंध आहेत, हेच अध्यात्म होत. हे एकत्र झाले असतां जगांतील सर्व व्यवहाराचा पाया होतात. ह्या बौद्धाच्या मतासंबंधानें आमचें असें म्हणणें आहे:-दोन भिन्न भिन्न कारणांनीं युक्त असा दोन प्रकारचा समुदाय बौद्धांना अभिमत आहे. परमाणु ज्यांचे कारण आहेत असा भूतभौतिकसंहतिरूप एक प्रकारचा समुदाय, आणि स्कंध ज्याचें कारण आहेत असा पंचस्कंधरूप समुदाय. दोन कारणांनीं युक्त असलेला हा दोन प्रकारचा समुदाय जरी बौद्धांना अभिमत आहे, तरी त्याची अप्राप्तिच आहे. त्याची अप्राप्ति म्हणजे समुदायाची अप्राप्ति,-समुदायाचा अभाव होईल असा अर्थ. हें कशावरून ? समुदायी जे परमाणु ते अचेतन आहेत म्हणून. चित्तसंज्ञक जें अभिज्वलन तें समुदायसिद्धीवर अवलंबून आहे. समुदाय घडवून आणणारा दुसरा कोणी स्थिर चेतन असेल म्हणावें, तर भोक्ता अथवा शास्ता असा कोणीच स्थिर चेतन बौद्ध मानीत नाहींत. समुदायरूप बनण्याकडे परमाणूंची स्वतंत्रच प्रवृत्ति होते म्हणावें, तर ती प्रवृत्ति कधींच न थांबण्याचा प्रसंग येणार. आशयही अन्य आहे किंवा अनन्य आहे हें कांहींच सांगतां येत नाहीं. क्षणिकत्व मानल्यामुळें तो व्यापाररहितच ठरत असल्यामुळें त्याची प्रवृत्तिच संभवत नाहीं. म्हणून परमाणूंचा व स्कंधांचा समुदायच होणें शक्य नाहीं, व समुदाय शक्य नसल्यामुळें समुदायावर अवलंबून असलेली लोकयात्राच लुप्त होऊं लागेल ॥१८॥

" इतरेतरप्रत्ययादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् "

(ब्रह्मसूत्र २।२।१९)

भाष्यम्:—यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोक-

यात्रा तस्यां चोपपद्यमानायां न किंचिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चाविद्यादयोऽविद्या संस्कारो विज्ञानं नामरूपं षडायतनं स्पर्शो वेदना तृष्णा• उपादानं भवो जातिर्जरा मरणं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगते समये क्वचित्संक्षिप्ताः निर्दिष्टाः क्वचित्प्रपञ्चिताः । सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयंत्रवदनिशमावर्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः संघात इति चेत् तन्न । कस्मात्, उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किंचिन्निमित्तमवगम्येत । न त्ववगम्यते । यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेन्न तु संघातोत्पत्तेः किंचिन्निमित्तं संभवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम् । अत्रोच्यते । यदि तावदयमभिप्रायोऽविद्यादयः संघातमंतरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति ततस्तस्य संघातस्य निमित्तं वक्तव्यम् । तच्च नित्येष्वप्यणुष्वभ्युपगम्यमानेषु आश्रयाश्रयिभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न संभवतीति उक्तं वैशेषिकपरीक्षायाम् । किमंग पुनः क्षणिकेष्वणुषु भोक्तृरहितेषु आश्रयाश्रयिशून्येषु वाऽभ्युपगम्यमानेषु संभवेत् । अथायमभिप्रायोऽविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानाः तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे संघाता एवानादौ संसारे संतत्यानुवर्तन्ते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति तदापि संघातात्संघातान्तरमुत्पद्यमानं नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येतानियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत । नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात् । अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित् क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्यो वा भवेदिति प्राप्नुयात् । उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धम् । अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यात्स नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः । ततश्च भोगो भोगार्थ

एव स नान्येन प्रार्थनीयः । तथा मोक्ष मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत्प्रार्थ्येतोभयं भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः। तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेद्भवतु नाम न तु संघातः सिध्येत । भोक्त्रभावादित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

संघातवाद

भाष्यार्थः—जरी भोक्ता अथवा शासनकर्ता म्हणून कोणी समुदाय घडवून आणणारा स्थिर चेतन बौद्ध मानीत नाहींत, तरी अविद्यादि परस्परांचें कारण असल्यामुळें लोकयात्रा शक्य आहे, आणि ती लोकयात्रा जर शक्य आहे, तर दुसऱ्या कशाचीही अपेक्षा असण्याचें प्रयोजन नाहीं. अविद्या, संस्कार, विज्ञान, नामरूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना, तृष्णा, उपादान, भव, जाति, जरा, मरण, शोक, परिदेवना, दुःख व दुर्मनस्ता हे व अशाच जातीचे परस्परांना कारणीभूत असलेले पदार्थ सुगतांच्या दर्शनामध्यें कोठें संक्षेपानें, कोठें सविस्तर सांगितले आहेत. सर्वेही वाद्यांना हा अविद्यादिकलाप संमत आहे. सारांश, अशा रीतीनें परस्परकार्यकारणभावानें हा अविद्यादिकलाप एकसारखा रहाटगाडग्याप्रमाणें फिरत असल्यामुळें, जो मानल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, असा समुदाय शक्यच आहे, असें बौद्धांचें म्हणणें असेल, तर तें बरोबर नाहीं. कशावरून? केवल उत्पत्तीचेंच निमित्त कारण असल्यावरून. संघाताचें जर कांहीं निमित्त उपलब्ध होत असेल, तर संघात शक्य होईल, परंतु संघाताचें निमित्तच उपलब्ध होत नाहीं. कारण अविद्यादिकांमध्यें जरी परस्पर कार्यकारणभाव संभवनीय असला, तरी पूर्व पूर्व उत्तरोत्तर उत्पत्तीचें मात्र निमित्त कारण ठरेल; परंतु संघात उत्पन्न होण्याला मात्र कांहींएक नैमित्तकारण संभवनीय नाहीं. अविद्यादिकांच्या अस्तित्वावरून संघाताचें अस्तित्व मानल्याशिवाय गत्यंतरच नाहीं, असें बौद्धांचें म्हणणें आहे; परंतु त्यावर आम्ही असें म्हणतों कीं, अविद्यादिक संघाताशिवाय अस्तित्वांत येतच

शक्य नसल्यामुळें, त्यांच्या अस्तित्वाला संघाताची अपेक्षा आहेच, असा जर बौद्धांचा अभिप्राय असेल, तर त्या संघाताचें निमित्तकारण त्यांनी निर्दिष्ट करणें अवश्य आहे. तें निमित्तकारण अणु नित्य आहेत असें मानलें असतांही, आणि अदृष्टाला आश्रयभूत भोक्ते मानले असतांनाही संभवत नाहीं, असें वैशेषिक मतनिरीक्षण करितांना सांगितलेंच आहे; तर क्षणिक व भोक्ते जे जीव त्यांनीं रहित म्हणजे अर्थात् संघातकर्तृरहित असे जर अणु बौद्ध मानीत आहेत, तर संघात बनण्याचें निमित्तकारण संभवणार कोठून? आतां अविद्यादिकच संघाताचें निमित्तकारण होत, असा जर बौद्धांचा अभिप्राय असेल, तर ज्या संघातामुळें अविद्यादिकांची उत्पत्ति होणार त्या संघाताच्याच उत्पत्तीचें निमित्तकारण ते कसे होतील! आतां अनादिसंसारामध्यें प्रवाहरूपानें संघात एकामागून एक येत असतात, व अविद्यादिक त्याच्या आश्रयाला असतात, असें जर तुम्ही बौद्ध समजत असाल, तर एका संघातापासून दुसरा संघात नियमानें तरी उत्पन्न होत असला पाहिजे. नियमानें उत्पन्न होत असल्यास तो सजातीयच उत्पन्न होईल. परंतु अनियमित रीतीनें उत्पन्न होत असल्यास, उत्पादक संघाताहून तो विजातीयही उत्पन्न होईल. नियमानें उत्पन्न होत असतो असें मानावयाचें असल्यास मनुष्यदेहाला देव, पशु व नरकसंबंधीं प्राण्यांचें शरीर कधींच प्राप्त व्हावयाचें नाहीं असें ठरणार. बरें, संघात नियमानें उत्पन्न होत नसतो असें मानल्यासही मनुष्यशरीर कदाचित् क्षणामध्यें हत्ती होऊन, क्षणांत देव अथवा मनुष्य बनतें, असें ठरूं लागेल! परंतु हे दोन्ही प्रकार तुम्हां बौद्धांच्या मताला विरुद्ध आहेत. शिवाय ज्याच्या भोगाकरितां संघात झालेला असेल, तो भोक्ता स्थिर नसून क्षणिक आहे, असें तुम्ही बौद्ध मानीत असतां, तेव्हां भोग हा भोगाकरितांच आहे, दुसऱ्यानें भोगाची अपेक्षा करितां उपयोगी नाहीं, असें ठरेल, व त्याचप्रमाणें मोक्षही मोक्षाकरितांच असून, मोक्षाशिवाय इतर कोणी मुमुक्षु आहे असें मानतांच येणार नाहीं! भोग व मोक्ष हे दोन्ही इच्छिणारा कोणी दुसरा आहे असें जर मानलें, तर त्याला

काळ व मोक्षकाल या दोन्ही कालांमध्यें तो विद्यमान असणें अवश्य आहे; परंतु दोन्ही कालामध्यें तो असतो असें मानल्यास, " सर्वच कांहीं क्षणिक आहे " या मताला विरोध येतो. म्हणून अविद्यादिकांमध्यें परस्परांच्या उत्पत्तीचें निमित्तकारण परस्पर असणें शक्य असेल तर असो, पण तेवढ्यानें मात्र समुदायसिद्धि होत नाहीं; कारण भोक्ता नसल्यामुळें. ॥१९॥

बुद्ध हा अवतार आहे !

शिष्यः—भगवन्, आपल्यामध्यें भागवतांत बुद्धाला परमेश्वराचा अवतार म्हटलें असून, सूतसंहितेंत व मेरुतंत्रांत पतितांनीं त्याच्या मताचा स्वीकार करावा असें सांगितलें आहे; तेव्हां हें कसें ?

श्रीगुरुः—बुद्ध परमेश्वराचा अवतार आहे याविषयीं कोणाचाच विवाद नाहीं. त्यांतील अहिंसादि क्रिया विरोधीहि नाहींत. शून्यवादाचा व विज्ञानवादाचा पूर्वीं समन्वय केला आहे, आणि सर्वास्तित्ववाद, मूर्खांच्या मोक्षप्रवृत्तीला वाढविणारा आहे, किंवा शून्यावरील भ्रमपक्षानें, वेदान्ताचा पर्याय असून, इतरथा तो न्यायाचा पर्याय आहे; परंतु अनधिकारी पुरुषांना मोहामुळें हें समजत नाहीं. बाह्य क्षणिकास्तित्ववाद कसा तरी दृष्टिसृष्टिवादांत अंतर्भूत होतो, व आंतरपदार्थ क्षणिकवादांत जाति मानावी लागते; व जाति क्षणिक मानतां येत नसल्यामुळें, सत्ता मानावी लागते व अशा रीतीनें बौद्धांच्या मतांत सद्वाद सिद्ध होतो; किंवा सर्वप्रत्ययक्षणिकांत कालप्रत्ययही क्षणिक असल्यामुळें, कालावर अवलंबून असणारें क्षणिकत्वच सिद्ध होत नाहीं, आणि काळ नित्य मानल्यास, जे काळाला ईश्वर मानतात त्यांच्या मताचा बौद्धमतांत कसा तरी प्रवेश होतो. प्रत्युत आम्ही जे बुद्धाला परमेश्वर समजतों, तसें बौद्ध समजत नाहींत. म्हणूनच आम्हां त्यांचें मत निंद्यही मानवों. अथवा सर्वच अविद्यामय असल्यामुळें शून्यास ब्रह्म मानल्यास व जडांत कार्य करण्याचें सामर्थ्य चेतनच आहे असें मानल्यास बौद्ध मताचा व वेदान्तमताचा विरोध [illegible], आणि सर्वास्तित्ववादावरही मागें केलेले नित्यानित्यत्व-भिन्नाभिन्न-

त्याचे प्रश्न येतातच; म्हणून स्वपक्षदोष आहे. इति बौद्धमतपरीक्षणम् ।

* * * *

जैनमतखंडण

वादी:—तथापि विवसनसमयांत हा स्वपक्षदोष नाहीं, म्हणून त्याचाच आश्रय करून आम्ही ईश्वराचा अधिक्षेप करूं.

सिद्धांती:—हें मात्र खऱ्यासारखें आहे; कारण हें जैनदर्शन मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत कोणालाच समजत नाहीं. पण तें समजून घेण्याला प्रथम

आमचें सेनदर्शन

समजून घेतलें पाहिजे ! तें येणेंप्रमाणें आहे:—मुक्तीची सर्वांस वांछा असली तरी ज्या ठिकाणीं मुक्तीचा अभाव आहे, आणि ज्या रूपानें ती आहे तद्रूप ती नसली पाहिजे. अवच्छेदपक्षानें कालविरोधित्व प्राप्त झालें असतां देशविरोधित्व प्राप्त होत नाहीं, म्हणून देशकाल एकच आहे; परंतु प्रतियोगितावच्छेदकत्वास्तव त्यांचें विषमसामानाधिकरण्य आहे, समसामानाधिकरण्य नाहीं. श्रुतींत आकाशाची उत्पत्ति सांगितली आहे व ती भिन्नत्वावांचून होत नाहीं म्हणून. वरच्या अपेक्षेनें धर्म धर्मी होत असतो. याप्रमाणें धर्मी धर्माचा अन्यवच्छेद झाला म्हणजे पक्षत्व व साध्यत्व इत्यादि आरोपित धर्माचेंहि धर्मित्वपक्षानें ग्रहण होतें. तथापि जातिविशेषेंकरून धर्माचें अनाश्रयित्व सिद्ध होत असल्यामुळें त्याच्या मुख्य प्रमेयत्वाशीं विरोध येत नाहीं. याप्रमाणें जडचेतनपदार्थांतील जे जे धर्म असतील ते अनाश्रित होऊन, बुद्धीनें जसे द्रव्याचे गुण पृथक् होतात तसें होऊन, जीवादिक धर्मी पदार्थांचा त्याग केल्यावर शेष राहिलेले एकत्र धर्मच मोक्षयोग्य होऊन मोक्ष शब्दाचा वाच्य अर्थ होतात. ते धर्म अनाश्रित करण्याला हातास सुपाचे पंख वगैरे बांधून प्रथम देह अनाश्रित करावा, व नंतर [illegible] करून झोपेंत जीव धर्मी टाकून टाकल्यावर थोडेथोडे शुद्धीत राहून [illegible] पद्धतीनें जीवाचे धर्म वेगळे काढावे, आणि इतर [illegible] [illegible] [illegible]

जडाश्रित होऊं नये. जडाश्रित न झालें म्हणजे मरण नाहीं, म्हणूनच जन्म नाहीं. जीवाश्रित नाहीं झालें म्हणजे वेदान्ताची अपेक्षा नाहीं. जागृति नाहीं म्हणून भूतप्रेतांची व्यावृत्ति होते. धर्म आहेत म्हणून शून्य नाहीं. बाह्य-विलास नाहीं म्हणून विज्ञान नाहीं. द्रव्याची अपेक्षा नाहीं म्हणून जैन नाहीं, तर सर्व लोकांच्या अनुभवाला येणाऱ्या धर्माला अनाश्रित करून आकाशामध्यें नित्य झोंप घेणें याचेंच नांव मोक्ष आहे. याप्रमाणें हें सैनदर्शन त्वां अध्ययन केलें नाहीं, त्याचें प्रथम अध्ययन कर.

मध्यस्थः—वादीमोहनाकरितां तुम्हीं हें सैनदर्शन निर्माण केलें आहे. हेंच एखाद्यानें खरें समजून पुढें सैनदर्शन निर्माण करणारा कोणी उत्पन्न न होवो म्हणजे झालें. सैन्य शब्दांतला यकार काढून सर्वलोकानुभवसिद्ध असें हें सैनदर्शन निर्माण केलें आहे. सैन म्हणजे युद्धादि व्यापाररहित लोक. हा त्या यकार गाळण्याचा अर्थ आहे. चार्वाकादि वादही दैत्यमोहनाकरितांच निर्माण केले आहेत. परंतु बिचाऱ्या वादीचें समाधान करणें आपलें कर्तव्य आहे. हें सैनदर्शन केवळ त्याच्या उपहासार्थ आहे. एवढ्याकरितां वादीच्या मतांत काय दोष असेल तो दाखवून स्वसिद्धान्त निवेदन करणेंच समर्थास उचित आहे.

सिद्धान्तः—-वादीला जैनदर्शन जर समजलें आहे, तर मग आमचें सैनदर्शनही समजलेंच पाहिजे; परंतु आपण म्हणतां म्हणून हा उपहास सोडून देऊन वादीशीं योग्य भाषण करूं. हे वादिन्, तुझ्या मतांत प्रत्येक पदार्थ सदसत्स्वरूप आहे. इतर भंग त्याचे साहायक आहेत. एक पदार्थ कोणत्या तरी अपेक्षेनें सत् आहे, आणि कोणत्या तरी अपेक्षेनें असत् आहे. पण हें म्हणणें योग्य नाहीं. कारण सत् व असत् आदि विरुद्ध धर्म एकाच पदार्थाचे ठिकाणीं संभवनीय नाहींत. तसेंच नित्यत्व व अनित्यत्वही एकाच पदार्थाचे ठिकाणीं संभवनीय नाहीं.

वादीः—अहो, वेद म्हणणें हें ब्राह्मणाच्या अपेक्षेनें पुण्य आहे, आणि शूद्राच्या अपेक्षेनें पाप आहे, त्याप्रमाणें एकच वस्तु सदसदादिविरोधरूप

म्हणतां येण्यास काय हरकत आहे ?

सिद्धान्तीः—पाप व पुण्य दोन भिन्न पदार्थ आहेत, आणि ते एका वस्तूपासून उत्पाद्य आहेत. कारण ती क्रिया आहे, वस्तु नाहीं. आणि तुझ्या मतांत तर विरोधी धर्मांचा आश्रय वस्तु आहे, म्हणून तुझा दृष्टांत विषम आहे. शिवाय वेद म्हणण्यानें शूद्रांना पाप होतें, इत्यादि विधानें वचनगोचर आहेत, आणि त्याविषयीं कुत्सितवचनगोचर-विवादही आहे; पण घटादि प्रत्यक्ष पदार्थहि सदसदादिविरोधी धर्मांचे आश्रय आहेत असें तुझें म्हणणें असल्यामुळें, व त्या पदार्थांविषयीं विवाद नसल्यामुळें, तूं दिलेला दृष्टान्त विषम आहे. शिवाय "क्रिया हि विकल्प्यते, न वस्तु" असा न्याय असल्यामुळें वस्तूचे ठिकाणीं सत्वासत्वादि विकल्प संभवनीय नाहींत.

वादीः--नरसिंह-आकारामध्यें जसें नरत्व व सिंहत्व एके ठिकाणीं असतें, त्याप्रमाणें कोणतीहि वस्तु विरोधी धर्मांचा आश्रय आहे, असें आम्हांला म्हणतां येतें.

सिद्धान्तीः--तेथें देशभेदास्तव विरोधाभाव आहे, म्हणजे ऊर्ध्वभाग सिंहाकृति असून अपर भाग नराकृति आहे. एकाच देशाचे ठायीं सिंहत्व व नरत्व नाहीं. म्हणून हा दृष्टान्त विषम आहे.

वादीः--ह्रस्वत्व व दीर्घत्व इत्यादिकांप्रमाणें वस्तूचे ठायीं सदसदादि विकल्प संभवतो.

सिद्धान्तीः--तेथें प्रतियोगीभेदास्तव विरोधाभाव आहे, म्हणजे ह्रस्व म्हटलें कीं, दीर्घत्वाचा अभाव गोचर होतो. येथें प्रतियोगी अन्य असल्यामुळें एकाच पदार्थाचे ठायीं सत्व व असत्व असा सिद्धान्त दाखविण्याविषयीं हा दृष्टान्त विषम होतो. पुनः अनेकान्तप्रतिज्ञेचीही हानि होते. कारण सप्तभंगीनय एकान्त[1] आहे कीं अनेकान्त[2] आहे ?

प्रथम पक्षीं प्रतिज्ञाहानि स्पष्टच आहे. "सर्वमनेकान्तम्" ही जैनांची

१ अबाधित. २ बाधित.

प्रतिज्ञा आहे म्हणून. द्वितीयपक्षीं नय पदार्थांचा साधक होणार नाहीं. कारण सप्तभंगीनय जसा सर्व पदार्थांचें अनेकान्तत्व साधतो, तसें त्या सप्तभंगीनयाचें अनेकान्तत्व साधण्यालाही अन्य नयाची अपेक्षा लागेल व त्यामुळें अनवस्थादि दोष येतात. पुनः 'स्याद्बंधः स्यान्मोक्षः स्यादमोक्षः' इत्यादि बंधमोक्षाविषयींही संशयात्मक ज्ञान राहून त्याविषयीं कोणाचीच प्रवृत्ति होणार नाहीं, म्हणून हें आर्हतमत सर्वथा अयुक्त आहे. याप्रमाणें "नैकस्मिन्नसंभवात्" (अध्याय २, पाद २, सूत्र ३३) "एकाच ठिकाणीं सत् व असत् दोन्ही धर्म संभवनीय नाहींत." या सूत्रावर भाष्य करतांना श्रीमच्छंकराचार्यांनीं व रामानुजादिकांनीं असेंच म्हटलें आहे.

वादीः—अहो, तुम्हांला आणि तुमच्या आचार्यांना आम्हां जैनांचें मत समजलेंच नाहीं; कारण स्वरूपादिचतुष्टयाच्या अपेक्षेनें आम्ही वस्तु सत् मानीत असतों, आणि पररूपादिचतुष्टयाच्या अपेक्षेनें असत् मानीत असतों; म्हणजे घट हा घटाच्या रूपानें आहे. तसाच तो जेव्हां आहे तेव्हां आहे. म्हणजे आतां घट आहे, आणि येथें आहे, म्हणजे या भूतलावर आहे. भूतल हें त्याचें क्षेत्र होय. भाव म्हणजे सामर्थ्य. पाणी वगैरे घटांत ठेवतां येतें, इत्यादि सामर्थ्यानें घट आहे. आणि पटादिचतुष्टयानें तो नाहीं. असें न मानलें तर घटपट एकरूप होतील.

सिद्धान्तीः—तुम्हां लोकांचें पूर्वीचें मत एका ठिकाणींच विरोधी धर्म मानावे असें होतें, म्हणूनच आमच्या आचार्यांनीं तसें समजून खंडण केलें आहे; नाहीं तर तूं सांगतोस त्याप्रमाणें समजून त्यांना खंडण करतां येत नव्हतें असें नाहीं. कारण त्या आचार्यांच्या सहस्रांश देखील माझ्यामध्यें ज्ञान नसून मला तुमच्या मताचें उत्तम खंडण करतां येतें. शिवाय तुम्ही जैन पूर्वी नित्यमुक्त, मुक्त व बद्ध असे तीन प्रकारचे जीव मानीत होतां. म्हणूनच आनंदगिरीनें तसें समजून तुमचें खंडण केलें आहे. परंतु नित्यमुक्त जीव मानल्यास ईश्वर मानणें आपल्या गळीं येते, असें तुम्ही समजून, मुक्त व बद्ध

दोन प्रकारचे जीव

आहेत, इत्यादि प्रतिपादन करणारे नवीन ग्रंथ तुम्ही निर्माण केले आहेत; व त्याकरितां सर्व पूर्वग्रंथ नष्ट झाले असें तुम्हीच लोक म्हणत असतां. आतां क्षेपकवाद कोणत्याच धर्माविषयीं मान्य नाहीं हें खरें आहे, म्हणून असें म्हणतां येईल कीं, दोन पक्षांपैकीं एक पक्ष नष्ट झाला, व सध्यां हा एक पक्ष आहे. स्वामी विद्यारण्यांनीं आपल्या सर्वदर्शनसंग्रहांत जैनदर्शनाचें निरूपण करतांना दोन प्रकारचे जीव मानले आहेत, आणि त्यानंतर रामानुज-मतनिरूपणांत जैन मताचें खंडण केलें आहे. तेव्हां आमच्या आचार्यांना पूर्वीं दोन जीव मानून तुमचें मत खंडण करतां येत नव्हतें, किंवा स्वरूपादिचतु-ष्टयानें सत् व पररूपादिचतुष्टयाचे अपेक्षेनें असत् अशी वस्तु समजून घेऊन त्यांना खंडण करतां येत नव्हतें असें मुळींच नाहीं. आतां तूं सांगितलेला

सप्तभंगनिर्णयही

सिद्धसाधनरूप आहे, कारण अन्योन्याभावस्वरूपानें तो पूर्वींच सांगून ठेवला आहे. अन्योन्याभावावांचून स्वचतुष्टयानें सत् व परचतुष्टयाच्या अपेक्षेनें वस्तु असत् आहे या म्हणण्याचा अन्य अर्थ समजत नाहीं. समंत-भद्राचार्यांचा 'आप्तमीमांसा' नांवाचा जैन मतांत एक ग्रंथ आहे, त्यावर वसु-नंदीची देवागमवृत्तिनांवाची टीका आहे. तेथें अन्योन्याभावासारखेंच स्याद्-वादाचें निरूपण केलें आहे तें पहावें. परंतु एकत्वनित्यत्वादिकांत जरी अपेक्षा दिसते, तरी त्या अपेक्षेनें तोच पदार्थ तथाभूत अतथाभूत होत नाहीं, म्हणजे एक जो अवयव तो अन्य कोण्या अपेक्षेनें जर अनेक असेल, म्हणजे त्यांत अन्य सूक्ष्म अवयवांच्या अपेक्षेनें जर अनेकत्व असेल, तर अवयवावयवी विभाग नाहींसा होऊन सर्षपमेरुतुल्यत्वापत्ति येईल. तसाच अन्य नित्य पदा-र्थांच्या अपेक्षेनें एखादा पदार्थ अनित्य असूं शकेल, पण नित्यपदार्थ अन्य कोणाच्या अपेक्षेनें अनित्य होऊं शकणार नाहीं. अनादिअनंतस्वलक्षणात्मक वस्तु द्रव्यरूपानें नित्य असून पर्यायादिरूपानें अनित्य आहे, हेंही म्हणणें

सम्यक् नाहीं, कारण पर्याय द्रव्याच्या अपेक्षेनें पर असल्यामुळें त्याच्या दृष्टीनें द्रव्य असत् आहे, तेव्हां तें द्रव्याच्या मानाचें साधक होणार नाहीं.

असत् शब्दाचा अर्थ अन्योन्याभावावांचून अन्य शशशृंगादिकांप्रमाणें असेल, तर मग तुम्हांला आपल्या मताचें निरूपणच करतां येणार नाहीं. कारण हे वादिन्! तुझ्या दृष्टीनें आम्ही सर्व वंध्यापुत्राप्रमाणें असत् आहोंत, कारण तुला आम्ही परचतुष्टय आहोंत म्हणून; व आमच्या अपेक्षेनें परचतुष्टयात्मक तूंही वंध्यापुत्राप्रमाणें असत् आहेस. एवं अरिहंतादिकांच्या अपेक्षेनें आपण सर्व असत् आहोंत, व आपल्या अपेक्षेनें अरिहंत-सिद्धादिक सर्व असत् आहेत. याप्रमाणें गुरु व शिष्य वंध्यापुत्राप्रमाणें असत् असल्यामुळें, स्वतः सत् असणाऱ्या त्यांचा परस्पर निरूप्यनिरूपकव्यवहार घडणें संभवनीय नाहीं. अरिहंतादिक आहेत याचें ज्ञान कोणास होतें? सतास होतें कीं असतास? प्रथम पक्षीं प्रतिज्ञाहानि आहे, कारण अरिहंताच्या अपेक्षेनें आम्ही सर्व असत् आहोंत, आणि येथें तर सत् मानावे लागतात; आणि द्वितीयपक्षीं वंध्यापुत्रास देखील जैनमताचें ज्ञान झालें पाहिजे, व अरिहंतादिक कळले पाहिजेत. 'देवागमवृत्तींत' वसुनंदींनीं सर्वज्ञत्व साधण्याविषयीं बुद्ध-कपिलादिकांच्या ठिकाणीं राहणारा तीर्थंकरत्वहेतु असल्यामुळें, व्यभिचारी आहे असें म्हटलें आहे. परंतु वंध्यापुत्र व शशशृंग अशा पदार्थांवर अतिव्याप्ति किंवा व्यभिचार होत नसतो. हे वादिन्! तुला आमच्या मताचें खंडणही करतां येणार नाहीं. कारण तुझ्या अपेक्षेनें ईश्वर नाहीं, तर आमच्या अपेक्षेनें अरिहंतादिक नाहींत. आमचा ईश्वर आमच्या अपेक्षेनें आहेच; असें न मानशील तर तुझ्या स्याद्वादाचीच उलटी हानि होते. तूं जें परमताचें खंडण करतोस, तें काय परमताला सत् समजून करतोस, असत् समजून करतोस, सदसत् समजून करतोस, कीं अनिर्वचनीय समजून करतोस? प्रथम पक्ष संभवत नाहीं, कारण सत्पदार्थाचें खंडण होत नसतें, अथवा अरिहंतादिक हे सत् आहेत त्यांचेंही खंडण कर, व आपलेंही खंडण कर! कारण तूं असा

स्वचतुष्टयानें सत् आहेस, तसें परमतही स्वचतुष्टयानें सत् आहे, असें तुला मान्य केलें पाहिजे; आणि तशा सत्पदार्थाचें खंडण मानल्यास तुझें व अरिहंताचें खंडण गळीं येतें! द्वितीय पक्षही सम्यक् नाहीं, कारण कोणताही पदार्थ एकान्त असत् तुझ्या मतांत नाहीं. परमत परमतादिचतुष्टयाच्या अपेक्षेनें जर तूं असत् मानशील तर तेवढ्यापुरता तुझ्या मतांत असदेकान्तवादाचा प्रवेश होईल. परंतु आपलें खंडण झालें म्हणून तसेंच मानण्यास तुम्ही माघार घेणार नाहीं, हें तुमचें कैतव आम्हांस माहित आहे. असेंच तुम्ही मागेंही ग्रंथपरिवर्तनसमर्थी केलें आहे. याप्रमाणें तुमच्या मतांत अन्यही एकान्तवादाचे प्रवेश होतात. भव्य व अभव्य असे दोन जीव तुम्ही जैन मानीत असतां, त्यांत भव्य जीवच कधीं ना कधीं तरी मुक्त होतात असें तुम्हांला इष्ट आहे, पण अभव्य देखील कोणत्या तरी अपेक्षेनें भव्य होत असल्यामुळें, कोणत्या तरी अपेक्षेनें तो मुक्त झालाच पाहिजे, असेंही तुम्हांला मानणें भाग पडेल! पण तुम्ही तसें मानीत नाहीं. पुढें कदाचित् मानालही, पण आतांपर्यंतच्या ग्रंथांत लिहिलेलें नाहीं. आतां पदार्थ सातच आहेत, अस्तिकाय पांचच आहेत, संक्षेपतः पदार्थ दोनच आहेत, तत्व नव आहेत, इत्यादि ज्या संख्या त्या कोणत्याच अपेक्षेनें असंख्यारूप होत नाहींत, म्हणजे सप्तत्वाला कोणत्याच अपेक्षेनें असप्तत्व नाहीं; आणि द्वित्वाला कोणाच्या अपेक्षेनें अद्वित्व नाहीं. आतां द्वित्व हें त्रित्व नव्हे, इत्यादि अन्योन्याभावाचाच येथें स्वीकार कराल, तर सुखानें करावा; अन्योन्याभाव मानण्यांत आमची कांहीं हानि नाहीं. याप्रमाणें वर्तमानकालीं असणारा घट, भूत व भविष्यकालाच्या अपेक्षेनें नसेल, तर त्याची आतां नास्तित्वप्रतीति होते कशी? एखादी अपेक्षा मनांत घेऊन नंतर त्या पदार्थाचें विरुद्ध निरूपण करावयाचें असेल तर तेंही योग्य नाहीं. कारण पररूप जो अर्थ तो तर असत् आहे, म्हणून वाच्यवाचकसंबंध घटत नाहीं. अथवा अन्योन्याभावच सर्वत्र इष्ट असेल, तर तुम्हांला भेदवाद इष्ट आहे असें म्हणावें लागेल; परंतु तुम्ही जैन तर कथंचित् भेदाभेदवादी

आहां, हें तुमच्या आतांपर्यंतच्या ग्रंथांवरून कळतें. उत्पादव्य व ध्रव्यत्व हें तुमच्या वस्तूचें लक्षण आहे. उत्तरपरिणामीं उत्पत्तिपूर्वपरिणामाचा नाश आहे. दोन्ही परिणामाचा आश्रय जें द्रव्य त्याचें नित्यत्व हा त्या लक्षणाचा अर्थ तुम्हांस माहित आहे; परंतु ध्रव्यांश उत्पादव्य याशीं भिन्न आहे, कीं अभिन्न आहे, कीं भिन्नाभिन्न आहे ? द्वितीयपक्षीं पृथक् निर्धार न झाल्यामुळें लक्षण व्यर्थ होतें, आणि प्रथमपक्षीं परस्पर असत् असल्यामुळें परस्परांचे साधक नाहींत, किंवा भिन्न जो ध्रव्यांश तो नैय्यायिकांच्या नित्य द्रव्यांत अंतर्भूत होतो, व त्यामुळें एकान्तवादाचा प्रवेश होतो. सजातीय उत्पादव्य होण्यालाही तुमच्या मतांत अन्य नियामक रहात नसल्यामुळें, धर्मापासून अधर्म, अरिहंताचा अनरिहंत इत्यादि विजातीय उत्पादही होऊं लागतील.

याप्रमाणें सत्पक्षीं व असत्पक्षीं पराचें मत तुला खंडण करतां येत नाहीं. सत्पक्षीं जशी अरिहंतादिकांच्या खंडणाची आपत्ति येते, तशी असत्पक्षींही येते; कारण अरिहंतादिक आपल्या सर्वांच्या दृष्टीनें असत् आहेत, म्हणून असत् अशा परमताचें जर खंडण करितोस, तर अरिहंताचेंही खंडण करतां येईल. किंवा आमच्या दृष्टीनें तरी असत् अशा अरिहंताचें खंडण करण्यास तुला कांहीं प्रत्यवाय वाटणार नाहीं. तृतीयपक्षही विरोधास्तव सम्यक् नाहीं. पुनः परमतास सदसत् मानल्यास सदंशीं सत्पक्षावर आणलेले दोष येतात, व असदंशीं असत्पक्षावर आणलेले दोष येतात. अथवा सदसन्मिश्र तुमचेंच मत आहे. तूं आपल्याच मताचें खंडण कर. शिवाय जैनधर्म हा परधर्माच्या अपेक्षेनें असत्च आहे, तेव्हां त्याचा दुसऱ्याकडून अंगीकार करविणें तुम्हां जैनांला उचित नाहीं. तुमची सध्यां अशी स्थिति आहे कीं, थोडें पाऊल टाकावें कीं, तुम्हांमध्यें अन्यमताचा प्रवेश होतो व नाहीं तरी होतोच. चतुर्थपक्ष अंगीकार करशील तर अनिर्वचनीयाला आधार असें सत् कोठें तरी मानलें पाहिजे. तें मानल्यास वेदान्ताचा तूं अंगीकार केला असें होईल, व न मानल्यास बौद्धाच्या [illegible] अंगीकार केला असें होईल. शिवाय अनिर्वचनीय मानून [illegible]

करणें आम्हांला इष्टच आहे. अनुपलब्धिप्रमाणानें व मायेच्या व्यवस्थेनें म्हणजे मायाकृत अनेकत्वधर्मानें आम्हांला अन्योन्याभावाचें ज्ञान होत असतें असें वेदान्ती म्हणतात; त्यामुळे सप्तभंगीनयनिरूपण करण्यांत सिद्धसाधन आहे.

वादी:—अहो ! आमच्या प्रभाचंद्रसूरिजैनाचार्यानें आपल्या 'प्रमेयकमलमार्तंड' ग्रंथांत सप्तभंगीनयाचा अन्योन्याभावामध्यें अंतर्भाव केला नाहीं, व अन्योन्याभावाचें खंडणही केलें आहे; कसें तें पहा.

" स्वदेशादिषु सत्वं परदेशादिष्वसत्वं च वस्तुनोऽभ्युपगम्यत एवेतरेतराभावादित्यप्यसमीक्षिताभिधानमितरेतराभावस्य घटाद्भेदे तद्विनाशे पटोत्पत्तिप्रसंगात् पटाभावस्य विनष्टत्वात् । अथ घटाद्भिन्नोऽसौ तर्हि घटादीनामन्योन्यभेदो न स्यात् । यथैव हि घटस्य घटाभावाद्भिन्नत्वात् घटरूपता तथा पटादेरपि स्यात् । नाप्येषां परस्पराभिन्नानामभावेन भेदः कर्तुं शक्यो भिन्नाभिन्नभेदकरणे तस्याकिंचित्करत्वप्रसंगात् । नापि भेदव्यवहारः स्वहेतुभ्योऽसाधारणतयोत्पन्नानां सकलभावानां प्रत्यक्षे प्रतिभासनादेव भेदव्यवहारस्यापि प्रसिद्धेः । प्रतिक्षिप्तश्चेतरेतराभावः प्रागेवेति कृतं प्रयासेन ।" (प्रमेयकमलमार्तंड, द्वितीयपरिच्छेद, पान ९३)

पूर्वपक्षी:—(जैनभिन्न) भावार्थः—स्वचतुष्टयानें वस्तु आहे व परचतुष्टयानें नाहीं या तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ अन्योन्याभावच आहे, त्याचें निरूपण नैय्यायिकांनीं केलेंच आहे, तुम्हीं अधिक काय सांगितलें ?

उत्तरपक्षी:—(प्रभाचंद्रसूरि)—अरे, तुझा अन्योन्याभाव घटवस्तूशीं भिन्न आहे कीं अभिन्न आहे ? प्रथमपक्ष योग्य नाहीं, कारण घटनाशाबरोबरच अन्योन्याभावाचा नाश झाल्यामुळें पटाची उत्पत्ति झाली पाहिजे, कारण जो अन्योन्याभाव घटाशीं अभिन्न आहे तो पटाशींही अभिन्न आहे; आणि घटाहून भिन्न अन्योन्याभाव मानशील तर घटपटादि वस्तु एक झाल्या पाहिजेत, कारण त्यांचा भेद करणारा अन्योन्याभावच आहे. तो जर त्या घटाहून

भिन्न आहे, म्हणून घटादिकांचा भेद करण्याविषयीं तो अकिंचित्कर आहे.[1] प्रत्यक्षप्रमाणानेंच भेदव्यवहाराची सिद्धि होत असल्यामुळें, अन्योन्याभाव मानण्याची आवश्यकता नाहीं, हें आम्हीं पूर्वीच सांगितलें आहे, आता प्रयास पुरे.

सिद्धांतीः—प्रभाचंद्रानें आपल्या हातानेंच आपले डोळे फोडून घेतले आहेत, म्हणूनच तो असें बोलत आहे. कारण असत् शब्दाचा अर्थ प्रभाचंद्र कक्षी[2] करणाऱ्या तुला तरी काय समजला आहे ? अनुपलब्ध असणें, अगोचर असणें असाच कीं नाहीं ! तो तर अन्योन्याभावानें सिद्ध आहे.

वादीः—अहो, तिन्ही कालीं पररूपादिचतुष्टयरूप न होणें असाही असत् शब्दाचा अर्थ घेतां येईल.

सिद्धान्तीः—तसें मानल्यानें मृत्तिकेचाच घट झाला पाहिजे, सुवर्णादिकांचा होऊं नये असें होईल. पण सुवर्णादिकांचा घटही दृष्ट आहे, आणि जलादिकांचा देखील घट करणें शक्य आहे; अथवा योगीसंकल्पानें किंवा मंत्रानें आंब्याच्या झाडाला जीं निंबफळें लागतात, त्या चमत्काराचा तुमच्याकडून खुलासा होणार नाहीं. शिवाय प्रभाचंद्रानें अन्योन्याभावावर आणलेले दोष स्याद्वादावरही येतात. कारण परचतुष्टयाचें असत्व केवळ बुद्धिगोचर आहे, कीं अन्यपदार्थांशीं अभिन्न आहे, कीं भिन्न आहे ! प्रथमपक्षीं अप्राप्य वस्तु प्राप्त करून घेण्याविषयीं बुद्धीची प्रवृत्ति होणार नाहीं, कारण बुद्धिगोचर असत् जें गगनकुसुमादिक तें मिळविण्याची कोणाला प्रवृत्ति होणार नाहीं. आता कांहीं पदार्थ कालाच्या अपेक्षेनें असत् आहेत, व कांहीं पदार्थ तिन्ही कालीं असत् आहेत असें म्हणशील, तर हे कुबुद्धि ! बळेंकरूनच तुझ्या मतांत असदेकान्तवादाचा प्रवेश झाला. परचतुष्टयाचें असत्व हें अन्य पदार्थांशीं अभिन्न आहे असें म्हणशील, तर घटाभिन्न अन्योन्याभावावर प्रभाचंद्रानें आणलेले दोष प्रभाचंद्राला कक्षी करणाऱ्या तुझ्यावर व त्याच्यावरही होतात. आतां तें

१ कांहीं करण्यास समर्थ नाहीं. २ काखेंत धरणें = आपली बाजू मांडणें.

असत्व अन्य पदार्थांहून भिन्न आहे असें म्हणशील, तर भिन्न अन्योन्याभावा-वर प्रभाचंद्रानें आणलेले दोष तुझ्यावर व त्याच्यावर येतात. अन्योन्याभाव मानणाऱ्यावर प्रभाचंद्राचे दोष तर मुळींच येत नाहींत; कारण घटाशीं अन्यो-न्याभाव अभिन्न मानला, तरी घटनाशानंतर पटोत्पत्तीला घटध्वंसाभाव प्रति-बंधक आहे, आणि याप्रमाणें अन्यध्वंसाचें ध्वंसरूप न्यायांत अंगिकारलेंही आहे. शिवाय कार्य प्रागभावाचें प्रतियोगी असल्यामुळें ज्या कारणाचे ठायीं ज्याचा प्रागभाव रहात असतो त्यापासूनच त्याची उत्पत्ति आम्ही मानतों. तसेंच तूंही मानीत असल्यास तुझ्या परचतुष्टयापेक्षीं वस्तुअसद्भावावर सिद्ध-साधन दोष येतो. आतां हें तुमचें मानणें मंतव्यशेष आहे असें म्हणशील, तर तुझें मानणें त्याहीपेक्षां विकलमंतव्यशेष आहे. किंवा अन्यपदार्थांहून भिन्न आणि स्वचतुष्टयादिकांहूनही भिन्न असें जर कांहीं असत्व असेल, तर त्याच्याशीं आम्हांला कांहीं कर्तव्य नाहीं. म्हणजे घट हा स्वचतुष्टयानें सत् आहे, आणि पट हा स्वचतुष्टयानें सत् आहे. आतां पटचतुष्टयानें घट असत् आहे, तर तें घटाचें असत्व पटाशीं अभिन्न असल्यास पूर्वोक्त प्रभाचंद्राचे दोष येतातच, आणि पटाहून तें घटाचें असत्व भिन्न असल्यास घटाशीं अर्थातच तें मिळणारें नव्हे; तेव्हां असत् असा घटाचा आकार अन्यच कल्पावा लागेल. हे महाब्राह्मणा! घटाच्या आकाराहून अन्य कोणी असत् आकार घटाचा मानीत असशील, तर तो तुझ्या बुद्धींत खुशाल राहूं दे.

वादी:—अहो! प्रत्यक्षप्रमाण अन्यव्यावर्तक आहे कीं नाहीं? आणि अन्यव्यावर्तक जर आहे, तर सत्व व असत्व या पदार्थांचें त्यानें ग्रहणच केलें पाहिजे.

सिद्धान्ती:—तें अन्योन्याभावाचें ग्रहण करितें; म्हणजे घटाचें ग्रहण करितें व पटाचें व्यावर्तन करितें; पण पटादिरूप घट नाहीं असा तुम्हां जैनांना नंतर विचार करावा लागतो, प्रमाण त्याचें ग्रहण करीत नाहीं. किंवा प्रमाणाला विधायक न मानून निषेधक मानशील, तर विधेयाभिन्न सर्वपदार्थांचें

तें निषेधक असतें, कीं कांहीं पदार्थांचें निषेधक असतें ? हा घट आहे, येथें जशी घटाकारवृत्ति होते, तशी घट पट नव्हे असें म्हणतांना केवल घटाकारवृत्ति होत नाहीं, तर पटस्मृतिसहित घटाकारवृत्ति होते. तात्पर्य, पदार्थांच्या निषेधासहित जेव्हां प्रत्यक्षज्ञान होतें, तेव्हां प्रतिषेद्धव्य पदार्थांची स्मृति होते; या नियमाचें कोणासही उल्लंघन करवत येत नाहीं. आतां घटप्रत्यक्षज्ञानसमयीं पटादि परचतुष्टयात्मक सर्व पदार्थांचा निषेध करण्याकरितां त्या सर्व पदार्थांची स्मृति मानशील, तर सर्व जीव सर्वज्ञ होतील, व मग तुमच्या अरिहंतादि तीर्थंकरांची कांहीं अपेक्षा रहाणार नाहीं ! पण जरी ग्रंथांत लिहिलें नाहीं, तरी मला ठाऊक आहे कीं, तुम्ही जैन, सर्व जीव स्मृतींच्या अपेक्षेनें सर्वज्ञ आहेत व प्रमाणाच्या अपेक्षेनें अल्पज्ञ आहेत, असें मानण्याला माघार घेणार नाहीं. परंतु संस्कारजन्यज्ञान हें स्मृतीचें लक्षण आहे. अनुभवावांचून स्मृति होत नाहीं. भविष्यत्पदार्थांचा कोणासही अनुभव नाहीं, आणि प्रत्यक्षज्ञान तर तुम्हांला भविष्यत् पदार्थांचेंही निषेधक मानावें लागेल. कारण तसें न मानल्यास वर्तमानघटाची भविष्यत् पटादिकांशीं अभिन्नता होईल. ते भविष्यत् पदार्थ सत् मानल्यास तुमच्या परकालिक असत्वप्रतिज्ञेची हानि होईल, आणि भविष्यत् पदार्थ असत् मानल्यास वर्तमानघट त्याच्याशीं अभिन्न झाल्यामुळें वर्तमान असत् होईल.. तसें झाल्यानें स्वचतुष्टयापेक्षी पदार्थसत्वप्रतिज्ञेची हानि होईल. याप्रमाणें प्रथमपक्ष असंगत आहे. द्वितीयपक्ष कांहीं प्रमाण नसल्यामुळें असंगत आहे. याप्रमाणें जैनांची सप्तभंगी सर्वथा असंगत असल्यामुळें कोण्याही समंजस पुरुषाला संमत होणारी नाहीं.

आतां जैनांच्या राहिलेल्या पदार्थांची समीक्षा करितों:-

जैनांच्या मतांत अनंत पदार्थ आहेत, म्हणून त्यांचें खंडणमंडण करणें व्यर्थ आहे; कारण त्यांच्या मतांत इतर मतांचीही घालघुसड होत असते, आणि संक्षेपतः जैनांच्या मतांत दोनच पदार्थ आहेत. जीव व अजीव. ज्याला चैतन्य आहे तो जीव व त्याहून भिन्न सर्व अजीव. अजीव पदार्थ पांच

प्रकारचे आहेत; १ पुद्गल, २ आस्रव, ३ संवर, ४ निर्जरा, ५ बंध, ६ मोक्ष.

कोणी जैन या पदार्थांचें अन्य प्रकारानें निरूपण करितात, तें असें:—

१ जीवास्तिकाय, २ पुद्गलास्तिकाय, ३ धर्मास्तिकाय, ४ अधर्मास्तिकाय व ५ आकाशास्तिकाय असे पांच पदार्थ आहेत. कालही एक आहे, पण तो पदार्थ नव्हे. तेव्हां अस्तिकाय शब्द द्रव्यवाचक असल्यासारखा दिसतो. पदार्थवाचक तर तो आहेच. जाणीव ज्याला आहे तो जीवास्तिकाय होय. पुनःपुनः नाश होणें व उत्पन्न होणें असे जे देहादि जडपदार्थांचे अवयव तो पुद्गलास्तिकाय. पुण्य धर्मास्तिकाय, पाप अधर्मास्तिकाय आणि लोकालोकदेश आकाशास्तिकाय होय. याचा विस्तर पाहणें असल्यास 'नयचक्रसार' नामक जैनग्रंथांत पहावा. परंतु सप्तपदार्थवादच समजण्याला सुलभ असल्यामुळें थोडीशी पुनरुक्ति सहन करून त्याचेंच पुनः निरूपण करितों. जैनांमध्यें कोणी उमास्वामी नांवाचा आचार्य झाला आहे. त्यानें आपल्या मताविषयीं तत्वार्थाधिगम नांवाचा सूत्रग्रंथ लिहिला आहे. त्या ग्रंथाच्या प्रथमाध्यायांत चौथें सूत्र आहे तें येणेंप्रमाणें:—

" जीवाजीवास्रवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्वम् "

जीव, अजीव, आस्रव, बंध, संवर, निर्जर, मोक्ष हे सात पदार्थ आम्हांला इष्ट आहेत. देहपरिमाणवान् चैतन्यगुणवान् सावयव सततोर्ध्वगमनस्वभाव जें द्रव्य त्याला जीव म्हणतात. जीवाची देहामध्यें जी स्थिति होते ती, धडूंकडून कर्मानें दाबून घेतल्यामुळें होते. कर्माचा बंध सुटल्यावर, चिखलांतून वर आलेल्या पाण्यावर तरंगत राहणाऱ्या भोपळ्याप्रमाणें जीव नेहमीं वर वर जात राहातो. याला मोक्ष म्हटलें आहे. जैनांचें हेंच मतही आहे. पूर्वींचे जैन तीन प्रकारचे जीव मानीत होते, परंतु नित्यमुक्त जीव मानल्यास आपण ईश्वर मानल्यासारखें होईल, अशा भीतीनें नवीन जैन दोन प्रकारचे जीव मानूं लागले. पूर्वोक्त जैनांत अर्हन्मुनि हा नित्यमुक्त असून, जैनधर्माच्या उपदेशानें इतर जीव सिद्ध समजले जात असत, आणि जे जैनधर्माचा अभ्यास करीत नाहींत, असे जीव बद्ध समजले जात असत. यासंबंधीं विवेचन आम्ही वर केलेंच आहे.

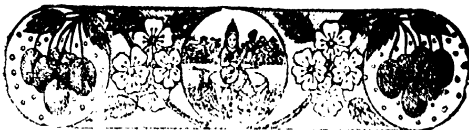
परंतु सध्यां 'तत्वार्थसूत्र,' 'नयचक्रसार' इत्यादि ग्रंथांत दोन प्रकारचे जीव मानले आहेत. " संसारिणो मुक्ताश्च " असें तत्वार्थसूत्र असून " जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च " असें नयचक्रसारांत म्हटलें आहे. अजीव पदार्थ सहा प्रकारचा आहे. पृथिव्यादि चार भूतें आणि स्थावर व जंगम. विषयाकडे ओढणाऱ्या पदार्थांचें नांव आस्रव आहे. इंद्रियसंघात त्यांत येतो. शम, दम, गुप्ती आदिकांस संवर म्हणतात. हा मोक्षाला हेतु आहे. पुण्यापुण्यकर्मांचा भोग करून टाकणारा तप्तशिलारोहण-केशलुंचनादिक जो विधि त्याला निर्जरा म्हणतात. आठ प्रकारचे कर्मबंध आहेत. चार कर्मे घाती व चार अघाती. ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, मोहनीय आंतरायिक हीं चार घाती कर्मे होत.

" सम्यग्दर्शनज्ञानचरित्राणि मोक्षमार्गः "

(तत्वार्थसूत्र-अ० १, सूत्र० १)

या सूत्रांत सांगितलेल्या सम्यक् ज्ञानानें मोक्ष होत नाहीं असें वाटणें याचें नाव ज्ञानावरणीय कर्म. जैनदर्शनानें मोक्ष होत नाहीं असें वाटणें, याचें नाव दर्शनावरणीय कर्म. दर्शनें पुष्कळ असल्यामुळें, कोणत्या एका दर्शनानें मोक्ष होतो असा निश्चय नसणें, याचें नांव मोहनीय कर्म आहे, आणि मोक्षाला प्रतिबंधक जे ऐश्वर्यादिक त्यांचे ठायीं जो चित्ताचा आवेश, त्याचें नांव आंतरायिक कर्म आहे. याप्रमाणें चार घाती कर्मे सांगितलीं. आतां चार अघाती कर्मे आहेत, हीं येणेंप्रमाणें—वेदनीय, नामिक, गोत्रिक व आयुष्क. मला जैनमत समजून घेतलें पाहिजे, अशा प्रकारच्या बुद्धीला वेदनीय कर्म म्हणतात. माझें अमुक नांव आहे, अशा प्रकारच्या अभिमानास नामिक कर्म म्हणतात. अर्हन्मुनीच्या शिष्यवर्गामध्यें मी प्रविष्ट झालों आहें, अशा प्रकारच्या अभिमानाला गोत्रिक कर्म म्हणतात. शरीरस्थितिहेतु जें कर्म तें आयुष्क होय. हीं चार अघाती कर्मे होत. कोणी या चार अघाती कर्मांचें प्रकारान्तरानें वर्णन करितात. तें असें:— (अपूर्ण)

१ हें प्रकरण या प्रकारें महाराजांचे हातून अपुरेंच राहिलें !

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली ॥

अध्याय २२ वा

संप्रदायविधि

जय जय सद्गुरु कमलनेत्रा । जय जय सद्गुरु कोमलगात्रा । जय जय सद्गुरु परमपवित्रा । आळंदीपते ॥१॥ जय जय सद्गुरु भक्तभूषणा। जय जय सद्गुरु विश्वजीवना । जय जय सद्गुरु कल्याणनिधाना । आळंदीपते ॥ २ ॥ जय जय सद्गुरु मायाविरहिता । जय जय सद्गुरु कृतलोकहिता । जय जय सद्गुरु निगमैकविहिता । स्वाचारगम्या ॥ ३ ॥ जय जय सद्गुरु ज्ञानसमुद्रा । जय जय सद्गुरु अलक्षमुद्रा । जय जय सन्मानसचकोरचंद्रा । जागृतस्वप्ननिद्राविरहिता ॥ ४ ॥ तूं अनादि अनंत निर्गुण । शिष्यहिता जाहलासी सगुण । माझी आशा पुरवून । करी कल्याण दयाळा ॥ ५ ॥ मी नाना देवांसी शरण गेलों । परी त्या त्या साधनीं श्रमलों । म्हणूनि तुझिया पायीं लागलों । आळंदीवल्लभे ॥ ६ ॥ प्रारब्ध चुकविणें कांहीं । देवांच्याही हातीं नाहीं । वरी बोध न मिळे तेंहि । देवांगण ॥ ७ ॥ मग ज्याचिया वचनें । अबोध जाय आणि प्रारब्ध उणें । भोगिलियाही कीले साहणें । त्या तुज नमणें कां न योग्य ? ॥ ८ ॥ ज्याचें स्मरोनिया नांव । हृदयीं आठविती ठाव । सर्वत्र यशस्वी आळंदीराव । अनुपम ठेव दावी पुढें ॥ ९ ॥ शिष्य विनवी श्रीगुरुराया । भगवंताचिया वचनें मियां । ऐकिले नाना उपायां । स्वहितास्तव ॥ १० ॥ देव अमृत पिऊनि अमर होती । स्वपद कोणीं ज्यांतें इंही न इच्छिती । तथापि अमृत न देती । दान करणातें ॥११॥ ऐसे ज्ञान-

संताचे बोल । ऐकतां येती आनंद-डोल । संप्रदायविधी सखोल । ऐकावाचि वाटे ॥ १२ ॥ कां तान्हयाचिया समर्थी । जाणे आघवियां आई । यास्तव बोलतां न ये तया तरीही । सकल जाणे इंगितें ॥ १३ ॥ तेवि शिष्याचिय हृदयींचें । सद्गुरु अखिल जाणती साचें । म्हणोनि विधि संप्रदायाचे । अनुज्ञारूपाचे करतील ॥ १४ ॥ तैं श्रीगुरु म्हणती तुझी वाणी । माझा बोधसिंधु क्षणोक्षणीं । उल्हासवोनि आणी जनीं । गांगजळ ॥ १५ ॥ तुज योग्य वाटेल तें पुसावें । शिष्यें पुसतां ना रुसावें । ऐसेंचि आचरण असावें । श्रीगुरूचें ॥ १६ ॥ शिष्याची बुद्धि वाढविणें । हेंचि श्रीगुरूचीं मुख्य लक्षणें । एरवीं करामती दाखविणें । तें झकविणें लोकांतें ॥ १७ ॥ केवळ गुरूचा आशीर्वाद । जरी होय सुखप्रद । तरी तेथ व्यभिचार[1] सिद्ध । गुरुत्वनियामक तो नसे ॥ १८ ॥ भलताही भलत्याप्रती । आशीर्वाद देई क्षितीं । आतां दाविणें करामती । गुरु न म्हणिजे तयातें ॥ १९ ॥ चमत्कार दाखविणें । तरी तें घडे मायागुणें । माया तुच्छ या शब्दाविणें । आन उपाय नसे मोक्षा ॥ २० ॥ म्हणोनि नाना उपायेंकरून । शरण आलियाचें बुद्धिवर्धन । हेंचि मुख्य श्रीगुरुलक्षण । सर्वज्ञात्माचार्य सांगती ॥ २१ ॥

" एतदेवहि दयालुलक्षणं, यद्विनेयजनबुद्धिवर्धनम् ॥ "
(संक्षेपशारीरिक, अ० ४ श्लोक ३ उत्तरार्ध.)

चमत्कार दाखाविणें । एथ दुसरियासी न्यून पाहणें । बुद्धि वाढविलियाविणें । आपणाऐसें करणें न घडे ॥ २२ ॥ म्हणोनि सद्गुरु तोचि आधीं । जो वाढवी शिष्याची बुद्धि । जयाचा तयासी आत्मनिधि । देतां त्रिशुद्धि[3] काय गर्व[2] ॥२३॥ गर्वें गुरु मार्ग चुकी[4] । गर्वें शिष्यही कुंभीपाकीं । गर्वातें आहीं निकी । प्रशंसा कोठें ॥२४॥ कलियुगाचा ऐसा पगडा । लागला गुरु-

१ गुरूचा आशीर्वाद खरा ठरला म्हणजे तो गुरु खरा, असें लक्षणही बरोबर नाहीं. २ आत्मधन ज्याचें त्याला दिलें तर त्याचा गर्व कशाला ? ३ खरोखर. ४ चुकतो.

शिष्यांचा झगडा । दोघेही शुल्क दगडा- । स्तव[1] मांडती ॥ २५ ॥ गुरूचें जें सात्विक लक्षण । तेंचि अंतःकरणीं धरून । समयदोष निरखून । शिष्य गुरूतें निंदिती ॥ २६ ॥ सात्विक गुरु पाहिजे म्हणती । आपण तामसचि राहती । ऐसीचि आहे गुरूंची स्थिति । झडपली मति गर्वरूपें ॥ २७ ॥ शिष्याचीं लक्षणें घेऊन सात्विक[2] । आपणां इच्छिती देहसुख । एवं गुरु-शिष्य दोघेही नरक । शेवटीं निःशंक पाहती ॥ २८ ॥ अवघे सात्विकचि असावे । गर्विष्ठ कोणीही नसावे । विषयांमाजीं न फसावें । कोणीही कदा॥२९ ॥ गुरु गर्वें देहाभिमानी जाहला । आणि शिष्य गर्वें काय मोक्षा गेला । याकारणें गर्व अवघियांला । नाशचि करी ॥ ३० ॥ तथापि गुरुगर्वाच्या ठायीं । ज्ञान असतां बाध नाहीं । शिष्य साधक म्हणोनि तया कांहीं । गर्व लवलाही नसावा ॥ ३१ ॥ आतां हें बोलणें न रुचे जया । तरी शास्त्रचि न रुचे तया । दीना अभय देयावया । गुरुगर्वोक्ति मी अपेक्षीं[3] ॥३२॥ पोळित असतां भवदुःख । जो शरण आला नावेक । तयासी अभय न दे जो सम्यक् । तो गुरु नपुंसक मी म्हणें ॥ ३३ ॥ जो म्हणे माझा राग निमाला । आणि गुरुआशेसी कुचर झाला । तो शिष्य सर्वांगसुंदर असला । तथापि निःशेष त्यागावा ॥ ३४ ॥ गुरुप्रतीति शास्त्रप्रतीति । तिसरी ती आत्मप्रतीति । दिवशीं दिवशीं जया-प्रति । घडती तो महायोगी ॥ ३५ ॥ एक स्वयें शास्त्र पाहती । स्वमतें शास्त्रार्थ विचारिती[4] । मग गुरुवाक्यातें दूषिती । आपुलिया बळें ॥ ३६ ॥ तयांसी गुरुअभिमत ज्ञान । मिळेचिना निश्चयें करून । एक ते गुरुचि वेगळा धरून । शास्त्रवचन नेणती ॥ ३७ ॥ ते भलतेही[5] संप्रदाय । पाहतांचि फसती स्वयें । एक दोन्हींचा समन्वय । करिती जरी ॥ ३८ ॥ तरी नेणती आत्मप्रतीती । तेणें स्वहिता सर्वथा मुकती । ऐसे चाचपटे चालती । आंधळे

१ पैशाकरतां. २ सात्विक स्वभावाचा शिष्य मिळवून. ३ दीनास अभय देण्याकरतां गुरूनें गर्वोक्ति करणें जरूर आहे. ४ विचार करतात. ५ कोणत्याही संप्रदायांतील असले तरी.

आंधळे ॥ ३९ ॥ जो साच कृतकृत्य जाहला । गुरुदोष न दिसती त्याला । जो वचनाधीन राहिला । तो शास्त्रास वा गुरूला दूषी ॥ ४० ॥ केवळ गुरू-वरी ज्याचें प्रेम । तो दूषितो स्मृति-निगम[1] । केवळ शास्त्रावरी ज्याचें प्रेम । तो सद्गुरु दूषितो ॥ ४१ ॥ केवळ देहप्रेम जयासी । तो प्रसंगीं दूषी दोहींसी । म्हणोनि निश्चयें गुरुशास्त्रासी विचारावें ॥ ४२ ॥ शास्त्र सांगेल तो गुरु । गुरु सांगेल तो शास्त्रविचारु । जैसा कां बीजांकुरु । अन्योन्याश्रय तैसा हा ॥ ४३ ॥ सृष्टींत ईश्वरें बिज निर्मिलें । म्हणजे अनादिपणें शोधिलें । तें मानुषें नेवोनि क्षेत्रीं पेरिलें । तरी तें वाढलें वेणेंचि मानें ॥ ४४ ॥ तेवि ईश्वरगुरु शास्त्रबीज । पुढती गुरुफळ संप्रदायबीज । एवं गुरु आधीं, शास्त्र सहज । अनंतर आहे ॥४५॥ गुरु असतो जीव । तो भलतेंही सांगेल स्वय-मेव । यालागीं शास्त्र पाहणें, म्हणती सर्व । मंदबुद्धि ॥ ४६ ॥ जे कां शास्त्राचे दास । तयांचें म्हणणें योग्य तयांस । परी हें भय वेदान्तियास । कदा नुमटे ॥ ४७ ॥ जी जी प्रक्रिया करी बोध । तीचि तीचि आहे शुद्ध । ऐसें बोलिले प्रसिद्ध । वार्तिककारही ॥ ४८ ॥

यया यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ।
सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वी सा चानवस्थितिः ॥

प्रणवोपासनेसमान । हीं शके ब्रह्मज्ञान । वेदान्ताची खूण । ऐसीचि आहे ॥४९॥ कोणी बळेंचि शास्त्र निंदिती । प्रक्रियाही रचूं नेणती[2] । ऐसे जे गुरु म्हणविती । जीवें मातीस घालावे ॥ ५० ॥ एका मूर्खाचिये मनीं । गुरु सर्वज्ञ असावा म्हणोनी । परि मिथ्या जगतीं कोणी । सर्वज्ञता मिरवावी[3] ॥ ५१ ॥ गुरु जितुका अल्पज्ञ असेल । तितुका तो अधिक शोभेल । कारण ज्याच्या ज्ञाना अल्प बोल । तोचि उत्तम अधिकारी ॥ ५२ ॥

श्लोकेन च तदर्धेन श्लोकपादेन वा यदि ।
ब्रह्मज्ञानं भवेद्यस्य क्षीणं तस्य प्रयोजनम् ॥ (बृहदारण्यवार्तिक)

१ वेद. २ युक्तिवादही सांगू शकत नाहींत. ३ गुरु सर्वज्ञ असूं शकत नाहीं

इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुढें । सर्वज्ञतादि-तर्क बापुडे । एकानें स्वप्नींचें पुढिकें कोडें । तें जागृतींत कोणें का सांगावें ॥ ५३ ॥ तैसें ब्रह्मज्ञानिया समोर । सर्वज्ञतादि हास्याकार । यालागीं बोधसमर्थविचार । असावा श्रीगुरु ॥ ५४ ॥ सात्विक असतां सात्विक पहावा[1] । तामस असलिया स्वभावा । गुरु मिळेल तैसा पहावा । उपासनार्थ ॥ ५५ ॥ तामस स्वभावासी ज्ञान । सर्वथा नोहेचि जाण । म्हणोनि घेयावें उपासन । कवणेही परी ॥ ५६ ॥ आपुले आंगीं दोष असतां । तरी दुसऱ्यासी कां निंदावें वृथा । उपदेशावीण श्रीगुरुनाथा । आन श्रमदाता सच्छिष्य नोहे[2] ॥ ५७ ॥ सात्विकही जाहला । तामसवचनें ज्ञाना भेटला । तरी तामसही आला सात्विका गुरु[3] ॥५८॥ परी येथही अपवाद बहु असती । यालागीं राजमार्ग सत्वसंपत्ति । अथवा योग्य गुणत्रयोपयोग विश्वसुधारणार्थी । करी[4] तो गुरुमूर्ति मानवे मातें ॥५९॥ एक गुरु घरिती शांति । जवळी शिष्य शिष्यिणी येती । मग आपसांत मिसळती वधूवरपणें ॥६ ॥.परी क्षणीं ढळेल साधुपण । यासाठीं न बोलती वचन । तयां साधु म्हणोनि करावें नमन । परी गुरुपण शोभेना ॥ ६१ ॥ ब्रह्मज्ञान जाहलें । तेणें अन्यायीं जग हें जाळिलें । तरी पाप न लागे वहिलें । महात्मया तया ॥६२॥ म्हणोनि कां हो भलती रीति । परी लोकांसी दाखविणें शांति । ते दाखवी साधक स्थिति । संसारभीति अनिवार ॥ ६३ ॥ एक ते घरोनी अविश्रांति । शिष्यांचे चाळे डोळियां पाहती । आणि आपणही करूं लागती । त्यांच्या तोंडावरती थुंकावें ! ॥ ६४ ॥ एक ते आम्ही ज्ञानी म्हणोन । लोकांस बोधिती इच्छा नसून । भेसा मुरळ्या भंडार घेऊन । बळेंचि लाविती कपाळा ! ॥६५॥ ते ज्ञानाभिमानी खळ । न होती गुरु निखळ । एक म्हणती संत केवळ । लोकहितार्थ झुंझिती ॥ ६६ ॥ तिहीं

१ सात्विक शिष्यानें सात्विक गुरु पाहावा. २ उपदेशाशिवाय आणखी श्रम गुरूला देऊं नयेत. ३ कचित् तामस गुरूच्या शब्दानेंही ज्ञानप्राप्ति होते ४ जगाचे हिताकरतां सत्वादि तिन्ही गुणांचें योग्य शिक्षण देतो तो.

आमुच्या घरीं यावें । आम्हांसी बोध करावे । पटेल तें घेवों यावें । सुखेंचि आम्हां ॥ ६७ ॥ ऐसियांच्या घरीं कोणी । जाय तो साधु पापखाणी । त्या स्थळींचें अन्नपाणी । निश्चयें करूनि वर्जावें ॥ ६८ ॥ एवढिया निरूपणाचा सार । कीं प्रथम शरण यावा शिष्यवर । मग गुरूनें देवोनि अभयकर । योग्य वयासी शिकवावें ॥ ६९ ॥ तेथ चुकलिया दंड द्यावा । परी उगाचि लोकीं बंडाळा न करावा । तंव वादी म्हणे स्मृतींत बरवा । मातापिता गुरुरूप ॥ ७० ॥ तेव्हां म्हणे सिद्धांती । जरी मायबापचि गुरु होती । तरी " मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव " हीं वचनें नसतीं । पृथक् पृथक तैत्तिरीय श्रुतिमानीं ॥ ७१ ॥ पितयाहुनि श्रेष्ठ माय । मातेहूनि श्रीगुरुराय । वरिष्ठ हें बोलिले गांगेय[1] । महाभारतामाझारीं ॥ ७२ ॥

> पितॄन् दश तु मातैका सर्वासां पृथिवीमपि ॥ १७ ॥
> गुरुत्वेनातिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ॥
> गुरुर्गरीयान् पितृतो मातृतश्चेति मे मतिः ॥ १८ ॥
>
> (शांतिपर्व, अध्याय १०८)

गुरु होईल मातापिता । तरी गुरूस दान देणें आघवें वृथा । कारण दायविभागें धन तत्वतां । पुत्राचेंचि तें होय ॥ ७३ ॥ पितयासि देणें दान । हें स्मृतींत निषिद्ध जाण । यालागीं मातापितयांहून जाण । भिन्नही असे श्रीगुरु ॥ ७४ ॥ मातापिता पुत्र अथवा इतर । जो ब्रह्मज्ञानी चतुर । तो सद्गुरु हा निर्धार । श्रुतिशास्त्रांचा ॥ ७५ ॥ ब्रह्मज्ञानी भगवद्भक्त । तो सद्गुरु, विवाद नाहीं येथ । कलावतीचा गुरु पतिव्यतिरिक्त । कुमारपणींच ब्रह्मोत्तरखंडीं बोलिला ॥ ७६ ॥ अल्प शाब्दिक जरी जाहला । तरी प्रक्रिया-कुशल[2] पाहिजे भला । नाहीं तरी केवळ ब्रह्मज्ञानियाला । नमस्कार करावा, परी न घ्यावा उपदेश ॥ ७७ ॥ विद्वान् आणि ब्रह्मनिष्ठ । ऐसा गुरु तरी आम्हांसि वरिष्ठ । परि श्रोत्रियाहूनि ब्रह्मनिष्ठ । अंश विशेष अवलोकावा ॥७८

---

१ भीष्म. २ विवेचनकुशल.

आक्षेपः-शिष्य करूंच नये !

वादी म्हणे संतांचीं वचनें । शिष्य करूंचि नये कोणें । ऐसीं आहाती प्रमाणें । ऐकावीं कीरू ॥ ७९ ॥

अभंग

(३०३३) मेघवृष्टीनें करावा उपदेश[1] । परी गुरूनें न करावा शिष्य । वांटा लाभे त्यास । केल्या अर्ध कर्माचा[2] ॥ १ ॥ द्रव्य वेचावें अन्नछत्रीं । भूतीं द्यावें सर्वत्र । नेदावा हा पुत्र । उत्तम याती पोसणा ॥ २ ॥ बीज न पेरावें खडकीं । ओलें नाहीं ज्याचे बुडखीं । थीता ठके सेखीं । पाठीं लागे दिवाण ॥ ३ ॥ गुज बोलावें संतासी । पत्नी राखावी जैसी दासी । लाड देतां तियेसी । वांटा पावे कर्माचा ॥ ४ ॥ शुद्ध करूनि पहावें । वरी रंगा न भुलावें । तुका म्हणे घ्यावें । जया न ये तुटी तें ॥ ५ ॥

(३१०२) गुरुशिष्यपण । हें तों अधम लक्षण ॥ १ ॥ भूतीं नारायण खरा । आप तैसाचि दुसरा ॥ २ ॥ न कळतां दोरी साप । राहू नेदावा तो कांप ॥३॥ तुका म्हणे गुणदोषीं । ऐसें न पडावें, सोसीं ॥४॥

(२४९९) शिष्याची जो नेघे सेवा । मानी देवासारिखे ॥ १ ॥ त्याचा फळे उपदेश । आणिकां दोष उफराटे ॥ २ ॥ त्याचें खरें ब्रह्मज्ञान । उदासीन देहभाव ॥ ३ ॥ तुका म्हणे सत्य सांगे । येत रागें येती ते ॥४॥

(२५६२) घालूनिया मध्यवर्ती[3] । दादुनि उपदेश देती ॥ १ ॥ ऐसे पोटभरे संत । तयां कैंचा भगवंत ॥ २ ॥ रांडापोरांतें गोविती । वर्षासन ते लाविती ॥ ३ ॥ जैसें बोलती निरूपणीं । तैसी न करिती करणी ॥ ४ ॥ तुका म्हणे तयां । तमोगुणियांची क्रिया ॥ ५ ॥

(२५८३) गुरुमार्गामुळें भ्रष्ट सर्वकाळ । म्हणती यातीकुळ नाहीं ब्रह्मीं ॥ १ ॥ पवित्राला म्हणती नको हा कंटक । मानिती आत्मिक अनामिका[4]

---

१ पाऊस जसा सर्व शेतांवर पडतो, तसा बोध साऱ्यांना म्हणून करावा. २ अर्धें पुण्य शिष्यास जातें. ३ मध्यस्थी. ४ अंत्यजास.

॥ २ ॥ डोहोर[1] दावी बलुती बारा । उपदेशिती फार रांडापोरा ॥ ३ ॥ कांहीं टाण्या टोण्या विप्र शिष्य होती । उघडी फजिती स्वधर्माची ॥ ४ ॥ नसता करूनी होम[2] खाती एके ठायीं । म्हणती पाप नाहीं, मोक्ष तेणें ॥५॥ इंद्रियांचे पेठे भला कौल देती । मर्यादा-जकाती[3] माफ केली ॥ ६ ॥ नाहीं शास्त्राधार, पात्रापात्र नेणे । उपदेशून घेणें द्रव्य कांहीं ॥ ७ ॥ तुका म्हणे ऐसे गुरुशिष्य पूर्ण । विठोबाची आण नरका जाती ॥ ८ ॥

(४२७७) गुरुचिया मुखें होईल ब्रह्मज्ञान । न कळे प्रेमखूण विठोबाची ॥ १ ॥ वेदांतें विचारा, पुराणातें पुसा । विठोबाचा कैसा प्रेमभाव ॥२॥ तुका म्हणे सांडा जाणिवेचा शीण । विठोबाची खूण जाणती संत ॥३॥

उत्तर (ओव्या)

तै सिद्धान्ती म्हणे ऐक । याविरुद्ध वचनें आणिक । तें प्रमाणार्थ सम्यक् । सांगतों तूंतें ॥ ८० ॥ परी आधीं घेतल्या अभंगांचा । अर्थ निरूपिजेल साचा । मग आणिक वचनांचा । अभिप्राय सांगूं ॥ ८१ ॥ प्रथम अभंगीं मेघवृष्टीनें । सांगितलें उपदेश करणें । तेथ शिष्येंचि आपगुणें । स्मरिजे मार्ग ॥ ८२ ॥ बीज पेरूं नये खडकीं । शुद्ध कसूनि पहावें, इत्यादिकीं । शिष्य कराणिया विशेखीं । सुचविलेंही आहे ॥ ८३ ॥ जो शिष्य आपुलें नायके । निषिद्ध आचरी निकें । द्रव्यासाठीं उपदेशितां लटकें । तरी वाटा पावे कर्माचा ॥ ८४ ॥ दुसऱ्या अभंगीं गुरुशिष्यपण । बोलिलें आहे अधम लक्षण । परी ते वेदान्तदृष्टीं पूर्ण । आत्मदृष्टि अवलंबूनि ॥ ८५ ॥ गुरुशिष्यांची व्यावहारिक सत्ता[4] । हा त्या अभंगाचा अर्थ तत्वतां । नातरी ' मानियेला स्वप्नीं गुरुउपदेश ' इत्यादि होईल अन्यथा । तुकारामवाक्यचि ॥ ८६ ॥ गुरु शिष्य कल्पित । आत्मदृष्टीं एक समस्त । यालागीं गुरुशिष्यादि व्यवहारजात । साक्षिभास्य तो ॥ ८७ ॥ परी श्रीगुरु अनध्यस्त विवर्त ।

१ ढोर वगैरे. २ खोटा यज्ञ. ३ इंद्रियांस मर्यादा घालणें हीच कोण जकात ४ गुरुशिष्य आत्मदृष्ट्या एकरूप असले तरी व्यवहारांत ते दोन आहेतच.

तयाचा निषेध करितां अत्यंत । तरी गुरुभक्तिश्रुतिविरोध[1] येत । अप्रमाण सर्वथा तो ॥ ८८ ॥ दृष्टिसृष्टिवादाभिप्रायें । हा द्वितीय अभंग बोलिला आहे । अथवा गुरुत्वाभिमानाची सोये[2] । एथ बोलिली ॥ ८९ ॥ तिसरा जो की अभंग । तयांत बोलिला विराग । गुरुत्वाभिमान धरोनी चांग । शिष्यसेवा इच्छूं नये ॥ ९० ॥ भोगार्थ शिष्यसेवा घेतां । तदा वाढे देहाहंता । परी शिष्यदृष्टीस हा विचार शिवतां । घात सर्वथा तयाचा ॥९१॥

(४३४५) सद्गुरुवांचोनि सांपडेना सोय । धरावे ते पाय आधीं आधीं ॥ १ ॥ आपणासारिखे करिती तात्काळ । न लगे काळ वेळ तयालागीं ॥ २ ॥ लोह-परिसाची न साहे उपमा । सद्गुरुमहिमा अगाधचि ॥ ३ ॥ तुका म्हणे कैसे आंधळे हे जन । गेले विसरून खऱ्या देवा ॥ ४ ॥

आधीं पूजा सद्गुरुनाथा । चाले देवावरी सत्ता ॥ १ ॥
तुका गर्जतो पवाडे । पहावां गुरुभक्त थोडे ॥ २ ॥

(२५३५) सकळ देवांचें दैवत । सद्गुरुनाथ एकला ॥ १ ॥ राम केला ब्रह्मज्ञानी । वसिष्ठमुनि तारक ॥ २ ॥ कृष्णगुरु संदीपन । ब्रह्म पूर्ण दाविलें ॥ ३ ॥ तुका म्हणे सद्गुरुसेवा । सकळ देवां वरिष्ठ ॥ ४ ॥

इत्यादि अभंगां कवण गति ? । यालागीं 'शिष्याची न घे सेवा ' इति । वैराग्यार्थ असती । उक्ति सकळ ॥ ९२ ॥ गुरु विरागी शिष्य सेवाधीक । तरीच दोघेहि विश्रम सोज्वल । नाहीं तरी पाठी किडाळ । लागे रागद्वेषांचें ॥ ९३ ॥ शिष्यसेवा धर्मकाजा । येथ निषेधितां श्रुतिविरोध दुजा । म्हणोनिया उक्ति सहजा । वैराग्यार्थ ॥ ९४ ॥ ढोंगी गुरूंची फजिती । विवरिता अभंगीं स्वामी बोलती, । ते सर्वथाचि मजप्रति । मान्य आहे ॥ ९५ ॥ धर्मकाजा वर्णासन । तयाचें नाहीं केलें दूषण । कुटुंबार्थ वर्णासन । दूषिलें आहे के

---

१ गुरुभक्ति प्रतिपादन करणाऱ्या श्रुतींशीं विरोध. २ गुरुत्वाचा अभिमान नको इत्यादि अर्थ.

अभंगीं ॥ ९६ ॥ परी जो परमहंस । तया धर्मकाजही वर्षासनदोष[1] । हाचि आहे सारांश । अभंगाचा इया ॥ ९७ ॥ ढोंगी गुरूचें खंडण । कोणीही करावें बळेंकरून । भलतें उपदेशितां जाण । तमोगुण चुकेना ॥ ९८ ॥ घरींची सांडोनि शालिग्राममूर्ति । आपुला खडाऊ पूजावया सांगती । ऐसे गुरु लोकीं मिरविती । ते उभे आगींत जाळावे ! ॥ ९९ ॥ वेदमार्ग बळें सांगतां । तयाचा निषेध नाहीं तत्वतां । परी कुटुंबभरणार्थ भोळे भोंदवां । दाटुनि उपदेश निषेधिला ॥ १०० ॥ शिष्यांहीं जरी द्रव्य दिधलें । तरी तें धर्मकार्यीं लावावें सगळें । आपण पोट भरावें उगलें । यदृच्छालाभें वा श्रमज धनें[2] ॥ १०१ ॥ संन्यासी मठ करोनी राहे । तयासी दीक्षा देऊं नोहे । आणि गृहस्थ भिक्षा मागू पाहे । तरी दीक्षा तयास न द्यावी ॥१०२॥ ऐसंडी धर्मकाजा । आपत्प्रसंग आलिया वोजा । विशेष निषेध नाहीं सहसा । अभक्ति वर्ज आनाची ॥ १०३ ॥ वाममार्गी गुरूचे दोष । चवथ्या अभंगीं दाविले विशेष । दूषिलें आहे भैरवी चक्रास । मद्यमांसास म्हणोनी ॥ १०४ ॥ एरवीं काला[3] आणि जगन्नाथ-भात[4] । तोही दूषितां स्ववाक्यविरोध आणि पुराणविरोध प्राप्त । जेवावयासाठीं जे बोलती अद्वैत । तयांचें खंडण या अभंगीं ॥ १०५ ॥ तें मज सर्वथा मान्य आहे । आतां पांचवा जो अभंग आहे । त्यांत खंडिला तंव पाहे । शुष्कवेदान्ताभिमानी ॥ १०६ ॥

स्वात्मतत्वाधिगमनं भवति प्रायशो नृणाम् ।
मुने विषयवैरस्यं कदर्थावुपजायते ॥ ६ ॥

(वासिष्ठ मु. प्र. स. २)

शब्दार्थें सामर्थ्य ज्ञान करणें । यालागीं उपनिषन्मात्रश्रवणें । बहुधा ज्ञान होय बचनें । परी वैराग्य होणें अघटित ॥ १०७ ॥ " वैराग्यावांचुनि कहीं ।

---

१ धर्मकार्याकरितांही वर्षासन घेणें योग्य नव्हे. २ सहज मिळेल त्यानें किंवा कष्ट करून. ३ सहभोजन. ४ जगन्नाथपुरींत प्रसाद वाटतात तो.

ज्ञानासी वगणेचि नाहीं" । या तातवचनें मिळे ग्वाही । कीं शब्दज अपरोक्षही[1] पुढें लोपे ॥ १०८ ॥ शब्दें सत्यज्ञान होय । तो निमिष गेलिया अभिमान होय । मग न कळतांहि ब्रह्म काय[2] । चार्वाकासम बोलूं लागे ॥ १०९ ॥ शब्दें जें ज्ञान जाहलें । तें वैराग्याविण न जाय रक्षिलें । परी वैराग्यही उगलें[3] । भक्तिविण हारपे क्षणोक्षणीं ॥ ११० ॥ मनासी विषयाची गोडी । तें स्वरूपध्यान घडी घडी सांडी । त्यासी लागतां प्रेमाची ओढी । तरी मागें परवडी पाहेना ॥१११॥ वैराग्यें रक्षावी ज्ञानस्फूर्ति । भक्तीनें रक्षावी विरक्ति । परी जे असती शुष्क वेदान्ती । तयां सुखप्राप्ति हे नव्हे ॥ ११२ ॥

(आर्या) हरिहरकीर्ति-अनादर करिती, धरिती मनांत पंचदशी ।
त्याच्या ज्ञानाग्नीनें न जळे एकहि पटप्रपंचदशी[4] ॥१॥

एवं प्राकृत साधुवचन । आणि भागवतींही प्रमाण । कीं ज्ञानवैराग्य भक्तिविण । शोभा सर्वथा पावेना ॥ ११४ ॥

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनम् ।
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥१२॥

(भागवत स्कंध १, अ० ५)

नैष्कर्म्य म्हणजे वैराग्य । भक्तीविण तें अश्लाघ्य । पुनःपुनः लुटिती भाग्य । विषयेंद्रिय ॥ ११५ ॥ शुद्ध जें कां ज्ञान । तेंही यारेना भक्तिविण । ईश्वरीं ऐक्य झालिया पूर्ण । ईश्वरभक्तिविण तद्रक्षण कैसें ॥ ११६ ॥ झालिया प्रथम व्यतिरेक । जीव प्रेमें लाहे जो विवेक । ईश्वरप्रेमाविण तो एक । आहे हा सान्वयव्यतिरेक राखिजे केविं ॥ ११७ ॥ ईश्वप्रेमाचि भक्ति । जीवाविवेकें प्रारब्धदेहभुक्ति । अनध्यस्त देहप्रीति । ईशान्वयविवेकें तेवि ॥ ११८ ॥ म्हणूनि ज्ञान भक्ति वैराग्य । समुच्चय पाहिजे तरीच योग्य । विता मेळिया[5] कैवल्यभाग्य । हाता चढे ॥ ११९ ॥ सांख्याचें पुरुषज्ञान ।

१ शब्दापासून झालेलें साक्षात् ज्ञानही. २ ब्रह्म काय आहे हें. ३ झालेलें ४ प्रपंचरूप वस्त्राची एक दशीसुद्धां. ५ जीवन्मुक्ति व विदेहमुक्ति.

तेंहि न थारे वैराग्याविण । यालागीं अल्प जें शब्दज्ञान । तेंचि या अभंगीं निषेधिलें ॥ १२० ॥ शेवटील पद जाणतील संत । तेंही आघवें होईल व्यर्थ । म्हणूनि तूं अभंग घेतले जे उदाहरणार्थ । तयांचा अर्थ हा ऐसा ॥१२१॥ अर्थ जाणूनि पुढें बकसी । तरी श्रीमुखांतरीं खासी । आतां ऐक प्रमाणासी । तुकारामोक्तीचि ॥१२२॥

अभंग

(४२६९) देवा ऐसा शिष्य देई । ब्रह्मज्ञानीं निपुण पाही ॥ १ ॥ जो का भावाचा आगळा । भक्तिप्रेमाचा पुतळा ॥ २ ॥ ऐसी युक्ति ज्याला वाणें । तेथें वैराग्याचें ठाणें ॥ ३ ॥ ऐसा झाला हो शरीरी । तुका लिंबलोण करी ॥ ४ ॥

(४२७०) कृपा करावी भगवंतें । ऐसा शिष्य द्यावा मातें ॥ १ ॥ माझें व्रत जो चालवी । त्यासी द्यावें त्वां पालवीं ॥ २ ॥ व्हावा ब्रह्मज्ञानीं गुंडा । तिहीं लोकीं ज्याचा झेंडा ॥ ३ ॥ तुका तुका हाका मारी । माझ्या विठोबाच्या द्वारीं ॥ ४ ॥

प्रथम अभंगीं ब्रह्मज्ञानी । आणि वैराग्याची खाणी । ऐसा शिष्य देवा-लागुनी । भक्तीसाठीं मागितला ॥ १२३ ॥ ब्रह्मज्ञानी आणि विरक्त । शिष्य पाहिजे भक्त्यर्थ । मग इतर साधकां कोण पुसत । आलें समस्त प्रवा-हेंचि ॥ १२४ ॥ द्वितीय अभंगीं सर्वसंपन्न । परी धर्मप्रचारक पाहिजे म्हणोन । 'माझें व्रत जो चालवी' हें वचन । याचिसाठीं ॥ १२५ ॥ 'तुका तुका हाका मारी' । इत्यादि वचनें निर्धारीं । उपास्य देवाचिया द्वारीं । सद्गुरु-भक्ति सुचविली ॥ १२६ ॥ 'यस्य देवे परा भक्तिः । यथा देवे तथा गुरौ" ही श्रुति । अभंगीं सुचविली निश्चितीं । येणेंचि मानें ॥ १२७ ॥ जैसा ईश्वरानुग्रहाविण । सद्गुरु न मिळे हें वासिष्ठवचन । तैसा ईश्वरानुग्र-हाविण । सच्छिष्यही भेटेना ॥ १२८ ॥

यावज्ञानुग्रहः साक्षाज्जायते परमेश्वरात् ।

तावन्न सद्गुरुः कश्चित् सच्छास्त्रं वापि नो लभेत् ॥१॥

उपदेशें वा कल्पनेनें । परमेश्वरासी शरण जाणे । मग तयाच्या अनुग्रहानें । सद्गुरु सच्छास्त्र भेटती ॥ १२९ ॥ साच न करितां भगवद्भक्ति । करावया जिज्ञासातृप्ति¹ । जे गुरुशास्त्र धुंडाळिती । ते पाखांडा हातीं सांपडले ॥ १३० ॥ अशा धर्मी केवळ उपास्ती । बोलिली आहे निश्चिती । तयांची सद्गुरुसच्छास्त्र-प्राप्ति । पुढेंचि राहिली या श्लोकें ॥ १३१ ॥ दृढ झालिया परोक्ष ईश्वरो-पासना । मग तदनुग्रहें होय सद्गुरुसच्छास्त्रदर्शन । सच्छास्त्रें अपरोक्ष ब्रह्म-ज्ञान । अपरोक्ष सगुणभजन सद्गुरूचे प्रेमें ॥ १३२ ॥ सद्गुरुदर्शित भगवन्-मूर्ति । तेही हृदयीं उमटे प्रीति । एवं शिष्यही देणें भगवंताहातीं । म्हणोनि 'कृपा करावी भगवंतें' ही उक्ति अभंगीं या ॥ १३३ ॥ आपुलेंचि भजन करावितां । तुकारामास न वाटली चिंता । यालागीं गर्वे वा निगर्वे तत्वतां । सत्योपदेश करावा ॥ १३४ ॥ तुकारामादि संतांचीं वचनें । कोठ्यावधि असती येणें मानें । परी ग्रंथविस्तरभयें स्थानें । तेवढीच दिधलीं ॥ १३५ ॥ ज्ञानहीन गुरु त्याजिजे । ऐसें गुरुगीतेचें वचन गाजे । वादी म्हणे तरी सहजें । गुरुभक्ति नियत केवि ॥ १३६ ॥ तें म्हणे ऐक सिद्धान्ती । ज्ञानीच गुरु बोलिला निश्चितीं । इतर गुरुचि न होती । तरी ते त्यागितां दोष काय ? ॥ १३७ ॥ शांतिपर्व महाभारतीं । वयाचिया मोक्षधर्मांतीं । शत आचार्य जनकाप्रती । परम प्रीति बोलिले ॥ १३८ ॥ परी आत्मनित्यत्वाविषयीं जाण । अवधियांचीं मतें भ्रमपूर्ण । पंचशिखाचार्य तेथें येऊन । शत आचार्य जिंकिले ॥ १३९ ॥ तेव्हां शत आचार्य सोडूनि । जनक लागला पंचशिख-चरणीं । तोही श्लोक प्रमाणी- । भूत ऐके ॥ १४० ॥

जनकस्त्वभिसरंक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ।
उत्सृज्य शतमाचार्यान् पृष्ठतोऽनुजगाम तम् ॥१९॥
(शांतिपर्व मोक्षधर्म, अ. २१८, पर्वांच्या मानानें

---

१ भक्ति न करतां, नुसती जिज्ञासा तृप्त करण्याकरतां.

परी तयाचें हेंचि कारण । कीं आचार्यशतमुखेंकरून । धर्म ऐकत होता आपण । नृपाळ जरी ॥१४१॥ तरी संतोष न होता तयातें । हेंचि मागील श्लोकीं बोलिलें एथें । म्हणूनि गुरुत्वाचि आचार्यातें । आलें नाहीं ॥ १४२ ॥ थोर म्हणूनि राजा । करी सकळांची पूजा । एवीं शिष्य न तोषतां ओजा । सद्गुरु म्हणावा किमर्थ ? ॥ १४३ ॥ यद्यपि अल्पवाक्यें ज्ञान जया । तो म्हणिजे उत्तम अधिकारिया । येणें अनुमानें श्रीगुरुराया । अल्पज्ञत्व भूषणचि ॥ १४४ ॥ तथापि सिद्धान्तप्रक्रिया पाहिजे निश्चित । स्वानुभवागमपर चित्त । आणि सच्छिष्यातें प्रतीत । होवावा ज्ञानाची ॥१४५॥ मग तार्किकांचें समाधान । हो न हो, नाहीं प्रयोजन । ये अध्यायीं याचिकारण । आगम-शब्द प्रयोजिला ॥ १४६ ॥ महाभारतीं आणि स्कंदपुराणीं । मरुत्त-याज्ञवल्क्यवाणी । गुरुत्यागाविषयीं प्रमाणी-। भूत आहे ॥ १४७ ॥

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥

येथ परमार्थभिन्न गुरूचा । परित्याग बोलिला साचा । विशेषणेंचि तयाचा । अर्थलाभ[1] म्हणोनि ॥ १४८ ॥ अवलिप्त बोलिजे देहाभिमानी । द्रव्यासक्त रजोगुणी । कार्याकार्य नेणे तो तमोगुणी । मोहग्रस्त ॥ १४९ ॥ बळेंचि वेदशास्त्र सांडी । अभिमानें जाहला पाखंडी । तो उत्पथगामी प्रचंडी । म्हणावा सर्वथा ॥ १५० ॥ तयाचा परित्याग करितां । दोष येईल कवणिया अर्थी । परि तेथही पाहतां । अल्पसा दोषु ॥ १५१ ॥ "गुरोरप्यवलिप्तस्य" हा श्लोक । स्कंदपुराणीं बोलिले याज्ञवल्क्य । तेणें गुरुत्यागही सम्यक् । केला युक्ती ॥ १५२ ॥ परी तयाची जी विद्या होती । ते समूळ वमुनी घातली क्षितीं । एवं सामर्थ्य जयाप्रति । तया ही उक्ति शोभते ॥ १५३ ॥ एरवीं कलीची रिती । शिष्य आपण उत्पथी[2] । तया निग्रहितां गुरुमूर्ती । मूर्ख

[1] विशेषणांवरूनच हा अर्थ निघतो, म्हणून. [2] शिष्यच स्वतः उन्मार्गगामी असून, गुरूनें निग्रह केला तर त्या गुरूलाच सोडून देतात !

इच्छिती त्याग करूं ॥ १५४ ॥ प्रऱ्हादाचें उदाहरण । उत्पथग पुत्र[1] देती आपण । धर्मव्याधाचें उदाहरण । बाप देती सकळांतें ॥ १५५ ॥ पति स्त्रियेकारण । देती अरुंधतीचें उदाहरण । स्त्रियाही पतिकारण । गोपीचें उदाहरण देती ॥१५६॥ गुरु उत्तंकाचें उदाहरण देती । शिष्य याज्ञवल्क्याचें उदाहरण घेती । एवं परस्पर वावावयाची रीति । सर्वथा नेणती धर्माधर्म॥१५७॥ गुरु-शिष्य-पिता-पती । पुत्र स्त्री-मातादि संगति । आपुलिया स्वतन्त्राचरणा देती । घेऊनि पुष्टि ॥१५८॥ एरवीं परमार्थभिन्न गुरु । तयाचाचि बोलिला त्यागविचारु । परमार्थवित् त्यागिला गुरु । हें वचन शास्त्रीं न सांपडे ॥१५९॥

उपासनेची रीति

एवं ज्ञानाची ऐसी रीति । आतां उपासनेची करण गति । तेही ऐकावी पुढती । सावध श्रोतीं होउनी ॥ १६० ॥ अनिष्ट मंत्र गुरु देतां । तरी तो त्यागावा तत्वतां । मेरुतंत्रीं इया अर्था । असती वचनें ॥ १६१ ॥

श्रीदेव्युवाचः—

भगवन् देवदेवेश गुरुणाऽज्ञानिना यदा ।
लोभेन दत्तो मंत्रश्चेत्तो दुःखमवाप्यते ॥१॥
तदा किं देव कर्तव्यं यदा सौख्यं न जायते ।
इहलोके परत्रापि येन संलभ्यते सुखम् ॥२॥

श्रीमहादेव उवाचः—

प्रायः कलियुगे देवि गुरवो लोभसंयुताः ।
शिष्या सुखेप्सवोऽभक्ता ह्यतो न कापि सिद्धयः ॥३॥
प्रायो मंत्रग्रहस्तेन दुःखायैवोपजायते ।
तदर्थं संप्रवक्ष्यामि सर्वतंत्रेषु गोपितम् ॥४॥
मंत्रत्यागं प्रथमतः कृत्वा प्रत्यंगिरां भजेत् ।
मंत्रत्यागविधिं वक्ष्ये येन संजायते सुखम्[2] ॥५॥

१ उन्मार्गगामी मुलगे. २ मेरुतंत्र, अ. १४

उमा म्हणे कैलासपति । अज्ञानी गुरु लोभें मंत्र देती । इष्टानिष्ट न पाहती । तेणें दुःखप्राप्ति सच्छिष्या ॥ १६२ ॥ यया उपाय करावा कवण । मग बोले मनिकेतन-दहन[1] । कलियुगीं गुरु लोभसंपन्न । सुखेच्छु जाण शिष्य अवघे ॥ १६३ ॥ गुरु नेणती गुरुधर्मातें । शिष्य नेणती गुरुभक्तीतें । म्हणोनि मंत्र कवणातें । सिद्ध न होय ॥ १६४ ॥ त्यांतहि सिद्ध, साध्य, सुसिद्ध, अरि[2] । न पाहोनि मंत्र घेतां तरी । दुःखप्रद होय भारी । संशय नाहीं ॥ १६५ ॥ म्हणोनि तो मंत्रत्याग आधीं करावा । मग प्रत्यंगिराश्रय धरावा । मेरुतंत्रीं विधि बरवा । चतुर्दश प्रकाशीं बोलिला हा ॥ १६६ ॥ तो विशेष तेथचि ध्यावा पाहोनि । मी विस्तरभयें न लिहें या स्थानीं । परी हा मंत्रत्याग निर्वाणीं । शाक्तविषयक बोलिला ॥ १६७ ॥ मंत्र त्यागिलियावरी । प्रत्यंगिरा भजावी तरी । वैष्णवशैवांसी निर्धारीं । प्रत्यंगिराप्रयोजन काय ? ॥ १६८ ॥ जे शाक्तसंप्रदायी असती । तिहीं करावी ऐसी रीति । आगमोक्त शिवनारायणविषेप्रति । सिद्धारिचक्र न लगेचि ॥१६९॥ गायत्रीस सिद्धारि पाहतां । तरि मोडावी लागेल व्रतबंधव्यवस्था । एवं शिवकृष्णादिमंत्रां तत्वतां । सिद्धारि सर्वथा असेना ॥ १७० ॥ शिवमंत्रासी शिवपुराणीं । सिद्धारि नाहीं हे बोलिली वाणी । कृष्णमंत्रासी पद्मपुराणीं । सिद्धारि नाहीं हें बोलिलें ॥ १७१ ॥ सिद्धारि असेल जयाच्या मंत्रासी । तेणें त्यागुनि भजावें प्रत्यंगिरासी । आम्ही शाक्त नाहीं म्हणोनि आम्हांसी । मंत्रत्याग न लगेचि ॥ १७२ ॥ (वादी उवाच)—अहो, सिद्धारिचक्र नाहीं । तरि मंत्र सुसिद्ध सर्वांठायीं । मग जपतांक्षणीं कां नाहीं । फल होत सकलांतें ? ॥ १७३ ॥ सिद्धान्ती म्हणे ऐक गोष्टी । शिवकृष्णमंत्र कल्पवृक्ष सृष्टि । जैसी याचना जयाच्या पोटीं । तैसीच तुष्टि तयातें ॥१७४॥ रिपु[3] [illegible]सही न होती । पापियासी साध्य होती । पुण्यवंता कामुका सिद्ध [illegible]सिद्ध होती मुमुक्षूतें ॥ १७५ ॥ मंत्रनिर्णय सांगतां । हें विशेष

---

[1] [illegible]दहन शंकर. [2] हे चार मंत्राचे प्रकार आहेत. [3] रिपु-मंत्र.

बोलिजेल तत्वतां । अथवा संप्रदायिक नामस्मरण करितां । होय सुसिद्धता मंत्राची ॥ १७६ ॥ जे मंत्र देती क्षुद्र फळें । तयां चक्र पाहणें लागे बळें । जे मंत्र देती मोक्षफळें । तयां चक्रप्रयोजन नाहीं ॥ १७७ ॥ स्वप्नमंत्रासी सिद्धारि नसती । ऐसी ही मंत्रशास्त्राची उक्ति । म्हणोनि गुरुमंत्रत्यागविधि निश्चितीं । मधुराद्वैतीं असेना ॥ १७८ ॥

शंका:-शिष्य म्हणे पद्मपुराणीं । बोलिली आहे ऐसी वाणी । कीं मंत्र घेतां अवैष्णवापासूनी । तरी तो मंत्र त्यागावा ॥ १७९ ॥

अवैष्णवोपदिष्टश्च पूर्वमंत्रवरद्वयम् ।
पुनश्च विधिना सम्यक् वैष्णवात् ग्राहयेन्मनुम् ॥१॥
सहस्रशाखाध्यायी च सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
कुले महति जातोऽपि न गुरुः स्यादवैष्णवः ॥२॥
यस्तु मंत्रद्वयं सम्यक् अध्यापयति वैष्णवः ।
स आचार्यस्तु विज्ञेयो भवबंधविदारकः ॥४॥

(पद्मपुराण—उत्तरखंड, अ. १५४)

पूर्वकथित मंत्र दोन्ही । उपदेशितां अवैष्णवांनीं । तरी तयांचा त्याग करूनि । वैष्णवापासुनी घेयावे ॥१८०॥ सहस्रवेदशाखाधीत[1] । सर्व यज्ञांचे ठायीं दीक्षित[2] । श्रेष्ठकुळींही जन्मला निश्चित । परी अवैष्णव गुरु न होय ॥ १८१ दोन्ही मंत्रांचा उपदेशक । समर्थ वैष्णवचि एक । यालागीं भवबंधनाशक । तोचि आचार्य म्हणावा ॥ १८२ ॥ श्रीगुरु म्हणती ऐक वचन । या श्लोकांचें तात्पर्य पूर्ण । कीं जयाचा ज्यावरी विश्वास गहन । त्यापासुनी तो मंत्र घ्यावा ॥ १८३ ॥ जयाची जे इष्ट देवताचि नाहीं । तयाची प्रीति तेथ असेल कायी । प्रीतिवाचुनी लवलाही । साक्षात्कार त्या कैसा ॥१८४॥ प्रीतीविण देवतामंत्र देणें । तें तंव न घडे लोभाविणें । लोभी गुरूचा मंत्रत्याग करणें । हें मेरुतंत्रीं बोलिलेंचि आहे ॥ १८५ ॥ परी लोभी गुरूंचाही

१ वेदाच्या हजारों शाखा पढलेला. २ यज्ञकर्म चालविणारा.

त्याग करितां । प्रायश्चित्त असे सर्वथा । याज्ञवल्क्यानें केला होता । स्कंद पुराणांत कथा ही ॥ १८६॥ एरवीं गुरुत्याग घडे । जरी आपणां देवता नावडे । तरी पूर्वी वृत्ति ओढे । तिकडेचि तैसी ॥ १८७ ॥ तेव्हां प्रायश्चित्त करावें । लक्ष इष्टनाम स्मरावें । द्विजें हवन करावें । तयाचि मंत्रें ॥ १८८ ॥ उगाचि गुरुमंत्रत्यागी कोणी । तया प्रायश्चित्त नाहीं त्रिभुवनीं । हाही अभिप्राय प्राणतोषिणी । तंत्राधारें सुचविला ॥ १८९ ॥ उपास्यविश्वासी साक्षात्कारी । अल्पज्ञही गुरु पूजावा निर्धारीं । त्याविण बहुज्ञही परी । त्यागावा, हें रुद्रयामल कुलार्णवतंत्रीं बोलिलें ॥ १९० ॥ तंत्रें मूळींचि पाहावें वाचून । त्यां सार घेतला निवडोन । जयाचें येथचि धालें मन । तो विनोदन कासया करील? ॥ १९१ ॥ शिष्य म्हणे जी भगवंता । आपण अल्पज्ञ गुरुही पूजावा म्हणतां । परी ज्ञानलुब्ध शिष्यें गुरु त्यागावा सर्वथा । हे बोलिली कथा रुद्रयामल कुलार्णवींच ॥ १९२ ॥

मधुलुब्धो यथा भृंगः पुष्पात् पुष्पांतरं व्रजेत् ॥
ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं व्रजेत् ॥ १ ॥

मधुलुब्ध भ्रमर जैसा । पुष्पपुष्पीं हिंडे आपैसा । ज्ञानलुब्ध शिष्य तैसा । नाना गुरु देखतसे ॥१९३॥ श्रीगुरु म्हणती हें वचन । वेदविरोधें अप्रमाण । देवताही उपदेशितां गुरु सोडोन । तरी संमत नाहीं श्रुतीतें ॥ १९४ ॥ एकासी उपदेश केला । क ख ब्रह्मभाव सुचविला । पुढें आचार्य गति सांगेल सकला । देवताही ऐसा बोलिला वरद देवो ॥ १९५ ॥ तों मुनिही आला गृहासी । प्रसन्न पाहिलें शिष्यासी । तेव्हां विचारितां शापभयें मानसीं । शिष्यें आघवें निरूपिलें ॥ १९६ ॥ तेव्हां प्रसन्न होवोनी सद्गुरुराव । क ख प्राणाभेद उपाव सांगे सर्व । ऐसा ऐतीह्य[1] गौरव[2] । उपनिषदेंत केला हो ॥१९७॥ याज्ञवल्क्यें गुरु त्यागिला । परी वेद ओकोनी दिधला । मग एका शिष्यें गिळिला । तैत्तिरीय[3] उपजला तेयोनी ॥१९८॥ हें अधिकारिकासी शोभलें ।

१ ऐतिह्यासिक. २ विस्तार. ३ तैत्तिरीय उपनिषद.

तैसें सामर्थ्य जया आलें । तयासीचि गुरु त्यागणें बोलिलें । येर ते पडती महानरकीं ॥ १९९ ॥ विश्वामित्राची कथा ऐकोन । जैसे शूद्र होऊं पाहती ब्राह्मण । परी विश्वामित्राचें अनुष्ठान । नेणती कामिनीपूजक हे ॥ २०० ॥ तैसीच येथली रीती । कलीत पशुजन स्वतंत्र वागूं इच्छिती । धर्मासचि भार मानिती । त्यांसी गुरुमूर्ति रुचेल केवि ? ॥२०१॥ पुनर्विवाहिता कामिनी । तियेसी भेटली जारिणी । मग पतिपूजेचा सिक्षोनी । चालविला निषेधु ॥ २०२ ॥ तैसे संसारीं आसक्त । परस्पर मिसळती काकवत । मग गुरुदोष पाहती अखंडित । तयांचें वचन प्रमाण केवीं ? ॥ २०३ ॥ आपण दुसरिया फसवितां । गुरूनें फसविलें म्हणोन रडती । ऐसियांसाठींच श्रीपति । ढोंगी गुरूस निर्मितो ॥ २०४ ॥ जेवीं दैत्यास मोहाया निर्मिली सुरा । जो वाईल होवोनि गेला विरोचनाच्या घरा । तो या लौकिका ठकां अचतुरां । ठकवाया महाठक ॥ २०५ ॥ सच्छिष्यही फसेल म्हणोन । लोभी गुरूचें दोषदर्शन । एरवीं फसला तयाकारण । श्रद्धा फलदात्री ॥२०६॥ लोकफसव्यासी फसवावया । फसव्या गुरूची उत्तम चर्या[1] । ते तंव प्रशंसा करावया । पात्रचि आहे ॥ २०७ ॥ जैसा वेश्यांच्या गृहीं । ठेका ठेविती नानकशाई । तैसा फसव्या जनांवरी लवलाहीं । फसव्या गुरूंचा ठेका न चुके ॥ २०८ ॥ सुरा पिणाऱ्या शिष्यासी वेळे । मुगपी[2] गुरूचा शापही फळे । उत्तम शिष्यासी न फळे । अधमगुरुशाप ॥२०९॥ गुरु शिष्य समवर्तनी । तेथ गुरुचि श्रेष्ठ शास्त्रवाणी । वमाता भोगावी वेश्यापुत्रांनीं । हें शास्त्रसंमत नाहीं कीं ॥ २१० ॥ म्हणोनी दुर्जनभीड न धरावी । योग्य सत्क्रिया करावी । धर्म स्थापितां आदरावी । उत्तम दिशा ॥ २११ ॥ सत्संगीं सदा मिसळावें । सद्गुरु भेटतां पाळे सोडावे । आतां हें वचन स्वभावें । ऐसें समन्वयिजे ॥ २१२ ॥ पिच्छिलतंत्रीं तंत्राचें वचन । कीं दीक्षा-शिक्षा-भेदेंकरून । गुरूचे प्रकार असती दोन । त्यांत दीक्षागुरु श्रेष्ठ ॥ २१३ ॥ मंत्र ऐकणें का अभ्यासणें ।

१ पद्धति. २ सुरापान करणाऱ्या.

हें जयापासुनी होणें । तयाचें नांव गा म्हणणें । दीक्षागुरु ॥ २१४ ॥ तोचि प्रमाणार्थ श्लोक । सांगूं तुज सकळीक । तैसें तंत्रवचन आणिक । तेंही सांगूं ॥ २१५ ॥

गुरुस्तु द्विविधः प्रोक्तो दीक्षाशिक्षाप्रभेदतः ।
आदौ दीक्षागुरुः प्रोक्तः शेषे शिक्षागुरुर्मतः ॥ १ ॥
यन्मुखात्तु महान्मंत्रः श्रूयतेऽभ्यस्यतेऽपि वा ।
स गुरुः परमो ज्ञेयस्तदाज्ञा सिद्धिदायिनी ॥ २ ॥

आतांचि पदार्थ बोलिला । शेष भावार्थ वहिला । दीक्षागुरूचा आज्ञाशब्द भला । सर्वसाधक ॥ २१६ ॥ गुरुवचन तो धर्म । गुरुवचन तें कर्म । गुरुविण ज्ञानधर्म । विघ्नकर, हें शिववाक्य ॥२१७॥ कुलमूलावतार कल्पसूत्र । टीकेंत कुलागमवचन हें पवित्र । तेंही सांगूं स्वतंत्र । प्रमाणासाठीं ॥१८॥

प्रेरकः सूचकश्चैव वाचको दर्शकस्तथा ।
शिक्षको बोधकश्चैव षडेते गुरवः स्मृताः ॥
पंचैते कार्यभूताः स्युः कारणं बोधको भवेत् ।

परमार्थी प्रेरणा करणें । गुरु होय इतुक्यानें । किंवा सूचक करणें । तेंही गुरुत्व ॥ २१९ ॥ पुस्तकें वाचुनी दाखविती । तेही गुरु म्हणिजती । जे 'करा, वाचा' म्हणोनी उपाय दाखविती । तेही गुरु ॥ २२० ॥ जो शिकवी कांहीं अक्षरें । तोही गुरु होय प्रकारें । परी जयाच्या वचनें थारे । भक्ति-ब्रह्मज्ञान तो सद्गुरु ॥ २२१ ॥ पांच गुरु तें कार्य पूर्ण । सहावा गुरु तो कारण । यालागीं 'मधुलुब्ध' हें वचन । कार्यभूत पंच गुरुभ्रमणपर ॥ २२२ ॥ किंवा शिक्षागुरु नाना पहावे । ऐसें वचनतात्पर्य समजावें । तंव शिष्य म्हणे भलें देवें । समजाविलें ॥ २२३ ॥ परी 'गुरोर्गुर्वंतरं' या ठायीं । 'मंत्रान्मंत्रांतरं' हा पाठ लवलाही । श्रीगुरु म्हणती तेथही । रहस्य आहे दुसरें ॥ २२४ ॥ नाना दोष मंत्रांचे । मंत्रशास्त्रीं बोलिले साचे । जरी उत्तमशिष्यदुर्दैवाचें । येईल फळ ॥ २२५ ॥ तरी कोणी गुरूपासुनी । प्रदोष

मंत्र पडे कानीं । तो त्यागावा निर्दोष मंत्र घेवोनी । ऐसा या पाठांतरवचनीं अभिप्रायो ॥ २२६ ॥ परी शिवकृष्ण मंत्रातें कांहीं । दोष कोठें बोलिले नाहीं । यालागीं आमुचे संप्रदायीं । हा तांत्रिक नियम न लाविजे ॥२२७॥ जे बाक फुंकोनी पिती । तयांसी गुरूंची वाटेल भीति । तरी गौण दीक्षा करावी निश्चितीं । संप्रदायीं सांगितली जी ॥ २२८ ॥ परी मुख्य दीक्षा घेऊनी । गुरु सोडील कोणी । तया मधुराद्वैतभ्रष्टालागूनी । पतन निर्वाणीं मम शापें ॥२२९॥ मधुराद्वैत सोडोनी जाईल । तयासी शिक्षा देवचि करील । परी मधुराद्वैतींच नाना उत्तम गुरु फिरेल । तरी मम शाप चुकेना ॥२३०॥ जरी संप्रदायांतही लोभी असती । तरी इतर ठायीं लोभ धरिती । मंत्राविषयीं अविश्वास न करिती । तेही जपती म्हणूनी ॥ २३१ ॥ इतर संप्रदायांचा उपहास । करूनि अन्यदेवतामंत्रास । देती जे कां लोकांस । धन उपटावया लोभी ॥ २३२ ॥ तयांच्या करीं मंत्र न घ्यावा । हा या श्लोकाचा अर्थ आघवा । एरवीं कोणाचा द्वेष करावा । ऐसा अभिप्राय नाहीं ॥ २३३ ॥ अनुभवामृतीं शिवस्तुती । भावार्थदीपिकेंत कृष्णस्तुती । हरिनाम उपदेश हरिपाठीं । केला तातें ॥ २३४ ॥ म्हणोनी आमुचा संप्रदाय । शिवकृष्णजपीं समान होय । अथवा एक द्वेष न करितां उपाय । कोणी एक धरावा ॥२३५ शिवमंत्र जपोनी कृष्णभक्ति । करितां न होय दोषप्राप्ती । तें कर्णामृतकारही म्हणती । प्रमाण निश्चितीं ऐकावें ॥ २३६ ॥

शैवा वयं न खलु तत्र विचारणीयं ।
पंचाक्षरीजपपरा नितरां तथापि ॥
चेतो मदीयमतसीकुसुमावभासं ।
स्मेराननं स्मरति गोपवधूकिशोरम् ॥ २४ ॥

(कर्णामृत श० १)

आम्ही मुळींचे मुख्य शैव । पंचाक्षरीजप करितों सदैव । परी अंतरीं यदुराव । भावेंच आवडला ॥ २३७ ॥ कृष्णमंत्रजपीं शिवध्यान । करितांही

नाहीं दूषण । स्वयें सांगे नारदपुराण । कीं पशुपतियोगें प्रसन्न विष्णु ॥ २३८ ॥ म्हणुनी एकाचा जप एकाचें ध्यान । हें विरुद्ध नाहीं आम्हांकारण । मंत्र घ्यावा गुरूपासून । कीं आन विकल्प आहे तो सांगूं ॥ २३९ ॥

' शास्त्राद्वा गुरुवक्त्राद्वा ग्राह्येदिति ' । कक्षपुटींत प्रथमपटलीं नागार्जुन म्हणती । म्हणुनी गुरूपासूनी नीच मंत्र घ्यावा निश्चितीं । ये विषीं आहे विकल्पू ॥ २४० ॥ शिवपुराणीं शिवमंत्रास । हाचि विकल्प बोलिला विशेष । कीं गुरूपासुनी न घेतां तयास । आहेचि सिद्धि ॥ २४१ ॥ " अनादिष्टोऽपि गुरुणा मंत्रोऽयं न च निष्फलः " इति । गुरुपासोन न घेतांही मंत्रसिद्धि शिवपुराणोक्ति । परी गुरूपासुनी घेतां प्रीति । फलाधिक्य बोलिलें ॥ २४२ ॥ " अलब्धाल्लब्ध एवेह कोटिकोटिगुणाधिकः " इति । गुरूपासुनी घेतलिया मंत्राची अधिक फलश्रुति । शिवमंत्राविषयींच शिव-पुराणोक्ति । पुढती सांगे ॥ २४३ ॥ एवं ब्रह्मोत्तरखंडीं स्कंदपुराणीं । बोलिलें कीं पंचाक्षरी मंत्रास दीक्षा नाहीं म्हणोनी । पुढती दीक्षा दाशार्ह रायालागूनी । दिधली प्रकारान्तरें त्याचि मंत्राची ॥ २४४ ॥ श्रीकृष्णमंत्रासी कहीं । गुरुवांचुनी ग्रहण बोलिलेंचि नाहीं । सर्वत्र वरिष्ठ सद्गुरुआई । संशय नाहीं ये अर्थीं ॥ २४५ ॥ परंतु कलियुगीं भयंकर । गुरु भेटती चोर जार । करोनिया वेडे चार । भोळे साचार भोंदिती ॥ २४६ ॥ सुंदर स्त्रीतें पाहून । पूर्व जन्मींची स्त्री म्हणोन । उद्वाहसंस्काराविण[1] । रतिदान[2] देती तीतें ॥ २४७ ॥ एक पूर्व जन्मींचे सांगोनी भाऊ । जन्मभर घेती जेऊं । एवं फसविती नाना उपावू । करोनिया ॥ २४८ ॥ म्हणोनी भैरवविधि[3] करून । मी स्वसंप्रदायीं सांगतों दीक्षाविधान । हें दीक्षाविधान आहे गौण । निर्लोभ गुरु न भेटतां ॥ २४९ ॥ परी सलोभ शिष्यासी कांहीं । हा भैरवविधि बोलिला नाहीं । लोभियासी फसवावया लवलाही । लोभी गुरु योग्यचि आहे ॥ २५० ॥ सिंहें व्याघ्रासी भक्षिलें । तरी शेळ्यांचे कळप वांचले । येथें

---

१ विवाह न करतां. २ भोग. ३ याचें लक्षण पुढें आहे.

कोणाचें काय गेलें । व्यर्थ झालें सर्वांपरी ॥ २५१ ॥ तसें लोभियानें लोभियासी खावें । विरक्तानें उपद्रवरहित व्हावें । हा न्यायचि आहे स्वभावें । नोहे अन्याय ॥ २५२ ॥ सद्गुरु भेटतां उत्तम । सेवेसाठीं भिऊनि परम । गौण दीक्षा घेतां सुगम । मोक्ष सर्वथा घडेना ॥ २५३ ॥ कारण महावाक्योपदेशप्रक्रियाप्राप्ति । क्षणोक्षणीं उपाधिनिवृत्ति । हे गौण दीक्षेंत न सांपडे रीति । म्हणोन भैरवविधि गौण ॥ २५४ ॥ परंतु विरक्त शिष्य, लोभी गुरु । ऐसा दुर्दैवें झालिया प्रकारु । ब्रह्मज्ञान नसतां निर्धारु । गौण दीक्षा आश्रयिजे ॥ २५५ ॥ ब्रह्मज्ञानियाचे लोभादि समस्त । राहती प्रारब्धपर्यंत । जेवि याज्ञवल्क्य मुनि समर्थ । स्त्रीद्वययुक्त, ही बृहदारण्यीं कथा ॥ २५६ ॥ रैक मुनि कन्या घेऊन । सांगता झाला ब्रह्मज्ञान । हें छांदोग्यांत निरूपण । जाहलेंचि आहे ॥ २५७ ॥ तथापि आम्हां लोभी म्हणोनी । लोकांस स्पष्ट सांगितलें त्यांनीं । नाहीं फसविलें विरक्त म्हणवोनी । कपट करोनी सर्वथा ॥ २५८ ॥ ज्यांस पाहिजे होतें वहिलें । तिहीं तयांचें ज्ञान घेतलें । इतरांसी बळें उपदेशिलें । जाऊनि नाहीं कदा तिहीं ॥ २५९ ॥ प्रकियाबळें शिष्य तृप्त होतां । मग गुरुदोष पाहणें वृथा । परी प्रक्रियेवीण लोभी गुरु भेटतां । आणि शिष्य असतां विरक्त ॥ २६० ॥ दुर्दैव कैसें गुरूस धुंडान । उपासनेविण थारेना मन । तयानें भैरवविधि करोन । गौण दीक्षा घेयावी ॥ २६१ ॥ कोण्याही संप्रदायामाझारीं । हा विधि नाहीं प्रगटविला आजवरी । द्रव्याशा धरोनी अंतरीं । लोभ निर्धारीं वाढविला ॥ २६२ ॥ तो विधि मी करितों प्रगट । प्राकृत भाषेमाजीं स्पष्ट । मदाज्ञेनें घरिंच्या घरीं स्पष्ट । उपासना घेवोनी धर्म दृढ करावा ॥ २६३ ॥ या विधीनें मंत्र जपतां । पुढें स्वप्नांत वा जागृतींत वस्तवा । सद्गुरु भेटेल अवचितां । आलिया ताता कळवळा ॥ २६४ ॥ जयासी प्रथमचि भेटला असेल । तयावें हा विधि करितां निष्फळ । जयासी वैसला असेल खोल । तयानें हा विधि करावा ॥ २६५ ॥ म्हणाग्रहण विकल्प मनांत । तो गुरु आपसमयीं करावा समस्त । परी आळं देखं कवे

अर्थ । संप्रदाय आपुला ॥ २६६ ॥

भैरव विधि[1]

अथ तांत्रिकमंत्राणां दीक्षां शृणु गुरुंविना ॥ ५८४ ॥
शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां चंद्रताराबलान्विते ।
गत्वा च दाक्षिणामूर्तेः सन्निधौ पूजयेच्च तम् ॥ ५८५ ॥
कलशस्थापनं कृत्वा तदग्रे तु परिक्षिपेत् ।
तालपत्रे लिखित्वाथ मंत्रं देवं च पूजयेत् ॥ ५८६ ॥
देवो गुरुरिति ध्यात्वा मंत्रं व्यक्तं तु वाचयेत् ।
अष्टोत्तरशतं चैव मंत्रग्रहणमुच्यते ॥ ५८७ ॥
एतत्तत्त्वं समाख्यातं गोप्यं मातरि जारवत् ।
गुरौ लोभादयो दोषास्तस्मादुद्विजते जनः ॥ ५८८ ॥
(मेरुतंत्र प्रकाश ६)

मेरुतंत्रीं महेश्वरु । उमेसी म्हणे करुणाकरु । कलींत लोभी जाहले गुरु । महाक्रोधी अतिखळ ॥ २६७ ॥ ज्या पंथाचे लोक पाहती । तैसींच भाषणें करिती । स्वसंप्रदायही सोडिती । पैशासाठीं ॥ २६८ ॥ परसंप्रदायाची निंदा करणें । हें वाईट आहे सर्व गुणें । परी परसंप्रदायस्तुति करणें । पैशासाठीं वाईटचि ॥ २६९ ॥ काम क्रोध लोभ फार । जगीं वाढले समग्र । गुरुत्व म्हणजे व्यापार । होवोनि बैसला ॥ २७० ॥ उपाध्यायांचे यजमान । जातां कवडीस्तव देती प्राण । म्हणोनी लोक जाहले उद्विग्न । गुरुमंत्राकारणें ॥ २७१ ॥ एक म्हणती मंत्र घ्यावा । मग गुरूवरी दोष ठेवावा । त्याहूनि मंत्र न घेयावा । उत्तम ऐसें ॥ २७२ ॥ एरवीं शिष्य आणि गुरु । कलींत दोघेहि दंभाचारु । एकमेकांची निंदा करु । एकमेकु करिती ॥ २७३ ॥ गुरु म्हणे मुख पसरुनी । शिष्य माझें नायके म्हणोनी । शिष्य म्हणे तोंड पिटोनी । आम्हांस गुरूंनीं फसविलें । ॥ २७४ ॥ गुरु-

१ मेरुतंत्रांतील दीक्षाविधि.

शिष्यांचे न्याय । चावडीवरी जाती स्वयें । भांडण करिती आचार्य । मग ते ते तोडिती न्यायाधीश ॥ २७५ ॥ एवं कलीची विचित्र गति । तेथ न कावे कांहींचु साधु उक्ति[1] । पैजारपूजा विधवाप्रति । देतां निश्चितीं वदों नये ॥ २७६ ॥ दास दासीला समजावितां । तेथ उभी न राहे पतिव्रता । तेवीं लोभियानें लोभियासी खातां । तया कलींत संतां उपेक्षणें ॥ २७७ ॥ परी उत्तम गुरु न भेटे जोंवरी । संप्रदायदीक्षा घेयावी तोंवरी । तेंचि उमेसी त्रिपुरारी । मेरुतंत्रीं सांगती ॥ २७८ ॥ अथ शब्दें मंगलाचरण । तांत्रिक मंत्राची दीक्षाग्रहण । उमे, सांगतों गुरुवांचून । सावधान ऐकावें ॥ २७९ ॥ शुद्ध-मासीं शुक्लपक्षीं । सर्वसिद्धान्त त्रयोदशी । चंद्रताराबलासी । अनुकूल पहावें ॥ २८० ॥ उत्तम गुरूच्या सन्निधानें । कुयोग सुयोग होती बळानें । परी जेथ स्वयें आहे दीक्षा घेणें । तेथ शकुन पाहणें उत्तम ॥ २८१ ॥ मुळीं आहे तांत्रिक पद । तें वेदपुराणव्यावर्तक शुद्ध । म्हणजे वेदपुराणदीक्षा प्रसिद्ध गुरुवांचून न चाले ॥ २८२ ॥ तांत्रिक मंत्राची दीक्षा । गुरुवांचून चाले ही तंव शिक्षा । वेदपुराणीं गुरुप्रतीक्षा । बोलिलीचि आहे ॥२८३॥ परी ऊह[2] करितों ऐसा । की तंत्र शब्द सामान्यशास्त्रवचसा । म्हणोनि वेदपुराणींहि आपैसा । तंत्रधर्मू ॥ २८४ ॥ तेणें गौण दीक्षाग्रहण । वैदिक पौराणिकही मंत्रग्रहण । उत्तम सद्गुरु भेटे तंव जाण । मंत्र घेऊन जपावा ॥ २८५ ॥ उत्तम सद्गुरु भेटतां क्षणीं । स्वदीक्षित मंत्राचि घ्यावा उजळोनी । अस्तो आतां मूळ पदांनीं । पुढें सांगूं ॥ २८६ ॥ चंद्रताराबलान्वितीं । त्रयोदशी पाहोनी तिथि । जावें जेथ दक्षिणामूर्ति- । मंदिर आहे ॥ २८७ ॥ षोडशोप-चारें तयाची पूजा । करूनि तोषवावा त्रिभुवनराजा । जो आपुलें मोठेपण भक्तकाजा- । पुढें न स्मरे ॥ २८८ ॥ “ अप्रमेयत्रयातीत-निर्मलज्ञानमूर्तये । मनोगिरां विदूराय दक्षिणामूर्तये नमः ” या मंत्रें करून । पूजा करावी प्रेम धरून । मंत्रार्थही करावा चिंतन । की सकळ प्रमाण सत्याभिमान्य ॥२८९॥

१ घोंगड्या नियम. २ तर्क.

जो त्रिगुणातें विरहित । जो अशुद्ध मनासी अप्राप्त । जो सर्वथा नाहीं आकळत । शब्दशक्तिवृत्तीनें ॥ २९० ॥ जो कदापि न दे वामस्फूर्ति । तो भक्तवत्सल दक्षिणामूर्ति । तयाचिया चरणांवरुती । साष्टांग असो दंडवत ॥ २९१ ॥ ऐसा मंत्रार्थ चिंतावा । येथ दक्षिणामूर्ति बोलिला बरवा । माझें मत कीं देवो घेयावा । इष्ट आपुला ॥ २९२ ॥ शिव अथवा नारायण । महद्‍-गुरु करुणानिधान । तयाचें करुनियां पूजन । मंत्र ग्रहण करावा ॥ २९३ ॥ साक्षादुपदेशक सद्‍गुरु । संप्रदायस्थापक महद्‍गुरु । न भेटतां उत्तम सद्‍गुरु । तरी महद्‍गुरु तारकू ॥ २९४ ॥ दक्षिणामूर्ति शिव । उदारमूर्ति माधव । अथवा श्रीगुरुराव । सर्वोदार ॥ २९५ ॥ जयासी कृष्णमंत्र घेणें । तरी गुरु दक्षिणामूर्ति करणें । गुरु करणें लागे सदाशिवया वचनें । तातांचिया॥२९६॥ अथवा आळंदीश्वरू । मुख्य पूजोनी महद्‍गुरु । शिवविष्णुमंत्रग्रहण निर्धारू । आवडीनें कीजे ॥ २९७ ॥ किंवा गुरुनाममंत्रग्रहण । तेंहि सर्व सुखाचें कारण । आतां शिवमंत्र घेणें तंव नारायण । सद्‍गुरु आपण करावा ॥२९८ परी यावांचोनि इतर देव । गुरु करितां न ये स्वयमेव । वचन नाहीं कंठरव । म्हणोनियां ॥ २९९ ॥ पंचाक्षरी द्वादशाक्षरी । अथवा पाद्मोक्त[1] कृष्णमंत्र साचारी । न शोधावे कवणे परी । गौण दीक्षेमाझारींहि ॥ ३०० ॥ इतर मंत्र गुरुजवळीही शोधावे । मग गौण दीक्षेंत काय सांगावें । असो; ऐसें पूजावें । इष्ट देवातें ॥ ३०१ ॥ सुंदर कलश स्थापोन । यथाशक्ति मंडलादि पूजोन । मंत्र तालपत्रीं लिहोन । मंत्रही आवडी पूजावा ॥ ३०२ ॥ गुरूस आणि मंत्रास । योग्य नैवेद्य अर्पूनि विशेष । विघ्नकारक देवतांस । बलिपूजादि अर्पावे ॥ ३०३ ॥ मग सूर्यें देह जाळावा । चंद्रें पुढती पाळावा । अमृतचि गळावा । संवेदनरूप ॥३०४॥ वायु पृथक् करूनि गति । द्वादशांगुल धरावी प्रीति । मग अमृतकला हृदया-आंतौती । तनु जीवती करावी ॥३०५॥ नाम गुरुकुळींचें घेयावें । दक्षिण[1]-

1 पद्मपुराणांतील.

मूर्तिपाउलीं लोळावें । व्यक्त मंत्रातें वाचावें । अष्टोत्तरशत वेळा ॥३०६॥ ऐसा करावा मंत्र ग्रहण । येथील रहस्य मियांचि प्रगटविलें म्हणून । उद्भावने-कारण समर्थही मी ॥ ३०७ ॥ गौणाचि विधि सोपा । म्हणुनि न करावें मुख्यविधिलोपा । मत्प्रतिबंधप्रतापा। कोणता मानीना मत्प्रिय?[1] ॥ ३०८ ॥ एकही अक्षर रहस्य दिधलें । तरी अवघ तयाचे जाहले । म्हणोनि मत्संप्रदार्य जे जाहले । तिहीं मदाज्ञा नुलंघावी ॥ ३०९ ॥ जैसें मायेचें जारपण । सांगतां लाजती नंदन । तैसें हें दीक्षाग्रहण । गुप्त संपूर्ण ओळखावें ॥३१०॥ ऐसी गौणही दीक्षा घेतां । जो आपणास मान्य तत्वतां । तो कोणी वडील अथवा पिता । समोर होवावा ॥ ३११ ॥ माता बंधु गुरुबंधु । समोर असावा प्रसिध्दु । किंवा परसांप्रदायिक परी नीतिमंत साधु । आर्यसिध्दु असावा ॥ ३१२ ॥ अथवा पातिव्रता नारी । समोर असावी परी । किंवा कापिला धेनु सुंदरी । समोर होवावी ॥ ३१३ ॥ तीर्थक्षेत्रादि स्थानीं । प्रव-र्तावें दीक्षाग्रहणीं । गुरुदक्षिणा देवापुढें ठेवूनी । मग ती लावावी देवकार्यी ॥ ३१४ ॥ पुढें जे पंचसंस्कार । आम्ही आहों सांगणार । ते गौणविधींत समग्र । देवसाक्षें करावें ॥ ३१५ ॥ शास्त्रांतुनि मंत्र घेयावा । कळसापुढें ठेवोनि वाचावा । एवं सुंदर विधि करावा । उत्तम सद्‌गुरुअभावीं ॥३१६॥ परी जावों न द्यावा संप्रदाय । धर्म सर्वथा सोडूं नये । लोकांचा क्षेम होय । तेथही ऐसें करावें ॥ ३१७ ॥ चांडाल असळिया मधुराद्वैती । तयाचा अनु-ग्रह घ्यावा ही इच्छा जाहली ब्राह्मणाप्रति । तरी त्याच समोर बैसवोनि दक्षि-णामूर्ति । युक्त हा विधि करावा ॥ ३१८ ॥ जयाची लोकलज्जा गेली नाहीं । तयानें एकाएकीं समाज क्षोभवूं नये कांहीं । जेय वचनचि आहे कवळाही । तेथ विशेष अपेक्षा नाहीं समाजाची ॥ ३१९ ॥ एवं गौण विधि सांगितला । हा आपदि[2] गृहस्था बोलिला बरवा। आतां पाहिजे श्रवण केला। मुख्य विधि ॥ ३२० ॥

---

१ माझे नियम माझा कोणता भक्त पाळणार नाहीं ? २ आपत्कालीं.

शिष्यपरीक्षा

गुरु शिष्याचें लक्षण । मागें सांगितलें अनुगुण । आतां शिष्य परीक्षाविधान । प्रथम सांगूं ॥ ३२१ ॥ ज्ञानेच्छु शिष्य आपण । असावा साधनचतुष्टयसंपन्न । विवेकेंचि जगत्स्थान । वार्जिलें जेणें ॥ ३२२ ॥ विरागें इंद्रियांविगळा झाला । शमदमीं पूर्ण अभ्यास केला । ऐसा परोक्ष ज्ञानी सुखी भला । आणि समाधानवंत ॥ ३२३ ॥ विवेकें नित्य वस्तु आहे हें कळे । तेणें वैराग्य धैर्य उजळे । शमदम उपरम तितिक्षे न मावळे । जाइलें वैराग्य ॥ ३२४ ॥ वस्तु आहे हें यथार्थ । आपण नाहीं चालत भलता पंथ । आज ना उद्यां मिळेल निश्चित । येणें चित्त समाधान ॥ ३२५ ॥ समाधानाचिया शक्ति । ऋषिवाक्यीं, गुरुवाक्यीं आणि वेदान्तीं । अवचित उजळे महामति । विश्वासरूप ॥ ३२६ ॥ उतावेळ शिष्याचे ठायीं । श्रद्धा कल्पांतीं उपजणार नाहीं । श्रद्धेविण न होये कांहीं । तीव्र संवेगू ॥ ३२७ ॥ तर्कें मध्यम व्यवहार चाले । परी अति ते श्रद्धेमाजीचि आले । मुमुक्षुत्व अपेक्षिलें । अवश्य प्रयत्नीं ॥ ३२८ ॥ तीन साधनीं जयाची तृप्ति । तो सांपडे तुष्टीचिया हातीं । गुरु कथितां अभ्यासीं प्रवृत्ति । न होय तयाची ॥ ३२९ ॥ एवंलक्षणीं बरवा । ज्ञानेच्छु शिष्य होवावा । आतां उपास्तीच्छू बरवा । तोही सांगूं ॥ ३३० ॥ प्रेमळ आणि सोज्वळ । वत्सल आणि कार्यशीळ । असूयारहित आणि निर्मळ । वचनशील ओळखावा ॥ ३३१ ॥ तर्क नाहीं उपास्तीवरी । गुरूपदेशमात्रें सिद्धि खरी । म्हणोनी वचनशीलता परी । पहावी शिष्याची ॥ ३३२ ॥ प्रथम सन्मुख बैसवोनी । पृथ्वीतत्व आकर्षोनी । गंभीरता केवि मनीं । पहावी तयाची ॥ ३३३ ॥ पृथ्वीतत्व आकर्षितां । जरी तया न नम्रता । तरी आप तत्व उद्भावितां । आकर्षिजे ॥ ३३४ ॥ तेथही जरी नम्र नोहे । तरी तो शिष्य त्यजावा स्वयें । आणिक तत्व आकर्षूं नये । वृथा परीक्षा पहावया ॥ ३३५ ॥ परी हा विधि शुद्ध नाहीं । [illegible] न [illegible] । म्हणोनी विधि [illegible] । [illegible] सांगं

॥ ३३६ ॥ माथां स्पर्श करूनि । मस्तकीं हस्त ठेवोनि । एकान्तीं अनाहत-श्रवणीं । प्रवर्तविजे ॥ ३३७ ॥ श्रवणांगोलिकासंयोगें । जरी इष्ट शब्द उमटों लागे । तरी तो शिष्य निघे । संप्रदायस्थापक ॥ ३३८ ॥ अनिष्ट शब्द उमटतां । शिष्य त्यजावा सर्वथा । आणिकही परीता । विधि सांगूं ॥ ३३९ ॥ पीठ मंडळ करावें । शुचिर्भूत होवावें । दिग्बंधन करावें । सर्वांकडे ॥ ३४० ॥ दुग्धाहारीं राहावें । अहोरात्र स्मरावें । रात्रीं शयन करावें । शवासनीं[1] ॥३४१॥ सकार एक मिळावा । हकारार्थ जोडावा । द्विदळीं ध्यानीं आणावा । बिंदु एक ॥ ३४२ ॥ आणि तैसेंचि निजावें । शिष्य हाकीं प्रार्थावें । तेथ होय नाहीं स्वभावें । स्वप्नीं उमटे ॥ ३४३ ॥ ऐसें पांच दिवसपर्यंत । स्वप्न उमटेल तें यथार्थ । समजोनिया निश्चित । शिष्य करावा ॥ ३४४ ॥

दुर्गे देवि नमस्तुभ्यं सर्वज्ञे सर्वदर्शने ।
सिद्धिः कार्यस्य वाऽसिद्धिः सत्यं स्वप्ने प्रदर्शय ॥ १ ॥

अरुणोदयापासून अर्धरात्रवर । एकासनीं जप करावा सात सहस्र । हाही समर्थ मंत्र । स्वप्नीं सुचवी शुभाशुभ ॥ ३४५ ॥ अवघे हे विधि वैकल्पिक । आतां मुख्य विधि सांगतों ऐक । जो नाथसंप्रदायीं सुरेख । वर्णिला आहे ॥ ३४६ ॥ प्रथम शिष्यातें तप करवावें । कृच्छ्र वा चांद्रायणरूप बरवें । मग त्रिपुटीसी धरावें । आकर्षोनी ॥ ३४७ ॥ आवडे तें वचन बोलावें । तेथ जें दिसेल आघवें । तयातें पुढती परीक्षावें । सत्यस्वप्नें ॥ ३४८ ॥ ऐसें जरी उमटेल । तरी तो शिष्यचि निघेल । हा विधि मुख्य केवळ । संप्रदायाचा आमुच्या ॥ ३४९ ॥ आतां संप्रदायरक्षणार्थ । शिष्य करणें जरी बहुत । तरी केवळ मंत्रदानें निश्चित । राखावें तया ॥ ३५० ॥ विधिपूर्वक शिष्य मिळणें । हें दुर्लभ बहुबहुपणें । परी रहस्य सांगावया करणें । अवश्य विधि ॥३५१॥ स्वशरीरनाडीचाळनीं । जो शिष्य नोहे गुरुवचनेंकरूनि । तयालागीं

१ आसनाचा एक प्रकार; हातपाय सरळ पसरून उताणें [illegible]

कुंडलिनी-। साक्षात्कार दुःशक्य ॥ ३५२ ॥ असो, ऐसा शिष्य परीक्षावा । मग तो विष्णुशिवदीक्षेमाजीं योजावा । अद्वैतेंचि होय बरवा । वैष्णव शैव ॥ ३५३ ॥ दास्यसंबंधें सदा द्वैत । हें बाळासीच हो अभिमत । जे कां न होती समर्थ । अद्वैतभक्तिकरणीं ॥ ३५४ ॥

देहबुद्ध्या तु दासोऽहं जीवबुद्ध्या त्वदंशकः ।
आत्मबुद्ध्या त्वमेवाहमिति मे निश्चला मतिः ॥ १ ॥

यया श्लोकेंकरून । संकल्प करावा आचार्यानं । व्यवहारीं भगवच्चिंतन । निक्षेपण बरवें ॥ ३५५ ॥ मग एकान्तीं बैसतां । संकल्प करावा तत्वतां । पुत्र माता योषिता । यांतुनी कोणी ॥ ३५६ ॥ तेणें संबधें ध्यान करावें । मग आपणा विष्णु ऐसें ध्यावें । अहंकार जावया सेवावें । भगवंता पुढती ॥ ३५७ ॥ सविकल्पें जो विष्णु जाहला । तेणेंचि जरी विष्णु सेविला । तरी तया निर्विकल्प भला । साक्षिसमाधि सांपडे ॥ ३५८ ॥ " अहं विष्णु-रिति ध्यात्वा ' इत्यादि वाणी । बोलिल्या आहाती पुराणीं । ' शिवो भूत्वा शिवं यजेत् ' ही वेदवाणी । येते प्रमाणीं ये विषयीं ॥ ३५९ ॥ तुरीय भगवंत होवावे । प्राज्ञाही तैसेंचि करावें । तैजसा असों द्यावें । भगवंतसंबंधीं ॥ ३६० ॥ विश्वें दास्य करावें । एवं जैं अभिमान जो स्वभावें । तैसेंचि आपणा भावावें । संस्कार हा ॥ ३६१ ॥ जो जयासी जितुका वेळ । अभि-मान राहे तितुका वेळ । तेचि भावना बोलिली प्रबळ । विश्वादिकांची ॥ ३६२ ॥ तुरीयातें जाणोनी । माधुर्यवात्सल्यादि संबंध सकलाभिमानी । हाही विधि उत्तमस्थानीं । संस्कारीं येतो ॥ ३६३ ॥ जातकर्मे करून । हा संस्कार दृढ होय म्हणून । जातकर्मविधान । करावें ऐसें ॥ ३६४ ॥ मुख्य विधींत माधुर्य-भक्ति । असलिया श्रीगुरुमूर्ति । तेणें भगवत्प्रसादें आपणाप्रति । समहृदय-स्थिति कल्पावें ॥ ३६५ ॥ मग प्राणबळें चित्त । सूक्ष्म निर्मावें उचित । तें न्यावें शिष्याआंत । ऐसें अंतर्जातकर्म ॥ ३६६ ॥ गुरु न मिळतां हाचि विधि । रुक्मिणीपासूनी करावा आधीं । गौण विधि तव प्राविधि । बोलिलीचि

आहे ॥ ३६७ ॥ तें बाह्य जातकर्म-चिन्ह । कळावया कारण । अवश्य संप्रदायचिन्ह । धारण करावें ॥ ३६८ ॥ अंतरखूण पिशाचाचीं । कदा न कळे निश्चयेंसी । बाह्यचिन्हतेजाचि तयाची । भेवडाविजु ॥ ३६९ ॥ अंतरखुणेविण । जे धरिती बाह्यचिन्ह । तयां अदृष्ट उत्पन्न होय दारुण । परी पिशाचविघ्न या जन्मीं नव्हे ॥ ३७० ॥ जे मेळविती अंतःसंपत्ति । आणि बाह्यचिन्ह न धरिती । तयां पुण्याची होय संप्राप्ती । परी या जन्मीं विघ्नें करिती पिशाचासुरादि ॥ ३७१ ॥ फलोन्मुख झालियाविण । अदृष्टतेजाचें नव्हे दर्शन । साक्षात् पापपुण्य न दिसे म्हणून । उपनिषद्भाष्यांत आचार्य वदले ॥ ३७२ ॥ एक हस्ती वैष्णव जाहला । तो वेषासीचि वैष्णव मानूं लागला । राजदूत न्यावया आले त्याला । परी तो कांहीं नायके ॥ ३७३ ॥ मग वैष्णववेष धरून । नेति तया गजाकारण । तेणें मिषेंचि बळहरण । जाहलें गजाचें ॥ ३७४ ॥ एवं भक्तचरित्रीं कथा । तेविचि पिशाचादिकां समस्तां । तमोगुणिवां अबुद्धिमंतां । बाह्य चिन्हेंचि भय वाटे ॥ ३७५ ॥ अपवित्र वेष स्पर्शास्पर्श । अभाव जाहलिया विशेष । बाह्यचिन्हबळें नाश । होय तयांचा ॥ ३७६ ॥ चिन्हेंचि होय संप्रदायाध्यास । तेणें निवटे असदध्यास । इत्यादि उपपत्ति सुरस । अन्य कुसुमीं बोलिल्या ॥ ३७७ ॥ मालामुद्रापुंड्रधारण । हें जातकर्मीं संप्रदायबाह्यचिन्ह । तुलसीमाला कंठीं घालोन । रुद्राक्षजपमाळा करावी ॥ ३७८ ॥ किंवा रुद्राक्षमाला धारण करूनि यथारीती । तुलसीमालाही स्मरणार्थी । परी स्वीकारूं नये कुरीती । भलती मलती कल्पित ॥ ३७९ ॥ एक जानवें तोडिती । तुलसीमाळा अपेक्षिती । ते बळेंचि वेदाज्ञा मोडिती । तेणें श्रीपती क्षोभतो ॥ ३८० ॥ काय मारोनी मायेस । दुग्ध मागती दासीस । तैसें होय तयां मूढांस । जे बळें वेदास उल्लंघिती ॥ ३८१ ॥ यज्ञोपवीत ठेवोनी । माला घालवां प्रेमें करोनी । नको ना म्हणे वेदवाणी । मग उगेंचि कां उल्लंघावें ॥ ३८२ ॥ रुद्राक्षभस्मधारण । ये विषयीं आहे उपनिषत् प्रमाण । अप्पय्यादीक्षित म्हणोन । तुळसीमाळा निषेधिती ॥ ३८३ ॥

परी तुलसीगोपीचंदनीं । प्रमाण आहे उपनिषद्वाणी । त्या दोन्ही श्रुति घेवोनी । सांगतों येथ ॥ ३८४ ॥

तुलसीधारण

" गोपीचंदनसंसक्तमानुषाणां पापसंहरणाच्छुद्धान्तःकरणानां ब्रह्मज्ञानप्राप्तिश्च ॥ गोपीचंदनपंकेन ललाटं यस्तु लेपयेत् । एकदंडी त्रिदंडी वा स वै मोक्षं समश्नुते ॥ १ ॥ देवीं दधानस्तुलसीं महात्मा, विष्णुप्रियां सर्वपापापहंत्रीम् । समस्तपापानि विधूय सद्यः, परात्परं पदमंते प्रयाति ॥ २ ॥ श्रीमत्तुलस्यास्तुलसीकाष्ठदाम्नि, प्राणान् प्रतिष्ठाप्य विधिं विजानन् । तान् धारयेत् सर्वपापापहन्त्यै, श्रेयःप्राप्त्यै चापि नारी नरो वा ॥ ३ ॥ यो ह वै तुलसीं कंठे धारयन् जपति ध्यायति पूजयति विष्णुं स परस्य प्रियो भवति, स पुण्यभाग्भवति, स मोक्षभाग्भवति स पापीयानप्यपापीयान् भवति स भ्रूणहाप्यभ्रूणहा भवति, स वीरहाप्यवीरहा भवति स स्तेनोऽप्यस्तेनो भवति, स सुरापोऽप्यसुरापो भवति, स सर्वमहापातकोऽपि पातकैर्विमुक्तो भवति ॥"

तुलसी—राधा सवत म्हणोन । नसता द्वेष कल्पोन । तुळसीमाळ अव्हेरून । तृणमाळ घालिती राधावल्लभ ॥३८५॥ त्यांसी वेदशास्त्र अथवा पुराण । सर्वथाचि नाहीं प्रमाण । नसत्या नाना कल्पना करोन । परंपराच्छेदन करूं नये ॥ ३८६ ॥ यद्यपि धर्म काल्पित । फलदाता होय निश्चित । परी पूर्वींचा असेल अज्ञात । धर्म तेव्हां ॥ ३८७ ॥ पूर्वींचा ज्ञातधर्म असतां । बळेंचि काल्पित अवलंबितां । तरी तें साहस तत्वतां । निरय सर्वथा चुकवीना ॥ ३८८ ॥ वेदीं जें नाहीं निषेधिलें । नाहीं अपूर्वविधित्वें कथिलें । आणि अन्यत्र बोलिलें । तरी तें वेदविरोधी नव्हे ॥३८९॥ म्हणोनी तयाचें ग्रहण । करितां धर्मचि होय उत्पन्न । यालागीं जेथ वेदमौन । तेथ पुराण तंत्र प्रमाण ॥ ३९० ॥ परी याची अतिव्याप्ति । न करावी अनार्य मतांवरती । "न म्लेच्छितव्यं नापभाषितव्यामिति "। महाभाष्यांत श्रुति आहे म्हणूनी

॥ ३९१ ॥ समस्त म्लेच्छ मत निषेधिलें । परी तें म्लेच्छाचें योग्य बोलिलें । धर्मी नाहीं विकल्पिलें । आर्यांनीं कदा ॥ ३९२ ॥ तंत्राची सामान्यनिषेधक श्रुति । वेदीं न सांपडे निश्चितीं । म्हणोनी सामान्य तंत्राप्रती । निषेध न ये ॥ ३९३ ॥ तंत्रांतील विशेष विधि । प्रतिषिद्ध बोलिला वेदीं । याकारणीं विशुद्धि । त्यजावा तो ॥ ३९४ ॥ पुराणांतील विशेष सामान्य । दोहोंचाही निषेध म्हणून । वेदीं न सांपडे याचि कारण । होती प्रमाण पुराणविधि ॥ ३९५ ॥ पुराणाचें नांव वेदीं आहे । परी विशेषसामान्य निषेध नोहे । म्हणोनि पुराणविधि प्रमाण आहे । कोण्याही पक्षीं ॥ ३९६ ॥ आतां विशेष आक्षेप पुराणावरिले । ते आगमनिर्णयीं आम्हीं निराकरिले । तैसें पुंड्रधारण ऐकिलें । पाहिजे पुढती ॥ ३९७ ॥ अदीक्षितें भस्मचंदन । करावें आवडी धारण । गौणदीक्षितेंहि आपण । हाचि विधि करावा ॥ ३९८ ॥ भस्म आणि गोपीचंदन । लालनदीक्षितें करावें धारण । वात्सल्यदीक्षितें वितयानं । ऐसेंचि धारण करावें ॥ ३९९ ॥ मातृत्वीं वात्सल्यदीक्षित । तो कुंकुमभस्मीं शोभा-युक्त । आणि माधुर्यदीक्षित । तोही तैसा ॥ ४०० ॥ स्त्रियांतें भस्माधिकार । विकल्पें सांगे धर्मशास्त्र । तयाचा उपयोग स्वतंत्र । दीक्षितालागीं ॥ ४०१ ॥

नामकर्मसंस्कार

संकल्पें दीक्षाभेद कीजे । एवं जातकर्म झालिया सहजें । नामकर्मसंस्कार कीजे । तो हा ऐसा ॥ ४०२ ॥ शिष्यातें सन्मुख बैसवोन । तयाची जप-परीक्षा करावी पूर्ण । नाडी आधीं निरखून । जप न्यून कीं पूर्ण, पहावें ॥ ४०३ ॥ कर्णांसी कर्ण लावुनी । सकार पहावा परीक्षुनी । तो जरी उमटे ऊर्ध्वस्थायी । तरी जप अधिक, समजावें ॥ ४०४ ॥ एकवीस सहस्र सहाशत । नित्य हंस-जप चालत । तो अधिक असलिया सद्‌गुणयुक्त । शिष्य निश्चित ओळखावा ॥ ४०५ ॥ न्यून होतांक्षणीं । शिष्य समजावा दुर्गुणी । न्यून तो काढावा भरोनी । चंद्रांग-महामुद्राभ्यासें ॥ ४०६ ॥ अथवा शिष्याचि सजावा । [illegible] शिष्य सांपडलिया बरवा । नामकरणसंस्कार करावा । तयाचा ऐसा ॥ ४०[illegible]

ढोंळे बांधोनी पल्लवें । आंजुळीं पुष्प देयावें । शिष्याहातीं टाकवावें । देवा-मस्तकीं ॥ ४०८ ॥ तें जेथ पडेल तद्दासदासी । उपपद कल्पोनी ठेवावें नामासी । येथ हांसती विशेषीं । नास्तिक जन ॥ ४०९ ॥ पुष्प भलते ठायीं पडे । तरी यांत अधिक काय जोडे । परी नास्तिका हें न कळे फुडें । कीं दैव व्यवहार सर्व सृष्टि ॥ ४१० ॥ भलतें ठायीं पुष्प पडे जेव्हां । यदृच्छा नियामक मानिती तेव्हां । नियामक मानावया दैवा । काय तुम्हां दुस्तर ॥ ४११ ॥ यदृच्छा जरी असती । सुखदुःखाची नियामक होती । तेणेंही पुष्पपतनादिप्राप्ति । सुखदुःखसूचक होईल ॥४१२॥ जें जें कांहीं जेथ घडे । तें भगवन्नियुक्त कर्मांविण न जोडे । अकस्मात् कांहीं न घडे । निश्चयें करूनी ॥ ४१३ ॥ येऊनिया उत्तम गुढी[1] । पुढें दशा ये दुघडी । याचें कारण आपुली उघडी । दुराचारता ॥ ४१४ ॥ सदाचारी जरी राहे । तरी उत्तम गुढी उत्तम होये । चिंतामणिलाभही सुफळ नोहे । खळासी कदा ॥ ४१५ ॥ दारिद्र्यासी भद्रघट लाधला । तो हर्षें तेणें फोडिला । तैसा दुराचारियाचा गेला । उत्तम शकुन तोही वृथा ॥ ४१६ ॥ जयासी गुढींत वाटे हांसा । तो पात्रचि नाहीं धर्मविश्वासा । यदृच्छावादी आपैसा । महामूर्ख तो ॥ ४१७ ॥ ईश्वरेच्छा अथवा दैव । जरी सृष्टीचें नियामक सर्व । तरी पुष्प ज्या ठायीं पडे तो ठाव । कां न म्हणावा दैवनियम्य ॥ ४१८ ॥ यदृच्छावादियांचें मत । आम्हीं खंडिलें ईश्वरनिर्णयांत । असो, पुष्पगुढीनें यथार्थ । नामसंस्कार करावा ॥ ४१९ ॥ यदृच्छेची स्थितिचि नाहीं । भौतिक स्वभाव प्रत्यक्ष नाहीं । तरी ऐसिया ठायीं । दैव वा ईश्वरेच्छा प्रमाण ॥ ४२० ॥ कपटें वारंवार हा विधि करितां । तरी विपरीत होये तत्वतां । म्हणोनी निःसंकल्पें सर्वथा । कोणतीही गुढी घेयावी ॥ ४२१ ॥ निष्कपट निःसंकल्प मन । सत्य सांगे प्रतिभाज्ञानें-[illegible] । योग आणि न्यायशास्त्र प्रमाण । आहेचि येथ ॥ ४२२ ॥

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३३ ॥ (योगसूत्र–विभूतिपाद)

---

१ गूढ ज्ञानशक्ति. (पहा, पुढें ओवी ४४८)

भाष्यम्–प्रातिभं नाम तारकं तद्विवेकजस्य ज्ञानस्य पूर्वरूपं यथोदये प्रभा भास्करस्य । तेन वा सर्वमेव जानाति योगी प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ताविति ॥

त्रिविध प्रातिभ ज्ञान

त्रिविध प्रातिभज्ञान । ऊहज, अधिकारज आणि स्वभावज पूर्ण । यांत योगसूत्राचें प्रातिभज्ञान । ऊहज बोलिलें ॥ ४२३ ॥ सद्ध्यानतर्काचे योगेंकरून । उमटे जें प्रातिभ ज्ञान । जें विवेकख्यातिकारण । पूर्वरूप ॥ ४२४ ॥ तें इहजन्मीं सद्ध्यानतर्कप्रयत्नें उपजे । आणि परजन्मीं योगजादृष्टें[1] उपजे । ताउही बोलिले सहजें । येणेंचि रीति ॥ ४२५ ॥

" दशेची वाट न पाहतां । वयसेचिया गांवा न येतां ।
बाळपणींच सर्वज्ञता । वरी तयातें ॥ ४५३ ॥
तैसे दुर्भेद जे अभिप्राय । कां गुरुगम्य हन ठाय ।
तेथ संसरेवीण जाय । बुद्धि तयाची " ॥ ४५९ ॥

(ज्ञानेश्वरी, अध्याय ६)

ऐसें हें प्रातिभ ज्ञान । जेणें सर्वज्ञता होय उत्पन्न । पूर्वकल्पीं तपानुष्ठानेंकरून । जे आधिकारिक या कल्पीं ऋषी ॥४२६॥ तयांसी उपजे जें ज्ञान । आगमोक्त आणि आगमानुक्त धर्मादिदर्शन । तें म्हणावें आर्षज्ञान । अधिकारज ॥ ४२७ ॥ मन निष्कपट जेवें जेवें । चित्त व्यापक तेवें तेवें । स्वभावेंचि अलौकिक विशेषें । कळों जें लागे ॥ ४२८ ॥ तें म्हणावें स्वभावज प्रातिभ ज्ञान । योगज अलौकिकसंनिकर्ष यासी कारण । हें नोहे शब्द ना अनुमान । प्रत्यक्षचि होय ॥४२९॥ योगज प्रातिभ सांगितलें । आता आधिकारज आणि स्वभावज राहिलें । ते वैशेषिकसूत्रीय प्रशस्तपादभाष्यांत बोलिले । आणि न्यायकंदलींत स्पष्ट केलें श्रीधराचार्यांनी ॥ ४३० ॥ ' प्रंगावर्मे त्वस्माद्विशिष्टानां किम- ' मिति । वैशेषिकसूत्री कणादोक्ति । प्रशस्तपादभाष्य-

1 योगाभ्यासाच्या पूर्वपुण्यबळानें.

संग्रह म्हणोनी निश्चिवीं । सूत्रान्वय मात्र ओळखावा ॥ ४३१ ॥

" आम्नायविधातृणां ऋषीणां अतीतानागतवर्तमानेष्वतींद्रियेष्व-र्थेषु धर्मादिषु ग्रंथोपनिबद्धेषु अनुपनिबद्धेषु चात्ममनसोः संयोगात्, धर्म-विशेषाच्च यत् प्रातिभं यथार्थनिवेदनं ज्ञानमुत्पद्यते तदार्षमित्याचक्षते । तत्तु प्रस्तारेण देवर्षीणां कदाचिदेव लौकिकानां, यथा कन्यका ब्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीति ॥ "

टीकाः-(न्यायकंदली)-आर्षं व्याचष्टे । आम्नायविधातृणामिति । आम्नायो वेदस्तस्य विधातारः कर्तारः ये ऋषयस्तेषामतीतानागतेषु वर्तमानेष्वतींद्रियेषु धर्माधर्म-दिक्कालप्रभृतिषु ग्रंथोपनिबद्धेष्वागमप्रति-पादितेषु अनुपनिबद्धेष्वागमाप्रतिपादितेषु चात्ममनसोः संयोगात् प्रातिभं ज्ञानं यथार्थनिवेदनं यथास्वरूपं संशयविपर्ययरहितं ज्ञानमुत्पद्यते तदार्ष-मित्याचक्षते विद्वांसः । इंद्रियलिंगाद्यभावे यदर्थप्रतिभानं सा प्रतिभा प्रतिभैव प्रातिभमित्युच्यते । तत्र भवद्भिः तस्योत्पत्तिरनुपपन्ना कारणा-भावादित्यनुपयोगे सति इदमुक्तं धर्मविशेषादिति । विशिष्यते इति विशेषो, धर्म एव विशेषो धर्मविशेषः । विद्यातपःसमाधिजः प्रकृष्टो धर्मस्तस्मात् प्रतिभोदयः तत्तु प्रस्तारेण बाहुल्येन देवर्षीणां भवति कदाचिदेव लौकिकानामपि । यथा कन्यका ब्रवीति 'श्वो मे भ्राताऽऽग-न्तेति' हृदयं मे कथयतीति । न चेदं संशयः उभयकोटिकसंस्पर्शा-भावात् । न च विपर्ययः संवादादतः प्रमाणमेव ॥

(न्यायकंदली–गुणग्रंथ-बुध्याधिकार)

कल्पारंभीं मुनिवर असती । वेदद्रष्टे सकळ जाणती । आगमोक्त आणि अनुक्तही ओळखती । आर्षज्ञान तें ॥ ४३१ ॥ उभयकोटिक नाहीं म्हणोनि नव्हे संशय । सत्य म्हणोनी नोहे विपर्यय । आतां लौकिक जीवासही होय । निष्कपट स्वभावें किंचित् तें ॥ ४३२ ॥ जैसी एकादी कन्या मातेकारण । म्हणे उद्यां गांवाहून । माझा भाऊ येईल हें मन । सांगताहे माझें ॥४३३॥

तेंहि ज्ञान, नोहे संशय । सत्य होये म्हणोनी नोहे विपर्यय । जेथ विचारें संकोचित चित्त कन्येचें होय । तेथ मग तें असत्य होतसे ॥ ४३४ ॥ न्यायकंदली-सहित । हा सांगितला प्रशस्तपादभाष्यार्थ । वराहमिहिर बृहत्संहितेंत । ऐसेंचि वदले ॥ ४३५ ॥

उन्मत्तानां च या गाथाः शिशूनां भाषितं च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रभाषंते तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९७ ॥
(बृहत्संहिता, अ० ४६)

शुद्धीवर नसोनी वेडे । क्रमबद्ध बोलती तैसेंचि घडे । मासिया जवळी इतिहास शेकडे । सांपडती बहु ॥ ४३६ ॥ बालक बोलती विकाररहित । तेंही बहुशः सत्य होत । एकादा अपवाद सांपडे यांत । तरी तो संकोच मतीचा ॥ ४३७ ॥ याच्याचि खटपटीस लागतां । तरी पुष्कळचि सत्य होईल वत्तवतां । विश्वास नाहीं तेणें व्यवस्था । करूनि पाहावी ॥ ४३८ ॥ एवं निष्कपट स्त्रियांचें भाषण । तेंही सत्य होय निश्चयेंकरून । जेथ व्यतिक्रम भासे तयाचें कारण । वितर्क आहे ॥ ४३९ ॥ यद्यपि ऊहज प्रतिभाज्ञान । योगांत बोलिलें पूर्ण । तरी देहाहून होतां येईल भिन्न । एवढा तो ऊह असावा ॥ ४४० ॥ नाहीं तरी मध्यम कुतर्क । दृढ करी देहबुद्धिसंपर्क । तयापरीस स्वाभाविक । चित्त अलौकिक अधिक दावी ॥ ४४१ ॥ कोणी येथ शंका घेती । तैसें ज्ञान जरी उन्मत्तादिकांप्रति । तरी पापफल दुःखादि-प्राप्ति । कैसी तयां होतसे ? ॥ ४४२ ॥ तरी सुखदुःखादिकारण । धर्माधर्म आणि सत्वरजोगुण । अत्यंत एका कर्मे उत्पन्न । कोणीही नव्हे ॥ ४४३ ॥ मुंग्या बळावें जाणती । घेनुकीट परस्परांचित्त ओळखती । गृध्र दूरचें पाहती । श्वान देखती यमदूत ॥ ४४४ ॥ कावळे प्रवास निरीक्षिती । तें अकृत्रिम होतांचि सर्व जाणती । कृत्रिम तेव्हां तेही विसरती । आपुल्या सिद्धि ॥ ४४५ ॥ सर्प अंगांत येवोनी । भिन्न राहों शके देहाहूनी । तेव्हां या प्राण्यांची क्षुद्रयोनी । पुढें काय सांग पां ? ॥४४६॥ अचिंत्य मणिमंत्रौषधि

प्रभाव । मुख्य चिंतामणि मन स्वयमेव । तें अकृत्रिम नसतां अपूर्व । गुढी येणें लागे की ॥ ४४७ ॥ त्यांतही कृत्रिम प्रयत्न न करितां । गुढी सत्याची होय सर्वथा । गूढशब्दाच्या अपभ्रष्टार्था । गुढी झालें महाराष्ट्र ॥ ४४८ ॥ गुढी पाहण्याचा प्रकार । सांगती आश्वलायन गृह्यसूत्रकार । कन्या सुगुणी की दुर्गुणी हा भावी प्रकार । ओळखावया ॥ ४४९ ॥

' गुढी ' कशी पहावी ?

" दुर्विज्ञेयानि कन्यालक्षणानि ॥४॥ अष्टौ पिंडान् कृत्वा 'ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितं यदीयं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यता' मिति पिंडानभिमंत्र्य कुमारीं ब्रूयात् एषामेकं गृहाणेति ॥ ५ ॥ क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्याद् गृण्हीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्याद्गोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषात् ब्रह्मवर्चस्विन्यविदासिनी न्हदात् सर्वसंपन्ना देवनात् कितवी चतुष्पथाद्द्विप्रव्राजिनी रिणादधन्या श्मशानात्पतिघ्नी ॥ ६ ॥

(आश्वलायनगृह्यसूत्र, अ. १, खंड ५)

कन्येची परीक्षा

भावार्थः—कन्येचें लक्षण समजाया कठिण । यासाठीं आठ स्थानांतून । पृथक् शुद्ध मृत्तिका आणोन । तियेचे आठ गोळे भिन्न भिन्न करावे ॥४५०॥

" ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञऋते सत्यं प्रतिष्ठितं यदीयं कुमार्यभिजाता
तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यताम् "

मग ते या मंत्रें मंत्रावे । सत्य दावावी हा मंत्रभावार्थ स्वभावें । वैदिकमंत्रलिंग बरवें । लिहिलेंचि आहे ॥ ४५१ ॥ मग सांगावें कुमारिकेसी । तुज आवडेल त्या घेई पिंडासी । ती घेईल त्या पिंडावरूनि भावी चरित्रासी । ओळखावें ॥ ४५२ ॥ दोन वेळ धान्य पिके ज्या शेतीं । तेथील मृत्पिंड घेतां कन्येच्या हातीं । तरी ती होईल अन्नवती । आणि प्रजासंपन्न ॥४५३॥ गोठ्यांतील पिंड घेतां । तरी गवादिपशुमती होईल तत्वतां । यज्ञस्थानीय मृत्पिंड

घेतां । ब्रह्मतेजस्विनी होईल ती ॥ ४५४ ॥ सदापूर्ण डोहांतील मृत्पिंड घेतां । कन्या पावेल संपन्नता । द्यूतस्थानांतील पिंड घेतां । महाकपटी होईल ती ॥ ४५५ ॥ चोहट्यावरील पिंड घेतांक्षणीं । ती समजावी होईल व्यभिचारिणी । नापिक शेतांतील पिंड घेतांक्षणीं । दुर्भाग्या होईल ओळखावें ॥ ४५६ ॥ स्मशानस्थ मृत्तिकापिंड घेतां । तरी ते विधवा होईल येथ नाहीं अन्यथा । एवं सूत्रकारही या सुंदर अर्था । दाखविती ॥ ४५७ ॥ भोळा तितुका भाग्यवंत । भोळ्याभावें भेटे भगवंत । भोळियासमोर निधानें समस्त । चरावया निघती हो ॥ ४५८ ॥ सद्गुणी मूर्खासारखा दिसे । हेंचि भोळ्याचें लक्षण असे । अंतःकरणीं कपट नसे । म्हणोनिया ॥ ४५९ ॥ पतीच्या हातीं पिंड देवोनी । परीक्षा पहावी ऊह करोनी । परी सूत्रोक्त म्हणोनी । कन्याभविष्य अधिक सत्य ॥ ४६० ॥ लग्न जाहलियाहिवरी । पिंड देवोनी पाहवा निर्धारीं । तरी मंत्रसामान्य म्हणोनी साचारी । किंचित् शुभाशुभ कळेल वाटे ॥ ४६१ ॥ परंतु सूत्रोक्तचि मुख्य आहे । आतां एतत्सदृशचि लक्षावें । देवापुढें पत्रिका टाकोनी पाहणें इत्यादि आहे । अप्रमाण नोहे म्हणोनी तें ॥ ४६२ ॥ दुराचारिया मनोरथ । बळें पिशाच करिती व्यर्थ । जो विश्वास देऊनि दुजिया फसवीत । तया विश्वास देऊनि फसवी गुरी ॥ ४६३ ॥ एकाद्या पुण्यवंतापुढें । डावी गुडीही दुःख न दावी उघडें । अथवा अल्प दुःख घडे । लक्षांत न ये तें कोणाच्या ॥ ४६४ ॥ अतिसूक्ष्मविचारें करून । उक्तिसदृश अल्पदुःख जाणोन । ओळखावी खूण । उच्चीनीच ॥ ४६५ ॥ अथवा अतिपुण्यपापां अपवाद जरी । सामान्य सदाचारिवा गुडीचा उत्सर्ग तरी । यालागीं पवित्रपुष्पें विचारी । नामकरण करिती हो[१] ॥ ४६६ ॥ गुरुदेव नामाचें शीतळ अंकन । तें तैंचि करावें धारण । स्मृतिस्मृतींत विरोध म्हणून । तप्तमुद्रा धरूं नये ॥ ४६७ ॥ तप्तमुद्राधारणीं । विकल्प आहे ब्राह्मणीं । समुच्चय शूद्रांलागुनी । तप्तमुद्रेचा ॥ ४६८ ॥ तथापि

१ पुष्प जेथें पडेल त्या ठिकाणाप्रमाणें शिष्याचें नांव ठेवतात.

नामांकनीं । शिवलाचि उत्तम स्थानीं । अत्यंत पवित्रता एकान्तस्थानीं । तरी तसही करावें ॥ ४६९ ॥ येथ आचार्यांचा आक्षेप एक । कीं सकल अंगासी यावा अंक[1] । तरी हा वैदिकमतींही निःशंक । समान आक्षेपू ॥ ४७० ॥ उपवीतें अंग गुंडाळावें । म्हणतां कोणें काय वदावें । यालागीं वेदीं जें निषेधिलें नाहीं बरवें । तेथचि उपजवूं नये कलह वृथा ॥ ४७१ ॥ वृथा कलह उपजवोनी । आपसांतील प्रेम दवडोनी । काय मिळे अधिक या स्थानीं । न कळे मातें ॥ ४७२ ॥ हा नामसंस्कार गरुडपुराणीं । बोलिली आहे भगवद्वाणी । तो श्लोक प्रमाणीं । दाखवूनि संशय छेदूं ॥ ४७३ ॥

गुरुः शिष्यं समभ्यर्च्य नेत्रे बद्धे तु वाससा ।
देवस्य प्रमुखं कृत्वा पुष्पमेवार्पयेत्ततः ॥
पुष्पं निपतितं यत्र मूर्ध्नि देवस्य शार्ङ्गिणः ॥ ११ ॥
तन्नाम कारयेत्तस्य स्त्रीणां नामांकितं स्वयम् ।
शूद्राणां दाससंयुक्तं कारयेत्तु विचक्षणः ॥ १२ ॥
(गरुडपुराण, अ० ९)

देवाचें करूनी पूजन । तैसा शिष्यही सम्यक् पूजोन । मग सन्मुख करून । नारायणाच्या ॥ ४७४ ॥ पुष्पें टाकावीं देवमस्तकीं । तेथूनी फूल पडे जेथ कीं । तेंचि नाम शिष्यासी कीं । ठेवावें आवडी ॥ ४७५ ॥ तैसें अंकित[2] स्त्रियांतें । नाम ठेवावें स्वहस्तें । दासउपपद शूद्रातें । ठेवावें नाम ॥ ४७६ ॥ भगवद्दास्य करितां । शूद्रें लाज नाणावी चित्ता । हारितस्मृतींत तत्वतां । द्विजासही भगवद्दासता बोलिली ॥ ४७७ ॥ एवं जन्मपक्षीं अर्थू । गुणकर्मपक्षीं तोचि अर्थू । मंत्रमात्रजपें सद्गुणप्राप्तु । प्रवेशलिही तो ॥ ४७८ ॥ मातेकरितां अनन्यभजन । दुराचारीही होय धर्मसंपन्न । ऐसें भगवंताचें वचन । नववे अध्यायीं गीतेंत ॥ ४७९ ॥ म्हणोनी लौकिकनामयुक्त । पापियासही दीक्षा नाहीं अनुचित । उलट्या नामें दीक्षित समस्त । वाल्मीकि मुनीस

1 चिन्ह. 2 चिन्ह धारण केलेल्या.

जैसें ॥ ४८० ॥ अध्यात्मरामायणीं ही कथा । एरवीं अपापी द्विज वा शूद्र असतां । चांडालही अपापी होतां । मंत्र द्यावा पुराणोक्त ॥ ४८१ ॥ तया पुराणोक्तमंत्रजपेंकरून । विक्षेपवर्ज्य झालिया मन । परीक्षेस उतरालिया शिष्य आपण । मंत्रयोग सांगावा ॥ ४८२ ॥ जातकर्म, नामकरण । एवं संस्कार सांगितले दोन । गौणविधींत संपूर्ण । यथाशक्ति करावे ते ॥ ४८३ ॥ स्वामी-सुहृत्प्राप्ति वा कृपासुहृत्प्राप्ति । तेथ गौणही होय मुख्य संपत्ति । परी ते अघटित स्थिती । तुकारामासम सदेवांची ॥ ४८४ ॥ एका सांपडला हिरा । म्हणवोनि तुम्ही कां उपाशीं मरा । धरावा राजमार्गचि बरा । प्रायः सोपारा असेल जो ॥

मंत्रसंस्कार

॥ ४८५ ॥ आतां मंत्रसंस्कार तिसरा । तोहि ऐकविणें चतुरां । जेणें सहज विधिगोचरा । होय दीक्षा ॥ ४८६ परी मंत्रसंस्काराचिया आधीं । पहावी पूर्वदेवताशुद्धि । कोणतीही देवता कोणासी सिद्धि- । दात्री जरी ॥ ४८७ ॥ तथापि चालिलाचि मार्ग क्रमितां । ठाव शीघ्र पावे तत्वतां । नवा मार्ग बळें धरितां । तरी श्रम वृथा मागिले ॥ ४८८ ॥ तैसें आभ्यासिलें जें जें मनें । तें तें न चुके हें आर्यपुत्रबोलणें । 'पूर्वाभ्यासेन तेनैव ऱ्हीयते ह्यवशोऽपि सः'' इत्यादि वचनें । गीतेमाजी पहावीं ॥ ४८९ ॥ अहो, अभ्यासही नसतां । नुसुधी श्रद्धाचि ठेवितां । तो विश्वासही न जाय वृथा । भगवंत सर्वथा बोलिले आहे ॥ ४९० ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

जो होवोनि प्रेमश्रद्धायुक्त । जें जें प्रतीक मनीं भावित । तयाची तीचि श्रद्धा यथार्थ । मी भगवंत दृढ करी ॥ ४९१ ॥ म्हणोनि पूर्वी अभ्यासिली जी देवता । तीच या जन्मीं उपयोगी तत्वतां । याकारणीं पाहावी सर्वथा । केवी तों गा ॥ ४९२ ॥ गुप्तविद्यातंत्राचें वचन । शाक्तानंदतरंगिणीहि प्रमाण । आणि प्राणतोषणीत रामतोषण । हेंचि निरूपण बोलिलें ॥ ४९३ ॥

" मृतमप्यनुगच्छेत विद्यामंत्रो विशेषतः । मन एव मनुष्यस्य पूर्वकर्माणि शंसति ॥ यदि न स्यात् महेशानि मनुष्यस्य कथं भवेत् । दीक्षायां च कथं तस्य मनो भवति पार्वति ॥ तस्मात्तु यत्नतो देवि पूर्वविद्यां समुद्धरेत् । बकुलाश्वत्थवटकं पत्ररत्नं शृणु प्रिये ॥ वटपत्रे महेशानि शक्तिमंत्रं लिखेत् प्रिये । अश्वत्थे विष्णुमंत्रं च बकुले शिवमंत्रकम् ॥ रक्तचंदनेन देवेशि काश्मीरेण महेश्वरि । शक्तिमंत्रं लिखेत् देवि चंदने विष्णुमंत्रकम् ॥ भस्मना शिवमंत्रं च विलिखेत् परमेश्वरि । सप्तसप्तक-पत्रेषु तत्तद्देवताया मंत्रं लिखेदित्यर्थः ॥ प्राणप्रतिष्ठां तन्मंत्रे कारये-द्यत्नतः सुधीः । तत्तद्देवतायाः प्राणप्रतिष्ठां कारयेदित्यर्थः ॥ यथाशक्त्यु-पचारेण संपूज्य परमेश्वरि । ततः शिष्योऽर्घ्यपात्रं च हस्ते कृत्वा महे-श्वरि ॥ अनेन मनुना मंत्री भास्कराय निवेदयेत् ॥ " अर्घ्यद्रव्यमाहः—

"आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं दधि तथा मधु । रक्तानि करवीराणि तथैव रक्तचंदनम् ॥ अष्टांग एषोऽर्घ्यो वै भानवे परिकीर्तितः ॥ ॐ भो देव ! पृथिवीपाल ! सर्व शक्तिसमान्वित ! ममार्घ्यं च गृहाण त्वं पूर्व-विद्यां प्रकाशय । अर्घ्यं दत्वा नमस्कृत्य कृतांजलि पठेततः ॥" गांधर्वेः-[१]
" न दद्यात् भास्करायार्घ्यं शंसतोयैर्महेश्वरि ॥ ॐ सूर्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पंच वै । एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव साक्षिणः ॥ सर्वदेवाः शरीरस्था मम मंत्रस्य साक्षिणः । पूर्वजन्मार्जितां विद्यां मम हस्ते प्रदापय ॥ पठित्वेदं महेशानि सत्वरं पत्रमुद्धरेत् । उद्धृत्य पत्रमेकं तु गुरोर्हस्ते प्रदापयेत् ॥ गुरुस्तु अक्षरश्रेणीमुद्धृत्य परमेश्वरि । सेतुं दत्वा महेशानि तन्मष्टशतकं जपेत् ॥ शिष्यस्य मस्तके हस्तं दत्वा चाष्टशतं जपेत् ॥ " (प्राणतोषणी पान २७१ यांत घेतलेला शाक्तानंद-तरंगिणीचा उतारा)

भावार्थः—विद्याकामकर्मांचा । जो जो अभ्यास केला त्याचा । मैलि-

१ गांधर्व संहितेंतील वचनें.

याही तयाचा । संग न सुटे ॥ ४९४ ॥ किरणें धांवती सूर्यापाठीं । तैशी विद्या धांवे मेलियापाठीं । जिये विद्येची श्रद्धा गोमटी । मनुष्यावें ॥ ४९५ ॥ बंधमोक्षाचें कारण । मुख्य आहे एक मन । यालागीं मनश्रद्धे ओळखून । घेयावी विद्या ॥ ४९६ ॥ म्हणोनीच कही कोणें । दहापांच देवाचें भक्त न होणें । एकही श्रद्धा न मिळे तेणें । मग पुढील जन्मीं होय हें ना तें॥४९७॥ यद्यपि गणेशादि देवतापूजन । बोलिलें बहु विधानेंकरून । तरी मुख्य देवतास्थान । एकटीच घे ॥ ४९८ ॥ म्हणोनीच अंगांगीभाव न धरितां । विष्णुशिव वर्जूनि अन्य देवता सम पूजितां । तरी वचनाभावास्तव जन्मांतरीं तत्वतां । लाभ न होय ॥ ४९९ ॥ आतां ती विद्या पहावी कैसी । तेहि रीति सांगूं आपैसी । बकुल अश्वत्थ अथवा वटासी । प्रार्थूनी पानें आणावीं ॥ ५०० ॥ काश्मीररक्तचंदनेंकरून । वटपत्रीं शक्तिमंत्र लिहावा सुयत्न । अश्वत्थपत्रीं श्वेतचंदनें करून । विष्णुमंत्र लिहावा ॥ ५०१ ॥ बकुलपत्रीं भस्मयोगें । विरूपाक्षमंत्र लिहावा अंगें । हें शिव सांगती प्रसंगें । उमेलागी ॥ ५०२ ॥ विष्णु शिव आणि शक्ति । यांचे जे अवतार असती । ते तैंचि गणूनी निश्चिती । मंत्र तैसेचि लिहावे ॥ ५०३ ॥ इतर ज्या देवता कांहीं । प्रियद्रव्यें प्रियपत्रावरी लिहाव्या त्याही । वचन सांपडतां तेंहीं । तैसेंचि कीजे ॥ ५०४ ॥ सात सात पत्रांवरी । मंत्र लिहावी निर्धारीं । परी शिष्यांनीं दृष्टिभरी । पाहूं नये कृत्य हें ॥ ५०५ ॥ मंत्रीं प्राणप्रतिष्ठा करावी । मंत्रचि देवता ही मेळवि बरवी । " स भूरित्युक्त्वा भुवमसृजत् " या निगमरवी । बोलिले कीं ' पृथिवीनाम घेऊनी पृथ्वी । सृजिली देवें ' ॥ ५०६ ॥ पानें उपडीं घालावीं । नंतर सूर्यपूजा करावी । अर्घ्य देवोनी पूजा करावी । श्रीसूर्याची ॥ ५०७ ॥ पूर्वविद्या प्रकाश करावी म्हणोन । ऐसा मंत्राचा अर्थ पूर्ण । ध्यानीं आणोनी स्तवन । करावें सूर्याचें ॥ ५०८ ॥ पाणी दूध दहीं घृत । मधु रक्त करवीर चंदन रक्त । दर्भाची अग्रें हा सूर्याप्रत । अष्टांग अर्घ्य देयावा ॥ ५०९ ॥ गांधर्व संहितेचें वचन । सूर्यासी अर्घ्य न द्यावा तेव्हां

करून । भो देव अथवा सूर्य सोम म्हणोन । अर्घ्य देवोनी नमन करावें ॥ ५१० ॥ वर्णत्रयीं प्रणवयुक्त अर्घ्य द्यावा । शूद्रें अप्रणव म्हणावा । असो, मंत्र जपोनी बरवा । पत्र एक उचलावें ॥ ५११ ॥ तें गुरूचे हस्तें देयावें । गुरूनें वाचुनी पहावें । आणि मंत्रातें जपावें । अष्टोत्तरशत ॥५१२॥ शिष्यमस्तकीं हस्त ठेवोन । पुनः अष्टोत्तरशत जपावा आपण । अर्घ्यदानप्रसंगीं नेत्रबंधन । न करावें शिष्याचें ॥ ५१३ ॥ परी ज्या मंत्रासी सांगितलें शोधन । ते मंत्र लिहावे शोधून । सिद्धारिचक्र पाहोन । यथाक्रमें ॥ ५१४ ॥ शोधन सांगितलें नाहीं ज्यासी । तैसेंचि लिहावें त्या मंत्रासी । गौणदीक्षेत प्रक्रिया करितां विशेषीं । तरी नेत्र बांधोनी स्वयें कीजे ॥ ५१५ ॥ अर्घ्यकाळीं नेत्र सोडावे । नेत्र झांकोनी पत्र उचलावें । नेत्र उघडोनी पुढती वाचावें । गौण दीक्षेत विधि ऐसा ॥ ५१६ ॥ दक्षिणामूर्तिपुढें ठेवणें । इत्यादि पूर्वीं बोलिलेंनि मानें । गौणदीक्षेत ओळखणें । हाचि विधि ॥५१७॥ कोणते मंत्र जन्मांतरीं । उपेगा येती न येती सर्वापरी । हेंहि सांगती त्रिपुरारी । मेरुतंत्रीं शिवेंतें ॥५१८॥

ईश्वर उवाचः—

न स्वर्गे न च तीर्थेषु नौषधीषु नभेषु च ।
ऋषयो देवताः संति मंत्रा एव तु देवताः ॥ ५ ॥
साधकानां फलं दातुं तत्तद्रूपं धृतं सुरैः ।
मुख्यं स्वरूपं तेषां तु मंत्रा एव न चेतरत् ॥ ६ ॥
संस्कृताः सात्त्विका मंत्राः परत्रेह च शर्मदाः ।
जन्मांतरे भवेयुश्च बीजरूपा न संशयः ॥ ७ ॥
तत्रापि वैदिका मंत्राः सुवर्णाः परिकीर्तिताः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति तेषां संसेवनान्नरः ॥ ८ ॥
द्विजत्वं प्राप्य ये लोके सेवन्ते तांत्रिकान्मनून् ।
त्यक्त्वा सुवर्णं दुर्बुद्ध्या ग्राम्यवत्सारचारिणः ॥ ९ ॥
तारकपास्तारकत्वान्मनवस्तांत्रिका अपि ।

फलप्रदा इहामुत्र न सद्बीजा भवांतरे ॥ १० ॥
किंचित् राजससत्त्वा ये यातनांते पुनस्तु ते ।
भवन्ति फलदा यद्वत् वटोदुंबरपिप्पलाः ॥ ११ ॥
तामसाः प्राकृता मंत्राः इह लोके महाफलाः ।
न परत्र यथा द्राक्षाखर्जूरपनसादयः ॥ १२ ॥

(मेरुतंत्रप्र० ४)

भावार्थः—साधकासाठीं साकार । जरी जाहला ईश्वर । तरी तो मुख्य निराकार । आणि प्रणव वाचक तयाचा ॥ ५१९ ॥ तैशा मंत्ररूपाचि देवता असती । नामरूपाचि जगत्पती । परी अभय द्यावया साधकाप्रती । प्रगट होती तीव्रसंवेगें ॥ ५२० ॥ कार्य करिती विग्रह[1] धरोन । परी मंत्रस्वरूपें व्यापक पूर्ण । मंत्रही त्रिविध जाण । सात्विक राजस तामस ॥ ॥ ५२१ ॥ संस्कृत ते सात्विक मंत्र ॥ किंवा हरिहरवाचकही सात्विक स्वतंत्र । कामनासादृगुण्यरहित जे जे मंत्र । ते ते सात्विक पवित्रचि ॥ ५२२ ॥ वैदिक मंत्र सर्वांपरी । इहपरलोकीं जन्मांतरीं । फल द्यावया द्विजाचे करीं । तत्पर असती सर्वदा ॥ ५२३ ॥ द्विज वैदिक मंत्र सोडुनी । तांत्रिक जपे अनुदिनीं । तो हातींचें कनक टाकोनी । धांव घेतो रजताकडे ॥ ५२४ ॥ यद्यपि तांत्रिक मंत्र । तारक असती पवित्र । तथापि रजःसत्व तंत्र । ब्राह्मणाप्रती तें ॥ ५२५ ॥ म्हणोनी यातना भोगिल्यावरी । फल देती हें निर्धारीं । तांत्रिक सात्विक मंत्र शूद्राचे करीं । इहपरत्र जन्मांतरीं फलप्रद ॥ ५२६ ॥ परी जे मंत्र पुराणोक्त । तयांसी वेदनियमचि अनुगत । म्हणोनी ते समस्त । सात्विकाचे शूद्रादिकां ॥ ५२७ ॥ तामस जे प्राकृत मंत्र । ते या लोकीं फळती लौकर । परी परलोक जन्मांतर । साधिरें ते न करिती ॥ ५२८ ॥ गायत्रीसी कांहीं । पूर्वाधिकार पाहणें नाहीं । ब्राह्मण्ययोनि आइ॰ लिया लवलाही । अधिकार ये तियेचा ॥ ५२९ ॥ तैसे सर्वाधिकारी जे मंत्र

१ शरीर, मूर्ति.

असती । ते पूर्व[१] न पाहतांही फळती । परी अभ्यासिलें कीं नाहीं यासाठीं । पूर्वही पहावें ॥ ५३० ॥ भगवंताचें नांव । जन्मांतरीं फळे, येथ संशयाभाव । यालागीं वैष्णव आणि शैव । नसतांहि पूर्व, फळती मंत्र ॥ ५३१ ॥ परी अभ्यासितां वेळ लागे । म्हणोनी पूर्व पहाणें बरवें अंगें । नाहीं तरी आवडी-संगें प्रवर्तावें ॥ ५३२ ॥ पूर्व[१] राजस असलिया आवडी सात्विकींच धरावी । आवडी राजस असलिया पूर्वानुसारें सात्विकाची वरावी । सात्विकमंत्रीं प्रीति धरावी । मग निवड करावी देवताविशेषें ॥५३३॥ शिवपंचाक्षरी आणि कृष्ण-मंत्रा । अजपा लावितां व्याप्ति सर्वत्रा । दश संस्कारादि परतंत्रा । नव्हती त्या विद्या ॥ ५३४ ॥ म्हणोनी त्या अखंड संस्कृत । सदा सात्विक संशयवर्जित । नारायण भजे उमाकान्त । शिव भजे नारायणा ॥५३५॥ "न सद्बीजा भवांतरे" इत्यादि उक्ति । एतन्मंत्रभिन्नपर निश्चितीं । एवं पूर्व देवता ओळख-ण्याची रीती । अवघी तुजप्रति सांगितली ॥५३६॥ मंत्र गुप्त ठेवोनि जपावा । तरीच फळतो तो बरवा । येरां ठाऊक तथापि करावा । गुप्तचि तो ॥५३७॥ भोजन आणि स्त्रीसंग । जाणताहे अवघें जग । तथापि एकान्तीं करिती चांग । शहाणे जन ॥ ५३८ ॥ तैसे गुप्त तें गुप्तचि ठेवावें । तरीच शास्त्रोक्त फळ पावे । बळेंचि शास्त्र उलंघावें । हें अनुचितचि ॥ ५३९ ॥ शिष्य म्हणे भग-वंता । एवढा मंत्र प्रशंसितां । तरी नाममाहात्म्यीं तत्वतां । नामही सर्वथा प्रशंसिलें ॥ ५४० ॥ नाम आणि मंत्रांत । भेद नाहीं मज भासत । नाम उघड देयावें समस्त । बोलिले संत दयाळु ॥ ५४१ ॥ श्रीगुरु म्हणती ऐक वचन । नामाचीच क्रियाविशेषसंबंधोन । मंत्रत्व ये हें प्रमाण । जाहलें आहे ॥ ५४२ ॥ नामें स्मरण साधे भावित । परी आन वाढावया वृत्ति । पाहिजे-चि क्रियास्मृति । क्रियाभिव्यक्ति नामाची ॥ ५४३ ॥ नामें पाप दूर होय । नामें भेटवो यादवराय । तेंचि नाम संतमुखें होय । तरी तोही मंत्र ॥५४४॥ [illegible] नाम घेतां । तरी सहज कृतकृत्यता । परी नामासह क्रिया योजितां ।

१ पूर्व=पूर्वकर्म.

होय लाभ साधकावें ॥ ५४५ ॥ साधका नामें स्मरणभक्ति । मंत्रें स्मरण-वंदनभक्ति । किंवा स्मरणदास्यभक्ति । स्मरणसख्यभक्ति अथवा ॥ ५४६ ॥ स्मरणसह अन्य भक्तीचा । समुच्चय होय साचा । ऐसा ठेवा उमटे वृत्तीचा । मंत्र तो साचा शब्द म्हणिजे ॥ ५४७ ॥ थोर ते कामनामंत्र अनेक । ते नामाहूनि गौण सकाळिक । जपावे लागती विशेख । नियम करूनि ॥५४८॥ वैष्णव-शैव-मंत्रांसी । नियम आहती विशेषीं । परी ते सत्वार्थी[1] । वाढविती ॥ ५४९ ॥ अद्वैतोपरी मंत्र जपे । तरी येथ साम्य सपडपें । ज्ञान झालिया भेदारोपें । करणें काय ॥ ५५० ॥ एवं नाम आणि मंत्र । लक्षण सांगितलें स्वतंत्र । आणिक रहस्य मात्र । आहे येथ ॥ ५५१ ॥ संबंध वा एकीकरण । नाम भगवंतासी पूर्ण । तें गुप्त ठेवणें न व्हावा अभिमान । यास्तव अभिधान मंत्र तया ॥ ५५२ ॥ एवं मंत्राची उपपत्ति । तुज सांगितली नानारीती । आतां मंत्रही निश्चितीं । कवणेपरी तो सांगू ॥५५३॥ मज जो आळंदीवरें । मंत्र दिधला निर्धारें । तो सांगावया आज्ञाभंगदरें[2] । कारण नाहीं मज येथ ॥ ५५४ ॥ मज स्थापणें आहे मधुराद्वैत । याकारणीं वेदपुराणोक्त । जे का मंत्र असती संमत । तेचि सांगूं ॥ ५५५ ॥ आणि आळंदीवरें जें दिधलें कांहीं । तें अद्वैता बाहेरचें नाहीं । परी इतरांसी नियमावया पाहीं । हेंचि भलें ॥ ५५६ ॥ सप्रणव द्वादशाक्षरी[3] । जो बोलिला भागवतांतरीं । तो द्विजासी सर्वोपरी । देयावा मंत्र ॥ ५५७ ॥ तोचि शीघ्रांसी देणें । तरी स्कंदपुराण जेथें म्हणे । देयावा तेणें अनुगुणें । तेंही ऐक ॥ ५५८ ॥

द्वादशाक्षरी मंत्राचें महत्त्व

पार्वत्युवाचः--द्वादशाक्षरमाहात्म्यं मम विस्तरतो वद ।
यथावर्णं यत्फलं च यथा च क्रियते मया ॥ १ ॥
श्रीमहादेवः--द्विजातीनां सहोंकारसहितो द्वादशाक्षरः ।

१ सत्त्वगुणास, २ आज्ञाभंगाच्या भयानें, ३ ' ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ' हा मंत्र.

श्रीशूद्राणां नमस्कारपूर्वकः समुदाहृतः ॥ २ ॥
प्रकृतीनां रामनाम संमतो वा षडक्षरः ।
सोऽपि प्रणवहीनः स्यात् पुराणस्मृतिनिर्णयः ॥ ३ ॥
क्रमोऽयं सर्ववर्णानां प्रकृतीनां सदैव हि ।
क्रमेण रहितो यस्तु करोति मनुजो जपम् ॥ ४ ॥

पार्वतीः—मया त्रिमात्रया स्वामिन् सेव्यते जगदीश्वरः ।
रूपमस्य कथं जाने वचसामप्यगोचरम् ॥ ५ ॥

ईश्वरः—प्रणवस्याधिकारो न तवास्ति वरवर्णिनि ।
नमो भगवते वासुदेवायेति जप सदा ॥ ६ ॥

पार्वतीः—यदि सप्रणवं दद्यात् द्वादशाक्षरचिंतनम् ।
प्रणवेनाधिकारो मे कथं भवति धूर्जटे ॥ ७ ॥

ईश्वरः—प्रणवः सर्वदेवानामादिरेष प्रकीर्तितः । ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चैव वसंति दयितायुताः ॥ ८ ॥ तत्र सर्वाणि भूतानि सर्वतीर्थानि भागशः । तिष्ठंति सर्वतीर्थानि कैवल्यं ब्रह्म एव यः ॥९॥ तस्य योग्या तदा देवि भविष्यसि यदा तपः । चातुर्मास्ये हरिप्रीत्यै करिष्यसि शुभानने ॥ १० ॥ तपसा प्राप्यते कामस्तपसा च महत्फलम् । तपसा जायते सर्वं तत्तपः सुलभं नरैः ॥११॥ यशः सौभाग्यमतुलं क्षमासत्यादयो गुणाः । सुलभाः तपसा नित्यं तपश्चर्तुं न शक्यते ॥ १२ ॥ यदाहि तपसो वृद्धिस्तदा भक्तिर्हरौ भवेत् । तदाहि तपसो हानिर्यदा भक्तिविना कृतम् ॥ १३ ॥ तावत्तपांसि गर्जंति देहेऽस्मिन्सततं नृणाम् । यदा विष्णुं स्मरेन्नित्यं जिह्वाग्रं पावनं भवेत् ॥ १४ ॥ यथा प्रदीपे ज्वालिते प्रणश्यति महत्तमः । तथा हरेः कथायां च याति पापमनेकधा ॥ १५ ॥ तस्मात्पार्वति यत्नेन हरौ सुप्ते तपः कुरु । चातुर्मास्येऽथ संप्राप्ते प्रणवेन समन्वितम् ॥१६॥ विशुद्धहृदया भूत्वा मंत्रराजमिमं जप ।

स एव भगवांस्तुष्टो द्वादशाक्षरसंयुतम् ॥ १७॥ प्रदास्यति परं ज्ञानं ब्रह्मरूपमखंडितम् । ब्रह्मकल्पांतकोटीषु जप त्वं द्वादशाक्षरम् ॥ १८ ॥ मंत्रराजं सप्रणवं ध्यायेत्सोऽपि न पश्यति । इत्युक्त्वा सा तपोनिष्ठा तपश्चरितुमागता ॥ १९ ॥

(स्कंदपु० नागरखंड, अ. २५०)

भावार्थः—उमा म्हणे भगवंता । द्वादशाक्षरी आवडे संतां । तयाचा महिमा कृपावंता । मज समस्त सांगावा ॥५५९॥ शिव म्हणे तयाचा महिमा पूर्ण । न ये सांगतां भगवंताविण । आणि तो तुजकारण । जपतांही न ये की ॥ ५६० ॥ त्वां एकादशाक्षरी[1] जपावा । सप्रणव द्विजासी बोलिला बरवा । प्रथम नमस्कार वदावा[2] । मग संप्रदानान्त भगवत्पद[3] ॥५६१॥ वासुदेव तया उपरी । संप्रदानान्त करोनि[4] परी । ऐसिया मंत्रोद्धारीं । जपावा मंत्रू ॥५६२॥ मूळांत नमो आद्यपद आहे । म्हणोनी नम आद्य जपतां हानि नोहे । परी असच्छूद्रादिकीं स्वयें । नमोन्तचि जपावा[5] ॥ ५६३ ॥ निषेध आणि प्रतिप्रसव । जो विधि स्त्रियांसी प्राप्त स्वयमेव । तो शूद्रांसही प्राप्त सर्व । ऐसें धर्मशास्त्र सांगे ॥५६४॥ षडक्षरी राममंत्र । तोही येणेंचि मानें मज्ञावा पवित्र। मग उमा बोले जोडोनि कर । करुणाकर, विनंती ऐका ॥ ५६५ ॥ द्वादशाक्षरी जपावया कारण । घांव घेत आहे माझें मन । भक्तिआवडी मोक्षाहूनि । तेथ वितर्क चालेना ॥ ५६६ ॥ तरी प्रणवासहित जपावयासी । मज अधिकारता येईल कैसी । शिव म्हणे भक्तिमंतासी । अवघड नाहीं कांहींच ॥५६७॥ त्वां चातुर्मास्य तप करावें । तपें साधतसे आघवें । चहुंमासांचें तप स्वभावें । सोपेंचि आहे ॥५६८॥ असावें पाळोनी मुनिव्रत । तनुमन असावें शुचिर्भूत । पर्जन्य उष्ण आणि शीत । सहावें सकळ ॥ ५६९ ॥ ऐसें चातुर्मास्य तप करितां । पुढें सप्रणव मंत्र जपावा तत्त्वतां । हरीचि तयाचिया [illegible] । [illegible]

---

१ ॐकार वगळून. २ 'नमो' हा शब्द. ३ 'भगवते' [illegible] विभक्तीचें. ४ 'वासुदेवाय' असें. ५ 'नमः' हा शब्द शेवटी [illegible]

तूंतें ॥ ५७० ॥ हा काळ प्राप्त होय तोंवरी । जपावा एकादशाक्षरी । तपें शुद्धि आइकियावरी । प्रणव मंत्र जपावा ॥५७१॥ तप मेळिया चौमासांत । तरी त्याचि वासनेनें होय प्राप्त । मरणभयें जो तप नाहीं करीत । तेणें अधिकार कां अपेक्षावा ॥५७२॥ एवं स्त्रीशूद्रांतें विधि । कंठरवें बोलिला त्रिशुद्धि । येथ तपःसाक्षात्कारनिधि । अपेक्षावा दृढांतु ॥ ५७३ ॥ तपाविणें नियम मोडितां । तरी कोप येईल भगवंता । मग नरकादि योनि समस्ता । पावव्री तो ॥५७४॥ जो तप करावया चिहे[1] । आणि भगवंतीं म्हणे भक्ति आहे । तरी तो देहासक्ति लाहे । हें उघडचि झालें ॥ ५७५ ॥ जेव्हां वाढे भगवद्भक्ति । समजावें तेव्हांचि तपाची प्राप्ती । जेव्हां क्षीण श्रीकृष्णभक्ति । तेव्हां तपक्षय समजावा ॥ ५७६ ॥ कृष्णनाम नाचे वाणी । तेणें तपासी हर्ष मनीं । नसतां तपें धांवोनि । प्रवेशिती तच्छरीरीं ॥५७७॥ यास्तव निजालिया शेषशयन[2] । तूं चातुर्मास्य तप करी प्रेमेंकरून । चातुर्मास्यमाहात्म्यनिरूपण । झालेंचि मागें वैष्णवखंडीं ॥ ५७८ ॥ येथही काळनिर्णयीं बोलिलें । असो; उमेसी वचन मानलें । मग येवोनि स्थळ पाहिलें । हिमालयीं तपार्थ ॥ ५७९ ॥ स्कंदपुराणीं भागवतीं । मंत्रमहिमा वर्णिला नानारीती । ब्रह्मकोटिकल्प उमेप्रती । जपाया सांगती शिव हा मंत्र ॥ ५८० ॥

पार्वत्युवाचः-ध्यानयोगमहं प्राप्य ज्ञानयोगमवाप्नुयाम् ।
तथा कुरुष्व देवेश यथाहममरी भवे ॥१॥

ईश्वर उवाचः—प्रत्युक्तोऽयं मंत्रराजो द्वादशाक्षरसंज्ञितः[3] । जप्तव्यः सुकुमारांगि वेदसारः सनातनः ॥२॥ प्रणवः सर्ववेदाद्यः सर्वब्रह्मांडयाजकः । प्रथमः सर्वकार्येषु सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ ३ ॥ सितवर्णो मधुच्छंदो ऋषिर्ब्रह्मा तु देवता । परमात्मा तु गायत्री विनियोगः सर्वकर्मसु ॥४॥ एतद्ब्रह्ममयं बीजं विश्वमत्र समन्वितम् । वेदवेदांगतत्वाख्यं सदसद्रूपमव्ययम् ॥ ५ ॥ नकारः पीतवर्णस्तु

[illegible] ३ 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' हा तो मंत्र.

जलबीजसनातनः । बीजं पृथ्वी मनश्छंदो विषहा विनियोगतः ॥ ६ ॥ मोकारः पृथिवीबीजो विश्वामित्रसमन्वितः । रक्तवर्णो महातेजा धनदो विनियोजितः ॥ ७ ॥ भकारः पंचवर्णस्तु जलबीजः सनातनः । मरीचिना समायुक्तः पूजितः सर्वभोगदः ॥८॥ गकारो हेमरक्ताभो भरद्वाजसमन्वितः । वायुबीजो विनियोगं कुर्वतामादि-भोगदः ॥९॥ वकारः कुंदधवलो व्योमबीजो महाबलः । ऋषिमंत्रि-पुरस्कृत्य योजितो मोक्षदायकः ॥ १० ॥ तेकारो विद्युत्प्रकारः सोमबीजं महत्स्मृतम् । अंगिरावद्धमूलं च वर्जितं कर्म कामिकम् ॥११॥ वाकारो धूम्रवर्णश्च सूर्यबीजं मनोजवम् । पुलस्त्यर्षिसमायुक्तं नियुक्तं सर्वसौख्यदम् ॥ १२ ॥ सुकारश्चाक्षरो नित्यं जपाकुसुम-भास्वरः । मनोबीजं दुर्निग्रहं पुलहाश्रितमार्थिदम् ॥ १३ ॥ देकारा-क्षरकं बीजं हंसरूपं च कर्बुरम् । सिद्धिबीजं महासत्वं क्रतौ क्रतु-नियोजितम् ॥ १४ ॥ वाकारो निर्मलो नित्यं यजमानस्तु बीजभृत् । प्रचेताश्रियमाश्रेयं मोक्षे मोक्षप्रदायकम् ॥१५॥ यकारस्य महाबीजं पिंगवर्णश्च खेचरी । भूचरी च महासिद्धिः सर्वदा भूविचिंतनम् ॥१६॥ भृगुयंत्रे समाश्रांतिनियोगे सर्वकर्मकृत् । गायत्री छंद एतेषां देहन्यासक्रमो भवेत् ॥ १७ ॥ ॐकारं सर्वदा न्यस्यन्नकारं पादयो-र्द्वयोः । मोकारं गुह्यदेशे तु भकारं नाभिपंकजे ॥ १८ ॥ गकारं हृदये न्यस्य वकारं कंठमध्यगः । तेकारं दक्षिणे हस्ते वाकारो वामहस्तगः ॥ १९ ॥ सुकारं मुखजिह्वायां देकारः कर्णयोर्द्वयोः । वाकारश्चक्षुषोर्द्वंद्वे यकारं मस्तके न्यसेत् ॥ २० ॥ लिंगमुद्रा योनिमुद्रा धेनुमुद्रा तथा त्रयम् । सकलं कृतमेतद्धि मंत्ररूपे बीजाक्षरम् ॥ २१ ॥ योजयेत्प्रत्यहं देवि न स पापैः प्रलिप्यते । एतद् द्वादशलिंगारं कूर्मस्थं द्वादशाक्षरम् ॥२२॥ शालग्रामशिलाश्चैव द्वादशैव हि पूजिताः । ताभिः सहाकारैरेभिः प्रत्यहैः सहसंख्यकैः

॥२३॥ यथावर्णमनुध्यानैर्मुनिर्बीजसमन्वितैः । विनियोगेन सहितैश्छंदोभिः समलंकृतैः ॥ २४ ॥ ध्यानैर्जपैः पूजितैश्च भक्तानां मुनिसत्तम । मोक्षो भवति बंधेभ्यः कर्मजेभ्यो न संशयः ॥२५ ॥

(स्कंदपुराण—नागरखंड, अ० २६२)

द्वैत तंव ऋषि मस्तकीं धरून । हृदयीं देव पूजावा करुणाघन । अद्वैतीं ध्यानें विष्णु होवोन । मग तद्वाच्य व्हाया न्यासादिक्रम करावा ॥ ५८१ ॥ ईश्वरत्वाभिमान जीवाप्रति । तो नाशया करावी भक्ति । हें आगमज्ञान यथानिगुतीं । रहस्य निश्चितीं बोलिलें ॥ ५८२ ॥ एरवीं मूळ श्लोकांचा । अर्थ स्पष्ट आहे साचा । प्रथम सामान्य जपाविण या क्रमाचा । नियमही नाहीं ॥ ५८३ ॥ अभक्त द्विजाही योग न कळवावा । भक्त शूद्र तरी तया द्यावा । हा याचि अध्यायीं श्लोक बरवा । म्हणोनी येथ अवलंबावा भगवंतु ॥५८४॥ योगध्याननिर्णयांत । आम्ही सांगूं पै यथार्थ । जो पंचमसंस्कार येथ । बोलिला आहे ॥ ५८५ ॥ एवं द्वादशाक्षरी कथिला । काठिण्य वाटे जयाला । तयासी तरी द्यावा भला । आन कृष्णमंत्रु ॥ ५८६ ॥ जो तपाविण सिद्धिदाता । पद्मपुराणीं बोलिला तत्वतो । मजही अत्यंत आवडता । व्रजेश्वरवाचक[1] म्हणोनी ॥५८७॥ पद्मपुराणीं पातालखंडांत । एकाशीति[2] अध्यायांत । दोन श्रीकृष्णमंत्र उत्तम यथार्थ । सांगितले आहे ॥ ५८८ ॥

श्रीकृष्णाचे दोन मंत्र

" पर्याया अस्य मंत्रस्य तथा पंचपदीति च । गोपीजनपदं वल्लभान्तं तु चरणानिति ॥ १४ ॥ शरणं च प्रपद्ये चेत्येष पंचपदात्मकः । मंत्रचिंतामणिः प्रोक्तः षोडशार्णो महामनुः ॥ १५ ॥ नमो गोपीजनेत्युक्त्वा वल्लभाभ्यां वदेत्ततः । पदद्वयात्मको मंत्रो दशार्णः खलु कथ्यते " ॥ १६ ॥ (पद्मपुराण, पाताळखंड अ० ८१)

मंत्रोद्धारः—गोपीजन-वल्लभ-चरणान् शरणं प्रपद्ये । ऐसीं हीं पंचपदें ।

---

१ श्रीकृष्ण-वाचक. २ एक्यांऐशीव्या.

प्रथम मंत्राची विशदें । बोलिली आधीं ॥ ५८९ ॥ नमो गोपीजनवल्लभा-भ्यामिति । दुसरा मंत्र जपतां प्रीती । विश्वास असो नसो चित्तीं । भगवत्-प्राप्ति चुकेना ॥ ५९० ॥ नवल भगवन्नाममहिमा । विश्वास उपजे किंवा करितां । इतर क्रियेची तत्त्वतां । श्रद्धा पाहिजे साहायक ॥ ५९१ ॥ मुख्य दयालुत्वाचें लक्षण । जपतांही श्रद्धेविण । आपुले दासत्वी चरण । कृपानिधान गोविंदु ॥ ५९२ ॥ न मोडावे अकर्तेपण । अंगीं मोह न यावा म्हणोन । जप स्थापिला जीवांकारण । एरवीं तारण करुणेनें ॥ ५९३ ॥

"एतां पंचपदीं जप्त्वा श्रद्धयाऽश्रद्धयाऽसकृत् । कृष्णप्रियाणां सान्निध्यं गच्छत्येव न संशयः ॥ १७ ॥ न पुरश्चरणापेक्षा नास्त्यन्यायविधिक्रमः । न देशकालनियमो नापि मित्रारिशोधनम् ॥१८॥ सर्वेऽधिकारिणश्चात्र चांडालान्ता मुनीश्वर । स्त्रियः शूद्रादयश्चापि जडमूकाद्यपुंगवाः ॥ १९ ॥ अन्ये हूणाः किराताश्च पुलिंदाः पुक्कसास्तथा । आभीरा यवनाः कंकाः खशाद्याः पापयोनयः ॥ २० ॥ दंभाहंकारपरमाः पापाः पैशुन्यतत्पराः । गोब्राह्मणादिहंतारो महोपपातकान्विताः ॥ २१ ॥ ज्ञानवैराग्यरहिताः श्रवणादिविवर्जिताः । एते चान्ये च सर्वे स्युर्मनोरस्याधिकारिणः ॥ २२ ॥ यदि भक्तिर्भवेदेषां कृष्णे सर्वेश्वरेश्वरे । तदाऽधिकारिणः सर्वे नान्यथा मुनिसत्तम ॥ २३ ॥ याज्ञिको ज्ञाननिरतः सर्वतंत्रोपसेवकः । सत्यवादी यतिर्वापि वेदवेदांगपारगः ॥ २४ ॥ ब्रह्मनिष्ठः कुलीनो वा तपस्वी व्रततत्परः । अत्राधिकारी न भवेत्कृष्णभक्तिविवर्जितः ॥ २५ ॥ तस्माद्धुरावभक्ताय कृतघ्नाय न मानिने । न च श्रद्धाविहीनाय वक्तव्यो नास्तिकाय च ॥ २६ ॥ नाशुश्रूषुंप्रति ब्रूयान्नासंवत्सरसेविनम् । श्रीकृष्णेऽनन्यभक्ताय दंभलोभविवर्जिते ॥ २७ ॥ कामक्रोधविमुक्ताय देयमेतत्प्रयत्नतः । ऋषिरस्यैवाहमेवास्य गायत्री छंद उच्यते ॥ २८ ॥ देवता वल्लवीकांतो मंत्रस्य परिकीर्तितः । [illegible] हरिप्रीत्ये

विनियोग उदाहृतः ॥२९॥ आचक्राद्यैस्तथा मंत्रैः पंचांगानि प्रकल्पयेत् । अथवाऽपि स्वबीजेन कराङ्गन्यासकौ चरेत् ॥ ३० ॥ मंत्रस्य प्रथमो वर्णो बिंदुना मूर्ध्नि भूषितः । गमित्येवं भवेद्बीजं नमः शक्तिरिहोदिता ॥३१॥ अन्तिमार्णैर्दशांगानि तैरेव च तथार्चनम् । गंधपुष्पादिभिस्तच्च जलैरेवाप्यसंभवे ॥ ३२ ॥ न्यासपूर्वं विधानेन कर्तव्यं हरितुष्टये । अत एवास्य मंत्रस्य न्यासाद्यन्ये वदंति च ॥३३॥ सकृदुच्चारणाच्चैव कृतकृत्यत्वदायिनः । तथापि दशधा नित्यं जपाद्यर्थं प्रविन्यसेत् ॥ ३४ ॥ अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि मंत्रस्यास्य द्विजोत्तम । पीतांबरं घनश्यामं द्विभुजं वनमालिनम् ॥ ३५ ॥ बर्हिबर्हकृतापीडं शशिकोटिनिभाननम् । घूर्णायमाननयनं कर्णिकारावतंसिनम् ॥ ३६ ॥ अभितश्चंदनेनाथ मध्ये कुंकुमबिंदुना । रचितं तिलकं भाले बिभ्रंतं मंडलाकृतिम् ॥३७॥ तरुणादित्यसंकाशं कुंडलाभ्यां विराजितम् । घर्मांबुकर्णकाराजद्दर्पणाभकपोलकम् ॥ ३८ ॥ प्रियास्यन्यस्तनयनं लीलया चोन्नतभ्रुवम् । अग्रभागन्यस्तमुक्ताविस्फुरत्प्रोच्चनासिकम् ॥ ३९ ॥ दशनज्योत्स्नया राजत् पक्वबिंबफलाधरम् । केयूरांगदसद्रत्नमुद्रिकाभिर्लसत्करम् ॥ ४० ॥ बिभ्रंतं मुरलीं वामे पाणौ पद्मं तथैव च । कांचीदामस्फुरन्मध्यं नूपुराभ्यां लसत्पदम् ॥ ४१ ॥ रतिकेलिरसावेशचपलं चपलेक्षणम् । हसंतं प्रियया सार्धं हासयंतं च तां मुहुः ॥४२॥ इत्थं कल्पतरोर्मूले रत्नसिंहासनोपरि । वृंदारण्ये स्मरेत्कृष्णं संस्थितं प्रियया सह ॥४३॥ वामपार्श्वे स्थितां तस्य राधिकां च स्मरेत्ततः । नीलचोलकसंवीतां तप्तहेमसमप्रभाम् ॥ ४४ ॥ पट्टांचलेनावृतार्धसुस्मेराननपंकजाम् । कांतवक्त्रे न्यस्तनेत्रां चकोरीव चलेक्षणाम् ॥४५॥ अंगुष्ठतर्जनीभ्यां च निजप्रियमुखांबुजे । अर्पयन्ती पूगफलीं पर्णचूर्णसमन्विताम् ॥ ४६ ॥ मुक्ताहारस्फुरच्चारुपीनोन्नतपयोधराम् । क्षीणमध्यां पृथु-

श्रोणीं किंकिणीजालमंडिताम् ॥ ४७ ॥ रत्नत्राटककेयूरमुद्रावलय-
धारिणीम् । लसत्कटकमंजीररत्नपादांगुलीयकाम् ॥४८॥ लावण्य-
सारमुग्धांगीं सर्वावयवसुंदरीम् । आनंदरससंमग्नां प्रसन्नां नवयौव-
नाम् ॥ ४९ ॥ सख्यश्च तस्या विप्रेंद्र तत्समानवयोगुणाः । तत्से-
वनपरा भाव्याश्चामरव्यजनादिभिः ॥ ५० ॥ अथ तुभ्यं प्रवक्ष्यामि
मंत्रार्थं शृणु नारद । बहिरंगैः प्रपंचस्य स्वांशैर्मायादिशक्तिभिः
॥ ५१ ॥ अंतरंगैस्तथा नित्यं विभूतैस्तैश्चिदादिभिः । गोपनादुच्यते
गोपी राधिका कृष्णवल्लभा ॥ ५२ ॥ देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका
परदेवता । सर्वलक्ष्मीस्वरूपा सा कृष्णाल्हादस्वरूपिणी ॥ ५३ ॥
ततः सा प्रोच्यते विप्र ल्हादिनीति मनीषिभिः । तत्कलाकोटि-
कोट्यंशा दुर्गाद्यास्त्रिगुणात्मिकाः ॥ ५४ ॥ सा तु साक्षान्महालक्ष्मीः
कृष्णो नारायणः प्रभुः । नैतयोर्विद्यते भेदः स्वल्पोऽपि मुनिसत्तम
॥ ५५ ॥ इयं दुर्गा हरी रुद्रः कृष्णः शक्र इयं शची । सावित्रीयं
हरिर्ब्रह्मा धूमोर्णाऽसौ यमो हरिः ॥ ५६॥ बहुना किं मुनिश्रेष्ठ विना
ताभ्यां न किंचन । चिदचिल्लक्षणं सर्वं राधाकृष्णमयं जगत् ॥५७॥
इत्थं सर्वं तयोरेव विभूतिं विद्धि नारद । न शक्यते मया वक्तुं
वर्षकोटिशतैरपि ॥ ५८ ॥ त्रैलोक्ये पृथिवी मान्या जंबुद्वीपं ततो
वरम् । तत्रापि भारतं वर्षं तत्रापि मथुरापुरी ॥ ५९ ॥ तत्र वृंदावनं
नाम तत्र गोपीकदंबकम् । तत्र राधासखीवर्गस्तत्रापि राधिका वरा
॥६०॥ सान्निध्याधिक्यतस्तस्या ह्याधिक्यं स्याद्यथोत्तरम् । पृथिवी-
प्रभृतीनां तु नान्यत्किंचिदिहोदितम् ॥ ६१ ॥ सपा हि राधिका
गोपीजनस्तस्याः सखीगणः । तस्याः सखीसमूहस्य वल्लभौ प्राण-
नायकौ ॥ ६२ ॥ राधाकृष्णौ तयोः पादाः शरणं स्यादिहाश्रयम् ।
प्रपद्ये गतवानस्मि जीवोऽहं भृशदुःखितः ॥ ६३ ॥ सोऽहं यः शरणं
प्राप्तो मम तस्य यदस्ति च । सर्वं ताभ्यां तदर्थाहि मत्कोर्स्य न ममं

मम ॥६४॥ इत्यसौ कथितो विप्र मंत्रस्यार्थः समासतः । युगलार्थ-स्तथा न्यासः प्रपत्तिः शरणागतिः ॥६५॥ आत्मार्पणमिमे पंच पर्यायास्ते मयोदिताः । अयमेव चिंतनीयो दिवानक्तमतंद्रितैः ॥ ६६ ॥

भावार्थः—ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र । स्त्रिया चांडाळ म्लेच्छजाति समग्र । असो नसो भाव, जपतां मंत्र । होती पवित्र निःसंशय ॥ ५९४ ॥ महेश्वर ऋषि देवता कृष्ण । भगवत्प्राप्तीस्तव विनियोग पूर्ण । संस्कृतांत न्यास ध्यान । कल्पिलें आहे ययाचें ॥ ५९५ ॥ वास्तविक वा मंत्रासी कांहीं । विधिपुरश्चरणाचा नियम नाहीं । ब्रह्महत्याकारकादि महापापी उपपापीहि । मुक्त होती मंत्रोच्चारें ॥ ५९६ ॥ जयांची श्रीकृष्णीं भक्ति । तयांसी अधिकार मंत्रीय गति । जयासी नाहीं भगवद्भक्ति । तो सत्कर्मी वेदान्तीहि वर्जावा ॥ ५९७ ॥ राधाकृष्णाचें ध्यान । मूळांत[1] बोलिलें पूर्ण । तें आवडी स्मरून । मंत्रजप करावा ॥ ५९८ ॥ या मंत्राचे न्यासादिक । सांगतां ते तपार्थ देख । भक्त नसलिया उपासक । होवावें तरी कृष्णाचें ॥ ५९९ ॥ एवं हा मंत्र बोलिला । परब्रह्म राधाकृष्ण मंत्रार्थ वाहिला । तोहि मूळीं आहे स्थापिला । सुलभ म्हणोनी ॥ ६०० ॥ एवं वेदपुराणोक्त । कृष्णमंत्र सांगितला समस्त । आतां सांगूं आगमोक्त । जे पवित्र करिती अधिकारिया ॥ ६०१ ॥ नारायणापासोन निघाले । शंकरमुखें नारदा मिळाले । ते पंचरात्र ऐसेंचि बोले । श्रीकृष्णमंत्र जपावा ॥ ६०२ ॥

सर्वेषु वर्णेषु तथाश्रमेषु नारीषु नानासु यजन्मभेषु ।
दाता फलानामभिवांछितानां द्रागेव गोपालकमंत्र एषः ॥१३

(तृतीयरात्र, अध्याय १)

सकलवर्णाश्रमयुक्तां । स्त्रिया शूद्रादिकां समस्तां । शीघ्र मनोवांछितफलदाता । गोपाळ मंत्र हा ॥ ६०३ ॥ अनेकतंत्रीं कृष्णमंत्र । अनेक बोलिले अत्यंत पवित्र । आवडेल तो ध्यावा स्वतंत्र । परी मी येथ सार सांगितलें ॥

१. हे श्लोक मागें दिले आहेत, पहा पृ. ४५६ श्लोक ३५ पासून.

६०४ ॥ एरवीं गुरूची आज्ञा प्रमाण । सांगतील जें जें वचन । तो तोहि मंत्र आपण । श्रद्धालु शिष्यासी होय ॥ ६०५ ॥ परी ऐसे मंत्र सांगतां निर्धारीं । शिष्यसुधारणा गुरूच्या शिरीं । शिष्य पाप करील तरी अधिकारी । गुरुही होय ॥ ६०६ ॥ म्हणोनी शास्त्रीयचि मंत्र देयावा । तेणें गुरुही निरहंकार उरवा । अत्यंत पापी असेल तरी सांगावा । पापहारक व्यतिक्रमशब्दु ॥६०७॥ कथा अध्यात्मरामायणीं । कां पापिया उपदेश न करावा म्हणोनी । 'मरा' शब्द सांगती मुनि । परी जापक महामुनि वाल्मीकि झाले ॥६०८॥

गुरूचेनि नांवें माती । डोंगरीं जयापासी होती ।
तेणें कोळियें त्रिजगती । एकवद केली ॥ १७३१ ॥
(ज्ञाने० अ० १८)

ऐसें ताताचें वचन । आणि भारत प्रमाण । म्हणोनी गुरुविश्वासचि कारण सकळ सिद्धींतें ॥ ६०९ ॥ गुरुसेवेसी कंटाळोनी । एकलव्य-कथेचा भरंवसा धरोनी । आधुलिये मंदिरीं बैसती कोणी । त्यांसी हें श्रद्धाफळ न मिळे ॥ ६१० ॥ हातींच टाकोनी पळतें धरणें । तैसें हें जाणिजे तयांचें करणें । सिद्धि झालियावरी प्रत्यक्ष द्रोण भेटतां एकलव्यानें । निजांगुष्ठदानें तोषविलें हो ॥ ६११ ॥ म्हणोनी मूर्खाची कथा । सचैल करावें ऐकतां । सद्‌गुरूचें नाम घेतां । डोंगर जळती दोषाचे ॥ ६१२ ॥ एवं तृतीय मंत्रसंस्कार । तुज सांगितला समग्र । आतां चतुर्थ पूजासंस्कार । तोही ऐक ६१३ इष्टदेवतेचें ध्यान । गुरूपासोनी समजोन । धरोनि ज्ञानाधिष्ठान । समंत्र गुप्तपूजन कीजे ॥ ६१४ ॥ गुरुगम्य गुप्तचि ठेवावें । तरीच मुख्यफळ पावावें उघड करितां स्वभावें । महापाप ॥ ६१५ ॥ तंव बाही क्षोमला मकतेचा जैसा रक्षावला मैसा । म्हणे शिष्य फसवावया सहसा । गुरुवर्गाची युक्ति ॥ ६१६ ॥ उघड ग्रंथ वाचोन । जंव होतसे ज्ञान । तरी गुह्यगुप्त म्हणोन मानावें कां ॥६१७॥ सिद्धान्ती म्हणे तुझा कांहीं । जंव विश्वासचि नाहीं तरी गुप्तोनी कायी । होईल फळ ॥ ६१८ ॥ तूं आपल्या पत्नीचे अवयव

६०४ ॥ एरवीं गुरूची आज्ञा प्रमाण । सांगतील जें जें वचन । तो तोहि मंत्र आपण । श्रद्धालु शिष्यासी होय ॥ ६०५ ॥ परी ऐसे मंत्र सांगतां निर्धारीं । शिष्यसुधारणा गुरूच्या शिरीं । शिष्य पाप करील तरी अधिकारी । गुरुही होय ॥ ६०६ ॥ म्हणोनी शास्त्रीयचि मंत्र देयावा । तेणें गुरुही निरहंकार बरवा । अत्यंत पापी असेल तरी सांगावा । पापहारक व्यतिक्रमशब्दु ॥६०७॥ कथा अध्यात्मरामायणीं । कां पाविया उपदेश न करावा म्हणोनी । 'मरा' शब्द सांगती मुनि । परी जापक महामुनि वाल्मीकि झाले ॥६०८॥

गुरूचेनि नांवें माती । डोंगरीं जयापासी होती ।
तेणें कोळियें त्रिजगती । एकवद् केली ॥ १७३१ ॥
(ज्ञाने० अ० १८)

ऐसें ताताचें वचन । आणि भारत प्रमाण । म्हणोनी गुरुविश्वासचि कारण सकळ सिद्धीतें ॥ ६०९ ॥ गुरुसेवेसी कंटाळोनी । एकलव्य-कथेचा भरंवसा धरोनी । आधुलिये मंदिरीं बैसती कोणी । त्यांसी हें श्रद्धाफळ न मिळे ॥ ६१० ॥ हातींच टाकोनी पळतें धरणें । तैसें हें जाणिजे तयांचें करणें । सिद्धि झालियावरी प्रत्यक्ष द्रोण भेटतां एकलव्यानें । निजांगुष्ठदानें तोषविलें हो ॥ ६११ ॥ म्हणोनी मूर्खांची कथा । सचैल करावें ऐकतां । सद्-गुरूचें नाम घेतां । डोंगर जळती दोषाचे ॥ ६१२ ॥ एवं तृतीय मंत्र-संस्कार । तुज सांगितला समग्र । आतां चतुर्थ पूजासंस्कार । तोही ऐक ६१३ इष्टदेवतेचें ध्यान । गुरूपासोनी समजोन । धरोनि ज्ञानाधिष्ठान । समंत्र गुप्त-पूजन कीजे ॥ ६१४ ॥ गुरुगम्य गुप्तचि ठेवावें । तरीच मुख्यफळ पावावें उघड करितां स्वभावें । महापाप ॥ ६१५ ॥ तंव वादी झोमला मळतेसा तैसि रसावला म्हैसा । म्हणे शिष्य फसवावया सहसा । गुरुवर्गाची युक्ति ॥ ६१६ ॥ उघड ग्रंथ वाचोन । जंव होतसे ज्ञान । तरी गुरुगुह्य म्हणोन मानावें कां ॥६१७॥ सिद्धान्ती म्हणे तुझा कांहीं । जंव विश्वासचि नाहीं तरी पुसोनी कायी । होईल फळ ॥ ६१८ ॥ तूं आपल्या पत्नीचे अवयव

जयासी । अविद्या वाढली विशेषीं । तयाच्या अनंत उपाधींसी । गुरुयुक्तिविण गति नाहीं ॥ ६३४ ॥ पुस्तकें वाचोनी औषध देतां । बुद्धीचा उपयोग न करितां कवणिय भिषग्वर्यांचे हाता । लाधलें यश ? ॥ ६३५ ॥ जीं शास्त्रें ज्ञान सांगती । तेंचि गुरुगुह्यमहत्व प्रतिपादिती । तरी पुस्तकें वाचोनी होईल संवित्ती । हे अहंकृतिमात्र ॥ ६३६ ॥ गुरु आपुलें घेईल धन । ऐसें जयाचें भिये मन । तोचि पुस्तकें वाचोन । होईल ज्ञान हें प्रतिपादी ॥ ६३७ ॥ एरवीं विरक्ताचे मतें । गुरुसेवे काय वेचतें । शास्त्रकार-सजातीय उपाधि असते । सकळांचो, ऐसें नाहीं ॥ ६३८ ॥ शिष्यार्थ विशेष प्रक्रिया रचिती । तींचि पुढें शास्त्रें होती । मग तीं सिद्धान्तप्रामाण्या येती । परी प्रक्रिया गुरु-मूर्तिच रचिती पुनः ॥६३९॥ म्हणोनी वियेच्या ठायीं । गुप्तत्व आहे सर्वदाही । आणि निदिध्यासनीं योगग्वाही । गुप्त हें सर्वदाचि झालें ॥ ६४० ॥ योगसूत्रभाष्यवार्तिक । जरी जाहले अनेक । तरी वृत्तीची भीक । न चुके गुरुघरची ॥ ६४१ ॥ अभ्यासें वृत्तिरोध सूत्र सांगे । उपायविशेष भाष्य सांगे । त्यांतचि उपाय सवेगें । वार्तिक दावी ॥ ६४२ ॥ तथापि वृत्ति निरोधितां । प्रत्यक्ष न कळेचि सर्वथा । येथ उदाहरण घेउनी तत्वतां । एकचि सांगूं ॥ ६४३ ॥ विपर्ययवृत्ति निरोधावी । परी अभ्यासतां कैसी पूर्वी । विपर्ययवृत्ति साक्षात्करावी । तरी तो विपर्यय कैसा ॥ ६४४ ॥ अथवा प्रमाणविपर्यय प्रमाणें रोधिला । क्रियाविपर्यय निरोधें रोधिला । प्रमेयविपर्यय विज्ञानें रोधिला । तरी प्रमाणविज्ञानवृत्ति राहे ॥ ६४५ ॥ प्रत्यक्षाग्रही यासी डोळे कावी । म्हणतां हास्य न चुके भावी । तेथ विषयीं निरोधवा आघवी । पाहिले ते नाहीं सूत्रभाष्यीं ॥ ६४६ ॥ एवं एकएक सहस्रकोटी । वृत्तिउपाधि अविवेपोटीं । विवक्याचि पाठी । सत्यप्रक्रिया रची ॥६४७॥ तया प्रक्रियांचें सूत्र । चालविता सद्गुरु ईश्वर । उघड करितां तिहुकें सूत्र । तरी उपेक्ष्य ज्ञान होय हें ॥६४८॥ गीताभागवतादि पुस्तकें । जरी हातां पावतीं निकें । तरी धर्मअज्ञाकाळीं तीं सकळिकें । गुप्तचि होतीं ॥६४९॥ 'इदं ते नातपस्काय' इत्यादि

भगवदुक्ति ।' सांगितल्या अर्जुनाप्रति । आतां जुतीपायी[1] गीता वाचिती । आणि प्रतिपादावें म्हणती उघड ब्रह्म ॥ ६५० ॥ सद्गुरुसेवेविण । विद्या मिळविली तपेंकरून । तरी कामवशें तो ब्राह्मण । पावला मरण हे भारतीं कथा ॥ ६५१ ॥ जयासी योगावस्थे गुरुप्राप्ति । तेथही सद्गुरुनिष्ठांची अन्यस्थिती । म्हणोनिया संशय चित्तीं । न घेयावा ॥ ६५२ ॥ आणिक पुस्तकें वाचितां । ज्ञान कळलें म्हणतां । तरी बुद्धिवेगळिया संविता[2] । जाणतांचि न ये ॥ ६५३ ॥ बुद्धिलक्षण जाणे । विवेक झाला म्हणे । परी स्वरूपतादात्म्य नेणें । तेणें वाग्गुणचि वाढे ॥ ६५४ ॥ सद्गुरुभक्तिविण । सर्वथा न नाशे वाचाभूषण । आणीकही एक प्रमाण । आहे येथ ॥ ६५५ ॥ जो कोणाचे उपकार न मानी चित्तीं । तया चैतन्यद्वेष सर्वाभूतीं । ब्रह्मा शंकर आणि श्रीपति । ना न म्हणती या गोष्टीतें ॥ ६५६ ॥ म्हणोनी गुरुगुप्तज्ञान । संप्रदायउपकाराकारण । आणि वेदमर्यादारक्षण । सहज होय ॥ ६५७ ॥ बुडाले तरी बुडों द्यावे । परी अनधिकारियां न सांगावें । अधिकारीयासाठीं निघे स्वभावें । ईश्वरापासोनी पुढती गुरुमुखें ॥ ६५८ ॥ ब्रह्मविदें सिद्धानुवाद कीजे । साधककार्य झालें तरी देखिजे । ब्रह्मरूप बद्धासही निरखिजे । परी उपदेश न कीजे अधिकाराविण ॥ ६५९ ॥ प्रश्नाविण उपदेश करितां । तरी ब्रह्मवेत्यासी विषमता । उद्भट प्रश्नासी उत्तर देतां । तरी उपेक्ष्य ज्ञानें अभिमान वाढे ॥ ६६० ॥ सेवापुरःसर प्रश्नासी । उत्तर द्यावें म्हणतां विशेषीं । तरी गौप्यत्व आलें उपदेशीं । कृपाविशेषें ॥ ६६१ ॥ पत्रादिलेखीं दीक्षाग्रहण । तेथ न मिळती हे सद्गुण । म्हणोनी त्या दीक्षेस गौण । ठेविलें नांव ॥ ६६२ ॥ एवं गुरुगुह्याची उपपत्ति । तुज सांगितली सौम्यमूर्ति । परी पूर्णासंस्काराची रीति । आणिकही सांगूं ॥ ६६३ ॥ झालियावरी दीक्षा । शिष्यशिक्षणाचिया परीक्षा । मागाहूनिया महादीक्षा । देइजे तया ॥ ६६४ ॥ आचरलेतिया सद्गुरुविण । जो महादीक्षा देऊं बसे आपण ।

१ पायांत जोडे, बूट घालून. २ चैतन्यस्वरूपास.

त्याची वर्षे लोटतां तीन । दुःख परिपूर्ण तो पावे ॥ ६६५ ॥ आतां शिष्य आणि सद्गुरुमूर्ति । दोघांची विपरीत स्थिति । परस्पर शुभभावप्राप्ति । जाहली येथ ॥ ६६६ ॥ आत्मवेत्ता गुरु । तो शिष्यांचि निर्मिला स्वमाकारु । दृष्टिसृष्टिवादें विस्तारु । अविद्यानाशा ॥ ६६७ ॥ तथापि शिष्य अविद्यावृत्ति । यालागीं मुख्य कुमारलालनस्थिति । म्हणोनी मातेसमान गुरुवरुती । दृढ विश्वास असावा ॥ ६६८ ॥ सर्पविषही विश्वासेंकरून । जंव होय पीयूषसमान[1] । तंव महामायेंत सद्गुरुवचन । सत्य केंवि घडेना ? ॥ ६६९ ॥ विश्वासियाचा कहीं । नाश कोणीं देखिला नाहीं । विश्वासें विपरीतस्वभावही । सुपरीत होय ॥ ६७० ॥ अपशकुनाचे शकुन । विश्वासें झाले, हें बृहत्कथेंत कथन । विश्वासेंही जेथ दिसे मरण । तेथ आयते वेळीं विश्वास क्षीण होय म्हणोनी ॥ ६७१ ॥ वेद जंव असतील प्रमाण । तरी मी निश्चयें वांचेन । ऐसें भट्टाचार्यें म्हणोन । बौद्धनाटावरून टाकिली उडी ॥ ६७२ ॥ तयाचा फुटला एक डोळा । आकाशवाणी जाहली ते वेळा । कीं वेदीं ईश्वर आहे की नाहीं तुजला । संशय आहे, म्हणोनि नाशिला नयन ॥ ६७३ ॥ एवं कित्येक धाडसी भिल्लादिक । विश्वासानें वळी होती निःशंक । परी वळी जातां समर्थींच मूर्ख । कचरती मनीं ॥ ६७४ ॥ मग अर्ध धैर्य, अर्ध मान । अर्धविश्वासें पावती मरण । म्हणोनि विश्वासानुभव पाहिल्याविण । सहसा धाडस करूं नये ॥ ६७५ ॥ जया मरणाची नाहीं भीति । तया धाडसाची नाहीं क्षांती । मग आयतेवेळीं थोडी ढळलियाही मति । द्वितीय जन्मीं फळ पावे ॥ ६७६ ॥ न कचरतां आयतेवेळीं । मरणाआधींच फळ आंजुळी । म्हणोनी कवणियेहि वेळीं । अनर्थक[2] नोहे विश्वासु ॥ ६७७ ॥ जयां विश्वासचि नाहीं । ते तंव त्याचिये सर्वोत्कर्षीं । आतां अदढ विश्वासी जो कवणाही । तेणें शुभाशुभवें विश्वास दृढ कीजे ॥ ६७८ ॥ गुरुंदराज्यापूर्वीं[3] बहुत । आर्यवेळीं बाकी होत्या जात । त्यांतही सामर्थ्यें जाती कांचित् । हे मार्ग प्रसीत बहु ऐसें

1 अमृतासारखें. 2 अनर्थकारी. 3 इंग्रजी राज्यापूर्वीं.

॥ ६७९ ॥ सतीं जावया पूर्वीं निघतां । सरणांतूनि पळों पाहतां । तरी बळेंचि मारीत होते तत्वतां । म्हणोनी जळत होती ती ॥ ६८० ॥ परी ज्या साच होत्या सती । त्या तांदुळ शिजवितां पायावरती । अनलस्पर्शे सुष्णाप्रति । अतिआनंदें स्मरति राम ॥ ६८१ ॥ बळें करोनी करितां सहगमन । तरीहि द्वितीयजन्मीं फळ पावे दारुण । डांगा सतीचा इतिहास अवलोकन । करितां कळे ॥ ६८२ ॥ म्लेच्छासी राज्य देत होता पती । म्हणोनी राणीनें वधविलें त्याप्रति । मग सहगमन केलें प्रायश्चित्तार्थी । उपभोग कांहीं न घेवितां ॥ ६८३ ॥ ब्राह्मणवचनें तियेतें । उत्तम फळ प्राप्त चित्तें । डांगा गांवांत या कथेतें । अवघे जाणती ॥ ६८४ ॥ परी जीवंत असतां पती । व्यभिचार करोनी जाती सती । ऐशा कलियुगांत बहुत युवती । म्हणोनी महानिर्वाणतंत्रीं चितारोहणनिषेधू ॥ ६८५ ॥ असो, जाता गुरुश्रद्धावाटे । निरूपणीं आले आडफाटे । ते दृष्टांतेंसी सज्जन नेटें । उपसाहोत ॥ ६८६ ॥ तंव वादी म्हणे विश्वास ठेवितां अती । लेंकुरें अग्नीनें जळतां दिसती । हांसोनी म्हणे सिद्धान्ती । महामूढमति असती तूं ॥ ६८७ ॥ लेंकुरें अग्नि धरिती हातीं । कीं पतंग दीपीं झेपवती । ते रूपविषय रुचे म्हणोनी धांवती । परी 'मी न मरेन' ही वृत्ति न धरिती मनीं ॥ ६८८ ॥ तीव्र विश्वासाचें मुख्य लक्षण । वस्तुशक्ति अभिमवे एकाग्रभावन । तंव मध्यस्थ म्हणे याकारण । योग कां न म्हणावा ? ॥ ६८९ ॥ सिद्धान्ती म्हणे म्हणतां पाही । कोण म्हणे हा योग नाहीं ? । योग म्हणजे कांहीं । बागुल नव्हे ॥ ६९० ॥ जन्म देतां आपुली माय । जो बाळाचा विश्वास होय । तोचि विश्वास मिळवावया उपाय । दत्तकपुत्रासी करणें पडती ॥ ६९१ ॥ अहो सहज विश्वास जो औरसा पोटीं । तो मिळवावया योग लागे दत्तकापाठीं । जो स्त्रीचे ठायीं सहज सहज विश्वास हा माझा पति । तो उपपतीस म्हणावया पती । योग करणें लागे ॥ ६९२ ॥ [illegible] [illegible]च्या वचनेंकरून । वीतहव्य क्षत्रिय झाला ब्राह्मण । विश्वामित्रा [illegible] [illegible]कारही असून । ब्राह्मण्य मिळावें [illegible] तपें ॥ ६९३ ॥

रायाच्या वचनें होय प्रधान । एकादा स्वपराक्रमें होय प्रधान । परी पहिल्या-परीस ' मी प्रधान ' हा अभिमान । काळेंकरून दुसरिया उपजे ॥ ६९४ ॥ जीवासी विषयीं योग सहजगती ।.परी अभ्यास करावा लागे परमार्थी । एका-एकीं न पालटे मती । म्हणोनिया ॥ ६९५ ॥ वचनासरिसी ज्याची वृत्ति । आत्मा होय तया न लागे योगरिती । म्हणोनी हृदयाचार्य ज्ञानेश्वरीत म्हणती । कीं सद्गुरु योगेंविण दाविती कैवल्य डोळां ॥ ६९६ ॥

नातरी हें चित्त । मनबुद्धिसहित ।
माझ्या ठायीं अचुंबित । न शकसी देवों ॥ १०४ ॥
तरी गा ऐसें करी । यया आठा पाहारांमाझारीं ।
मोटकें निमिषभरीं । देत जाई ॥ १०५ ॥ (ज्ञा. अ. १२)

याही ओवियांचा अर्थु । कीं अर्धविश्वासियासी योगप्रांतु । प्राणायामादिकें भ्रांतु । तयासी कीजे ॥ ६९७ ॥ जो पशु गृहीं न ये आपण । तयाचे मानेंचि पडे वेसन । जो धांवे चपळ रानोरान । गळा लोढणें तयाचे ॥ ६९८ ॥ तैसें अभ्यासवैराग्यादि सकळ । अर्धविश्वासिया घालिती गळ । अविश्वासी अथवा संशयी केवळ । तो तंव निखळ त्यजावा ॥ ६९९ ॥ संशयीच द्विकोटिक ज्ञान । अल्पविश्वासिया एककोटिक ज्ञान । परि तीव्र नाहीं इतकाचि जाण । दोष तयामाजीं ॥ ७०० ॥ संशयी आणि अविश्वासी । हे तंव त्यागावे निश्चयेंसी । तिसरा मानविश्वासी[1] । तोही त्यजावा ॥ ७०१ ॥ शुद्धविश्वास नाहीं अंतरीं । परी लौकिकासाठीं मान करी । तयासी थोडें टोंचूनि पाहतां निर्धारीं । कळों ये विश्वास तयाचा ॥ ७०२ ॥ आतां अज्ञात विश्वासी जो सर्वथा । तोही त्यागावा सर्वथा । जयाच्या विश्वासाची कथा । परावलंबी ॥ ७०३ ॥ आपणासी अनुभव आला जरी । आणि परासी अनुभव न येतां निर्धारीं । अनुमान करूनी मळतेपरी । विश्वास सांडी ॥ ७०४ ॥ तयाच्या विश्वासाची परीक्षा । येणेंचि रीती पहावी प्रत्यक्षा । एका अनुभव दाखवुनी उपेक्षा ।

१ याचा अर्थ पुढील ओवींतच दिला आहे.

दाखवावी अन्याची तया ॥७०५॥ पाचवा विश्वासघातकी पूर्ण । तो बरीवरी उत्तम दिसे शुद्धविश्वासियाहून । न कळतिया निंदका संगतीनं । तयाची परीक्षा करावी ॥ ७०६ ॥ सकळांत मुख्य परीक्षारीती । दहराकाशांत सद्गुरुप्रती । पुसूनिया यथानिगुती । शिष्यनिर्णय कीजे ॥७०७॥ परी सर्वदा श्रम घ्यावे । हें तों भक्ता न भावे । म्हणोनी पूर्वोक्त करावे । लागती उपाय ॥ ७०८ ॥

गुरु गुंगा गुरु बावला गुरु देवनका देव ' । एवं साधु म्हणती स्वयमेव । ो येथ रहस्य ठेव । एक आहे ॥ ७०९ ॥ लुच्चा लफंगा अज्ञानी । दगड अधार्मिक पापखाणी । ऐसियाही गुरूच्या चरणीं । तीव्र विश्वास ठेवितां अगत्फळ मिळे ॥ ७१० ॥ जगद्रूपमायेचें मुख्य लक्षण । भावनानुसारें होणें विचक्षण । म्हणोनी आर्य बौद्ध मुसलमान । प्रसंगीं चमत्कार समान दाखविती ॥७११॥ परी अध्यात्मविद्या नोहे तैसी । तेथ बोधकपटुता होवावी विशेषीं । बोधकपटुता मिळतां निश्चयेंसी । मग अविश्वासीं हेतु नाहीं ॥ ७१२ ॥ इतर-सिद्धि तंव स्वविश्वासें । कोठूनही मिळती, हें दिसे । मग अध्यात्मवेत्तिया-जवळी ते नसें । ऐसिया अविश्वासें मरिजे कां ? ॥ ७१३ ॥ जेणें आधींच ठेविला विश्वास तीव्र । तयास फळती आशासिद्ध मंत्र । स्वप्नसिद्धही समग्र । तयाचि साठीं ॥ ७१४ ॥ आशासिद्ध स्वप्नसिद्ध मंत्रांतें । सिद्धादिचक्र न लागती, म्हणती समस्तें । जो अर्धविश्वासी तयातें । चक्र पाहून मंत्र द्यावा ॥७१५॥ आतां मंत्रनिर्माणरीति । तेहि सांगूं तुजप्रति । परी हे अदीक्षितीं[1] । उघड करितां होय नाशू ॥ ७१६ ॥ पुल्लिंग स्त्रीलिंग नपुंसक । शब्द पाहोनि-या सम्यक् । नाम योजावें सुरेख । आदिशब्दीं ॥ ७१७ ॥ इंदुसंस्कारेंकरून । नामैकदेशा बीजोद्भावन । 'गं गणपतये नम' इत्यादि प्रमाण । धरूनिया कीजे ॥ ७१८ ॥ बीज नाम आणि लिंगांत । सुसिद्ध देयावें साधकाप्रत । शास्त्रीय मंत्र असलिया अनिर्मित । तरी सुसिद्ध होय तें नामकरण कीजे ॥ ७१९ ॥ स्वनिर्मित मंत्र असेल जरी । नामकरण न करितां देयावा सुसिद्ध तरी । मंत्र-

१ संप्रदायदीक्षा ज्यानें घेतली नाहीं त्यास.

गत प्रार्थना शब्द परी । विशेष चर्चा न विचारिजे ॥७२०॥ नाम देवतेसी आवडे । तें तंव पथ्य रोकडें । आणि अपथ्य जें नावडे । तत्सदृशही ॥ ७२१ ॥ घडेल देवतेचा अपमान । ऐसे जे स्वभोगपदार्थ आण । तेही अपथ्य समजोन त्यागावे कीरु ॥ ७२२ ॥ स्वनिर्मित मंत्रासी । पथ्यापथ्य एवढीच सरसी । ज्याचा मंत्र त्या शिष्यासी । भिन्न भिन्न असे तें ॥७२३॥ जाति वर्ण प्राण । तत्व ग्रहदशा नक्षत्र पूर्ण । ताडणादि संस्कारकरण । करितां निर्माण, कळावे शब्दगत ॥ ७२४ संस्कृतावरोनरी भलतिया भाषेचा । मंत्र येतां साचा । सार्थ अथवा अनर्थाचा दोष । नाहीं तयातें ॥ ७२५ ॥ विश्वासें अमंत्रही मंत्र घडे । तरी मंत्र निर्माण कां करितां फुडें । सिद्धान्ती म्हणे हें जरी घडे । तरी विघ्न येती ॥ ७२६ ॥ तेचि मंत्रें कार्य होय निर्विघ्न । यासी देतों उदाहरण । कीं आघातादि दुःख दूर होय कांहीं काळ करितां सहन । परी उपायानें लौकर हारपे ॥ ७२७ ॥ असो, शास्त्रीय मंत्र जे होती । तयां शास्त्रीय पथ्यापथ्य निश्चितीं । स्वनिर्मित मंत्र जे होती । तयां स्वनिर्मित पथ्यापथ्य ॥ ७२८ ॥ आपण करोनी देवता प्रसन्न । तियेसी ठेवावी शपथ घालोन । दुसरियासाठीं मंत्र निर्माण । परोपकारें कीजे ॥ ७२९ ॥ परी हा नियम अगृहस्थासी । जो मुख्य नाथसंप्रदायी त्यासी । म्हणोनी गृहस्थें या निर्मितीसी झटोंचि नये ॥ ७३० ॥ भक्तींत नाम मंत्रकल्प । तेथ पथ्यापथ्य असे अल्प । आणि सात्विक संकल्प । पथ्य सदा ॥ ७३१ ॥ अनाचार अपथ्य पूर्ण । घडलिया प्रायश्चित्त नामोचि परम । परी सिद्धिमंत्राकारण । पथ्यापथ्य अवश्य दृढ ॥ ७३२ ॥ सिद्धिमंत्रांत पुरुषदेवता । आणि मंत्र अन्यलिंगी असतां । तरी स्वामिभाव अथवा पिता । संबंधी कीजे ॥ ७३३ ॥ स्त्रीसी माधुर्यसंबंधही घडे । स्त्रीदेवता अन्यलिंगमंत्रीं मातृसंबंध जोडे । समदेवतालिंग मंत्रीं पडे । सदा स्वामिसंबंधु ॥ ७३४ ॥ परी सिद्धीपुढें तुच्छ सकळ । म्हणोनी पथ्यापथ्य पाळणें प्रबळ । वात्सल्य अथवा स्त्रीत्वादिसंबंध केवळ । सिद्धपर्यंतचि घडती म्हणोनी पाळणें पथ्यापथ्य ॥ ७३५ ॥ शास्त्रसिद्ध

जे भाव । तद्विरुद्ध निर्मू नये मंत्रठेव । जैसी गिरिजा सांडुनी शिव । जापक स्त्री होईल हा मंत्र निर्मू नये ॥ ७३६ ॥ शास्त्रीं ज्या देवता परपुरुष भोगिती । तैसे भाव मंत्रीं तदर्थी । निर्मितां प्रायश्चित्तें सुटे सहजगति । नातरि निर्माण करतिया महानरकू ॥ ७३७ ॥ शास्त्रीय लिंगभेदेंकरून । वशीकरणादि मंत्र करावे निर्माण । गुरुआज्ञा वा तपेंकरून । अलिंगमंत्रही निर्मावे ॥ ७३८ ॥ आज्ञारहित निर्मित मंत्रीं कूटादि वर्ज्यावें । आज्ञादत्त निर्मित मंत्रीं आज्ञा-समचि करावें । मनोमुद्रेनें पडताळोनी धरावें । तीव्र संवेगें ॥७३९॥ एवं हे नियम निर्मिताप्रति । शास्त्रीया शास्त्रीयचि नियम होती । तंव सच्छिष्य कर जोडोनी विनंति । सद्गुरुप्रति करिता होय ॥ ७४० शास्त्रीय मंत्र असलिया-वरीं । कां पडावें निर्मितीच्या भरीं । तेव्हां सद्गुरु म्हणती मधुरोत्तरीं । बापा ही कुसुरी नाथसंप्रदायींच ॥ ७४१ ॥ कित्येक शास्त्रीय मंत्र युगपरत्वें फळती । कित्येक शास्त्रीय मंत्रां शाप निगुती । कित्येक शास्त्रीयमंत्र सुप्रसिद्ध असूनही उमापति । न जावें दुष्टाहातीं म्हणोनी खिळाटी[१] ॥ ७४२ ॥ युग-परत्वें असती ते सुसिद्धही निरुपयोगी । तेथ इतरां कोण म्हणे उपयोगी । शाप जया मंत्रांसी देती योगी । तयांसी शापमोचन करणें लागे ॥ ७४३ ॥ वसिष्ठादिशाप गायत्र्यादि मंत्रातें । तन्मोचन ठाऊक तयांस फळती ते । जरी भक्तीनें देती चित्तशुद्धीतें । तरी सिद्ध्यर्थ शापमोचन पाहिजे ॥ ७४४ ॥ आणि शापमोचन करितां । अंगीं कालानुसार पाहिजे आर्षवचव्यवस्था । आतां खिळाटिले जे मंत्र तत्वतां । तयांसी उत्कीलन[२] पाहिजे ॥ ७४५ ॥ उत्कीलन नसतां । सुसिद्धही जाती वृथा । सप्त कोटि महामंत्रांची अवस्था । ऐसीचि जाहली आहे ॥ ७४६ ॥ गीतादि मालामंत्र जाण । परी ते परलोकमोक्षप्रधान । सिद्धि खिळे कालेंकरून । तयांलागीं ॥ ७४७ ॥ म्हणोनी सिद्धीसाठीं । नाथपंथीं, धीकुनी शाबरी[३] । मंत्रनिर्माणकसवटी । दाखविली हे ॥७४८॥ नाना-कुलादि सिद्धपंथांत । तांत्रिकमंत्रशुद्धिकरणचि दिसत । परी निर्माणशक्ति तंव

१ खिळे मारून बंद करणें. २ खिळे काढणें. ३ शाबरांचा आश्रय.

यथार्थ । नाथसंप्रदायांतचि आहे ॥ ७४९ ॥ यद्यपि गृहस्थासी अन्य देवता-। प्रसादें मंत्र न ये निर्मितां । परी पंचायतन स्वाम्यादिप्रसादें मंत्र निर्मितां । दोष गृहस्थाही घडेना ॥ ७५० ॥ अलिंग मंत्रारंभी शपथ । स्वगुरुनामें शक्तिपात वाणीदेवता हृदयस्थ । स्वगुरुभक्तिवृत्ति यथार्थ । गुर्वादिपूज्य शपथ मंत्र-स्फूर्ति ॥ ७५१ ॥ हे अस्त्रमंत्र कराड । तयांची निर्माणरीति गूढ । परी येथ पथ्यापथ्य दृढ । आधि पाहिजे ॥ ७५२ ॥ चुकलिया साधकाचें मरण । आतां सांगू मुद्रा निर्माण । देवता-अपमान न होय ऐसें सम्यक् देवताचिन्ह । शरीरावयवसंक्रमण बोलिजे मुद्रा ॥ ७५३ ॥ असलिया ऐहिक कामासक्ति । उपचार करावे जे देवा आवडती । अथवा भावनान्वयें पदार्थी । उपचार भाविजे ॥ ७५४ ॥ भावनान्वयें बाह्य उपचार करून । मग करावें मानस-पूजन । मंत्र जो केला निर्माण । तो जरी नियमें फळेना ॥ ७५५ ॥ तरी शास्त्राधारें दशविध संस्कार । करूनी चेतवावा मंत्र । परी उत्कीलन प्रकार । निर्मित मंत्रीं लागेना ॥७५६॥ अक्षर लक्ष चतुर्गुण[1] । जप नियमावा विशेषें करून । आद्यन्त सुसिद्ध असलिया जाण । स्मरणचि नियमावें ॥ ७५७ ॥ मंत्र घेवोनि शिष्य उन्मत्त । होतां तो मंत्र शापावा त्वरित । मंत्र शापावया स्वनिर्मित । अधिकार आहे निर्माणकर्त्या ॥ ७५८ ॥ वावास इंद्रें चोरितां । नाथें शापिलें तत्त्वतां । कीं नाथपंथीं छळ न होतां । तरीच अस्त्र फळेल हें ॥७५९॥ गोरक्षनाथें शिष्याकारण । उन्मत्त पाहतां स्वनिर्मित मंत्र शापिले संपूर्ण । कीं माझी मंत्रकला जे करतील धारण । ते पावतील पतन महा-नरकीं ॥ ७६० अध्यात्मबोधार्थ शिष्याप्रति । बळवीत असतां तृतीय नाथमूर्ति । मंत्र सिद्धांनें फुगोनी निश्चितीं । शिष्य प्राण घ्यावया धांवती नाथांवरी ॥ ७६१ ॥ तेव्हां शापिलें स्वनिर्मित मंत्रा । मत्स्येंद्रसंहितादी हे कथा पवित्रा । अर्वाचीन भक्तिवत्स्वामूर्ती ही कथा । बोलिली आहे ॥७६२॥ म्हणाल सिद्धीचें काय कारण । उगेचि कां करावे मंत्र निर्माण । तरी प्रति-

---

१ मंत्राचीं जितकीं अक्षरें त्याच्या चौपट लाख जप.

शोधाया कालिवर्धक जन । पाहिजे ते ।। ७६३ ।। स्वसंप्रदायोच्छेदकासी । शमवाया पाहिजे हेंहि विशेषीं । वादी म्हणे तरी तुम्ही लोकांसी । कां देत नाहीं ताविताादि ।। ७६४ ।। तेव्हां म्हणे सिद्धान्ती । ताविताादि दिधले जयाप्रती । ते भिन्नाभिन्न पथ्यापथ्य न पाळिती । मग होतीं अवगुणी।।७६५ संप्रदायविशेषाची निंदा होणें । तयापरीस बरवें ताविताादि न देणें । कावळियासी अमर करणें । कासयासाठीं ।। ७६६ ।। मजमार्गी आहे मंत्र निर्माणशक्ति । आणि ती लिहिली आहे इये ग्रंथीं । उपयोग पडेल तें दीक्षितीं । इये रीति निर्मिजे मंत्रा ।। ७६७ ।। वादी म्हणे गुरुविश्वास । एवढा मान्य जरी तुम्हांस । तरी कां त्यागिलें पूर्व गुरूस । सांगावें तें ।। ७६८ ।। सिद्धान्ती म्हणे मी विश्वास धरितों । तरी गुरुकथित आगमोक्त फळ पावतों । परी असार जाणोनी विटलों होतों । फळावें तया ।। ७६९ ।। म्हणोनी सोडिला मानभाव । दुजियांहीं उपदेशिला दत्तदेव । परी जन्मांतरींहूनि गोपिकाधव । आवडता माझा ।। ७७० ।। तेणें बळें ओढितां मन । माझा शिथिल झाला प्रयत्न । परी मज वाटे त्या विधानें करून । मंत्रही नव्हता घेतला कीं ७७१ अथवा लौकिक विधानेंहि न घेतला । ऐसा जाणोनीच बारा वर्षे सोडिला । परी गुरुभाव नाहीं निंदिला । मनांतुनी ।। ७७२ ।। पुढें तिहींच येवोनी भलें । कृष्णमंत्र जपावा ऐसें बोलिलें । परी यापूर्वीच अंगिकारिलें । होतें तातांहीं मज ।। ७७३ ।। तातांनीं सविधान मंत्र दिधला । परी त्यांचि होवोनि चतुरक्षरी याचिला । तथापि कृष्णमंत्र आवडी मनाला । सोडीचिना ।।७७४।। म्हणोनी निज हृदयीं घोंटाळा । दाह तापवी कपाळा । तथापि निश्चय हाचि या वेळा । उचित दावितील तातचि ।।७७५।। फळ मिळो वा न मिळो कांहीं । परी तातपद त्यागणें नाहीं । आवडी कृष्णपायांवरीही । ठेवोनिया ।।७७६।। येथें अथवा पुढें । मार्ग उघडेल मी जाणें फुडें । उचितानुचित रोकडें । तातांस ठावें ।। ७७७ ।। परी ऊहबुद्धिसिद्धिस्फूर्ति । या तातदत्त मंत्रापूर्वी नव्हती या हातीं । प्रार्थना करोनी लोकांप्रती । ग्रंथ वाचाया लावीत हे तों ।। ७७८ ।।

असो हें उगे निज चरित्र । निर्मावे मंत्र महामंत्र । भक्तीनें स्तोत्रमालामंत्र । तेही निर्मिजे ॥ ७७९ ॥ परी बीजमंत्रनिर्माण । न करावे आप्तेय जन्माविण । गोमुखी जन्मोनि बीजमंत्रनिर्माण । गौण म्हणती ॥७८०॥ अथवा तीव्र विश्वासें सद्‌गुरुदीक्षा । जन्म घडतां बीजमंत्र निर्मावे पडलिया अपेक्षा । साधकविघ्ना लावावया दीक्षा । दीक्षामंत्र निर्मावे ॥ ७८१ ॥ स्वगुरु अवतारनामें संप्रदायवर्धन । किंवा इश्वराश्रम स्थापोन । चालावें म्हणोनी सिद्धमंत्र निर्माण । करणें हें प्रयोजन मुख्य ॥ ७८२ ॥ अधिकारियार्थ प्रणव ठेवावा । इतरार्थ न ठेवावा । निर्मित मंत्रींही ओळखावा । भाव ऐसा ॥ ७८३ ॥ महाविद्या क्षुद्रविद्या । आणि देव साबरी भूतविद्या। कैशा निर्माव्या हे आद्या। प्रक्रिया येथ सांगितली ॥ ७८४ ॥ नाममंत्रीं महाविद्या । बंधनमंत्रीं क्षुद्रविद्या । कराडमंत्री साबरी विद्या । बोलिली आहे ॥ ७८५ ॥ कराडमंत्रीं प्रार्थना पदें । देव-साबरी बोलिजे सिद्धें । आणि कराडमंत्रीं रोधन-पदें । भूतसाबरी बोलिली ॥ ७८६ ॥ भूत साबरींत पथ्यापथ्य । नीचासी सांगावें भूतासी आवडे न आवडे तथ्य । भूतसाबरींत पथ्यापथ्य । शुद्धासी वेगळे आहे ॥ ७८७ ॥ इतर मंत्रीं जाण । पथ्यापथ्य सर्वांसी उपर्युक्त समान । भक्तीमाजी मंत्रग्रहण । भगवन्नाम अथवा शास्त्रोक्त ॥ ७८८ ॥ नामशास्त्र बहुंयुगीं प्रमाण । निष्कामा प्रेमाचे मूळ कारण । शापमोचन उत्कीलन । नलगे तया ॥ ७८९ ॥ ' न सांपडे शास्त्रीं पुराणीं पाहतां, तेसी या अनंता ठेवूं नांवें ' । इत्यादि तुकाराम बोलिले स्वभावें । म्हणोनी शास्त्रोक्त असतांही प्रेमवशें निर्मावे । नाममंत्र घडती ॥ ७९० ॥ स्वनामाक्षराहूनि मंत्राक्षरातें । प्रथमद्वितीय स्थानीं सिद्धसाध्य म्हणिजेतें । तृतीय चतुर्थस्थानीं सुसिद्धरिपूतें । ओळखावें ॥ ७९१ ॥ येणेंचि क्रमें पंचम षष्ठादि समस्त । स्थानें ओळखावीं परी सुसिद्धहि होय प्रथमहि अक्षरगत । इतर संस्कार मंत्रशास्त्रीं पहावे समस्त । किंवा प्रसंगें येतील याही ग्रंथीं ॥७९२॥ आतां स्पर्शादि प्रकारीं । महादीक्षा कवणे परी । ययाची दृढश्रद्धा सद्‌गुरुवरी । तदर्थ सांगूं ॥७९३॥ (अपूर्ण)

[महादर्शितील स्वर्शादि प्रकार सांगण्यास या ओवींत आरंभ होऊन हा अध्याय महाराजांच्याकडून असाच अपूर्ण राहिला ! यावरून 'दैव देतें व कर्म नेतें' या म्हणीची आठवण होते !]

खुलासा.

या ग्रंथांत गुरुस्वरूपविवेचन, गुरूची आवश्यकता, संप्रदायाची आवश्यकता, आगमांचें प्रामाण्य, नाममाहात्म्य इत्यादि बरेच विषय आले आहेत व आधुनिक आंग्लविद्याविभूषित लोकांकडून आपल्या धर्मावर, ज्ञानावर व भक्त्यादिकांवर जे आक्षेप केले जातात, त्या सर्वांचें उत्तम रीतीनें निराकरण केलें आहे. या ग्रंथाचे 'पूर्वविहार' व 'उत्तरविहार' असे दोन भाग होणार होते, पण श्रीमहाराजांच्या आजारीपणामुळें 'पूर्वविहार' झाल्यानंतर उत्तरविहाराचे एक दोन अध्याय होऊन पुढें ग्रंथलेखन बंद पडलें ! पूर्वविहारांतही एक आगमाध्याय व उत्तरविहारांतील एकवीस व बावीस हे अध्याय कांहीं अंशानें अधुरे राहिले आहेत !

एक सांप्रदायिक म्हणून केवळ अभिमानानें मी लिहितों असें नसून नम्रपणें सत्य तेंच वाचकांपुढें मांडतों कीं, सदरहू अधुरें राहिलेलें कार्य पुरें करणारा आज तरी कोणी समर्थ या अखिल भरतखंडांत नाहीं ! आपला हा भरतखंड पुण्यभूमि असल्यामुळें आजही कांहीं महात्मे आहेत, पण या क्षेत्रांत अंगीं अद्वितीय माहात्म्य असून, अल्पसाही गाजावाजा न करितां कार्य करणारे एकमेव श्रीगुलाबरावमहाराजच होत.

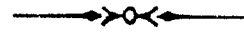
खालील ग्रंथीं लिहिल्याप्रमाणें हें अधुरें राहिलेलें कार्य पुरें करण्यास श्रीमहाराजांस पुन्हां अवतारधारणार्थ खालील श्लोकांनीं विनवून मी माझे वाणीस त्यांचे नामगानांत विराम देतों.

नमः श्रीसच्चिदानंदमात्रैकवपुधारिणे ।
श्रीपांडुरंगनाथाय नतक्षेमकराय च ॥ १ ॥
संसाराबुधिमग्नानां लीलयोद्धरणाय वै ।
स्फुटीकृतं भक्तितत्वं भक्तेआलंबनं तथा ॥ २ ॥

श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरचरणार्पणमस्तु ॥ —प्रकाशक.

॥ श्रीज्ञानराजमाउली ॥

ग्रंथगौरव (पुरवणी)

लेखकांचीं नांवें व अनुक्रम

टीप:--भगवान् श्रीसद्गुरु गुलाबराव महाराजकृत समग्र ग्रंथावलि, द्वितीय आवृत्ति, ग्रंथानुक्रम ६ वा, "अलौकिकव्याख्यानमाला" या ग्रंथाचा गौरव अनेक थोर विद्वद्रत्नांनीं व वृत्तपत्रकारांनीं केला आहे. तें सर्वच व समग्र येथें छापल्यास स्वतंत्र ग्रंथ होईल ! म्हणून स्थलाभावीं थोडक्यांत निवडक उतारे या भागास जोडले आहेत.

ज्ञानेश्वर उद्धव मांडरे.

(१)

वऱ्हाड व मध्यप्रांतचे अनभिषिक्त राजे,
कौन्सिल ऑफ स्टेटचे प्रथमपासून मेंबर श्रीमंत गणेश श्रीकृष्ण ऊर्फ
दादासाहेब खापर्डे, उमरावती.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् "

(श्रीमत् भगवद्गीता)

'ज्या ज्या वेळेस धर्माची ग्लानि व अधर्माची वृद्धि होते, त्या त्या वेळेस मी आपल्या आत्म्याला उत्पन्न करितों, म्हणजे संतांचा प्रादुर्भाव करितों.' ह्या वचनावरून असें दिसतें कीं, धर्माचा व देशाचा अभ्युदयकाळ समीप आला म्हणजे प्रथम संतविभूति अवतीर्ण होतात. कोणत्याही राष्ट्राला हाच नियम लागू आहे व आपल्या भरतभूमीला तर हा नियम विशेषच लागू आहे. जगद्गुरु आद्य श्रीशंकराचार्य, श्रीज्ञानेश्वर-एकनाथ-तुकारामादि संतविभूतींप्रमाणें आमच्या विदर्भभूमींत नुकतीच श्रीसद्गुरु गुलाबरावमहाराज ही महाविभूति अवतीर्ण होऊन गेली.

श्रीगुलाबराव महाराज यांचें दर्शन मला ते माधानहून अमरावतीस प्रथम आले तेव्हांच घडलें. अमरावतीस आल्यावर माझे घरीं मधून मधून त्यांचा मुक्काम असल्यामुळें माझ्या घरांतील सर्व मंडळींवर महाराजांनीं कृपा केली. त्यांचें सर्वच चरित्र परम अद्भुत व आश्चर्यपूर्ण आहे. त्यांच्या प्रत्येक बारीकसारीक कृत्यांत, बोलण्याचालण्यांतसुद्धां त्यांचें अलौकिकत्व प्रत्ययास येत असे. ते जन्मांध असतांही उपजतच महाज्ञानी व सिद्ध कोटींतले होते. सर्व विद्या व सर्व शास्त्रें यांचें रहस्य त्यांच्या मुखांतून स्वयमेव, नित्य व अस्खलित प्रगट होत असल्यामुळें सर्वज्ञतेनें श्रीगुलाबराव महाराजांना अल्प वयांतच माळ घातलेली होती. अनेक विषयांतील थोर, बुद्धिमान्, चिकित्सक, शोधक आणि वादनिपुण पुरुष जेव्हां जेव्हां त्यांच्याशीं वादविवाद

करण्यास येत होते, तेव्हां तेव्हां त्या लोकांनीं हात टेकून महाराजांची अजिंक्यता कबूल करून त्यांच्या चरणीं नम्र भावानें सतत लीन व्हावें ! कोणताही विषय समजावून सांगण्याची त्यांची हातोटी तर सर्वस्वी सप्रमाण, सशास्त्र व म्हणूनच पूर्ण विश्वास उत्पन्न करणारी होती.

श्रीगुलाबराव महाराज यांची ग्रंथनिर्मिति खरोखर आश्चर्यकारक व अपार आहे ! त्यांच्या ग्रंथांची भाषा अत्यंत रसाळ, प्रासादिक व प्रतिभासंपन्न आहे. आपल्या देशांतील, विशेषतः महाराष्ट्रांतील अनेक भिन्न भिन्न शाखेच्या विद्वानांना श्रीगुलाबराव महाराज यांच्या प्रत्यक्ष दर्शनाचा लाभ झालेलाच आहे. त्यांपैकीं कित्येक पुराणमतवादी मोठमोठ्या पदीच्या विद्वानांना महाराजांच्या ग्रंथांनीं अगदीं मोहून टाकलेलें आहे. सारांश, प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथांचें दृढतर सोपपत्तिक व सप्रमाण ग्रथित केल्यामुळे श्रीगुलाबराव महाराजकृत समग्र ग्रंथ सर्वस्पर्शी व सर्वसमावेशक झाले असून तो एक "विश्वकोश" च झालेला आहे. ईश्वरअवतारी विभूतींपैकीं श्रीसद्गुरु गुलाबराव महाराज हे आहेत, अशी माझी अचल श्रद्धा व पूर्ण समज आहे. अशा लीलाविग्रही अवतारी महापुरुषाच्या ग्रंथाविषयीं कोणीं कितीही वर्णन केलें तरी तें निःसंशय अपुरेंच ठरणारें आहे.

(अलौकिक व्याख्यानमाला–प्रस्तावना)

(२)

साहित्यसम्राट् श्री. न. चिं. केळकर

संचालक "सह्याद्रि, केसरी व मराठा" पुणें.

श्रीगुलाबराव महाराज हे वऱ्हाडनागपुराकडे होऊन गेलेल्या अलौकिक सत्पुरुषांपैकीं एक होत. यांची कीर्ति प्रथम ऐकल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं यांची माझी गांठ पुण्यास पडली. तेव्हां त्यांच्या विद्वत्तेचें तेज संभाषणांत चांगलें दिसून आलें. त्यानंतर प्रसंगाप्रसंगानें त्यांचे कांहीं ग्रंथ माझ्या

वाचनांत येऊं लागले. त्यांवरून त्यांच्या बुद्धिमत्तेची व विद्वत्तेची साक्ष मला अधिकाधिक पटत चालली.

जन्मभर चांगली डोळस दृष्टि असणारे आम्ही साहित्यिक लोक स्मृतीच्या कार्यांत किती दुर्बळ ठरतों, आणि डोळ्यापुढें संदर्भग्रंथ ठेविल्याशिवाय आमचें विशेष महत्त्वाचें लेखन कोणतेंहि कसें होत नाहीं, याची ओळख प्रतिदिवशीं आम्हांला पटत असते. यामुळें जन्मांध अशा श्री गुलाबरावांनीं इतकी अप्रतिम ग्रंथनिर्मिति कशी करावी, आणि ज्ञानार्जन, ज्ञानप्रतिपादन यांच्या कामीं डोळस विद्वानांवरहि ताण कशी करावी, याचें आश्चर्य वाटल्याशिवाय कसें राहील ?

श्रीगुलाबरावमहाराज यांचा विशेष गुण मला हा दिसला कीं, त्यांनीं पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचाहि परिचय करून घेतलेला असून, त्यांच्या ग्रंथांत पाश्चात्य व पौर्वात्य या दोन्ही तत्त्वज्ञानांच्या आधारें तुलनात्मक विवेचन केलेलें आहे. बापूजी अणे यांनीं मला त्यांच्या अनुभवाची जी माहिती सांगितली ती प्रत्यक्षप्रमाणें विश्वसनीय अशीच मी मानितों. रा. अणे यांचा श्रीगुलाबराव महाराजांशीं उमरावतीस विद्यार्थिदशेंत निकट परिचय झाला. ह्या वेळची हकीकत म्हणून ते अशी सांगतात कीं, विद्वत्तेनें व बुद्धिमत्तेनें श्रीगुलाबराव महाराज हे एखाद्या नामांकित पदवीधरापेक्षांहि आपला प्रभाव अधिक पाडीत. त्यांचें पाठांतर तर आश्चर्यकारकच होतें. कवित्वहि तसेंच. ते बोलूं लागले म्हणजे नुसते तासान्तासच नव्हे तर प्रहरान्‌प्रहर आपला वाक्प्रवाह खेळवीत. ते ओव्या किंवा अभंग रचूं लागले म्हणजे तोंडपाठ म्हणण्याच्या गतीनें रचीत. आणि ते लिहून घेतांनी लेखकाचाच हात लुला पडे. संतसंप्रदायांतील प्रवचनकार म्हणून त्यांची प्रसिद्धि सहजच झाली असती. पण संप्रदायाचें नांव सांगून मिरविण्याची अिच्छा श्रीगुलाबराव यांना नव्हती. त्यांचा पेषाहि गृहस्थाश्रमी होता. ते घरबसल्या जे कोणी गुणग्राही लोक

ज्ञानलालसेनें त्यांजकडे जात त्यांच्याशींच केवळ ते संभाषण करीत. महाराष्ट्राच्या या भागांत लो. टिळक, नानासाहेब देशमुख, केशवराव देशमुख, जोग महाराज, लक्ष्मणराव पांगारकर, इत्यादिकांचा त्यांच्याशीं चांगला परिचय होता. आणि या सर्वांच्या मनांवर श्रीगुलाबराव महाराज यांच्या बुद्धिमत्तेचा व विद्वत्तेचा प्रभाव चांगलाच पडला होता.

यापूर्वी छापलेल्या त्यांच्या एक दोन ग्रंथांवर लिहिण्याचा प्रसंग मला आला; त्या वेळीं मीं जे उद्गार काढले, त्यांतलेच कांहीं येथें पुनः उद्धृत करतों. ह्यावरून माझी त्यांच्याविषयीं असलेली भावना प्रकट होईल.

" श्रीगुलाबराव महाराज यांचा एकेक नवीन ग्रंथ द्वितीय आवृत्तीच्या रूपानें जसजसा प्रसिद्ध होऊन माझ्या पाहण्यांत येत आहे, तसतसें त्यांच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेबद्दल माझें कौतुक व माझी आदरबुद्धि हीं अधिकाधिक वाढतच आहेत. त्यांच्या कांहीं ग्रंथांचीं अनेक भाषांत भाषांतरें व्हावयास पाहिजेत, इतकें तें वाङ्मय उत्तम आहे. यांचे कांहीं ग्रंथ जर इंग्रजींत असते, तर त्यांची कीर्ति स्वामी रामतीर्थ किंवा स्वामी विवेकानंद यांच्यासारखी सर्व जगभर पसरली असती. त्यांचे एकंदर ग्रंथ पाहतां तो एक ज्ञानकोशच झालेला आहे. "

" सह्याद्रि " मासिक, जुलै १९३७

(२)

" ज्ञानमंदिर " मासिक, मुंबई–जून १९३७.

" श्रीगुलाबराव महाराज हे केवळ विभूतिकोटींतले असे सत्पुरुष होते. हें नुकतेच व्यक्तीभूत झालें. पाश्चात्य देशांतील भौतिक सुधारणांच्या मोहक सहवासानें श्रद्धेचा आत्यंतिक लोप होत असलेल्या ह्या आधुनिक काळांतही श्रीगुलाबराव महाराजांचा असामान्य पारमार्थिक अधिकार मोठ्या मी-मी म्हणणाऱ्यांच्या सुद्धां चांगलाच प्रत्ययास येऊन भौतिकाच्या

पलिकडेहि कांहीं उच्च व गूढ शक्ति असल्याविषयींची मान्यता त्यांना द्यावी लागली. अर्थात् अशा आत्मसाक्षात्कारी थोर विभूतीच्या मुखांतून स्रवलेले हे ग्रंथ आहेत एवढें सांगितलें म्हणजे त्यांच्या योग्यतेविषयीं अधिक लिहिण्याचें कारण नाहीं. येवढ्या नऊच व्याख्यानांचा एक ग्रंथ-सुद्धां अध्यात्मसिद्धांतांच्या अधिकारयुक्त विवेचनाच्या संबंधांत लोकमान्य टिळकांच्या 'गीतारहस्या'सहि मागें टाकणारा आहे, असें लोकनायक माधवरावजी अणे यांनीं प्रस्तावनेंत स्पष्ट म्हटलें आहे."

(४)

"नवाकाळ"–मुंबई–ता. ३०–७–३७

स्वामी विवेकानंद, स्वामी रामतीर्थ यांच्याप्रमाणें श्रीगुलाबराव महाराज यांच्या वाणीनें व लेखणीनें महाराष्ट्राला मुग्ध केलें होतें. वयाच्या पहिल्याच वर्षी आजारानें त्यांचे डोळे गेले, तरी त्यांनीं हिंदुस्थानांतील व पाश्चात्य देशांतील तत्त्वज्ञानाचा जो निकट परिचय करून घेतला आहे व त्यांच्या ग्रंथांत ठिकठिकाणीं जो दृष्टीस पडतो, त्यावरून त्यांच्या बुद्धिमत्तेचें कौतुक करावेंसें वाटतें. ३४ व्या वर्षी ते इहलोक सोडून गेले. परंतु तेवढ्या अवधींत ऋग्वेद, सायनभाष्य, दयानंदभाष्य, जैमिनी सभाष्य, वात्स्यायन गीत, महाभारत, भागवत, रामायण, योगवासिष्ठ, बृहत्कथा, सर्वदर्शन, बुद्धाचे ग्रंथ, बायबल, कुराण, उपनिषदें, पुराणें, मनुस्मृति, रामतीर्थ, विवेकानंद यांचे ग्रंथ, कालिदास, भवभूति, जगन्नाथपंडित, ज्ञानेश्वरी, एकनाथ, तुकाराम, संत शेखसादी, पोल, डॉयसेन, जाकोबी, उमादा केस, इवेन, थिआसफी, नवें मानसशास्त्र, याप्रमाणें संस्कृत, मराठी, फारशी, इंग्रजींतील ग्रंथ व शास्त्रें त्यांनीं आत्मसात् केलीं होतीं. अध्यात्मशास्त्र आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीनें मांडून लोकांना पटवून देण्याची कला श्रीगुलाब-राव महाराज यांना अवगत होती. स्वामी विवेकानंद व स्वामी रामतीर्थ

(७)

यांनीं सुशिक्षितांना अध्यात्माकडे नेण्याची जशी कामगिरी केली, तशीच महाराष्ट्रांत गुलाबराव महाराजांनीं केली आहे. त्यांची वाणी अनुभवाची व अधिकारयुक्त आहे. त्यांची बुद्धि सूक्ष्म व खोल होती व आर्यांची आध्यात्मिक अनुभवाची संपत्ति महाराष्ट्राला आधुनिक पद्धतीनें देण्यासाठीं त्यांनीं तिचा उपयोग केला. त्यांच्या लिखाणाचे १८ भाग प्रसिद्ध होऊन पहिली आवृत्ति संपली देखील. अध्यात्मविषयावर हरएक दृष्टीनें प्रकाश पाडणारें ज्ञान या ग्रंथांत सांठवलें आहे.

(५)

'केसरी,' पुणें, ता. २७-७-३७

सुमारें २२ वर्षांपूर्वी ब्रह्मीभूत झालेले वऱ्हाड प्रांतांतील जन्मांध सत्पुरुष श्रीगुलाबराव महाराज हे या 'अलौकिक व्याख्यानमाला' ग्रंथाचे जनक होत. त्यांची जन्मसिद्ध विद्वत्ता, साधुत्व व अलौकिक दैवी शक्ति पाहून महाराष्ट्रांतील नामांकित पुरुषांनीं आश्चर्यचकित होऊन महाराजांच्या अलोट ग्रंथसंपत्तीबद्दल परमादर व्यक्त करून ग्रंथगौरव अनेक रीतींनें केलेला आहे.

श्रीगुलाबराव महाराजांची ग्रंथनिर्मिति अफाट आहे. त्यांच्या ग्रंथाचे पूर्वी लहान मोठे १८ भाग छापून प्रसिद्ध झाले होते. त्याशिवाय त्यांचे पूर्णा-पूर्ण असे २५-३० ग्रंथ अजून छापावयाचे राहिले आहेत. पूर्वप्रकाशित १८ भागांची सर्व आवृत्ति दुर्मिळ झाल्यामुळें त्यांच्या शिष्य व भक्तवृंदांनीं श्रीगुलाबरावमहाराजांचे समग्र ग्रंथ प्रकाशन करण्याचें कार्य आरंभिलें असून द्वितीय आवृत्तीपैकीं प्रस्तुत ग्रंथ हा त्या ग्रंथमालेपैकीं ६ वा भाग आहे. जन्मांध संतविभूतीनें लिहिलेली ही व्याख्यानमाला प्रत्येकाला तिच्या नांवा-प्रमाणें खरोखर अलौकिक अजीब वाटेल. जुन्या-नव्या मतांचें त्यांनीं केलेलें विवेचन व भारतीय व पाश्चात्य तत्वज्ञानाचे त्यांनीं केलेले उल्लेख

(८)

पाहिले म्हणजे वऱ्हाडासारख्या मागासलेल्या प्रांतांत जन्म घेऊन, जन्मांध असतांना, कोणत्याही प्रकारच्या लौकिक शिक्षणाचा संपूर्ण अभाव असतांही अवघ्या ३४ वर्षांच्या वयाच्या कालावधींत त्यांनीं केलेल्या अफाट ग्रंथ-निर्मितीबद्दल प्रत्येकास सकौतुक परमादर व पूज्यभाव उत्पन्न झाल्या-शिवाय राहात नाहीं.

या व्याख्यानांत आजतागायत पाश्चात्य तत्त्ववेत्ते, तसेंच अनेक पाश्चात्य दृश्य व अदृश्य शास्त्रें यांचा आत्म्यासंबंधींच्या सर्व मतांचा विचार करून व त्यांच्या विचारसरणींतील दोष व न्यूनता दाखवून आपलीं त्रिकालज्ञ ऋषिमुनिप्रणीत सनातन धर्मतत्त्वें सर्वश्रेष्ठ कशीं आहेत हें आधुनिक सुशिक्षित विद्वज्जनांकरितां श्रीगुलाबरावमहाराजांनीं सोपपत्तिक रीतीनें सिद्ध करून दाखविलें आहे. आमच्यांतील कांहीं आधुनिक सुधारक मंडळींना आर्यसंस्कृतीपेक्षां पाश्चात्य संस्कृतिच श्रेष्ठ वाटावयास लागली, तो त्यांचा भ्रमनिरास करून आर्य संस्कृतीच्याच साह्यानें शाश्वत सुखप्राप्ति कशी करून घेतां येईल हें सुलभ रीतीनें सशास्त्र व सप्रमाण सिद्ध करून देणें हा या अलौकिक व्याख्यानमालेचा मुख्य हेतु आहे.

(६)

'हंस' सातारा–ता. ५–८–३७ (अग्रलेख)

विदर्भभूमींतील सुप्रसिद्ध संतविभूति श्रीगुलाबराव महाराज यांनीं आधु-निक काळांत आपल्या विद्वत्तेचा आणि वक्तृत्वाचा स्वधर्ममंडनार्थ जितका उपयोग केला, तितका दुसऱ्या कोणींहि केला नसेल. त्यांचें वैदिक धर्माचें ज्ञान केवळ शाब्दिक, बौद्धिक अथवा तार्किक नव्हतें, तर त्यांत स्वानुभ-वाचा, साक्षात्काराचा जिव्हाळा होता. त्यामुळें वैदिक धर्मातील महत्वाच्या सिद्धांतांचें समर्थन त्यांनीं जेवढया निर्भयतेनें, अधिकारानें व आत्मविश्वा-सानें केलें आहे, तेवढें आधुनिक पंडितांपैकीं दुसऱ्या कोणीहि केल्याचें

दिसून येत नाहीं. त्यांनीं आपल्या कुशाग्र बुद्धिमत्तेनें व अलौकिक धारणेनें पाश्चात्यांच्या शास्त्रांचें जसें आकलन केलें, तसेंच त्या शास्त्रांतील चुकांचें व अपूर्णतेचेंहि प्रतिपादन तितक्याच यशस्वी रीतीनें केलें. त्यांच्या ग्रंथांतील प्रतिपादनांत चिकित्सेचें यथार्थ स्वरूप प्रतिबिंबित झालें आहे.

या व्याख्यानमालेच्या जागतिक अपूर्वतेविषयीं लोकनायक अण्यांनीं प्रस्तावनेंत असे उद्गार काढले आहेत कीं, ' आत्मसाक्षात्कार झालेले श्रीगुलाबराव महाराज अध्यात्म सिद्धांतांचें विवेचन ज्या अधिकारानें ' गीतारहस्य'कारांस करतां येणें शक्य नव्हतें. या ग्रंथांतील गंभीर प्रतिपादनाच्या निर्मळ गंगाप्रवाहासमोर विवेकानंद, स्वामी रामतीर्थ यांचीं प्रवचनें पावसाळ्यांतील पहिल्या पुरांत गढूळ पाण्यानें भरून वाहणाऱ्या नद्यांसारखीं वाटतात. "

---

(७)

' ज्ञानप्रकाश ' पुणें—ता. २६-११-३७ (अग्रलेख)

सध्यांचें विसावें शतक हें प्राधान्येंकरून बुद्धिवादाचें युग आहे. या विसाव्या शतकांत श्रुतिवचनापेक्षां शास्त्राला, वेदवाक्यापेक्षां विज्ञानाला, पुराणांपेक्षां प्रचलित सत्यकथांना, विवेकी मनुष्य अधिक महत्त्व देतो. सध्यांचा काळ हा शास्त्रीय सुधारणेचा काल (Age of Science) आहे; चमत्कारांचा काळ (Age of Miracles) नव्हे. त्यांतही महायुद्धोत्तर काळ हा युद्धपूर्व कालापेक्षां अधिक चिकित्साप्रधान झालेला आहे. या युद्धोत्तर काळांत जुन्या अर्थविषयक, नीतिविषयक, आणि समाजविषयक कल्पनांना जोराचा धक्का बसला असून, एका नव्या वैचारिक क्रान्तीच्या उदयाचीं पूर्वचिन्हें क्षितिजावर चमकूं लागलेलीं आहेत. अशा वेळीं वास्तववाद नि लौकिकवाद यांस भरती यावी यांत नवल नाहीं. कारण सध्यां जगांतील बहुतेक सर्व राष्ट्रांपुढें आर्थिक सुस्थितिसंपा-

दन हाच विषय प्राधान्येंकरून आलेला आहे; व तो समाधानकारक रीतीनें सोडविला जाईपर्यंत धर्मावरील हल्ले चालूच राहतील. अशा या खळबळीच्या काळांत " अलौकिक व्याख्यानमाला " या मथळयाचा एक तीनशें पृष्ठांचा ग्रंथ प्रसिद्ध करणाऱ्या व्यक्तीच्या आत्मविश्वासाचें आणि धर्मनिष्ठेचें कोणीही खात्रीनें कौतुकच करील ! हीं व्याख्यानें म्हणजे श्री गुलाबराव महाराज या जन्मान्ध भक्तश्रेष्ठांच्या मुखांतून बाहेर पडलेली वक्तृत्वगंगा होय. वऱ्हाडांत एका ब्राह्मणेत्तर मराठा कुळांत जन्मलेल्या या जन्मान्ध बालकानें केवळ श्रवणतपोबलाच्या जोरावर अनेक भाषांचें, त्यांतील काव्यांचें आणि तत्त्वज्ञानाचें अध्ययन करून, त्यावर भारदस्त व्याख्यानात्मक जाहीर प्रवचनें करावीत, आणि त्यांत उपनिषदें, स्मृतिपुराणें, एवढींच नव्हेत, तर शंकराचार्य, रामानुजाचार्ज, वल्लभाचार्य, प्लेटो, ॲरिस्टॉटल, कान्ट, स्पेन्सर, शोपेनहार, मिल वगैरे आधुनिक तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वज्ञानी यांच्या लौकिक व पारलौकिक सिद्धान्तांची सर्वांगसुंदर आणि मार्मिक चिकित्सा करून श्री. दादासाहेब खापर्डे, श्री. बापूजी अणे, श्री. सरदार माधवरावजी किबे, श्री. राजे औंधकर, ह. भ. प. श्री. लक्ष्मणरावजी पांगारकर, श्री. केशवरावजी देशमुख वगैरे पाश्चात्यज्ञानविभूषित सुशिक्षित विचारवन्तांनाहि कौतुकानें आणि आदरानें डोलावयास लावावें, हा चमत्कार (Miracle) अवलोकिला, म्हणजे या वाक्प्रवाहाचें " अलौकिकत्व " कोणालाही प्रतीत झाल्याशिवाय राहात नाहीं.

---

(८)

' उदय ' उमरावती–ता. ७–१२–३७

श्रीगुलाबराव महाराजांची विद्वत्ता, साधुत्व आणि कवित्व हे अलौकिक होते. महाराजांची कवित्वशक्ति अत्यंत शीघ्रप्रसु होती. एखाद्या सहज सुचलेल्या ओवीवर महाराज शेकडोंवारां स्वकृत आव्या रचीत असत. मराठी

भाषेतील ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव वगैरे ग्रंथांतील प्रौढ, रसाळ आणि प्रासादिक काव्यग्रंथांची बरोबरी करणारें काव्य महाराजांनीं निर्माण केलें आहे. महाराजांनीं मराठी भाषेत गद्यात्मक आणि पद्यात्मक असें विपुल वाङ्मय निर्माण केलें. ज्यांच्या ग्रंथांची ग्रंथसंख्या हजारोंनीं, ज्यांचा काव्यसंग्रहहि विपुल! इतकी प्रचंड ग्रंथनिर्मिति अवलोकन केली म्हणजे महाराजांच्या श्रेष्ठत्वाची सहज कल्पना होते व मनाला विस्मय वाटतो. महाराजांच्या ग्रंथकर्तृत्वाच्या प्रचंड संसारावरून शिशुपणींच जन्मांध झालेल्या मूर्तीनीं एवढें ज्ञान कसें संपादिलें असेल असाहि प्रश्न मनासमोर उभा राहतो, आणि महाराजांच्या कर्तृत्वाविषयीं एक प्रकारचें गूढ उत्पन्न होतें, व त्याचबरोबर मनुष्य कितीहि नास्तिक असला तरी अशा विभूतींच्या ठिकाणीं ईश्वरी अंशाची प्रचिती दिसते

प्रस्तुत ग्रंथाला ना० खापर्डे व डॉ. अणे यांनी अत्यंत मार्मिक प्रस्तावना आहे. याशिवाय ह.भ.प. पांगारकरप्रभृति संतवाङ्मयभक्त, ना. दादासाहेब खापर्डे आणि डॉ. बापूजी अणे ह्यांच्या तोंडून श्रीगुलाबराव महाराजांच्या ज्ञानविषयक तल्लखतेच्या, त्यांच्या बहुश्रुततेच्या गोष्टी ऐकावयाला मिळतात, व अर्वाचीन चिकित्सक दृष्टीलाही एक प्रकारचें गूढ पडतें. महाराजांना कोणत्याही भाषेतील धर्मशास्त्रविषयक विचार व त्याचबरोबर पाश्चात्यांतील प्लेटो, साक्रेटीस, डिसकॉर्टेस, कॅन्ट, हेगेल, स्पेन्सर आणि मॅक्समुल्लर यांच्या तत्वज्ञानाचीहि पुरेपूर माहिती होती. जगांतील ज्ञानाची कोणतीहि शाखा महाराजांना अज्ञात नव्हती, ही गोष्ट त्यांनीं निर्माण केलेल्या ग्रंथांतून सहज ध्यानीं येते. ज्ञानदेवांनीं ज्ञानेश्वरीसारख्या अलौकिक ग्रंथाच्या निर्मितीनें तत्कालीन सर्वसाधारण जनसमूहाला ब्रह्मविद्येची माहिती सुगम करून सांगितली. त्यानंतर अध्यात्मविद्येवरील स्वतंत्र रूपानें लिहिलेलें वाङ्मय म्हणजे श्रीगुलाबराव महाराजांचेच ग्रंथ होत.

पौर्वात्य आणि पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचें अत्यंत मार्मिकतेनें तौलनिक या

ग्रंथांत करण्यांत आल्यामुळें प्रस्तुत ग्रंथाला एक ज्ञानकोशाचीच थोरवी प्राप्त झाली आहे. श्रीगुलाबराव महाराजांच्या मराठी वाङ्मयरूपी ज्ञानगंगेंत अवगाहन करून अध्यात्मविद्येचें तत्वज्ञानरूपी शुद्ध उदक प्राशन करण्याचा अवसर सध्यांच्या तरुण पिढीला प्राप्त झाला, याबद्दल कोणालाही आनंद वाटणें साहजिकच आहे. श्रीगुलाबराव महाराजांच्या ग्रंथापासून " दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्यें पाहो । जो जें वांछील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥ " ह्या गोष्टीचा मुमुक्षूंना सहज लाभ होण्यासारखा आहे. महाराजांच्या प्रचंड वाङ्मयनिर्मितीपासून व ग्रंथांतील पानापानांतून आढळून येणाऱ्या स्वतंत्र तत्वांच्या विवेचनापासून पाश्चात्यांचेंहि डोळे दिपतील एवढी महाराजांची थोरवी आहे. पण पाश्चात्यांच्या नजरेस महाराजांच्या ग्रंथांतील ज्ञानरवीचें तेज पडेल तो सुदिन !

(९)

" महाराष्ट्र " –नागपूर, ता. १९–१२–३७

श्री. गुलाबराव महाराजांचें चरित्र म्हणजे एक मूर्तिमंत चमत्कार आहे; व त्यांतील एक एक घटना लक्षांत घेतली असतां " शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते " या भगवदुक्तीची सत्यता मनाला पटल्याशिवाय राहत नाहीं. जन्म पहावा तर तो शूद्रकुळांत झालेला; जन्मल्यापासून नवव्या महिन्यांतच दृष्टि जाऊन अंधत्व आलेलें; व या अंधत्वामुळें लौकिक शिक्षणसंस्कारालाहि महाराज पारखे झालेले. पण, प्रस्तुत ग्रंथावलींत महाराजांचें जें पांडित्य, जो बहुश्रुतपणा आणि जी आत्मानुभूति प्रकट झाली आहे, ती पाहिली असतां मन आश्चर्यानें गुंग होऊन जातें. उमेचें वर्णन करितांना कविकुलगुरूनें म्हटलेलेंच नाहीं काय, कीं तिची शैशवावस्था संपतांच प्राक्तनविद्येचें स्मरण तिला आपोआपच होऊन ती प्रगल्भ आणि पूर्णप्रज्ञ झाली म्हणून ! एरवीं त्यांच्या बुद्धिमत्तेचीच केवळ नव्हे,

तर ब्रह्मवेत्तेपणाचीहि उपपत्ति कशी लागणार ? हा एक चमत्कार झाला. दुसरा चमत्कार असा कीं, महाराजांचें भारतीय तत्वज्ञानाचें ज्ञान जसें सांगोपांग होतें, तसेंच त्यांचें पाश्चात्य तत्वज्ञानाचेंहि ज्ञान वाखाणण्याजोगें होतें. गुलाबराव महाराजांची दृष्टि नाहींशी झाल्यावर त्यांच्या सर्व शरीरालाच जणुं डोळे फुटले; व दृष्टीचीं कामें श्रुति, स्मृति आणि मति यांनीं अहमहमिकेनें करून त्यांच्या त्या वैगुण्याचा बचपा सहस्रपटीनें भरून काढला. कारण त्यामुळें त्यांचें मन कमालीचें अंतर्मुख आणि चिंतनप्रवण होऊन अज्ञेयाच्या साक्षात्काराचे आनंदोद्गार हजारों कारंज्यांच्या फवाऱ्यांसारखे त्यांच्या मुखांतून अहर्निश बाहेर पडले.

प्रस्तुत ग्रंथावलि म्हणजे त्या आनंदोद्गारांचें, त्या समयस्फूर्त सूक्तांचें भांडारच होय. त्याचें समालोचन करण्याचा आमचा अधिकार नाहीं. आम्ही फक्त त्याचें स्तवनच फार तर करूं शकतों. गुलाबराव महाराजांच्या वाङ्मयोदधींत आलोडन केल्यावर, त्यांच्याविषयीं फक्त आश्चर्याची भावना तेवढीच व्यक्त करून, विनम्र मस्तकानें महाराजांच्या चरणांसमोर आम्ही लेखणी खालीं ठेवतों. जगांत कांहीं आश्चर्यें अशीं आहेत कीं, मानवी बुद्धीला त्यांच्यापुढें कोटांगण घालणेंच प्राप्त आहे. श्रीगुलाबराव महाराज आणि त्यांची समग्र ग्रंथावलि हें या विसाव्या शतकांतील एक अशा कोटींतीलच आश्चर्य आहे !

---

(१०)

THE MAHRATHA, POONA

Shri Gulabrao Maharaj was the saint philosopher of Berar. He was born in the year 1881 and passed away in 1915. Though he was struck blind in his very childhood, he by his

genius became one of the greatest philosophers of the time. He was born in a wealthy family. From the very childhood he cultivated and trained his mind for meditation. Indian philosophy was his chosen subject and with the help of a reader he studied almost all the masterpieces of the master sages. Vedas, Upanishads and such other Hindu religious works he learnt by heart. But only with that study his heart did not rest content. He therefore studied Kant, Spencer, Darwin and others and completed his study of the Western Philosophy.

Like the Greek philosopher Socrates Shri Gulabrao Maharaj used to discuss many and varied important problems such as sociology, philosophy, religion, culture with those who happened to come into his contact. Learned pandits and research scholars, European professors and Indian Shastris, many had a good fortune to hear long and sweet sermons from the lips of Shri Gulabrao Maharaj. His exposition of a particular point, was masterly and convincing, and contributed to new thought. His love transcended all human limits. What he thought, he spoke; and what he spoke, he acted. Shri Gulabrao Maharaj, by his personal loving behaviour, set an example to all those who were seekers after truth. His books so far published are replete with his philosophical ideas and richly deserve to be translated into English. It will be a great contribution to world thought. In his life-time he published some of his works which dealt with present day life topics. After his death his disciples spontaneously continued the publication of his remaining manuscripts. The 1 st edition of the 18 volumes was already out of print within short period and hence his admirers have undertaken the publication of their 2nd edition. The writings of Shri Gulabrao Maharaj contain such rich mine of subjects that it can rightly be called an 'Encyclopaedia' of knowledge.

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

श्रीमद्गुरु गुलाबराव महाराजकृत समग्र ग्रंथावलीचे

आश्रयदाते व साहाय्यक

ग्रंथप्रकाशनास शंभर रुपये देणारे आश्रयदाते:—

			मिळालेली रक्कम रुपये
१	श्रीमंत युवराजमहाराज, संस्थान भोर (पहिला हप्ता शंभर रुपये)		१००
२	श्री० महादेव अंबादास उमरावतीकर डि. सेशन जज्ज, नागपूर.		१००
३	,, काशीनाथ जनार्दन आठवले, अॅ. डि. सेशन जज्ज, जबलपूर		१००
४	,, नारायण यशवंत वाघळे, जहागीरदार, इंदूर	...	१००
५	,, नानासाहेब जोशी, मालगुजार, भिवापूर	...	१००
६	,, नानासाहेब फाटे, मालगुजार, नागपूर	...	१००
७	,, लक्ष्मण श्रीधर देशमुख, नागपूर	... ...	१००
८	,, माधव पांडुरंग पांचपोर, नागपूर	... ...	१००
९	,, पांडुरंग रामचंद्र पांडे, कुही	... ...	१००
१०	,, नरहर राजाराम देशपांडे, मुलताई	...	१००
११	,, नारायण रघुनाथ फेकर, वकील, हरदा.	...	१००
१२	,, वामन जोगेश्वर दशसहस्र, तहशीलदार, अमरवाडा		१००
१३	,, शेटजी रामकिसन अंबादास मारवाडी, यावली ...		१००
१४	,, मुरारी हरी झोडगांवकर, सब डिस्ट्रि. ऑफिसर, उमरावती		१००
१५	,, हरि गोपाळ आठवले, पेन्शनर पुणें.	...	१००
१६	,, ज्ञानेश्वर उद्धव मांढरे, पुणें.	... ...	१००
१७	,, दिनकर वामन गोखले, वकील खांडवा	...	५०
१८	,, नारायणराव वाडेगांवकर, डि. व सेशन जज्ज, नागपूर •		२५
१९	,, विष्णु बापूजी घामापूरकर, प्रोफेसर शेतकी कॉलेज, नागपूर		२०
२०	,, रघुनाथराव मगारे, डिस्ट्रिक्ट व सेशन जज्ज, नागपूर		२०
२१	,, भय्यासाहेब तांबे तहशीलदार, नागपूर	...	२०
२२	,, भगवंत रामचंद्र देव, वकील बडोदे.	...	२०

पन्नास रुपये देणारे साहाय्यक		पैकीं मिळाले
१ श्री० रणछोडदास नाराणदास, सॉलिसिटर, मुंबई	...	५०
२ ,, स. का. करमरकर, बॉम्बे प्रा. को. बँक, मुंबई	...	५०
३ ,, ग. वि. साळवेकर, मालक सरदारगृह, मुंबई	...	५०
४ ,, मा. ब. रेटरेकर, स्टेट इंजिनिअर, ग्वालेर	...	५०
५ ,, शि. रा. गोखले, इलेक्ट्रिकल इंजिनिअर, इगतपुरी		५०
६ ,, ग. स. मराठे, अक्चुअरी, पुणें ...	...	५०
७ ,, वि. ना. वर्तक चीफ इंजिनिअर P. W. D. पुणें,		४०
८ ,, द. भ. माचवे, हेडक्लार्क B. L. Ry. कुर्डुवाडी		४०
९ ,, ना. श्री. राजहंस बालगंधर्व, पुणें	...	४०
१० ,, सरदार ख. रा. विंचूरकर, पुणें ...	...	३०
११ ,, नटेश आय्यर, सुपरिंटेंडिंग इंजिनिअर P. W. D.		२५
१२ ,, रावबहादूर गं. बा. काळे, इंजिनिअर P. W. D. पुणें		२५
१३ ,, शं. शि. क्षीरसागर (M. A. Deptt.) पुणें	...	२५
१४ ,, गो. ना. मिरगळ (M. A. Deptt.) पुणें	...	२५
१५ ,, बा. भा. जोशी, मालक ज्ञानविलास प्रेस, पुणें	...	२५
१६ ,, मास्टर कृष्णराव फुलंब्रीकर, पुणें ...	...	१५
१७ ,, वे. शा. सं. इ. बा. केवले, नागपूर ...	...	१५
१८ ,, का. म. महाजन, वकील, पुणें		१०
१९ ,, स. आ. कोठेकर M. A. हेडमास्तर, वाशीम		

टीपः—(१) श्रीमंत सरकार राजेमहाराज बाळासाहेब पंडित प्रतिनिधि, B. A. संस्थान औंध, (२) श्रीमंत सरकार माधवरावसाहेब किबे M. A. Ph. D. इंदूर (३) सुप्रसिद्ध दानशूर श्रीमंत प्रतापशेट, अमळनेर. (४) डॉ. रामकृष्ण हरि भडकमकर M. A. M. D. पुणें यांनीं मोठ्या उदार देणगीचीं जीं आश्वासनें दिलीं आहेत त्यांचा उल्लेख मागील ग्रंथांत केलाच आहे.

(२) वरील यादी जून १९३८ अखेरपर्यंतची आहे. पुढील आश्रयदाते व साहाय्यक यांच्याकडून जशी रोख रक्कम मिळत जाईल तशीं पुढील ग्रंथांत त्यांचीं नांवें प्रसिद्ध केलीं जातील.

प्रकाशक